കാളിദാസകൃതികൾ

ഡോ. എൻ. വി. പി. ഉണിത്തിരി

ഡോ. എൻ. വി. പി. ഉണിത്തിരി

1945 ഡിസമ്പർ 15–ന് കണ്ണൂർ ജില്ലയിൽ ചെറുതാഴം പഞ്ചായത്തിൽ കുളപ്പുറത്ത് ജനിച്ചു. അച്ഛൻ: ടി. സി. ഗോവിന്ദൻ നമ്പൂതിരി. അമ്മ: എൻ. വി. പാപ്പപ്പിള്ളയാതിരിയമ്മ. മാടായി ഗവ. ഹൈസ്കൂളിൽനിന്ന് എസ്. എസ്. എൽ. സി. യും കണ്ണൂർ ഗവ. ബേസിക് ട്രയിനിംഗ് സ്കൂളിൽനിന്ന് ടി. ടി. സി. യും പാസ്സായ ശേഷം പ്രൈമറി സ്കൂൾ അധ്യാപകനായി 1965–ൽ ജോലി തുടങ്ങി. പ്രൈവറ്റായി പഠിച്ച് മലയാളം വിദ്വാൻ, ബി. എ. (മലയാളം), എം. എ. (സംസ്കൃതം) എന്നിവ പാസ്സായി. 1974–ൽ കല്യാശ്ശേരി ഗവ. ഹൈസ്കൂളിൽ ഭാഷാധ്യാപകനായി ജോലി ചെയ്യവേ, കേരളസർവകലാശാലാസംസ്കൃതവിഭാഗത്തിൽ പി. എച്ച്. ഡി. ക്കു ചേർന്നു. 1975–ൽ അവിടെത്തന്നെ ലക്ചററായി. 1978–ൽ കോഴിക്കോട് സർവകലാശാലാസംസ്കൃതവിഭാഗത്തിലേക്കു മാറി. 1985 മുതൽ അവിടെ വകുപ്പധ്യക്ഷൻ. 1996 നവമ്പർ മുതൽ മൂന്നുവർഷം കാലടി ശ്രീശങ്കരാചാര്യ സംസ്കൃതസർവകലാശാലയിൽ ആദ്യത്തെ പ്രിൻസിപ്പൽ ഡീൻ ഓഫ് സ്റ്റഡീസ് (പ്രോ വൈസ് ചാൻസലർ) ആയി സേവനമനുഷ്ഠിച്ചു. 1987–90 കാലത്ത് കേരളസർക്കാർ സാംസ്കാരികപ്രസിദ്ധീകരണവകുപ്പിന്റെ ഉപദേശകസമിതി ചെയർമാനായിരുന്നു. 2000 ഒക്ടോബർ മുതൽ ഏഴു മാസം കേരളഭാഷാ ഇൻസ്റ്റിറ്റ്യൂട്ടിന്റെ ഡയരക്ടർ. മുന്നൂ കൊല്ലം കേരളസാഹിത്യസമിതിയുടെ ജനറൽ സെക്രട്ടറിയും രണ്ടുകൊല്ലം പുരോഗമനകലാസാഹിത്യസംഘത്തിന്റെ പ്രസിഡണ്ടുമായി പ്രവർത്തിച്ചു. കോഴിക്കോട് സർവകലാശാലാസംസ്കൃതവിഭാഗം പ്രൊഫസറായിരിക്കേ, 2006 മാർച്ച് 31–ന് റിട്ടയർ ചെയ്തു.

സന്ദേശകാവ്യപ്രസ്ഥാനം, ഗവേഷണപ്രബന്ധങ്ങൾ, ഭാരതീയദർശനത്തിന്റെ അറിയപ്പെടാത്ത മുഖം, സമൂഹം മതം ദർശനം, പ്രയോഗദീപിക (സംശോധിതസംസ്കരണം), സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനം, ശാസ്ത്രവും ദർശനവും പ്രാചീനഭാരതത്തിൽ (വിവ.), വിവേകാനന്ദന്റെ സമകാലികപ്രസക്തി, പ്രാചീനഭാരതീയദർശനം, ശങ്കരദർശനം മാർക്സിസ്റ്റുവീക്ഷണത്തിൽ (എഡി.), അരാഷ്ട്രീയതയുടെ രാഷ്ട്രീയം, രാമായണപഠനവും മറ്റും, സംസ്കൃതത്തിന്റെ നിഴലും വെളിച്ചവും, മതവും മതഭ്രാന്തും, ഹിന്ദുത്വവും ഹിന്ദുമതവും, സ്വാമി വിവേകാനന്ദൻ, ശ്രീനാരായണഗുരു, വാഗ്ഭടാനന്ദദർശനം, ഭാഷാഭൂഷണത്തിന്റെ ഉപാദാനങ്ങൾ, വക്രോക്തിഃ കാവ്യജീവിതം, നടന്നുവന്ന വഴികൾ (ആത്മകഥ), ഇന്ത്യൻ ഭൗതികവാദപൈതൃകം, സംസ്കാരപഠനങ്ങൾ, വൃക്ഷായുർവേദഗ്രന്ഥങ്ങൾ – ഒരു പഠനം, വൈദികം, പോരാളിയും തേരാളിയും – ഭഗവദ്ഗീതയുടെ ഭൗതികവ്യാഖ്യാനം (വിവ.), ശാസ്ത്രവും സമൂഹവും, അത്യുത്തരകേരളീയം, വേദപാഠസംരക്ഷണം, പാഠവിമർശനം സംസ്കൃതത്തിൽ, രാമായണം (വാല്മീകിരാമായണത്തിന്റെ ഗദ്യപുനരാഖ്യാനം), ബഷീർ മുതൽ ഒ. എൻ. വി. വരെ, ശബ്ദാർഥസിദ്ധാന്തങ്ങൾ സംസ്കൃതത്തിൽ, എഴുത്തച്ഛൻകൃതികൾ, മങ്ങാത്ത ഓർമകൾ എന്നിവ പ്രധാനമലയാളകൃതികൾ.

വള്ളത്തോളിന്റെ ശിഷ്യനും മകനും, മഗ്ദലനമറിയം, അച്ഛനും മകളും, കുമാരനാശാന്റെ ചണ്ഡാലഭിക്ഷുകി, ഒ. എൻ. വി. യുടെ ഉജ്ജയിനി, പി. കുഞ്ഞിരാമൻ നായരുടെ നരബലി, ഇടശ്ശേരിയുടെ അമ്പാടിയിലേക്കു വീണ്ടും, വിഷ്ണുനാരായണൻ നമ്പൂതിരിയുടെ ജയം എന്നീ കവിതകളുടെ സംസ്കൃതവിവർത്തനങ്ങൾ, മാക്ബത നാടകകഥ എന്ന സ്വതന്ത്രസംസ്കൃതകാവ്യം എന്നിവ മുഖ്യസംസ്കൃതകൃതികൾ.

മറ്റു കൃതികളിൽ സ്റ്റഡീസ് ഇൻ സാൻസ്ക്രിറ്റ് ലിറ്ററേച്ചർ, പൂർണസരസ്വതി, ക്യാറ്റ്ലോഗ് ഓഫ് മാനുസ്ക്രിപ്റ്റ്സ് (എഡി.), ഇൻഡ്യൻ ട്രഡിഷൻസ് ഓഫ് മാനേജ്മെന്റ് (എഡി.), ഇൻഡ്യൻ സയന്റിഫിക് ട്രഡിഷൻസ് (എഡി.), പദപ്രദീപിക, കുമാരസംഭവം (സർവജ്ഞവനമുനിയുടെ ശിശുബോധിനീവ്യാഖ്യാനത്തോടുകൂടി), രഘുവംശം (സർവജ്ഞവനമുനിയുടെ സലക്ഷണാവ്യാഖ്യനത്തോടുകൂടി), ശ്രീരാമകൃഷ്ണഗീത, നാരായണന്റെ തന്ത്രസാരസംഗ്രഹം (സ്വർണ്ണഗ്രാമവാസുദേവന്റെ മന്ത്രവിമർശിനീവ്യാഖ്യാനത്തോടുകൂടി), ഒ. കെ. മുൻഷിയുടെ ധാതുരൂപപ്രപഞ്ചം, പൂർണസരസ്വതിയുടെ ഭക്തിമന്ദാകിനീവ്യാഖ്യാനം (എച്ച്. എൻ. ഭട്ട്, എസ്. എ. എസ്. ശർമ എന്നിവരോടുകൂടി) എന്നീ സംസ്കൃകൃതികളുടെ എഡിഷൻ എന്നിവ ഉൾപ്പെടുന്നു.

*പ്രാചീനഭാരതീയദർശന*ത്തിനു പുത്തേഴൻ അവാർഡും *വൃക്ഷായുർവേദഗ്രന്ഥങ്ങൾ – ഒരു പഠന*ത്തിന് അബുദാബി ശക്തി അവാർഡും *വൈദിക*ത്തിന് കേരളസാഹിത്യഅക്കാദമിയുടെ കെ. ആർ. നമ്പൂതിരി അവാർഡും *രാമായണ*ത്തിന് തിരുവനന്തപുരം പുസ്തകമേള പുരസ്കാരവും ബാലസാഹിത്യ ഇൻസ്റ്റിറ്റ്യൂട്ടിന്റെ ഗദ്യപുനരാഖ്യാനപുരസ്കാരവും ലഭിച്ചിട്ടുണ്ട്. വേദപഠനത്തിനും സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിനും നൽകിയ സമഗ്രസംഭാവനകൾക്ക് കടവല്ലൂർ അന്യോന്യപരിഷത്തിന്റെ വാചസ്പതിപുരസ്കാരത്തിനും സാംസ്കാരികവകുപ്പിന്റെ സെന്റർ ഫോർ ഹെറിറ്റേജ് സ്റ്റഡീസിന്റെ പരീക്ഷിത്ത് തമ്പുരാൻ പുരസ്കാരത്തിനും അർഹനായി.

ഡോ. ഉണിത്തിരിയുടെ രചനാപ്രപഞ്ചം (എഡി. ഡോ. സി. രാജേ

ന്ദ്രൻ) അദ്ദേഹത്തിന്റെ 2006 വരെയുള്ള പ്രധാനകൃതികളുടെ പഠനമാണ്.

ഭാര്യ: യു. കെ. ആനന്ദവല്ലി.

മക്കൾ: ആനന്ദവർധനൻ (അസോഷ്യേറ്റ് പ്രൊഫസർ, ഐ. ഐ. ടി. ബോമ്പെ), പത്മജ (സോഫ്റ്റ്‌വെയർ എഞ്ചിനിയർ, പി. എസ്. എൽ, പൂന)

മരുമക്കൾ: രാജേശ്വരി (ഡയരക്ടർ, ഫ്രാക്റ്റൽ അനാലിറ്റിക്സ്, ബോംബെ), അജിത് (അസിസ്റ്റന്റ് പ്രൊഫസർ, എൻ. ഐ. ടി; സൂറത്കൽ)

പേരക്കിടാവ് : ആദിശങ്കരൻ

വിലാസം: ആനന്ദമഠം, പോസ്റ്റ്. തേഞ്ഞിപ്പലം, മലപ്പുറം ജില്ല – 673 636.

ഫോൺ: 0494–2403058.

ഇ–മെയ്ൽ: unithiri.nvp@gmail.com

ആമുഖം

ജാതി–ജന്മി–നാടുവാഴി–ക്ഷേത്രമേധാവിത്തവ്യവസ്ഥ കത്തിജ്വലിച്ചുനിന്ന പ്രാചീന–മധ്യകാലഭാരതത്തിന്റെ ഉല്പന്നമാണെങ്കിലും സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനസിദ്ധാന്തത്തിന് ദേശകാലോചിതമായ അല്പാല്പഭേദങ്ങളോടെ പ്രയോഗിക്കുകയാണെങ്കിൽ സാർവലൗകികവും സാർവകാലികവുമായ പ്രസക്തിയുണ്ട്. വർണം, പദം, പ്രത്യയം, വാക്യം, പ്രകരണം, പ്രബന്ധം, ഭാഷാശൈലി എന്നിങ്ങനെ കൃതിയുടെ ബാഹ്യാഭ്യന്തരവശങ്ങളെ മുഴുവൻ സ്പർശിക്കുന്നതാണ് രസധ്വനി എന്ന് ആനന്ദവർധനൻ (ക്രി. പി. ഒമ്പതാം നൂറ്റാണ്ട്) *ധ്വന്യാലോക*ത്തിലും ജഗന്നാഥ പണ്ഡിതരാജൻ (പതിനേഴാം നൂറ്റാണ്ട്) *രസഗംഗാധര*ത്തിലും ഉപപാദിക്കുന്നു. ഔചിത്യമാണ് രസധ്വനിയുടെ ജീവൻ. അനൗചിത്യസ്പർശം എവിടെയെങ്കിലും വന്നുപോയാൽ രസഭംഗമായി. വർണം തൊട്ട് ഭാഷാശൈലി വരെ സമസ്ത ഘടകങ്ങളുടെ കാര്യത്തിലും ഔചിത്യം ദീക്ഷിക്കണമെന്നു സാരം. വർണവിന്യാസവക്രത (ശബ്ദാലങ്കാരസൗന്ദര്യം), പദപൂർവാർധവക്രത, പദപരാർധവക്രത (പ്രത്യയാശ്രയവക്രത), വാക്യവക്രത (അർഥാലങ്കാരസൗന്ദര്യം), പ്രകരണവക്രത, പ്രബന്ധവക്രത എന്നിങ്ങനെ കുന്തകൻ (പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ട്) *വക്രോക്തിജീവിത*ത്തിൽ വിഭജിച്ച് ഉദാഹരിച്ചു വിവരിക്കുന്നതും ഈ രസധ്വനിതത്വംതന്നെ – വക്രോക്തി എന്ന പേരിലാണെങ്കിലും. കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ ശബ്ദതലം, അർഥതലം, ഭാവതലം, സംസ്കാരതലം എന്ന നാലു തലങ്ങളിലായാണ് സാഹിത്യാസ്വാദനം എന്നു നിരീക്ഷിച്ചപ്പോൾ ഇതേ ആശയം ഒന്നുകൂടി സൂക്ഷ്മമായും സംക്ഷിപ്തമായും പ്രതിപാദിക്കുകയാണു ചെയ്തത്. (“കാവ്യാസ്വാദനം”, *തെരഞ്ഞെടുത്ത പ്രബന്ധങ്ങൾ,* കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി, തൃശ്ശൂർ, 1990, പേജ് 336) സംസ്കൃത സാഹിത്യസിദ്ധാന്തത്തിലെ പ്രയോജനവാദവും രസധ്വനി സിദ്ധാന്തവും കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരുടെ സംസ്കാരതലവും അവയുടെ ഉള്ളടക്കങ്ങളിൽ, മാരാർതന്നെ സൂചിപ്പിച്ചതുപോലെ, കാലോചിതമായ മാറ്റം വരുത്തുന്ന പക്ഷം ആധുനിക മാർക്സിയൻ സാഹിത്യ സിദ്ധാന്തവുമായി ഒത്തിണങ്ങിപ്പോകുന്നവയാണെന്ന് സൂക്ഷ്മദൃക്കുകൾക്കു കാണാൻ കഴിയും. ഇത്തരത്തിലുള്ളൊരു സമന്വയനത്തിന്റെ ഫലമായി ഒരു നൂതന വിമർശനപദ്ധതി ഉരുത്തിരിഞ്ഞു വരുന്നതാണ്.

ഈ രീതിയിൽ ആധുനികമലയാളസാഹിത്യത്തിലെ പ്രമുഖരായ എഴുത്തുകാരുടെ സമ്പൂർണകൃതികളുടെയും ചില പ്രത്യേക കൃതികളുടെയും സമഗ്രപഠനം നിർവഹിച്ചുകൊണ്ട് ഞാൻ എഴുതിവരുന്ന പരമ്പരയിലെ പതിനൊന്നാമത്തെ പുസ്തകമാണിത്. കുമാരനാശാൻ, ഇടശ്ശേരി, പി. കുഞ്ഞിരാമൻ നായർ എന്നിവരുടെ സമ്പൂർണകവിതകളെയും പൊൻകുന്നം വർക്കി, സി. വി. ശ്രീരാമൻ എന്നിവരുടെ തിരഞ്ഞെടുത്ത കഥകളെയും ചെറുകാടിന്റെ ഏഴു നാടകങ്ങളെയും എം. ടി. വാസുദേവൻ നായരുടെ *നാലുകെട്ട്* എന്ന നോവലിനെയും സമഗ്രനിരൂപണത്തിനു വിധേയമാക്കുന്ന *ആശാൻ മുതൽ എം. ടി. വരെ* (എൻ. ബി. എസ്. കോട്ടയം); വൈക്കം മുഹമ്മദ് ബഷീറിന്റെ സമ്പൂർണകൃതികളുടെയും വൈലോപ്പിള്ളിയുടെയും ഒ. എൻ. വി. കുറുപ്പിന്റെയും സമ്പൂർണകവിതകളുടെയും ചെറുകാടിന്റെ മുത്തശ്ശി, ലളിതാംബിക അന്തർജനത്തിന്റെ അഗ്നിസാക്ഷി എന്ന നോവലിന്റെയും സമഗ്രപഠനങ്ങളുടെ സമാഹാരമായ *ബഷീർ മുതൽ ഒ. എൻ. വി. വരെ* (കോഴിക്കോട് സർവകലാശാലാ പ്രസിദ്ധീ കരണവിഭാഗം); കെ. ടി. മുഹമ്മദിന്റെ ഇരുപത്തെട്ടു നാടകങ്ങൾ, ഉറൂബിന്റെ സുന്ദരികളും സുന്ദരന്മാരും എന്ന നോവൽ, ടി. പത്മനാഭന്റെ സമ്പൂർണകഥകൾ, സുഗതകുമാരിയുടെ സമ്പൂർണ കവിതകൾ എന്നിവയെ സമഗ്രപഠനത്തിനു വിധേയമാക്കുന്ന *കെ. ടി. മുതൽ സുഗതകുമാരി വരെ* (കേരളസാഹിത്യ അക്കാദമി, തൃശ്ശൂർ), എഴുത്തച്ഛന്റെ അധ്യാത്മരാമായണം–മഹാഭാരതം കിളിപ്പാട്ടുകൾ, എഴുത്തച്ഛന്റെ ആത്മകഥയുടെ രൂപത്തിലെഴുതിയ സി. രാധാകൃഷ്ണന്റെ *തീക്കടൽ കടഞ്ഞ് തിരുമധുരം* എന്ന നോവൽ എന്നിവയുടെ സമഗ്രപഠനങ്ങൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്ന *എഴുത്തച്ഛൻ കൃതികൾ* (തുഞ്ചൻ സ്മാരകസമിതി, ഐരാണിമുട്ടം, തിരു വനന്തപുരം); ഒ. വി. വിജയന്റെ *ഖസാക്കിന്റെ ഇതിഹാസം*, സി. രാധാകൃഷ്ണന്റെ *തെരഞ്ഞെടുത്ത കഥകൾ*, അശോകൻ ചരുവിലിന്റെ സമ്പൂർണ കഥകൾ, വിഷ്ണുനാരായണൻ നമ്പൂതിരിയുടെ സമ്പൂർണകവിതകൾ എന്നിവയുടെ സമഗ്രമായ പഠനങ്ങളടങ്ങുന്ന *വിജയൻ മുതൽ വിഷ്ണു വരെ* (സമയം ബുക്സ്, കണ്ണൂർ); *വള്ളത്തോൾക്കവിത* (എൻ. ബി. എസ്., കോട്ടയം), *ബാലചന്ദ്രൻ ചുള്ളിക്കാടിന്റെ കാവ്യപ്രപഞ്ചം* (ചിന്ത പബ്ലിഷേഴ്സ്, തിരുവനന്തപുരം), ഭാസനാടകങ്ങൾ (കേരളഭാഷാ ഇൻസ്റ്റിറ്റ്യൂട്ട്, തിരുവനന്തപുരം), ഏഴാച്ചേരി രാമചന്ദ്രന്റെ *അമാവാസി* തൊട്ട പാടുകൾ, (ചിന്ത), പ്രഭാവർമയുടെ *ശ്യാമമാധവം – ഒരു പഠനം)* എന്നിവയാണ് മറ്റ് പത്തെണ്ണം.

വിശ്വമഹാകവി കാളിദാസന്റെ കാവ്യങ്ങളെയും നാടകങ്ങളുടെയും ഈ നിരൂപണരീതിയനുസരിച്ച് പഠിക്കാനുള്ള ഒരു ശ്രമമാണ് *കാളിദാസകൃതികൾ –ഒരു പഠനം* എന്ന ഈ നിരൂപണഗ്രന്ഥം.

ഇംഗ്ലീഷ് വിവർത്തനത്തോടുകൂടിയ ഡോ. എൻ. പി. ഉണ്ണിയുടെ രണ്ടു ഭാഗങ്ങളുള്ള ***കാളിദാസസർവസ്വ***മാണ് (ന്യൂ ഭാരതീയ ബുക്ക് കോർപ്പറേഷൻ, ഡൽഹി, 2009) ഈ പഠനത്തിൽ മുഖ്യമായി ഉപയോഗിച്ചിട്ടുള്ളത്.

കുമാരസംഭവം, രഘുവംശം, മേഘസന്ദേശം, അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം എന്നിവയ്ക്ക് കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരുടെ പാഠവും ഗദ്യപരിഭാഷകളും പൊതുവിൽ സ്വീകരിച്ചിരിക്കുന്നു. പ്രക്ഷിപ്തങ്ങളുടെ കാര്യത്തിൽ കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരട് മിക്കവാറും യോജിച്ചിട്ടില്ല. എന്നാൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പഠനങ്ങളും ആസ്വാദനക്കുറിപ്പുകളും ആവുന്നത്ര ഉപയോഗപ്പെടുത്തിയിട്ടുണ്ട്.

കാളിദാസനെപ്പറ്റി മലയാളത്തിലും ഇംഗ്ലീഷിലും പ്രസിദ്ധീകൃതമായ ഒട്ടെല്ലാ പുസ്തകങ്ങളും യഥാശക്തി പ്രയോജനപ്പെടുത്തിയിട്ടുണ്ട്. വി. വി. മിറാഷിയും എൻ. ആർ. നവലേക്കറും ചേർന്ന് കാളിദാസനെക്കുറിച്ചും റോമില ഥാപ്പർ ശാകുന്തളത്തെക്കുറിച്ചും എഴുതിയ ഇംഗ്ലീഷ് ഗ്രന്ഥങ്ങളെയും പ്രൊഫ. എം. പി. ശങ്കുണ്ണി നായരുടെ ഛത്രവും ചാമരവും എന്ന വിശിഷ്ടഗ്രന്ഥത്തെയും എടുത്തുപറയേണ്ടതുണ്ട്.

രസധ്വനി– വക്രോക്തിസിദ്ധാന്തങ്ങൾ തമ്മിൽ, മുമ്പ് സൂചിപ്പിച്ചതുപോലെ, സാരാംശത്തിൽ വ്യത്യാസമൊന്നുമില്ലെങ്കിലും ഒരു രീതിശാസ്ത്രമെന്ന നിലയ്ക്ക് ആറു തരം വക്രതകളെയാണ് ആശ്രയിക്കാവുന്നത്. വർണം മുതൽ പ്രബന്ധം വരെ ആസ്വാദനനിരൂപണങ്ങൾക്ക് വിധേയമാക്കുകയാണ് കുന്തകൻ ചെയ്യുന്നത്. കൂടുതൽ അടുക്കും ചിട്ടയുമുണ്ട് ആ നിരൂപണരീതിക്ക്. അതിനാൽ, ആറു വക്രതകളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിലാണ് ഈ പഠനം തയ്യാറാക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത്.

ഈ പുസ്തകത്തിൽ ഒമ്പത് അധ്യായങ്ങൾ: ഇവിടെ അവലംബിച്ച വിമർശനസമീപനം ചുരുക്കി വിവരിക്കുന്നത് ആദ്യത്തേത്. രണ്ടാമത്തെ അധ്യായം (ഇതേപ്പറ്റി കൂടുതൽ വിവരങ്ങൾക്ക് *ബഷീർ മുതൽ ഒ. എൻ. വി. വരെ, എഴുത്തച്ഛൻ കൃതികൾ* എന്നിവയുടെ ഒന്നാമധ്യായം നോക്കുക).

രണ്ടാമധ്യായം കാളിദാസന്നൊരാമുഖം – പൊതുവിൽ കാളിദാസനെപ്പറ്റി അറിയേണ്ടുന്ന കാര്യങ്ങൾ. മൂന്നാമധ്യായത്തിൽ *കുമാരസംഭവം, മേഘസന്ദേശം, രഘുവംശം* എന്നീ കാവ്യങ്ങളുടെയും *മാള*

വികാഗ്നിമിത്രം, വിക്രമോർവശീയം, അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം എന്നീ നാടകങ്ങളുടെയും കഥ ചുരുക്കിപ്പറഞ്ഞിരിക്കുന്നു. നാലു മുതൽക്കുള്ള ആറധ്യായങ്ങൾ ആറു വക്രതകളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിലുള്ള കാളിദാസകൃതികളുടെ നിരൂപണത്തിനുവേണ്ടി നീക്കിവെച്ചിരിക്കുന്നു.

പ്രസ്തുതപഠനം സാഹിത്യാസ്വാദനത്തിനും സാമൂഹ്യശാസ്ത്രാധിഷ്ഠിതചിന്തയ്ക്കും പ്രാധാന്യം നൽകുന്നു. ആദ്യത്തെ അഞ്ചു വക്രതകളുടെ നിരൂപണത്തിൽ രസധ്വനി–വക്രോക്തി സിദ്ധാന്തത്തിന്റെയും സാമൂഹ്യശാസ്ത്രാധിഷ്ഠിതചിന്താപ്രധാനമായ പ്രബന്ധവക്രതാനിരൂപണത്തിൽ മിക്കയിടങ്ങളിലും മാർക്സി യൻ സാഹിത്യദർശനത്തിന്റെയും സ്വാധീനം പൊതുവിൽ കൂടുതലായി കാണാം

ഈ പുസ്തകത്തിന്റെ പ്രസാധനം ഏറ്റെടുത്ത മാതൃഭൂമി പബ്ലിക്കേഷൻസിനോട് പ്രത്യേകം നന്ദി പറഞ്ഞുകൊള്ളുന്നു.

ഡോ. എൻ. വി. പി. ഉണിത്തിരി

ഉള്ളടക്കം

ആമുഖം

1. വിമർശനസമീപനം
2. കാളിദാസന്നൊരാമുഖം
3. കഥാസംഗ്രഹം
4. വർണവിന്യാസവക്രത
5. പദപൂർവാർധവക്രത
6. പ്രത്യയാശ്രയവക്രത
7. വാക്യവക്രത
8. പ്രകരണവക്രത
9. പ്രബന്ധവക്രത

1. വിമർശനസമീപനം

ഈ പുസ്തകത്തിൽ അവലംബിക്കുന്ന വിമർശനസമീപനം വിവരിക്കുകയാണ് ഈ അധ്യായത്തിൽ. സംസ്കൃതസാഹിത്യ വിമർശനസിദ്ധാന്തത്തെയും മാർക്സിയൻ സാഹിത്യവിമർശന സിദ്ധാന്തത്തെയും സമന്വയിപ്പിച്ചുകൊണ്ടുള്ള ഒരു വിമർശന സമീപനമാണ് ഇവിടെ കൈക്കൊണ്ടിട്ടുള്ളത്. ഈ അധ്യായത്തിന് രണ്ടു ഭാഗങ്ങളുണ്ട് – സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനത്തിന്റെ സാമാന്യസ്വരൂപം, മാർക്സിയൻ സാഹിത്യദർശനത്തിന്റെ മുഖ്യ സിദ്ധാന്തങ്ങൾ.

സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനം

ക്രി. പി. 6–17 നൂറ്റാണ്ടുകൾക്കിടയിലാണ് സംസ്കൃതസാഹിത്യ വിമർശനഗ്രന്ഥങ്ങളിൽ മിക്കതും രചിക്കപ്പെട്ടത്. ഇന്ത്യൻ ഫ്യൂഡലിസത്തിന്റെ സാമൂഹ്യ-സാമ്പത്തിക-രാഷ്ട്രീയ-സാംസ്കാരികരൂപമായ ജാതി–ജന്മി–നാടുവാഴി–ക്ഷേത്രമേധാവിത്തവ്യവസ്ഥ പടിപടിയായി വളർന്നുവികസിച്ച് മുന്നേറിയ അക്കാലത്ത് ആ വ്യവസ്ഥയുടെ പ്രതിഫലനമുൾക്കൊള്ളുന്ന നഷ്ടപ്പെട്ടതടക്കം എണ്ണമറ്റ സാഹിത്യകൃതികളെ ആസ്പദമാക്കിയാണ് സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകർ തങ്ങളുടെ സിദ്ധാന്തങ്ങൾ ആവിഷ്കരിച്ചത്.

' ഭരണവർഗത്തിന്റെ ജീവിതവീക്ഷണത്തിനായിരിക്കും സ്വാഭാവികമായും ആ സാഹിത്യകൃതികളിലെന്നപോലെ, സാഹിത്യവിമർശനസിദ്ധാന്തങ്ങളിലും പ്രാമുഖ്യം. എങ്കിലും, ഭാസനെയും ശൂദ്രകനെയും കാളിദാസനെയും ' ഭവഭൂതിയെയും പോലെ പ്രതിഭാശാലികളായ സാഹിത്യകാരന്മാരുടെ കലാസൃഷ്ടികൾ ജീവിതയാഥാർഥ്യങ്ങളുടെ സത്യസന്ധമായ ആവിഷ്കരണംകൊണ്ട് ' ഭരണവർഗത്തിന്റേതോടൊപ്പം ചിലപ്പോഴെങ്കിലും ജനസാമാന്യത്തിന്റെ ആശയാഭിലാഷങ്ങളുടെയും പൊതുവിൽ മാനവികതയുടെയും വിശ്വപ്രേമത്തിന്റെയും പ്രകൃതിസ്നേഹത്തിന്റെയും സന്ദേശം പ്രതിഫലിപ്പിക്കുന്നതായി അനുഭവപ്പെടുന്നുണ്ട്. അത്തരം ഉത്തമകലാസൃഷ്ടികളെക്കൂടി മുൻനിർത്തിക്കൊണ്ട് സാഹിത്യരചനയ്ക്ക് മാർഗദർശകങ്ങളായ ഒട്ടേറെ തത്ത്വങ്ങൾ ആ സാഹിത്യവിമർശനകൃതികൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്നുണ്ടെന്ന കാര്യത്തിൽ സംശയമില്ല.

"പ്രയോജനമനുദ്ദിശ്യ ന മന്ദോപി പ്രവർത്തതേ" (പ്രയോജനമുദ്ദേശിച്ചല്ലാതെ ഒരു മൂഢൻ പോലും പ്രവർത്തിക്കുകയില്ല) എന്ന പ്രാചീനഭാരതീയ(മീമാംസക)ദർശനം സംസ്കൃതസാഹിത്യ വിമർശനവും ഉൾക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നു. സാഹിത്യത്തിന്റെ പ്രയോജനപരതയിൽ സംശയാലുവായ ഒരാലങ്കാരികൻ പോലും ഇന്ത്യയിൽ ഉണ്ടായിരുന്നില്ല. പ്രയോജനമേത് അഥവാ ഏതൊക്കെ എന്ന കാര്യത്തിൽ അഭിപ്രായഭേദം ഉണ്ടായിരുന്നുവെങ്കിലും പൊതുവിൽ പ്രീതിയും വ്യുല്പത്തിയും (ആനന്ദവും അറിവും) ആണ് സാഹിത്യപ്രയോജനമെന്ന് അംഗീകരിക്കപ്പെട്ടു. രസിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് പഠിപ്പിക്കുന്നതായിരിക്കണം സാഹിത്യമെന്നർഥം. രസധ്വനിസിദ്ധാന്തത്തിന്റെ അന്തസ്സത്ത ഇതത്രേ.

ഏതിന്റെ വ്യുല്പത്തി? അതായത്, ഉള്ളടക്കം എന്തായിരിക്കണം? ഇതേപ്പറ്റി സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകർ അധികം ചർച്ച ചെയ്തിട്ടില്ല. കാരണം, അത് അന്ന് ഒരു തർക്കവിഷയമായിരുന്നില്ല. ധർമം, അർഥം, കാമം, മോക്ഷം എന്നീ പുരുഷാർഥങ്ങളെപ്പറ്റിയുള്ള വ്യുല്പത്തി ഉണ്ടാക്കത്തക്കവിധത്തിലുള്ളതായിരിക്കണം ഉള്ളടക്കം.

ഈ വ്യുല്പത്തി ധർമശാസ്ത്രം, അർഥശാസ്ത്രം, കാമശാസ്ത്രം, മോക്ഷശാസ്ത്രം എന്നീ വിവിധവിജ്ഞാനശാഖകളിലെ ഗ്രന്ഥങ്ങളിൽനിന്നു കിട്ടുമല്ലോ? കിട്ടും. പക്ഷേ, ആ ശാസ്ത്രഗ്രന്ഥങ്ങൾ ശുഷ്കവും വിരസവും അതുകൊണ്ടുതന്നെ സുഖപാരായണക്ഷമങ്ങളല്ലാത്തവയുമാണ്. ആർക്ക്? അഭിജാതർക്ക്. അഭിജാതർക്കേ ഇത്തരത്തിലുള്ള വ്യുല്പത്തി അക്കാലത്ത് ആവശ്യമായിരുന്നുള്ളൂ. അവർക്ക് സരസമായി ധർമ്മശാസ്ത്രാദിപ്രതിപാദിതമായ കാര്യങ്ങൾ മനസ്സിലാക്കാൻ പറ്റണം. അതിന് സാഹിത്യം ആവശ്യമാണ്.

ഈ ആശയം തെളിച്ചുപറഞ്ഞത് *വക്രോക്തിജീവിത*കാരനായ കുന്തക(ക്രി. പി. പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ട്)നാണ്.

ധർമാദിസാധനോപായഃ സുകുമാരക്രമോദിതഃ
കാവ്യബന്ധോഭിജാതാനാം ഹൃദയാഹ്ലാദകാരകഃ.

(1. 3. ധർമാർഥകാമമോക്ഷകാര്യങ്ങൾ മനസ്സിലാക്കുന്നതിനുള്ള ഉപായവും സുകുമാരമായ രീതിയിൽ രചിക്കപ്പെട്ടതും അഭിജാതർക്ക് ഹൃദയാഹ്ലാദകാരിയുമാണ് സാഹിത്യം). അഭിജാതപദത്തെ അദ്ദേഹം വ്യാഖ്യാനിക്കുന്നുണ്ട്. രാജപുത്രാദികൾ ധർമാദികൾ മനസ്സിലാക്കണമെന്നുള്ളവരും വിജയേച്ഛുക്കളുമെങ്കിലും ക്ലേശഭീരുക്കളത്രേ. സുകുമാരാശയരാണവർ. അഭിജാതരെ ആഹ്ലാദിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് പ്രവർത്തനനിരതരാക്കുന്നതാണ് സാഹിത്യം. അതുകൊണ്ട് അത് ധർമാദിപ്രാപ്തിക്ക് ഉപായമായിത്തീരുന്നു. ശാസ്ത്രങ്ങളിൽ ധർമ്മാദ്യുപദേശമുണ്ട്. പക്ഷേ, അവ പരുക്കൻ രീതിയിൽ എഴുതപ്പെട്ടവയാണ്. അതി

നാൽ അവ അവർക്ക് ദുർഗ്രഹമാകുന്നു. ധർമ്മാദ്യുപദേശം ലഭിച്ചില്ലെങ്കിൽ എന്താണ് ദോഷം? ഇതിനു കുന്തകന്റെ മറുപടി ഇത ത്രേ: രാജകുമാരന്മാർ ധാരാളം സമ്പത്തുള്ളവരാണ്; ലോകം മുഴുവൻ സ്വന്തം ഭരണത്തിലൂടെ വ്യവസ്ഥപ്പെടുത്തേണ്ടവരാണ്. അതിനുതകുന്ന ഉപദേശം ലഭിച്ചില്ലെങ്കിൽ അവർ സ്വതന്ത്രബുദ്ധിയോടെ സമുചിതമായ സകലവ്യവഹാരവ്യവസ്ഥകളെയും തകർത്തുകൊണ്ട് പ്രവർത്തിച്ചുതുടങ്ങും. അങ്ങനെ വരാതിരിക്കാൻ അവർക്ക് വ്യുല്പത്തിയുണ്ടാകുന്നതിനുവേണ്ടി കഴിഞ്ഞുപോയ നല്ല നല്ല രാജാക്കന്മാരുടെ ചരിത്രം ഉദാഹരിച്ചുകൊണ്ട് കവികൾ കൃതികൾ രചിക്കുന്നു.

നാടുവാഴിത്തകാലയളവിൽ തഴച്ചുവളർന്ന സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനം അന്നത്തെ രാജാധിപത്യവ്യവസ്ഥയെ നിലനിർത്തുകയാണ് സാഹിത്യത്തിന്റെ പ്രയോജനമായി ഉയർത്തിപ്പിടിച്ചത് എന്നു ചുരുക്കം.

അതിനാൽ, രാജകുമാരന്മാർക്ക് മാതൃകകളായിത്തീരേണ്ട രാജാക്കന്മാരുടെ ചിത്രീകരണത്തിൽ എന്തെങ്കിലും പിശകു പറ്റിയാൽ അത് ഔചിത്യഭംഗമെന്നു ചൂണ്ടിക്കാട്ടേണ്ടത് ആ സാഹിത്യവിമർശനത്തിന്റെ ബാധ്യതയായിത്തീരുന്നു. കുന്തകനെത്തന്നെ ഇതിനുദാഹരിക്കാം.

*രഘുവംശ*ത്തിൽ, രാവണവധാനന്തരം സീതാലക്ഷ്മണസമേതനായി രാമൻ പുഷ്പകവിമാനത്തിലൂടെ അയോധ്യയിലേക്കു തിരിക്കവേ, അതതു സ്ഥലങ്ങൾ കാണുമ്പോൾ പണ്ടു നടന്ന ഓരോ സംഭവവും സീതയ്ക്ക് വിവരിച്ചുകൊടുക്കുകയാണ്. അക്കൂട്ടത്തിൽ, നിഷാദരാജാവായ ഗുഹന്റെ പുരം കണ്ടപ്പോൾ, “ഇവിടെവെച്ചാണ് കിരീടം വെടിഞ്ഞ് ഞാൻ ജട ധരിക്കവേ, ‘കൈകേയീ, നിന്റെ ആഗ്രഹങ്ങൾ ഫലിച്ചുവല്ലോ!’’ എന്നു സുമന്ത്രൻ കരഞ്ഞുപോയത്”” എന്നു പറയുന്നു.

പുരം നിഷാദാധിപതേസ്തദേതദ്
യസ്മിൻ മയാ മൗലിമണിം വിഹായ
ജടാസു ബദ്ധാസ്വരുദത് സുമന്ത്രഃ
കൈകേയി! കാമാഃ ഫലിതാസ്തവേതി.

ഈ ശ്ലോകം അത്യന്തം അനൗചിത്യപൂർണമാണെന്നാണ് കുന്തകന്റെ വിമർശനം. അദ്ദേഹം പറയുന്നു: ഇവിടെ അനർഘങ്ങളായ മഹാപുരുഷഗുണങ്ങളുള്ളതായി വർണിക്കപ്പെടുന്ന രഘുപതി ‘കൈകേയീ, നിന്റെ ആഗ്രഹങ്ങൾ ഫലിച്ചുവല്ലോ!’’ എന്നതുപോലുള്ള നിസ്സാരമായ കാര്യങ്ങളെ സ്മരിക്കുന്നതും അതെടുത്തുപറയുന്നതും അത്യന്തം അനൗചിത്യാവഹമത്രേ.

മനുഷ്യസഹജമായ ഇത്തരം ദുർബലവികാരങ്ങൾക്കടിമപ്പെടുന്നവനാണ് രാമനെപ്പോലെ പ്രശസ്തനായൊരു രാജാവ് എന്ന് കവികൾ ചിത്രീകരിച്ചുപോകരുത് എന്നർഥം. രാജകുമാരന്മാരാണ് ഇതിന്റെ ആസ്വാദകർ. രാജാധിപത്യം തകരുന്നതിലേക്ക് ഇതു വഴി തെളിയിച്ചേക്കും!

*രഘുവംശ*ത്തിൽനിന്നും *കുമാരസംഭവ*ത്തിൽനിന്നും ചില പദ്യങ്ങൾ കൂടി ഉദ്ധരിച്ച് ഇതുപോലെ വിമർശനത്തിനു വിധേയമാക്കുന്നുണ്ട് കുന്തകൻ. ആദർശശാലികളായ രാജാക്കന്മാർ പോലും മനുഷ്യസഹജമായ ദൗർബല്യങ്ങളിൽനിന്ന് വിമുക്തരല്ലെന്ന കവിയുടെ നിലപാട് വിമർശകന്റെ സ്ഥിതവ്യവസ്ഥാസംരക്ഷണവ്യഗ്രമായ മനസ്സിന് അനൗചിത്യയുക്തമായാണ് അനുഭവപ്പെടുന്നത്. പ്ലാറ്റോവിനെ അനുസ്മരിപ്പിക്കുന്ന വിധത്തിൽ പ്രാചീനഭാരതത്തിലും സ്മൃതികാരന്മാർ “കാവ്യാലാപാംശ്ച വർജയേത്”” (കാവ്യാലാപങ്ങളെ വർജിക്കുകയും വേണം) എന്ന് കാവ്യാലാപത്തിന്, അതുവഴി കാവ്യരചനയ്ക്കും, വിലക്കു കല്പിച്ചിരുന്നു. പക്ഷേ, നൈസർഗികമായ മാനുഷികവികാരങ്ങൾ ആവിഷ്കരിക്കുന്നതിന് വിലക്കു കല്പിച്ചാൽ തിരിച്ചടിയുണ്ടാവുക സ്വാഭാവികം മാത്രം. വാമനന്റെ (എട്ടാം നൂറ്റാണ്ട്) *കാവ്യാലങ്കാരസൂത്രവൃത്തി* തുടങ്ങുന്നതുതന്നെ “കാവ്യം ഗ്രാഹ്യം, അലങ്കാരാത്” (കാവ്യം സ്വീകാര്യമാണ്; അലങ്കാരം, സൗന്ദര്യം, ഉള്ളതുകൊണ്ട്) എന്ന വാക്യത്തോടെയായത് ആ തിരിച്ചടിയുടെ സൂചനയാണ്. കാര്യമാത്രപ്രസക്തമായി, ശുഷ്കമായി, ധർമാദ്യുദ്ബോധനം നടത്തുന്ന ശ്രുതിസ്മൃത്യാദിശാസ്ത്രങ്ങളിൽനിന്ന് വ്യതിരിക്തമായി അതേ പ്രയോജനം സരസമായും സാർഥകമായും, അതായത് സൗന്ദര്യാത്മകമായി, നിർവഹിക്കുന്ന കാവ്യം – സാഹിത്യം – ആവശ്യവും സ്വീകാര്യവുമാണെന്ന് സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകർ ഉച്ചൈസ്തരം വിളിച്ചുപറഞ്ഞു. അക്കാലത്തെ നാടുവാഴിത്തസാമൂഹ്യവ്യവസ്ഥ ആദർശമായി ഉയർത്തിപ്പിടിച്ച ധാർമികജീവിതത്തെ – വർണാശ്രമധർമത്തെ – തകർക്കാനല്ല, അതിനെ ശക്തമായി നിലനിർത്താനാണ് തങ്ങളുടെ പുറപ്പാടെന്ന് തെളിയിക്കുന്നതിന് കടുത്ത പോരാട്ടം നടത്താൻ അവർ നിർബദ്ധരായി. ഈ പോരാട്ടം വിജയിപ്പിക്കുന്നതിന് അവർക്ക് സൗന്ദര്യശാസ്ത്രത്തെ ആവുന്നത്ര വികസിപ്പിക്കേണ്ടിവന്നു. അങ്ങനെ സാഹിത്യരചനാമർമങ്ങൾ വിവരിക്കുന്ന അനേകം ചിന്താപദ്ധതികൾ സംസ്കൃതത്തിൽ രൂപം കൊണ്ടു – അലങ്കാരം, ഗുണം, രീതി, വക്രോക്തി, അനുമാനം, ഔചിത്യം മുതലായ ഓരോ ഘടകത്തെ അതിപ്രധാനമെന്ന നിലയിൽ ഉയർത്തിക്കാട്ടിക്കൊണ്ടുള്ളവ. അക്കൂട്ടത്തിൽ സമഗ്രമായൊരു സൗന്ദര്യശാസ്ത്ര
പ

ദ്ധതിയായി രസധ്വനിസിദ്ധാന്തം ഏറ്റവും മുന്നിട്ടുനിൽക്കുന്നു.

*നാട്യശാസ്ത്ര*കർത്താവായ ഭരതൻ (രണ്ടാം നൂറ്റാണ്ട്) തൊട്ട് പലരും രസത്തിന് പ്രാധാന്യം കൊടുത്തുകൊണ്ട് സാഹിത്യത്തെ ദർശിച്ചവരാണ്. സാഹിത്യത്തിന്റെ ജീവൻ ധ്വനിയാണെന്ന് സിദ്ധാന്തിച്ച ആനന്ദവർധനൻ (ഒമ്പതാം നൂറ്റാണ്ട്) രസത്തെയാണ് ആത്മാവായി കണക്കാക്കുന്നതെന്നും രസം വ്യംഗ്യമായേ ആവിഷ്കരിക്കാൻ കഴിയൂ എന്നുള്ളതുകൊണ്ട് അങ്ങനെ പറഞ്ഞതിൽ വൈരുധ്യമൊന്നുമില്ലെന്നും അദ്ദേഹത്തിന്റെ *ധ്വന്യാലോക*വും അതിന് അഭിനവഗുപ്തൻ (പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ട്) എഴുതിയ *ലോചന*വ്യാഖ്യാനവും ശ്രദ്ധിച്ചുപഠിക്കുന്നവർക്കു ബോധ്യമാവും. സാഹചര്യങ്ങൾ, കഥാപാത്രങ്ങൾ, അവരുടെ വികാരവിചാരങ്ങളും പ്രവർത്തനങ്ങളും എന്നിവയിലൂടെ ഉരുത്തിരിഞ്ഞുവരുന്നതാണ് രസം. അതിനാൽ ശൃംഗാരം, കരുണം തൊട്ടുള്ള അതതു രസങ്ങൾ അനുഭവവേദ്യങ്ങളാകണമെങ്കിൽ പല പല സംഭവങ്ങൾ കലർന്ന ജീവിതത്തെ സാഹിത്യത്തിൽ ആവിഷ്കരിക്കേണ്ടതുണ്ട്. അങ്ങനെ രസാത്മകമായ വാക്യമാണ് സാഹിത്യമെന്നു പറഞ്ഞാൽ, ജീവിതാവിഷ്കരണമാണ് സാഹിത്യം എന്നുതന്നെയാണ് മൊത്തത്തിൽ വന്നുകൂടുന്ന അർഥം. പുരാണേതിഹാസപ്രസിദ്ധമോ കവികല്പിതമോ ആയ കഥയായിരിക്കണം പ്രതിപാദ്യം, അനേകം സർഗങ്ങളുണ്ടാവണം, നഗരം സമുദ്രം പർവതം മുതലായവയുടെ വർണനകൾ വേണം എന്നും മറ്റും മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ലക്ഷണം നിർദ്ദേശിക്കുന്നതിൽനിന്ന് സമഗ്രജീവിതമാണ് ഏറ്റക്കുറച്ചിലുകളോടെ ഏതു സാഹിത്യശാഖകളിലും ആവിഷ്കരിക്കേണ്ടത് എന്ന് സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകർ ഉദ്ദേശിച്ചിരുന്നതായി വ്യക്തമാകുന്നുണ്ട്. ആദ്യം നായകന്റെ ഗുണങ്ങൾ വിസ്തരിച്ച് പിന്നീട് അയാൾ ശത്രുക്കളെ നിഗ്രഹിക്കുന്നതായി വർണിക്കുന്നതാണ് നിസർഗസുന്ദരമായ രീതിയെന്നും, ശത്രുവിന്റെ വംശവീര്യാദികൾ ചിത്രീകരിച്ചതിനുശേഷം അവനെ ജയിക്കുന്നതിലൂടെ നായകന്റെ ഉൽകർഷം വെളിപ്പെടുത്തുന്നതും കൊള്ളാം എന്നും ദണ്ഡി (ഏഴാം നൂറ്റാണ്ട്) നിർദ്ദേശിക്കുമ്പോൾ, സംഘർഷങ്ങളിലൂടെ മുന്നേറുന്ന ജീവിതത്തിന്റെ പ്രതിപാദനമാണ് സാഹിത്യമെന്ന വസ്തുത കുറേക്കൂടി സ്പഷ്ടമാകും.

ചില വിമർശകർ സാഹിത്യത്തെ ഗുണനിലവാരമനുസരിച്ച് ഉത്തമമെന്നും മധ്യമമെന്നും അധമമെന്നും മറ്റും തരം തിരിക്കുന്നതിനുപയോഗിച്ച മാനദണ്ഡം, അവരുടെ സാഹിത്യസങ്കല്പത്തെക്കുറിച്ച് കുറേക്കൂടി വ്യക്തത നൽകാൻ പര്യാപ്തമാണ്. മുഖ്യമായി പറയാനുള്ള കാര്യം നേരിട്ടു പച്ചയായി പറയാതെ, വ്യംഗ്യമായി പ്രതിപാദിക്കുന്ന – പോരാ, ആ വ്യംഗ്യത്തിനു പ്രാധാന്യം നൽകുന്ന – സാഹിത്യം ഒന്നാന്തരം. വ്യംഗ്യമുണ്ട്; പക്ഷേ, അതിനെ അപേക്ഷിച്ച് വാച്യമാണ് പ്രധാനമായി വരുന്നത് എങ്കിൽ ആ കൃതി രണ്ടാന്തരം മാത്രം – മധ്യമം. വെറും ശബ്ദാർഥാലങ്കാരപ്പകിട്ടുകൾ പ്രധാനമായി വരുന്നത് അധമം. അതിൽത്തന്നെ കേവലം ശബ്ദാലങ്കാരങ്ങളുടെ വെടിക്കെട്ടുകൾ ഉതിർക്കുന്ന സാഹിത്യത്തെ അപേക്ഷിച്ച് അല്പം ഭേദമാണ് അർഥാലങ്കാരപ്രധാനമായ കാവ്യമെന്ന് *രസഗംഗാധര*കാരൻ (പതിനേഴാം നൂറ്റാണ്ട്) ചൂണ്ടിക്കാട്ടുന്നുണ്ട്. സാഹിത്യകാരന്മാർക്ക് ജനങ്ങളോട് പറയാൻ ഒരു കാര്യമുണ്ടായിരിക്കണം; അത് കഴിയുന്നത്ര വാച്യമാക്കാതെ കഴിക്കാൻ നോക്കണം; എങ്കിലേ വേണ്ടത്ര 'ഇഫക്റ്റ്' കിട്ടൂ. വെറും അലങ്കാരക്കസർത്തുകൾ അധമസാഹിത്യം മാത്രം – ചുരുക്കത്തിൽ ഇതാണ് അവരുടെ ആശയം.

രസധ്വനിസിദ്ധാന്തത്തിന് അടിസ്ഥാനം വ്യഞ്ജന എന്ന ശബ്ദവ്യാപാരമാണ്. ഇതാകട്ടെ പ്രാചീനഭാരതീയദാർശനികരിൽ പലരും അംഗീകരിക്കുന്നില്ല. വാക്യശാസ്ത്രകാരന്മാരായ മീമാംസകരും പ്രമാണശാസ്ത്രകാരന്മാരായ നൈയായികരും വ്യാവഹാരികതലത്തിൽ പൊതുവെ ' ഭാട്ടമീമാംസകരുടെ നയം സ്വീകരിക്കുന്ന മോക്ഷശാസ്ത്രകാരന്മാരായ അദ്വൈത വേദാന്തികളുമാണ് വ്യഞ്ജനാവിരുദ്ധരിൽ പ്രമുഖർ. ശബ്ദത്തിൽനിന്നു സങ്കേതിതമായ അർഥത്തെ നേരിട്ട് ഉല്പാദിപ്പിക്കുന്ന അഭിധാവ്യാപാരം കൊണ്ടുതന്നെ ഒട്ടെല്ലാ വ്യവഹാരങ്ങളും നടക്കും. ഈ മുഖ്യാർഥത്തിന് തടസ്സം വരികയും പ്രസിദ്ധി കൊണ്ടോ പ്രയോജനമുദ്ദേശിച്ചോ അതുമായി അടുത്തു ബന്ധപ്പെട്ട മറ്റൊരർഥത്തെ ഉല്പാദിപ്പിക്കുന്ന ലക്ഷണാവ്യാപാരത്തെയും അത്യാവശ്യം വേണ്ടിടത്ത് ഉപയോഗിക്കാം. അതും കടന്ന് വാച്യവുമായി നിയതമായോ അനിയതമായോ പരമ്പരാപ്രാപ്തമായോ ബന്ധപ്പെടുന്ന, പലപ്പോഴും അതിനു വിപരീതം പോലുമാകുന്ന, വ്യംഗ്യമായ അർഥത്തെ ഉല്പാദിപ്പിക്കുന്ന വ്യഞ്ജന എന്ന മൂന്നാമതൊരു ശബ്ദവ്യാപാരത്തെ കല്പിക്കുന്നതിന്റെ ആവശ്യമില്ലെന്നാണ് ഈ ദാർശനികരുടെ പക്ഷം.

വേദവാക്യങ്ങളുടെ നിഷ്കൃഷ്ടമായ അർഥം നിശ്ചയിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി വാക്യാർഥവിചാരത്തിന്റെ എല്ലാ വശങ്ങളെക്കുറിച്ചും യുക്തിയുക്തമായും വിശദമായും ചർച്ച ചെയ്ത് ശബ്ദവ്യാപാരങ്ങളെക്കുറിച്ച് കൃത്യമായ നിഗമനങ്ങളിലെത്തിച്ചേർന്ന മീമാംസകരാണ് വ്യഞ്ജനാവിരോധികളുടെ നേതൃത്വം വഹിക്കുന്നത്. കാരണം, യാഗാദികർമ്മാനുഷ്ഠാനങ്ങളോടുകൂടിയ ധാർമികജീവിതമാണ് അവരുടെ ലക്ഷ്യം. പരമപ്രമാണമായി (സ്വതഃപ്രമാണമായിത്തന്നെ) തങ്ങൾ

അംഗീകരിക്കുന്ന വിധിനിഷേധപരങ്ങളായ വേദവാക്യങ്ങളുടെ അർഥനിശ്ചയം അവരെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം അതിന് അനുപേക്ഷണീയമാണ്. അഭിധയ്ക്കും ലക്ഷണയ്ക്കുമപ്പുറത്ത് അനിയതാർഥകല്പനകൾക്ക് വഴിയൊരുക്കുന്ന വ്യഞ്ജന സ്വീകരിക്കുകയാണെങ്കിൽ വരാവുന്ന വൈഷമ്യം ഒട്ടൊന്നുമല്ല. വക്തൃബോദ്ധവ്യകാക്വാദിവൈശിഷ്ട്യങ്ങളാൽ യജ്ഞകർമങ്ങളുടെ അധികാരി, ഫലം, ഇതികർത്തവ്യത എന്നിവയിലെല്ലാം അനിശ്ചിതത്വം വന്നുപോയാലുണ്ടാവുന്ന ഭവിഷ്യത്തുകൾ അവർ വിഭാവനം ചെയ്യുന്ന ധാർമികജീവിതത്തെയാകെ തകിടം മറിക്കും. അതുകൊണ്ട് അതിന് പഴുതു നൽകുന്ന വ്യഞ്ജനാവ്യാപാരത്തെ എന്തു വില കൊടുത്തും എതിർക്കാൻ അവർ ബാധ്യസ്ഥരാണ്. അർഥകാമങ്ങൾ പോലും ധർമത്താൽ നിയന്ത്രിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ടും ഇവ മൂന്നും മോക്ഷത്തിലേക്കു നയിക്കുന്ന രൂപത്തിലും വേണം നിർവഹിക്കുക എന്ന് ആദർശമായി അംഗീകരിക്കപ്പെട്ട ഒരു സാമൂഹ്യവ്യവസ്ഥയിൽ ശബ്ദവ്യാപാരങ്ങൾക്ക് ഇപ്രകാരമൊരു നിയന്ത്രണം ഏർപ്പെടുത്താൻ ‘ ഭരണാധികാരിവർഗത്തിന്റെ നയം രൂപവൽക്കരിക്കുന്ന പൗരോഹിത്യമേധാവിത്വം മുന്നോട്ടുവന്നതിൽ അസ്വാഭാവികമായി ഒന്നുമില്ല.

ഈ വ്യഞ്ജനാവിരുദ്ധപക്ഷത്താണ് മിക്ക പ്രാചീനഭാരതീയ ദർശനങ്ങളും നിലകൊണ്ടത്. തന്റെ യത്നത്തിൽ ആനന്ദവർധനന് പ്രചോദനകേന്ദ്രമായി വർത്തിച്ച, കലയിലൂടെ ഈശ്വരസാക്ഷാൽക്കാരം പോലും നേടാമെന്നു സിദ്ധാന്തിച്ച, താന്ത്രികാടിസ്ഥാനമുള്ള, പ്രത്യഭിജ്ഞാദർശനമാണ് എടുത്തുപറയത്തക്ക ഒരേയൊരപവാദം. മീമാംസാദിപരമ്പരാഗതദർശനങ്ങളുടെ കടന്നാക്രമണത്തെ ചെറുക്കുന്നതിൽ, താരതമ്യേന നവീനവും ഏറെക്കുറെ കാശ്മീരിൽ മാത്രം ഒതുങ്ങിനിന്നതുമായ പ്രത്യഭിജ്ഞാദർശനം അദ്ദേഹത്തിന് അത്രത്തോളം ആത്മബലം നൽകാൻ പര്യാപ്തമായിരുന്നില്ല. അപ്പോഴാണ് ''മുഖം വ്യാകരണം പ്രോക്തം'' എന്നിങ്ങനെ വേദാംഗങ്ങളിൽ മുഖ്യമെന്നെണ്ണപ്പെട്ടതും അങ്ങനെ പരമ്പരാഗതമായ അംഗീകാരംതന്നെ നേടിയെടുത്തതും പദശാസ്ത്രമെന്നു പ്രസിദ്ധിയാർജിച്ചതുമായ വ്യാകരണദർശനം അദ്ദേഹത്തിന്റെ സഹായത്തിനെത്തിയത്. വ്യാകരണശാസ്ത്രത്തിലെ സ്ഫോടസിദ്ധാന്തവും സാഹിത്യത്തിലെ ധ്വനിസിദ്ധാന്തവും തമ്മിലുള്ള ബന്ധം ഏറെ ആന്തരികവും ഗാഢവുമാകുന്നു.

എന്നാൽ, സാഹിത്യവിമർശകരിൽതന്നെ, ചിലർ മീമാംസകരുടെ നേതൃത്വത്തിലുള്ള വിവിധദാർശനികരുടെ സർവശക്തമായ സ്വാധീനത്തിനു വിധേയരായി, ധ്വനിയുടെ കാര്യത്തിൽ, വ്യഞ്ജനാവ്യാപാരത്തോടുള്ള നിലപാടിൽ വിട്ടുവീഴ്ച്ച ചെയ്യാൻ, അതിനെ നിഷേധിക്കാൻ പോലും, നിർബദ്ധരായതായി നമുക്കു കാണാം. സാഹിത്യത്തിൽ വ്യഞ്ജനയുടെ പ്രവർത്തനം കൊണ്ടുണ്ടാവുന്ന രമണീയമായ വ്യംഗ്യാർഥങ്ങളെ കുറച്ചുകാണാനോ മറച്ചുവെക്കാനോ ആകാതെ, മീമാംസാദിദർശനങ്ങളുടെ അംഗീകൃതസാങ്കേതികപദങ്ങളെ പകരം വെച്ച് കാര്യം നടത്താനാണ് അവർ ശ്രമിച്ചത്. ‘ ഭാവന അഥവാ ഭാവുകത്വം എന്ന വ്യാപാരം കല്പിച്ചുകൊണ്ട് വ്യഞ്ജനയെ നിഷേധിക്കുന്ന ഭട്ടനായകനെയും (ഒമ്പതാം നൂറ്റാണ്ട്) അനുമാനത്തിൽ അത് അന്തർഭവിക്കുമെന്നു സ്ഥാപിക്കാൻ മിനക്കെടുന്ന മഹിമഭട്ടനെയും (പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ട്) നോക്കുക. ആനന്ദവർധനനു പിൻപാണ് ഈ രണ്ടുപേരുമെങ്കിലും ഇവരുടെ വാദഗതികൾ, ഇത്ര വ്യക്തമായും ശക്തമായുമല്ലെങ്കിലും ആനന്ദവർധനന്റെ പൂർവികരിൽ ചിലർ തന്നെ രേഖാമൂലമായും അല്ലാതെയും ഉന്നയിച്ചിട്ടുണ്ടെന്ന കാര്യം നിസ്സംശയമാണ്. അതുകൊണ്ടാണ് അദ്ദേഹത്തിന് ധ്വനി സ്ഥാപിക്കുന്നതിന് അത്ര വീറോടെ യത്നിക്കേണ്ടിവന്നത്. കുറച്ചൊക്കെ നിഗൂഢവൽക്കരണത്തിനു രസധ്വനിസിദ്ധാന്തവും വിധേയമായിട്ടുണ്ടെങ്കിലും, അക്കാലത്ത് ആധിപത്യം ചെലുത്തിയ പല നിഗൂഢവൽക്കരണശ്രമങ്ങളെയും തകർക്കാൻ ആ സിദ്ധാന്തത്തിനു കഴിഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. സർവങ്കഷമായ ധർമ്മശാസ്ത്രഗ്രന്ഥത്തിന്റെ സ്ഥാനം നൽകി ആദരിക്കപ്പെട്ടിരുന്ന *മഹാഭാരത*ത്തെ ശാന്തരസപ്രധാനമായൊരു കാവ്യമെന്ന നിലയിൽ വിലയിരുത്തുന്നതിന് ആനന്ദവർധനൻ ധൈര്യം കാട്ടി. മതത്തിന്റെയും ആദർശാത്മകതയുടെയും പരിവേഷമണിഞ്ഞുനിന്നിരുന്ന *രാമായണ*ത്തെ സീതാപരിത്യാഗത്തിലേക്കു വെളിച്ചം വീശിക്കൊണ്ട് കരുണരസപ്രധാനമായ കാവ്യമായി കാണാൻ അദ്ദേഹത്തിന് മടിയുണ്ടായില്ല. (പിൽക്കാലത്ത് കുന്തകൻ ഇതേ പാത പിന്തുടരുകയുണ്ടായി. മഹിമഭട്ടൻ ഒരുപടികൂടി കടന്ന്, തനിമതഗ്രന്ഥമെന്നറിയപ്പെടുന്ന *ഭഗവദ്ഗീത*യിലെ അതിപ്രസിദ്ധമായ “യദാ യദാ ഹി ധർമസ്യ . . . ”എന്ന ശ്ലോകത്തിൽ പൗനരുക്ത്യദോഷം കണ്ടെത്തുന്നതുവഴി അതിനെ വെറുമൊരു കാവ്യത്തിന്റെ നിലയിലേക്ക് ഇറക്കിക്കെട്ടുന്നതും ഇവിടെ സ്മരിക്കാം.) പ്രാകൃതഭാഷയെയും സാഹിത്യത്തെയും ഉപരിവർഗം ഏറെക്കുറെ അവജ്ഞയോടെ നോക്കിക്കണ്ട അക്കാലത്ത് പ്രാകൃതഗാഥാപദ്യങ്ങളെ ധ്വനിക്കുദാഹരണങ്ങളായുദ്ധരിച്ച് ആദരിക്കുന്നതിലൂടെ ധ്വനികാരൻ പ്രദർശിപ്പിച്ച ജനകീയവീക്ഷണം ശ്രദ്ധേയമാണ്. (തനിക്കുമുമ്പ് ദണ്ഡിയും രാജശേഖരനും, പിൻപ് ഭോജനും പ്രാകൃതത്തിന് ഈ മാന്യസ്ഥാനം നൽകിയവരാണ്.) അലങ്കാരം, ഗുണം, രീതി എന്നിങ്ങനെ അതുവരെ അത്യുത്തമമായി ഉയർത്തി

ക്കാണിക്കപ്പെട്ടിരുന്ന വിവിധസാഹിത്യഘടകങ്ങളെ വിഭാഗീയത വെടിഞ്ഞ് അതതിനുചിതമായ സ്ഥാനങ്ങളിലിരുത്തി രസധ്വനിയിൽ കേന്ദ്രീകരിച്ചുകൊണ്ട് അദ്ദേഹം ആദ്യമായി ഒരു സാഹിത്യകലാദർശനം ആവിഷ്കരിച്ചു.

അപാരേ കാവ്യസംസാരേ കവിരേവ പ്രജാപതിഃ
യഥാസ്മൈ രോചതേ വിശ്വം തഥേദം പരിവർത്തതേ.

(അപാരമായ കാവ്യപ്രപഞ്ചത്തിൽ കവിയാണ് പ്രജാപതി. ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ ഇച്ഛയ്ക്കൊത്ത് ലോകം മാറുന്നു.) എന്നിങ്ങനെ പൗരോഹിത്യമേധാവിത്വത്തിന്റെ അധികാരവിലക്കുകളെ വെല്ലുവിളിച്ചുകൊണ്ട് കലാകാരന്റെ സ്വാതന്ത്ര്യം ഉറക്കെ പ്രഖ്യാപിക്കുന്നതിന് അദ്ദേഹം തന്റേടം കാട്ടി. ആശയസാദൃശ്യരൂപമായ കവിസംവാദസങ്കല്പത്തിന്റെ വിശകലനത്തിലൂടെ അദ്ദേഹം അനുകരണത്തിന്റെ പേരിൽ സാഹിത്യകാരന്മാരുടെ മെക്കിട്ടുകയറുന്ന ക്ഷുദ്രവിമർശനത്തിന്റെ നേരെ കുന്തമുന തിരിച്ച്, കവിപ്രതിഭയുടെ സ്വാച്ഛന്ദ്യത്തിനുവേണ്ടി നിലകൊണ്ടു. (രാജശേഖരൻ ഇതേ നിലപാട് കൈക്കൊണ്ട വിമർശകനാണ്) തന്റെ നൂതനമായ സിദ്ധാന്തത്തിന് ഒട്ടേറെ താൻ കടപ്പെട്ടിട്ടുള്ള വ്യാകരണദർശനം പോലും സാഹിത്യതത്വഗ്രഹണത്തിന് അപര്യാപ്തമാണെന്ന് തുറന്നുപറയാൻ അദ്ദേഹത്തിന് മടിയുണ്ടായില്ല.

ശബ്ദാർഥശാസസനജ്ഞാനമാത്രേണൈവ ന വേദ്യതേ;
വേദ്യതേ സ തു കാവ്യാർഥതത്വജ്ഞൈരേവ കേവലം.

(അത് – വ്യംഗ്യാർഥം – വ്യാകരണവും നിഘണ്ടുവും അറിഞ്ഞതുകൊണ്ടുമാത്രം അറിയാൻ കഴിയില്ല. കാവ്യാർഥതത്വജ്ഞർക്കു മാത്രമേ അത് പിടികിട്ടൂ.) വ്യംഗ്യാർഥം വാച്യാർഥത്തിൽനിന്ന് വ്യത്യസ്തം മാത്രമല്ല, പലപ്പോഴും ഒറ്റയടിക്ക് പിടികൊടുക്കാതെ പുനഃപുനരനുസന്ധാനരൂപമായ ചർവണ കൊണ്ടുമാത്രം സിദ്ധിക്കുമാറ് പിന്നേക്കു നീക്കിവെക്കപ്പെട്ടതുമാണെന്ന് ധ്വനിദർശനം വ്യക്തമാക്കുന്നു. (ദറിദയുടെ ഭാഷാദർശനം – ദശളളലൃമിരല – നോക്കുക). ഗ്രന്ഥകാരന്റെ താല്പര്യമാണ് ഗ്രന്ഥത്തിന്റെ അർഥത്തെ മുഴുവൻ നിർണയിക്കുന്നതെന്ന ചില മീമാംസകരുടെയും മറ്റും വാദത്തെ അംഗീകരിക്കാത്ത, പലപ്പോഴും അനിയതാർഥപ്രതിപാദകമായനുഭവപ്പെടുന്ന വ്യഞ്ജനയിലുറച്ചുനിന്ന ധ്വനികാരൻ റൊളാങ് ബാർത്ത് ആവിഷ്കരിച്ച 'ഗ്രന്ഥകാരന്റെ മരണ'മെന്ന സങ്കല്പത്തെ ഒട്ടൊക്കെ മുൻകൂട്ടി കണ്ടിട്ടില്ലേ എന്നു സംശയിക്കാവുന്നതാണ്. "സരസ്വത്യാസ്തത്ത്വം കവിസഹൃദയാഖ്യം വിജയതേ" (കവിയും സഹൃദയനും ചേർന്നു രൂപം കൊള്ളുന്ന സാഹിത്യതത്വം സർവോപരി വർത്തിക്കുന്നു.) എന്ന *ധ്വന്യാലോക*വ്യാഖ്യാതാവായ അഭിനവഗുപ്തന്റെ വചനവും "കവിതാരസമാധുര്യം വ്യാഖ്യാതാ വേത്തി നോ കവിഃ" (കവിതയുടെ രസമാധുര്യം വ്യാഖ്യാതാവാണറിയുക; കവിയല്ല.) എന്ന് സഹൃദയലോകത്തിൽ പണ്ടുമുതൽക്കേ പ്രചരിച്ചുപോരുന്ന സൂക്തവും ഈ ആശയത്തിന്റെ വിവരണങ്ങളത്രേ. ജന്മാന്തരസിദ്ധമായ പ്രതിഭയാണ് സാഹിത്യത്തിന്റെ പ്രഭവങ്ങളിൽ മുഖ്യമെന്നു പൊതുവിൽ അംഗീകരിക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും പ്രതിഭയുടെ ഇഹലോകപരതയ്ക്ക് മുൻതൂക്കം കൊടുത്തവരും (ഉദാ:– ജഗന്നാഥപണ്ഡിതരാജൻ) തികച്ചും ഇഹലോകസിദ്ധമായ പാണ്ഡിത്യവും പരിശീലനവും സാഹിത്യസൃഷ്ടിയിൽ വഹിക്കുന്ന പങ്കിനെ യഥാർഹം കണ്ടവരും (ഉദാ:– ദണ്ഡി) സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകരിൽ കുറവല്ല. 'കവിശിക്ഷ' എന്ന കവി–സഹൃദയപരിശീലനത്തിനുള്ള പ്രത്യേകമായൊരു വിമർശനശാഖ തന്നെ ഇവിടെ ഉണ്ടായതിനെ (ഉദാ:– വാമനന്റെ *കാവ്യാലങ്കാരസൂത്രവൃത്തി*യിലെ അവസാനഭാഗം, രാജശേഖരന്റെ *കാവ്യമീമാംസ*, പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ടുകാരനായ ക്ഷേമേന്ദ്രന്റെ *കവികണ്ഠാഭരണം*) ഈ പശ്ചാത്തലത്തിൽ കാണണം. ഫലത്തിൽ, ഇത് സാഹിത്യത്തിന് ഉണ്ടെന്ന് അവകാശപ്പെടുന്ന 'ദിവ്യത'യെ തകർക്കുന്നതാണ്. ദണ്ഡി, വാമനൻ, രുദ്രടൻ (പത്താം നൂറ്റാണ്ട്), ജഗന്നാഥൻ മുതലായവർ ഈ വഴിക്കുള്ള ചർച്ചകൾക്ക് പ്രാധാന്യം നൽകിയവരാണ്.

ധ്വനിഭേദങ്ങൾ വിവരിക്കുമ്പോൾ വസ്തുധ്വനി, അലങ്കാരധ്വനി എന്നൊക്കെ പറയുമെങ്കിലും ആത്യന്തികമായി വിലയിരുത്തുമ്പോൾ വസ്തുവായാലും അലങ്കാരമായാലും ഏതെങ്കിലുമൊരു രസത്തിലാണ് ചെന്നെത്തുക എന്നു വ്യക്തമാണ്. രസമാകട്ടെ വ്യംഗ്യമായേ വരൂ താനും. അതുകൊണ്ടാണ് രസധ്വനിയേ ഉള്ളൂ എന്നു പറയുന്നത്. രസം ധ്വനിരൂപത്തിൽ മാത്രമേ ആവിഷ്കരിക്കപ്പെടാൻ കഴിയൂ എന്നതിനാൽ രസസിദ്ധാന്തവും ധ്വനിസിദ്ധാന്തവും ഒന്നുതന്നെയാണ് എന്നും വിലയിരുത്തപ്പെടുന്നു.

ആനന്ദവർധനന്റെ കാലത്തോടെ ഏതാണ്ട് ഈ നില വന്നുകഴിഞ്ഞുവെന്നു പറയാം. ധ്വനിസിദ്ധാന്തം പിന്നെയും രൂക്ഷമായി എതിർക്കപ്പെട്ടുവെന്നത് നേരാണ്. പക്ഷേ, ആ എതിർപ്പുകളൊന്നും പൊതുവിൽ അംഗീകാരം നേടിയില്ലെന്നതാണ് വസ്തുത. *നാട്യശാസ്ത്ര*ത്തിന് *അഭിനവഭാരതി*, *ധ്വന്യാലോക*ത്തിന് *ലോചനം* എന്നിങ്ങനെ അഭിനവഗുപ്തന്റെ രണ്ടു പ്രഗല്ഭവ്യാഖ്യാനങ്ങൾ കൂടിയായപ്പോൾ രസധ്വനിദർശനം അനിഷേധ്യമായ അംഗീകാരം നേടിയ പ്രതീ

തിയാണ് സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനലോകത്തിൽ ഉളവാക്കിയത്.

ഈ കാലത്ത് പുറപ്പെട്ട കൃതിയാണ് കുന്തകന്റെ *വക്രോക്തിജീവിതം.* വക്രോക്തി എന്നത് ധ്വനി പോലെ, ഒരുപക്ഷേ ധ്വനിയെ എതിർക്കുന്ന, മറ്റൊരു സിദ്ധാന്തം എന്ന തോന്നലാണ് സംസ്കൃത സാഹിത്യവിമർശനലോകത്ത് സാമാന്യമായി നിലനിൽക്കുന്നത്. എന്നാൽ, ആ കൃതി ആമൂലാഗ്രം മനസ്സിരുത്തി പഠിക്കുമ്പോൾ തെളിഞ്ഞുവരുന്ന ചിത്രം സാഹിത്യരംഗത്ത് പല വിഷയങ്ങളിലും സ്വതന്ത്രമായ നിലപാടുകളുള്ള വിമർശകനാണ് കുന്തകനെങ്കിലും രസധ്വനിവിഷയത്തിൽ ധ്വനികാരനോട് പൊതുവിൽ യോജിക്കുകയാണദ്ദേഹം എന്നതാണ്. വർണവിന്യാസവക്രത, പദപൂർവാർധവക്രത, പദപരാർധവക്രത (പ്രത്യയാശ്രയവക്രത), വാക്യവക്രത, പ്രകരണവക്രത, പ്രബന്ധവക്രത എന്നിങ്ങനെയുള്ള അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആറുതരം വക്രതകളുടെ സപ്രപഞ്ചമായ വിവരണമാകട്ടെ, ധ്വനികാരന്റെ ധ്വനിപ്രഭേദവിവരണത്തോടൊത്തുപോകുന്നതും പലപ്പോഴും കൂടുതൽ അടുക്കും ചിട്ടയും ദീക്ഷിക്കുന്നതുമാകുന്നു. അതുകൊണ്ട്, സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനത്തെ സംബന്ധിച്ചേടത്തോളം വർണം മുതൽ പ്രബന്ധം (മുഴുകൃതി) വരെയുള്ള കാവ്യഘടകങ്ങളുടെ സൗന്ദര്യനിരൂപണത്തിൽ *ധ്വന്യാലോക*ത്തിലെ മാനദണ്ഡങ്ങളുടെയത്രയോ ചിലപ്പോൾ അല്പം കൂടുതലോ ആയ പ്രാമാണികതയോടെ *വക്രോക്തിജീവിത*ത്തിലെ മാനദണ്ഡങ്ങളെ ഉപയോഗിക്കാവുന്നതാണ്.

ഇപ്രകാരം, ധ്വനി–വക്രോക്തിദർശനങ്ങളുടെ ഏകോപിതമായ സഹായത്തോടെ മുഖ്യമായും കലാസൃഷ്ടികളുടെ രചനാസൗന്ദര്യനിരൂപണം നടത്താൻ നമുക്കു കഴിയും. അതതു കലാസൃഷ്ടികൾ സാംസ്കാരികമായി എന്തു മൂല്യമാണ് നമ്മിൽ ഉല്പാദിപ്പിക്കുന്നത് എന്നു വിലയിരുത്താൻ രസസിദ്ധാന്തം പ്രയോജനപ്പെടുമെന്ന കാര്യത്തിൽ തർക്കമില്ല. ആ വിഷയത്തിൽ നമുക്ക് കൂടുതൽ സഹായകമായ ഒരു മാനദണ്ഡം ആധുനികകാലത്തെ സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശകരിൽ പ്രമുഖനായ കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ (1900–1973) രൂപപ്പെടുത്തിയെടുത്തിട്ടുണ്ട്. ശബ്ദതലം, അർഥതലം, ' ഭാവതലം, സംസ്കാരതലം എന്ന നാലു തലങ്ങളിലായാണ് സാഹിത്യാസ്വാദനം എന്ന് അദ്ദേഹം നിരീക്ഷിച്ചപ്പോൾ ആനന്ദവർധനനും കുന്തകനും മറ്റും ആവിഷ്കരിച്ച അതേ ആശയം ഒന്നുകൂടി സൂക്ഷ്മമായും സംക്ഷിപ്തമായും പ്രതിപാദിക്കുകയാണ് ചെയ്തത്. അദ്ദേഹം വിവരിക്കുന്നു: "അങ്ങനെ നാലു പടവുണ്ട് കാവ്യാസ്വാദനമാർഗത്തിൽ. ഒന്ന്: ശബ്ദതലം – വെറും പദങ്ങളുടെ സൗകുമാര്യാദിഗുണം മുതൽ പദസന്നിവേശത്തിന്റെ ശില്പഭംഗിവരെ; ഇതിൽ അർഥഭാവാദ്യപേക്ഷ കൂടി ഉണ്ടെന്നത് പരമാർഥം; അവയെല്ലാമിരുന്നാലും ഊന്നൽ ശബ്ദത്തിലായിരിക്കുമെന്നേ വിവക്ഷയുള്ളൂ. രണ്ട്: അർഥതലം – അർഥചമൽക്കാരം, അർഥകല്പനാവൈചിത്ര്യം എന്നെല്ലാം പറയുന്നത്. വേണ്ടതിലേറെ ശബ്ദതലത്തിൽ ശ്രദ്ധിക്കാത്തത്. മൂന്ന്: ഭാവതലം – പാത്രഭാവസന്ദർഭാദ്യൗചിത്യം കൊണ്ട് ആസ്വാദകന് ഭാവാനുഭൂതി നൽകുന്നത്. ഇതിന് സംസ്കൃതാലങ്കാരികന്മാർ അസംലക്ഷ്യക്രമധ്വനി എന്നു പേരിട്ടതിൽനിന്നുതന്നെ, വേർതിരിച്ചുപറയത്തക്ക ഒരു ക്രമം അതിനുണ്ടെന്നു തെളിയുന്നു, നമുക്കതു വേർതിരിച്ചുകാണാൻ പറ്റില്ലെന്നു മാത്രം. നാല്: രേചനതലം – അരിസ്റ്റോട്ടൽ പറഞ്ഞ കഥാർസിസ് . . . പക്ഷേ, ഇത് ദുരന്തകൃതികളിലോ നാടകങ്ങളിലോ മാത്രമുള്ളതല്ലെന്നും ഏതു മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ഏതു ' ഭാഗത്തുനിന്നും പലർക്കും പലപ്പോഴുമുണ്ടാകാവുന്ന അനുഭൂതിക്കു കാരണമാണെന്നും വിശേഷാൽ പറയട്ടെ."("കാവ്യാസ്വാദനം", *തെരഞ്ഞെടുത്ത പ്രബന്ധങ്ങൾ*, കേരളസാഹിത്യ അക്കാദമി, തൃശ്ശൂർ, 1990, പേജ് 336)

മാർക്സിയൻ സാഹിത്യദർശനം

സമഗ്രമായൊരു ജീവിതദർശനമായ മാർക്സിസം സൗന്ദര്യശാസ്ത്രത്തിനും അതിന്റെ ഭാഗമായി സാഹിത്യദർശനത്തിനും സ്വന്തമായ സംഭാവന നൽകിയിട്ടുണ്ട്. പ്രസ്തുതസാഹിത്യദർശനത്തിന്റെ ചില സിദ്ധാന്തങ്ങൾ മാത്രം ഇവിടെ ഓർക്കാം. ഒന്നാമത്തേത്, അടിത്തറയും മേല്പുരയും (Base and Superstructure) സംബന്ധിച്ചുള്ളതാണ്. സമൂഹത്തിന്റെ അടിത്തറ സാമ്പത്തിക ഘടനയാണ്. അതിനെ ആസ്പദമാക്കി ഉയർന്നുവരുന്നതാണ് നിയമം, മതം, സാഹിത്യം, കല മുതലായ സാംസ്കാരികോല്പന്നങ്ങളുടെ ആശയലോകമുൾക്കൊള്ളുന്ന മേല്പുര. ഇവ തമ്മിലുള്ള ബന്ധം വൈരുധ്യാത്മകമാണ്. അതായത്, അടിസ്ഥാനപരമായി ആശയ പ്രപഞ്ചത്തിന്റെ ആത്യന്തികമായ ഉറവിടം സാമ്പത്തികബന്ധങ്ങൾ അടങ്ങുന്ന അടിത്തറയാണ്. എന്നാൽ, സാമ്പത്തികബന്ധങ്ങളുടെ അടിത്തറയിൽനിന്ന് ആശയലോകത്തിന്റെ മേല്പുര ഉയർന്നു കഴിഞ്ഞാൽ ആ മേല്പുരയ്ക്ക് സ്വന്തമായ അസ്തിത്വവും ഒരു വലിയ അളവോളം സ്വയംനിർണയാവകാശവും ഉണ്ടായിരിക്കും. ആശയലോകം സക്രിയവും സജീവവുമാകുന്നു. അതിന് സ്വന്തമായ ചലനനിയമങ്ങളും വികാസഗതികളും ഉണ്ട്. മാർക്സിയൻ നിരൂപണം ഓരോ കലാസൃഷ്ടിയെയും വിലയിരുത്തുന്നത് അത് രചിക്കപ്പെട്ട

കാലത്തെ പ്രത്യേകസാമൂഹ്യസാഹചര്യങ്ങളുടെ വെളിച്ചത്തിലാണ്. ഇക്കാര്യത്തിൽ വർഗസമരത്തിന്റെ വളർച്ചയും അതിന്റെ വിവിധരൂപങ്ങളും പ്രധാനഘടകങ്ങളത്രേ. അങ്ങനെ ഒരു കൃതിയെ രൂപ-ഭാവങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ വിലയിരുത്തുന്ന സാഹിത്യനിരൂപണം രാജ്യത്തിന്റെയും കാലഘട്ടത്തിന്റെയും സാമൂഹ്യപുരോഗതിയുടെ ചരിത്രപരമായ വിലയിരുത്തലുമായി അഭേദ്യബന്ധം പ്രാപിക്കുന്നു. എന്നാൽ ഒരു കലാസൃഷ്ടി സാമ്പത്തികവും രാഷ്ട്രീയവുമായ രൂപത്തിലുള്ള വർഗസമരത്തിന്റെ നേർക്കുനേർപ്പകർപ്പാണെന്നു കരുതരുത്. മറ്റു മേഖലകളുടേതിൽനിന്നും വ്യത്യസ്തമായ മാനങ്ങളിലാണ് വർഗസമരം കലാസൃഷ്ടികളിലൂടെ വെളിപ്പെടുന്നത്. അതിന് അതിന്റേതായ നിയമങ്ങളുണ്ട്. മറ്റു മേഖലകളുമായി അതിന് ബന്ധമുണ്ടെങ്കിലും കലാസൃഷ്ടിയുടെയും മൂല്യനിർണയത്തിന്റെയും നിയമങ്ങൾ അവയിൽ നിന്നും സ്വതന്ത്രമാണ്. മാത്രമല്ല, മുൻപ് പറഞ്ഞതുപോലെ മേല്പുര അടിത്തറയുടെ ചലനങ്ങളെ സ്വാധീനിച്ച് അതിന്റെ വേഗം കൂട്ടുകയോ കുറയ്ക്കുകയോ ചെയ്തുവെന്നും വരാം. " ഒരാശയം ബഹുജനങ്ങളെ സ്വാധീനിച്ചാൽ അത് ഒരു ഭൗതികശക്തിയായിത്തീരും എന്ന മാർക്സിന്റെ വചനം നോക്കുക. ആശയപ്രചാരണത്തിന്റെ വിപ്ലവപ്രാധാന്യമാണ് നാമിവിടെ കാണുന്നത്. പിൽക്കാലത്ത് അന്റോണിയോ ഗ്രാംഷി സമൂഹത്തെ പൗരസമൂഹമെന്നും രാഷ്ട്രീയസമൂഹമെന്നും വേർതിരിച്ചുകാണുകയും പൗരസമൂഹത്തെ രാഷ്ട്രീയസമൂഹമാക്കി പരിവർത്തിപ്പിക്കുന്നതിൽ ആശയപ്രചാരണപ്രധാനമായ സാംസ്കാരികപ്രവർത്തനങ്ങൾക്കുള്ള പ്രാധാന്യം ഊന്നിപ്പറയുകയും ചെയ്തത് ഇവിടെ ഓർക്കാം.

രണ്ടാമത്തേത് സാമൂഹ്യചരിത്രവികാസത്തെക്കുറിച്ചുള്ളതാണ്. മനുഷ്യസമൂഹം ആദിയിൽ വർഗവിഭക്തമായിരുന്നില്ലെന്നും വർഗസമൂഹം ആവിർഭവിച്ചതു മുതൽ ഇന്നോളം വർഗസമരത്തിന്റെ ചരിത്രമാണ് നിലനിന്നുപോരുന്നതെന്നും മാർക്സിസം സിദ്ധാന്തിക്കുന്നു. പ്രാകൃതപ്രാഗ്‌വർഗസമൂഹത്തെുടർന്ന് വർഗസമൂഹം അടിമത്തം, ഫ്യൂഡലിസം, മുതലാളിത്തം, സോഷ്യലിസം എന്നീ സാമൂഹ്യവ്യവസ്ഥകളിലൂടെ വർഗരഹിതമായ കമ്യൂണിസത്തിലെത്തുന്നു. ആദിയിലെ വർഗരഹിതസമൂഹം (പ്രാകൃത അഥവാ ആദിമകമ്യൂണിസം) ദാരിദ്ര്യം പങ്കുവെക്കലായിരുന്നുവെങ്കിൽ സോഷ്യലിസാനന്തരം വരാൻ പോകുന്ന കമ്യൂണിസം സമൃദ്ധി പങ്കിടുന്നതായിരിക്കും. ആ രണ്ടു വർഗരഹിതസമൂഹങ്ങളും തമ്മിൽ അത്രയ്ക്ക് അന്തരമുണ്ടെന്നർഥം.

അടിമത്തവ്യവസ്ഥയിൽ അടിമയുടമകളായ ചെറുന്യൂനപക്ഷം വരുന്ന യജമാനർ ഭരണവർഗവും ബഹുഭൂരിപക്ഷം വരുന്ന അടിമകൾ ഭരിക്കപ്പെടുന്ന വർഗവും ആയിരുന്നു. പിന്നീടുള്ള സാമൂഹ്യവ്യവസ്ഥിതികളിൽ യഥാക്രമം ഫ്യൂഡൽപ്രഭുക്കളുടേതും മുതലാളിമാരുടേതുമായ ന്യൂനപക്ഷവും തൊഴിലാളികളുടേതായ ഭൂരിപക്ഷവും ഭരണവർഗമായി വരുന്നു. കമ്യൂണിസത്തിലാകട്ടെ, ഭരണ-ഭരണീയവർഗവ്യത്യാസമില്ല; ഭരണകൂടമേ കൊഴിഞ്ഞുപോകുന്നു എന്നാണ് സിദ്ധാന്തം. ഇന്ത്യയെ സംബന്ധിച്ചേടത്തോളം ഈ വർഗസമൂഹവ്യവസ്ഥാസിദ്ധാന്തം സാമാന്യമായി ശരിയാണെങ്കിലും അടിമത്ത-ഫ്യൂഡൽവ്യവസ്ഥകൾ പാശ്ചാത്യനാടുകളിലെപ്പോലെയായിരുന്നില്ലെന്നൊരു വിശേഷമുണ്ട്. ആദിമവേദകാലഘട്ടത്തിലെ കൃതികളിൽ പ്രതിഫലിതമായ പ്രാകൃതപ്രാഗ്‌വർഗസമൂഹത്തെത്തുടർന്ന് ഇന്ത്യയിൽ പൊതുവേ ജാതി-ജന്മി-നാടുവാഴി-ക്ഷേത്രമേധാവിത്തം എന്നു വിളിക്കാവുന്ന ഒരു വ്യവസ്ഥയാണ് അടിമത്ത-ഫ്യൂഡൽവ്യവസ്ഥയ്ക്ക് സമാനമായി നൂറ്റാണ്ടുകളോളം നിലനിന്നത്. ആ വ്യവസ്ഥയുടെ സാമൂഹ്യരൂപമാണ് ജാതി; സാമ്പ ത്തികരൂപം ജന്മി സമ്പ്രദായം; നാടുവാഴിത്തം അഥവാ രാജാധിപത്യം രാഷ്ട്രീയരൂപവും ക്ഷേത്രമേധാവിത്തം സാംസ്കാരികരൂപവും. ഇന്ത്യയിൽത്തന്നെ ദേശകാലഭേദമനുസരിച്ച് ഇവയോരോന്നിന്റെയും വിശദാംശങ്ങളിൽ വൈവിധ്യവും വൈചിത്ര്യവുമുണ്ടാവും. ഇന്നത്തെ ഇന്ത്യൻമുതലാളിത്തവ്യവസ്ഥ ഈ ജാതി-ജന്മി-നാടുവാഴിത്ത-ക്ഷേത്രമേധാവിത്തസംസ്കാരത്തിന്റെ പല അവശിഷ്ടങ്ങളും ഉൾക്കൊള്ളുന്നതാണെന്ന് പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ. ഇന്ത്യയിലെയും അതിന്റെ ഭാഗമായി കേരളത്തിലെയും സാഹിത്യാദികലാസൃഷ്ടികളെ നിരൂപണം ചെയ്യുമ്പോൾ മാർക്സിയൻകലാദർശനം മനസ്സിൽ കാണുന്നത് ഇത്തരമൊരു സാമൂഹ്യവികാസത്തെയായിരിക്കും.

മൂന്നാമത്തേത്, കലാസൃഷ്ടി നടത്തുന്ന വ്യക്തിയുടെ സാമൂഹ്യപ്രതിബദ്ധതയുമായി ബന്ധപ്പെട്ടതാണ്. മാർക്സിയൻ കലാദർശനമനുസരിച്ച് മറ്റെല്ലാവർക്കുമെന്നപോലെ കലാകാരർക്കും സാമൂഹ്യപ്രതിബദ്ധതയുണ്ടായിരിക്കണം. ബോധപൂർവം സാമൂഹ്യപുരോഗതി ലക്ഷ്യമാക്കി സൃഷ്ടി നടത്തുന്നവരായിരിക്കണം കലാകാരർ. എന്നാൽ എല്ലാവരും അങ്ങനെയായിക്കൊള്ളണമെന്നില്ല. കലാസാഹിത്യരംഗത്ത് ലബ്ധപ്രതിഷ്ഠ നേടിയ പ്രാചീനരും മധ്യകാലികരുമായ മഹാപ്രതിഭകളിൽ പലരും ആത്മനിഷ്ഠമായി യാഥാസ്ഥിതിക നിലപാടുകൾ കൈക്കൊണ്ടവരായിരുന്നു. ആധുനികകാലത്തും

സ്ഥിതിയിൽ വലിയ മാറ്റമൊന്നുമില്ല. ഫ്യൂഡലിസ്റ്റുസാമൂഹ്യ വ്യവസ്ഥ നിലനിൽക്കണമെന്ന് ആഗ്രഹിച്ചിരുന്ന വ്യക്തിയായിരുന്നു ബാൽസാക്ക്. പക്ഷേ, അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൃതികൾ ഫ്യൂഡലിസത്തിന്റെ തകർച്ചയെയാണ് പ്രതിഫലിപ്പിച്ചിരുന്നതെന്നു മാർക്സ് ചൂണ്ടിക്കാട്ടി. ടോൾസ്റ്റോയ് ആത്മനിഷ്ഠമായി വിപ്ലവവിരുദ്ധമായ സമീപനങ്ങളാണ് കൈക്കൊണ്ടിരുന്നതെങ്കിലും അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൃതികൾ വിപ്ലവത്തിന്റെ കണ്ണാടിയാണെന്നാണ് ലെനിൻ വിലയിരുത്തിയത്. ആത്മനിഷ്ഠമായി സാമൂഹ്യപുരോഗതിയോട് യാഥാസ്ഥിതികമോ ഉദാസീനമോ ആയ നിലപാടുകൾ കൈക്കൊണ്ടാലും പ്രതിഭാശാലികളായ കലാകാരരുടെ സൃഷ്ടികൾ സാമൂഹ്യപുരോഗതിയെ പ്രതിഫലിപ്പിക്കാമെന്ന മാർക്സിയൻ കലാസിദ്ധാന്തമാണ് ഇതിൽനിന്നു വെളിപ്പെടുന്നത്. ഇതിനർഥം കലാസ്രഷ്ടാക്കൾക്ക് സാമൂഹ്യപ്രതിബദ്ധത വേണ്ട എന്നല്ല. വേണം. സാമൂഹ്യപ്രതിബദ്ധതയുള്ള പ്രതിഭാശാലികളുടെ കൃതികൾ തീർച്ചയായും ഉത്തമകോടിയിൽപെടുകയും ചെയ്യും. മാക്സിം ഗോർക്കിതന്നെ മുന്തിയ ഉദാഹരണം. പക്ഷേ, ബോധപൂർവം സാമൂഹ്യപ്രതിബദ്ധത പ്രഖ്യാപിക്കാത്ത പ്രതിഭാധനരുടെ സൃഷ്ടികൾ വിലയിരുത്തുമ്പോൾ ഈ വിലപ്പെട്ട മാർക്സിയൻ സൗന്ദര്യശാസ്ത്രസിദ്ധാന്തം ഓർക്കണമെന്നുമാത്രം.

കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരുടെ ചുവടുപിടിച്ച് പ്രാചീനമധ്യകാലസംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനത്തിലെ രസധ്വനി–വക്രോക്തിസിദ്ധാന്തങ്ങളിൽ മാത്രമല്ല, മാരാരുടെതന്നെ ചതുസ്തലകാവ്യാസ്വാദനസിദ്ധാന്തത്തിലും കാലോചിതമായ നീക്കുപോക്കുകൾ വരുത്തിയാൽ മാത്രമേ നമുക്ക്, തികച്ചും കാലഹരണപ്പെട്ടതെന്നു പലർക്കും തോന്നാവുന്ന, രസധ്വനി–വക്രോക്തിസിദ്ധാന്തങ്ങളെ ആധുനികകൃതികൾ പഠിക്കുന്നതിൽ ഉപയോഗപ്പെടുത്താൻ സാധിക്കൂ. ഇത്രയും പോരാ. ആധുനികകാലത്തുമാത്രം ആവിഷ്കൃതമായ, ഇന്ന് ലോകാടിസ്ഥാനത്തിൽ പല തരങ്ങളിലും തലങ്ങളിലും നൂതനമായ ഉൾക്കാഴ്ച്ചകൾ സ്വീകരിച്ചുകൊണ്ട് വളർന്നുവരുന്ന മാർക്സിയൻ വിമർശനസിദ്ധാന്തത്തെക്കൂടി ഉപയോഗപ്പെടുത്തിയാൽ, നമുക്ക് ഒരുപടികൂടി മുന്നോട്ടുപോകാൻ കഴിയും. പ്രാചീനമായാലും നവീനമായാലും ഓരോ കൃതിയും അതതു കാലത്തെയും വരുംതലമുറകളുടെയും സൗന്ദര്യബോധത്തെ ആവോളം തൃപ്തിപ്പെടുത്തുന്നതോടൊപ്പം അതതു കാലത്തെ സാമൂഹ്യയാഥാർഥ്യങ്ങൾ അതതു കൃതികളിൽ എത്രത്തോളം ചിത്രീകരിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്, ക്രാന്തദർശികളായ കവികൾക്ക് അതതു ദേശകാലപരിസ്ഥിതികളെ എത്രത്തോളം മറികടക്കാൻ കഴിഞ്ഞിട്ടുണ്ട്, സാമൂഹ്യപരിവർത്തനപ്രക്രിയയിൽ അതതു കൃതികൾക്ക്

എന്തെന്തു പങ്കു വഹിക്കാൻ സാധിച്ചിട്ടുണ്ട് മുതലായ കാര്യങ്ങൾ കൂടി മനസ്സിലാക്കാൻ, അങ്ങനെ സാമൂഹ്യപുരോഗമനപ്രക്രിയയയിൽ വിമർശനത്തിന്റെ ധർമം കൂടുതൽ സാർഥകമായി നിർവഹിക്കാൻ, കഴിയും. ഇപ്രകാരം നോക്കുമ്പോൾ, ജാതി–ജന്മി–നാടുവാഴി–ക്ഷേത്രമേധാവിത്തവ്യവസ്ഥയുടെ ഉല്പന്നവും അതിന്റെ അടിസ്ഥാനമായ രാജാധിപത്യത്തെയും അതുവഴി ആ വ്യവസ്ഥയെയും സംരക്ഷിക്കുന്നതിന് പ്രതിജ്ഞാബദ്ധവുമാണ് സംസ്കൃതസാഹിത്യവിമർശനവും അതിന്റെ അത്യുത്തമരൂപമായ രസധ്വനി–വക്രോക്തിസിദ്ധാന്തവുമെങ്കിലും അത് സ്വയംപ്രഖ്യാപിതമായ ആ ലക്ഷ്യത്തെയും ആ വിമർശകരുടെ സ്ഥലകാലവർഗപരിമിതികളെയും മറികടന്നുകൊണ്ട് ഇന്നും പ്രസക്തമായ ചില സാഹിത്യകലാമർമങ്ങൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്നുണ്ടെന്നു വ്യക്തമാകും. ഒപ്പം, ആധുനികമാർക്സിയൻസാഹിത്യവിമർശനസിദ്ധാന്തവുമായി ശരിയായ രീതിയിൽ രഞ്ജിപ്പിച്ചാൽ, ഏതു കലാസൃഷ്ടിയെയും വിലയിരുത്താൻ പര്യാപ്തമായ നവീനഭാരതീയവിമർശനസിദ്ധാന്തമായി അതിനെ വളർത്തിക്കൊണ്ടുവരാൻ നമുക്ക് സാധിക്കുകയും ചെയ്യും.

ഈ ഗ്രന്ഥത്തിൽ സ്വീകരിച്ച വിമർശനസമീപനത്തിന്റെ കൂടുതൽ വിവരങ്ങൾ മനസ്സിലാക്കണമെന്നുള്ളവർ *ബഷീർ മുതൽ ഒ. എൻ. വി വരെ, വള്ളത്തോൾക്കവിത, നവീനസാഹിത്യപഠനങ്ങൾ, വിജയൻ മുതൽ വിഷ്ണു വരെ* എന്നീ കൃതികളിലെ 'വിമർശനത്തിന്റെ രീതിശാസ്ത്രം' എന്ന ഒന്നാമധ്യായം നോക്കുക.

ഇനി അടുത്ത അധ്യായത്തിൽ നമുക്ക് കാളിദാസനെപ്പറ്റി സാമാന്യമായി ചില വിവരങ്ങൾ

★

2. കാളിദാസന്നൊരാമുഖം

വിശ്വമഹാകവി കാളിദാസന്റെ ജന്മദേശം ഭാരതമാണെന്നല്ലാതെ ഭാരതത്തിൽ എവിടെയാണെന്ന കാര്യത്തിൽ പണ്ഡിതർക്കിടയിൽ തർക്കം നിലനിൽക്കുന്നു. ബംഗാളെന്നും കാശ്മീരെന്നും വിദർഭയെന്നും വിദിശ(ദശപുരം)യെന്നും പല അഭിപ്രായങ്ങളുണ്ട്. ഓരോ അഭിപ്രായത്തിനും അടിസ്ഥാനമായി പല തെളിവുകളും അതത് അഭിപ്രായക്കാർ നിരത്തുന്നുമുണ്ട്. ഇവയോരോന്നിനും അനുകൂലവും പ്രതികൂലവുമായ തെളിവുകൾ പരിശോധിച്ചതിനുശേഷം എല്ലാം തള്ളിക്കളയുകയാണ് മിറാഷിയും നവലേക്കറും ചേർന്നെഴുതിയ കാളിദാസനെക്കുറിച്ചുള്ള ഇംഗ്ലീഷ് പുസ്തകത്തിൽ (കാളിദാസ, പോപ്പുലർ പ്രകാശൻ, ബോമ്പേ, 1969). അവസാനം അവർ എത്തിച്ചേരുന്ന നിഗമനം ഉജ്ജയിനിയാണ് കാളിദാസന്റെ ജന്മസ്ഥലമെന്നാണ്. *മേഘസന്ദേശ*ത്തിൽ അളകയിലേക്കു പോകുന്ന വഴിയിൽനിന്ന് കുറഞ്ഞൊന്നു വളഞ്ഞാണെങ്കിലും ഉജ്ജയിനിയിലേക്കു പോകാതിരുന്നുകൂടെന്ന് യക്ഷൻ മേഘത്തോട് പ്രത്യേകം നിഷ്കർഷിക്കുന്നതുതന്നെ കാളിദാസന് ആ സ്ഥലത്തോടുള്ള മമതാബന്ധത്തിന് മതിയായ തെളിവാണ്. ഉജ്ജയിനീവർണനവും സ്വദേശാഭിമാനവിജൃംഭിതമെന്ന് സഹൃദയർക്ക് തോന്നാവുന്ന രീതിയിലുള്ളതത്രേ. തിവില്ലാത്തവിധം പത്തിലേറെ ശ്ലോകങ്ങൾ ഉജ്ജയിനീവർണനത്തിനുവേണ്ടി നീക്കിവെച്ചിരിക്കുന്നു. സങ്കല്പനഗരമായ അളകയെപ്പറ്റി മാത്രമാണ് ഇതിൽക്കൂടുതൽ പദ്യങ്ങൾകൊണ്ട് വിവരിക്കുന്നത്. ഇപ്പോൾ പൊതുവിൽ കാളിദാസന്റെ ജന്മനാടായി അംഗീകരിക്കപ്പെടുന്നതും ഉജ്ജയിനിതന്നെ.

കാളിദാസന്റെ ജീവിതത്തെപ്പറ്റി കാര്യമായൊന്നും നമുക്കറിഞ്ഞുകൂടാ. ഇരുന്ന കൊമ്പ് മുറിക്കുന്ന ഒരു വിഡ്ഢി, നിരക്ഷരകുക്ഷി, കാളിയുടെ ക്ഷേത്രത്തിൽ കടന്നുചെന്ന് ആ ദേവിയുടെ പ്രീതി പിടിച്ചുവാങ്ങി പ്രതിഭാശാലിയായ കാളിദാസനായിത്തീർന്ന കവികുലഗുരു, സഞ്ചാരപ്രിയത്വംകൊണ്ട് ഇന്ത്യ മുഴുവൻ ചുറ്റിക്കറങ്ങി പിന്നീട് സിലോണിൽ താമസമാക്കി ഏതോ വേശ്യയുമായി ബന്ധം സ്ഥാപിച്ച് ഒടുവിൽ അവളുടെ മർദനമേറ്റു മരണമടഞ്ഞവൻ – ഇങ്ങനെ ഭാവനാസന്തതികളായ എത്രയോ കഥകൾ! പലതും ബല്ലാലന്റെ *ഭോജപ്രബന്ധം* എന്ന സംസ്കൃതകൃതിയിൽ സമാഹരിച്ചിട്ടുണ്ട്. പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ടിൽ ധാരാനഗരം വാണിരുന്ന ഭോജനുമായി ബന്ധപ്പെടുത്തിക്കൊണ്ടുള്ള ഒട്ടേറെ കഥകളും അതിലുണ്ട്. ഇതിൽ പലതും ചരിത്രപരമായി തെറ്റാണെന്നു വ്യക്തമാണ്. അതുകൊണ്ട് ഇത്തരം ഐതിഹ്യങ്ങളെയൊന്നും ആരും ഗൗരവപൂർവം പരിഗണിക്കാറില്ല.

കാളിദാസന്റെ കാലത്തെക്കുറിച്ച് ഗവേഷകർക്ക് ഇപ്പോഴും ഏകാഭിപ്രായമില്ല. മേൽപ്പറഞ്ഞ പുസ്തകത്തിൽ ഇതേപ്പറ്റി നിലവിലുള്ള ആറ് അഭിപ്രായങ്ങൾ ഉന്നയിച്ച് പരിശോധനാവിധേയമാക്കുന്നുണ്ട്.

(1) ക്രി. മു. രണ്ടാം നൂറ്റാണ്ട്.

"ആശാസ്യമീതിവിഗമപ്രഭൃതി പ്രജാനാം
സമ്പത്സ്യതേ ന ഖലു ഗോപ്തരി നാഗ്നിമിത്രേ"

(5. 20. അഗ്നിമിത്രൻ ഭരിക്കുമ്പോൾ പ്രജകൾക്ക് അതിവൃഷ്ടി, അനാവൃഷ്ടി മുതലായ കുഴപ്പങ്ങൾ സംഭവിക്കരുതെന്ന് ആശംസിക്കേണ്ടതില്ല). സുഗരാജാവായ അഗ്നിമിത്രനാണ് ഇവിടെ പരാമർശിക്കപ്പെടുന്നത്. അതിനാൽ കാളിദാസന്റെ കാലം ഏകദേശം ക്രി. മു. 150 ആയിരിക്കണം.

മറ്റു ചില വാദമുഖങ്ങളും ഈ അഭിപ്രായം വെച്ചുപുലർത്തുന്നവർ ഉന്നയിക്കുന്നുണ്ട്. *മേഘസന്ദേശ*ത്തിൽ വിദിശയെ സാമ്രാജ്യതലസ്ഥാനമായി പറയുന്നുണ്ട്. അഗ്നിമിത്രന്റെ കാലത്ത് വിദിശയായിരുന്നു തലസ്ഥാനം. *രഘുവംശ*ത്തിലെ ദിലീപന്റെ അശ്വമേധവും രഘുവിന്റെ മേധ്യാംശസംരക്ഷണവും അഗ്നിമിത്രന്റെ പിതാവായ പുഷ്യമിത്രന്റെ അശ്വമേധത്തിന്റെയും അഗ്നിമിത്രന്റെ പുത്രനായ വസുമിത്രന്റെ അശ്വസംരക്ഷണത്തിന്റെയും പ്രതിഫലനമായിരിക്കാം. *രഘുവംശ*ത്തിൽ (4. 60–61) രഘു ദിഗ്വിജയമധ്യേ പാരസികരാജ്യത്തെ യവനന്മാരുമായി ഏറ്റുമുട്ടുന്നതായി പറയുന്നു. അഗ്നിമിത്രന്റെ കാലത്ത് യവനന്മാണ് പേഴ്സ്യ ഭരിച്ചിരുന്നത്. സുംഗരാജാവിന്റെ ഭരണാന്ത്യത്തോടെ ഏഷ്യയിലെ ആ ഗ്രീക്കുസാമ്രാജ്യം തകരുകയും ചെയ്തു.

ഈ വാദം അംഗീകരിക്കാനാവില്ല. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ ഭരതവാക്യം പതിവുഭരതവാക്യരീതിയിലുള്ളതല്ല. ഭരതവാക്യം പൊതുവിൽ എല്ലാ രാജ്യങ്ങൾക്കും ബാധകമായ ഒരു പ്രസ്താവനയായിരിക്കും. ഈ ഭരതവാക്യത്തിന്റെ പൂർവാർധം, നേരേ മറിച്ച്, നാടകത്തിലെ കഥയെ പരാമർശിക്കുന്നതാണ്. ഇവിടെ ഉദ്ധരിച്ച ഉത്തരാർധവും നാടകനായകനായ അഗ്നിമിത്രനെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഇനി കൂടുതലൊന്നും ആശിക്കാനില്ലെന്നേ അർഥമാക്കുന്നുള്ളൂ. ശരിക്കുള്ള ഭരതവാക്യമോ അതുകൊണ്ടുതന്നെ സമകാലികമായി നാടു വാഴുന്ന രാജാവിന്റെ പരാമർശമോ നാടകത്തിലില്ല. അനുബന്ധവാദമുഖങ്ങൾക്കും ബലം പോരാ. *മേഘസന്ദേശ*ത്തിൽ വിദിശ ദശാർണത്തിന്റെ തലസ്ഥാനമെന്നല്ലാതെ സാമ്രാജ്യതലസ്ഥാനമെന്നു പറയുന്നില്ല. അഗ്നിമിത്രന്റെ കാലശേഷവും ആ പദവി നിലനിന്നു. ദിലീപന്റെ അശ്വമേധവും രഘുവിന്റെ മേധ്യാശ്വസംരക്ഷണവും ഗുപ്തരാജാക്കന്മാരുടെ കാലത്തെ

സമാനസംഭവങ്ങളെയും അനുസ്മരിപ്പിച്ചുകൊണ്ടാവാം. യവനർ പാരസികരാജ്യം ഭരിക്കുന്നുവെന്ന പരാമർശം പരമ്പരാഗതമായ കഥകളെ പിന്തുടർന്നുകൊണ്ടായിരിക്കണം.

ഇക്കാലത്തല്ല കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത് എന്നതിന് മറ്റു തെളിവുകൾ ചൂണ്ടിക്കാണിക്കുകയും ചെയ്യാം. ശകന്മാരെ ആട്ടിയോടിക്കുകയും വിക്രമാദിത്യബിരുദം സ്വീകരിക്കുകയും ചെയ്ത ഒരു രാജാവിന്റെ സദസ്യനായിരുന്നു കാളിദാസൻ എന്ന പരമ്പരാഗതമായ ഐതിഹ്യം നിലവിലുണ്ട്. ഇവ രണ്ടും അഗ്നിമിത്രന് ചേരുകയില്ല.

2. ക്രി. മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ട്. ഈ അഭിപ്രായമുള്ള പലരുമുണ്ട്. ഓരോന്നായി പരിശോധിക്കാം.

എ. കാളിദാസന്റെ ആശ്രയദാതാവ് ക്രി. മു. 58–ൽ തുടങ്ങുന്ന വർഷത്തിന്റെ സ്ഥാപകനായ വിക്രമാദിത്യനാണ്. ജൈനകൃതിയായ *കാലകാചാര്യകഥാനകം* ഈ പാരമ്പര്യത്തെ പിന്തുണയ്ക്കുന്നു. *ഗാഥാസപ്തശതി*യിലെ ഒരു പദ്യത്തിൽ ഈ വിക്രമാദിത്യൻ പരാമർശിക്കപ്പെടുന്നു.

ഈ വാദം നിലനിൽക്കില്ല. ക്രി.മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിൽ ഇങ്ങനെയൊരു വിക്രമാദിത്യൻ ജീവിച്ചിരുന്നതിന് ഖണ്ഡിതമായ ഒരു തെളിവുമില്ല. കൃതവർഷത്തെയാണ് ഇവിടെ വിവക്ഷിക്കുന്നതെന്നു തോന്നുന്നു. വിക്രമനുമായി അതിനെ ബന്ധപ്പെടുത്തുന്നത് ക്രി. പി. പത്താം ശതകത്തോടുകൂടിയാണ്. *കാലകാചാര്യകഥാനകം* കാലമേതെന്നു നിശ്ചയമില്ലാത്ത ഒരു പിൽക്കാലകൃതിയത്രേ. അതിൽ പറയുന്ന വസ്തുതകളെ ചരിത്രപരമായി എടുക്കാനാവില്ല. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിൽ ഇപ്പറയുന്ന സ്ഥലങ്ങൾ ശാതവാഹനന്മാരുടെ കീഴിലായിരുന്നു. ഒരു ശാതവാഹനരാജാവും വിക്രമാദിത്യനെന്ന് അറിയപ്പെട്ടിരുന്നില്ല. അവർ ഇങ്ങനെയൊരു വംശവും സ്ഥാപിച്ചിട്ടില്ല. *ഗാഥാസപ്തശതി*യിൽ പല പദ്യങ്ങളും പിൽക്കാലത്ത് കൂട്ടിച്ചേർക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളതിനാൽ അതിലെ ഒരു പദ്യത്തിന്റെ തെളിവിനെ മുഖവിലയ്ക്കെടുക്കാൻ പ്രയാസം. ആ പദ്യം ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യനെ പരാമർശിക്കുന്നതായും വരാം.

(ബി) പാണ്ഡ്യന്മാർ ഉഗ്രപുരം ഭരിക്കുന്ന കാലത്താണ് കാളിദാസന്റെ കാലമെന്നാണ് മറ്റൊരു വാദം. *രഘുവംശം* ആറാം സർഗ(ഇന്ദുമതീസ്വയംവര)ത്തിലെ 59–60 ശ്ലോകങ്ങളിൽ പാണ്ഡ്യരാജാവ് ഉഗ്രപുരം ഭരിക്കുന്നതായി പറയുന്നു. 63–ാം ശ്ലോകത്തിൽ പാണ്ഡ്യനാണ് ഒന്നാമൻ എന്നുമുണ്ട്. *രഘുവംശം* 4. 49–ൽ രഘു തെക്ക്പാണ്ഡ്യന്മാരെ കീഴടക്കിയതായി പറയുന്നു. ഈ ശ്ലോകങ്ങളിലെ പാണ്ഡ്യന്മാരുടെ വിവരണം കാലക്രമം തെറ്റിയുള്ളതാണ്. കവിയുടെ കാലത്തെ ദക്ഷിണേന്ത്യയുടെ സ്ഥിതി കാണിച്ചതായിരിക്കാം.

*രഘുവംശ*ത്തിൽ പാണ്ഡ്യതലസ്ഥാനമായി പറഞ്ഞ ഉഗ്രപുരം തമിഴ്നാട്ടിലെ ഉറൈയൂരായിരിക്കണമെന്നും ഏതാണ്ട് ക്രി. മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിനടുത്ത് കരികാലചോളൻ ആക്രമിച്ചുകീഴടക്കുന്നതുവരെ പാണ്ഡ്യപ്രതാപം നിലനിന്നിരുന്നുവെന്നും അതുകൊണ്ട് ഇതാവാം കാളിദാസകാലമെന്നുമാണ് ഈ വാദത്തിന്റെ ചുരുക്കം.

ഉറൈയൂർ എന്നെങ്കിലും പാണ്യതലസ്ഥാനമായിരുന്നുവെന്നതിന് വ്യക്തമായ ഒരു തെളിവുമില്ല. മറിച്ച്, അവരുടെ തലസ്ഥാനം എന്നും മധുരയായിരുന്നു. മധുരയുടെ തമിഴ് പേര് അഴവായ (പാമ്പ്) എന്നതിനെ ഉഗ്രപുരമെന്ന് സംസ്കൃതീകരിച്ചതാവാം. മധുര പിൽക്കാലത്തും പാണ്ഡ്യതലസ്ഥാനമായി നിലനിന്നതുകൊണ്ട് ഈ ഉഗ്രപുരപരാമർശം കാളിദാസന്റെ കാലത്തിലേക്കു വെളിച്ചം വീശുന്നില്ല.

(സി) സുംഗവംശകാലത്തെ സംഭവങ്ങൾ *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ വിശദമായി പ്രതിപാദിക്കുന്നു. അഗ്നിമിത്രന് ധാരിണി, ഇരാവതി എന്നിങ്ങനെ രണ്ടു രാജ്ഞിമാരുണ്ട്. ഇങ്ങനെ രണ്ടു രാജ്ഞിമാരെ ഒരേ നാടകത്തിൽ നായികമാരായി അവതരിപ്പിക്കുക പതിവില്ലാത്തതിനാൽ ഇത് ചരിത്രസംഭവമായിരിക്കണം. പുഷ്യമിത്രന് സേനാപതി എന്ന ബിരുദമുണ്ടായിരുന്നു. മൗര്യരാജാവിനെ പുറത്താക്കി സിംഹാസനം പിടിച്ചുപറ്റിയതിനുശേഷവും ഈ ബിരുദം നിലനിന്നു. അയോധ്യയിലെ ശിലാശാസനത്തിൽനിന്ന് അങ്ങനെയൊരു ചരിത്രസംഭവമുണ്ടായതായി കാണുന്നു. ധാരിണിയുടെ സഹോദരൻ താഴ്ന്ന ജാതിക്കാരനാണ് (വർണാവരൻ). അദ്ദേഹമാണ് സാമ്രാജ്യത്തിന്റെ തെക്കേ അതിർത്തികളിലെ സേനാമേധാവി. വീരസേനൻ താഴ്ന്ന ജാതിക്കാരനാണെന്നുള്ളത് നാടകേതിവൃത്തവുമായി ഒരു ബന്ധവുമില്ലാത്തതാകയാൽ അത് ചരിത്രപരം തന്നെയായിരിക്കണം. കാളിദാസൻ അക്കാലത്ത് ജീവിച്ചതുകൊണ്ടാവണം, ഇത്രയേറെ സമകാല സംഭവങ്ങൾ ഒരു കൃതിയിൽ രേഖപ്പെട്ടത്.

ഈ വാദത്തിൽ വലിയ കഴമ്പില്ല. പഴയ കാലത്തെ സംഭവങ്ങൾ വിശദാംശങ്ങളടക്കം ജനങ്ങളുടെ ഓർമയിലുണ്ടാവുന്നതിന് വിരോധമില്ല. അവ സാഹിത്യകൃതികൾക്ക് വിഷയമാവുകയും ചെയ്യും. ഒരുദാഹരണം മൗര്യരാജാവായ ബൃഹദ്രഥൻ സേനാപതിയായിരുന്ന പുഷ്യമിത്രൻ, രാജാവിനെ പുറത്താക്കി സിംഹാസനം പിടിച്ചടക്കിയെന്ന് പുരാണങ്ങളിൽ പരാമർശമുണ്ട്. എപ്പോഴാണ് അത് നടന്നതെന്നതിനെപ്പറ്റി അവയിൽ സൂചനയില്ല. ബാണന്റെ *ഹർഷചരിത*ത്തിലാണ് ഇത് ആദ്യമായി കാണുന്നത്. മൗര്യരാജാവ് പുഷ്യമിത്രന്റെ സേനയെ പരിശോധിക്കുന്ന സന്ദർഭത്തിലായിരുന്നു ആ അട്ടിമറി നട

ന്നത്. മൗര്യകാലത്തെ ആ സംഭവത്തിന്റെ ഒരു വിശദാംശം ക്രി. പി. ഏഴാം നൂറ്റാണ്ടിൽ ബാണന്റെ കാലത്ത് ഓർമയിൽ നിലനിന്നിരുന്നുവെന്നാണല്ലോ ഇത് തെളിയിക്കുന്നത്. അതുകൊണ്ട് സുംഗരാജവംശത്തിലെ സംഭവങ്ങളുടെ വിശദാംശങ്ങൾ രണ്ടോ മൂന്നോ നൂറ്റാണ്ടിനുശേഷവും ഓർമിക്കപ്പെടുന്നതിൽ ഒരസംഭവ്യതയുമില്ല.

(ഡി) അശ്വഘോഷന്റെ *ബുദ്ധചരിത–സൗന്ദരനന്ദ*കാവ്യങ്ങളും കാളിദാസകൃതികളും തമ്മിൽ പലേടത്തും സാദൃശ്യങ്ങൾ കാണാം. അശ്വഘോഷൻ കുശാനരാജാവായ കനിഷ്കന്റെ സദസ്യനായതുകൊണ്ട് ക്രി. പി. ഒന്നാം ശതകമാണ് കാലം. കടംകണ്ടത് അശ്വഘോഷനായിരിക്കാനേ സാധ്യതയുള്ളൂ. അതുകൊണ്ട് കാളിദാസൻ ക്രി. മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിലാണ് ജീവിച്ചത്.

ഡോ. കെ. കൃഷ്ണമൂർത്തിയും മറ്റും ഈ അഭിപ്രായമാണ് വെച്ചുപുലർത്തുന്നത്. (*കാളിദാസ*, കെ. കൃഷ്ണമൂർത്തി, സാഹിത്യ അക്കാദമി, ന്യൂ ഡൽഹി, 1994)ക്രി. പി. നാലാം നൂററാണ്ടിലാണെന്നു പറയുന്നത് ഗുപ്തരാജാക്കന്മാരുടെ കാലം സുവർണയുഗമാണെന്നും ഉജ്ജയിനി സംസ്കാരത്തിന്റെയും വിജ്ഞാനത്തിന്റെയും കേന്ദ്രമായിരുന്നുവെന്നും മറ്റും പറയുന്നതിനെ അദ്ദേഹം തള്ളിക്കളയുന്നു.

ഈ വാദം പരിശോധിക്കാം. സാദൃശ്യമെന്നോ സമാന്തരത്വമെന്നോ പറയപ്പെടുന്നത് രണ്ടുതരത്തിൽ വരാം. സാഹചര്യങ്ങളുടെയും ആശയങ്ങളുടെയും. ആദ്യത്തേത് രണ്ടു കവികളുടെ കൃതികളിലും കാണാം. ഉദാഹരണമായി ഭർത്താവ് ലോകം ത്യജിക്കുന്നതിലുള്ള സുന്ദരിയുടെ വിലാപം കാമദഹനത്തെത്തുടർന്നുള്ള രതിവിലാപത്തിനു സമാനമാണ്. കപിലവസ്തുവിലെ മാളികകളുടെ വാതായനങ്ങളിലൂടെ ഗൗതമരാജകുമാരനെ ഒരു നോക്കു കാണാൻ വെമ്പൽപ്പെടുന്നതും അജൻ കുണ്ഡിനപുരിയിൽ പ്രവേശിക്കുമ്പോഴും ശിവൻ ഓഷധിപ്രസ്ഥത്തിൽ വരുമ്പോഴും അവിടത്തെ നാരിമാർ ചെയ്യുന്നതും തമ്മിൽ സാദൃശ്യമുണ്ട്. ഇപ്രകാരം പല കവികളും വർണിക്കാറുള്ളതിനാൽ ഇതിനെ കടം കൊള്ളലായി കണ്ടുകൂടാ. ആശയങ്ങളുടെ സാദൃശ്യത്തെപ്പറ്റിയും ഇങ്ങനെത്തന്നെ പറയാം. കാരണം, സാഹിത്യമണ്ഡലത്തിൽ ആർക്കും ആശയങ്ങളുടെ കുത്തകയില്ല. എന്നാൽ, സാദൃശ്യം പ്രയോഗങ്ങളിലേക്കോ പ്രതിപാദനശൈലിയിലേക്കോ വരുമ്പോൾ അതിനെ കടമെടുക്കലായിത്തന്നെ കാണേണ്ടിവരും. ആശയങ്ങളിലും പ്രയോഗങ്ങളിലും ചില സാദൃശ്യങ്ങൾ ഇരുവരുടയും കൃതികളിൽ കാണാനുണ്ട്. ഉദാ: “ന യയൗ ന തസ്ഥൗ” (*സൗന്ദരനന്ദം*, 4. 42; *കുമാരസംഭവം*, 5. 82). “നവം വയോ ദീപ്തമിദം വപുശ്ച” (*ബുദ്ധചരിതം*, 10. 4; അല്പം വ്യത്യാസത്തോടെ, “നവം വയഃ കാന്തമിദം വപുശ്ച” (*രഘുവംശം*, 2.47). ഇതുപോലെ വേറെയും കാണാം. ഇവരിലൊരാൾ അപരനിൽനിന്ന് കടം കൊണ്ടു എന്നു നിശ്ചയിക്കേണ്ടിവരും. ആരാണതെന്നു കണ്ടെത്തുക പ്രയാസം. പക്ഷേ, ഒന്നു പറയാം. അശ്വഘോഷകൃതികൾക്ക് കാളിദാസകൃതികളുടെ ഭംഗിയോ പൂർണതയോ ഇല്ല. കാളിദാസന്റെ പ്രതിഭാവൈശിഷ്ട്യം പ്രകടമാണ്.

രണ്ടുപേരുടെയും കൃതികൾ തമ്മിലുള്ള ഒരു വിമർശാത്മകതാരതമ്യപഠനംകൊണ്ടേ ഇതിന്റെ യഥാർഥസ്ഥിതി കണ്ടുപിടിക്കാനാവൂ.

അശ്വഘോഷൻ ‘എത്ര കൂടുതൽ’, ‘എത്ര കുറച്ച്’ എന്ന അർഥത്തിൽ ‘പ്രാഗേവ’ എന്നു പ്രയോഗിക്കുന്നുണ്ട് (*ബുദ്ധചരിതം*, 4. 10, 81...). ആര്യശൂരന്റെ *ജാതകമാല* മുതലായ മറ്റു ചില ബൗദ്ധകൃതികളിലും ഇങ്ങനെ കാണാം. ഹൈന്ദവഗ്രന്ഥകാരന്മാരുടെ കൃതികളിൽ ഇപ്രകാരം കാണാറില്ല. അതുകൊണ്ട് പഴയ സംസ്കൃതകോശങ്ങളിലൊന്നും ഈ പദം ഉൾപ്പെടുത്തിയിട്ടില്ല. എന്നാൽ കാളിദാസന്റെ *ഋതുസംഹാര*ത്തിൽ ഒരിടത്ത് (6. 25) ഈ പദം കാണുന്നുണ്ട് (മിറാഷി 1934–ൽ മറാത്തിയിലെഴുതിയ കാളിദാസനെക്കുറിച്ചുള്ള പുസ്തകത്തിലാണ് ഇദാദ്യം ചൂണ്ടിക്കാട്ടുന്നത്.) ഈ പ്രയോഗത്തിന്റെ അർഥം അർഥം മനസ്സിലാവാത്തതുകൊണ്ട് വ്യാഖ്യാതാക്കളാരും ഇതിന് തൃപ്തികരമായ വിശദീകരണം നൽകുന്നില്ല. ഈ അസാധാരണബൗദ്ധപ്രയോഗം *ഋതുസംഹാര*ത്തിൽ കാണുന്നതുകൊണ്ട് കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത് ബൗദ്ധഗ്രന്ഥകാരന്മാർ മതപ്രചാരണത്തിന് സംസ്കൃതം ഉപയാഗിച്ചുതുടങ്ങിയതിനുശേഷമാണെന്ന് കുറച്ചു ശേഷമാണെന്നു വിചാരിക്കാം. ക്രി. പി. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിൽ മഹായാനബുദ്ധമതത്തിന്റെ ഉദയത്തിനു ശേഷമാണിത് സംഭവിച്ചതെന്നു കരുതേണ്ടിയിരിക്കുന്നു. കാളിദാസൻ ഇത്തരം ബൗദ്ധസാഹിത്യകൃതികൾ ധാരാളം വായിച്ചിരിക്കണം. അതിനാൽ അദ്ദേഹം പ്രാരംഭകൃതിയായ *ഋതുസംഹാര*ത്തിൽ ഈ അസാധാരണപദം പ്രയാഗിക്കുകയും പിന്നീട് അത് തികച്ചും ബൗദ്ധമാണെന്നു മനസ്സിലായശേഷം ഒഴിവാക്കുകയും ചെയ്തുവെന്നൂഹിക്കാം. പിൽക്കാലകാളിദാസകൃതികളിൽ ഇത്തരം പ്രയോഗങ്ങൾ കാണാത്തതുകൊണ്ട് മഹായാനബുദ്ധമതത്തിന്റെ ആദ്യകാരഗ്രന്ഥകാരന്മാരിലൊരാളായ അശ്വഘോഷനുശേഷമാണ് കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത്.

(ഇ) 1909–10 ൽ അലഹബാദിനടുത്തുള്ള ഭീതയിൽ നിന്നു കണ്ടെടുത്ത മെഡൽരൂപത്തിലുള്ള കളിമൺഫലകത്തിൽ കൊത്തിയ ചിത്രത്തിൽ കണ്വാശ്രമപരിസരത്ത് ശകുന്തള ചെടികൾക്ക് വെള്ളം നനയ്ക്കുന്നതും ദുഷ്യന്തൻ അപ്പോൾ അവിടെ പ്രവേശിക്കുന്നതും

കാണിക്കുന്നുണ്ടെന്ന ഒരു വ്യാഖ്യാനമുണ്ട്. ഈ ശില്പം ക്രി. മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടിൽ സാഞ്ചിക്കടുത്തു കാണുന്ന ഫലകവുമായി സാദൃശ്യം പ്രദർശിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ട് അതേ കാലത്തുണ്ടായതായിരിക്കണം. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* അതിനുമുൻപ് രചിക്കട്ടതാവാനേ വഴിയുള്ളൂ.

ഈ മെഡലാകൃതിയിലുള്ള ശില്പത്തിന്റെ കാലവും അതിലുള്ള ചിത്രത്തിന്റെ ദൃശ്യങ്ങളും വ്യക്തമല്ല. (പ്രസ്തുതദൃശ്യം റോമില ഥാപ്പറുടെ *ശാകുന്തള – ടെക്സ്റ്റ് സ്, റീഡിങ്സ്, ഹിസ്റ്ററീസ്*, കൊളമ്പിയ യൂനിവേഴ്സിറ്റി പ്രസ്, ന്യൂയോർക്ക്, 2011) എന്ന കൃതിയിലെ 43–ാം പേജിന്റെ പിന്നിൽ കൊടുത്തിട്ടുണ്ട്. മാത്രമല്ല, ശില്പത്തിലെ ദൃശ്യങ്ങൾ ബുദ്ധജീവിതകഥകളുമായി ബന്ധപ്പെട്ടതാവാനാണ് കൂടുതൽ സാധ്യത.

3. മൂന്നാം നൂറ്റാണ്ടാണ് കാളിദാസകാലം. *രഘുവംശം* പതിനാറാം സർഗത്തിലെ,

“അഗസ്ത്യചിഹ്നാദയനാത് സമീപം
ദിഗുത്തരാ ഭാസ്വതി സന്നിവൃത്തേ
ആനന്ദശീതാമിവ ബാഷ്പവൃഷ്ടിം
ഹിമസ്രുതിം ഹൈമവതീം സസർജ”

(44. സൂര്യൻ അഗസ്ത്യനാൽ അടയാളപ്പെട്ട മാർഗത്തിൽ – ദക്ഷിണായനത്തിൽ – നിന്നു സമീപത്തേക്കു തിരിച്ചെത്തിയപ്പോൾ വടകകേ ദിക്ക് ആനന്ദംകൊണ്ട് കുളിർത്ത കണ്ണീർച്ചൊരിച്ചലോ എന്നു തോന്നുംവണ്ണം ഹിവാനിൽനിന്നുള്ള മഞ്ഞുരുക്കത്തെ ഒഴുക്കി) എന്ന ശ്ലോകത്തിൽനിന്ന് കാളിദാസന്റെ കാലത്ത് ദക്ഷിണായനം സംഭവിച്ചിരുന്നത് അഗസ്ത്യനക്ഷത്രത്തിന്റെ അയനചിഹ്നത്തിന്റെ അടുത്താണെന്നു മനസ്സിലാക്കാം. വരാഹമിഹിരന്റെ കാലത്തെ (ക്രി. പി. 520) ദക്ഷിണായനവുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തുമ്പോൾ കാളിദാസൻ അദ്ദേഹത്തേക്കാൾ രണ്ടര നൂറ്റാണ്ട് മുൻപാണ് ജീവിച്ചിരുന്നതെന്നു വ്യക്തമാകും. അതായത് കാളിദാസകാലം മൂന്നാം നൂറ്റാണ്ട്.

കൃത്യമായ ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രഗണനനയനുസരിച്ചാണെങ്കിലും ഈ കാലനിർണയം ശരിയാവില്ല. കാളിദാസൻ ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രപണ്ഡിതനായിരിക്കാമെങ്കിലും കവി എന്ന നിലയിൽ ഇവിടെ അഗസ്ത്യചിഹ്നാദയനാത് എന്നതിന് ദക്ഷിണായനമെന്ന് സാമാന്യമായി വിവക്ഷിക്കാനേ ഇടയുള്ളൂ.

4. ക്രി. പി. അഞ്ചാം നൂറ്റാണ്ട്. കാളിദാസൻ രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയം വർണിക്കുമ്പോൾ രാജാവ് വടക്ക് കുങ്കുമം വളരുന്ന സിന്ധുതീരത്ത് ഹൂണന്മാരെ കീഴ്പ്പെടുത്തിയെന്നു പറയുന്നു. (രഘുവംശം, 4. 66–68) *അമരകോശ*വ്യാഖ്യാതാവായ ക്ഷീരസ്വാമിയുടെ മതത്തിൽ ആ വടക്കൻ ദേശം പിൽക്കാലത്തെ ബാക്ട്രിയ ആണ്. അതിനാൽ പ്രസ്തുതനദി ഓക്സസ് ആയിരിക്കണം. ഹൂണന്മാർ ഇന്ത്യയെ ആക്രമിച്ചത് കുമാരഗുപ്തന്റെ കാലത്ത് ഏതാണ്ട് ക്രി. പി. 420–ലാണ്. അന്നത്തെ യുവരാജാവ് സ്കന്ദഗുപ്തൻ അവരെ ആട്ടിയോടിക്കുകയും ചെയ്തു. ക്രി. പി. 455–56 ലാണ് ഈ സംഭവം. അതുകൊണ്ട് ഏകദേശം 450 കാലത്താവണം കാളിദാസൻ രഘുവിന്റെ ഹൂണാക്രമണത്തെപ്പറ്റി പറയുന്നത്. കവിയുടെ കാലം അഞ്ചാം നൂറ്റാണ്ടാണെന്നർഥം.

കാളിദാസന്റെ ഈ ഹൂണാക്രമണപരാമർശം ചരിത്രപരമായ കാര്യങ്ങൾക്കുപയോഗിക്കത്തക്കവിധം വ്യക്തമല്ല. 420–ന് എത്രയോ മുൻപുതന്നെ ഓക്സസ് തീരത്ത് ഹൂണന്മാരുണ്ടായിരുന്നു. ആ ഭാഗങ്ങളെപ്പറ്റി നല്ല അറിവുണ്ടായിരുന്ന കാളിദാസൻ ഇത്തരമൊരു തെറ്റു വരുത്താൻ സാധ്യതയില്ല.

5. ക്രി. പി. ആറാം നൂറ്റാണ്ട്. മാക്സ് മുള്ളർ പറയുന്നത് കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത് ആറാം നൂറ്റാണ്ടിൽ കൊറൂറിൽ വെച്ച് ശകന്മാരെ ജയിച്ച വിക്രമാദിത്യന്റെ കാലത്താണെന്നാണ്. ഈ സിദ്ധാന്തം നിലനിൽക്കത്തക്കതല്ലെന്ന് ഇപ്പോൾ തെളിയിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്.

എന്നാൽ, മറ്റു കാരണങ്ങളാൽ ആറാം നൂറ്റാണ്ടാണ് കാളിദാസകാലമെന്ന് വാദിക്കുന്നവരുണ്ട്.

(എ) യശോധർമവിക്രമാദിത്യന്റെയും കാശ്മീരിലെ പ്രവരസേനന്റെയും സമകാലികൻ. ക്രി. പി. 629–45 കാലത്ത് ഇന്ത്യയിൽ പര്യടനം നടത്തിയിരുന്ന ചൈനീസ് സഞ്ചാരി ഹ്യൂയാൻ സാങ്, അന്നേക്ക് 60 കൊല്ലം മുൻപ് മാൾവ ഭരിച്ചത് ശിലാദിത്യനാണെന്നു പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. കൽഹണന്റെ *രാജതരംഗിണി*യിൽ ഉജ്ജയിനിയിലെ വിക്രമാദിത്യരാജാവ് തന്റെ സുഹൃത്തും കവിയുമായ മാതൃഗുപ്തനെ കാശ്മീരിലെ രാജാവായി വാഴിച്ചുവെന്നു പറയുന്നു. വിക്രമാദിത്യന്റെ കാലശേഷം മാതൃഗുപ്തൻ സിംഹാസനമൊഴിഞ്ഞ് ശരിക്കുള്ള അനന്തരാവകാശിയായ പ്രവരസേനനെ രാജ്യഭാരമേല്പിച്ചു. പ്രവരപുരമെന്ന നഗരം സ്ഥാപിച്ചത് അദ്ദേഹമാണ്. ഈ സംഭവം നടന്നത് ഹ്യൂയാൻ സാങ് പറയുന്നതനുസരിച്ച് ആറാം നൂറ്റാണ്ടിലാണ്. ഹ്യൂയാൻ സാങ് പറയുന്ന ശീലാദിത്യനായിരിക്കണം വിക്രമാദിത്യൻ. ഈ വിക്രമാദിത്യൻ ശകന്മാരെ ജയിച്ചുവെന്ന് *രാജതരംഗിണി*യിലുണ്ട്. ആ നൂറ്റാണ്ടിൽ മാൾവ ഭരിച്ചത് ശക്തനായ യശോധർമനാണ്. അദ്ദേഹം ഹൂണരാജാവായ മിഹിരകുലനെ കീഴ്പ്പെടുത്തുകയും ഗുപ്തരാജാക്കന്മാരുടേതിനേക്കാൾ വിപുലമായ സാമ്രാജ്യം സ്ഥാപിക്കുകയും ചെയ്തു.

ഈ യശോധർമനും ഹ്യൂയാൻ സാങ് പറയുന്ന ശീലാദിത്യനും കൽഹണൻ പരാമർശിക്കുന്ന വിക്രമാദിത്യനും ഒരാളായിരിക്കണം. മാതൃഗുപ്തൻ കാളിദാസനും പ്രവരസേനൻ പ്രാകൃതകാവ്യമായ *സേതുബന്ധ*ത്തിന്റെ കർത്താവുമായിരിക്കണം.

ഈ വാദത്തിൽ ധാരാളം പോരായ്മകളുണ്ട്. ഒന്നാമത് ഹ്യൂയാൻ സാങ് പറയുന്ന മൊ–ളാ–പോ മാൾവയല്ല. വിൻസന്റ് സ്മിത്ത് ചൂണ്ടിക്കാണിച്ചപോലെ, സാബർമതിയുടെ കിഴക്കൻ പ്രദേശവും ദക്ഷിണ രജപുത്താനയുടെ ഒരു ഭാഗവമുൾക്കൊള്ളുന്ന, ഒരുപക്ഷേ രത്‌ലം വരെ വ്യാപിച്ചുകിടക്കുന്ന മാഹിതീരമാണ്. ഈ രാജ്യത്തിന്റെ തലസ്ഥാനം ഉജ്ജയിനിയായിരുന്നില്ല. ചൈനീസ് സഞ്ചാരി ഉജ്ജയിനിയെ പ്രത്യേകരാജ്യമായാണ് കാണുന്നത്. അദ്ദഹത്തിന്റെ ശീലാദിത്യൻ തീർച്ചയായും മാൾവയിലെ യശോധർമനിൽനിന്നും വിഭിന്നനാണ്. അദ്ദേഹം വളഭിയിലെ ശീലാദിത്യൻ ഒന്നാമനാണെന്ന് ലെവി പറയുന്നുണ്ട്. പന്ത്രണ്ടാം ശതകത്തിലെഴുതപ്പെട്ട *രാജതരംഗിണി* പഴയ കാലത്തെക്കുറിച്ചു പറയന്ന പലതും ചരിത്രവസ്തുതയായി എടുത്തുകൂടാ. യശോധർമൻ വിക്രമാദിത്യബിരുദം സ്വീകരിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ അദ്ദേഹം തന്റെ 'രാജാധിരാജൻ' എന്നും 'പരമേശ്വരൻ' എന്നുമുള്ള മറ്റു ബിരുദങ്ങളെപ്പോലെ തീർച്ചയായും ശാസനങ്ങളിൽ പരാമർശിക്കുമായിരുന്നു. അദ്ദേഹം ശകാരിയുമല്ല. കാരണം, ആറാം നൂറ്റാണ്ടിൽ ശകന്മാർ അഥവാ സ്കിത്തിയന്മാർ ഇന്ത്യയിലുണ്ടായിരുന്നില്ല. എന്നിട്ടുവേണ്ടേ ജയിക്കാൻ? മാതൃഗുപ്തനും കാളിദാസനും ഒരാളായിരുന്നെങ്കിൽ കൽഹണൻ രാജതരംഗിണിയിൽ മാതൃഗുപ്തനെ വിവരിക്കുമ്പോൾ (3. 130–320) അക്കാര്യം നിസ്സംശയമായും പ്രസ്താവിക്കുമായിരുന്നു. മാതൃഗുപ്തൻ പ്രവരസേനനുവേണ്ടി *സേതുബന്ധം* രചിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ കൽഹണൻ ആ സന്ദർഭത്തിൽ പരാമർശിച്ചേനേ. മാത്രമല്ല, വിക്രമാദിത്യൻ പ്രവരസേനനുമായി ശത്രുതയിലുമായിരുന്നില്ല. ആകയാൽ അദ്ദേഹം അങ്ങനെ ചെയ്യണമെന്ന് കാളിദാസനോട് പറയുകയില്ല. ഇങ്ങനെ പല കാരണങ്ങളാൽ ഈ കാലനിർണയം നിരാസ്പദമാണ്.

(ബി) *മേഘസന്ദേശ*ത്തിലെ ദിങ്നാഗപരാമർശം. *മേഘസന്ദേശ (*1. 14*)*ത്തിൽ യക്ഷൻ "ദിങ്നാഗാനാം പഥി പരിഹരൻ സ്ഥൂലഹസ്താവലേപാൻ" എന്നു പറയുമ്പോൾ മേഘത്തോട് ദിഗ്ഗജങ്ങളുടെ പോത്തൻ തുമ്പിക്കൈകളുടെ പോക്കിരിത്തം ഒഴിവാക്കുന്നതോടൊപ്പം കാളിദാസന്റെ ഖണ്ഡവിമർശകനായ ദിങ്നാഗാചാര്യരുടെ വിമർശനത്തിന് കാവ്യം പാത്രമാകരുതെന്ന കവികടാക്ഷമുണ്ടെന്ന് ദക്ഷിണാവർത്തനാഥനും (പന്ത്രണ്ടാം ശതകം) മല്ലിനാഥനും (പതി

നാലാം ശതകം) വ്യാഖ്യാനിക്കുന്നു. ദിങ്നാഗനെന്ന ബൗദ്ധ താർക്കികന്റെ കാലം ആറാം നൂറ്റാണ്ടായതുകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ സമകാലികനായ കാളിദാസനും അക്കാലത്തായിരിക്കണം.

ഇത്തരം പ്രതിയോഗികളെക്കുറിച്ചുള്ള സൂചനകൾ നൽകുക കാളിദാസന്റെ പതിവല്ല. ആദ്യകാലവ്യാഖ്യാതാവായ വല്ലഭനും (പത്താം നൂറ്റാണ്ട്) മറ്റും ഇപ്രകാരം പറയുന്നില്ല. ദിങ്നാഗനെ പ്രതിയോഗിയായി കാളിദാസൻ ഉദ്ദേശിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ പൂജകബഹുവചനം പ്രയോഗിക്കുമായിരുന്നില്ല. ദിങ്നാഗന്റെ കാലവും ആറാം നൂറ്റാണ്ടല്ല; അഞ്ചാം നൂറ്റാണ്ടെങ്കിലുമാണ്.

(സി) കാളാചുരിരാജാക്കന്മാരെപ്പറ്റിയുള്ള പരോക്ഷപരാമർശം. *രഘുവംശ*ത്തിലെ ആറാം (ഇന്ദുമതീസ്വയംവര)സർഗം, അക്കാലത്ത് ദക്ഷിണേന്ത്യയിലോ ഉത്തരേന്ത്യയിലോ അത്യുന്നതമായ ഒരധികാരശക്തിയല്ലെന്നു കാണിക്കുന്നു. 38–43 ശ്ലോകങ്ങൾ നർമദാവൃതമായ മാഹിഷ്മതി തലസ്ഥാനമാക്കിയ കാർത്തവീര്യവംശത്തില പ്രതീപനെ വർണിക്കുന്നു. മാഹിഷ്മതി വാഴുന്ന കാളാചുരിവംശത്തെക്കുറിച്ചുള്ള വ്യക്തമായൊരു പരാമർശമാണിത്. വംശസ്ഥാപകനായ കൃഷ്ണന് ക്രി. പി. 550 വരെ അധികാരത്തിലെത്താൻ കഴിഞ്ഞിരുന്നില്ല. അദ്ദേഹം *രഘുവംശ*പരാമൃഷ്ടമായ പ്രതീപബിരുദം സ്വീകരിച്ചിരുന്നിരിക്കാം. ഈ ഊഹം ശരിയെങ്കിൽ കാളിദാസന് ക്രി. പി. 550–നു മുൻപ് *രഘുവംശം* രചിക്കാനാവില്ല. അതിനാൽ ആറാം നൂറ്റാണ്ടിലെ 2–3 പാദങ്ങളിലായിരിക്കണം കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത്.

ഇത് വെറും ഊഹമാണ്. കാളാചുരിരാജാവായ കൃഷ്ണൻ എന്നെങ്കിലും പ്രതീപനെന്ന ബിരുദം സ്വീകരിച്ചതിനോ കാളിദാസൻ സമകാലികനായ കാളാചുരിരാജാവിനെ പരാമർശിച്ചിരുന്നതിനോ ഒരു തെളിവുമില്ല. *രഘുവംശം* നാലാം സർഗത്തിൽ ദിഗ്വിജയം വർണിക്കുന്നതിനിടയിൽ കാളിദാസൻ ത്രികൂടപർവതത്തെ പരാമർശിക്കുന്നു. അഞ്ചാം നൂറ്റാണ്ടിന്റെ ആദ്യപാദത്തിൽ ത്രൈകൂടകവംശത്തന്റെ ഉദയത്തോടെ, പടിഞ്ഞാറ് നാസിക് ജില്ലയുടെ അതിർത്തിയിലുള്ള ത്രികൂടം ഔന്നത്യത്തിലേക്കുയർന്നു. ത്രികൂടത്തെ വർണിക്കുന്നതുകൊണ്ട് ത്രൈകൂടകർ മഹാരാഷ്ട്രവും കൊങ്കണവും ഗുജറാത്തും ഭരിച്ചിരുന്ന അഞ്ചാം നൂറ്റാണ്ടിലാണ് കാളിദാസൻ ജീവിച്ചതെന്ന് ഇതേ രീതിയിൽ വാദിക്കാം.

(ഡി) കാളിദാസകൃതികളിലെ ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രപരാമർശങ്ങൾ. കൃതികളിലെ ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രപരാമർശങ്ങളുടെ വെളിച്ചത്തിൽ കാളിദാസൻ ജീവിച്ചത് ആറാം നൂറ്റാണ്ടിലാണെന്ന് പ്രൊഫസർ പി. സി. സെൻഗുപ്ത വാദിക്കുന്നു. 1. *മേഘസന്ദേശം* രണ്ടാം ശ്ലോകത്തിൽ യക്ഷൻ രാമഗിരിയിൽവെച്ച് മേഘത്തെ കാണുന്നത് ആഷാഢമാസ

ത്തിലെ അവസാനദിവസത്തിലാണെന്നു പറയുന്നു. കാലവർഷം അവസാനിക്കാറായി. നാലു മാസം കൂടി കഴിഞ്ഞ് വിഷ്ണു അനന്തശയ്യയിൽനിന്ന് ഉണർന്നെണീക്കുമ്പോൾ (കാർത്തികശുക്ലപക്ഷത്തിലെ പതിനൊന്നാം ദിവസം) യക്ഷന്റെ പ്രവാസകാലാവധി തീരും. ഈ പരാമർശങ്ങൾ, യക്ഷൻ മേഘത്തെ കണ്ടത് ആഷാഢ(ചാന്ദ്രമാസ)ത്തിലെ ശുക്ലപക്ഷത്തിലെ ഏകാദശിതിഥിയിലാണെന്നു കാണിക്കുന്നു. ഇത് ആഷാഢ(സൗരമാസ)ത്തിലെ അവസാനത്തെ ദിവസവും കലവർഷം ഉടനെത്തന്നെ അടുത്ത ദിവസം ആരംഭിക്കുന്നതുകൊണ്ട് ഉത്തരായണത്തിലെ ആദ്യദിവസവുമാണ്. കാലവർഷം തുടങ്ങുന്ന വർഷർത്തുവിലെ ആദ്യമാസമായ നഭസ്സിലെ (ശ്രാവണത്തിലെ) ആദ്യദിവസവുമാണത്. ഈജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രവിവരങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ ഗണിച്ചാൽ ക്രി. പി. 541 ജൂലായ് 20 ആയിരിക്കും ആ തീയതി. അതുകൊണ്ട് കാളിദാസകാലം ആറാംനൂറ്റാണ്ടിന്റെ മധ്യം.

കാളിദാസൻ തന്റെ കൃതികളിലൊരിടത്തും ഒരു സൗരമാസത്തെ പരാമർശിക്കുന്നില്ലന്നതാണ് ഈ വാദം ശരിയല്ലെന്നതിന് ആദ്യത്തെ തെളിവ്. കാളിദാസൻ ഉദ്ദേശിച്ചത് ഇതാണ്: ആഷാഢപൂർണിമാന്തത്തിലെ അവസാനദിവസമാണ് യക്ഷൻ മേഘത്തെ കണ്ടത്. വർഷർത്തുവിലെ ആദ്യമാസമായ ശ്രാവണം പിറ്റേന്നാൾ തുടങ്ങും. പ്രവാസപരിധി കഴിയാൻ ഇനി ഏകദേശം നാലുമാസം കൂടിയുണ്ട്. അതായത് കാർത്തികശുക്ലപക്ഷത്തിലെ ഏകാദശിതിഥിയിൽ.

വാസ്തവത്തിൽ, കാളിദാസൻ സ്വീകരിച്ച പാഠം 'ആഷാഢസ്യ പ്രഥമദിവസേ' എന്നാണ്; 'പ്രശമദിവസേ' എന്നല്ല. ആഷാഢശുക്ലപക്ഷത്തിലെ പ്രഥമതിഥിയിൽ യക്ഷൻ മേഘത്തെ കണ്ടു. അപ്പോഴേക്കും നഭസ്സ് (മഴക്കാലം) കഴിയാറായി. മേഘം രാമഗിരി(നാഗപ്പൂരിലെ റാംടെക്)യിൽനിന്ന് അളകയിലെത്താൻ ഏകദേശം പത്തു ദിവസം വേണം. അതുകൊണ്ട് അത് പതിനൊന്നാം ദിവസം – ആഷാഢശുക്ലപക്ഷൈകാദശതിഥിയിൽ – അളകയിലെത്തി. കാർത്തികശുക്ലപക്ഷൈകാദശതിഥിയിൽ വിഷ്ണു ശേഷശയ്യയിൽനിന്ന് ഉണർന്നെഴുന്നേൽക്കുമ്പോൾ ശാപപരിധി അവസാനിക്കും. അതുകൊണ്ട് യക്ഷപത്നിയോട് നാലുമാസം ക്ഷമിച്ചിരിക്കാൻ പറയുന്നു. ആകയാൽ, പ്രഥമദിവസേ എന്ന പാഠം വ്യാഖ്യാനത്തിന് ഒരു ബുദ്ധിമുട്ടും ഉണ്ടാക്കുന്നില്ല.

*ശാകുന്തള*ത്തിലെ,

സ്മൃതിഭിന്നമോഹതമസോ
ദിഷ്ട്യാ പ്രമുഖേ സ്ഥിതാസി മേ സുമുഖി!
ഉപരാഗാന്തേ ശശിനഃ

സമുപഗതാ രോഹിണീയോഗം.

(7. 2. സഖീ! ഓർമ വന്ന് മോഹാന്ധകാരമകന്ന എന്റെ മുൻപിൽ ഭാഗ്യവശാൽ നീ വന്നുനിൽക്കുന്നു; ഗ്രഹണം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ ചന്ദ്രന് രോഹിണിയുമായി ചേരാൻ കഴിഞ്ഞു.) എന്ന പദ്യത്തിലാണ് സെൻഗുപ്ത കാണുന്ന ജ്യോതിശ്ശാസ്ത്രവസ്തുത. ഇവിടെ സൂചിപ്പിക്കുന്ന ഗ്രഹണം നടന്നത് ക്രി. പി. 542 നവമ്പർ 8–നാണെന്നും അത് ഉജ്ജയിനിസമയം രാത്രി 8. 36–നു തുടങ്ങി 12. 20–ന് രോഹിണീചന്ദ്രസംയോഗത്തോടെ അവസാനിച്ചുവെന്നും സെൻഗുപ്ത പറയുന്നു.

രോഹിണീചന്ദ്രസംയോഗമെന്ന പ്രകൃതിപ്രതിഭാസത്തെ ഒരുപമയ്ക്കു വിഷയമാക്കി എന്നല്ലാതെ തന്റെ കാലത്ത് യഥാർഥത്തിൽ നടന്ന ഒരു ഗ്രഹണത്തെ കാളിദാസൻ വിഷയമാക്കിയിരിക്കില്ല.

ഇ. കാളിദാസൻ വരാഹമിഹിരന്റെ സമകാലികൻ. *ജ്യോതിർവിദാഭരണ*ത്തിൽ (22. 20) വിക്രമാദിത്യന്റെ സദസ്സിലെ നവരത്നങ്ങളിലൊരാളായ കാളിദാസനാണ് അത് രചിച്ചതെന്നു പറയുന്നു. വരാഹമിഹിരനും ആ നവരത്നങ്ങളിൽ പെടുന്നു. ക്രി. പി. 550 ആണ് വരാഹമിഹിരന്റെ കാലം. അതിനാൽ കാളിദാസനും അതേ കാലത്ത്.

ജ്യോതിർവിദാഭരണം പന്ത്രണ്ടാം നൂറ്റാണ്ടിലെ ഒരു കൃതിയാണ്. അത് കാളിദാസനെഴുതിയതൊന്നുമല്ലെന്ന് വ്യാകരണത്തെറ്റുകൾ ധാരാളമുള്ള ആ കൃതി വായിച്ചാൽ മനസ്സിലാകും. വിക്രമാദിത്യസദസ്സിലെ നവരത്നങ്ങളെന്നു പറയപ്പെടുന്നവർ പല കാലത്ത് ജീവിച്ചവരാണ്. അതിനാൽ *ജ്യോതിർവിദാഭരണ*ത്തിലെ തെളിവുകൾ ചരിത്രപരമായി സ്വീകരിക്കാനാവില്ല.

എഫ്. ഈ അഞ്ചു കാലനിർണയങ്ങളെയും ഖണ്ഡിച്ചതിനു ശേഷം മിറാഷി കാളിദാസന്റെ കാലം നാലാം നൂറ്റാണ്ടാണെന്ന നിഗമനത്തിലെത്തുന്നു.ബാണൻ (ക്രി. പി. ഏഴാം നൂറ്റാണ്ട്) കാളിദാസനെപ്പറ്റി ഇപ്രകാരം പറയുന്നു:

"നിർഗതാസു ന വാ കസ്യ കാളിദാസസ്യ സൂക്തിഷു
പ്രീതിർമധുരസാന്ദ്രാസു മഞ്ജരീഷ്വിവ ജായതേ."

(*ഹർഷചരിതം* – കാളിദാസനിൽനിന്നു വന്ന മാധുര്യം നിറഞ്ഞ സൂക്തികളിൽ, പൂങ്കുലകളിൽനിന്നെന്നപോലെ, ആർക്കാണ് ആനന്ദമുളവാകാത്തത്?)

പുലികേശി രണ്ടാമന്റെ ഐഹോലേ ശിലാശാസനത്തിലും കാളിദാസൻ പരാമർശിക്കപ്പെടുന്നു.

ക്രി. പി. ഏഴാംനറ്റാണ്ടിനുമുൻപാണ് കാളിദാസന്റെ കാലമെന്ന് ഈ പരാമർശങ്ങൾ തെളിയിക്കുന്നു. ക്രി. പി. 473–74 ലെ മാന്ദസോർ

ശിലാശാസനം മുൻപ് മാളവത്തിലെ സിൽക്കുതൊഴിലാളികൾ നിർമിച്ച ഒരു സൂര്യക്ഷേത്രം അക്കൊല്ലം പുതുക്കിപ്പണിതതായി പറയുന്നു. അതിലെ പ്രശസ്തി എഴുതിയ വത്സഭട്ടി കാളിദാസന്റെ *മേഘസന്ദേശ*ത്തിലെയും *ഋതുസംഹാര*ത്തിലെയും ചില ആശയങ്ങളെ അനുകരിച്ചതായി കാണുന്നു. കാളിദാസൻ *മേഘസന്ദേശ*ത്തിൽ അളകയിലെ മാളികകളെ വർണിക്കുന്ന ശ്ലോകം:

"വിദ്യുത്വന്തം ലളിതവനിതാഃ, സേന്ദ്രചാപം സചിത്രാഃ,
സംഗീതായ പ്രഹതമുരവാഃ സ്നിഗ്ധപർജന്യഘോഷാഃ,
അന്തസ്തോയം മണിമയഭുവസ്തുംഗമഭ്രംലിഹാഗ്രാഃ
പ്രാസാദാസ്ത്വാംതുലയിതുമലം യത്ര തൈസ്തൈർ
വിശേഷൈഃ."

(66. അവിടത്തെ വാനോടുരുമ്മുന്ന മാളികകൾ അതതു വിശേഷങ്ങൾകൊണ്ട് ഉയർച്ചയുള്ള താങ്കളോടു കിടപിടിക്കാൻ മതി – മിന്നലിനൊപ്പം ഓമൽപ്പെൺകൊടിമാരുള്ളതുകൊണ്ടും മഴവില്ലിനൊപ്പം ചിത്രങ്ങളുള്ളതുകൊണ്ടും കൊഴുത്ത മഴയിടിക്കൊപ്പം സംഗീതത്തിനായി മുരവം കൊട്ടുന്നതുകൊണ്ടും ഉൾനീരിനൊപ്പം മണിമയനിലങ്ങളുള്ളതുകൊണ്ടും.)

വത്സഭട്ടി (മാന്ദസോർ ശിലാശാസനം, ശ്ലോ. 10, ദശപുരവർണന)

"ചലത്പതാകാന്യബലാസനാഥാ–
ന്യത്യർഥശുക്ലാന്യധികോന്നതാനി
തഡില്ലതാചിത്രസിതാഭ്രകൂട–
തുല്യോപമാനാനി ഗൃഹാണി യത്ര."

(ഇളകുന്ന കൊടിക്കൂറകളോടും സുന്ദരികളോടും കൂടിയതും ഏറ്റം വെളുത്തതും ഏറെ ഉയർച്ചയുള്ളതും മിന്നൽകൊണ്ട് മനോഹരമായ വെള്ളമേഘങ്ങളോട് തുല്യവുമായ വീടുകൾ അവിടെയുണ്ട്.) ഇവിടെ *മേഘസന്ദേശ*ശ്ലോകാനുകരണമുണ്ടെന്നു വ്യക്തം.

ഇനി, *ഋതുസംഹാരം* ശിശിരവർണനത്തിലെ രണ്ടു ശ്ലോകങ്ങളും അവയുടെ അനുകരണവും നോക്കുക:

"നിരുദ്ധവാതായനമന്ദിരോദരം
ഹുതാശനോ ഭാനുമതോ ഗഭസ്തയഃ
ഗുരൂണി വാസാന്യബലാഃ സയൗവനാഃ
പ്രയാന്തി കാലേത്ര ജനസ്യ സേവ്യതാം."
"ന ചന്ദനം ചന്ദ്രമരീചിശീതളം
ന ഹർമ്യപൃഷ്ഠം ശരദിന്ദുനിർമലം
ന വായവഃ സാന്ദ്രതുഷാരശീതളാ

ജനസ്യ ചിത്തം രമയന്തി സാമ്പ്രതം"

(5. 2, 3. ഈ കാലത്ത് ജനങ്ങൾക്ക് താഴെ പറയുന്നവ ആസ്വാദ്യമായിത്തീർന്നു: ജനലുകളടച്ച വീട്ടകം, അഗ്നി, സൂര്യകിരണങ്ങൾ, കട്ടിവസ്ത്രങ്ങൾ, യൗവനയുക്തകളായ സ്ത്രീകൾ, ചന്ദ്രരശ്മികൾപോലെ തണുപ്പാർന്ന ചന്ദനമോ ശരച്ചന്ദ്രനെപ്പോലെ തെളിഞ്ഞ മട്ടുപ്പാവോ കട്ടിമഞ്ഞുപോലെ തണുത്ത കാറ്റുകളോ ഇപ്പോൾ മനുഷ്യമനസ്സുകളെ ആനന്ദിപ്പിക്കുന്നില്ല.)

വത്സഭട്ടിയുടെ മാന്ദസോർ ശിലാശാസനത്തിലെ മുപ്പത്തൊന്നാം പദ്യം:

"രാമാസനാഥഭവനോദരഭാസ്കരാംശു–
വഹ്നിപ്രതാപസുഭഗേ ജലലീനമീനേ
ചന്ദ്രാംശുഹർമ്യതലചന്ദനതാലവൃന്ത–
ഹാരോപഭോഗരഹിതേ ഹിമദഗ്ധപത്മേ"

(സുന്ദരികൾ നിറഞ്ഞ വീട്ടകങ്ങൾ, സൂര്യകിരണങ്ങൾ, അഗ്നിയുടെ ചൂട്, മീനുകൾ ഉള്ളിലൊളിക്കുന്ന വെള്ളം, ചന്ദ്രരശ്മികൾ, മാളികകളുടെ മട്ടുപ്പാവുകൾ, ചന്ദനച്ചാറ്, വിശറികൾ, മുത്തുമാലകൾ, താമരപ്പൂക്കൾ കൊഴിഞ്ഞുപോകുന്ന മഞ്ഞ് – ഇവയൊന്നും ശിശിരകാലത്ത് സുഖം തരുന്നില്ല.)

ഇവ തമ്മിലുള്ള സാദൃശ്യവും വത്സഭട്ടിയാണ് അനുകർത്താവെന്ന വസ്തുതയും സുവ്യക്തമാണ്. അതുകൊണ്ട് കാളിദാസൻ വത്സഭട്ടിയുടെ കാലത്തിനു (ഏകദേശം ക്രി. പി. 450) മുൻപാണ് ജീവിച്ചിരുന്നതെന്നു സ്പഷ്ടമാകുന്നു.

കാളിദാസൻ വാത്സ്യായനന്റെ *കാമസൂത്രം* സശ്രദ്ധം പഠിച്ചിട്ടുണ്ട്. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിന്റ ആദ്യത്തെ അങ്കങ്ങൾ ഇതിനു തെളിവാണ്. "ശ്വശ്രൂശ്വശുരപരിചര്യാ തത്പാരതന്ത്ര്യമനുത്തരവാദിതാ... ഭോഗേഷ്വനുത്സേകഃ. പരിജനേ ദാക്ഷിണ്യം നായകാപചാരേഷു നാത്യർഥം നിവദേത്" എന്ന *കാമസൂത്ര*വാക്യങ്ങളാണ്,

"ശുശ്രൂഷസ്വ ഗുരൂൻ, കുരു പ്രിയസഖീവൃത്തിം സപത്നീജനേ
ഭർത്തുർവിപ്രകൃതാപി രോഷണതയാ മാ സ്മ പ്രതീപം ഗമഃ
ഭൂയിഷ്ഠം ഭവ ദക്ഷിണാ പരിജനേ, ഭോഗേഷ്വനുത്സേകിനീ,
യാന്ത്യേവം ഗൃഹിണീപദം യുവതയോ, വാമാഃ കുലസ്യാധയഃ."

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 18. ഗുരുജനങ്ങളെ ശുശ്രൂഷിക്കുക, സപത്നിമാരോട് പ്രിയസഖികളോടെന്നവണ്ണം പെരുമാറുക, ഇങ്ങോട്ടു കയർത്താലും അരിശം പിടിച്ച ഭർത്താവിനോട് എതിരായി നടക്കരുത്, പരിജനങ്ങളോട് ആവോളം ദാക്ഷിണ്യം കൈക്കൊള്ളുക, ഭാഗ്യം വരുമ്പോൾ ഞെളിയരുത്, ഇങ്ങനെയാണ് യുവതികൾ

ഗൃഹിണി എന്ന സ്ഥാനത്തെത്തുക – മറിച്ചുള്ളവർ തറവാട്ടിന് ആധികളാവും.) എന്ന കണ്വമഹർഷിയുടെ ഉപദേശങ്ങൾക്കടിസ്ഥാനമെന്നു പറയേണ്ടതില്ലല്ലോ.

ഇതുപോലെ മറ്റു സ്ഥലങ്ങളിലും കാളിദാസൻ *കാമസൂത്ര*ത്തെ അനുവർത്തിക്കുന്നത് കാണാം. *കാമസൂത്ര*ത്തിൽ വത്സഗുൽമത്തിലെ പല ആചാരങ്ങളും അതേപടി കാണുന്നതുകൊണ്ട് വാകാടകരാജവംശത്തിന്റെ ഇളയ താവഴിയുടെ തലസ്ഥാനമെന്ന നിലയ്ക്ക് വത്സഗുൽമം ഔന്നത്യത്തിലേക്കുയർന്ന ക്രി. പി. 330–നുശേഷമാണ് ആ കൃതിയുടെ രചന എന്നു കരുതാം. അതുകൊണ്ട് ആ രാജാവിന്റെ (ചന്ദ്രഗുപ്തൻ രണ്ടാമൻ) രാജധാനിയിലാണ് കാളിദാസൻ ജീവിച്ചതെന്നു വിശ്വസിക്കപ്പെടുന്നു. ചന്ദ്രഗുപ്തൻ രണ്ടാമൻ ഏകദേശം ക്രി. പി. 380 മുതൽ 413 വരെ രാജ്യഭാരം നിർവഹിച്ചിരുന്നതുകൊണ്ട് കാളിദാസന്റെ കാലം ക്രി. പി. 400–ന് അപ്പുറവും ഇപ്പുറവുമുള്ള ഏതാനും വർഷങ്ങളാണെന്നുറപ്പിക്കാം.

ക്ഷേമേന്ദ്രൻ (പതിനൊന്നാം നൂറ്റാണ്ട്) *ഔചിത്യവിചാരചർച്ച*യിൽ അധികരണൗചിത്യത്തിനുദാഹരണമായി കാളിദാസന്റെ *കുന്തളേശ്വരദൗത്യ*ത്തിൽനിന്ന് ഒരു ശ്ലോകം ഉദ്ധരിച്ചിട്ടുണ്ട്:

“ഇഹ നിവസതി മേരുഃ ശേഖരഃ ക്ഷ്മാധരാണാ,–
മഹ വിനിഹിതഭാരാഃ സാഗരാഃ സപ്ത ചാന്യേ,
ഇദമഹിപതിഭോഗസ്തംഭവിഭ്രാജമാനം
ധരണിതല,മിഹൈവ സ്ഥാനമസ്മദ്വിധാനാം.”

(പർവതങ്ങളുടെ രത്നകിരീടമായ മേരു ഇവിടെ നിവസിക്കുന്നു. ഇവിടെയാണ് ഏഴു സമുദ്രങ്ങളും തങ്ങളുടെ ഭാരം വെച്ചിട്ടുള്ളത്. ഇത് സർപ്പരാജാവായ ശേഷന്റെ ഫണങ്ങളാകുന്ന തൂണുകൾ താങ്ങിനിർത്തുന്ന ഭൂതലമാണ്. ആകയാൽ ഇവിടെത്തന്നെയാണ് നമ്മെപ്പോലുള്ളവർക്ക് ഉചിതമായ ഇരിപ്പിടം.)

ഉന്നതനായ ഒരു രാജാവിന്റെ ദൂതനായി മറ്റൊരു രാജാവിന്റെ രാജധാനിയിലെത്തിയ ഒരു വ്യക്തി തന്നെ ദൗത്യമേല്പിച്ച രാജാവിന്റെ ഔന്നത്യത്തിനനുസരിച്ച സ്ഥാനം നൽകാത്തതിലുള്ള പ്രതിഷേധം വറും നിലത്തിരുന്ന് ഭൂതലത്തിന്റെ മഹത്വം വർണിച്ചുകൊണ്ട് രേഖപ്പെടുത്തുകയാണിവിടെ. ആരുടെ ദൂതനെന്നോ എവിടേക്കു വന്നുവെന്നോ ആരാണതെന്നോ ക്ഷേമേന്ദ്രൻ പറഞ്ഞിട്ടില്ലെങ്കിലും വന്നത് കുന്തളേശ്വരന്റെ അടുത്തേക്കാണെന്നും വരുന്നത് വിക്രമാദിത്യന്റെ അടുത്തുനിന്നാണെന്നും ദൂതൻ കാളിദാസനാണെന്നും ഭോജന്റെ *ശൃംഗാരപ്രകാശ*ത്തിൽനിന്നും വ്യക്തമാണ്. അവിടെ പറയുന്നു: ‘തദ്യഥാ കാളിദാസഃ കുന്തളേശ്വരഃ കിം കരോതീതി വിക്രമാദിത്യേന

പൃഷ്ടഃ ഉക്തവാൻ:

അസകലഹസിതത്വാത് ക്ഷാളിതാനീവ കാന്ത്യാ
മുകുളിതനയനത്വാദ് വ്യക്തകർണോത്പലാനി
പിബതി മധുസുഗന്ധീന്യാനനാനി പ്രിയാണാം
ത്വയി വിനിഹിതഭാരഃ കുന്തളാനാമധീശഃ

(കുന്തളേശ്വരൻ എന്തു ചെയ്യുന്നുവെന്ന് വിക്രമാദിത്യൻ ചോദിച്ചപ്പോൾകാളിദൻ പറഞ്ഞു: കുന്തളേശ്വരൻ ഉത്തരവാദിത്വം അങ്ങയിലേല്പിച്ച്, മുഴുമിക്കാത്ത ചിരികൊണ്ടുള്ള ശോഭയാൽ കഴുകപ്പെട്ടവയും കണ്ണുകൾ കൂമ്പിയതുകൊണ്ട് തെളിഞ്ഞ കാതുകളിലണിഞ്ഞ താമരപ്പൂക്കളോടുകൂടിയവയുമായ തന്റെ പ്രിയകളുടെ മധുഗന്ധികളായ മുഖങ്ങൾ ചുംബിക്കുന്നു)

ഇത് കിട്ടിയപ്പോൾ അതേ പദ്യം അല്പം വ്യത്യാസപ്പെടുത്തി (‘പിബതി’ എന്നതിനുപകരം ‘പിബതു’ എന്നും ‘ത്വയി’ എന്നതിനുപകരം ‘മയി’ എന്നും മാറ്റി) വിക്രമാദിത്യൻ തിരിച്ചയച്ചുവെന്നും തുടർന്നു പറയുന്നു. ‘ഞാൻ ഉത്തരവദിത്വം നിറവേറ്റുമ്പോൾ അദ്ദേഹം ഇങ്ങനെത്തന്നെ തുടർന്നുകൊള്ളട്ടെ’ എന്നു ഭാവം

കാളിദാസൻ കൗടില്യന്റെ *അർത്ഥശാസ്ത്രം* പഠിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നതിനും അദ്ദേഹത്തിന് രാഷ്ട്രതന്ത്രം നല്ലപോലെ അറിയാമെന്നതിനും അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൃതികൾ തെളിവു തരും. അതിനാൽ വിക്രമാദിത്യൻ കാളിദാസനെ ദൂതനായി കുന്തളേശ്വരന്റെ കൊട്ടാരത്തിലേക്കയച്ചതിൽ അദ്ഭുതമില്ല.

ഈ കുന്തളേശ്വരൻ ആരാണെന്നു കൃത്യമായി മനസ്സിലാക്കാൻ പണ്ഡിതന്മാർക്ക് കഴിഞ്ഞിട്ടില്ല. മാനപുരത്തെ രാഷ്ട്രകൂടരാജാവായ ദേവരാജനായിരിക്കണം ഈ കുന്തളേശ്വരൻ. ഈ പേരിൽത്തന്നെ ചില ചെമ്പോലയെഴുത്തുകളിൽ അറിയപ്പെട്ടിരുന്ന മാനാങ്കന്റെ പുത്രനാണ് ദേവരാജൻ. മാനപുരത്തെ രാഷ്ട്രകൂടർക്ക് വത്സഗുൽമത്തിലെ വാകാടകരുമായി ചിലപ്പോൾ സംഘർഷങ്ങളുണ്ടായിരുന്നു. വാകാടകരും ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യനും തമ്മിലുള്ള മൈത്രീബന്ധമാലോചിക്കുമ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ദൂതനായി ദേവരാജന്റെ കൊട്ടാരത്തിൽ ചെന്ന കാളിദാസനോട് രാജാവ് (കുന്തളേശ്വരൻ) ആദ്യം മുൻപറഞ്ഞവിധം പെരുമാറാൻ സാധ്യതയുണ്ട്. കാളിദാസന്റെ നയതന്ത്രസാമർത്ഥ്യത്താൽ അത് ക്രമേണ നല്ല സൗഹൃദബന്ധമായി മാറി.

ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യന്റെ നിർദേശപ്രകാരം കാളിദാസൻ പ്രവരസേനൻ രണ്ടാമനുവേണ്ടി സേതുബന്ധം എന്ന പ്രാകൃതമഹാകാവ്യം നിർമിച്ചുവെന്നൊരു ഐതിഹ്യമുണ്ട്. വക്രമാദിത്യന്റെ മകൾ പ്രഭാവതിയുടെ മകനാണല്ലോ പ്രവരസേനൻ. രാജാജ്ഞയനുസരിച്ച്

പ്രവരസേനനുവേണ്ടി കാളിദാസൻ കാവ്യം രചിച്ചുവെന്നത് വിശ്വസനീയമല്ലെങ്കിൽപ്പോലും കാളിദാസൻ രാജനിർദേശമനുസരിച്ച് അദ്ദേഹത്തിന്റെ പേരക്കിടാവിന് *സേതുബന്ധം* രചിക്കാനുള്ള എല്ലാ സഹായങ്ങളും ചെയ്തിട്ടുണ്ടാവാനുള്ള സാധ്യത തള്ളിക്കളഞ്ഞുകൂടാ.

കാളീദാസന്റെ എല്ലാ കൃതികളെയും ഇതുപോലെ ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യനുമായി ബന്ധിപ്പിക്കാൻ മിറാഷി തന്റെ പുസ്തകത്തിൽ ശ്രമിക്കുന്നുണ്ട്. ചന്ദ്രഗുപ്തൻ രണ്ടാമന്റെ പുത്രി പ്രഭാവതിയും വാകാടകരാജാവായ രുദ്രസേനൻ രണ്ടാമനും തമ്മിലുള്ള വിവാഹസന്ദർഭത്തിൽ രചിച്ചതാണ് *മാളവികാഗ്നിമിത്രം*. രാജാജ്ഞപ്രകാരം കാളിദാസൻ വാകാടകരാജധാനിയിൽ താമസിക്കുന്ന കാലത്തെഴുതിയതാണ് *മേഘസന്ദേശം*. ഒന്നുരണ്ട് ശ്ലോകമൊഴിച്ച് മറ്റൊന്നും കണ്ടുകിട്ടിയിട്ടില്ലെങ്കിലും *കുന്തളേശ്വരദൗത്യ*രചനയും അക്കാലത്തുതന്നെ. *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിന്റെ പേരിൽത്തന്നെ വിക്രമശബ്ദം ഉൾക്കൊള്ളിച്ച് വിക്രമാദിത്യനെ ആദരിച്ചിരിക്കുന്നു. ചന്ദ്രഗുപ്തന് കുമാരഗുപ്തൻ എന്ന പുത്രൻ പിറന്നപ്പോൾ ആ സംഭവത്തെ പേരിലൂടെ ശാശ്വതീകരിക്കുകയാണ് *കുമാരസംഭവ*ത്തിലൂടെ കവി ചെയ്തത്. *രഘുവംശ*ത്തിലെ രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയം ചന്ദ്രഗുപ്തന്റെ സമാനമായ ദിഗ്വിജയത്തെ ഓർമിപ്പിക്കുന്നു. ഇപ്രകാരം കാളിദാസൻ ആദ്യമെഴുതിയതെന്നു വിശ്വസിക്കപ്പെടുന്ന *ഋതുസംഹാര*വും അവസാനം നിർമിച്ചതെന്നു കരുതുന്ന *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*വുമൊഴികെ മറ്റെല്ലാ കൃതികളും തന്റെ ആശ്രയദാതാവായ ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യനെ ഏതെങ്കിലും വിധത്തിൽ ബന്ധപ്പെടുത്തിയാണ് കാളിദാസൻ എഴുതിയിരിക്കുന്നത്. ഇങ്ങനെ ഒരു കവിയും പ്രോത്സാഹകനും ഇവരെപ്പോലെ ചരിത്രത്തിൽ കാണാൻ പ്രയാസമായിരിക്കും. മിറാഷിയുടെ ഈ 'കണ്ടുപിടുത്തം' കുറച്ചു കൂടിപ്പോയോ എന്ന് ആർക്കും സംശയം തോന്നും. അതുകൊണ്ടാണ് കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ ഇത്തരം 'ഗവേഷണ'ത്തെ കഠിനമായി പരിഹസിച്ചത്. അതെന്തായാലും കാളി◌ാസൻ ചന്ദ്രഗുപ്തവിക്രമാദിത്യന്റെ സദസ്യനായിരുന്നുവെന്നും കവിയുടെ കാലം ക്രി. പി. നാലാം നൂറ്റാണ്ടിനു തൊട്ടു മുമ്പും പിൻപുമായിട്ടാണെന്നുമുള്ള നിഗമനം യുക്തിസഹമാണെന്നു തോന്നുന്നു.

കാളിദാസന്റെ കാവ്യരചനാപ്രേരണശക്തികൾ

കാളിദാസനെ കാവ്യരചനയ്ക്കു പ്രേരിപ്പിച്ചിരിക്കാവുന്ന ശക്തികളെ പ്രൊഫ. എം. പി. ശങ്കുണ്ണിനായർ ഇപ്രകാരം പരിഗണിക്കുന്നു:

1. മഹത്വാരാധന.
2. തന്നെയും തന്റെ പ്രതിപാദ്യത്തെയും ശാശ്വതീകരിക്കാനുള്ള

-

മോഹം. കവിയശഃപ്രാർഥിത്വം എന്ന് ഒറ്റ വാക്കിൽ പറയാം.
3. ഉജ്ജയിനിയിലെ കാവ്യപരീക്ഷ അദ്ദേഹത്തെ ആകർഷിച്ചിരിക്കാം. സഹൃദയരുടെ അഭിനന്ദനം നേടുക ലക്ഷ്യമാവാം.
4. സമാനവിദ്യരെ അതിശയിക്കാൻ കാവ്യരചന ഉതകുമെന്ന തോന്നൽ.
5. വിത്താർജനവും ഒരുദ്ദേശ്യമായിരിക്കാം.
6. ജീവിതവൈവിധ്യാകർഷണം അഥവാ ജീവിതരതി.
7. രാജധാനിയിലെ ഏതെങ്കിലും ഗണികയോ മഹാകാളക്ഷേത്രത്തിലെ ദേവദാസിയോ പ്രചോദനം നൽകിയിരിക്കാം.
8. രുദിതാനുസാരിയായ വാല്മീകിയെപ്പോലെ പാവങ്ങളുടെ കണ്ണീർ തുടയ്ക്കാൻ ശ്രമിച്ചിരിക്കാം.
9. ഇഷ്ടദേവനായ ഉജ്ജയിനീമഹാകാളന്റെ മഹിമ വർണിക്കണമെന്ന മോഹംകൊണ്ടാവാം.
10. ജനപ്രീണനതത്പരത.
11. സൃഷ്ടിയിൽ പൂർണതയും സൗന്ദര്യവും കണ്ടെത്തുക.
12. ധർമത്തെയും സൗന്ദര്യത്തെയും സമന്വയിപ്പിക്കാനുള്ള ശ്രമം.

കാളിദാസകൃതികളിൽനിന്ന് വരികളുദ്ധരിച്ചുകൊണ്ട് ഇവയ്ക്ക് അദ്ദേഹം അടിസ്ഥാനം കണ്ടെത്തുന്നുണ്ട്.

കാളിദാസന്റെ പശ്ചാത്തലം

കാളിദാസൻ *രാമായണം, മഹാഭാരതം* എന്നീ ഇതിഹാസങ്ങൾ, ഭരതമുനിയുടെ *നാട്യശാസ്ത്രം*, ഹാലന്റെ *സത്തസായ്* (*സപ്തശതി*), വേദങ്ങൾ, വേദാംഗങ്ങൾ, ഉപനിഷത്തുകൾ, വ്യാകരണം, ദർശനങ്ങൾ (സൂത്രങ്ങളും, ഇപ്പോൾ ലഭ്യമായവയുൾപ്പെടെ അന്ന് പ്രചരിച്ചിരിക്കാവുന്ന വ്യാഖ്യാനങ്ങളും), രാഷ്ട്രതന്ത്രം, കാമശാസ്ത്രം, ഛന്ദഃശാസ്ത്രം, അതിപ്രാചീനപുരാണങ്ങഎന്നിവ പഠിച്ച് വ്യുത്പത്തി നേടിയിരിക്കണം. മഹാരാഷ്ട്രീപ്രാകൃതം അദ്ദേഹം പഠിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നതിന് *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ചില ശ്ലോകങ്ങൾ തെളിവാണ്. *ഹാലസപ്തശതി*യുടെ സ്വാധീനം കാളിദാസകൃതികളിൽ കാണാം. കാളിദാസൻ പരിചയപ്പെട്ട ഭാരതീയദർശനത്തിൽ പ്രതിഫലിതമായ വേദദർശനം ഇങ്ങനെ ചുരുക്കിപ്പറയാം:

1. ത്രിലോകസിദ്ധാന്തം. സ്വർഗം (ദേവലോകം), ഭൂമി (മനുഷ്യലോകം), പാതാളം (രാക്ഷസലോകം) എന്ന മൂന്നു ലോകങ്ങളുണ്ടെന്ന വിശ്വാസം.
2. ത്രിമൂർത്തിസങ്കല്പം. വിഷ്ണുവിന്റ ദശാവകതാരസങ്കല്പം ഏറെക്കുറെ രൂപപ്പെട്ടു.

3. അഷ്ടദിക്പാലസങ്കല്പം പൂർണമായി രൂപം കൊണ്ടിട്ടില്ല. ഇന്ദ്രൻ, യമൻ, വരുണൻ, കുബേരൻ എന്ന നാലു ദിക്പതികളെപ്പറ്റി മാത്രമേ പറയുന്നുള്ളൂ എന്ന് ശങ്കുണ്ണിനായർ.

4. അസത്തിൽനിന്ന് സത്തുണ്ടാകുന്നു. ജനനം, മരണം, പുനർജന്മം എന്നിവയിലൂടെ തുടരുന്നതാണ് അനന്തമായ സൃഷ്ടിപ്രക്രിയ.

5. ജനനമരണങ്ങൾ, സുഖദുഃഖങ്ങൾ, നന്മതിന്മകൾ എന്നിവയടങ്ങിയതാണ് സൃഷ്ടിജീവിതപരമ്പര.

6, മനുഷ്യന്റെ ഉയർന്നതോ താഴ്ന്നതോ ആയ തലങ്ങളിലേക്കുള്ള പുനർജന്മം അതാതാളുടെ മുജ്ജന്മത്തിലുള്ള പുണ്യപാപകർമങ്ങളുടെ ഫലമാണ്. ഇവയ്ക്കെല്ലാം കൂടി വിധി എന്നോ നിയതി എന്നോ പറയും.

7. ഭൗതികശരീരത്തെക്കൂടാതെ പരമാത്മാവിൽ നിന്ന് അഭിന്നനായ ഒരാത്മാവ് മനുഷ്യനുണ്ട്. സനാതനമായ യാഥാർഥ്യത്തെക്കുറിച്ചുള്ള അവിദ്യകൊണ്ട് അത് ഒരു ജന്മത്തിൽനിന്നു മറ്റൊന്നിലേക്ക് കുടിയേറുന്നു.

8. തപസ്സുകൊണ്ട് സത്യം സാക്ഷാത്കരിക്കുകയും പൂർണതയിലെത്തുകയും ചെയ്ത മഹാത്മാക്കളായ ഋഷികൾ എന്നൊരു കൂട്ടരുണ്ട്. അവർക്ക് ശപിക്കാനും അനുഗ്രഹിക്കാനും കഴിയും.

കാളിദാസൻ ഈ വിശ്വാസങ്ങൾ നമ്മുടെ സംസ്കാരത്തിന്റെ ഭാഗമായി ഉൾക്കൊണ്ടിരുന്നു. യജ്ഞങ്ങളുടെ മാനുഷികദുഃഖവിമോനരൂപമായ സാഫല്യത്തിൽ അദ്ദേഹം വിശ്വസിച്ചു. ഉപനിഷത്തുകളിലും *ഭഗവദ്ഗീത*യിലും രേഖപ്പെടുത്തിയ ഋഷിമാരുടെ വചനങ്ങളിൽ അദ്ദേഹത്തിന് അഭിപ്രായവ്യത്യാസമുണ്ടായിരുന്നില്ല. യാഥാസ്ഥിതികമതവിശ്വാസ(വൈദികമതത്തിന്) എതിരെ ബുദ്ധൻ നയിച്ച പ്രസ്ഥാനത്തിന് കാളിദാസമനസ്സിൽ കാര്യമായ സ്വാധീനം ചെലുത്താൻ കഴിഞ്ഞില്ലെങ്കിലും ബുദ്ധ–ജൈനമതങ്ങൾ വ്യാപകമായി പ്രചരിപ്പിച്ചുറപ്പിച്ച ഭൂതദയയ്ക്ക് കാളിദാസകൃതികളിൽ സാരമായ സ്ഥാമുണ്ടെന്നു കാണാം. ഈശ്വരേച്ഛയെ പൂർണമാക്കുന്നതിലുള്ള പരിശീലനത്തിലും ധർമത്തിലും അധിഷ്ഠിതമായിരുന്നു കാളിദാസന്റെ മനോഭാവം.

കാളിദാസന്റെ വ്യക്തിത്വം

കാളിദാസകൃതികളുടെ ഒരു പഠിതാവിന് അദ്ദേഹം ഇന്ത്യയിലുടനീളം സഞ്ചരിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നോ ചുരുങ്ങിയത് ഇന്ത്യയുടെ ഭൂമിശാസ്ത്രത്തെക്കുറിച്ച് അഗാധമായ പരിജ്ഞാനം നേടിയിട്ടുണ്ടെന്നോ വ്യക്തമാകും. എന്നാൽ ഭവഭൂതിയിൽനിന്നു വ്യത്യസ്തമായി തന്റെ പൂർവസൂരികളോടുള്ള കടപ്പാട് വെളിപ്പെടുത്തുകയും വിനയം പ്രകടിപ്പിക്കുകയും ചെയ്യുന്നുമുണ്ട്. സ്വധർമനിർവഹണത്തിന്റെ പ്രതിഫലം

വരുംജന്മത്തിലെന്നപോലെ ഇതേ ജന്മത്തിലും തരുമെന്ന് അദ്ദേഹം വിശ്വസിക്കുന്നു. സമൂഹത്തിലെ ഉപരിവർഗവും താഴ്ന്ന വർഗവും എന്ന വ്യത്യാസത്തെ കവി അംഗീകരിക്കുന്നില്ലെങ്കിലും അതേപ്പറ്റി അദ്ദേഹം ബോധവാനായിരുന്നുവെന്നതിന് *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ആറാമങ്കപ്രവേശകത്തിലെ മുക്കുവന്റെയും പോലീസുകാരുടെയും കഥ പോലുള്ള ചില രംഗങ്ങൾ തെളിവു തരും. അമ്മ, ഭാര്യ, മകൾ, സഹോദരി, സുഹൃത്ത്, ഉപദേശി എന്നിങ്ങനെ വിവിധ നിലകളിലുള്ള സ്ത്രീയുടെ പദവികൾ തിരിച്ചറിയുകയും ആ നിലകളിലെല്ലാം അവളോട് സമുചിതമായ വിധത്തിൽ പെരുമാറുകയും ചെയ്യാൻ കാളിദാസൻ ഉപദേശിക്കുന്നു.

പ്രകൃതിയുടെയും മനുഷ്യന്റെയും സൗന്ദര്യം കാണാൻ ഏറെ കഴിവുള്ള കണ്ണാണ് കാളിദാസന്റേത്. വേഗത്തിൽ ചരിക്കുന്ന തേരിന്റെയോ ഓടുന്ന മാനിന്റെയോ പറക്കുന്ന മുനിയുടെയോ തേങ്ങുന്ന അപ്സരസ്സിന്റെയോ വിടരുന്ന പൂവിന്റെയോ ഉദിക്കുന്ന ചന്ദ്രന്റെയോ ജീവനുള്ള ചിത്രം വരച്ചുകാട്ടാൻ കവിക്കുള്ള സാമർഥ്യം അദ്ഭുതാവഹമത്രേ.

വൈദികമെന്നു താൻ സങ്കല്പിക്കുന്ന ദർശനത്തിന്റെയും പുരാണകഥാസമുച്ചയത്തിന്റെയും സത്തയുടെ രൂപത്തിലുലുള്ള, മതഭക്തിയോടും ആധ്യാത്മികൗന്നത്യത്തോടും കൂടിയ, വിശ്വമാനവികതയെ സ്വാംശീകരിക്കാൻ കഴിഞ്ഞതുകൊണ്ടാണ് കാളിദാസൻ ഇന്ത്യയുടെ ദേശീയകവിയായി കൊണ്ടാടപ്പെട്ടത്.

കാളിദാസസാഹിത്യം

ക്രി. പി. ആന്റോയിൻ ലിയോനാർഡ് ഡെ ചെസി ഇംഗ്ലണ്ടിൽ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* പ്രസിദ്ധീകരിച്ചതോടെയാണ് കാളിദാസകൃതികളുടെ പ്രസാധനചരിത്രം തുടങ്ങുന്നത്. സർ വില്യം ജോൺസിന്റെ വിവർത്തനം 1789–ൽത്തന്നെ പ്രസിദ്ധീകരിച്ചിരുന്ന. രണ്ടും ബംഗാളി പാഠമാണ് സ്വീകരിച്ചത്.തുടർന്നുള്ള വർഷങ്ങളിൽ ◌ാ നാടകത്തിന്റെ ദേവനാഗരി, കാശ്മീരി, ദാക്ഷിണാത്യം എന്നീ മറ്റു പാഠങ്ങളും കണ്ടുപിടിച്ച് പ്രസിദ്ധീകരിച്ചുതുടങ്ങി. മറ്റു കൃതികളുടെയും പ്രസാധനചരിത്രം ഇതുപോലുള്ള കണ്ടുപിടുത്തങ്ങളുടെ കഥതന്നെ. *മഹാഭാരത*ത്തിനും *രാമായണ*ത്തിനും ശേഷം കാളിദാസകൃതികളും പല പാഠങ്ങളിലും നമ്മുടെ മുൻപിൽ വന്നു. അവ ഓരോന്നിന്റെയും സംശോധിതസംസ്കരണവും ഇപ്പോൾ ലഭ്യമാണ്. *മഹാഭാരതം* പൂനയിൽനിന്നും *രാമായണം* ബറോഡയിൽനിന്നും സംശോധിതമായി സംസ്കരിക്കപ്പെട്ട് പുറത്തിറങ്ങി. അതിന് പൗരസ്ത്യരും പാശ്ചാത്യരുമായ ഭാരതീയവിദ്യാവിചക്ഷണന്മാരുടെ അകമഴിഞ്ഞ സഹായം ലഭിക്കുക

യുണ്ടായി.

കാളിദാസകൃതികൾ ഭംഗിയായി സംശോധിതസംസ്കരണം നടത്തി പ്രസിദ്ധീകരിക്കുക എന്ന കർത്തവ്യം നിർവഹിച്ചത് കേന്ദ്ര സാഹിത്യ അക്കാദമിയാണ്. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* (എഡിറ്റർ എസ്. കെ. ബൽവൽക്കർ, 1965), *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* (കെ. എ. എസ്. അയ്യർ, 1982), *കുമാരസംഭവം* (സൂര്യകാന്ത്, 1982), മേഘദൂതം (എസ്. കെ. ഡേ, 1982), *വിക്രമോർവശീയം* (എച്ച്. ഡി. വേലങ്കർ, 1982), *ഋതുസംഹാരം* (രേവാപ്രസാദ് ദ്വിവേദി, 1990) എന്നിവയുടെ അക്കാദമിപ്പതിപ്പുകൾ കാളിദാസസാഹിത്യത്തിന് നല്ല മുതൽക്കൂട്ടാണ്. കാളിദാസകൃതികൾക്ക് ഒട്ടേറെ സംസ്കൃതവ്യാഖ്യാനങ്ങളുണ്ടായിട്ടുണ്ട്. വല്ലഭൻ, പൂർണസരസ്വതി, അരുണഗിരിനാഥൻ, മല്ലിനാഥൻ, രാഘവഭട്ടൻ, സഹൃദയതിലകൻ കെ. രാമപ്പിഷാരടി മുതലായവരുടെ വ്യാഖ്യാനങ്ങൾ പ്രസിദ്ധങ്ങളത്രേ. എ. സ്കാർപ്പിന്റെ *കാളിദാസ ലെക്സിക്കൺ* (ഇതിൽ കാളിദാസന്റെ എല്ലാ കൃതികളുടെയും റോമൻ ലിപിയിലുള്ള സംശോധിതസംസ്കരണങ്ങളുണ്ട്. ഒന്നാം ഭാഗം ഒന്നാം വാല്യം, 1954–58).രേവാപ്രസാദ് ദ്വിവേദി എഡിറ്റ് ചെയ്ത *കാളിദാസഗ്രന്ഥാവലി*, ബനാറസ്, 1966), എൻ പി. ഉണ്ണി പുറത്തിറക്കിയ *കാളിദാസസർവസ്വം* (ഇംഗ്ലീഷ് പരിഭാഷയോടുകൂടി, രണ്ടു വാല്യങ്ങൾ, ന്യൂ ഭാരതീയ കോർപ്പറേഷൻ, ദില്ലി, 2009) എന്നിവ ശ്രദ്ധേയമാകുന്നു. എൻ. ആർ. സുബ്ബണ്ണയുടെ *കാളിദാസ സൈറ്റേഷൻസ്* (ദില്ലി, 2007) ഉപകാരപ്രദമാണ്. ഫ്രഞ്ചിലുള്ള കാളിദാസോദ്ധരണങ്ങളെക്കുറിച്ചുള്ള ഹരിചന്ദിന്റെ പഠനം (പാരീസ്, 1917), വിഷ്മാണെന്ന് കെ. കൃഷ്ണമൂർത്തി പറയുന്നു. കാളിദാസകൃതികളുടെ വിവിധപതിപ്പുകൾ, പഠനങ്ങൾ, വിവർത്തനങ്ങൾ എന്നിവയെക്കുറിച്ചുള്ള വിശദവിവരങ്ങൾ കാണിക്കുന്ന *കാളിദാസ ബിബ്ലിയോഗ്രാഫിക്ക്* എസ്. പി. നാരംഗ് (ന്യൂ ദൽഹി, 1976) തുടക്കം കുറിച്ചിട്ടുണ്ട്.

പ്രാദേശികഭാഷകളിലും ഇംഗ്ലീഷുൾപ്പെടെയുള്ള ഭാരതീയേതരഭാഷകളിലുമായി കാളിദാസനെയും കാളിദാസകൃതികളെയും കുറിച്ച് വിവർത്തനങ്ങളായും പഠനങ്ങളായും എണ്ണമറ്റ ഗ്രന്ഥങ്ങൾ പുറത്തിറങ്ങിയിട്ടുണ്ട്. കാളിദാസനെക്കുറിച്ച് സാമാന്യരൂപത്തിലുള്ള ഈ ആമുഖത്തിനുശേഷം അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൃതികളുടെ കഥാസംഗ്രഹം അടുത്ത അധ്യായത്തിൽ വായിക്കാം.

★

3. കഥാസംഗ്രഹം

കാവ്യങ്ങൾ

കാളിദാസന്റെ ആദ്യകൃതിയെന്നു പലരും അംഗീകരിക്കുന്ന *ഋതുസംഹാര*മൊഴിച്ച് മറ്റു കൃതികളുടെ കഥാസംഗ്രഹം താഴെ കൊടുക്കുന്നു. *ഋതുസംഹാരം* ആറ് ഋതുക്കളുടെ (ഗ്രീഷ്മം, വസന്തം, ശരത്ത്, ഹേമന്തം, ശിശിരം, വസന്തം എന്നിവയുടെ) വർണനം മാത്രമുൾക്കൊള്ളുന്ന ആറു സർഗങ്ങളുള്ള ഒരു കാവ്യമാണ്. അതിനാൽ അതിലെ കഥാസംഗ്രഹത്തിന് പ്രസക്തിയില്ലല്ലോ.

കുമാരസംഭവം

സൃഷ്ടികർത്താവായ ബ്രഹ്മാവ് കൊടുത്ത വരത്താൽ അജയ്യനാണെന്നഹങ്കരിച്ച് ദേവലോകത്തെപ്പോലും ഉപദ്രവിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന താരകാസുരനെ കൊല്ലുന്നതിനു ശക്തനായ കുമാരന്റെ (സുബ്രഹ്മണ്യന്റെ) പിറവിക്കു പശ്ചാത്തലമൊരുക്കുന്നതാണ് കാളിദാസനഴുതിയ *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ ആദ്യത്തെ എട്ടു സർഗങ്ങൾ.

കാവ്യത്തിൽ 22 സർഗങ്ങളുണ്ടായിരുന്നുവത്രേ. 17 സർഗങ്ങളേ കിട്ടിയിട്ടുള്ളൂ. അതിൽ ആദ്യത്തെ എട്ടു സർഗങ്ങളാണ് കാളിദാസന്റേത്. പ്രസിദ്ധസംസ്കൃതവ്യാഖ്യാതാക്കളായ അരുണഗിരിനാഥനും മല്ലിനാഥനും ആ ഭാഗം മാത്രമേ വ്യാഖ്യാനിക്കുന്നുള്ളൂ. അവർ അത്രയേ കണ്ടിട്ടുണ്ടാവൂ എന്നു കരുതാം. ബാക്കി അവരുടെ കാലത്ത് എഴുതിയിട്ടുണ്ടാവില്ല. പിന്നീട് കഥ പൂർത്തിയായില്ലെന്നു തോന്നി ഏതോ അജ്ഞാതനാമാവ് താരകാസുരവധം വരെയുള്ള ഭാഗം ഒൻപതു സർഗങ്ങളിലായി രചിച്ചതായിരിക്കാം. താരകാസുരവധം മൗലികമായി കാളിദാസൻ ഉദ്ദേശിച്ചതാവില്ല. എങ്കിൽ ശിശുപാലവധം, രാവണവധം എന്നിവ പോലെ 'കുമാരസംഭവം' എന്നതിനു പകരം 'താരകാസുരവധം' എന്നു പേരിടുമായിരുന്നു. മുൻപ് പറഞ്ഞപോലെ, മിറാഷിയുടെ അഭിപ്രായത്തിൽ ചന്ദ്രഗുപ്തൻ രണ്ടാമന് കുമാരഗുപ്തൻ എന്നൊരു പുത്രൻ പിറന്നതിന്റെ ആഹ്ലാദം കൊണ്ടാണത്രേ അത് സൂചിപ്പിക്കുന്ന പേര് കാളിദാസൻ ഈ കാവ്യത്തിനിട്ടത്.

9–17 സർഗങ്ങൾ കാളിദാസൻ എഴുതിയതാവാനിടയില്ലെന്നു കരുതാം. കാണം, കാവ്യഭംഗി കാളിദാസന്റേതിന്റെ അടുത്തെങ്ങും എത്തുന്നില്ല. സർഗങ്ങൾ താരതമ്യേന ചെറുതാണ് – ശരാശരി 60–ൽ താഴെ പദ്യങ്ങളേ ഓരോന്നിലുമുള്ളൂ. ആദ്യത്തെ എട്ടു സർഗങ്ങളിലാകട്ടെ, നാലാം സർഗമേ (രതിവിലാപം) അങ്ങനെയുള്ളൂ. അവിദഗ്ധമായി കൈകാര്യം ചെയ്യപ്പെട്ട വൃത്തങ്ങൾ, അപാണിനീയപ്രയോഗങ്ങളുടെ

ബാഹുല്യം, ച വൈ തു ഹി മുതലായ പാദപൂരണമാത്രപ്ര യോഗങ്ങളുടെയും സദ്യ അലം കില മുതലായവയുടെ നിരർഥക മായ ഉപയോഗങ്ങളുടെയും ആധിക്യം, പാണ്ഡിത്യപ്രകടനമാത്രപ രങ്ങളായ രൂപകാദ്യലങ്കാരങ്ങളുടെ വിന്യാസം, ലോകോക്തിമധുരമായ അർഥാന്തരന്യാസങ്ങളുടെ അഭാവം മുലായവയും ഈ ഒൻപതു സർഗ ങ്ങളുടെ അകാളിദാസീയതയ്ക്ക് കാരണങ്ങളായി ചൂണ്ടിക്കാണിക്ക പ്പെടുന്നു. അതുകൊണ്ട് കാളിദാസവിരചിതമായ എട്ടു സർഗങ്ങളിലെ കഥയേ ഇവിടെ സംഗ്രഹിക്കുന്നുള്ളൂ.

ദേവതാത്മാവായ ഹിമവാന്റെ വർണനയോടെ *കുമാരസംഭവ* ത്തിലെ ഒന്നാം സർഗം തുടങ്ങുന്നു. ഹിമവാന് മേനയിൽ പാർവതി ജനിക്കുന്നു. പാർവതിയുടെ മനോഹരമായൊരു വർണനയും ഇവി ടെയുണ്ട്. ഒരിക്കൽ നാരദൻ വന്ന് ശിവൻ അവളെ വിവാഹം കഴി ക്കുമെന്ന് ഹിമവാനെ അറിയിച്ചു. അതിനുശേഷം ഹിമാലയത്തിൽ കഠിനതപസ്സ് ചെയ്യുന്ന ശിവനെ ശുശ്രൂഷിക്കാൻ അച്ഛൻ മകളെ ചുമ തലപ്പെടുത്തി. അവൾ യഥാവിധി തപസ്സു ചെയ്യുന്ന ഭഗവാനെ പരി ചരിച്ചുപോന്നു.

രണ്ടാം സർഗത്തിൽ താരകാസുരന്റെ ഉപദ്രവം സഹിക്കാത ദേവ ന്മാർ ഇന്ദ്രന്റെ നേതൃത്വത്തിൽ ബ്രഹ്മാവിനെ കാണുന്നു. താൻതന്നെ യാണ് വരംകൊണ്ട് അയാളെ അജയ്യനാക്കിയത്. പക്ഷേ, വിഷവൃ ക്ഷമാണെങ്കിലും വളർത്തിയ മരത്തെ മുറിക്കുന്നത് ശരിയല്ലല്ലോ എന്ന ധർമസങ്കടത്തിലാണ് ബ്രഹ്മാവ്. ഹിമവത്പാർശ്വത്തിൽ തപസ്സു ചെയ്യുന്ന ശിവനെ ശുശ്രൂഷിക്കുകയാണ് ഇപ്പോൾ പാർവതി. പാർവ തീപരമേശ്വരന്മാർക്ക് പിറക്കുന്ന കുമാരനു മാത്രമേ താരകാസുരനെ കൊല്ലാനാവൂ. അതിനാൽ ശിവന് പാർവതിയിൽ അഭിലാഷം ജനി പ്പിക്കുകയും അവരുട വിവാഹം നടക്കുകയും വേണം. അതിനു വേണ്ടത് ചെയ്യാൻ ബ്രഹ്മാവ് അവരോട് പറഞ്ഞു.

ഇതു സാധിക്കുന്നതിന് ഇന്ദ്രൻ കാമദേവന്റെ സഹായം തേടാൻ നിശ്ചയിച്ചു. കാമൻ രതിയോടും വസന്തത്തോടുംകൂടി ശിവതപോവ നത്തിലെത്തി. അതോടെ അവിടെ അകാലത്തിൽ വസന്തം വന്നു. കഠിനതപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്ന ശിവനരികെ നന്ദി കാവൽ നിൽക്കുന്നു. അയാളുടെ കണ്ണു വെട്ടിച്ചുകൊണ്ട് കാമൻ തപോവനത്തിൽ കടന്നു. ചേതനാചേതനഭേദമില്ലാതെ ഏവരും രാഗോദ്ദീപിതരായി. വസന്തപു ഷ്പാഭരണങ്ങളണിഞ്ഞ് യുവസുന്ദരിയായ പാർവതി ശിവന്റെ മുൻപി ലുണ്ട്. ശിവൻ ബിംബഫലാധരോഷ്ഠമായ ഉമാമുഖത്ത് തന്റെ മൂന്നു വിലോചനങ്ങളും വ്യാപരിപ്പിച്ചു. കാര്യം സാധിക്കാൻ പറ്റിയ സമയ മാണതെന്നു കണ്ട് കാമൻ പരമേശ്വരന്റെ നേർക്ക് സമ്മോഹനാസ്ത്രം

തൊടുത്തു. ഗംഭീരാശയനെങ്കിലും പെട്ടെന്ന് ഹരന്റെ ധൈര്യ മൊന്നിടിഞ്ഞു. എന്തു പറ്റി എന്ന് അദ്ദേഹം ചുറ്റുമൊന്നു കണ്ണോടി ച്ചു. അതാ നിൽക്കുന്നു, മാമ്പൂവമ്പ് തൊടുക്കുന്ന മദനൻ. ശിവൻ മൂന്നാം തൃക്കണ്ണ് തുറന്ന് കാമനെ ഭസ്മാവശേഷനാക്കി. ഇതോടെ മൂന്നാം സർഗം കഴിഞ്ഞു.

കാമദേവന്റെ ആകസ്മികമായ മരണത്തിൽ രതി മോഹാലസ്യ പ്പെട്ടുപോയി. ബോധം വീണ്ടുകിട്ടിയപ്പോൾ അവൾ കരയാനും പറ യാനും തുടങ്ങി. രതിവിലാപമധ്യേ വസന്തൻ അവളെ സമാധാനിപ്പി ക്കാൻ വന്നു. അപ്പോൾ അവളുടെ ദുഃഖം ഇരട്ടിക്കുകയാണുണ്ടായ ത്. ഒരു ചിതകൂടി കൂട്ടാൻ അവൾ മന്മഥസഖനോടപേക്ഷിച്ചു. അവൾ അനുമരണത്തിനൊരുങ്ങി. അപ്പോൾ ഒരശരീരി ഉണ്ടായി. ശിവന്റെ മനസ്സലിയുകയും അദ്ദേഹം പാർവതിയെ വരിക്കുകയും ചെയ്യു മ്പോൾ രതിക്ക് മദനനുമായി പുനഃസമാഗമിക്കാമെന്നും അതുവര അവൾ ജീവൻ നിലനിർത്തണമെന്നുമായിരുന്നു അശരീരിയുടെ സാരം. അതിനുശേഷം അവൾ ദുഃഖം നിറഞ്ഞ പ്രതീക്ഷയോടെ ഝീവിക്കാൻ തീരുമാനിച്ചു.

അഞ്ചാം സർഗം പാർവതിയുടെ കഠിനതപസ്സിന്റെ വിവരണമാ ണ്. ബാഹ്യസൗന്ദര്യംകൊണ്ട് കൈലാസനാഥനെ ആകർഷിക്കാൻ സാധ്യമല്ലെന്നു തിരിച്ചറിഞ്ഞ ഉമ, കഠിനതപസ്സിലൂടെ ശിവനു സമാ നമനസ്കയാകാൻ നിശ്ചയിച്ചു. പ്രസാധനവസ്തുക്കളെല്ലാം വെടിഞ്ഞ് വല്ക്കലധാരിണിയായി ഓരോ ഋതുവിലും അതത് സാഹചര്യത്തെ ജയിക്കാൻ ഉചിതമായ തപസ്സിൽ അവൾ മുഴുകി. ഉദാഹരണമായി, ശിശിരത്തിൽ കഴുത്തറ്റം വെള്ളത്തിൽ നിന്നുകൊണ്ട് അവൾ മഞ്ഞിൽ താമരപ്പൂക്കൾ മുഴുവൻ കൊഴിഞ്ഞപ്പോൾ ഒരേയൊരു താമ രപ്പൂവായി പ്രശോഭിച്ചു. ഗ്രീഷ്മത്തിൽ നാലു ഭാഗത്തും തീ കൂട്ടി മുകളിൽ സൂര്യനുനേരെ കണ്ണും നട്ട് പഞ്ചാഗ്നിമധ്യതപസ്സനുഷ്ഠി ച്ചു. ഇങ്ങനെ പേലവഗാത്രിയായ പാർവതിയുടെ തപസ്സ് അത്യുഗ്രമാ യപ്പോൾ ശിവൻ അവളെ പരീക്ഷിക്കാൻ നിശ്ചയിച്ചു. ഒരു ബ്രഹ്മചാ രിയുടെ വേഷത്തിൽ പരമേശ്വരൻ ആ തപസ്വിനിയുടെ ചാരത്തെ ത്തി. വിവരങ്ങന്വേഷിച്ചു. അവളുടെ ഉള്ളിലിരിപ്പെന്തെന്ന് വ്യക്തമാ യറിഞ്ഞതോടെ, ശിവനും അവളും തമ്മിലുള്ള പൊരുത്തക്കേടുക ളിൽ ഊന്നിക്കൊണ്ട് കൈലാസേശ്വരന്റെ മേൽ പരിഹാസവർഷം ചൊരിഞ്ഞു. ശൈലകുമാരിയാകട്ടെ, ആ വിമർശനങ്ങളെയെല്ലാം ഭക്തിപ്രേമപുരസ്സരമായ വചനങ്ങളിലൂടെ ഗൗരവപൂർവം ഖണ്ഡിച്ചു. അലോകസാമാന്യവും അചിന്ത്യഹേതുകവുമായ മഹാത്മാക്കളുടെ ചരിതം മന്ദന്മാർ നിന്ദിക്കുമെന്ന് അവൾ ആശ്വാസം കൊണ്ടു.

അപ്പോൾ വഴി തടഞ്ഞുകൊണ്ട് പരമേശ്വരൻ സ്വന്തം രൂപത്തിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ട് അവളോട് വിവാഹാഭ്യർഥന നടത്തി. അച്ഛനോടു ചോദിക്കണമെന്നായിരുന്നു പർവതകന്യകയുടെ മറുപടി.

അടുത്ത സർഗത്തിൽ സപ്തർഷികൾ ഓഷധിപ്രസ്ഥത്തിൽ ചെന്ന് പരമേശ്വരൻ പാർവതിയ വിവാഹം കഴിക്കാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നുവെന്ന് ഹിമവാനെ അറിയിച്ചു. ധന്യനായ ഹിമവാൻ മേനയുമായി ആലോചിച്ച് സമ്മതമരുളി.

ഏഴാം സർഗത്തിൽ വിധിപ്രകാരമുള്ള വിവാഹമഹോത്സവത്തിന്റെ വർണനയാണ്. പാർവതിയെ സഖിമാർ വിവാഹത്തിനു വേണ്ടി ചമയിക്കുന്നതും അപ്പോൾ പതിവുപോലെ കളിയാക്കുന്നതും മറ്റും വിവരിക്കുന്നു. ശിവന്റെ സപരിവാരമായ ഘോഷയാത്ര വിസ്തരിച്ചു വർണിക്കുന്നു. വധൂവരന്മാരെ അനുഗ്രഹിക്കാൻ വന്ന ദേവീദേവന്മാരടക്കമുള്ള അതിഥികളെപ്പറ്റിയും പ്രതിപാദിക്കുന്നു.

കാമശാസ്ത്രവിധികളനുസരിച്ചുള്ള പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരുടെ സുരതക്രീഡകളുൾപ്പെടയുള്ള മധുവിധുവിന്റെ സവിസ്തരവർണനയടങ്ങുന്ന എട്ടാം സർഗത്തോടെ **കുമാരസംഭവം** അവസാനിക്കുന്നു.

മേഘസന്ദേശം

സംസ്കൃതത്തിലും പ്രാദേശികഭാഷകളിലുമായി നിരവധി സന്ദേശകാവ്യങ്ങൾക്ക് മാതൃകയായിത്തീർന്ന അപൂർവസുന്ദരമായൊരു കാവ്യമാണ് കാളിദാസന്റെ *മേഘസന്ദേശം*. കുബേരഭൃത്യനായ ഒരു യക്ഷൻ ജോലിയിൽ എന്തോ വീഴ്ച്ച വരുത്തിയതിന് പ്രിയതമയെപ്പിരിഞ്ഞ് അങ്ങകലെ രാമഗിരിയിൽ ഒരു കൊല്ലം താമസിക്കണമെന്ന് യജമാനനാൽ ശപിക്കപ്പെട്ടു. തിനനുസരിച്ച് അയാൾ തെക്കോട്ട് വിന്ധ്യനടുത്ത് രാമഗിരിയിൽ ചെന്ന് സീതാസ്നാനവിശുദ്ധമായ അവിടത്തെ ആശ്രമങ്ങളിൽ മാറിമാറി താമസിച്ചു. വിരഹിയായ യക്ഷൻ എട്ടുമാസം എങ്ങനെയോക്കെയോ തള്ളിനീക്കി. പുതുവർഷാഗമത്തിൽ സമാഗതമായ ഒരു മേഘത്തെ കണ്ടപ്പോൾ വരഹം സഹിക്കവയ്യാതെ ഇങ്ങനെ വിഷമിക്കുന്നുണ്ടാവുമല്ലോ എന്നോർത്ത് ആ മേഘം മുഖേന ഒരു സന്ദേശമെത്തിക്കാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു. രാമഗിരിയിൽനിന്ന് അളകവരെയുള്ള മാർഗം വിസ്തരിച്ച് പറഞ്ഞുകൊടുത്തശേഷം അളകയെ വർണിച്ച് തന്റെ ഭവനത്തിന്റെ ലക്ഷണങ്ങളും അവളെ അറിയിക്കാനുള്ള സന്ദേശവും അടയാളവാക്യവും നൽകി, മേഘത്തിന് പ്രിയയായ വിദ്യുല്ലതയുമായി ഒരിക്കലും വിപ്രയോഗം വരാതിരിക്കട്ടെ എന്ന് ആശംസിക്കുന്നതോടെ കാവ്യം അവസാനിക്കുന്നു.

രഘുവംശം

സംസ്കൃതമഹാകാവ്യങ്ങളിൽ അത്യുത്തമമായി പരിഗണിക്കപ്പെടുന്ന ഒന്നാണ് *രഘുവംശം*. പത്തൊൻപത് സർഗങ്ങളുള്ള ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാരുടെ ചരിതം വിവരിക്കുന്നു. എട്ടു പേരുടെ കഥ വിസ്തരിക്കുകയും 21 പേരുടേത് നാമമാത്രമായി പരാമർശിക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു. ഇതിൽ 26 സർഗങ്ങളുള്ളതായി ചില പണ്ഡിതന്മാർ അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു. പക്ഷേ, ആരും 26 സർഗങ്ങൾ അച്ചടിച്ചതായോ കൈയെഴുത്തുപ്രതികളിൽ കണ്ടതായോ പറയുന്നില്ല. *വിഷ്ണുപുരാണ*ത്തിൽ അഗ്നിവർണനുശേഷം എട്ടു രാജാക്കന്മാരുടെ പേരു കൂടിയുള്ളതുകൊണ്ട് അവരുടെ ചരിത്രവും കവി എഴുതിയിട്ടുണ്ടാവാം എന്ന ഊഹത്തിന്റെ സന്തതിയായിരിക്കാം ഈ കേട്ടുകേൾവി. ഏതായാലും കാളിദാസൻ എഴുതിയെന്നുറപ്പുള്ളതും പൂർണമെന്നു പൊതുവിൽ അംഗീകരിക്കപ്പെട്ടതുമായ 19 സർഗങ്ങളിലെ കഥ ഇവിടെ സംഗ്രഹിക്കാം.

ജഗത്പിതാക്കളായ പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരെ വന്ദിച്ചുകൊണ്ട് *രഘുവംശം* ഒന്നാം സർഗം തുടങ്ങുന്നു. തുടർന്ന് സൂര്യവംശത്തിന്റെ ചരിത്രമെന്ന കാവ്യവിഷയത്തിന്റെ മഹത്വവും തന്റെ അല്പവിഭവത്തെക്കുറിച്ചുള്ള പൊരുത്തക്കേടിന്റെ വലിപ്പത്തെക്കുറിച്ചോർത്ത്, ചിലപ്പോൾ ഇത് തന്റെ അതിമോഹമാവാം എന്ന് തന്റെ വിനയം പ്രകടിപ്പിക്കുന്നു. പിന്നീട് പൂർവസൂരികൾ ചില സൂചനകൾ തന്നിട്ടുള്ളതുകൊണ്ട് വജ്രംകൊണ്ട് തുളച്ച രത്നത്തിലൂടെ നൂലെന്നപോലെ തനിക്കു ലക്ഷ്യത്തിലെത്താൻ കഴിയുമെന്ന പ്രത്യാശ വെളിപ്പെടുത്തുന്നു. സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാരുടെ ഗുണഗണങ്ങൾ തന്റെ കാതിൽ വന്നലച്ച് തന്നെ ഇതിന് പ്രചോദിപ്പിക്കുകയാണ്. നല്ലതും തീയ്യതും വേർതിരിച്ചറിയാൻ കഴിവുള്ള സജ്ജനങ്ങൾ ഇത് ശ്രവിക്കുമെന്നു വിശ്വസിക്കുന്നു. സ്വർണത്തിന്റെ ശുദ്ധിയും കറയും തീയിലാണല്ലോ കാണപ്പെടുക. ഈ ആമുഖത്തിനുശേഷം വിശുദ്ധമായ വൈവസ്വതമനുവിന്റെ വംശത്തിൽ പിറന്ന ദിലീപന്റെ കഥ ആരംഭിക്കുന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ബാഹ്യരൂപമേന്മയും ആന്തരശക്തിയും ഭരണമഹത്വവും വിവരിച്ചതിനുശേഷം ഒരു പുത്രനില്ലാത്തതാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഒരേയൊരു ദുഃഖമെന്നു സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട് അദ്ദേഹം ഒരു ദിവസം രാജ്യഭാരം മന്ത്രിമാരെ ഏല്പിച്ച് ധർമപത്നിയായ സുദക്ഷിണയുമൊത്ത് കുലഗുരുവായ വസിഷ്ഠന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്ക് ചെന്നു. ദിലീപൻ മഹർഷിയുടെ മുൻപിൽ തന്റെ സങ്കടം സമർപ്പിച്ച്, തനിക്ക് ഒരാൺകുഞ്ഞുണ്ടാവാൻ അനുഗ്രഹിക്കണമെന്നപേക്ഷിച്ചു. മഹർഷി ദിവ്യദൃഷ്ടികൊണ്ട് കാര്യങ്ങളെല്ലാം മനസ്സിലാക്കി. ഒരിക്കൽ

രാജാവ് ഇന്ദ്രനെ കണ്ടു മടങ്ങുമ്പോൾ കല്പവൃക്ഷത്തണലിൽ കിടക്കുന്ന കാമധേനുവെ പ്രദക്ഷിണം വെക്കാതെ കടന്നുപോയി. ധർമക്ഷതി വന്നാലോ എന്ന ഭയം മൂലം ഋതുസ്നാനം കഴിഞ്ഞിരിക്കുന്ന രാജ്ഞിയെ ഓർത്തുകൊണ്ട് നടക്കുന്ന അദ്ദേഹം, കണ്ടാൽ വലംവെക്കേണ്ടുന്ന അവളുടെ അടുക്കൽ അങ്ങനെ ചെയ്തില്ല. കാമധേനു പാതാളത്തിലാണ് ഇപ്പാൾ ഉള്ളതെന്നതിനാൽ തന്റെ ആശ്രമത്തിലുള്ള നന്ദിനിയെ പ്രതിനിധിയാക്കിവെച്ച് പത്നിയോടൊപ്പം വ്രതം പൂണ്ട് ആരാധിച്ചു പ്രസാദിപ്പിച്ചാൽ പുത്രനുണ്ടാകുമെന്ന് വസിഷ്ഠൻ രാജാവിനോട് പറഞ്ഞു. ദിലീപൻ അങ്ങനെയാവാമെന്ന് സമ്മതിച്ചു.

രണ്ടാം സർഗത്തിൽ രാജാവ് നന്ദിനിയെ വനത്തിലേക്ക് രാവിലെ മേയ്ക്കാൻ കൊണ്ടുപോകുന്നതും സന്ധ്യയ്ക്ക് തിരിച്ച് ആശ്രമത്തിലേക്ക് കൊണ്ടുവരുന്നതുമായ വ്രതം തുടങ്ങുന്നതായി വിവരിക്കുന്നു. രാജാവ് നന്ദിനിപ്പശു നിന്നാൽ നിൽക്കും; നടന്നാൽ നടക്കും; ഇരുന്നാൽ (കിടന്നാൽ) ഇരുന്നും വെള്ളം കുടിക്കുമ്പോൾ മാത്രം താനും വെള്ളം കടിക്കാനോർത്തും നിഴലെന്നപോലെ അനുഗമിച്ചു. അവളെ യഥേഷ്ടം മേയാനനുവദിച്ചു. രാജാവ് ഒന്നിനും തടസ്സം നിന്നില്ല. എല്ലായ്പ്പോഴും കൂടെ പിന്നിൽ നിന്നു എന്നർഥം. ഈ വ്രതശുശ്രൂഷ മൂന്നാഴ്ച്ച നിർവിഘ്നം നീണ്ടുനിന്നു. പിറ്റേന്നാൾ നന്ദിനി ദിലീപന്റെ ആത്മാർഥതയും ഭക്തിയും പരീക്ഷിക്കാൻ നിശ്ചയിച്ചു. അന്നു വൈകുന്നേരം പശു ഗംഗയുടെ നീർച്ചാട്ടത്തിനരികെ തഴച്ചുവളരുന്ന പച്ചപ്പുല്ലുകളോടുകൂടിയ ഹിമാലയത്തിന്റെ ഒരു മലയിടുക്കിലേക്ക് ചെന്നുകയറി സൈ്വരമായി മേയുമ്പോൾ രാജാവ് പർവതത്തിന്റെ ശോഭയിൽ ആകൃഷ്ടനായി തെല്ലിട നിന്നുപോയി. അപ്പോഴേക്കും അതാ, ദയനീയമായൊരു നിലവിളി! നന്ദിനി ഒരു സിംഹത്തിന്റെ പിടിയിൽ അമർന്നിരിക്കുന്നു. സിംഹത്തെ വധിക്കുന്നതിന് ആവനാഴിയിൽനിന്ന് അമ്പെടുക്കാനാഞ്ഞപ്പോൾ കൈ വെറുങ്ങലിച്ചിരിക്കുന്നു. തത്ക്കാലാവസ്ഥയിൽ വിസ്മയിച്ചുപോയ രാജാവിനെ ഒന്നുകൂടി വിസ്മയിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് സിംഹം മനുഷ്യരെപ്പോലെ സസാരിക്കാൻ തുടങ്ങി:“രാജാവേ, ഒന്നിനും മിനക്കെടേണ്ട. അതുകൊണ്ടൊന്നും കാര്യമില്ല. പരമേശ്വരൻ എന്റെ മുതുകിന്മേൽ കാൽവെച്ചാണ് കാളപ്പുറത്ത് കയറുക. ശിവകിങ്കരനായ കുഭോദരനാണ് ഞാൻ. മുന്നിൽ കാണുന്ന ഈ ദേവദാരുമരം അദ്ദേഹത്തിന് പുത്രനെപ്പോലെയാണ്; പാർവതി പൊൻകുടസ്തനങ്ങളിലൂടെ ചുരത്തിക്കൊടുത്ത പയസ്സാണ് ആസ്വദിക്കുന്നത്. ഒരിക്കൽ ഒരു കാട്ടാന ചൊറിച്ചൽ പോക്കാൻ ചെന്നി വെച്ചുരസി ഇതിന്റെ തോലുരിച്ചതുകണ്ട് പാർവതി വ്യസനിച്ചതു മുതൽ , കാട്ടാനകളിൽനിന്ന് ഇതിനെ രക്ഷിക്കാൻ എന്നെ സിംഹരൂപത്തിൽ

കാവൽ നിർത്തിയിരിക്കയാണ്. ഇവിടെ കൈക്കൽ വരുന്ന ജീവികളെ ഭക്ഷിച്ച് നിത്യവൃത്തി കഴിച്ചുകൊള്ളാനാണ് സ്വാമിയുടെ കല്പന. അങ്ങനെ വിശന്നിരിക്കുന്ന എനിക്ക് വന്നുകിട്ടിയ ഇരയാണ് ഈ പശു.” ഇതു കേട്ട ദിലീപൻ ശിവകിങ്കരനാണല്ലോ നന്ദിനിയെ ആക്രമിച്ചത് എന്നോർത്ത് ആത്മനിന്ദ കൈവെടിഞ്ഞുവെങ്കിലും അവളെ രക്ഷിക്കുന്നതിന് ഒരു ശ്രമം നടത്താൻ നിശ്ചയിച്ചുകൊണ്ട് പറഞ്ഞു: “ശിവാജ്ഞ അങ്ങയ്ക്ക് അലംഘനീയമെങ്കിലും അതുപോലെത്തന്നെയാണ് എന്നെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഗുരുധേനുവിന്റെ സംരക്ഷണവും. അതുകൊണ്ട് ആഹാരമായി എന്നെ സ്വീകരിച്ച് പശുവിനെ വിട്ടയച്ചാലും.'' ലോകാധിപത്യവും യൗവനവും കമനീയശരീരവും ഈയൊരു നിസ്സാരമായ പശുവിനുവേണ്ടി ഉപേക്ഷിക്കുന്ന രാജാവിനെ സിംഹം വിചാരമൂഢനെന്നു പരിഹസിച്ചു. ഒരു നന്ദിനിപ്പശുവിനു പകരം കോടിക്കണക്കിൽ പശുക്കളെ കൊടുത്ത് രാജാവിന് ഗുരുവിന്റെ ശാപം പരിഹരിക്കാവുന്നതേയുള്ളൂ. ക്ഷതത്തിൽനിന്നു ത്രാണം ചെയ്യുന്നവനാണ് ക്ഷത്രിയൻ. ആപത്തിൽനിന്നു രക്ഷിക്കാൻ കഴിയാതെ ക്ഷത്രിയനായിനിന്നുകൊണ്ട് രാജ്യവും ചീത്തപ്പേരുകൊണ്ട് അഴുക്കാർന്ന ശരീരവും നിലനിർത്തിയിട്ട് എന്തു കാര്യം എന്നായിരുന്നു ദിലീപന്റെ മറുപടി. സിംഹം പറഞ്ഞപോലെ അങ്ങനെ പകരം വെക്കാവുന്നവളല്ല നന്ദിനി. കാമധേനുവേക്കാൾ ഒട്ടും കുറഞ്ഞവളല്ല അവളുടെ മകളായ ഇവൾ. രുദ്രപ്രഭാവംകൊണ്ടു മാത്രമാണ് സിംഹത്തിന് അവളെ ആക്രമിക്കാൻ കഴിഞ്ഞത്. അതുകൊണ്ട്, പശുവിനു പകരം തന്നെ ഇരയായി സ്വീകരിച്ച് തന്റെ കീർത്തി സംരക്ഷിക്കാൻ ദയവുണ്ടാകണമെന്ന് ദിലീപൻ വീണ്ടും സിംഹത്തോട് അപേക്ഷിച്ചു. രാജാവിന്റെ അപേക്ഷ സ്വീകരിച്ച് നന്ദിനിയെ കൈവിട്ട സിംഹത്തിന്റെ മുൻപിൽ, പെട്ടെന്ന് കൈയിന്റെ വെറുങ്ങലിപ്പ് തീർന്ന് ആയുധം വെച്ച ദിലീപൻ തന്റെ ശരീരം വെച്ചുകൊടുത്തു. “ഉണ്ണീ, എഴുന്നേൽക്കൂ” എന്ന അമൃത് പോലുള്ള വാക്കാണ് പിന്നെ അദ്ദേഹം കേൾക്കുന്നത്. എഴുന്നേറ്റു നോക്കുമ്പോൾ സിംഹമില്ല! മുമ്പിൽ പെറ്റമ്മയെപ്പോലെ മുല ചുരത്തി നിൽക്കുന്ന നന്ദിനി മാത്രം! പശുവിന്റെ ദിലീപപരീക്ഷയാണ് നടന്നത്. അതിൽ വിജയിച്ച രാജാവിൽ പ്രസന്നയായി നന്ദിനി വേണ്ട വരം ചോദിച്ചു. സുദക്ഷിണയിൽ വംശത്തിന് അനന്തകീർത്തി വരുത്തുന്ന മകനെ വേണമെന്നാണ് അദ്ദേഹം ആവശ്യപ്പെട്ട വരം. അങ്ങനെയാവട്ടെ എന്നു പറഞ്ഞ്, നന്ദിനി തന്റെ പാൽ ഇലക്കുമ്പിളിൽ കറന്നെടുത്ത് ഉപയോഗിച്ചുകൊള്ളാൻ സമ്മതിക്കുകയും ചെയ്തതിനുസശേഷം അങ്ങനെ ചെയ്യാമെന്നു പറഞ്ഞ രാജാവിനാൽ അനുഗമിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട് പശു ആശ്രമത്തിൽ തിരി

ച്ചെത്തി. പിറ്റേന്നു പ്രഭാതത്തിൽ പറഞ്ഞതുപോലുള്ള വ്രതപാരണ കഴിഞ്ഞ ആ ദമ്പതിമാരെ വസിഷ്ഠൻ രാജധാനിയിലേക്കു യാത്രയാക്കി.

മൂന്നാം സർഗത്തിൽ ആദ്യരാജ്ഞിയുടെ ഗർഭധാരണവും വിധിപ്രകാരമുള്ള ഗർഭശുശ്രൂഷയും വർണിക്കുന്നു. യഥാകാലം ഏവരെയും സന്തോഷിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ഒരു സന്മുഹൂർത്തത്തിൽ ഉണ്ണി പിറന്നു. മുനിമാർ അവന് ജാതകർമാദിസംസ്കാരങ്ങളെല്ലാം ചെയ്തു. രാജാവ് അവന് രഘു എന്നു പേരിട്ടു. യഥാവസരം വിദ്യയഭ്യസിപ്പിച്ചു. അസ്ത്രവിദ്യയിലും രഘു ഒന്നാമനായി. അനന്തരം ദിലീപൻ രഘുവിനെ യുവരാജാവായി അഭിഷേചിച്ചു. യുവരാജാവിനെ മേധ്യാശ്വസംരക്ഷണം ഏല്പിച്ച് ദിലീപൻ തൊണ്ണൂറ്റൊൻപതു യാഗങ്ങൾ നിർവിഘ്നം നടത്തി. തുടർന്ന് നൂറാമത്തെ യാഗം ചയ്യാനൊരുങ്ങി അശ്വസംരക്ഷണം രഘുവെത്തന്നെ ഏല്പിച്ചു. രഘുവും വില്ലാളികളായ അനുചരരും നോക്കിനിൽക്കേ, ശരീരം മറച്ചുകൊണ്ട് ഇന്ദ്രൻ അപഹരിച്ച് കടന്നുപോയി. കുതിരയെ കാണാത്ത വിഷാദംകൊണ്ട് രഘുവും സൈന്യവും ഇതികർത്തവ്യതാമൂഢരായി നിന്നു. അപ്പോൾ രഘു പിറക്കുന്നതിന് കാരണക്കാരിയെന്ന നിലയിൽ പ്രഭാവം കേൾപ്പിച്ച നന്ദിനിപ്പശു യദൃച്ഛയാ അവിടെ പ്രത്യക്ഷയായി. അവളുടെ മൂത്രംകൊണ്ടു കണ്ണ് കഴുകിയ രഘുവിന് ഇന്ദ്രിയാതീതങ്ങളായ വസ്തുക്കളെയും കാണാമെന്നായി. മേലോട്ടു നോക്കിയപ്പോൾ അദ്ദേഹം അശ്വത്തെ അപഹരിച്ചുകൊണ്ടുപോകുന്ന ഇന്ദ്രനെ കണ്ടു. എന്തിനാണ് തന്റെ അച്ഛന്റെ യജ്ഞക്രിയ മുടക്കുന്നതെന്ന് രഘു അദ്ദേഹത്തോട് ഉച്ചത്തിൽ ചോദിച്ചു. കുതിരയെ വിട്ടുതരാൻ ആവശ്യപ്പെടുകയും ചെയ്തു. രഘുപിതാവ് തന്റെ കീർത്തി കൈയടക്കാൻ ഒരുമ്പെട്ടതുകൊണ്ടാണ് അത് സംരക്ഷിക്കാൻ താൻ ഇങ്ങനെ ചെയ്യുന്നതെന്ന് ഇന്ദ്രൻ പ്രതിവചിച്ചു. വിഷ്ണു മാത്രമേ പുരുഷോത്തമനായുള്ളൂ. മുക്കണ്ണൻ മാത്രമേ പരമേശ്വരനായുള്ളൂ. അതുപോലെ താൻ മാത്രമേ ശതക്രതുവായുള്ളൂ. ആപേര് കളയാതിരിക്കാനാണ് താൻ ശതക്രതുവാകാൻ ശ്രമിക്കുന്ന ദിലീപന്റെ നൂറാമത്തെ മേധ്യാശ്വത്തെ തട്ടിയെടുത്തത്. തന്നെ തടയാൻ നോക്കിയാൽ ഫലമനുഭവിക്കുമെന്ന് ഇന്ദ്രൻ രഘുവിന് താക്കീത് നൽകി. തന്നെ കീഴടക്കിയാലേ ഇത് സാധിക്കൂ. ആയുധമെടുത്തുകൊള്ളുക എന്ന വെല്ലുവിളിയായിരുന്നു രഘുവിന്റെ ചിരിച്ചുകൊണ്ടുള്ള മറുപടി. തുടർന്ന് ഘോരമായൊരു യുദ്ധമാണഅ അവർ തമ്മിലുണ്ടായത്. ഒടുവിൽ ഇന്ദ്രൻ തന്റെ ഒടുക്കത്തെ ആയുധമായ വജ്രംതന്ന പ്രതിയോഗിയുടെ നേർക്കയച്ചു. കുതിരയൊഴിച്ച് മറ്റെന്തു വേണമെങ്കിലും വരമായി ചോദിച്ചോളൂ എന്നു പറ

ഞ്ഞു. അതനുസരിച്ച് രഘു “കർമം മുഴുവൻ നടന്നാലുള്ള ഫലം ദിലീപനു നൽകണ”മെന്ന വരം വാങ്ങി. ഇന്ദ്രനിൽനിന്നു ദൂതൻ മുഖേന ഈ വിവരമറിഞ്ഞ ദിലീപൻ, രഘുവിനെ അഭിമാനപൂർവം സ്വീകരിച്ച് അഭിനന്ദിച്ചു. വാർധക്യത്തിൽ വിഷയവിരക്തനായ അദ്ദേഹം യുവരാജാവായ പുത്രനെ രാജ്യഭാരമേല്പിച്ച് സുദക്ഷിണാദേവിയോടുകൂടി തപോവനങ്ങളിലേക്കു പോയി.

നാലാം സർഗം രഘുവിന്റെ വിദഗ്ധമായ രാജ്യഭരണത്തിന്റെയും പ്രതാപപൂർണമായ ദിഗ്വിജയത്തിന്റെയും വർണനമാണ്. അച്ഛന്റെ യാഗാശ്വസംരക്ഷണത്തിലൂടെതന്നെ ഇന്ത്യയുടെ നാനാഭാഗങ്ങളിലുമുള്ള രാജാക്കന്മാർക്ക് അദ്ദേഹത്തിന്റെ വീര്യപ്രഭാവം മനസ്സിലായിരുന്നു. അതൊന്ന് ഊട്ടിയുറപ്പിക്കുകയാണ് ദിഗ്വിജയത്തിന്റെ ഉദ്ദേശ്യം. ശരത്കാലത്ത് ആറുവിധത്തിലുള്ള സൈന്യത്തോടുകൂടി ദിഗ്വിജയത്തിനു പുറപ്പെട്ട രഘു, ആദ്യം കിഴക്കോട്ടാണ് നീങ്ങിയത്. വഴങ്ങിയ രാജാക്കന്മാരിൽനിന്നു കപ്പം വാങ്ങിയും വഴങ്ങാത്തവരെ സ്ഥാനഭ്രഷ്ടരാക്കിയും എതിർത്തവരെ തകർത്തുകൊണ്ട് അദ്ദേഹം മുന്നേറി. സുഹ്മദേശകകാർ വൈതസീവൃത്തി അവലബിച്ചു. അതയത്, ആറ്റുവഞ്ചിച്ചെടികളെപ്പോലെ, ഒഴുക്കിനു പാകത്തിൽ കുനിഞ്ഞുകൊടുത്തു. തുടർന്ന് കപ്പൽപ്പടയെക്കൊണ്ട് വമ്പ് കാണിച്ച വംഗദേശപ്രഭുക്കളെ ബലത്താൽ പറിച്ചുനീക്കുകതന്നെ ചെയ്തു. കളമാനദി കടന്ന് ഉത്കലപ്രഭുക്കന്മാർ കാട്ടിത്തന്ന വഴിയിലൂടെ കലിംഗദേശത്തിനു നേരെ ചെന്നു. കലിംഗരാജാവിനെ കീഴടക്കാൻ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മഹാദുർഗമായ മഹേന്ദ്രപർവതത്തെ ആക്രമിച്ച് അവിടെ താവളമടിച്ചു. യുദ്ധം ചെയത് കലിംഗത്തെ കീഴടക്കി. ധർമവിജയിയായ രഘു മഹേന്ദ്രരാജാവിന്റെ ധനസമ്പത്തിയെ മാത്രം ഹരിച്ച് ഭൂമി മടക്കിക്കൊടുത്തു. അനന്തരം തെക്കൻദിക്കിലേക്കായി യാത്ര. രഘുവിന്റെ പ്രതാപം പൊറുക്കാത്ത പാണ്ഡ്യരാജാക്കന്മാർ താമ്രപർണിയോട് ചേരുന്ന മഹോദധിയിലെ മികച്ച മുത്ത് നമസ്കാരപൂർവം രഘുവിന് സമർപ്പിച്ചു. കേരളത്തിലൂടെ രഘുസൈന്യം പോയി എന്നു പറയുന്നുണ്ടെങ്കിലും ഒരാക്രമണമുണ്ടായില്ലെന്നു സൂചനയുണ്ട്. പടിഞ്ഞാറൻ രാജാക്കന്മാർ രാജാവിനു കപ്പം കൊടുത്തു. അനന്തരം പാരസീകരെ (യവനപ്രഭുക്കളെ) വെല്ലാൻ കരവഴി പുറപ്പെട്ടു. അദ്ദേഹവും കുതിരപ്പടയുള്ള പാശ്ചാത്യന്മാരും തമ്മിൽ കൊടുമ്പിരിക്കൊണ്ട യുദ്ധം നടന്നു. ബാക്കിയുള്ളവർ തലപ്പാവെടുത്ത് രഘുവെ ശരണം പ്രാപിച്ചു. പിന്നീട് അദ്ദേഹം വടക്കൻ ദിക്കിലേക്ക് പുറപ്പെട്ടു. കശ്മീരിലെ സിന്ധുതീരപ്രദേശങ്ങൾ യുദ്ധത്തിലൂടെ കീഴടക്കി. കാംബോജപ്രഭുക്കൾ യുദ്ധം നേരിടാനാവാതെ രഘുവിന് കുനിഞ്ഞുകൊടുതതു. അവരുടെ

കപ്പം മേൽക്കുമേൽ വന്നുകൊണ്ടിരുന്നു. ഹിമവദ്ഗിരിപ്രദേശങ്ങൾ സൈന്യത്തിന്റെ ആക്രമണത്തിനു വിധേയരായി. ഉത്സവസങ്കേതങ്ങളിലെ പർവതനിവാസികളായ ഗണങ്ങളുമായി രഘു ഘോരമായ യുദ്ധം നടത്തി. യുദ്ധത്തിൽ പരാജയപ്പെട്ട അവർ രാജാവിന് ധാരാളം തിരുമുൽക്കാഴ്ച്ചകൾ സമർപ്പിച്ചു. ഇപ്രകാരം നാലു ദിക്കുകളും ജയിച്ച് ഒരുപാട് ധനം സമ്പാദിച്ച രഘു, സർവസ്വവും ദക്ഷിണയായി കൊടുക്കേണ്ടുന്ന വിശ്വജിത് എന്ന യജ്ഞമനുഷ്ഠിച്ചു. യജ്ഞത്തിന്റെ അവസാനത്തിൽ പരാജിതരായ രാജാക്കന്മാരെ മുഴുവൻ ക്ഷണിച്ചു സത്കരിച്ച് തോൽമയിലുള്ള അവരുടെ ജാള്യം തീർത്തു.

അഞ്ചാം സർഗം രഘുമഹാരാജാവിന്റെ ദാനശീലം സവിശേഷം വർണിച്ചുകൊണ്ട് ആരംഭിക്കുന്നു. വിശ്വജിദ്യാഗത്തിൽ സർസ്വദാനം ചെയ്ത് നേടിയ രഘുവിന്റെ അടുക്കൽ വരതന്തുശിഷ്യനായി വിദ്യയഭ്യസിച്ച കൗത്സൻ, ഗുരുദക്ഷിണ കൊടുക്കാനുള്ള ധനത്തിനുവേണ്ടി വന്നുചേർന്നു. പൊന്നൊന്നുമില്ലാത്ത അദ്ദേഹം മൺപാത്രത്തിൽ പൂജാദ്രവ്യങ്ങളുമായി അതിഥിയ എതിരേറ്റു. ആശ്രമങ്ങളിലെ വൃക്ഷങ്ങളുടെയും ചെടികളുടെയും മുനിമാരുടെയും അതിഥിയുടെ തന്നെയും കുശലം ചോദിച്ചറിഞ്ഞതിനുശേഷം വന്ന കാര്യമെന്തെന്നന്വേഷിച്ചു. പൂജാപാത്രം കണ്ടുതന്നെ രാജാവിന്റെ നിസ്വത മനസ്സിലാക്കിയ കൗത്സൻ, അകാലത്തആമ് താൻ അർഥനയുമായി വന്നതെന്നു സൂചിപ്പിക്കുകയും മറ്റു വല്ലവരിൽനിന്നും ഗുരുവിനു വേണ്ടുന്ന ധനം സമ്പാദിക്കാൻ യത്നിച്ചുകൊള്ളാമെന്നു പറയുകയും ചെയ്ത് തിരിച്ചുപോകാൻ മുതിർന്നു. പക്ഷേ, രഘു വിട്ടില്ല. എന്താണ്, എത്രയാണ് ഗുരുവിനു കൊടുക്കേണ്ടതെന്ന് എടുത്തു ചോദിച്ചു. കൗത്സൻ ഉണ്ടായ കാര്യം വിസ്തരിച്ചു. പഠിത്തം കഴിഞ്ഞ് ഗുരുദക്ഷിണ ചെയ്യാനൊരുങ്ങിയപ്പോൾ ശിഷ്യന്റെ ശുശ്രൂഷാരൂപമായ ഭക്തിതന്നെ ഗുരുദക്ഷിണയാണെന്നും മറ്റൊന്നും വേണ്ടെന്നു പറഞ്ഞുവെങ്കിലും താൻ നിർബന്ധം പിടിച്ചപ്പോൾ അരിശം വന്ന അദ്ദേഹം പഠിപ്പിച്ച വിദ്യകളുടെ കണക്കുവെച്ച് പതിനാലു കോടി സ്വർണ്ണം ഗുരുദക്ഷിണയായി ആവശ്യപ്പെട്ടു. അത്രയും ചോദിക്കാനാണ് വന്നതെങ്കിലും രാജാവിന്റെ അർഘ്യപാത്രം കണ്ടപ്പോൾത്തന്നെ കാര്യങ്ങൾ ഊഹിച്ചറിഞ്ഞ താൻ ഇനി അതിനു തയ്യാറാവുന്നില്ലെന്നു തുറന്നു പറഞ്ഞു. ഇത്രയും കേട്ടപ്പോൾ ആ ജഗദേകനാഥൻ കൗത്സനോട് വീണ്ടും പറഞ്ഞു: “ശാസ്ത്രങ്ങളുടെ മറുകരയണഞ്ഞശേഷം ഗുരുവിനുള്ള ദക്ഷിണ ആവശ്യപ്പെട്ടുവന്ന ഒരാൾ രഘുവിന്റെ അടുക്കൽനിന്ന് ആഗ്രഹം സാധിക്കാതെ മറ്റൊരു വദാന്യന്റെ അടുക്കലേക്കു പോയി എന്ന അപവാദം ആദ്യമായി എനിക്ക് വന്നുപെടാതിരിക്കട്ടെ. പൂജ്യനായ അങ്ങ് എന്റെ പ്രശസ്തമായ അഗ്നിഗൃഹത്തിൽ പാർത്ത് രണ്ടുമൂന്നു ദിവസം കഴിച്ചുകൂട്ടിയാൽ കൊള്ളാം. അപ്പോഴേക്ക് ഞാൻ അങ്ങയുടെ കാര്യം സധിക്കാൻ ശ്രമിക്കാം.” കൗത്സൻ അതിന് സമ്മതിച്ചു. രഘുവാകട്ടെ, വൈശ്രവണനിൽനിന്ന് പണം പിടിച്ചെടുക്കാൻ തയ്യാറെടുപ്പ് നടത്തി. അന്നു രാത്രി ഭണ്ഡാരത്തിന്റെ നടുമുറ്റത്ത് ആകാശത്തുനിന്ന് ഒരു സ്വർണമഴ പെയ്തതായി പിറ്റേന്നാൾ അധികൃതർ അറിയിച്ചു. കുബേരനിൽനിന്നു കിട്ടിയ ആ സ്വർണക്കൂമ്പാരമാകെ രഘു കൗത്സന് കൊടുത്തു. ഗുരുവിന് കൊടുക്കേണ്ടതിൽ കവിഞ്ഞ് ആശിക്കാത്ത അർഥിയായ കൗത്സനും അർഥിക്കുവേണ്ടതിൽ കവിഞ്ഞു കൊടുക്കുന്ന രാജാവായ രഘുവും ജനങ്ങൾക്ക് വിസ്മയമായി. സന്തുഷ്ടനായ കൗത്സൻ രഘുവെ അനുഗ്രഹിച്ചു:“അങ്ങയുടെ അച്ഛൻ സ്തുത്യനായ അങ്ങയെയെന്നപോലെ അങ്ങ് തനിക്കൊത്ത പുത്രനെ നേടുമാറാകട്ടെ.”

താമസിയാതെ ആ അനുരഘുവിന് ഒരു മകൻ പിറന്നു. ആഗ്രഹം ഫലിച്ചു. ബ്രാഹ്മമുഹൂർത്തത്തിൽ പിറന്ന ആ കുഞ്ഞിന് അജനെന്ന ബ്രഹ്മനാമം തന്നെ നൽകി. യഥാകാലം യഥാവിധി വിദ്യാഭ്യാസം നേടിയ അജൻ അച്ഛന്റെ കഴിവുകളെല്ലാം അതേപോലെ സിദ്ധിച്ച മകനെന്ന പേരെടുത്തു. അക്കാലത്ത് വിദർഭരാജാവായ ഭോജൻ സഹോദരിയായ ഇന്ദുമതിയുടെ സ്വയംവരത്തിനുവേണ്ടി യുവാവായ അജനെ വരുത്താനാഗ്രഹിച്ച് ഉറ്റ ഒരു ദൂതനെ രഘുവിന്റെ അടുക്കലേക്കു പറഞ്ഞയച്ചു. അജന് വിവാഹപ്രായമായല്ലോ എന്നോർത്ത് രഘു മകനെ സൈന്യസമേതം യാത്രയാക്കി. അജൻ മാർഗമധ്യേ നർമദാതീരത്ത് സേനയെ നിവേശിപ്പിച്ചു. അപ്പോൾ നദിയിൽനിന്നു പൊങ്ങിവന്ന ഒരു കാട്ടാന സേനയിലെ നാട്ടാനകളെ കണ്ട് മദനീരൊഴുക്കിത്തുടങ്ങി. ആ മദയാന സേനയിലാകെ കുഴപ്പം വിതയ്ക്കുകയായി. അജൻ അതിനെ മസ്തകത്തിൽ ഒരമ്പെയ്ത് നോവിച്ചു. അമ്പേറ്റ കാട്ടാന ഒരാൾരൂപം പൂണ്ട് ആകാശത്തിലേക്കുയർന്നു. ഗർവ് കാണിച്ചതിന് മതംഗമഹർഷിയുടെ ശാപമേറ്റ് ആനയായ താൻ പ്രിയംവദനെന്ന ഗന്ധർവനാണെന്നും അജന്റെ അമ്പേറ്റ് മസ്തകം പിളരുന്നതോടെ പൂർവസ്ഥിതി പ്രാപിക്കുമെന്ന ശാപമോക്ഷവചനം ഇപ്പോൾ അനുഭവമായെന്നും അദ്ദേഹം പ്രീതിപൂർവം സമ്മോഹനം എന്ന അസ്ത്രം രാജാവിനു നൽകി ചൈത്രരഥപ്രദേശങ്ങളിലേക്ക് പോയി; അജനാകട്ടെ, വിദർഭരാജാവിനാൽ എതിരേൽക്കപ്പെട്ട് ആ നഗരത്തിലേക്കും.

ആറാം സർഗത്തിൽ ആദ്യം ഇന്ദുമതീസ്വയംവരവർണനമാണ്.

ഭർത്തൃവരണത്തിനായി വേളിക്കോപ്പണിഞ്ഞ കന്യ ഇന്ദുമതി, ചതുരപ്പല്ലക്കിലിരുന്ന് മഞ്ചങ്ങൾക്ക് നടുവിലൂടെയുള്ള രാജമാർഗത്തിലെത്തി. അവളെ കണ്ട രാജാക്കന്മാർ കാമമോഹിതന്മാരായി പല ശൃംഗാരചേഷ്ടകൾ കാണിക്കാൻ തുടങ്ങി. അനന്തരം രാജാക്കന്മാരുടെ ചരിതവും വംശവും പഠിച്ചറിഞ്ഞ സുനന്ദ എന്ന തവണക്കാരി മഗധം (പരന്തപൻ), അംഗം, അവന്തി, അനൂപം (പ്രതീപൻ), ശൂരസേനം (സുഷേണൻ), കലിംഗം (ഹേമാംഗദൻ), നാഗപുരം, പാണ്ഡ്യം എന്നീ രാജ്യങ്ങളിലെ രാജാക്കന്മാരെ ഇന്ദുമതിക്ക് പരിചയപ്പെടുത്തിക്കൊടുത്തു. മഗധരാജാവിന്റെ ഗുണഗണങ്ങളെ വർണിച്ചുനിർത്തിയപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തെ ഒന്നു നോക്കി ഒന്നും പറയാതെ ഒരു നമസ്കാരം ചെയ്തിട്ടുതന്നെ അദ്ദേഹത്തെ നിഷേധിച്ചു. അനന്തരം അംഗരാജവർണനം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിൽനിന്നു കണ്ണെടുത്തിട്ട് 'നടക്കൂ' എന്ന് തുണക്കാരിയോട് പറഞ്ഞു. തുടർന്ന് കവി പറയുന്നു: "ഇദ്ദേഹം കാമിക്കത്തക്കവനല്ലായ്കയില്ല; അവൾ വേണ്ടും പോലെ കാണാൻ കഴിയാത്തവളുമല്ല; ലോകത്തിന്റെ രുചി പല തരത്തിലാണല്ലോ." അതായത്, അവിടെ വന്നുചേർന്ന എല്ലാ രാജാക്കന്മാരും നല്ലവർതന്നെ; പക്ഷേ, അവൾക്ക് ഇഷ്ടപ്പെട്ടില്ലെന്നു മാത്രം. ഭർത്തൃവരണോദ്യതയായ അവൾ രാത്രിയിൽ നടന്നുപോകുന്ന ഒരു വിളക്കിൻനാളമെന്ന പോലെ ഏതേതാളെ കടന്നുപോയോ, ആ ഓരോ രാജാവും രാജവീഥിയിലെ മാളികയെന്നപോലെ നിറം കെട്ടുപോയി. അടുത്തത് അജനാണ്. എല്ലാ അവയവത്തിലും കുറ്റമറ്റ അദ്ദേഹത്തിന്റെ അടുക്കലെത്തിയപ്പോൾ ഇന്ദുമതി ഇനി മറ്റൊരാളുടെ അടുക്കലേക്കും പോകേണ്ടെന്നു നിശ്ചയിച്ചത് കണ്ടറിഞ്ഞിട്ട് സുനന്ദ ഇക്ഷ്വാകുവംശചരിതംതന്നെ ചുരുക്കിപ്പറഞ്ഞ് അജനെ അവതരിപ്പിച്ചു. ആത്മാനുരൂപനായ അദ്ദേഹത്തെ വരിക്കാൻ പറയുകയും ചെയ്തു. രത്നം സ്വർണത്തോടിണങ്ങട്ടെ എന്നാണ് സുനന്ദയുടെ ന്യായം. ഇന്ദുമതി ലജ്ജാവതിയായി അവിടെത്തന്നെ നിൽക്കവേ, വേത്രവതി കളിയാക്കിക്കൊണ്ട് 'ഇനി മറ്റൊരിടത്തേക്കു പോകാം' എന്നു പറഞ്ഞപ്പോൾ അവളെ അസൂയാകുടിലമായി നോക്കിക്കൊണ്ട് വരണമാല അജന്റെ കഴുത്തിൽ ചാർത്തി.

ഏഴാം സർഗം ഭോജരാജാവ് അജനെ വധൂസമേം നഗരത്തിലേക്ക് കൊണ്ടുപോവാനൊരുങ്ങുന്നതോടെ തുടങ്ങുന്നു. രാജാക്കന്മാർ ഇന്ദുമതിയെ കിട്ടാത്തുകൊണ്ട് ഒളി മങ്ങി ചന്തത്തിലും ചമയത്തിലും വെറുപ്പാർന്ന് പാളയങ്ങളിലേക്കു പോയി. വധുവോടപ്പം അജൻ രാജവീഥിയിലെത്തിയപ്പോൾ മാളികകളിൽ അദ്ദേഹത്തെ കാണാൻ വെമ്പുന്ന നഗരസുന്ദരിമാർ പല വിചേഷ്ടിതങ്ങളും കാണിച്ചു. പല

അഭിപ്രായങ്ങളും പറഞ്ഞു. അനന്തരം വധൂഗൃഹത്തിൽവെച്ച് അഗ്നിസാക്ഷികമായി വിവാഹവും തുടർന്നുള്ള മറ്റു ചടങ്ങുകളും നടന്നു. വധൂവരസംഘം കോസലത്തിലേക്ക് പരിവാരസമേതം യാത്ര ചെയ്യവേ അസൂയാലുക്കളായ രാജാക്കന്മാർ വധുവെ തട്ടിക്കൊണ്ടു പോകാൻ ശ്രമിച്ചു. തുടർന്നുണ്ടായ യുദ്ധത്തിൽ അവസാനം പ്രിയംവദൻ നൽകിയ സമ്മോഹനമെന്ന ഗാന്ധർവാസ്ത്രംകൊണ്ട് അജൻ എതിരാളികളെ മുഴുവൻ മയക്കിക്കിടത്തി. വിവരമെല്ലാം മുൻകൂട്ടിയറിഞ്ഞ രഘുമഹാരാജാവ് പത്നീസഹിതനായ മകനെ സ്വീകരിച്ച് കുടുംബഭാരവും രാജ്യവും അദ്ദേഹത്തെ ഏല്പിച്ചിട്ട് ശാന്തിമാർഗത്തിൽ ഉത്സുകനായി.

എട്ടാം സർഗത്തിൽ മുഖ്യവിഷയം അജവിലാപം. അജൻ അഭിഷിക്തനായതിനെത്തുടർന്ന് രാജ്യഭരണകാര്യങ്ങളിൽ പ്രാപ്തനായെന്നു കണ്ടപ്പോൾ വാനപ്രസ്ഥത്തിനു തയ്യാറായ രഘുവിനോട് തന്നെ വിട്ട് കാട്ടിലേക്കു പോകരുതെന്ന് രാജാവായ മകൻ പ്രാർഥിച്ചു. പുത്രവത്സലനായ രഘു ആ പ്രാർഥന കേട്ടു. നഗരത്തിനു പുറത്തുള്ള ഒരു പാർപ്പിടത്തിൽ താമസിച്ച് അദ്ദേഹം മുനിവൃത്തിയായി കാലശേഷം കഴിച്ചു. നിവൃത്തിമാർഗത്തിൽ പ്രവേശിച്ച രഘുവിനെയും പ്രവൃത്തിമാർഗത്തിൽ മുന്നേറുന്ന അജനെയും വിവരിക്കുന്ന പത്തു ശ്ലോകങ്ങൾക്കുശേഷം രഘു യോഗസമാധി വഴി അവിദ്യാതീതനും അനശ്വരനുമായ പരമാത്മാവിനെ പ്രാപിച്ചതായി ഉപന്യസിക്കുന്നു. താമസിയാതെ ഇന്ദുമതി ദശരഥനെ പ്രസവിച്ചു. ഒരിക്കൽ അജൻ ഇന്ദുമതിയോടും മകനോടും കൂടി നഗരോദ്യാനത്തിൽ വിഹരിക്കവേ, ആകാശത്തിലൂടെ യാത്ര ചെയ്യുന്ന നാരദന്റെ വീണയുടെ തലപ്പത്തു ചാർത്തിയിരുന്ന ദിവ്യമാല്യം കാറ്റു തട്ടി വീണ് രാജ്ഞിയുടെ സ്തനാഗ്രത്തിൽ പറ്റിനിന്നു. ആ മാലയെ നോക്കിക്കൊണ്ടു തന്നെ അവൾ തളർന്നു കണ്ണടച്ചു. അതു കണ്ട് രാജാവും മോഹാലസ്യപ്പെട്ടു. അജന് ബോധം തിരിച്ചുകിട്ടിയെങ്കിലും ഇന്ദുമതി അതേ നിർജീവമായ കിടപ്പുതന്നെ തുടർന്നു. ആകസ്മികമായി മരണപ്പെട്ട പത്നിയുടെ ജഡം മടിയിൽ വെച്ച് അജൻ കരുണകരുണം വിലപിക്കുകയായി. ഉറ്റവർ ജഡം രാജാവിന്റെ മടിയിൽനിന്നെടുത്ത് ദഹിപ്പിച്ചു. പത്നീവിയോഗത്താൽ രാജ്യകാര്യങ്ങളിൽ താല്പര്യമില്ലാതായ അജനെ കുലഗുരുവായ വസിഷ്ഠൻ യജ്ഞദീക്ഷയിലായിരുന്നതുകൊണ്ട് ഒരു ശിഷ്യൻ മുഖേന ഉപദേശിച്ചു. പണ്ട് ഇന്ദ്രൻ തൃണബിന്ദുമഹർഷിയുടെ തപസ്സ് മുടക്കാൻ ഹരിണി എന്ന അപ്സരസ്സിനെ അയച്ചുവെന്നും അവൾ തന്റെ മുൻപിൽ വന്ന് വിലാസചേഷ്ടകൾ തുടങ്ങിയപ്പോൾ മഹർഷി അവളെ മനുഷ്യസ്ത്രീയായിത്തീരട്ടെ

എന്നു ശപിച്ചുവെന്നും കുറ്റം ഏറ്റുപറഞ്ഞ് മാപ്പിരന്ന അവൾക്ക് സുരപുഷ്പദർശനത്തോടെ പൂർവരൂപം പ്രാപിക്കുമെന്ന് ശാപ മോക്ഷം നൽകിയെന്നും ആ അപ്സരസ്സാണ് ഇന്ദുമതിയായി പിറന്ന തെന്നും വസിഷ്ഠന്റെ ഉപദേശത്തിൽ പറയുന്നു. അതുകൊണ്ട് അവ ളുടെ മരണത്തിൽ വിലപിക്കേണ്ടതില്ലെന്നും മറ്റും ഉപദേശം തുടരു ന്നു. ശിഷ്യൻ തരിച്ചുപോയപ്പോൾ കൂടെ ആ ഉപദേശവും തിരിച്ചു പോയെന്ന് കവി സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അതിനുശേഷം എട്ടുകൊല്ലംകൂടി കഴിഞ്ഞപ്പോൾ ദശരഥനെ പ്രജാപരിപാലനത്തിൽ വിധിപോലെ ഏർപ്പെടുത്തിയിട്ട്, ദുഃഖം മൂത്ത് അസാധ്യവും മാരകവുമായ വ്യാധി പിടിപെട്ട അജൻ പ്രായോപവേശനം ചെയ്ത് കാളിന്ദീ–ഗംഗാ–സര യൂജലസംഗമതീർഥത്തിൽ ദേഹം ത്യജിച്ചു.

ദശരഥന്റെ ഭരണത്തെ വർണിച്ചുകൊണ്ട് ഒൻപതാം സർഗം ആരംഭിക്കുന്നു. ഭരണത്തിന്റെയും വസന്തത്തിന്റെയും വർണന മുഴു വനും മൃഗയാവർണനയുടെ ആരംഭവും യമകനിബദ്ധമാണ്. നായാ ട്ടിനിടയിൽ ഒരിക്കൽ ദശരഥൻ ഒരു വൻകരിമാന്റെ പിന്നാലെ പോയി. മറ്റുള്ളവരിൽനിന്ന് ഒറ്റപ്പെട്ട് തമസാനദീതീരത്തെത്തി. ആരോ കുട ത്തിൽ വെള്ളം നിറയ്ക്കുമ്പോഴുള്ള ശബ്ദം കേട്ട് ആനയുടെ ചിന്നം വിളിയാണെന്നു ധരിച്ച് അദ്ദേഹം ശബ്ദവേധിയായ ശരം അയച്ചു. “അയ്യോ അച്ഛാ!” എന്ന നിലവിളി കേട്ട് രാജാവ് ചെന്നു നോക്കിയ പ്പോൾ കുടത്തിൽ വെള്ളം നിറയ്ക്കുന്ന, ശരം തറച്ച മുനികുമാരനെ യാണ് കണ്ടത്. പശ്ചാത്താപപരവശനായ രാജാവ് അയാളെ അന്ധ രായ അച്ഛനമ്മമാരുടെ അടുത്തേക്ക് കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോയി. നടന്ന തെല്ലാം വിവരിച്ചു. അവരുടെ അപേക്ഷപ്രകാരം ദശരഥൻ മുനികു മാരന്റെ ശരീരത്തിലെ അമ്പ് പറിച്ചെടുത്തു. അയാൾ മരിച്ചുപോയി. അന്ധവൃദ്ധൻ, തന്നെപ്പോലെ വാർധക്യത്തിൽ പുത്രശോകം മൂലം മരിക്കട്ടെ എന്നു ദശരഥനെ ശപിച്ചു. ഈ ശാപം പോലും പുത്രനി ല്ലാത്ത തനിക്ക് അനുഗ്രഹമായി എന്നു രാജാവ് പ്രതിവചിച്ചു. പുത്ര നുണ്ടായിട്ടു വേണമല്ലോ പുത്രശോകം മൂലം മരിക്കാൻ. പ്രായശ്ചിത്തം ചെയ്യാൻ തയ്യാറായ ദശരഥൻ, താൻ എന്തു ചെയ്തുതരണമെന്ന് വൃദ്ധ നോടു ചോദിച്ചപ്പോൾ, മകനെ പിന്തുടരാനാഗ്രഹിക്കുന്ന തങ്ങളെ ചിത കൂട്ടി ദഹിപ്പിച്ചാൽ മതിയെന്നു പറഞ്ഞു. അതുപോലെ ചെയ്തതിനു ശേഷം രാജാവ് നഗരത്തിലേക്ക മടങ്ങിപ്പോന്നു.

പത്ത് മുതൽക്കുള്ള ആറു സർഗങ്ങൾ രാമായണകഥ പ്രതിപാ ദിക്കുന്നു. പത്തിൽ രാമലക്ഷ്മണഭരതശത്രുഘ്നന്മാരുടെ ജനനവും വിദ്യാഭ്യാസവും വിവരിക്കുന്നു. അടുത്തതിൽ താടകാവധം, സീതാ സ്വയംവരം, ഭരതാദികളുടെ വിവാഹം, പരശുരാമസമാഗമം എന്നി

വയാണ് പ്രതിപാദ്യം. പന്ത്രണ്ടാം സർഗത്തിൽ രാമാഭിഷേക വിഘ്നം, വനയാത്ര, ദശരഥമരണം, ശൂർപ്പണഖാനാസാദിച്ഛേദം, ഖരാദിവധം, സീതാപഹരണം, ബാലിവധം, രാമരാവണയുദ്ധം, രാവ ണവധം എന്നിവ *രാമായണ*ത്തിൽനിന്ന് വലിയ വ്യത്യാസമൊന്നും വരുത്താതെ ചുരുക്കിപ്പറയുന്നു. പതിമൂന്നാം സർഗത്തിലെ ലങ്ക മുതൽ അയോധ്യവരെയുള്ള സീതാരാമലക്ഷ്മണന്മാരുടെ പുഷ്പ കവിമാനത്തിലൂടെയുള്ള യാത്ര പുതുമയുള്ളതാണ്. നേരിട്ടനുഭവി ച്ചതും പറഞ്ഞുകേട്ടതുമായ എല്ലാ പഴയ സംഭവങ്ങളും അനുസ്മരി പ്പിക്കുന്ന ആ സർഗം സീതാരാമന്മാർക്കു മാത്രമല്ല, നമുക്കും ഏറെ ആസ്വാദ്യംതന്നെ. രാമാഭിഷേകം മുതൽ സീതാപരിത്യാഗം വരെയുള്ള കഥ പതിനാലാം സർഗത്തിൽ. സീതാപരിത്യാഗം *വാല്മീകിരാമായ ണ*ത്തെ പിന്തുടർന്നുകൊണ്ടുള്ളതുതന്നെയെങ്കിലും ഏറെ ഹൃദയസ് പർശിയായിട്ടുണ്ട്. പരിത്യക്തയായ സീത ലക്ഷ്മണൻ മുഖേന പറ യുന്ന വാക്കുകൾ ആത്മാഭിമാനമുള്ള ഒരു പതിവ്രതയ്ക്കു ചേർന്ന തുതന്നെ. വാല്മീകി ആ അവസരത്തിൽ വഹിക്കുന്ന പങ്ക് കലാകാ രനും സമൂഹവും തമ്മിലുള്ള ബന്ധം എന്തായിരിക്കണമെന്നതിന് നല്ലൊരുദാഹരണമാണ്.

പതിനഞ്ചാം സർഗത്തിൽ ശത്രുഘ്നന്റെ ലവണാസുരവധം, ലവ കുശന്മാരുടെ ജനനം, വാല്മീകി രചിച്ച രാമായണം പാടി കുശലവ ന്മാർ രാമന്റെ യജ്ഞത്തിൽ പങ്കെടുക്കുന്നത്, അവരെപ്പറ്റിയുള്ള വിവരം ചോദിച്ചറിഞ്ഞ രാമൻ സഹോദരന്മാരോടുകൂടി വാല്മീകി യുടെ അടുക്കൽ വന്ന് രാജ്യം അദ്ദേഹത്തിനു സമർപ്പിക്കുന്നത്, കാരു ണികനായ കവി സീതയെ കൈക്കൊള്ളാൻ രാമനോടാവശ്യപ്പെടു ന്നത്, രാമൻ പറഞ്ഞതനുസരിച്ച് വാല്മീകി സീതയെ കൂട്ടി രാമസദ സ്സിലേക്കു ചെല്ലുന്നത്, സീതയുടെ അന്തർധാനം എന്നിവ വിവരി ക്കുന്നു.

രാമൻ എല്ലാം വിധിബലമെന്നാശ്വസിച്ചു. അദ്ദേഹം കുശനെ കുശാവതിയിലും ലവനെ ശരാവതിയിലും വാഴിച്ചതിനു ശേഷം അനു ജന്മാരോടുകൂടി അയോധ്യാവാസികളാൽ അണുഗമിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട് വടക്കോട്ട് പുറപ്പെട്ടു. അതായത്, മഹാപ്രസ്ഥാനം ചെയ്ത് മരിക്കാനൊരുങ്ങി.

അടുത്തത് പതിനാറാം സർഗം. കുശൻ നാട് വാഴുകയാണ്. അന്നൊരു പാതിരായ്ക്ക് പള്ളിക്കിടപ്പറയിൽ ഉണർന്നുകിടന്ന കുശന്റെ മുൻപിൽ പ്രോഷിതഭർത്തൃകയുടെ വേഷം പൂണ്ട് ഒരു സ്ത്രീ കട ന്നുവന്ന് കൈകൂപ്പി. ചോദിച്ചപ്പോൾ അവൾ കാര്യം വെളിപ്പെടുത്തി. താൻ അയോധ്യാപുരിയുടെ അധിദേവതയാണ്. സമൃദ്ധിയിൽ അള

കയെ ജയിച്ചുനിന്ന താൻ ഇന്ന് അനാഥയാണ്. നൂറുനൂറു വെണ്മാടങ്ങൾ മുക്കാലും ഇടിഞ്ഞുചിന്നി. കോട്ടമതിലുകൾ തകർന്നു. തിളങ്ങിക്കിലുങ്ങുന്ന കാൽച്ചിലങ്കകളോടുകൂടിയ അഭിസാരികയുടെ സഞ്ചാരവിഷയമായിരുന്ന ആ രാജമാർഗത്തിലൂടെ ഇന്ന് ഓരിയിടാൻ തുറന്ന വായിലെ തീജ്വാലകൊണ്ട് ഇര തേടി നടക്കുന്ന പെൺകുറുക്കന്മാർ സഞ്ചരിക്കുന്നു... ഇങ്ങനെ അവൾ മുൻപും ഇന്നുമുള്ള നഗരിയുടെ അവസ്ഥ താരതമ്യപ്പെടുത്തിപ്പറഞ്ഞു. അവൾ ഇങ്ങനെ ഉപസംഹരിച്ചു: "അതുകൊണ്ട അങ്ങ് ഈ പാർപ്പിടം വിട്ട് കുലരാജധാനിയ എന്നിലേക്ക് മടങ്ങിവരേണമേ." കുശൻ ആ അപേക്ഷ സ്വീകരിച്ച് താമസിയാതെ അയോധ്യയിലേക്ക് പുറപ്പെട്ടു. അയോധ്യ തലസ്ഥാനമാക്കി രാജ്യഭരണം തുടങ്ങി.

ഗ്രീഷ്മാഗമനത്തോടെ ഒരു ദിവസം കുശൻ അന്തഃപുരസ്ത്രീകളോടുകൂടി സരയൂനദിയിൽ ജലക്രീഡയിൽ മുഴുകി. സ്നാനം കഴിഞ്ഞ് കരയ്ക്കു കയറി ചമയത്തിനൊരുങ്ങവേ, കൈയിലുണ്ടായിരുന്ന ദിവ്യമായ വള കാണാനില്ല. ഉടന പുഴയിൽ മുങ്ങുന്ന വലക്കാരെ മുഴുവൻ അതു തിരയാൻ കല്പിച്ചയച്ചു. തിരുവാഭരണം കണ്ടുകിട്ടാതെ അവർ നിരാശരായി, കയത്തിനുള്ളിൽ പാർക്കുന്ന കുമുദനെന്ന നാഗത്താൻ കൊതി പൂണ്ട് അത് എടുത്തിരിക്കാമെന്ന് അറിയിച്ചു. കുശൻ ഉടനെ സർപ്പത്താന മുടിക്കാൻ ഗരുഡാസ്ത്രം തൊടുത്തു. തന്റെ ഇളയ സഹോദരിയായ കുമുദ്വതിയെ മുൻനിർത്തി കുമുദൻ നദിയിൽനിന്ന് ഉയർന്നുവരുന്നതു കണ്ടപ്പോൾ കുശൻ അസ്ത്രം പ്രതിസംഹരിച്ചു. കകൊണ്ട് പന്തടിച്ച് മേൽപ്പോട്ടു നോക്കിയ കുമുദ്വതി, കയത്തിൽ വീണുവരുന്ന കുശന്റെ ജൈത്രവള കണ്ട് കൗതുകം കൊണ്ട് എടുത്തതാണ്. ഇനി ഇത് വീണ്ടും രാജാവിന്റെ കൈയിൽത്തന്നെ ചേരട്ടെ എന്ന് കുമുദൻ പറഞ്ഞു. അപരാധം ചെയ്തുപോയ യുവതിയായ കുമുദ്വതിയെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പാദശുശ്രൂഷയ്ക്ക് അനുവദിക്കണമെന്നും നാഗരാജാവ് അപേക്ഷിച്ചു. അങ്ങനെ നാഗകന്യയെ വേട്ടതിനു ശേഷം കുശൻ യഥാവിധി രാജ്യഭാരം നിർവഹിച്ചു.

പതിനേഴാം സർഗം കുശന് കുമുദ്വതിയിൽ അതിഥി എന്ന ഉണ്ണി പിറന്നുവെന്ന വാർത്തയോടെ തുടങ്ങുന്നു. കുശൻ കുലത്തിനൊത്തവണ്ണം ഇന്ദ്രന്റെ സാഹായ്യത്തിനു ചെന്ന് യുദ്ധത്തിൽ ദുർജയാസുരനെ കൊല്ലുകയും അവനാൽ കൊല്ലപ്പെടുകയും ചെയ്തു. യുദ്ധത്തിനു പോകുമ്പോൾ കുശൻ പറഞ്ഞേല്പിച്ചതനുസരിച്ച് മന്ത്രിവൃദ്ധന്മാർ അതിഥിയെ രാജാവായി വാഴിച്ചു. അതിഥിയുടെ ശാസ്ത്രവിധിപ്രകാരമുള്ള രാജഭരണമാണ് ഈ സർഗത്തിലെ പ്രതിപാദ്യം.

അതിഥിയെത്തുടർന്ന് പുത്രപൗത്രക്രമേണ കോസലരാജ്യം വാണ ഇരുപത്തൊന്നു രാജാക്കന്മാരെപ്പറ്റി പതിനെട്ടാം സർഗം ചുരുക്കിപ്പറയുന്നു. നിഷധൻ, നളൻ, നഭസ്സ്, പുണ്ഡരീകൻ, ക്ഷേമധന്വാവ്, ദേവാനീകൻ, അഹീനഗു, പാരിയാത്രൻ, ശീലൻ, ഉന്നാഭൻ, വജ്രണാഭൻ, ശംഖണൻ, വ്യുഷിതാശ്വൻ, വിശ്വസഹൻ, ഹിരണ്യനാഭൻ, കൗസല്യൻ, ബ്രഹ്മിഷ്ഠൻ, പുത്രൻ, പുഷ്യൻ, ധ്രുവസന്ധി, ആറോളം വയസ്സ് മാത്രം പ്രായമായ സുദർശനൻ എന്നിവരാണവർ. അവസാനത്തേതായ പത്തൊൻപതാം സർഗം രഘുവംശത്തിലെ അവസാനത്തെ രാജാവായ അഗ്നിവർണന്റെ വർണനമാണ്. അഗ്നിതേജസ്സായ ഈ മകനെ അഭിഷേചിച്ചതിനുശേഷം സുദർശനൻ നൈമിഷാരണ്യത്തിലേക്കു പോയി തപോവൃത്തി സ്വീകരിച്ചു. സുദർശനൻ കൈയൂക്ക് കൊണ്ട് എതിരാളികളെ വെന്നു നേടിയ ഭൂമി അഗ്നിവർണന് അനുഭവിക്കുകയേ വേണ്ടൂ. ഭരണകാര്യത്തിൽ ശ്രദ്ധ പതിക്കേണ്ടിവന്നില്ല, അതുതന്നെ ഏതാനും കൊല്ലങ്ങൾക്കുശേഷം സചിവന്മാരെ ഏല്പിച്ച് അംഗനകളുമായി കാമശാസ്ത്രവിധികൾക്കൊത്ത് വിവിധസുരതക്രിയകളിലേർപ്പെട്ടു. *കുമാരസംഭവം* എട്ടാം സർഗത്തിലെ ഇതേ വൃത്തത്തിലുള്ള പരമേശ്വരന്റെ രതിക്രീഡകൾ ധർമപത്നിയായ ദേവിയുമായി മാത്രമുള്ളതും കുമാരസംഭവമെന്ന ആത്യന്തികലക്ഷ്യമുദ്ദേശിച്ചുള്ളവയുമായിരുന്നെങ്കിൽ, കാമാർഥം സ്ത്രീവിഷയലാലസാമാത്രമായിരുന്നു ഇവയെല്ലാം. അതുകൊണ്ടുതന്നെ വൈദ്യന്മാർ പറഞ്ഞത് കൂട്ടാക്കാതെ രാജാവ് മദിരാമദിരാക്ഷീസേവ തുടർന്ന് അവസാനം രാജയക്ഷ്മാവ് (ക്ഷയരോഗം) പിടിപെട്ട് മരിക്കുകയാണുണ്ടായത്. 'അന്ത്യസംസ്കാരച്ചടങ്ങറിയുന്ന പുരോഹിതനോടുകൂടിയ മന്ത്രിമാർ നഗരോദ്യാനത്തിൽത്തന്നെ രോഗത്തിനുള്ള ശാന്തികർമത്തിനാണെന്നു പറഞ്ഞ് കൂട്ടിയ തീയിൽ ഗൂഢമായി ദഹിപ്പിച്ചു.' തുടർന്ന് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഗർഭലക്ഷണങ്ങളുള്ള ധർമപത്നി അഭിഷേകകർമമേറ്റ് വൃദ്ധമാതൃസഹായത്തോടെ രാജ്യം ഭരിച്ചു. ഇതോടെ *രഘുവംശം* കഴിഞ്ഞു.

നാടകങ്ങൾ

മാളവികാഗ്നിമിത്രം

അഞ്ച് അങ്കങ്ങളുള്ള *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിന്റെ ഒന്നാമങ്കം ശിവനെ സ്തുതിക്കുന്ന നാന്ദിയോടുകൂടി തുടങ്ങുന്നു. തുടർന്നുള്ള പ്രസ്താവനയിൽ, കാളിദാസൻ രചിച്ച *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*മെന്ന നാടകം ഈ വസന്തോത്സവത്തിൽ അഭിനയിക്കാൻ തന്നോടു പറഞ്ഞ വിവരം സൂത്രധാരൻ പാരിപാർശ്വികനെ അറിയിക്കുന്നു. അപ്പോൾ അദ്ദേഹം ഒരു സംശയമുന്നയിക്കുന്നു.

സംശയമുന്നയിക്കുന്നു. “പ്രഥിതയശസാം ഭാസ–സൗമില്ല–കവി പുത്രാദീനാം പ്രബന്ധാനതിക്രമ്യ വർത്തമാനകവേഃ കാളിദാസസ്യ ക്രിയായാം കഥം ബഹുമാനഃ?” (പേരു കേട്ട ഭാസൻ, സൗമില്ലൻ, കവിപുത്രൻ മുതലായവരുടെ കൃതികളെ മറി കടന്ന് ഇന്നു ജീവിച്ചി രിക്കുന്ന കവിയായ കാളിദാസന്റെ കൃതിയിൽ എങ്ങനെ ബഹുമാന മുണ്ടാവും?) ഇതിന് സൂത്രധാരന്റെ മറുപടി:

പുരാണമിത്യേവ ന സാധു സർവം
ന ചാപി കാവ്യം നവമിത്യവദ്യം;
സന്തഃ പരീക്ഷ്യാന്യതരദ് ഭജന്തേ,
മൂഢഃ പരപ്രത്യയനേയബുദ്ധിഃ.

(പഴയതെന്നുവെച്ച് എല്ലാം നല്ലതല്ല; പുതിയതാണെന്നുവെച്ച് എല്ലാം കുറ്റമറ്റതുമല്ല. സജ്ജനങ്ങൾ – നല്ലതും തീയതും വേർതിരിച്ച റിയാൻ കഴിവുള്ളവർ – രണ്ടിലൊന്നു സ്വീകരിക്കുന്നു; മൂഢൻ അന്യന്റെ വിശ്വാസത്താൽ നയിക്കപ്പെടുന്ന ബുദ്ധിയോടുകൂടിയവന ത്രേ.)

പ്രസ്താവനയ്ക്കുശേഷം മിശ്രവിഷ്കംഭകമാണ്. അടുത്ത് അഭ്യാസം തുടങ്ങിയ ഛലികമെന്ന നാട്യത്തിൽ മാളവിക എങ്ങനെ യിരിക്കുന്നുവെന്ന് നാട്യാചാര്യനായ ഗണദാസനോട് ചോദിക്കാൻ ധാരിണീദേവി തന്നോട് കല്പിച്ചരിക്കയാൽ അതിനുവേണ്ടി താൻ സം ഗീതശാലയിലേക്കു പോകുകയാണെന്ന് ബകുളാവലിക കൗമുദിക യുടെ ചോദ്യത്തിന് ഉത്തരമായി പറയുന്നു. കൗമുദിക ശില്പിയുടെ അടുക്കൽനിന്ന് നാഗമുദ്ര കൊത്തിയ മോതിരം വാങ്ങി ദേവിക്കു കൊടുക്കാൻ പോവുകയാണ്. ആ രണ്ടു തോഴിമാരുടെ സംഭാഷണ ത്തിൽനിന്ന് ഗണദാസനിൽനിന്ന് നൃത്തമഭ്യസിക്കുന്ന മാളവിക, ആദ്യം രാജാവായ അഗ്നിമിത്രന്റെ ദൃഷ്ടിയിൽ പെട്ടിരുന്നില്ലെന്നും യാദൃച്ഛികമായി ഒരു ചിത്രത്തിൽ രാജ്ഞിയുടെ കൂടെ കണ്ടപ്പോൾ മുതൽ രാജാവ് അവളുടെ അസാധാരണസൗന്ദര്യത്തിൽ ആകൃഷ്ട നായെന്നും അത് മനസ്സിലാക്കിയ ദേവി രാജാവ് അവളെ കാണാതി രിക്കാൻ വളരെ മനസ്സിരുത്തിത്തുടങ്ങിയെന്നും നാം മനസ്സിലാക്കു ന്നു. ബകുളാവലിക ഗണദാസനോട് രാജ്ഞിക്കുവേണ്ടി മാളവിക യുടെ നൃത്തപഠനപുരോഗതിയെപ്പറ്റി തിരക്കിയപ്പോൾ പരമനപമയും മേധാവിനിയുമാണ് അവളെന്നും അഭിനയവിഷയത്തിൽ താൻ പഠി പ്പിക്കുന്നതെല്ലാം തിരിച്ച് കൂടുതൽ നന്നായി അവൾ തന്നെ പഠിപ്പി ക്കുന്നതുപോലെ തോന്നുമെന്നും രാജ്ഞിയെ അറിയിക്കാൻ പറഞ്ഞു. ഗണദാസനോട് ബകുളാവലിക പറഞ്ഞതിൽനിന്ന്, നർമദാതീരത്തുള്ള അതിർത്തിപ്രദേശങ്ങളുടെ ചുമതലയേൽപ്പിക്കപ്പെട്ട രാജ്ഞിയുടെ ജാതിയിൽ താഴ്ന്ന സഹോദരനായ വീരസേനൻ, എങ്ങനെയൊക്കെ

യോ കൂട്ടം തെറ്റി തന്റെ കൈയിൽ വന്നുപെട്ട വീരസേനൻ മാള വികയെ നൃത്താദികൾ അഭ്യസിപ്പിച്ചാൽ ശോഭിക്കുമെന്നു കരുതി അവർക്കു സമ്മാനിച്ചതാണെന്നു മനസ്സിലാവുന്നു.ബകുളാവലി കയ്ക്കും ഗണദാസനും തമ്മിൽ നടക്കുന്ന സംഭാഷണത്തോടെ മിശ്ര വിഷ്കംഭകം കഴിഞ്ഞു.

അഗ്നിമിത്രൻ മന്ത്രിയുമായി സ്വദേശത്തെയും വിദേശത്തെയും രാഷ്ട്രീയകാര്യങ്ങൾ ചർച്ച ചെയ്യുന്ന രംഗത്തോടുകൂടി ഒന്നാം രംഗം ആരംഭിക്കുന്നു. മഗധയിൽ നടന്ന ഒരു കൊട്ടാരവിപ്ലവം വിദർഭയിലും പ്രത്യാഘാതങ്ങളുണ്ടാക്കി. അഗ്നിമിത്രന്റെ അച്ഛൻ പുഷ്യമിത്രൻ മൗര്യ ചക്രവർത്തിയെ പുറത്താക്കി പാടലീപുത്രത്തിലെ സിംഹാസനത്തി ലിരുന്ന് വൈദികമതത്തെ പുനരുദ്ധരിക്കാനുള്ള പ്രവർത്തനങ്ങൾ ക്കൊരുങ്ങി. അതേ അവസരത്തിൽ വിദർഭയിലും രണ്ടു സഹോദര ന്മാർ (യജ്ഞസേനനും അദ്ദേഹത്തിന്റെ പിതൃവ്യപുത്രനായ മാധവ സേനനും) തമ്മിൽ അധികാരത്തർക്കമുണ്ടായി. മൗര്യരാജാവിന്റെ മന്ത്രിയുടെ സ്യാലനായ യജ്ഞസേനൻ, വിദർഭയിലെ പ്രമാണിമാരെ തന്റെ വശത്താക്കിക്കൊണ്ട് നിയപ്രകാരം അവകാശിയായ മാധവ സേനനെ അവിടെനിന്ന് ഓടിച്ചു. മാധവസേനനാകട്ടെ സകുടുംബം വിദിശയിലേക്ക് പലായനം ചെയ്ത് തന്റെ സഹോദരി മാളവികയെ അഗ്നിമിത്രന് വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുത്ത് അദ്ദേഹവുമായി സഖ്യം സ്ഥാപിക്കാൻ ശ്രമിച്ചു. പക്ഷേ, യജ്ഞസേനന്റെ അതിർത്തിരക്ഷക ന്മാർ വഴിയിൽ അദ്ദേഹത്തെ പിടിച്ചുവെച്ചു. കുഴപ്പത്തിനിടയിൽ, പക്ഷേ, മാളവിക രക്ഷപ്പെട്ടു. ഈ രംഗത്തിൽ മന്ത്രി വായിക്കുന്ന കത്ത് യജ്ഞസേനൻ അഗ്നിമിത്രന് മറുപടിയായി അയച്ചതാണ്. മാധ വസേനനെ ഉടൻ വിട്ടയയ്ക്കണമെന്ന അഗ്നിമിത്രന്റെ ആവശ്യത്തിന് സമർഥനായ യജ്ഞസേനൻ സൗഹൃദം തോന്നിക്കുന്ന മറുപടിയിൽ അഗ്നിമിത്രന്റെ അച്ഛൻ മഗധയിൽ ചെയ്തത് സൂചിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് തന്റെ ചെയ്തിയെ ന്യായീകരിക്കുകയും തന്റെ സ്യാലനായ മൗര്യസചിവനെ മോചിപ്പിച്ചാലേ മാധവസേനനെ മോചിപ്പിക്കൂ എന്ന നിബന്ധന വെക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു. ഈ മറുപടി അഗ്നിമിത്രന്റെ സാമ്രാ ജ്യശക്തിക്കും അഭിമാനത്തിനും ഒരു വെല്ലുവിളിയാണ്. എന്തെങ്കിലും തൊടുന്യായം പറഞ്ഞ് വിദർഭയെ ആക്രമിച്ച് സുംഗസാമ്രാജ്യത്തിന്റെ ഭാഗമാക്കണമെന്നാഗ്രഹിക്കുന്ന അഗ്നിമിത്രൻ, ഉടനെ വിദർഭയ്ക്കു നേരെ സേനയെ അയയ്ക്കാൻ സേനാപതിയായ വീരസേനനെ ചുമ തലപ്പെടുത്തുന്നു.

രണ്ടാം രംഗത്തിൽ വിദൂഷകൻ പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നു. ഈ നാടക ത്തിലെ വിദൂഷകൻ കേവലം നർമസചിവനല്ല. രഹസ്യപ്രണയകാ

ര്യങ്ങളിൽ രാജാവിന്റെ ഉപജാപവിദഗ്ധനായ ഉപദേശകൻകൂടിയാണ്. രാജ്ഞി രാജാവ് കാണാൻ പാടില്ലെന്നുവെച്ച് മാളവികയെ ഒളിപ്പിക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും രാജാവ് തന്റെ പ്രണയഭാജനമായ അവളെ കാണാൻ എന്തെങ്കിലും ഉപായമുണ്ടാക്കണമെന്ന് വിദൂഷകനോട് ആവശ്യപ്പെട്ടിരുന്നു. രാജ്ഞിക്കു പ്രിയപ്പെട്ട മാളവികയുടെ നൃത്താചാര്യനായ ഗണദാസനും ഇളയ രാജ്ഞിയായ ഇരാവതിയുടെ നൃത്താചാര്യനായ ഹരദത്തനും തമ്മിൽ സ്പർധയുണ്ടാക്കാനുള്ള ഏർപ്പാടുകൾ ചെയ്തിട്ടുണ്ടെന്നും ആരാണ് മേലെയെന്ന കാര്യത്തിൽ തീർപ്പുണ്ടാക്കാൻ രാജാവിനെ സമീപിക്കുമെന്നും തുടർന്ന് രാജാവിനോട് രഹസ്യമായി പറഞ്ഞു. രാജാവും രാജ്ഞിയും ഈയൊരു കാര്യത്തിൽ തീർപ്പുണ്ടാക്കുന്നതിനു യോഗ്യരല്ലെന്ന് സമ്മതിച്ച് ല ഏത്തര വാദിത്തം പണ്ഡിതകൗശികിയെ ഏല്പിച്ചാൽ മതി. മാളവികയെ രാജാവിനുമുൻപിൽ വരുത്തത്തക്കവിധം അവർ പ്രവർത്തിച്ചോളും.

അടുത്ത രംഗത്തിൽ എല്ലാം ആസൂത്രണം ചെയ്തപോലെത്തന്നെ നടന്നു. ഇതിന്റെ പിന്നിൽ വിദൂഷകനാണെന്നു രാജ്ഞിക്കു മനസ്സിലായി. ഒരു പരീക്ഷയും നടത്തേണ്ടെന്നു രാജ്ഞി പറഞ്ഞുവെങ്കിലും മറ്റാരും അതിനോടു യോജിച്ചില്ല. അല്പനേരത്തെ വദപ്രതിവാദങ്ങൾക്കു ശേഷം ആചാര്യന്മാരുടെ മഹത്വം അവരുടെ കലയിലുള്ള വൈദഗ്ധ്യം മാത്രമല്ല, അത് ശിഷ്യർക്കു പകരുന്നതിലുള്ള കഴിവുകൂടിയാണെന്നും അതിനാൽ ആചാര്യരിൽ ആരു മേലെ എന്നു നിശ്ചയിക്കണമെങ്കിൽ അവരുടെ ശിഷ്യരുടെ പ്രകടനം കാണണമെന്നും ഗണദാസനാണ് പ്രായക്കൂടുതലെന്നതുകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശിഷ്യയായ മാളവിക ആദ്യം തന്റെ മുൻപിൽ നൃത്തം കാണിക്കട്ടെ എന്നുമുള്ള കൗശികിയുടെ തീരുമാനം എല്ലാവരും അംഗീകരിച്ചു. രാജാവ് സന്തോഷിച്ചുവെങ്കിലും രാജ്ഞിക്ക് നിരാശയും ദേഷ്യവുമായിരുന്നു. രാജ്യകാര്യങ്ങളിൽ ഇത്തരത്തിലുള്ള ഉപായനിപുണത ആര്യപുത്രന്നുണ്ടായിരുന്നുവെങ്കിൽ എന്ന് അവർ രജാവിനെ നോക്കി പറഞ്ഞു. രാജാവ് സ്വയം ന്യായീകരിക്കാൻ ശ്രമം നടത്തുമ്പോൾ, മൃദംഗധ്വനി കേൾക്കുകയാൽ സംഗീതം തുടങ്ങാറായതുകൊണ്ട് കൗശികി എല്ലാവരെയും സംഗീതശാലയിലേക്കു ക്ഷണിച്ചു.

രണ്ടാമങ്കത്തിൽ ഒരു രംഗമേയുള്ളൂ. രാജാവ്, വിദൂഷകൻ, ധാരിണി, പരിചാരകർ, എന്നിവർ മാളവികയുടെ നൃത്താഭിനയപ്രകടനം കാണാൻ സജ്ജരായിരിക്കയാണ്. മിക്കാവാറും എല്ലാ അവയവങ്ങളുടെയും സൗഷ്ഠവം ആസ്വദിക്കത്തക്ക നിലയിലാണ് മാളവികയുടെ വേഷം. രാജാവ് അവളെ ആദ്യമായി കാണുന്നതാണല്ലോ. തന്നോട് ചെയ്യാൻ പറഞ്ഞ ശൃംഗാരപ്രധാനമായ ഗീതം അംഗരസ

ങ്ങളോടുകൂടി മനോഹരമായി അവൾ അഭിനയിച്ചത് രാജാവ് ഭംഗിയായി ആസ്വദിച്ചു. നൃത്തം കഴിഞ്ഞ് മാളവിക സ്ഥലം വിടാനൊരുങ്ങുമ്പോൾ ഒരു ചുവട് തെറ്റിപ്പോയെന്ന് അവളുടെ ശ്രദ്ധ തങ്ങളുട അടുക്കലേക്കു ക്ഷണിച്ചു. ക്ഷണനേരം നിന്ന്, ചെയ്തത് വിശദീകരിച്ചുകൊടുക്കാൻ ഗണദാസാചാര്യൻ അവളോട് പറഞ്ഞു. വിദൂഷകന്റെ സൂത്രം തിരിച്ചറിഞ്ഞ രാജ്ഞി ഗണദാസനെ പിന്തിരിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിച്ചുവെങ്കിലും അദ്ദേഹം ആ തെറ്റ് കൂടുതൽ വിശദമാക്കാൻ അപേക്ഷിക്കയാണ് ചെയ്തത്. നൃത്തം തുടങ്ങുന്നതിനു മുൻപ് തന്നെപ്പോലുള്ള ഒരു ബ്രാഹ്മണനെ പൂജിക്കാതിരുന്നത് വലിയ തെറ്റായിപ്പോയെന്ന് അദ്ദേഹം വിശദീകരിച്ചപ്പോൾ എല്ലാവരും ചിരിച്ചു. മാളവികയും മനോഹരമായൊന്ന് മന്ദഹസിച്ചു. അങ്ങനെ അഗ്നിമിത്രന് അവളെ കുറേ നേരം അടുത്തു കാണാൻ അവസരമൊരുക്കുകയായിരുന്നു വിദൂഷകന്റെ ഉദ്ദേശ്യം.

മാളവിക പോയതോടെ ഹരദത്തൻ തന്റെ ശിഷ്യ ഇരാവതിയുടെ പ്രകടനം രാജാവ് കാണണമെന്നായി. എന്നാൽ തന്റെ മുഖ്യലക്ഷ്യം സാധിച്ചതോടെ ഏതു ഗുരുനാഥൻ മേലെ എന്ന പരീക്ഷണത്തിലൊന്നും അദ്ദേഹത്തിന് താത്പര്യമുണ്ടായില്ല. മാളവികയെ രഹസ്യമായി ഒറ്റയ്ക്ക് കാണുകയാണ് ഇനി അദ്ദേഹത്തിന്റെ ലക്ഷ്യം. അതിന് സഹായിക്കണമെന്ന് രാജാവ് വിദൂഷകനോട് പറഞ്ഞു. തൽക്കാലം ഹരദത്തനെ സമാധാനിപ്പിക്കണം. രാജാവിന് മധ്യാഹ്നസ്നാനത്തിനും ഭക്ഷണത്തിനുമുള്ള സമയമായെന്ന് വൈതാളികൻ അറിയിച്ചതോടെ ഇനി ഹരദത്തശിഷ്യയുടെ നൃത്താഭ്യാസപ്രകടനം നാളെയാവാമെന്നു പറഞ്ഞ് വീണ്ടും രാജാവ് മാളവികാവിചാരത്തിൽ മുഴുകി.

മൂന്നാമങ്കം പ്രവേശകത്തോടുകൂടി ആരംഭിക്കുന്നു. കൗശികിയുടെ പരിചാരികയായ സമാഹിതിക ഉദ്യാനപാലികയായ മധുകരികയെ കാണുന്നു. അവരുടെ സംഭാഷണത്തിൽനിന്ന് ഇരാവതിയുടെ നൃത്താഭ്യസപ്രകടനം നിശ്ചിതദിവസംതന്നെ നടന്നുവെന്നും രണ്ടാചാര്യന്മാരും തുല്യരാണെന്നും മാളവികയുടെ ഗുണവിശേഷത്തെ ച്ചൊല്ലി ഗണദാസൻ പ്രശംസിക്കപ്പെട്ടുവെന്നും മാളവികയും രാജാവും തമ്മിലുള്ള അനുരാഗം കൊട്ടാരത്തിൽ പാട്ടാണെന്നും പക്ഷേ, ധാരിണിയോടുള്ള ബഹുമാനം മൂലം അത് പരസ്യമാക്കാൻ രാജാവിനു മടിയുണ്ടെന്നും വസന്തം വന്നുവെങ്കിലും രാജ്ഞിക്ക് ഏറ്റവും പ്രിയപ്പെട്ട പൊന്നശോകം പുഷ്പിച്ചില്ലെന്നും ഒരു സുന്ദരിയുടെ കാൽച്ചവിട്ടേൽക്കാത്തതാണ് കാരണമെന്നുമുള്ള വിവരങ്ങൾ നമുക്ക് ലഭിക്കുന്നു.

മൂന്നാമങ്കത്തിലെ ആദ്യരംഗത്തിൽ രാജാവ് മാളവികയെ എങ്ങ

നെയെങ്കിലും രഹസ്യമായി ഒറ്റയ്ക്ക് കാണാനുള്ള വെമ്പലോടുകൂടി കഴിയുകയും അത് സൂത്രത്തിൽ ശരിപ്പെടുത്താമെന്ന് ബകുളാവലിക ഏറ്റ വിവരം വിദൂഷകൻ പറയുകയും ചെയ്യുന്നു. പക്ഷേ, വിരഹദുഃഖം പൊറാതെ വിനോദപായമെന്തെന്നന്വേഷിക്കുകയായിരുന്നു രാജാവ്. ഇരാവതിയുമായി സല്ലപിക്കാമെന്നു പറഞ്ഞതനുസരിച്ച് ഉദ്യാനത്തിലേക്കുപോയി അവളെ കാണാമെന്നു വിദൂഷകൻ നിർദേശിക്കുന്നു. പക്ഷേ, തന്റെ ശ്രദ്ധയില്ലായ്മയും ഉദാസീനതയുമൊക്കെ അവൾ തിരിച്ചറിഞ്ഞേക്കാമെന്നതിനാൽ അത് വേണ്ടെന്നു രാജാവ് കരുതുന്നു. വാഗ്ദാനം പാലിക്കണമെന്ന് വിദൂഷകൻ നിർബന്ധിക്കുകയും രാജാവിനെ ഉദ്യാനത്തിലേക്ക് കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോവുകയും ചെയ്യുന്നു. ഇവിടെ ആദ്യരംഗം അവസാനിക്കുന്നു.

രണ്ടാം രംഗത്തിൽ അവർ ഇരാവതിയെ കാത്തിരിക്കുമ്പോൾ പകരം പര്യുത്സുകയായ മാളവിക യാദൃച്ഛികമായി കടന്നുവരുന്നു. അവർ ലതകളുടെ മറവിൽ മൗനമായി അവളെ സൂക്ഷിച്ചുനോക്കുന്നു. അവളാകട്ടെ, പൊന്നശോകത്തെ സമീപിച്ച് നെടുവീർപ്പിടുകയും ഈ അശോകം ദോഹദമാഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് ഉത്കണ്ഠിതയായി എന്നെ അനുകരിക്കുകയാണല്ലോ എന്നു പറഞ്ഞ് അതിന്റെ പ്രച്ഛായശീതളമായ ശിലാപട്ടകത്തിലിരുന്ന് നേരം പോക്കാമെന്ന് ആശ്വസിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. എത്തിപ്പിടിക്കാനാവാത്തത് ആഗ്രഹിക്കേണ്ടെന്ന് അവൾ സ്വന്തം ഹൃദയത്തെ താക്കീത് ചെയ്യുന്നു. അപ്പോഴേക്കം അവിടെ മാളവിക അശോകത്തിൽ ചവിട്ടുന്നതിന് മുന്നോടിയായി ബകുളാവലിക അവളുടെ കാലിൽ ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറണിയിക്കാനും ചിലങ്ക കെട്ടാനുമുള്ള ഒരുക്കത്തോടെ വരുന്നു. അവർ തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണങ്ങൾ രാജാവിന്റെ ആശങ്ക കെടുത്തുകയും പ്രതീക്ഷ വർധിപ്പിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. അപ്പോൾ അവിടേക്ക് മദ്യപിച്ച ഇരാവതിയും അഴളുടെ ചേടി നിപുണികയും കടന്നുവരുന്നു. വരാമെന്നേറ്റ രാജാവിനെ കാണാഞ്ഞ് ഇരാവതി നിരാശയാവുന്നു. മാളവികയുമായുള്ള രാജാവിന്റെ അനുരാഗത്തെക്കുറിച്ചുള്ള കേട്ടുകേൾവി ആ നിരാശയെ അദ്ദേഹത്തെക്കുറിച്ചുള്ള സംശയവും അവളോടുള്ള ഈർഷ്യയുമാക്കി മാറ്റുന്നു. അവൾ പതുക്കെ മനുഷ്യസ്വരം കേൾക്കുന്ന അശോകസമീപത്തിലേക്കടുക്കുന്നു. ഒളിഞ്ഞുനിന്ന് അവർ എല്ലാം ശ്രദ്ധിക്കുന്നു. ബകുളാവലിക മാളവികയുടെ കാലിന് അലങ്കാരമണിയിക്കുകയാണ്. 'മാളവിക എന്തേ അവിടെ' എന്നു ചോദിക്കുന്ന ഇരാവതിയെ, ഊഞ്ഞാലിൽനിന്നു കാൽ വേദനിക്കുന്നതിനാൽ രാജ്ഞി ദോഹദകർമം മാളവികയെ ഏല്പിച്ചിരിക്കുകയാണെന്ന് നിപുണിക അറിയിക്കുന്നു. ബകുളാവലികയും മാളവികയും തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണം

ഒരു വശത്തുനിന്ന് രാജാവും വിദൂഷകനും മറുവശത്തുനിന്ന് ഇരാവതിയും നിപുണികയും കേൾക്കുന്നുണ്ട്. മാളവിക സഖിയുടെ മുൻപിൽ അഗ്നിമിത്രനോട് തനിക്കുള്ള അനുരാഗം വെളിപ്പെടുത്തുന്നു. അവളുടെ സംശയം അദ്ദേഹത്തിന്റെ തിരിച്ചുള്ള മനോഭാവം എന്തായിരിക്കുമെന്നാണ്. പ്രോത്സാഹകമായാണ് സഖിയുടെ സംസാരം. മാളവിക അശോകത്തിൽ അലങ്കൃതമായ ചരണമർപ്പിക്കുന്നു. ആ സന്ദർഭത്തിൽ രാജാവും വിദൂഷകനും മാളവികയുടെ അടുക്കലേക്ക കടന്നുവരുന്നു. മാളവിക അശോകത്തെ ചവിട്ടിയത് ശരിയായോ എന്നായി വിദൂഷകൻ. അതിനെ എന്തുകൊണ്ട് ബകുളാവലിക തടഞ്ഞില്ല എന്നും അദ്ദേഹം ചോദിച്ചു. മാളവിക ഭയപ്പെടുന്നു. എന്നാൽ, രാജ്ഞീനിയോഗമനുഷ്ഠിക്കുകയേ അവൾ ചെയ്തുള്ളൂ എന്ന് ബകുളാവലിക വിശദീകരിച്ചു. തന്റെ കാലിൽ നമസ്കരിച്ച മാളവികയെ രാജാവ് പിടിച്ചെഴുന്നേല്പിക്കുന്നു. രാജ്ഞിയെ മാനിക്കേണ്ടതാണെന്ന് വിദൂഷകനും പറയുന്നു. രാജാവ് ചിരിച്ചുകൊണ്ട് മാളവികയോട് ചാടുവാക്കുകളോതാൻ തുടങ്ങി. അവൾ ലജ്ജിതയാവുന്നു. രാജ്ഞിയുടെ കല്പന നിറവേറ്റിയ കാര്യം അവരെ അറിയിക്കാൻ മാളവിക ബകുളാവലികയെ പറഞ്ഞയയ്ക്കുന്നു. തന്നെയും അശോകത്തെയെന്ന പോലെ ദോഹദംകൊണ്ട് സന്തോഷിപ്പിക്കാൻ രാജാവ് മാളവികയോടപേക്ഷിക്കുന്നു. ഈ ഘട്ടത്തിൽ ഇരാവതി പെട്ടെന്ന് പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ട് രാജാവോട് തട്ടിക്കയറുന്നു. അവളെ കാത്തിരുന്ന് കാണായ്കയാൽ അവിടെ വന്ന മാളവികയുമായി മനോവിനോദനത്തിനുവേണ്ടി ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞുവെന്നേയുള്ളൂ എന്ന് രാജാവ് ഇരാവതിയെ പ്രസാദിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിച്ചു. അതിനു വഴങ്ങാതെ അവൾ കുപിതയായി പുറത്തേക്കു പോകുമ്പോൾ അരഞ്ഞാൺചരടിൽ കാൽ കുടുങ്ങുന്നു. അരഞ്ഞാൺ പോലും അവളോടപേക്ഷിക്കുകയാണെന്ന് രാജാവ് ഫലിതം പറഞ്ഞപ്പോൾ അതവളെ കൂടുതൽ ക്രുദ്ധയാക്കുകയാണുണ്ടായത്. അരഞ്ഞാണെടുത്ത് രാജാവിനെ അടിക്കാനോങ്ങുകയാവൾ ചെയ്തത്. രാജാവ് കാൽക്കൽ വീണിട്ടും ഇരാവതിയുടെ കോപം ശമിച്ചില്ല. അവൾ നിപുണികയുമൊത്ത് പുറത്തേക്കു പോയി.

നാലാമങ്കം രാജാവും പ്രതീഹാരിയും വിദൂഷകനും നടത്തുന്ന സംഭാഷണത്തോടെ ആരംഭിക്കുന്നു. ഇരാവതി ധാരിണിയോട് അവരുടെ ഇഷ്ടദാസിയായ മാളവിക അവരറിയാതെ രാജാവുമായി പ്രണയകേളികളാടുകയാണെന്ന് കടുത്ത സ്വരത്തിൽ പരാതിപ്പെട്ടുവെന്നും അതു കേട്ട് രാജ്ഞി മാളവികയെയും ബകുളാവലികയെയും ഭൂമിക്കടിയിലുള്ള ഒരറയിൽ തടവിലിട്ടുവെന്നും തന്റെ കൈയിലെ നാഗമുദ്രമോതിരം കാണിച്ചാലേ അവരെ പുറത്തു പോകാൻ വിടാവൂ

എന്നും കാവൽക്കാരി മാധവികയെ പറഞ്ഞേല്പിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നും അവരുടെ സംഭാഷണത്തിൽനിന്നും നാമറിയുന്നു. എങ്ങനെയാണ വളെ മോചിപ്പിക്കുക എന്ന് രാജാവ് വിഷമിച്ചിരിക്കേ, ഇവിടെയും വിദൂഷകൻ അദ്ദേഹത്തിന്റെ രക്ഷയ്ക്കെത്തുന്നു. കാലുവേദനകൊണ്ട് കിടപ്പിലായ രാജ്ഞിയെ സന്ദർശിക്കാൻ വിദൂഷകൻ രാജാവിനോട് പറയുന്നു. ഉടനെത്തന്നെ കുറച്ചു പൂക്കളുമായി അവരെ ആനന്ദിപ്പി ക്കാൻ പോകുന്നതാണെന്ന് അദ്ദേഹം വാഗ്ദാനം ചെയ്തു. ഒന്നാം രംഗം ഇവിടെ കഴിഞ്ഞു.

അടുത്ത രംഗത്തിൽ കൗശികി കാലിലെ വേദനയിൽനിന്ന് രാജ്ഞിയുടെ ശ്രദ്ധ തിരിക്കുന്നതിന് രസകരമായ ഒരു കഥ പറഞ്ഞു കൊടുക്കുന്നു. അപ്പോഴേക്കും രാജാവ് കടന്നുവരുന്നു. ഇരുവരും എഴുന്നേൽക്കുമ്പോൾ രാജാവ് വിലക്കുന്നു. ധാരിണിക്കു സുഖമി ല്ലാത്തതുകൊണ്ടും കൗശികി പരിവ്രാജികയായതുകൊണ്ടും. അപ്പോൾ അതാ വിദൂഷകൻ സംഭ്രാന്തനായി പൂണുനൂൽകൊണ്ട് കൈവിരൽ കെട്ടി നിലവിളിച്ചുകൊണ്ട് പ്രവേശിക്കുന്നു. രാജ്ഞിക്കു വേണ്ടി പ്രമദവനത്തിൽനിന്ന് പൂക്കൾ പറിക്കവേ തന്നെ ഒരു പാമ്പ് കടിച്ചതാണ്. കടിച്ച ഭാഗം ആദ്യം മുറിച്ചുകളയണമെന്ന് കൗശികി സപ്രമാണം ഉപദേശിച്ചു. ദയാലുവായ രാജ്ഞിക്ക് വിദൂഷകനോടുള്ള ദേഷ്യം അതോടെ തീർന്നു. വിഷവൈദ്യൻ ചികിത്സിക്കട്ടെ എന്നായി രാജാവ്. വിഷവൈദ്യനായ ധ്രുവസിദ്ധി പറഞ്ഞത് വിഷവൈദ്യനെ അങ്ങോട്ടു കൊണ്ടുപോകണമെന്നാണ്. നാഗമുദ്രയുള്ള ഒരു മോതിരം കിട്ടിയാലേ ചികിത്സ ഫലപ്രദമാവൂ എന്ന് വൈദ്യൻ തുടർന്നറിയി ച്ചു. ഉപയോഗം കഴിഞ്ഞിട്ട് തിരിച്ചുതന്നാൽ മതി എന്നു പറഞ്ഞ് രാജ്ഞി തന്റെ നാഗമുദ്രമോതിരം ഊരിക്കൊടുത്തു. ഈ നാഗമുദ്ര യുള്ള മോതിരവുമായി വിദൂഷകൻ ഭൂഗർഭത്തിലുള്ള അറയിൽ ചെന്ന് മാധവിയെ കാണിച്ച് രാജവ് എന്തോ ഗ്രഹപ്പിഴയ്ക്ക് പരിശാന്തിക്കായി ദൈവജ്ഞന്മാരുടെ ഉപദേശപ്രകാരം തടവുകാരെ മുഴുവൻ വിട്ടയ യ്ക്കാൻ കല്പിച്ചിരിക്കയാണെന്നറിയിച്ചു. തന്റെ പ്രേരണയനുസരിച്ച് തടവിലാക്കിയവരെ തന്റെ അനുവാദമില്ലാതെ വിട്ടയച്ചതിൽ ഇരാവ തിക്ക് ഒന്നും തോന്നരുതെന്ന് വച്ച് ധാരിണീരാജ്ഞി ആധികാരികത യ്ക്കുവേണ്ടി ഈ മോതിരം തന്നയച്ചതാണെന്നും വിദൂഷകൻ കൂട്ടി ച്ചേർത്തു. മാധവി മാളവികയെയും ബകുളാവലികയെയും പുറത്തു വിട്ടു. ശാന്തമായി വിദൂഷകൻ അവരെ സമുദ്രഗൃഹത്തിൽ കൊണ്ടു ചെന്നാക്കി. അടിയന്തരമായ ചില രാജ്യകാര്യങ്ങൾ നോക്കാനു ണ്ടെന്നും പറഞ്ഞ് രാജ്ഞിയുടെ അടുക്കൽനിന്നും രക്ഷപ്പെട്ട് രാജാവും അവിടേക്ക് ചെന്നു. രണ്ടാം രംഗം ഇവിടെ അവസാനിക്കു

ന്നു.

അടുത്ത രംഗത്തിൽ വിദൂഷകസാമർഥ്യത്താൽ രാജാവും മാള വികയും വീണ്ടും ഏകാന്തത്തിൽ ഒത്തുചേരുന്നു. തുടർന്ന് നാലാം രംഗം. സമുദ്രഗൃഹത്തിൽനിന്ന് പുറത്തുവന്ന് അതിനടുത്തുള്ള സ്ഫടി കസ്തംഭത്തെ ആശ്രയിച്ച് കാവൽ നിൽക്കുന്ന വിദൂഷകൻ സുഖ സ്പർശമായ ആ ശിലയിൽ കിടന്നുറങ്ങിപ്പോയി. അദ്ദേഹം സ്വപ്ന ത്തിൽ 'മാളവികേ, ഇരാവതിയെ അതിശയിക്കൂ' എന്നു പറയുന്നു. അവിടേക്കു വരുന്ന ഇരാവതിയും നിപുണികയും ഇത് കേൾക്കു ന്നു. ക്രുദ്ധയായ നിപുണിക ആ ദുഷ്ടവിദൂഷകനെ വടികൊണ്ടടി ക്കുന്നു. തന്റെ മേലെ പാമ്പ് കയറിയെന്നു പേടിച്ച് വിദൂഷകൻ നില വിളിക്കാൻ തുടങ്ങി. അതു കേട്ട് സമുദ്രഗൃഹത്തിനകത്തുനിന്ന് രാജാവും മാളവികയും ബദ്ധപ്പെട്ട് പുറത്തേക്ക് വരുന്നു. ബകുളാവ ലിക ഓടിവന്ന് പാമ്പുള്ളതുകൊണ്ട് ആരും പുറത്തേക്കു വരരുതെന്ന് രാജാവിനെയും മാളവികയെയും വിലക്കുന്നു. അപ്പോഴേക്കും ഇരാ വതി അവരെ കാണുകയും 'രണ്ടുപേർക്കും തടസ്സം കൂടാതെ ആഗ്രഹം നിറവേറ്റാനുള്ള ദിവാസങ്കേതമുണ്ടല്ലോ' എന്ന് ആക്രോശി ക്കുകയും ചെയ്തു. ഇരാവതിയെക്കണ്ട് എല്ലാവരും സംഭ്രാന്തരായി. അരഞ്ഞാൺകൊണ്ടടിച്ചതിൽ കുപിതനായ രാജാവിനെ പ്രസാദിപ്പി ച്ചില്ലല്ലോ എന്ന് വിദൂഷകൻ ഇടയിൽ കടന്ന് ഇരാവതിയെ ഓർമിപ്പി ച്ചു. കുപിതയായ താൻ എന്തു ചെയ്യുമെന്ന് അവൾ കൈ മലർത്തി. ഇരാവതിയോട് തനിക്ക് വിഷമമൊന്നുമില്ലെന്നും കുറ്റം ചെയ്തവരാ രായാലും തടവിലിട്ടവരെ മോചിപ്പിച്ചതിൽ നന്ദി പറയാൻ മാളവികയും ബകുളാവലികയും തന്റെ അടുക്കൽ വന്നതാണെന്നും രാജാവ് പറ ഞ്ഞു. ഉടനെ രാജ്ഞിയെ കണ്ട് അവർക്ക് തന്നോടുള്ള പക്ഷപാതം മനസ്സിലായെന്ന് അറിയിക്കാൻ ഇരാവതിക്ക് തിടുക്കമായി. വഴിയിൽ വെച്ച് മാധവിക, വിദൂഷകൻ അവരെ മോചിപ്പിക്കാൻ നടത്തിയ ഗൂഢാലോചനയും പ്രവൃത്തികളും നിപുണികയെ ധരിപ്പിച്ചു. അപ്പോ ഴേക്കും കുമാരി വസുലക്ഷ്മി ഒരു കുരങ്ങനെക്കണ്ട് അമ്മരാജ്ഞി യുടെ മടിയിൽ പേടിച്ചുവിറച്ചിരിക്കയാണെന്ന വിവരം പരന്നു. ഇരാ വതിയുടെ അപേക്ഷപ്രകാരം കൂടെ വിദൂഷകനും ഇരാവതിയും നിപു ണികയും പ്രതീഹാരിയും അങ്ങോട്ട് തിരിച്ചു. രാജ്ഞിയെപ്പറ്റി വിചാ രിച്ച് മാളവികയും വിഷാദത്തിലായി. അപ്പോഴാണറിയുന്നത്, അഞ്ചു ദിവസത്തിനുള്ളിൽ പൊന്നശോകം പുഷ്പിച്ചുവെന്ന്. അതു കേട്ട് മാളവികയും ബകുളാവലികയും സന്തുഷ്ടരായി. ഇതോടെ നാലാ മങ്കം സമാപിച്ചു.

അഞ്ചാമത്തേതും അവസാനത്തേതുമായ അങ്കം ഒരു പ്രവേശ

കത്തോടുകൂടി തുടങ്ങുന്നു. ഉദ്യാനപാലികയായ മധുകരികയും രാജ്ഞിയും പരിജനങ്ങളുടെ കൂട്ടത്തിൽപെട്ട കൂനൻ സാരസകനുംതമ്മിലുള്ള സംഭാഷണമാണതിൽ. അതിനാൽ, രാജാവിന്റെ അച്ഛൻ പുഷ്യമിത്രൻ നടത്തുന്ന യജ്ഞത്തിൽ അശ്വരക്ഷകനായി രാജകുമാരൻ വസുമിത്രനെ നിയോഗിച്ചിരിക്കുന്നുവെന്ന വാർത്ത കേട്ട് രാജ്ഞി അവന്റെ ദീർഘായുസ്സിനും നിർവിഘ്നമായ കർമ്മപൂർത്തിക്കും വേണ്ടി ബ്രാഹ്മണർക്ക് നിത്യദക്ഷിണ നൽകുന്നുണ്ടെന്നും രാജ്ഞിയുടെ സഹോദരനായ വീരസേനൻ വിദർഭരാജാവിനെ യുദ്ധത്തിൽ കീഴടക്കിയതിനെത്തുടർന്ന് വിദർഭനാഥന്റെ ദൂതൻ രത്നങ്ങളും ശില്പകാരികളും ദാസികളും മറ്റും നിറഞ്ഞ വാഹനങ്ങളുമായി വിദിശയിലേക്ക് പുറപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടെന്നും മനസ്സിലാകുന്നു.

അങ്കാരംഭത്തിൽ രാജ്ഞി തന്റെ പൊന്നശോകപ്പൂങ്കുലകൾ കാണാൻ കൗശികിയോടൊപ്പം വരുന്നുണ്ടെന്നും ആ സന്തോഷസന്ദർഭത്തിൽ രാജാവും ഉണ്ടായിരിക്കണമെന്നാണ് തന്റെ ആഗ്രഹമെന്നും അദ്ദേഹത്തെ അറിയിക്കുന്നു. മാളവികയെ വിവാഹവേഷമണിയിച്ചാണ് അങ്ങോട്ട് കൊണ്ടുപോകുന്നത്. ഇതും രാജ്ഞിയുടെ ഉദാരതയും രാജാവിന്റെ മാളവികാഭിലാഷപ്രതീക്ഷകളുണർത്താതിരുന്നില്ല. അതിനിടയിൽ മാധവസേനൻ രാജാവിനു സമ്മാനിച്ച രണ്ടു നർത്തകികളിൽ മാളവിക തങ്ങളുടെ രാജകുമാരിയാണെന്നും കൗശികി മാധവസേനന്റെ മന്ത്രിയായ സുമതിയുടെ സഹോദരിയാണെന്നും തിരിച്ചറിയുന്നു. യജ്ഞസേനൻ പ്രതിയോഗിയായ പിതൃവ്യപുത്രൻ മാധവസേനനെ തടവിലാക്കിയെന്നും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഇളയ സഹോദരി മാളവികയെ മന്ത്രി സുമതി പരിജനങ്ങളെ വെടിഞ്ഞ് രാജ്യത്തിൽനിന്ന് പുറത്തേക്ക് രഹസ്യമായി കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോയി എന്നും പറഞ്ഞു. അതിനുശേഷം എന്തു സംഭവിച്ചുവെന്ന് ആ നർത്തകിമാർക്കറിയില്ല. തുടർന്നുള്ള കഥ പരിവ്രാജികയായ പണ്ഡിതകൗശികിയാണ് വിവരിക്കുന്നത്. വിദിശ ഭരിക്കുന്ന അഗ്നിമിത്രന് മാളവികയെ വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുത്ത് അദ്ദേഹവുമായി ബന്ധം സ്ഥാപിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി ആ രാജ്യത്തേക്കു പോകുന്ന ഒരു സാർഥവാഹക സംഘത്തിന്റെ കൂടെ അവർ ചേർന്നു. നിർഭാഗ്യവശാൽ വഴിക്ക് കാട്ടിൽവെച്ച് സംഘത്തെ കൊള്ളക്കാർ ആക്രമിച്ചു. ഒപ്പം സഞ്ചരിച്ചിരുന്ന യോദ്ധാക്കൾ എതിർത്തുനോക്കിയെങ്കിലും ഒടുവിൽ അടിയറവു പറയേണ്ടിവന്നു. മാളവികയെയും തന്റെ സഹോദരി കൗശികിയെയും രക്ഷിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി സുമതി വീരോചിതമായി പോരാടിയെങ്കിലും കൊല്ലപ്പെടുകയാണുണ്ടായത്. കവർച്ചക്കാർ കച്ചവടക്കാരെ കൊള്ളയടക്കുന്നതിനിടയിൽ മാളവിക ഓടി രക്ഷപ്പെട്ടു. അവൾ

അതിർത്തിസേനാപതിയായ വീരസേനന്റെ ആൾക്കാരുടെ പിടിയിൽ പെട്ടു. വീരസേനന് അവളെ വളരെ ഇഷ്ടമായി. തന്റെ സോദരി രാജ്ഞിയായ ധാരിണിയെ സന്തോഷിപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി അവർക്ക് എന്നെന്നും ദാസിയാക്കിവെക്കണമെന്നോർത്ത് അവളെ നൽകി. കൗശികിയാകട്ടെ, കൊള്ളക്കാരുടെ ഭയങ്കരമായ പ്രകടനം കണ്ട് മോഹാസ്യപ്പെട്ടു വീണു. അവൾ മരിച്ചുവെന്നു കരുതി അവർ ശ്രദ്ധിക്കാതെ യാത്ര തുടരുകയും ചെയ്തു. ബോധം വന്നപ്പോൾ കൗശികിക്ക് എല്ലാം ശാന്തമായി തോന്നി. അവൾ സോദരന്റെ മൃതദേഹം കണ്ടെടുത്ത് ഉചിതമായി സംസ്കരിച്ചു. ഒരു വിധവയായ തനിക്ക് ആകെയുള്ളൊരു പിന്തുണയായ ജ്യേഷ്ഠനും കൊല്ലപ്പെട്ടതോടെ, അവൾ ലൗകികജീവിതം ഉപേക്ഷിച്ച് പരിവ്രാജികയായി ധാരിണിയുടെ ഒപ്പം കൂടിയെങ്കിലും മാളവികയുടെ സ്വത്വം വെളിപ്പെടുത്തിയില്ല. അവൾ ഒരു കൊല്ലത്തെ ദാസ്യവൃത്തിക്കുശേഷം മഹാനായൊരു വരനെ നേടുമെന്ന് ഒരു മഹർഷി പ്രവചിച്ചിരുന്നതിനാൽ അതുപോലെ സംഭവിക്കുന്നതു കണ്ട് എല്ലാം ഭംഗിയായി വരുമെന്ന് കൗശികിക്ക് നല്ല തീർച്ചയുണ്ടായിരുന്നു.

കൗശികി ഇക്കഥ പറഞ്ഞുതീർത്തതേയുള്ളൂ, വിദർഭാപ്രശ്നത്തെപ്പറ്റി ആലോചിച്ചുകൊണ്ടിരുന്ന മന്ത്രിസഭ അതെങ്ങനെയാണ് തീർക്കേണ്ടതെന്ന കാര്യത്തിൽ രാജാവിന്റെ അഭിപ്രായമാരാഞ്ഞു. ഒരു മാധ്യസ്ഥ്യമെന്ന നിലയിൽ പ്രതിയോഗികളായ രണ്ടു സഹോദരന്മാർക്കുമായി രാജ്യം വരദാനദിക്കിരുവശത്തുമായി വിഭജിച്ചുകൊടുക്കാൻ പറഞ്ഞു. രാഷ്ട്രീയമായി വളരെ മികച്ചതാണ് ആ നിർദേശമെന്ന് മന്ത്രിമാർ അഭിപ്രായപ്പെട്ടു. ഇരുവരും അന്യോന്യം ശ്രദ്ധിക്കുകയും വിദിശയുടെ കേന്ദ്രാധികാരത്തിൻകീഴിൽ വരികയും ചെയ്യുമല്ലോ. അപ്പോഴാണ് പാടലീപുത്രത്തിലെ ചക്രവർത്തിയായ അച്ഛൻ പുഷ്യമിത്രൻ അഗ്നിമിത്രന് അയച്ച കത്ത് കിട്ടുന്നത്. തന്റെ യജ്ഞാശ്വരക്ഷകനായ പൗത്രൻ വസുമിത്രൻ സിന്ധുദേശത്തെ കുതിരപ്പടയോടുകൂടിയ യവനന്മാരുമായുണ്ടായ യുദ്ധത്തിൽ ജയിച്ച് യജ്ഞാശ്വത്തെ വീണ്ടെടുത്തുവെന്നറിയിച്ചതിനുശേഷം ഉടനെ നടക്കുന്ന ഗംഭീരമായ യജ്ഞമഹോത്സവത്തിൽ അഗ്നിമിത്രൻ വധൂജനങ്ങളോടുകൂടി പങ്കെടുക്കണമെന്ന് ചക്രവർത്തി ആഗ്രഹിക്കുന്നതായി കാണിക്കുന്നതാണ് കത്ത്.

മകന്റെ വിജയത്തിലും മുത്തച്ഛൻ അവനിൽ ചൊരിഞ്ഞ പ്രശംസയിലും അതീവ ആഹ്ലാദവതിയായ ധാരിണി, തന്റെ സന്തോഷം ഇരാവതിയടക്കം എല്ലാവരുമായി പങ്കിട്ടു. പൊന്നശോകം പൂവിട്ടതിനു കാരണക്കാരിയായ മാളവികയ്ക്ക് അവളുടെ ഏറ്റവു

വലിയ അഭിലാഷം സാധിപ്പിച്ചുകൊടുക്കാമെന്ന് മുൻപേ വിചാരിച്ചിരുന്നു. അവൾ രാജകുമാരിയായതിനാലും അവളെ മുൻപേ അഗ്നിമിത്രന് വിവാഹം കഴിച്ചുകൊടുക്കാമെന്ന് കൗശികീസഹോദരനായ മന്ത്രി സുമതി ആഗ്രഹിച്ചിരുന്നതിനാലും അവരന്യോന്യം പ്രേമബദ്ധരാണെന്നറിയാൻ കഴിഞ്ഞതിനാലും മാളവികയെ അഗ്നിമിത്രന് സമ്മാനമായി നൽകാൻ ധാരിണീദേവി തയ്യാറായി. ഇരാവതിയുൾപ്പെടെ എല്ലാവരും ആ മംഗളകർമത്തെ അഭിനന്ദിച്ചു. എല്ലാം മംഗളമായി കലാശിച്ചതുകൊണ്ട് ഇനി താൻ വിദർഭയിലേക്കു തിരിച്ചുപോയി മാധവസേനനെ ബഹുമാനിക്കാമെന്ന് കൗശികി പറഞ്ഞപ്പോൾ തങ്ങളെ വിട്ട് പോകരുതെന്ന് ധാരിണീദേവി അപേക്ഷിക്കുകയും കൗശികിയുടെ അഭിനന്ദനവും മാധവസേനനുള്ള തന്റെ കത്തിൽ ഉൽപ്പെടുത്താമെന്ന് രാജാവ് പറയുകയും ചെയ്തതോടെ കൗശികി തീരുമാനം മാറ്റുന്നു. തന്റെനേരെ എപ്പോഴും പ്രസാദസുമുഖിയാരിക്കണമെന്ന് രാജാവി ധാരിണിയോട് അപേക്ഷിക്കുകയും താൻ രാജ്യം ഭരിക്കുന്നിടത്തോളം പ്രജകൾക്ക് അതിവൃഷ്ടി, അനാവൃഷ്ടി മുതലായ ഈതിബാധകളൊന്നുമുണ്ടായിരിക്കില്ലെന്ന് പ്രഖ്യാപിക്കുകയും ചെയ്തുകൊണ്ട് *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* സമാപിക്കുന്നു.

വിക്രമോർവശീയം

*വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലും അഞ്ചങ്കങ്ങൾ തന്നെയാണുള്ളത്. പതിവുപോല ശിവനെ സ്തുതിച്ചുകൊണ്ടുള്ള നാന്ദിയോടെ നാടകം ആരംഭിക്കുന്നു. അനന്തരം പ്രസ്താവന. അതിൽ സൂത്രധാരൻ പൂർവകവികളുടെ നാടകങ്ങൾ പല തവണ കണ്ടുവെന്നും വിക്രമോർവശീയമെന്ന പുതിയ നാടകമവതരിപ്പിക്കാമെന്നും പറയുന്നു. തന്റെ വിനയപൂർവമായ അപേക്ഷയിലുള്ള താല്പര്യംകൊണ്ടോ നായകനായ പുരൂരവസ്സിനെക്കുറിച്ചുള്ള ബഹുമാനംകൊണ്ടോ ഇത് സശ്രദ്ധം കാണണമെന്ന് അദ്ദേഹം സദസ്സിനോടഭ്യർഥിക്കുന്നു. അപ്പോൾ അദ്ദേഹം ആകാശത്തിലൂടെ സഞ്ചരിക്കാവുന്നവനും ദേവന്മാരോട് പക്ഷപാതവുമുള്ള ആരെങ്കിലുമുണ്ടെങ്കിൽ ഞങ്ങളെ രക്ഷിച്ചാലും എന്ന രംഭ, മേന, സഹജന്യ മുതലായ അപ്സരസ്സുകളുടെ നിലവിളി കേൾക്കുന്നു. സൂര്യോപസ്ഥാനം കഴിഞ്ഞ് മടങ്ങിവരുന്ന പുരൂരവസ്സ് അവരോട് കാര്യമെന്തെന്നന്വേഷിക്കുന്നു. കുബേരഭവനത്തിൽനിന്നു തിരിച്ചുവരികയായിരുന്ന ചിത്രലേഖ എന്ന സഖിയോടുകൂടിയ ഉർവശിയെ കേശി എന്ന അസുരൻ പിടിച്ചുവെച്ച വിവരം രംഭ പുരൂരവസ്സിനെ അറിയിക്കുന്നു. ഏതു വഴിയിലൂടെയാണ് ആ നീചൻ പോയതെന്ന് രാജാവ് ചോദിച്ചു. വടക്കുകിഴക്കുദിക്കിലൂടെയാണ് അവൻ പോയതെന്നറിഞ്ഞ് അവരോട് ഹേമകൂടശിലയിൽ കാത്തുനിൽക്കാൻ

പറഞ്ഞ് പുരൂരവസ്സ് കേശിയെ പിന്തുടർന്ന് യുദ്ധം ചെയ്ത് ഉർവശിയെയും ചിത്രലേഖയെയും രക്ഷപ്പെടുത്തി. രാജാവിനോടൊപ്പം തേരിൽ തിരിച്ചുവരുമ്പോൾ ഉർവശി ചിത്രലേഖയുടെ കൈകളിൽ ബോധരഹിതയായി കിടക്കുകയാണ്. ക്രമേണ ഉർവശിക്ക് ബോധം വീണ്ടുകിട്ടുന്നു. ഉർവശിയുടെ സൗന്ദര്യാതിശയം കണ്ട് പുരൂരവസ്സ് ആശ്ചര്യപ്പെട്ടു.

അവളാകട്ടെ, പ്രഥമദർശനത്തിൽത്തന്നെ രാജാവിന്റെ ബാഹുവീര്യവും രൂപശോഭയുംകൊണ്ട് ഏറെ ആകർഷിക്കപ്പെട്ടു. അവരെല്ലാവരും യഥേഷ്ടം സല്ലപിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കേ, ഗന്ധർവപ്രമുഖനായ ചിത്രരഥൻ അവിടേക്കു വന്നു. ഉർവശിയെ അസുരൻ ആക്രമിച്ചത് നാരദൻ പറഞ്ഞുകേട്ട് ഇന്ദ്രൻ ഗന്ധർവസേനയെ അങ്ങോട്ടയച്ചുവെങ്കിലും അപ്പോഴേക്കും പുരൂരവസ്സ് അവളെ രക്ഷപ്പെടുത്തിയെന്നു കേട്ട് അദ്ദേഹത്തെ ഉർവശിയോടൊപ്പം ഇന്ദ്രന്റെ അടുത്തേക്ക് കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോകാൻ വന്നതാണ് താൻ എന്നു ചിത്രരഥൻ പറഞ്ഞു. തക്ക സമയത്ത് രാജാവ് ചെയ്ത് വലിയ കാര്യം തന്നെയാണെന്ന് ഗന്ധർവൻ പ്രശംസിച്ചപ്പോൾ സ്വപക്ഷത്തുള്ളവർ ശത്രുക്കളെ ജയിക്കുന്നത് ഇന്ദ്രന്റെ വീര്യംകൊണ്ടാണെന്ന് രാജാവ് വിനയപൂർവം പതിവചിക്കുന്നു. അഹങ്കാരമില്ലായ്മ വിക്രമാലങ്കാരമാണല്ലോ എന്നു ഗന്ധർവൻ അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു. ഇന്ദ്രനെ കാണാൻ പറ്റിയ അവസരമല്ല അപ്പോൾ തനിക്കെന്നും ഉർവശിയെ ചിത്രരഥൻതന്നെ ഇന്ദ്രന്റെ അടുക്കൽ എത്തിക്കണമെന്നും പുരൂരവസ്സ് പറഞ്ഞു. ഉർവശി തനിക്കു ചെയ്തുതന്ന ഉപകാരം മറക്കുകയില്ലെന്നും അദ്ദേഹത്തിന്റെ കീർത്തി ദേവലോകത്തെത്തിക്കുമെന്നും അവളുടെ നിർദേശമനുസരിച്ച് ചിത്രലേഖ അദ്ദേഹത്തോട് പറഞ്ഞു. ഗന്ധർവനും അപ്സരസ്സുകളും ആകാശത്തേക്കുയർന്നു. ഉർവശി തിരിഞ്ഞ് രാജാവിനെ നോക്കിക്കൊണ്ട്, തന്റെ മുത്തുമാല വള്ളിയിൽ കുടുങ്ങിയത് വിടർത്തിത്തരൂ എന്ന് ചിത്രലേഖയോട് പറയുന്നു. 'നല്ലവണ്ണം കുടുങ്ങിയിട്ടുണ്ട്, വിടർത്താൻ പറ്റുമെന്നു തോന്നുന്നില്ല' എന്ന് സഖി ചിരിച്ചുകൊണ്ട് മറുപടി പറയുന്നു. ഉർവശി രാജാവിനെത്തന്നെ നോക്കിക്കൊണ്ട് മേല്പോട്ടുയർന്നു. പുരൂരവസ്സും ഉർവശിയെപ്പറ്റിത്തന്നെ ചിന്തിച്ചുകൊണ്ട് തേരിൽ കയറുന്നതോടെ ഒന്നാമങ്കം സമാപിക്കുന്നു.

രണ്ടാമങ്കം പ്രവേശകത്തോടുകൂടി തുടങ്ങുന്നു. രാജാവ് വിദൂകനോട് തനിക്ക് ഉർവശിയോട് തോന്നിയ പ്രണയത്തെപ്പറ്റി പറയുകയും അത്, പക്ഷേ, ആരും അറിയരുതെന്ന് ഓർമിപ്പിക്കുകയു ചെയ്യുന്നു. പക്ഷേ, ഔശീനരീരാജ്ഞി രാജാവിന്റെ ഈ മാനസികമായ അസ്വസ്ഥത തിരിച്ചറിയുകയും അതിനെപ്പറ്റി വിശദമായി മനസ്സിലാ

ക്കാൻ നിപുണയായ നിപുണിക എന്ന ചേടിയെ ഏർപ്പാടാക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. അവൾ വിദൂഷകനിൽനിന്നു രാജാവും ഉർവശിയും തമ്മിലുള്ള രഹസ്യപ്രണയത്തിന്റെ കാര്യം ചോർത്തിയെടുക്കുന്നു. പ്രവേശകത്തിനുശേഷം രാജാവും വിദൂഷകനും പ്രവേശിക്കുന്നു. രാജാവ് ദിനചര്യയുടെ ഭാഗമായ രാജ്യകാര്യാലോചനയ്ക്കു ശേഷം തളർന്നിരിക്കുകയാണ്. സ്വാഭാവികമായി അദ്ദേഹം മനോവിനോദനത്തിനുവേണ്ടിയുള്ള ഒരു സ്ഥലം നിർദേശിക്കുവാൻ വിദൂഷകനോടാവശ്യപ്പെടുന്നു. അടുക്കളയല്ലാതെ മറ്റൊരു സ്ഥലവും മധുരപലഹാരങ്ങളുടെ കൂമ്പാരമല്ലാതെ മറ്റൊരു വസ്തുവും വിദൂഷകന് നിർദേശിക്കാൻ കഴിയുന്നില്ല. പ്രമദവനത്തിലേക്കു പോകാമെന്നാണ് രാജാവിന്റെ പക്ഷം. അവിടെയെത്തിയപ്പോഴാണ് വിപരീതഫലമാണുണ്ടായതെന്നു മനസ്സിലാകുന്നത്. ഉർവശിയുടെ നേർക്ക് തോന്നുന്ന അഭിനിവേശത്തെ ഉദ്ദീപിപ്പിക്കുന്നവയാണ് അവിടെ കാണുന്നതെല്ലാം. അപ്പോഴേക്കും ഉർവശിയും ചിത്രലേഖയും ആകാശയാനത്തിലൂടെ അവിടെ എത്തിച്ചേരുന്നു. സ്ഥാനാന്തരഗതമായ സ്വർഗമാണതെന്നും നന്ദനവനൈകദേശം പോലെയാണ് ആ പ്രമദവനമെന്നും ഉർവശി അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു. അവിടെ പരസ്പരം സംസാരിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന രാജാവിനെയും വിദൂഷകനെയും കണ്ടപ്പോൾ അവർക്ക് അദ്ഭുതമായി. തിരസ്കരിണിയിൽ മറഞ്ഞുനിന്ന് അവരുടെ സംഭാഷണം ശ്രദ്ധിക്കാമെന്ന് അവർ തീരുമാനിച്ചു. ഉർവശിയെ കാണാനെന്താണുപായമെന്ന് രാജാവ് ചോദിച്ചതിന് ഉത്തരം കിട്ടി എന്ന ഭാവത്തിൽ വിദൂഷകൻ പറഞ്ഞു: “രാജാവ് നിദ്രയെ ഭജിക്കട്ടെ. നിദ്രയിൽ ഉർവശിയുമായി സമാഗമമാവാം. അല്ലെങ്കിൽ അവളുടെ ചിത്രമെഴുതി അതിൽ നോക്കുകയുമാവാം.” രണ്ടു നിർദേശങ്ങളും രാജാവിന് യുക്തമായി തോന്നിയില്ല. കാമശരങ്ങൾകൊണ്ട് ഹൃദയം തുളയ്ക്കപ്പെടുമ്പോൾ എങ്ങനെ നിദ്ര വരും? അവളുമായി സ്വപ്നത്തിൽ സമാഗമിക്കും? ചിത്രം വരയ്ക്കാൻ തുടങ്ങിയാലും അവളെയോർത്ത് കണ്ണിൽ കണ്ണീർ നിറഞ്ഞ് അത് പൂർത്തിയാക്കാനാവില്ല. തന്നോടുള്ള പുരൂരവസ്സിന്റെ പ്രേമം ഇത്ര ഉള്ളിൽ തട്ടിയതാണെന്ന് ഉർവശി മനസ്സിലാക്കിയിരുന്നില്ല. ഉർവശി തന്റെ വിരഹാവസ്ഥ വിവരിച്ചുകൊണ്ട് രണ്ടു പദ്യങ്ങളുണ്ടാക്കി ഭൂർജപത്രത്തിൽ കുറിച്ച് രാജാവിന്റെ മുൻപിൽ ഇട്ടുകൊടുത്തു. അദ്ദേഹം അതെടുത്ത് വായിച്ച് വളെ നേരിൽ കണ്ടതുപോലെ ആഹ്ലാദമാർന്നു. അത് വിദൂഷകനെ സൂക്ഷിക്കാനേല്പിച്ചു. അപ്പോൾ ഉർവശിയും ചിത്രലഖയും തിരസ്കരിണി നീക്കി രാജാവിന്റെ മുൻപിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടു. അല്പനേരത്ത പ്രണയസംഭാഷണത്തിനു ശേഷം ഉർവശിക്ക് സ്വർഗത്തിൽ സരസ്വതി എഴുതി ഭരതമുനി സംവിധാനം ചെയ്ത ലക്ഷ്മീസ്വയംവരമെന്ന അഷ്ടരസാശ്രിതമായ നാടകം അപ്സരസ്സുകൾ ദേവന്മാരുടെ മുൻപിൽ അഭിനയിക്കേണ്ടുന്ന കാര്യം ഓർമവന്നു. അതിൽ ലക്ഷ്മിയുടെ വേഷമിടേണ്ടത് ഉർവശിയാണ്. ഇന്ദ്രൻ അത് കാണാൻ ഉത്സുകനായിരിക്കയാണ്. ഉർവശി മനസ്സില്ലാമനസ്സോടെ പുരൂരവസ്സിനോട് യാത്ര പറഞ്ഞ് സഖിയോടുകൂടി സ്വർഗത്തിലേക്ക് തിരിച്ചു. അവർ പോയതോടെ രാജാവ് വീണ്ടും വിരഹദുഃഖം അനുഭവിക്കുകയും മനേവിനോദനത്തിന് ഉർവശിയുടെ പ്രണയലേഖനം വീണ്ടും വായിക്കാൻ ആഗ്രഹിക്കുകയും ചെയ്തു. പക്ഷേ, വിദൂഷകന്റെ കൈയിൽനിന്ന് അത് കാറ്റത്ത് പറന്നുപോയിരുന്നു. അവർ അത് അന്വേഷിച്ചുനടക്കുമ്പോൾ, ഔശീനരീരാജ്ഞി രാജാവിന്റെ രഹസ്യപ്രണയത്തിന്റെ രേഖാമൂലമായ ആ തെളിവുമായി അങ്ങോട്ട് വരികയാണ്. കാറ്റത്തു പറന്നുവരുന്ന ആ പ്രണയലേഖനം രാജ്ഞിയുടെ ഒരു കാൽച്ചിലമ്പിൽ കുടുങ്ങിക്കിടക്കുകയയിരുന്നു. നിപുണിക അത് ശ്രദ്ധിക്കുകയും എടുത്ത് വായിച്ചുനോക്കി രാജ്ഞയെ കേൾപ്പിക്കുകയും ചെയ്തു. രാജ്ഞി രാജാവിന്റെ മുൻപിൽ ഓടിയെത്തി ഇനി അന്വേഷിച്ച് വിഷമിക്കേണ്ടെന്നും ഭാഗ്യവശാൽ താൻ കണ്ടുപിടിച്ചുവെന്നും പറഞ്ഞ് വിനയഭാവത്തിൽ അത് കൊടുത്തു. തന്റെ രഹസ്യം കണ്ടുപിടിക്കപ്പെട്ടുവല്ലോ എന്നോർത്ത് രാജ്ഞിയുടെ മുൻപിൽ അപരാധബോധത്തോടെ രാജാവ് ന്യായീകരണമൊന്നും കിട്ടാതെ മൗനിയായി. രാജ്ഞി കുപിതയായി അവിടം വിട്ടുപോകാനൊരുങ്ങുമ്പോൾ അവരെ പ്രസാദിപ്പിക്കാൻ രാജാവ് കാൽക്കൽ വീഴാൻ തുടങ്ങിയെങ്കിലും അവർ വഴങ്ങിയില്ല. രാജാവിന് മധ്യാഹ്നഭക്ഷണത്തിനുള്ള സമയമായതുകൊണ്ട് സ്നാനത്തിനും ഭക്ഷണത്തിനുമായി അദ്ദേഹം സ്ഥലം വിടുന്നതോടെ രണ്ടാമങ്കം അവസാനിക്കുന്നു.

മൂന്നാമങ്കം വിഷ്കംഭകത്തോടെ തുടങ്ങുന്നു. വിഷ്കംഭകത്തിന്റെ രംഗം സ്വർഗമാണ്. രണ്ടു ഭരതശിഷ്യന്മാർ തമ്മിൽ അവിടെ നടക്കുന്ന സംഭാഷണമാണ് വിഷയം. അതനുസരിച്ച് *ലക്ഷ്മീസ്വയംവര*നാടകത്തിൽ ലക്ഷ്മിയുടെ വേഷം അഭിനയിച്ച ഉർവശി, ‘പുരുഷോത്തമനെ’ വരിക്കുന്നു എന്നതിനു പകരം ‘പുരൂരവസ്സിനെ’ എന്നു പറഞ്ഞുപോയി. കുപിതനായ ഭരതൻ, അവളെ സ്വർഗത്തിൽനിന്നു പുറത്തു പോകട്ടെ എന്നു ശപിച്ചു. പക്ഷേ, നാടകാവസാനം ഇന്ദ്രൻ തന്റെ സുഹൃത്തും ഉർവശീകാമുകനുമായ പുരൂരവസ്സിനൊപ്പം താമസിക്കട്ടെ എന്നു ഭേദഗതിപ്പെടുത്തി. അവളിൽ പിറക്കുന്ന പുത്രൻ അച്ഛനെ കാണുന്നതുവരെ എന്ന് അവധിയും നിശ്ചയിച്ചു. അങ്ങനെ ഉർവശിക്ക് ശാപം ഉപകാരമായി. ആ സന്ധ്യയ്ക്ക് മണിഹർമ്യതതിന്റെ

മട്ടുപ്പാവിൽവെച്ച് സുദർശനനായ രാജാവ് രോഹിണീസംയോഗത്തോടുകൂടിയ ചന്ദ്രനെ രാജാവിനൊപ്പം കണ്ട് വ്രതമവസാനിപ്പിക്കാൻ രാജ്ഞി ആഗ്രഹിക്കുന്നു. അതനുസരിച്ച് രാജാവ് വിദൂഷകനോടുകൂടി അവിടെ രാജ്ഞിയെ കാത്തിരിക്കുകയാണ്. അപ്പോഴാണ് ഉർവശി ചിത്രലേഖയോടുകൂടി ആകാശത്തുനിന്ന് അവിടേക്ക് ഇറങ്ങുന്നത്. അവൾ അഭിസാരികയുടെ വേഷത്തിലാണ്. അവരിരുവരും തിരസ്കരിണിയിൽ മറഞ്ഞുനിൽക്കുകയാണ്. അപ്പോൾ രാജ്ഞി നേരത്തെ നിശ്ചയിച്ചിരുന്നതുപോലെ പൂജാസാധനങ്ങളോടുകൂടി അങ്ങോട്ടു വരുന്നു. രാജ്ഞിയുടെ വേഷവും ഭാവവും, ഉർവശിയെക്കൊണ്ട് ഇന്ദ്രപത്നിയായ ശചിയെ ഓർമിപ്പിക്കുന്നു. രാജ്ഞി പ്രിയാനുപ്രസാദനം എന്ന വ്രതമാണ് അവിടെ അനുഷ്ഠിക്കാൻ പോകുന്നത്. രാജ്ഞി ചന്ദനകുങ്കുമപുഷ്പാദികൾ കൊണ്ട് ചന്ദ്രരശ്മികളെയും മധുരപലഹാരങ്ങൾകൊണ്ട് വിദൂഷകനെയും പൂജകൊണ്ട് രാജാവിനെയും ആരാധിക്കുന്നു. അനന്തരം രാജാവിനെ കൂപ്പുകൈയോടുകൂടി പ്രണമിച്ചുകൊണ്ട് രാജ്ഞി പ്രതിജ്ഞ ചെയ്യുന്നു: "രോഹിണീയുക്തനായ ചന്ദ്രനെ സാക്ഷി നിർത്തി ആര്യപുത്രനെ ഞാൻ പ്രസാദിപ്പിക്കുന്നു. ഇന്നു മുതൽ ആര്യപുത്രൻ പ്രാർഥിക്കുന്ന, ആര്യപുത്രന്റെ സമാഗമപ്രണയിനിയായ സ്ത്രീയോടൊപ്പം പ്രീതിപൂർവം ഞാൻ നിവസിക്കുന്നതാണ്." ഉടനെ രാജ്ഞി പരിവാരങ്ങളോടൊപ്പം പോയി. ഉർവശിയും ചിത്രലേഖയും തിരസ്കരിണി നീക്കി രാജാവിന്റെ മുൻപിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടു. ഉപചാരവാക്യങ്ങൾക്കും കുശലപ്രശ്നങ്ങൾക്കും ശേഷം വസന്തം കഴിഞ്ഞതോടെ ഉഷ്ണസമയത്ത് സൂര്യോപസ്ഥാനം ചെയ്യേണ്ടതുകൊണ്ട് തനിക്ക് പോകേണ്ടതിനാൽ, ഉർവശി സ്വർഗം ആഗ്രഹിക്കാതിരിക്കത്തക്ക വിധത്തിൽ വേണ്ടതെല്ലാം ചെയ്യാൻ രാജാവിനോട് അപേക്ഷിച്ചുകൊണ്ട് ചിത്രലേഖ വിടവാങ്ങുന്നു. ഉർവശിയും പുരൂരവസ്സും സമാഗമരൂപമായ അഭിലാഷം സാധിച്ച് സന്തൃപ്തരായി.

സഹജന്യയും ചിത്രലേഖയും തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണം ഉൾക്കൊള്ളുന്ന പ്രവേശകത്തോടെ നാലാമങ്കം ആരംഭിക്കുന്നു. ഉർവശിയുമായുള്ള സമാഗമത്തെത്തുടർന്ന് പുരൂരവസ്സ് രാജ്യഭരണം മന്ത്രിമാരെ ഏല്പിച്ച് അവളോടുകടി ഗന്ധമാദനത്തിലേക്ക് മധുവിധു ആഘോഷിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി പോയി. അവിടെ മന്ദാകിനീസൈകതഭൂവിൽ കളിക്കുന്ന ഉദയവതി എന്ന ഒരു വിദ്യാധരപ്പെൺകൊടിയെ ഏറെ നേരം നോക്കിനിന്നു എന്നതിന്റെ പേരിൽ കുപിതയായി ഉർവശി ഭർത്താവിന്റെ അനുനയത്തിനു വഴങ്ങാതെ മദോന്മത്തയായി സ്ത്രീകൾക്ക് കടന്നുചെല്ലാൻ പാടില്ലാത്ത കുമാരവനത്തിൽ കയറി.

അതിൽ കയറുന്ന സ്ത്രീകൾ വള്ളികളായിപ്പോകും. അതുപ്രകാരം ഉർവശിയും വള്ളിയായി മാറി. പെട്ടെന്നുള്ള പ്രിയയുടെ അന്തർധാനം പുരൂരവസ്സിനെ അതീവ ദുഃഖത്തിലാഴ്ത്തി. ഇത്രയുമാണ് അവരുടെ സംഭാഷണത്തിൽനിന്ന് ഉരുത്തിരിഞ്ഞുവരുന്ന കാര്യങ്ങൾ. ഉർവശി അപ്രത്യക്ഷയായതുകൊണ്ട് ആരബ്ധമായ വർഷകാലത്ത് വരാൻ പോകുന്ന പുരൂരവസ്സിന്റെ ശോചനീയസ്ഥിതി ആ അപ്സരസ്സുകളെ ഏറെ ഉത്കണ്ഠിതരാക്കി.

അങ്കാരംഭം വിരഹോന്മത്തവേഷത്തിലുള്ള പുരൂരവസ്സിന്റെ പ്രവേശത്തോടുകടിയാണ്. മരങ്ങൾ, വള്ളികൾ, പക്ഷികള, മൃഗങ്ങൾ, മേഘം എന്നിങ്ങനെ എല്ലാറ്റിനോടും കാണാതായ പ്രിയയെ അന്വേഷിച്ചുകൊണ്ട് അദ്ദേഹം അലഞ്ഞുനടന്നു. ചിലപ്പോൾ വർഷമേഘത്തെക്കണ്ട് തന്റ പ്രിയതമയെ തട്ടിക്കൊണ്ടുപോകുന്ന രാക്ഷസനാണെന്ന് അദ്ദേഹത്തിന് തോന്നും. അതിനു നേരെ ശരം തൊടുക്കും. ആലോചിച്ചുനോക്കുമ്പോൾ യഥാർഥസ്ഥിതി മനസ്സിലാവുകയും ചെയ്യും. ഉർവശിയുടെ മുലക്കച്ച കണ്ടുകിട്ടിയ സന്തോഷത്തോടെ അവൾ പോയ വഴി ഇതാകയാൽ ഇനി കണ്ടുപിടിക്കാൻ പ്രയാസമില്ലെന്ന് ആശ്വസിക്കുമ്പോഴേക്കും അത് ഇന്ദ്രഗോപപ്പുഴുക്കളോടുകൂടിയ പച്ചപ്പുല്ല് കണ്ട് തെറ്റിദ്ധരിച്ചതാണെന്നു തിരിച്ചറിയുന്നു. അങ്ങനെ കരഞ്ഞും പറഞ്ഞും നടക്കുന്നതിനിടെ വഴിയിൽ ഒരു രത്നം കണ്ട് അതെടുക്കുന്നു. പ്രിയതമ കൂടെയില്ലാത്തതുകൊണ്ട് രത്നം കണ്ടെന്തു പ്രയോജനമെന്നു ചിന്തിച്ച് അതവിടെത്തന്നെ ഉപേക്ഷിക്കാൻ നോക്കവേ, അത് സംഗമനീയരത്നമാണെന്നും അത് ധരിച്ചാൽ പ്രിയയുമായി സംഗമിക്കാമെന്നുമുള്ള അശരീരി കേൾക്കായി. അത് ധരിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെയായി പിന്നത്തെ അലച്ചിൽ. അങ്ങനെ ഒരു വള്ളിയെ കണ്ട് ആകൃഷ്ടനായി കണ്ണടച്ച് അതിനെ പുണർന്നപ്പോൾ അത് ഉർവശിയായി മാറി. സന്തുഷ്ടിയോടെ ഇരുവരും തലസ്ഥാനത്തേക്കു മടങ്ങി. ഇതോടെ നാലാമങ്കം കഴിഞ്ഞു.

അഞ്ചാമങ്കത്തിലെ സംഭവങ്ങൾ ഗന്ധമാദനത്തിൽനിന്നു വന്ന ഉടനെ നടക്കുന്നതാണ്. ഒരു ദിവസം രാജ്ഞിമാരോടൊത്ത് അദ്ദേഹം ഗംഗായമുനാസംഗമത്തിൽ കുളിക്കാൻ പോയി. കുളിച്ചുകയറിയ ശേഷം രാജകീയവേഷമണിയുമ്പോഴാണ് സംഗമനീയരത്നം കാണാനില്ലെന്നു മനസ്സിലായത്. ഇറച്ചിക്കഷണമാണെന്നു ധരിച്ച് അത് ഒരു കഴുകൻ തട്ടിക്കൊണ്ടുപോയി. അമ്പും വില്ലുമെടുത്ത് ലക്ഷ്യത്തിൽ തൊടുക്കാൻ തുടങ്ങുമ്പോഴേക്കും പക്ഷി പറന്ന് അങ്ങ് കാണാമറയത്തെത്തിയിരുന്നു. ആ പക്ഷി ചേക്കേറുന്നത് ഏതു മരത്തിലാണെന്നു കണ്ടുപിടിക്കാൻ നാഗരികനെ ചുമതലപ്പെടുത്താൻ രാജാവ് കഞ്ചുകി

മുഖേന ഏർപ്പാടാക്കി. അതു വിചാരിച്ച് വിഷാദിച്ചിരിക്കുന്ന പുരൂരവസ്സിന്റെ അടുക്കലേക്ക് കഞ്ചുകി ആ രത്നവും ഒരു ശരവുമായി കടന്നുവരുന്നു. ശരത്തിന്മേൽ ഉർവശിയുടെയും പുരൂരവസ്സിന്റെയും മകൻ ആയുസ്സ് എന്നു രേഖപ്പെടുത്തിയിട്ടുണ്ട്. തനിക്ക് ഇത്രയും പ്രായമുള്ള ഒരു പുത്രനുള്ളത് പുരൂരവസ്സിനെ വിസ്മയഭരിതനാക്കി. ഉർവശിയെ താൻ ഒരു തവണയേ കുറച്ചുനാളത്തേക്ക് പിരിഞ്ഞിരുന്നുള്ളൂ. നൈമിഷികാരണ്യത്തിൽ ഒരു സത്രത്തിൽ പങ്കെടുത്തപ്പോൾ. അപ്പോൾ ഉർവശിക്ക് ഗർഭലക്ഷണങ്ങളൊന്നും കണ്ടിരുന്നുമില്ല. ദിവ്യസ്ത്രീകൾക്ക് മാനുഷീധർമങ്ങൾ ചേരണമെന്നില്ലല്ലോ എന്നും പ്രഭാവനിഗൂഢങ്ങളാണല്ലോ അവരുടെ ചരിതങ്ങളെന്നും വിദൂഷകൻ ചൂണ്ടിക്കാട്ടി. അപ്പോൾ ച്യവനാശ്രമത്തിൽനിന്ന് ഒരു താപസി ഒരു കുമാരനുമായി അവിടെ വന്നു. ആ കുമാരനും രാജാവുമായുള്ള സാദൃശ്യം വിദൂഷകൻ ശ്രദ്ധിച്ചു. രാജാവ് സ്വയം തന്റെ സന്താത്താലെന്നപോലെ അവനാൽ ആകൃഷ്ടനായി. കുമാരന് രാജാവിന്റെ നേർക്കും അങ്ങനെ തോന്നി. ഈ പുത്രനുണ്ടായപ്പോൾത്തന്നെ അമ്മ കുട്ടിയെ വളർത്താൻ തന്നെ ഏല്പിച്ചതാണെന്നു താപസി പറഞ്ഞു. ച്യവനമഹർഷിയുടെ അനുമതിയോടെ അത് താനേറ്റു. ജാതകർമം, നാമകരണം, ഉപനയനം മുതലായ സംസ്കാരങ്ങളെല്ലാം മഹർഷി തന്നെ ചെയ്തു. ക്ഷത്രിയനു ചേരും വിധം ധനുർവിദ്യ അഭ്യസിപ്പിച്ചു. ഒരു ദിവസം അവൻ സതീർഥ്യരോടൊപ്പം ദർഭയും ചമതയും പൂവും ശേഖരിക്കാൻ കാട്ടിലേക്കു പോയി. അവിടെ ഒരു മരത്തിന്മേൽ ഇറച്ചിക്കഷണത്തോടുകൂടി ഇരിക്കുന്ന ഒരു കഴുകന്റെ നേർക്ക് ഇവൻ അമ്പയച്ചു. ഇതറിഞ്ഞ് മഹർഷി ആശ്രമത്തിൽ അനുഷ്ഠിക്കേണ്ടുന്ന അഹിംസാധർമം തെറ്റിച്ച ഇവനെ അമ്മയ്ക്കു തിരിച്ചേല്പിക്കാൻ തന്നോടാവശ്യപ്പെട്ടു. അതുകൊണ്ട് ഇവനെ രക്ഷിതാക്കളെ ഏല്പിക്കാനാണ് താൻ വന്നതെന്ന് താപസി രാജാവിനെ അറിയിച്ചു. അപ്പോൾ കുമാരൻ അച്ഛനെയും അദ്ദേഹത്തിന്റെ നിർദേശമനുസരിച്ച് വിദൂഷകനെയും നമസ്കരിച്ചു. ഉർവശി വന്ന് അച്ഛനെയും മകനെയും ഒന്നിച്ചുകണ്ട് സന്തോഷാശ്രുക്കൾ പൊഴിച്ചു. ഒപ്പം, പ്രിയതമനായ പുരൂരവസ്സിനെ എന്നേക്കുമായി പിരിയണമല്ലോ എന്നോർത്ത് വ്യസനിക്കുകയും ചെയ്തു. രാജാവ് മകനെ കാണുന്നതുവരെ മാത്രമേ അദ്ദേഹത്തോടൊപ്പം ജീവിക്കാവൂ എന്നായിരുന്നല്ലോ ഇന്ദ്രന്റെ ശാപഭേദഗതി. പ്രിയതമയെ പിരിയുന്നതോടൊപ്പം ലൗകികജീവിതം വെടിഞ്ഞ് വാനപ്രസ്ഥം തുടങ്ങാനും അദ്ദേഹം ആലോചിച്ചു. അതുപ്രകാരം ആയുസ്സിനെ യുവരാജാവായി അഭിഷേചിച്ചു. അപ്പോഴേക്കും ഇന്ദ്രനിൽനിന്നുള്ള ഒരു സന്ദേശവുമായി നാരദൻ അവി

ടേക്കു വന്നു. പുരൂരവസ്സ് തൽക്കാലം രാജ്യഭാരം ഒഴിയരുത്; ഉടനെ നടക്കാൻ പോകുന്ന ദേവാസുരയുദ്ധത്തിൽ വിജയിക്കാന തനിക്ക് അദ്ദേഹത്തിന്റെ സഹായം വേണം; ഉർവശി ഇനിയുള്ള കാലവും പുരൂരവസ്സിനൊപ്പം ജീവിക്കട്ടെ – ഇതാണ് ഇന്ദ്രസന്ദേശച്ചുരുക്കം. ഇതോട എല്ലാവരിലും പരന്ന ശോകച്ഛായ നീങ്ങി. ആയുസ്സിന്റെ അഭിഷേകമഹോത്സവം ഗംഭീരമായി ആഘോഷിക്കപ്പെട്ടു. ആഘോഷത്തിൽ സംബന്ധിക്കാൻ ഇന്ദ്രൻ അനേകം അപ്സരസ്സുകളെ അയച്ചു. ഉർവശിയുടെ നിർദേശമനുസരിച്ച് ആയുസ്സ് വലിയമ്മയായ ഔശീനരീദേവിയെ നമസ്കരിച്ച് അവരുടെ ആശീർവാദം വാങ്ങി. ഭരതവാക്യത്തോടെ അഞ്ചാമങ്കവും *വിക്രമോർവശീയ*നാടകവും സമാപിക്കുന്നു.

അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം

കാളിദാസന്റെ പതിവനുസരിച്ച് ശിവസ്തുതിയോടെ ഏഴങ്കങ്ങളുള്ള *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ഒന്നാമങ്കം ആരംഭിക്കുന്നു. കാളിദാസന്റെ പുതിയ നാടകമായ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*മാണ് അഭിരൂപഭൂയിഷ്ഠമായ സദസ്സിനുമുൻപിൽ അവതരിപ്പിക്കാൻ പോകുന്നത് എന്നതിനാൽ ഓരോ പാത്രവും നന്നാക്കാൻ വേണ്ട യത്നം നടത്തണമെന്ന് സൂത്രധാരൻ നടിയോട് ആവശ്യപ്പെടുന്നു. വിദ്വാന്മാർ അഭിനന്ദിച്ചാലേ പ്രയോഗവിജ്ഞാനം നന്നായി എന്നു പറയാൻ കഴിയൂ എന്നാണ് സൂത്രധാരന്റെ അഭിപ്രായം. പ്രസ്തുതമായ ഗ്രീഷ്മകാലത്തെ അധികരിച്ച് നടി പാടിയ പാട്ടിൽ എല്ലാവരും മതി മറക്കുന്നു. ഈ പ്രസ്താവനയ്ക്കുശേഷം മാനിനെ പിന്തുടരുന്ന വില്ലും അമ്പുമേന്തിയ ദുഷ്യന്തൻ തേരിൽ പ്രവേശിക്കുന്നു. ആശ്രമമൃഗത്തെ കൊല്ലരുതേ കൊല്ലരുതേ എന്ന് വൈഖാനസൻ പറയുന്നതു കേട്ട് ദുഷ്യന്തൻ ശരം പിൻവലിക്കുന്നു. വൈഖാനസന്മാർ ചക്രവർത്തിയായ പുത്രനുണ്ടാവട്ടെ എന്ന് അദ്ദേഹത്തെ അനുഗ്രഹിക്കുന്നു. മാലിനീതീരത്തുള്ള കണ്വാശ്രമം സന്ദർശിക്കാനും അവർ ദുഷ്യന്തനെ ക്ഷണിച്ചു. കണ്വൻ മകളുടെ ദൈവദോഷം തീർക്കാൻ സോമതീർഥത്തിലേക്കു പോയിരിക്കയാണെന്നും ശകുന്തളയെ ആതിഥ്യം നിറവേറ്റാൻ ഏല്പിച്ചിരിക്കയാണെന്നും അറിഞ്ഞ് ഏതായാലും ആശ്രമം സന്ദർശിക്കാമെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ തീരുമാനിക്കുന്നു. ആശ്രമവാസികൾക്ക് ഉപദ്രവം വരാതിരിക്കാൻ അവിടെ എത്തുന്നതിനു മുൻപുന്നെ തേരു നിർത്തി, കുതിരകളെ മേയാൻ വിട്ട് തേരാളിയുടെ കൈയിൽ അമ്പും വില്ലും ആഭരണങ്ങളും ഏല്പിച്ച് ആശ്രമത്തിലേക്കു കയറി. അവിടെ മൂന്ന് ആശ്രമകന്യകമാർ തൈമരങ്ങളെ നനയ്ക്കുകയായിരുന്നു. അതിലൊന്ന് കണ്വന്റെ മകൾ ശകുന്തളയാണ്. മറ്റുള്ളവർ അവളുടെ

സഖികളായ അനസൂയയും പ്രിയംവദയും. അവർ നർമസല്ലാപം ചെയ്യുന്നതിനിടയിൽ ശകുന്തളയുടെ വിവാഹത്തെ സംബന്ധിച്ചും കളിവാക്ക് പറയുന്നുണ്ട്. അതിൽനിന്ന് അവൾ അവിവാഹിതയാണെന്നു വ്യക്തമാവുന്നു. ബ്രാഹ്മണനായ കണ്വന്റെ പുത്രിയായ അവളെ ക്ഷത്രിയനായ തനിക്ക് ആഗ്രഹിക്കാമോ? ഏതായാലും ശകുന്തളയോട് ദുഷ്യന്തന് എന്തെന്നില്ലാത്ത അഭിനിവേശം തോന്നി. അതിനിടയിൽ ഒരു വണ്ട് അവളെ ഉപദ്രവിക്കുന്നത് കണ്ടു. വണ്ടിൽ കാമുകധർമങ്ങൾ കാണുന്ന അദ്ദേഹത്തിന് അതിനോട് അസൂയ തോന്നുന്നു. ഭ്രമരബാധ സഹിക്കവയ്യാത അതിൽനിന്ന് തന്നെ രക്ഷിക്കണമെന്ന് അവൾ സഖികളോടപേക്ഷിച്ചു. തപോവനങ്ങളെ രക്ഷിക്കേണ്ടത് രാജാവാകയാൽ തന്നെ രക്ഷിക്കാൻ രാജാവായ ദുഷ്യന്തനെ വിളിക്കൂ എന്ന് അവർ തമാശയായി പറഞ്ഞു. ഇതിനെ ഒരവസരമായെടുത്ത് ദുഷ്യന്തൻ അങ്ങോട്ട് കടന്നുചെന്നു. അപ്രതീക്ഷിതമായ ഒരു പുരുഷന്റെ വരവിൽ അവർ പെട്ടെന്ന് അമ്പരന്നുപോയെങ്കിലും താമസിയാതെ പൂർവസ്ഥിതി പ്രാപിച്ച് അവർ അദ്ദേഹത്തെ യഥാവിധി സ്വാഗതം ചെയ്തു. അദ്ദേഹകത്തെ കണ്ടപ്പോൾ തപോവനവിരുദ്ധമായ വികാരത്തിന് താൻ അടിപ്പെടുന്നുവല്ലോ എന്ന് ശകുന്തളയ്ക്കു തോന്നി. എല്ലാവരും ആ മരത്തണലതതിരുന്ന് സംസാരിക്കാൻ തുടങ്ങി. ശകുന്തളയുടെ ഭാവഭേദം സഖിമാർ ശ്രദ്ധിച്ചു. സഖിമാർ അദ്ദേഹമാരാണെന്നും എന്തിനാണവിടെ വന്നതെന്നും മറ്റും സ്വാഭാവികമായ ഔത്സുക്യത്തോടെയെന്ന മട്ടിൽ ദുഷ്യന്തനോട് ചോദിച്ചു. രാജാവാണെന്നും രാജപ്രതിനിധിയാണെന്നും വ്യാഖ്യാനിക്കത്തക്ക വിധത്തിൽ അവ്യക്തമായാണെങ്കിലും അദ്ദേഹം തന്നെ പരിചയപ്പെടുത്തി. ശകുന്തളയെപ്പറ്റിയുള്ള അദ്ദേഹത്തിന്റെ ജിജ്ഞാസ ശമിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് അവളുടെ ജീവിതകഥ അനസൂയ വിവരിച്ചു. സംഭാഷണത്തിനിടയിൽ ശകുന്തള ഒന്നും മിണ്ടിയില്ലെങ്കിലും അവൾക്ക് ദുഷ്യന്തനോട് ആഭിമുഖ്യമുണ്ടായിരുന്നുവെന്ന് അവളുടെ മൗനവും മററുള്ളവരുടെ നോക്കിലും വാക്കിലുമെല്ലാമുള്ള ശ്രദ്ധയും വ്യക്തമാക്കുന്നു. അതിനിടയിൽ ദുഷ്യന്തന്റെ നായാട്ടുസംഘം അങ്ങോട്ടു വരുന്ന ശബ്ദകോലാഹലവും ഒരു മദയാനയുടെ ബഹളവും ആശ്രമവാസികളിൽ വിഭ്രാന്തി പരത്തി. ആ മൂവരുടെ ആഹ്ലാദകരമായ സാമീപ്യം ദുഷ്യന്തന് തത്കാലം കൈവിടേണ്ടിവന്നു. അദ്ദേഹത്തിന് കാര്യങ്ങളൊക്കെ നേരെയാക്കാൻ പോകേണ്ടിവരികയും ചെയ്തു. ശകുന്തള രാജാവിനെത്തന്നെ നോക്കിക്കൊണ്ട് വ്യാജഭാവത്തിൽ താമസിച്ച് സഖിമാരുടെ കൂടെ പോയി. നഗരത്തിലേക്കു പോകുന്നതിൽ ഔത്സുക്യമില്ലെങ്കിലും ദുഷ്യന്തനും പുറപ്പെട്ടു. അതോടുകൂടി ഒന്നാമങ്കം അവസാനിക്കുന്നു.

രണ്ടാമങ്കം വിദൂഷകന്റെ ദീർഘവിലാപവിചാരത്തോടുകൂടി തുടങ്ങുന്നു. ദുഷ്യന്തന്റെ സുഹൃത്തെന്ന നിലയ്ക്ക് നായാട്ടു നിമിത്തമുള്ള കഷ്ടപ്പാടുകളനുഭവിക്കുകയാണദ്ദേഹം. അതിനുപുറമെയാണ് രാജാവിന്റെ ഇപ്പോഴത്തെ ശകുന്തളാഭ്രമം. നഗരത്തിലേക്കു പോകേണ്ട വിചാരമേയില്ല. സുഹൃത്ത് വരുന്നുണ്ട്. അംഗഭംഗവികലനെപ്പോരെ നിൽക്കാം. എന്നാലെങ്കിലും അല്പം വിശ്രമം അനുവദിക്കപ്പെട്ടേക്കാം. അപ്പോൾ പരിവാരങ്ങളോടുകൂടി രാജാവ് പ്രവേശിക്കുന്നു. ഒരു പകലെങ്കിലും തന്നെ വിശ്രമിക്കാനനുവദിക്കണമെന്ന് വിദൂഷകൻ രാജാവിനോടപേക്ഷിച്ചു. വിദൂഷകൻ ഇങ്ങനെ പറയുന്നു, ശകുന്തളയെ വിചാരിച്ച് തനിക്കും നായാട്ടിൽ താല്പര്യം തോന്നുന്നില്ല. ഇപ്രകാരം ദുഷ്യന്തനും തോന്നുന്നുണ്ട്. ആശ്രമത്തിലെ അന്തേവാസികൾക്കും പാവം മൃഗങ്ങൾക്കും ഉപദ്രവമൊന്നും ഉണ്ടാവാിരിക്കാൻ അനുയായികളോട് പറയണമെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ സേനാപതിയോട് കല്പിച്ചു. അദ്ദേഹം പോയപ്പോൾ രാജാവ് വിദൂഷകനുമായി ശകുന്തളയെ കണ്ടതിനെപ്പറ്റിയും അവളോട് തനിക്കെന്നപോലെ അവൾക്ക് തന്നോടും പ്രണയമുണ്ടെന്നതിനെപ്പറ്റിയും അവളെ കാണാൻ ഇനിയും എങ്ങനെ ആശ്രമത്തിൽ ചെല്ലണമെന്നതിനെപ്പറ്റിയും സംസാരിച്ചു. അപ്പോൾ രണ്ട് ഋഷികുമാരന്മാർ വന്ന് രാക്ഷസന്മാരിൽനിന്നുള്ള രക്ഷയ്ക്കായി തങ്ങൾ ഉടനെ നടത്തുന്ന യാഗത്തിൽ അതിഥിയായി പങ്കെടുത്ത് താമസിക്കാൻ ദുഷ്യന്തനെ ക്ഷണിച്ചു. കണ്വൻ അവിടെ ഉണ്ടായിരുന്നെങ്കിൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആത്മീയതേജസ്സ് തന്നെ മതിയായിരുന്നു അവരുടെ രക്ഷയ്ക്ക്. അദ്ദേഹം സ്ഥലത്തില്ലാത്തുകൊണ്ട് രാജാവ് വരണമെന്നാണവർ പറയുന്നത്. ഇതുകേട്ട് രാജാവിന് സന്തോഷമായി. അവർ പോയപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ കുറച്ചു ദിവസത്തെ ആശ്രമവാസത്തിനു സജ്ജനായി വിദൂഷകനോട് കൂടെ വരുന്നോ എന്നാരാഞ്ഞു. ശകുന്തളയെ കാണണമെന്നുണ്ടെങ്കിലും രാക്ഷസന്മാരുണ്ടെന്നു കേട്ടപ്പോൾ പേടിയായെന്നായി വിദൂഷകൻ. അപ്പോഴാണ്, അന്നേക്കു നാലാം ദിവസം തന്റെ വ്രതാവസാനത്തിൽ ദുഷ്യന്തൻ ഉണ്ടായിരിക്കണമെന്ന അമ്മയുടെ ക്ഷണവുമായി കരഭകൻ വരുന്നത്. എന്തു ചെയ്യണം? ഒരു ഭാഗത്ത് തപസ്വികാര്യം; മറുവശത്ത് ഗരുജനകല്പന. രണ്ടും ലംഘിക്കാൻ പറ്റില്ല. ഈ ധർമസങ്കടത്തിൽനിന്നൊഴിവാകാൻ എന്തുപായം? അങ്ങനെ, വിദൂഷകനെ അമ്മയുടെ അടുക്കലേക്കയയ്ക്കനും താൻ തപസ്വികാര്യം നോക്കാനും നിശ്ചയിച്ചു. ചപലനായ ഈ ബ്രാഹ്മണൻ അന്തഃപുരത്തിൽ ചെന്ന് ശകുന്തളാവൃത്താന്തം എഴുന്നള്ളിച്ചേക്കുമോ എന്ന സംശയത്താൽ,

ആ ആശ്രമകന്യകയെപ്പറ്റി താൻ പറഞ്ഞതെല്ലാം തമാശയാണ്,
ഒന്നും വാസ്തവമെന്ന് വിചാരിക്കരുത് എന്നു ദുഷ്യന്തൻ, നഗരത്തി
ലേക്കു പുറപ്പെടാൻ തയ്യാറായ വിദൂഷകനോട് പറഞ്ഞു. ഇതോടെ
രണ്ടാമങ്കത്തിന് പരിസമാപ്തിയായി.

മൂന്നാമങ്കം ആരംഭത്തിലെ വിഷ്കംഭകത്തിൽ ഒരു യജമാനശി
ഷ്യൻ ദുഷ്യന്തന്റെ സാന്നിധ്യംകൊണ്ട് യജ്ഞകർമങ്ങളെല്ലാം
നിർവിഘ്നം സമാപിച്ചുവെന്ന് സന്തൃപ്തിയടയുന്നു. ഒപ്പം, ഉഷ്ണം
കൊണ്ട് ഏറെ അസ്വസ്ഥയാണ് ശകുന്തള എന്നും അവൾക്കുവേണ്ടി
രാമച്ചച്ചാറും താമരത്തണ്ടും കൊണ്ടുപോവുകയാണെന്നും നാമറിയു
ന്നു. വിഷ്കംഭകത്തിനുശേഷം കാമാതുരനായ ദുഷ്യന്തൻ പ്രവേശി
ക്കുന്നു. ഭയങ്കരമായ ചൂടുള്ള ഈ മധ്യാഹ്നത്തിൽ മാലിനീതീരത്തെ
വള്ളിക്കുടിലുകളിൽ സഖികളോടൊത്ത് കഴിയുകയാവും ശകുന്തള;
അവളെ കാണുകതന്നെ എന്നു വിചാരിച്ച് ദുഷ്യന്തൻ അങ്ങോട്ടു നട
ന്നു. അവിടെ ഉഷ്ണശമനത്തിനായി വീശുന്ന സഖികളോട്, താമര
യിലക്കാറ്റ് കൊള്ളുമ്പോൾ ആശ്വാസം തോന്നുന്നുണ്ടോ എന്ന ചോദ്യ
ത്തിന്, സഖികൾ എനിക്ക് വീശുന്നുണ്ടോ എന്നാണ് ശകുന്തള തിരിച്ചു
ചോദിക്കുന്നത്. അത്രത്തോളം പരിസരബോധം മറക്കുകയും ക്ഷീണി
ക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കയാണവൾ. ദുഷ്യന്തൻ മറഞ്ഞുനിന്ന് പ്രിയ
യുടെ ആ അവസ്ഥ കാണുകയും അവരുടെ സംഭാഷണം കേൾക്കു
കയും ചെയ്യുന്നു. ആ രാജർഷിയെ കണ്ടതു മുതൽക്കാണ് ശകുന്ത
ളയിൽ ഈ പര്യുത്സുകത്വം കാണാറായതെന്നും ഈ ദുഃഖത്തിന്
കാരണമെന്തെന്നറിയില്ലെന്നും പ്രിയംവദ അനസൂയയോട് സ്വകാര്യ
മായി പറയുന്നു. തനിക്കും ആ ആശങ്കയുണ്ടെന്നും അവളോടുതന്നെ
ചോദിക്കാമെന്നും അനസൂയയും സംശയം പങ്കുവെക്കുന്നു. "കാമ
വൃത്താന്തമൊന്നും ഞങ്ങൾക്ക് പരിചയമില്ലെങ്കിലും ഇതിഹായനിബ
ന്ധങ്ങളിൽ കാമാവസ്ഥ വർണിച്ചതു കാണുമ്പോൾ അതുപോലെ
യാണ് സഖിക്കിപ്പോൾ സംഭവിച്ചതെന്നു സംശയം തോന്നുന്നു. എന്തു
കൊണ്ടാണീ സന്താപമെന്നു പറയൂ. രോഗമറിഞ്ഞാലല്ലേ ചികിത്സി
ക്കാനാവൂ." ഇങ്ങനെ അനസൂയ ശകുന്തളയോട് ചോദിച്ചു. തനിക്ക്
അത്യധികം അഭിനിവേശമുണ്ടെങ്കിലും അത് ഇവരോട് പറയാൻ കഴി
യുന്നില്ലല്ലോ എന്ന് കുണ്ഠിതപ്പെടുകയാണ്. അവസാനം, തപോവന
രക്ഷിതാവായ ആ രാജർഷിയെ കണ്ടതു മുതൽ അദ്ദേഹത്തോടു
ണ്ടായ അഭിലാഷംകൊണ്ടാണ് ഈ അവസ്ഥ വന്നത് എന്ന് എങ്ങ
നെയൊക്കെയോ അവൾ പറഞ്ഞൊപ്പിച്ചു. കേൾക്കേണ്ടത് കേട്ടു എന്ന
ത്രേ ഇത് ഒളിഞ്ഞുകേൾക്കുന്ന ദുഷ്യന്തന്റെ ഉടനെയുള്ള ഹർഷപൂർവ
മായ പ്രതികരണം. തന്റെ ഈ അഭിലാഷം സഖികൾക്കു സമ്മതമാ

ണെങ്കിൽ അദ്ദേഹത്തിന് അനുകമ്പനീയയാകതത്തക്കവിധ
ത്തിൽ വേണ്ടത് ചെയ്യുക. അല്ലെങ്കിൽ എന്റെ തിലോദകം തളിക്കുക.
– ഇതായിരുന്നു ശകുന്തളയുടെ സംശയച്ഛേദിയായ വചനം. അവർ
ഇക്കാര്യത്തിൽ ശകുന്തളയെ സർവാത്മനാ അഭിനന്ദിച്ചു. ദുഷ്യന്തനും
ശകുന്തളയിൽ അഭിലാഷമുള്ളവനും ഇത്രയും ദിവസം ഉറക്കമില്ലാ
ത്തതുകൊണ്ട് ക്ഷീണിച്ചവനുമായാണ് തനിക്ക് തോന്നിയിട്ടുള്ളതെന്ന്
പ്രിയംവദ വെളിപ്പെടുത്തി. അതിനാൽ ഒരു പ്രേമലേഖനമെഴുതാൻ
അവൾ ശകുന്തളയോട് നിർദേശിച്ചു. ദേവതാപ്രസാദമെന്ന വ്യാജേന
പൂവിലൊളിപ്പിച്ച് അത് അദ്ദേഹത്തിന്റെ കൈയിലെത്തിക്കാമെന്ന് അവ
ളേറ്റു. അതനുസരിച്ച് ശകുന്തള, "അങ്ങയുടെ ഹൃദയം എനിക്കറി
ഞ്ഞുകൂടാ. അങ്ങയുടെ മേൽ അഭിലാഷം കൊള്ളുന്ന എന്റെ ഹൃദ
യത്തെയാകട്ടെ, അലിവറ്റവനേ, കാമദേവൻ പകലും രാവുമാകെ
വല്ലാതെ എരിയിക്കുന്നു" എന്ന് ഒരു പദ്യമെഴുതി വായിച്ചുകേൾപ്പി
ച്ചു. ഉടനെ ദുഷ്യന്തൻ, "കൊച്ചുമെയ്യാളേ, കാമൻ നിന്നെ എരിയി
ക്കുന്നേയുള്ളൂ. എന്നെയാകട്ടെ, രാപ്പകൽ നീറ്റുക തന്നെ ചെയ്യുന്നു.
പകൽ അമ്പിളിയെ എന്നപോലെ ആമ്പലിനെ വാട്ടുന്നില്ലല്ലോ" എന്നോ
തിക്കൊണ്ട് അവളുടെ അടുത്തേക്ക് പെട്ടെന്ന് കേറിച്ചെന്നു. അപ്പോൾ
സഖികൾ ശകുന്തളയെ സ്വീകരിച്ച് അവളുടെ ജീവൻ രക്ഷിക്കണ
മെന്ന് രാജാവിനോടപേക്ഷിച്ചു. ശകുന്തളയാകട്ടെ അന്തഃപുരക്കാരെ
പിരിഞ്ഞ് കേഴുകയാണ് രാജർഷി; അദ്ദേഹത്തെ തടഞ്ഞുനിർത്തേണ്ട
എന്നാണ് പറഞ്ഞത്. "രാജാക്കന്മാർക്ക് പല ഭാര്യമാരെന്നാണ് കേൾവി.
ഞങ്ങളുടെ ഈ അരുമത്തോഴിയെച്ചൊല്ലി ബന്ധുക്കൾക്ക് വ്യസനി
ക്കാനിടയാകാത്തവിധം നിറവേറ്റുമാറാകണം" എന്ന് അനസൂയ അപേ
ക്ഷിച്ചു. ദുഷ്യന്തൻ ഉറപ്പിച്ചു പറഞ്ഞു: "പലരെയും പരിഗ്രഹിച്ചിരി
ക്കിലും എന്റ വംശത്തിനുള്ള പ്രതിഷ്ഠ രണ്ടുപേർ മാത്രം: ആഴി
ചൂഴുന്ന ഊഴിയും നിങ്ങളുടെ ഈ തോഴിയും." ഇരുസഖികളും സന്തു
ഷ്ടരായി. പ്രിയംവദ അനസൂയയോട് കണ്ണ് കാട്ടിക്കൊണ്ട്, തള്ളയെ
തേടുന്ന മാൻകിടാവിനെ കാട്ടിക്കൊടുക്കാമെന്നു പറഞ്ഞ് അപരെ
ഇരുവരെയും സ്വൈരമായി വിട്ട് പുറത്തേക്കു പോയി. ഗൗതമി ശകു
ന്തളയുടെ രോഗാവസ്ഥയെക്കുറിച്ച് അന്വേഷിക്കാൻ ആ വഴി വരു
ന്നതു കണ്ട്, രാത്രി വരുന്നതിനാൽ കൂട്ടാളിയോട് വിടവാങ്ങാൻ ചക്ര
വാകിയോട് പറയുന്ന ഭാവത്തിൽ അവർ അവൾക്ക് വേർപിരിയാൻ
സൂചന നൽകുന്നു. ഗൗതമി പോയപ്പോൾ ശകുന്തളയും ദുഷ്യന്തനും
തങ്ങളുടെ സംഗമാനുഭവത്തെപ്പറ്റി ഓർക്കുന്നതോടെ മൂന്നാമങ്കം സമാ
പിക്കുന്നു.

നാലാമങ്കതതിന്റെ പ്രവേശകം മൂന്നാമങ്കത്തിനുശേഷം മൂന്നാ

ഴ്ച്ച കഴിഞ്ഞിട്ടാണെന്നു മിറാഷി പറയുന്നു. പ്രവേശകത്തിൽ നടക്കുന്ന മുഖ്യസംഭവം ദുർവാസഃശാപം. ശകുന്തള ദുഷ്യന്തനെത്തന്നെ ഓർത്തുകൊണ്ടിരിക്കുമ്പോൾ ദർവാസാവ് വരുന്നു. താൻ വന്നിട്ടുണ്ടെന്ന മുനിയുടെ അറിയിപ്പ് അവൾ ശ്രദ്ധിച്ചില്ല. ഉടനെ ശാപവും വന്നു. “എടീ, അതിഥിയെ അപമാനിക്കുന്നവളേ, നീ മറ്റൊന്നും നോക്കാതെ ആരെ ഓർത്തിട്ടാണോ തപോനിധിയായ താൻ വന്നുനിൽക്കുന്നത് അറിയാത്തത്, അയാൾ നിന്നെ, അറിയിച്ചാലും അറിയാതെ പോകട്ടെ.” ഇതറിഞ്ഞ് പ്രിയംവദ ഓടിച്ചെന്ന് ക്ഷമ പറഞ്ഞ് ദുർവാസാവിനെ പ്രസദിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിച്ചപ്പോൾ അദ്ദേഹം, “എന്റെ വാക്ക് മറിച്ചാവാൻ പാടില്ല. എന്നാൽ വല്ല അഭിജ്ഞാനവും കണ്ടാൽ ശാപം ഒഴിഞ്ഞുകൊള്ളും” എന്ന് ശാപമോക്ഷം കൊടുത്തു. ദുഷ്യന്തൻ നൽകിയ മോതിരം ഉള്ളതുകൊണ്ട് ശകുന്തളയെ കാര്യമായി ബാധിക്കില്ലെന്ന് പ്രിയംവദയും അനസൂയയും ആശ്വസിച്ചു. ശാപവൃത്താന്തം പ്രിയസഖിയെ അറിയിക്കേണ്ടെന്നും നിശ്ചയിച്ചു.

പ്രവേശകത്തിനുശേഷം നാലാമങ്കത്തിൽ പറയുന്ന കാര്യങ്ങൾ നടക്കുന്നതിന് നാലഞ്ചുമാസത്തെ ഇടവേളയുണ്ടായിരിക്കണമെന്ന് മിറാഷി അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു. ഗർഭിണിയായ ശകുന്തളയെ ഹസ്തിനപുരത്തിലേക്ക് യാത്രയയയ്ക്കുകയാണല്ലോ ഈ അങ്കത്തിൽ. യാത്ര കഴിഞ്ഞ് തിരിച്ചെത്തിയ കണ്വമഹർഷി, വളർത്തുമകൾ ശകുന്തള രാജാവായ ദുഷ്യന്തനുമായി ഗാന്ധർവവിവാഹത്തിലേർപ്പെട്ടതും ഗർഭം ധരിച്ചതും അശരീരി മുഖേന അറിഞ്ഞ് സന്തുഷ്ടനായി അവളെ അനുഗ്രഹിച്ചു. ഗൗതമിയും ശാർങ്ഗധരശാരദ്വതന്മാരും അവളെ കൂട്ടി ദുഷ്യന്തന്റെ അടുക്കലേക്കു കൊണ്ടുപോകാനും തീർച്ചപ്പെടുത്തി. കുളിച്ചുവന്ന അവളെ താപസിമാർ ആശീർവദിച്ചു. വസ്ത്രാലങ്കാരങ്ങളണിയിക്കുകയാണ് താപസിമാർ. നഗരത്തിലേക്ക് പോകുന്ന അവളെ താപസോചിതങ്ങളായ വേഷങ്ങളണിയിച്ചാൽ പോരല്ലോ എന്നോർത്ത് സഖിമാർ വിഷമിക്കവേ, കണ്വന്റെ പ്രഭാവത്താൽ ചില ആശ്രമവൃക്ഷങ്ങൾ കല്യാണപ്പുടവയും ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറും ആഭരണങ്ങളും തന്നത് ചിത്രങ്ങളിൽ കണ്ട പരിചയം വെച്ച് അവർ അവളെ അണിയിച്ചു.

അനന്തരം കുളി കഴിഞ്ഞ് പ്രവേശിക്കുന്ന കണ്വൻ പറയുന്നു: “ശകുന്തള ഇന്നു പോകുമല്ലോ ഹൃദയത്തിൽ ഒരു വേവലാതി തട്ടുന്നു. തൊണ്ട കണ്ണുനീരടക്കി പരുത്തിരിക്കുന്നു. കാഴ്ച്ച ചിന്തകൊണ്ട് വെറുങ്ങലിച്ചിരിക്കുന്നു. അമ്പോ! കാട്ടിൽ കഴിയുന്ന എനിക്കുപോലും സ്നേഹം മൂലം ഇത്രയ്ക്കു വല്ലായ്മ; അപ്പോൾ ഗൃഹസ്ഥന്മാർ ആദ്യമായി പെണ്മക്കളെ പിരിയുമ്പോഴത്തെ ദുഃഖംകൊണ്ട് എത്ര വേദന

ക്കൊള്ളണം!” ശകുന്തള അച്ഛനെ നമസ്കരിച്ചപ്പോൾ അദ്ദേഹം അവളെ ആശീർവദിക്കുന്നു.അദ്ദേഹം ദേവതാസാന്നിധ്യമുള്ള തപോവനവൃക്ഷങ്ങളോട് പറയുന്നു: “നിങ്ങൾ നുകർന്നുകഴിയാതെ ആർ ആദ്യം വെള്ളം കുടിക്കാറില്ലയോ, ചമയാനിഷ്ടമുണ്ടെങ്കിലും ആർ കനിവ് മൂലം നിങ്ങളുടെ തളിർ നുള്ളിയെടുക്കാറില്ലയോ, നിങ്ങൾ ഒന്നാമതായി പൂവിടുന്ന സമയത്ത് ആർ ഉത്സവം കൊണ്ടാടിപ്പോന്നുവോ, ആ ശകുന്തള ഭർത്തൃഗൃഹത്തിലേക്ക് പോകുന്നു; എല്ലാവരും വിട നൽകുവിൻ!” പിന്നീട് അദ്ദേഹം ദുഷ്യന്തനുള്ള സന്ദേശം ശാർങ്ഗരവനെ പറഞ്ഞേല്പിക്കുന്നു: “തപസ്വികളായ ഞങ്ങളെയും തന്റെ ഉന്നതമായ വംശത്തെയും താങ്കളുടെ മേൽ ഇവൾക്ക് എങ്ങനെയോ ഉണ്ടായിവന്ന ആ സ്നേഹത്തെയും പറ്റി വേണ്ടുംപോലെ വിചാരിച്ച് മറ്റു പത്നിമാരോട് പൊതുവിലുള്ള ഇവളിലും താങ്കൾക്ക് ഉണ്ടാവണം. അതിനപ്പുറമെല്ലാം വധൂബന്ധുക്കൾ പറയേണ്ടതല്ല.” തുടർന്ന് മഹർഷി ശകുന്തളയ്ക്ക് ഒരു ഗൃഹിണിയുടെ ധർമങ്ങൾ ഉപദേശിക്കുന്നു: “ഗുരുജനങ്ങളെ ശുശ്രൂഷിക്കുക, സപത്നിമാരോട് പ്രിയസഖിമാരോടെന്നവിധം പെരുമാറുക, ഇങ്ങോട്ട് കയർത്താലും അരിശം പിടിച്ച് ഭർത്താവിനെതിരായി നടക്കരുത്, പരിജനങ്ങളോട് ആവോളം ദാക്ഷിണ്യം കൊള്ളുക, ഭാഗ്യം വരുമ്പോൾ ഞെളിയരുത് – ഇങ്ങനെയാണ് യുവതികൾ ഗൃഹിണി എന്ന സ്ഥാനത്തെത്തുക. മറിച്ചുള്ളവർ തറവാട്ടിന് ആധികളാവും.” അനന്തരം അനസൂയയും പ്രിയംവദയും ശകുന്തളയെ ഒരുമിച്ച് കെട്ടിപ്പിടിച്ചുകൊണ്ട് ഓർമിപ്പിച്ചു: “സഖീ, ഒരുപക്ഷേ ആ രാജാവ് ഓർമവരാതെ പരുങ്ങുകയാണെങ്കിൽ, അപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പേരു കൊത്തിയ ഈ മോതിരം കാണിച്ചുകൊടുക്കണം.” ഇതുകേട്ട് ഒന്ന് പേടി പൂണ്ട അവളെ, “പേടിക്കേണ്ട, അതിസ്നേഹം ആപത്തിനെപ്പറ്റി ഓർക്കുമല്ലോ” എന്ന് ആശ്വസിപ്പിച്ചു. ഇനി വേഗം പുറപ്പെടുക എന്ന് ശാർങ്ഗരവൻ ധൃതി കൂട്ടി. ശകുന്തള ആശ്രമത്തിനുനേരെ തിരിഞ്ഞ് എന്നാണ് ഇനി ഞാൻ ഈ ആശ്രമം കാണുക എന്ന് അച്ഛനോട് ചോദിച്ചപ്പോൾ അദ്ദേഹം പറഞ്ഞു: “ഏറെക്കാലം നാലതിരോളമുള്ള ഭൂമിയുടെ സപത്നിയായിരുന്ന് ദുഷ്യന്തനിൽ ജനിച്ച എതിരില്ലാത്ത പുത്രന്റെ വേളി കഴിപ്പിച്ച് അവനിൽ കുടുംബഭാരം സമർപ്പിച്ച ഭർത്താവിനോടൊപ്പം ഈ ആശ്രമത്തിൽ വന്നു താമസിക്കാം.” ശകുന്തള പോയതുകൊണ്ട് ആരുമില്ലാത്ത ആശ്രമത്തിലേക്കാണ് പോകുന്നതെന്ന് അനസൂയാപ്രിയംവദമാർക്കു തോന്നുന്നു. ശകുന്തളയെ കൈക്കൊണ്ടവന് അയച്ചുകൊടുത്തതോടെ, നിക്ഷേപം തിരിച്ചേല്പിച്ചാലത്തെപ്പോലെ കണ്വന്റെ അന്തരാത്മാവ് ആവോളം തെളിഞ്ഞു.

അഞ്ചാമങ്കത്തിലെ സംഘർഷഭരിതമായ സംഭവങ്ങൾ ദുഷ്യന്തന്റെ കൊട്ടാരത്തിലാണ് നടക്കുന്നത്. ദുഷ്യന്തനും വിദൂഷകനും ഇരിപ്പിടത്തിലിരുന്ന് സംഭാഷണം ചെയ്തുകൊണ്ടിരിക്കേ, അകത്തുനിന്ന് രാജ്ഞിമാരിലൊരാളായ ഹംസപദിക പാടുന്നത് കേൾക്കുന്നു. പുതുതേനിൽ കൊതിപൂണ്ട വണ്ടത്താൻ മാമ്പൂങ്കുലയെ ആ വിധം നുകർന്നും വിട്ടിട്ട് പിന്നീട് താമരപ്പൂവിൽ ചടഞ്ഞുകൂടുന്നതിൽ നിർവൃതി പൂണ്ട് തന്നെ മറന്നുകളഞ്ഞതിൽ വിലാപം ചൊരിയുന്നതാണ് അവളുടെ പാട്ട്. താൻ ഒരിക്കൽ അവളുമായി ഇടപെട്ടിട്ടുണ്ടെന്നും അതുകൊണ്ട് വസുമതിയെച്ചൊല്ലി തന്നെ ശകാരിക്കയാണെന്നും മനസ്സിലായി എന്നു വിദൂഷകനോട് പറഞ്ഞതിനുശേഷം, പോയി ഹംസപദികയോട് തനിക്കുള്ള ശകാരം ഭേഷായെന്ന് രാജാവ് പറഞ്ഞതായി പറയാൻ ഏല്പിച്ചു. ഇത്തരമൊരു പാട്ട് കേട്ടപ്പോൾ, ഇഷ്ടജനവിരഹമില്ലാതെയും തനിക്ക് വല്ലാത്തൊരുത്കണ്ഠ തോന്നുന്നതെന്താണെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ വിസ്മയിക്കുന്നു. ‘സുഖമായിരിക്കുന്ന ആൾക്കുപോലും അഴകുറ്റതു കാണുമ്പോഴും മധുരമായ ശബ്ദം കേൾക്കുമ്പോഴും പര്യുത്സുകത്വം തോന്നുന്നത് ഭാവത്തിലുറച്ചുകിടക്കുന്ന മുജ്ജന്മവേഴ്ച്ചകളെ മനസ്സുകൊണ്ട് അറിയാതെതന്നെ ഓർക്കുന്നതാവണം’ എന്ന് സമാധാനം കണ്ടെത്തുകയും ചെയ്യുന്നു.

അനന്തരം കഞ്ചുകി വന്ന്, ഹിമവത്പർവതത്താഴ്വരയിലെ ചില തപസ്വിമാർ സ്ത്രീകളുമായി കണ്വമഹർഷിയുടെ സന്ദേശവും കൊണ്ട് വന്നിരിക്കുന്നുവെന്നറിയിച്ചു. ആശ്രമവാസികളെ ശ്രൗതവിധിപ്രകാരം സത്കരിച്ച് കൊണ്ടുവരാൻ പുരോഹിതനെ ഏലിപിച്ച് ദുഷ്യന്തൻ അഗ്നിശാലയിൽ ചെന്ന് ഇരിക്കുന്നു. ശാർങ്ഗരവശാരദ്വതന്മാരും ഗൗതമിയും ശകുന്തളയും പ്രവേശിക്കുന്നു. മൂടുപടമിട്ട ശകുന്തളയെക്കണ്ട് ദുഷ്യന്തൻ ആരായിരിക്കാം ഇവളെന്ന് ഉത്കണ്ഠ പൂണ്ടു. ഉടനെ പരസ്സ്ത്രീയെ അങ്ങനെ ഉറ്റുനോക്കരുതെന്ന് വിചാരിക്കയും ചെയ്തു. കുശലപ്രശ്നങ്ങൾ കഴിഞ്ഞപ്പോൾ ശാർങ്ഗരവൻ, “ദുഷ്യന്തൻ തന്റെ മകളെ തമ്മിലൊത്ത് വിവാഹം ചെയ്തത് താൻ സസന്തോഷം സമ്മതിച്ചിരിക്കുന്നുവെന്നും ഇപ്പോൾ ഗർഭിണിയായ ഇവളെ സഹധർമാചരണത്തിനായി സ്വീകരിക്കണ”മെന്നുമുള്ള കണ്വസന്ദേശം അറിയിച്ചു. ശകുന്തള കാരണവന്മാരെ വകവെക്കാതിരുന്നതിനെയും ദുഷ്യന്തൻ ഉറ്റവരോടൊന്നും ചോദിക്കാതിരുന്നതിനെയും പറ്റി തനിക്ക് പരിഭവമുണ്ടെങ്കിലും ആരെയും താൻ കുറ്റപ്പെടുത്തുന്നില്ലെന്നും ഗൗതമി പറഞ്ഞു. എന്താണിപ്പറഞ്ഞുകൊണ്ടുവന്നതെന്നായി ദുഷ്യന്തൻ. “ഭർത്താവുള്ളവൾ സതിയായാലും ിതൃഗൃഹത്തിൽത്തന്നെ കൂടിയാൽ ആളുകൾ മറിച്ചു ശങ്കിക്കും; അതുകൊണ്ട്, പെണ്ണിനെ, അയാൾ ഉപേക്ഷിച്ചാലും, അവളുടെ ബന്ധുക്കൾ വേട്ടവനടുക്കലേക്ക് എത്തിക്കുന്നു” എന്ന ആചാരമനുസരിച്ചാണ് തങ്ങൾ ചെയ്തതെന്ന് ശാർങ്ഗരവൻ രാജാവിനെ അറിയിച്ചു. ഈ ശ്രീമതിയെ താൻ മുൻപ് വേട്ടിട്ടുണ്ടെന്നോ എന്ന് ദുഷ്യന്തൻ വിസ്മയം കൊണ്ടു. “ചെയ്ത കാര്യത്തിലുള്ള വെറുപ്പോ ധർമവൈമുഖ്യമോ ദരിദ്രരോടുള്ള അവജ്ഞയോ എന്താ”ണിതെന്ന ശാർങ്ഗരവന്റെ ചോദ്യത്തിന് “ഇല്ലാത്തതുവെച്ച് എന്താണിങ്ങനെ?” എന്ന മറുചോദ്യമാണ് ദുഷ്യന്തന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടായത്. “ഐശ്വര്യമദം പൂണ്ടവരിൽ ഈ വികാരമൊക്കെ മുഴുക്കാറു”ണ്ടെന്ന താപസന്റെ പ്രസ്താവനയെ “വല്ലാത്തൊരധിക്ഷേപം” എന്നാണ് രാജാവ് വിശേഷിപ്പിച്ചത്. എങ്കിലും ശകുന്തളയെ ഉറ്റുനോക്കി അദ്ദേഹം ഇപ്രകാരം ചെയ്യുന്നത് ശ്രദ്ധേയമത്രേ: ‘ഇങ്ങനെ വന്നുചേർന്ന ഈ കാന്തി മങ്ങാത്ത രൂപം മുൻപ് കൈക്കൊണ്ടതായിരിക്കുമോ അല്ലയോ എന്ന് തീർച്ചപ്പെടാതെ, പുലർച്ചെ ഉള്ളിൽ മഞ്ഞുവീണ മുല്ലപ്പൂവിന വണ്ടത്താനെന്നപോലെ, ഞാൻ കൊള്ളാനും തള്ളാനും ആളല്ലാതായി.” എന്താണിങ്ങനെ മിണ്ടാതിരിക്കുന്നത്?” എന്ന ശാർങ്ഗരവന്റെ ചോദ്യത്തിന് ദുഷ്യന്തന്റെ മറുപടി, “ഹേ തപോധനാ, ആലോചിച്ചുനോക്കിയിട്ടും ഈ ശ്രീമതിയെ കൈക്കൊണ്ടതായി ഞാനോർക്കുന്നില്ല. അപ്പോഴെങ്ങനെയാണ്, ഗർഭലക്ഷണം തെളിഞ്ഞിട്ടുള്ള ഇവളെ, താനല്ല അതിന്റെ ആളെന്ന ശങ്കയിരിക്കെ, ഞാൻ സ്വീകരിക്കുക?” ശാർങ്ഗരവനോട് വാദപ്രതിവാദത്തിൽനിന്നു പിന്തിരിയാൻ പറഞ്ഞ് ശാരദ്വതൻ ശകുന്തളയോടേ്, “ഞങ്ങൾ പറയേണ്ടത് പറഞ്ഞു. ഇദ്ദേഹമാകട്ടെ, ഇങ്ങനെയും പറയുന്നു. വിശ്വാസം വരുത്തുന്ന മറുപടി വല്ലതും പറയാനുണ്ടെങ്കിൽ പറഞ്ഞോളൂ” എന്നു നിർദേശിച്ചു. ഇനിയെന്തു ഫലം എന്നോർത്തുവെങ്കിലും ശകുന്തള, “ആര്യപുത്രാ” എന്നു സംബോധന, സംശയമിരിക്കേ മര്യാദയല്ലല്ലോ എന്ന് അർധോക്തിയിൽ നിർത്തി “പൗരവാ” എന്നു സംബോധന ചെയ്തുകൊണ്ട് “അന്ന് ആശ്രമത്തിൽവെച്ച് സ്വതേ ഉള്ളു തുറന്ന ഇയ്യുള്ളവളെ കരാർ ചെയ്തു വഞ്ചിച്ചിട്ട് ഇപ്പോൾ ഇങ്ങനെയെല്ലാം തള്ളിപ്പറയുന്നത് അങ്ങയ്ക്കു നല്ലതാണോ?” എന്നു ദുഷ്യന്തനോട് ചോദിച്ചു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ മറുപടി ഒരു മറുചോദ്യമത്രേ: “കര കവിഞ്ഞ പുഴ തെളിവെള്ളത്തോടൊപ്പം കരയ്ക്കുള്ള മരത്തെയുമെന്നപോലെ, കൂലത്തെ കലക്കുന്ന തോടുകൂടി ഈയുള്ളവനെ വീഴ്ത്തുവാനും ആശിക്കുകയാണോ?” പരമാർഥത്തിൽ വിവാഹത്തെപ്പറ്റി സംശയം തോന്നിയിട്ടാണ് ഇങ്ങനെ പറയുന്നതെങ്കിൽ അഭിജ്ഞാനംകൊണ്ട് ദുഷ്യന്തന്റെ സംശയം തീർക്കാൻ താൻ തയ്യാറാണെന്ന അവളുടെ വചനത്തെ അദ്ദേഹം ശരി

വെച്ചു. ശകുന്തള വിരലിന്മേൽ മോതിരം കാണാതെ തന്റെ മുഖത്തു നോക്കിയപ്പോൾ ഗൗതമി, അവൾ ശക്രാവതാരപ്രദേശത്ത് ശചീതീർഥ ജലം വന്ദിക്കുമ്പോൾ മോതിരം വീണുപോയതായിരിക്കണം എന്നു പറഞ്ഞു. "സ്ത്രീകൾക്കു വേണ്ടത് വേണ്ടപ്പോൾ തോന്നുമെന്നു പറയുന്നത് വെറുതയല്ല" എന്നായി ദുഷ്യന്തന്റെ ചിരിച്ചുകൊണ്ടുള്ള പ്രതികരണം. തന്റെ വിധിവൈഭവതതിൽ വേദനിച്ച ശകുന്തള, മറ്റൊന്നു പറയാൻ സന്നദ്ധയായതോടെ, "ഇപ്പോൾ കേൾക്കുക എന്നായി" എന്ന് ദുഷ്യന്തന്റെ പരിഹാസം! എന്നാലും അവൾ പറഞ്ഞുതുടങ്ങി, പണ്ട് തപോവനത്തിൽ തന്റെ വളർത്തുപുത്രനായ ദീർഘാപാംഗൻ എന്ന മാൻകിടാവിന് ദുഷ്യന്തൻ വെള്ളം കൊടുത്തപ്പോൾ ഇണക്കമില്ലാത്തതുകൊണ്ട് കുടിക്കാതിരുന്നതും താൻ വാങ്ങിക്കൊടുത്തപ്പോൾ കുടിച്ചതും അതേപ്പറ്റി, "എല്ലാവരും ഇണങ്ങിയവരെയേ വിശ്വസിക്കൂ; ഇവിടെ രണ്ടും കാടരാണല്ലോ" എന്ന് ദുഷ്യന്തൻ പരിഹസിച്ചതുമായ സംഭവകഥ. ഇത്തരത്തിൽ തൻകാര്യം നേടുന്ന പെണ്ണുങ്ങളുടെ നുണത്തേന്മഴകൊണ്ടാണ് വിഷയലമ്പടന്മാർ കുടുക്കിൽപ്പെടുന്നത് എന്ന് രാജാവ് അതിനെയും തള്ളിപ്പറഞ്ഞപ്പോൾ ഗൗതമി, ആശ്രമത്തിൽ താമസിക്കുന്ന ഞങ്ങൾ നുണ പറയാൻ പഠിച്ചിട്ടില്ല എന്ന് അതിനെ നിഷേധിച്ചു. ഉടനെ ദുഷ്യന്തൻ:

സ്ത്രീണാമശിക്ഷിതപടുത്വമമാനുഷീഷു
സന്ദൃശ്യതേ, കിമുത യാഃ പ്രതിബോധവത്യഃ
പ്രാഗന്തരിക്ഷഗമനാത് സ്വമപത്യജാത–
മന്യൈർദ്വിജൈഃ പരഭൃതാഃ ഖലു പോഷയന്തി.

(സ്ത്രീകൾക്കുള്ള പഠിക്കാപ്പഠിപ്പ് തിര്യക്കുകളിലും കാണുന്നുണ്ട്. പിന്നെയല്ലേ വിശേഷബുദ്ധിയുള്ളവരിൽ; കുയിൽപ്പേടകൾ സ്വന്തം കുഞ്ഞുങ്ങളെ, പറക്കാറാവുന്നതുവരെ, മറ്റു പക്ഷികളെക്കൊണ്ട് പോറ്റിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ.) അമാനുഷീഷു, പ്രാഗന്തരിക്ഷഗമനാത്, അപത്യജാതം, ദ്വിജൈഃ, പരഭൃതാഃ, പോഷയന്തി എന്നീ പദങ്ങൾ ഉൾച്ചേർത്തുകൊണ്ടുള്ള, അപ്സരസ്സായ (ഇന്ദ്രനാൽ പോറ്റപ്പെടുന്ന) മേനക തന്റെ സന്തതിയെ (ശകുന്തളയെ) ആകാശത്തിലേക്ക് മറയുന്നതിനുമുൻപ് ബ്രാഹ്മണനെക്കൊണ്ട് (കണ്വനെക്കൊണ്ട്) വളർത്തിച്ചുവെന്ന, തന്റെ അമ്മയെയും അവരുടെ വഴിവിട്ടുനടപ്പിനെയും ധ്വനിപ്പിക്കുന്ന ഈ ദുഷ്യന്തവചനം ഈ അവസ്ഥയിൽ ശകുന്തളയ്ക്ക് താങ്ങാൻ പറ്റുന്നതിലുമധികമായിരുന്നു. അതുകൊണ്ടുതന്നെ അവൾ അക്ഷരാർഥത്തിൽ പട്ടിത്തെറിച്ചു. ധുഷ്യന്തനെ അവൾ 'അസത്തേ' (അനാര്യ) എന്നാണ് അഭിസംബോധന ചെയ്യുന്നത്. നിവൃത്തിയുണ്ടെങ്കിൽ അവൾ അത്തരമൊരു സംബോധന ഒഴിവാക്കുമായിരുന്നു. അവൾ

ധാർമികരോഷം കൊണ്ടു:"സ്വന്തം ഹൃദയം വെച്ചാണ് കാണുന്നത്. മറ്റാരാനുമുണ്ടോ, ധർമക്കുപ്പായവുമിട്ട് പുല്ല് മൂടിയ കിണറിനൊത്ത അങ്ങയെപ്പോലെ പ്രവർത്തിക്കുന്നവനായിട്ട്?" ഈ ധർമരോഷം ദുഷ്യന്തന്റെ ഉള്ളിൽ തട്ടിയെന്ന് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഈ ആത്മഗതം വെളിപ്പെടുത്തുന്നു: 'എനിക്ക് സംശയം തോന്നിക്കത്തക്കവണ്ണം ഇവളുടെ ഈ കോപം കള്ളത്തരമല്ലെന്നു തോന്നുന്നുവല്ലോ. എന്തെന്നാൽ, ഞാൻതന്നെ മറവി കൊണ്ട് കടുത്ത മനോവൃത്തിയുമായി ഒളിവിൽ നടന്ന വേഴ്ച്ച സമ്മതിക്കാതിരിക്കേ, ഇവൾ മുഴുത്ത കോപം കൊണ്ട്കണ്ണുകൾ കനക്കെത്തുടുത്തു വളഞ്ഞ രണ്ടു പുരികവും ഒടിച്ചിട്ട് കാമന്റെ വില്ല് കടന്നു മുറിച്ചതുപോലെ തോന്നുന്നു.' പിന്നെയും ദുഷ്യന്തൻ നിഷേധം തുടർന്നതോടെ ശകുന്തളയുടെ വാക്കുകൾ കുറേക്കൂടി കടുത്തു: "എന്നെ ഒരു താന്തോന്നിപ്പെണ്ണാക്കിയത് നന്നായി. ഞാൻ പൂരുവംശത്തിലുള്ള വിശ്വാസം മൂലം വായിൽ തേനും അകത്ത് നഞ്ഞുമായുള്ള ഇദ്ദഹത്തിന്റെ കൈയിൽ അകപ്പെട്ടുപോയല്ലോ." ഇത്രയും പറഞ്ഞ് അവൾ മുഖം പൊത്തി കരഞ്ഞു. "ഇങ്ങനെയാണ് താൻ ചെയ്ത വഷളത്തം തിരിഞ്ഞ് ചുട്ടെരിക്കുക. അതുകൊണ്ട് പരീക്ഷിച്ചേ ചെയ്യാവൂ. വിശേഷിച്ചും ഒളിവിലുള്ള വേഴ്ച്ച; ഹൃദയമറിയാത്തവരിൽ വെക്കുന്ന സ്നേഹം ഇങ്ങനെ വൈരമായി കലാശിക്കും." ശാർങ്ഗരവൻ ഇപ്രകാരം ശകുന്തളയെ ഗുണദോഷിച്ചത് ചെന്നുകൊണ്ടത് ദുഷ്യന്തനാണെന്ന് അദ്ദേഹത്തിന്റെ താപസനോടുള്ള ഈ ചോദ്യം സൂചിപ്പിക്കുന്നു: "ഹേ ശ്രീമൻ, ഇതെന്താണ് ഈ സ്ത്രീയെ മാത്രം വിശ്വസിച്ച് എന്നെക്കൊള്ളെ കുത്തുവാക്കുകൾ പറയുന്നത്?" "പിറന്നതു മുതൽക്ക് ചതിയെന്തെന്നു പഠിച്ചിട്ടില്ലാത്ത ആൾ പറയുന്നത് പ്രമാണമാക്കിക്കൂടാ; പരവഞ്ചനത്തെ വിദ്യയാണെന്നുംവെച്ച് പഠിച്ചുവെക്കുന്നവരുടെ വക്കിനെ ആപ്തവാക്യമായെടുക്കുകയും വേണംപോൽ!" എന്നായിരുന്നു ഇതിന് ശാർങ്ഗരവന്റെ വിരുദ്ധോക്തി നിറഞ്ഞ മറുപടി. ശാരദ്വതന് ഈ വാക്തർക്കമൊന്നും പിടിക്കുന്നില്ല. 'ഗുരുസന്ദേശം തങ്ങളനുഷ്ഠിച്ചു കഴിഞ്ഞു. ദുഷ്യന്തന്റെ ഭാര്യയാണ് ശകുന്തള. അദ്ദേഹത്തിന് അവളെ കൊള്ളുകയോ തള്ളുകയോ ചെയ്യാം.' – ഇതാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ നിലപാട്. താപസസംഘം പുറപ്പെട്ടപ്പോൾ ശകുന്തളയും കരഞ്ഞുകൊണ്ട് പിന്നാലെ പുറപ്പെടുന്നു. ഗൗതമി അനുനയം പറയാൻ തുടങ്ങിയത് ശാർങ്ഗരവനെയും ദേഷ്യം പിടിപ്പിച്ചു. അദ്ദേഹം കൂട്ടത്തിൽ ദുഷ്യന്തന്റെ അധർമഭീരുതയെയും പരിഹസിച്ചു. അപ്പോൾ രാജാവ് ഉത്തരം പറയാൻ പ്രയാസമുള്ള ഒരു ചോദ്യം എടുത്തെറിഞ്ഞു: "ഞാൻ മറന്നുപോയതുമാവാം, ഇവൾ നുണ പറഞ്ഞതുമാവാം എന്ന

സംശയത്തിൽ ഞാൻ ഭാര്യാപരിത്യാഗിയാകണോ, അതോ പരസ്ത്രീ സപർശംകൊണ്ട് പാപിയാകണോ?"

സംഗതി ഇത്രയുമായപ്പോൾ പുരോഹിത:ജൻ ഒരു നിർദേശം വെച്ചു: 'ഇവൾ പ്രസവം വരെ തന്റെ മഠത്തിൽ താമസിക്കട്ടെ. ഇവൾ ചക്രവർത്തിലക്ഷണമുള്ള കുഞ്ഞിനെ പ്രസവിക്കുമെന്ന് പണ്ഡിതന്മാർ പറഞ്ഞിട്ടുണ്ടല്ലോ. മുനിപുത്രിയുടെ മകന് ആ ലക്ഷണങ്ങളൊത്തുകണ്ടാൽ ഇവരെ ആദരിച്ച് അന്തഃപുരത്തിലേക്ക് കൊണ്ടുപോകാം. അല്ലെങ്കിൽ ഇവരെ അച്ഛന്റെ അടുക്കലെത്തിക്കാം.'

അതനുസരിച്ച് പുരോഹിതൻ തന്റെ മഠത്തിലേക്ക് വിളിക്കുമ്പോൾ, ശകുന്തള, "ഭൂമിദേവീ, എനിക്കൊരു വിടവ് തന്നരുളണേ!" എന്നുപറഞ്ഞ് കരഞ്ഞുകൊണ്ട് പുരോഹിതനോടുകൂടി പോയി. അല്പസമയത്തിനുള്ളിൽ പുരോഹിതൻ തിരിച്ചുവന്ന് 'കണ്വശിഷ്യന്മാർ പിരിഞ്ഞുപോയപ്പോൾ, ആ കുട്ടി തന്റെ വിധിയെ പഴിച്ചുകൊണ്ട് കരയാൻ തുടങ്ങുകയും അപ്സരസ്തീർഥത്തിന്നടുത്തുവെച്ച് സ്ത്രീരൂപത്തിലുള്ളൊരു തേജസ്സ് വന്ന് അവളെ റാഞ്ചിയെടുത്ത് പോയ്മറയുകയും ചെയ്തു' എന്ന് ദുഷ്യന്തനെ അറിയിച്ചു. അദ്ദേഹം ശകുന്തളയുടെ കാര്യത്തെപ്പറ്റിത്തന്നെ ആലോചിച്ചുകൊണ്ട് നിന്നു.

ആറാമങ്കം പ്രവേശകത്തോടുകൂടി ആരംഭിക്കുന്നു. നഗരത്തിലെ രാജസ്യാലനായ പോലീസ് മേധാവിയും രണ്ടു പോലീസുകാരുംകൂടി കൈകൾ പിന്നോട്ടു പിടിച്ചുകെട്ടിയ ഒരു മുക്കുവനെ ചോദ്യം ചെയ്യുകയാണ്. ശക്രാവതാരതീർഥത്തിന്നടുത്ത് പാർക്കുന്ന അവൻ ഒരു ചെങ്കരിമീൻ കീറുമ്പോൾ ഒരു മോതിരം കിട്ടി അത് വിൽക്കാൻ പോയി. അവൻ കള്ളനാണെന്നു നിനച്ച് ആ പോലീസുകാർ പിടിച്ച് ചോദ്യവും ഭേദ്യവും ചെയ്യുന്നു. അതൊക്കെ നിർത്താൻ കല്പിച്ച് മേധാവി മോതിരവും കൊണ്ട് രാജാവിനെ കാണാൻ ചെന്നു. അത് കണ്ടപ്പോഴേക്കും ശകുന്തളാസ്മരണ ഉണർന്ന രാജാവ്, മുക്കുവന് മോതിരത്തിന്റെ വിലയോളം വില വരുന്ന സമ്മാനം അദ്ദേഹത്തെ ഏല്പിച്ച് തിരിച്ചയച്ചു. സമ്മാനത്തിൽ പാതി നൽകിയും അവരിൽ പുതുതായി ജനിച്ച ചങ്ങാത്തം ഉറപ്പിക്കാൻ അടുത്ത ചാരായക്കടയിൽ കയറിയും മുക്കുവൻ പോലീസ് മേധാവിയെയും പോലീസുകാരെയും സന്തോഷിപ്പിച്ചു. ഇത്രയും കാര്യങ്ങളാണ് പ്രവേശകത്തിൽ.

മേനക തന്റെ സഖിയായ സാനുമതി എന്ന അപ്സരസ്സിനെ ദുഷ്യന്തന്റെ വർത്തമാനമറിഞ്ഞുവരാൻ ഏർപ്പാടാക്കിയിരിക്കയാണ്. അവൾ ആറാമങ്കത്തിലുടനീളം അദൃശ്യസാന്നിധ്യമായി നിലകൊള്ളുന്നു. മോതിരം കണ്ടതു മുതൽ ശകുന്തളയെ ആ വിധം ക്രൂരമായി പരിത്യജിച്ചതിന്റെ പശ്ചാത്താപത്തിൽ ഉഴലുകയാണ് ദുഷ്യന്തൻ. രാജകല്പനപ്രകാരം വസന്തോത്സവം തടഞ്ഞിരിക്കുന്നു. അവിടേക്ക് പശ്ചാത്താപത്തിനൊത്ത വേഷത്തിൽ ദുഷ്യന്തനും വിദൂഷകനും പ്രവേശിക്കുന്നു. ഉണരാൻ വൈകിയതുകൊണ്ട് താൻ അന്ന് ആസ്ഥാനത്ത് വന്നിരിക്കാൻ വിചാരിക്കുന്നില്ലെന്നും അമാത്യപിശുനൻതന്നെ പൗരകാര്യം നോക്കിയത് ഓലയിലെഴുതി അയച്ചുതന്നാൽ മതിയെന്നും അദ്ദേഹത്തോട് പറയാൻ രാജാവ് കഞ്ചുകിയെ ഏല്പിച്ചു. ഓർമ മൂടിയ ഇരുട്ടു കൊണ്ടാണ് താൻ ശകുന്തളയുമായുള്ള ബന്ധം മറന്നുപോയതെന്നും മോതിരം കണ്ടതോടെ എല്ലാം ഓർമ വന്നുവെന്നും ദുഷ്യന്തൻ വിദൂഷകനോട് പറയുന്നു. എന്നാൽ ശകുന്തളയെ തള്ളിക്കളയുന്ന സമയത്ത് വിദൂഷകൻ തന്റെ അടുത്തുണ്ടായിരുന്നില്ലെങ്കിലും വെടി പറയുമ്പോൾപ്പോലും അവളെപ്പറ്റി ഒരിക്കലും പറയാതിരുന്നത് മറവികൊണ്ടാണോ എന്ന ദുഷ്യന്തന്റെ ചോദ്യത്തിന് ആ സുഹൃത്തിന്റെ ഉത്തരം ഇതായിരുന്നു: "ഞൻ മറന്നിട്ടൊന്നുമില്ല. എന്നാൽ പ്രണയത്തെയും സമാഗമത്തെയും പറ്റി വിസ്തരിച്ചു പറഞ്ഞിട്ട് ഒടുക്കം ദുഷ്യന്തൻ പറഞ്ഞത്, എല്ലാം നേരമ്പോക്കിനു പറഞ്ഞതാണ്, വാസ്തവമല്ല എന്നാണല്ലോ."

പശ്ചാത്താപഭരിതനായ ദുഷ്യന്തൻ ഉന്മത്തനെപ്പോലെ മോതിരത്തോട് സംസാരിക്കാൻ തുടങ്ങിയപ്പോൾ, ഈ പേരുകൊത്തിയ മോതിരം എങ്ങനെയാണ് ശകുന്തളയുടെ കൈയിൽ എത്തിപ്പെട്ടതെന്ന് വിദൂഷകൻ ചോദിച്ചു. ദുഷ്യന്തൻ അക്കഥ വിസ്തരിച്ചു: "അന്ന് നഗരത്തിലേക്ക് പുറപ്പെട്ട എന്നോട് ഓമലാൾ കണ്ണീരോടെ ചോദിച്ചു, 'ഇനി എത്ര വൈകിയിട്ടാണ് ആര്യപുത്രൻ തിരിച്ചുവരിക' എന്ന്. അപ്പോൾ ഞാൻ ഈ പേരു കൊത്തിയ മോതിരം അവളുടെ വിരലിലിടുവിച്ചുകൊണ്ട് പറഞ്ഞു: 'ഇതിലുള്ള പേരിലെ അക്ഷരങ്ങൾ ദിവസത്തിനോരോന്നായി എണ്ണുക, അതവസാനിക്കുന്ന ദിവസം, ഓമനേ, എന്റെ അന്തഃപുരത്തിലേക്കു കൊണ്ടുപോരാനുള്ള ആൾ നിന്റെ അടുക്കൽ വരും' എന്ന്. അതാകട്ടെ, ക്രൂരതയാൽ മോഹം പിടിപെട്ട് ഞാൻ ആ വിധം ചെയ്യുകയുണ്ടായില്ല." തുടർന്ന് വിരഹോന്മത്തനായ ദുഷ്യന്തൻ മോതിരത്തെ ശകാരിക്കാൻ തുടങ്ങി. അപ്പോള ചതുരിക ചിത്രച്ചട്ടം കൊണ്ടുവരുന്നു. രാജാവിന്റെ ചിത്രലേഖനനിപുണതയെ എല്ലാവരും അദൃശ്യയായി മറഞ്ഞുനിൽക്കുന്ന സാനുമതിയും പ്രശംസിക്കുന്നു. എല്ലാവരും ചിത്രം നോക്കി രസിക്കുന്നു. "ഞാനിതാ, അന്ന് മുൻപിൽ വന്ന ഓമലാളെ തള്ളിക്കളഞ്ഞ് ഇപ്പോൾ ചിത്രത്തിൽ എഴുതിയ ഇവളെ ബഹുമാനിച്ചിട്ട്, വഴിക്ക് വെള്ളം നിറഞ്ഞ ആറ് കടന്നുപോന്ന് കാനൽവെള്ളത്തിനുനേരെ കുതിച്ചുചെല്ലുകയാണ് " എന്ന് വിദൂഷകനോട് പറയുന്നിടത്ത് ദുഷ്യന്തന്റെ പശ്ചാത്താപബോധം

അതിന്റെ പാരമ്യത്തിലെത്തുന്നു. ചിത്രത്തിലെന്തൊക്കെ കൂട്ടിച്ചേർക്കണമെന്നും മറ്റും പറഞ്ഞ് ഇടയ്ക്ക് വണ്ടതതാനെ ശകാരിക്കുന്ന ഉന്മാദാവസ്ഥയിലെത്തുന്നുണ്ടെങ്കിലും സമയം പോയതറിയാതെ കഴിയുന്നു. അപ്പോൾ പ്രതീഹീരി വന്ന് അമാത്യപിശുനൻ കൊടുത്തയച്ച ഓല രാജാവിന് കൊടുക്കുന്നു. ധനമിത്രനെന്ന കപ്പൽക്കച്ചവടത്തലവൻ കപ്പൽ മുങ്ങി മരിച്ചുപോയി. മക്കളില്ലാത്ത അദ്ദേഹത്തിന്റെ സ്വത്തെല്ലാം പണ്ഡാരവകയിലാക്കാമെന്ന അമാത്യന്റെ അഭിപ്രായം ഭാര്യമാരിൽ ആരെങ്കിലും ഗർഭിണിയാണെങ്കിൽ ആ ഗർഭസ്ഥശിശുവിന് സ്വത്ത് എന്നു തിരുത്താൻ നിർദേശം നൽകി. “പ്രജകൾ ഉറ്റ ബന്ധുവെ പിരിഞ്ഞാൽ അവർക്ക്, പാപത്തിനൊഴികെ, ദുഷ്യന്തനാണ് ബന്ധു” എന്നു വിളംബരം ചെയ്യാനും. തനിക്കും മക്കളില്ലാത്ത കാര്യം ഓർക്കുകയും വീണ്ടും ശകുന്തളാപരിത്യാഗത്തിലേക്കും പശ്ചാത്താപത്തിലേക്കും ചിന്ത ചെന്നെത്തി ഒടുവിൽ മോഹാലസ്യപ്പെടുകയും ചെയ്യുകയാണ് ദുഷ്യന്തൻ. സാനുമതി ദുഷ്യന്തന്റെ ഈ ചിത്രമെഴുത്തുകഥ കേൾപ്പിച്ച് സഖിയെ ആശ്വസിപ്പിക്കാമെന്നും പറഞ്ഞ് പോയി. അപ്പോഴാണ് വിദൂഷകന്റെ നിലവിളി കേൾക്കുന്നത്. മേഘപ്രതിച്ഛന്ദമാളികയുടെ മാളികത്തട്ടിൽ അയാളെ ആക്രമിക്കുകയാണ് തിരസ്കരിണിയിൽ മറഞ്ഞ മാതലി. ദുഷ്യന്തൻ സുഹൃത്തിനെ രക്ഷിക്കാൻ അമ്പ് തൊടുക്കാനൊരുങ്ങുമ്പോൾ മാതലി വിദൂഷകനുമായി പ്രവേശിക്കുന്നു. കാലനേമി മുതലായ ദുർജയന്മാരായ അസുരന്മാരെ നേരിടുന്നതിന് ദേവന്ദ്രൻ ദുഷ്യന്തന്റെ സഹായം തേടുന്നതിന് അയച്ചതാണ്. രാജാവ് പശ്ചാത്താപവിവശനാണെന്നു കണ്ടപ്പോൾ ഒന്നു ചൊടിപ്പിക്കാൻ വിദൂഷകനെ ആക്രമിച്ചുവെന്നു മാത്രം. തത്കാലം പ്രജാരക്ഷണഭാരം അമാത്യപിശുനനെ ഏല്പിച്ച് ദുഷ്യന്തൻ ദേവേന്ദ്രരഥത്തിലേറി സ്വർഗത്തിലേക്ക് തിരിക്കുന്നതോടെ ആറാമങ്കം സമാപിക്കുന്നു.

അവസാനത്തേതായ ഏഴാമങ്കം തുടങ്ങുന്നത് ദുഷ്യന്തൻ മാതലിയോടൊപ്പം സ്വർഗത്തിൽനിന്നു തിരിച്ചുവരുന്നതോടെയാണ്. ആകാശത്തിലൂടെയുള്ള ആ രഥയാത്ര ദുഷ്യന്തന് ചേതോഹരമായി അനുഭവപ്പെട്ടു. ദേവേന്ദ്രസത്കാരവും അദ്ദേഹത്തെ ഏറെ സന്തോഷിപ്പിച്ചു. മാരീചാശ്രമപരിസരത്തിലാണ് തങ്ങളെത്തിയതെന്നറിഞ്ഞപ്പോൾ വിടെയിറങ്ങി ഭഗവാനെയും പത്നിയെയും വന്ദിക്കണമെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ ആഗ്രഹിച്ചു. അനുമതി വാങ്ങാൻ മാതലി പോയി മടങ്ങുംവരെ ദുഷ്യന്തൻ ആശ്രമപരിസരത്തുള്ള അശോകമരത്തണലിൽ നിന്നു. നോക്കാൻ രണ്ടു താപസിമാരുമായി, കുട്ടിത്തത്തിലും കവിഞ്ഞ കരുത്തുള്ള ഒരാൺകുട്ടി ഒരു സിംഹക്കിടാവിനെ മുടിയിൽ ചുറ്റിപ്പി

ടിച്ച് കളിക്കാൻ വലിച്ചിഴയ്ക്കുന്നു. ‘സിംഹച്ചെക്കാ’ എന്നു വിളിച്ച് അതിന്റെ വായിലെ പല്ല് എണ്ണിനോക്കാൻ ശ്രമിക്കയാണവൻ. അവനെ ആ ശ്രമത്തിൽനിന്ന് പിന്തിരിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിക്കുന്ന താപസിയുടെ സംബോധനയൽനിന്ന് അവന്റെ പേർ സർവദമനൻ എന്നാണെന്നു മനസ്സിലാവുന്നു. ദുഷ്യന്തന് ആ കുട്ടിയോട് പുത്രനിർവിശേഷമായ വാത്സല്യം തോന്നി. അതിനിടയിൽ കളിക്കോപ്പിനുവേണ്ടി താപസിയുടെ മുൻപിൽ കൈ മലർത്തി കാണിച്ചപ്പോൾ ചക്രവർത്തി ലക്ഷണമുള്ളവനാണവനെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ മനസ്സിലാക്കി. ‘വേണ്ടാതയും ചിരിച്ച് കൊച്ചുപല്ലുകൾ കാണിച്ചും അക്ഷരം തിരിയാതെ ഓരോന്ന് കൊഞ്ചിപ്പറഞ്ഞുമുള്ള മക്കൾ മടിയിലേറാൻ വരുമ്പോൾ എടുത്തുവെക്കുന്ന ധന്യന്മാർ അവരുടെ മെയ്പ്പൊടിയേറ്റ് ചളി പിടിക്കുന്നു’ എന്ന് ദുഷ്യന്തൻ അവനെക്കണ്ട്, തന്റെ അനപത്യതയോർത്തും, വിചാരിച്ചുപോയി. താപസിയുടെ അപേക്ഷപ്രകാരം അവന്റെ കൈയിൽ നിന്ന് സിംഹക്കുട്ടിയെ വിടുവിക്കുമ്പോൾ സ്പർശസുഖമേറ്റ് വീണ്ടും തന്റെ മകനാണവനെന്ന തോന്നൽ അദ്ദേഹത്തിനുണ്ടായി. ചോദ്യത്തിനുത്തരമായി പൂരുവംശമാണവന്റേത് എന്നു മനസ്സിലായപ്പോൾ ജിജ്ഞാസ കൂടി. അവനെങ്ങനെ ഇവിടെ വന്നു എന്ന് ദുഷ്യന്തൻ താപസിയോട് ചോദിച്ചു. ഈ കുട്ടിയുടെ അമ്മ അപ്സരഃസംബന്ധം മൂലം ഇവിടെ ഈ ദേവേന്ദ്രപിതാവിന്റെ തപോവനത്തിലാണ് പ്രസവിച്ചത് എന്ന മറുപടി ഇവന്റെ അച്ഛനാരെന്ന ചോദ്യത്തിനു വഴി തെളിച്ചു. “ആ ധർമദാരപരിത്യാഗിയുടെ പേര് ആരുച്ചരിക്കും?” എന്നായി താപസി. ഇതെല്ലാം തന്റെ തന്നെ കഥയാണല്ലോ എന്ന് ദുഷ്യന്തൻ വിസ്മയം കൂറുമ്പോഴേക്കും ആദ്യത്തെ താപസി ഒരു മയിലിനെയും കൊണ്ട് അവിടേക്കു വന്ന് “സർവദമനാ, കണ്ടോ ‘സഉന്ദളാവണ്ണം’ (ശകകുന്തലാവണ്യം)’ എന്നു ചോദിച്ച ഉടനെ “എവിടെ എന്റെ അമ്മ?” എന്നായി അവൻ. ദുഷ്യന്തനുണ്ടായ സംശയം താപസിയുടെ വാക്കുകൾ തീർത്തു: “ഈ അമ്മക്കൊതിയൻ ശബ്ദസാദൃശ്യത്തിൽ ഭ്രമിച്ചുപോയി.” എന്നിട്ടും, “ഒരേ പേർ പലർക്കും വരാമല്ലോ” എന്ന് അദ്ദേഹം ആശങ്കിച്ചുനിൽക്കേ, “ഇവന്റെ കൈയിലെ രക്ഷാക്കാപ്പ് കാണുന്നില്ലല്ലോ” എന്ന് താപസി ഉറക്കെ ആവലാതിപ്പെട്ടു. “എടുക്കരുത്” എന്ന് അവർ തടയുമ്പോഴേക്കും ദുഷ്യന്തൻ അതെടുത്തുകഴിഞ്ഞു. അവിടെയുള്ള താപസിമാർ അമ്പരന്നുപോയി. അച്ഛനമ്മമാരും കുട്ടിയുമൊഴികെ ആരെങ്കിലും അതെടുത്താൽ എടുത്തയാൾ ഉടനെ പാമ്പായിച്ചമഞ്ഞ് കൊത്തും. മുൻപ് പല തവണ ഈ അനുഭവമുണ്ടായിട്ടുണ്ട്. അങ്ങനെ താനാണ് കുട്ടിയുടെ അച്ഛനെന്ന് ഉറപ്പായപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ അവനെ വാരിയെടുത്ത് പുൽകി. രണ്ടുപേരുംകൂടി

മറ്റുള്ളവരോടൊപ്പം ശകുന്തളയെ കാണാൻ പോയി. വഴിക്കുവെച്ച് തന്റെ അച്ഛൻ ദുഷ്യന്തനാണെന്ന്, അദ്ദേഹമല്ല, എന്നൊക്കെ അവൻ പറയാതിരുന്നില്ല. ഇയാൾ തന്നെ 'മകനേ' എന്നു വിളിക്കുന്നുവെന്ന് അവൻ അമ്മയെക്കണ്ടയുടനെ പരാതി പറഞ്ഞു. ഗദ്ഗദകണ്ഠത്തോടെ ശകുന്തള "ആര്യപുത്രൻ ജയിച്ചാലും!" എന്നു മൊഴിഞ്ഞു. ദുഷ്യന്തൻ കണ്ണീർ തുടയ്ക്കുമ്പോൾ കൈയിലെ മോതിരം കണ്ട് 'ഇത് ആ മോതിരമാണല്ലോ!' എന്നു ശകുന്തള പറഞ്ഞപ്പോൾ ഈ മോതിരം കയ്യിൽ വന്നപ്പോഴാണ് തനിക്കു നടന്നതെല്ലാം ഓർമ വന്നതെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ വിശദമാക്കി. അപ്പോഴേക്കും മാതലി വന്ന് മാരീചമഹർഷി കാണാൻ അനുമതി തന്ന വിവരം അറിയിച്ചു. ദുഷ്യന്തൻ ഉണ്ണിയെ എടുത്ത ശകുന്തളയോടൊപ്പം ദാക്ഷായണിയോടകൂടി ആസനസ്ഥനായ മാരീചനെക്കണ്ട് അനുഗ്രഹം വാങ്ങി. ഭരതവാക്യത്തോടുകൂടി നാടകം തീരുന്നു.

ഇപ്രകാരം കാളിദാസകൃതികളുടെ മുഴുവൻ കഥാസംഗ്രഹത്തിനുശേഷം ആറു രീതികളിലുള്ള വക്രതകളനുസരിച്ച് ആ കൃതികളുടെ നിരൂപണമാണ് അടുത്ത അധ്യായത്തിൽ ഉദ്ദേശിക്കുന്നത്.

★

2. വർണവിന്യാസവക്രത

വർണങ്ങളുടെ പ്രത്യേകരീതിയിലുള്ള വിന്യാസം കൊണ്ടുളവാകുന്ന ശബ്ദശോഭാതിശയമാണ് വർണവിന്യാസവക്രത. ഇത് അനുപ്രാസം, യമകം തൊട്ടുള്ള ശബ്ദാലങ്കാരങ്ങൾ തന്നെ. വിസർഗം ആവർത്തിച്ചുവരുന്നതും ഇക്കൂട്ടത്തിൽ പെടുത്താം.

ഗത്യുത്കമ്പാദളകപതിതൈർയത്ര മന്ദാരപുഷ്പൈഃ
പത്രച്ഛേദൈഃ കനകകമലൈഃ കർണവിഭ്രംശിഭിശ്ച
മുക്താജാലൈഃ സ്തനപരിസരച്ഛിന്നസൂത്രൈശ്ച ഹാരൈർ–
നൈശോ മാർഗഃ സവിതുരുദയേ സൂച്യതേ കാമിനീനാം.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 11. ധൃതിപ്പെട്ടുപോവുകയാൽ നെറ്റിയിൽനിന്നു വീണ മന്ദാരപ്പൂക്കൾകൊണ്ടും കാതിൽനിന്നു തെന്നിവീണ ഇതളരഞ്ഞ സ്വർണത്താമരപ്പൂക്കളാലും മാറത്തുനിന്നു ചരടു ചിന്നി വീഴുന്ന മുത്തുമാലകളാലും അവിടെ അളകാപുരിയിൽ അഭിസാരികകൾ പോയ രാത്രിവഴി സൂര്യനുദിക്കുമ്പോൾ സൂചിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു.) ഈ പദ്യത്തിൽ തെളിഞ്ഞുനിൽക്കുന്ന അനേകം വിസർഗങ്ങൾ സംസ്കൃതഭാഷയോ ശ്ലോകാർഥമോ ഒന്നുമറിയാത്ത ആൾക്കും കർണസുഖമരുളുന്നു.

"സ്ഥിതയേ സ്ഥിതിജ്ഞഃ" (*കുമാരസംഭവം*, 1. 18. നടപ്പറിയുന്നവൻ നിലനിൽപ്പിനായി), ആജ്ഞാപയ ജ്ഞാതവിശേഷ പുംസാം (*കുമാരസംഭവം*, 3. 3. ആൾത്തരങ്ങളറിഞ്ഞുവെച്ചവനേ, ആജ്ഞാപിച്ചാലും), അകാരയത് കാരയിതവ്യദക്ഷാ (*കുമാരസംഭവം*, 7. 27. ചെയ്യിക്കേണ്ടതെല്ലാം നന്നായറിവുള്ളവൾ ചെയ്യിച്ചു.), വിമുച്യ സാ ഹാരമഹാര്യനിശ്ചയാ (*കുമാരസംഭവം,* 5. 8. അനക്കരുതാത്ത നിശ്ചയത്തോടുകൂടിയ അവൾ മുത്തുമാല വെടിഞ്ഞ്),

തസ്യാഃ കൃതീ കൃത്യമശേഷയിത്വാ
സഭ്യഃ സഭായാം സുഹൃദാസ്ഥിതായാം

(*കുമാരസംഭവം,* 7. 29. അവൾക്ക് ചെയ്യേണ്ടതെല്ലാം ചെയ്തുതീർത്തതിനുശേഷം സുഹൃത്തുക്കൾ നിറഞ്ഞിരിക്കുന്ന സഭയിൽ സഭ്യൻ), പ്രീതഃ പ്രീതിപ്രമുഖവചനം സ്വാഗതം വ്യാജഹാര (*മേഘസന്ദേശം*, 1. 4. പ്രീതി പൂണ്ട് അവൻ പ്രീതിയുടെ ആദ്യവചനമായ സ്വാഗതമുരിയാടി), നനന്ദുഃ സപ്രജാഃ പ്രജാഃ (*രഘുവംശം*, 4. 3. കിടാങ്ങളോടുകൂടിയ പ്രജകൾ ആനന്ദിച്ചു), സസ്മാര സ്മരശാസനഃ (*കുമാരസംഭവം,* 6.3. സ്മരനെ നിയന്ത്രിച്ചവൻ സ്മരിച്ചു), സാ പൗരാൻ പൗരകാന്തസ്യ (*രഘുവംശം,* 12. 3. പൗരപ്രിയനു വരുന്ന കേൾവി പൗരന്മാരെ), ന്യസ്തം പുരസ്താത് പുരശാസനസ്യ

(*കുമാരസംഭവം,* 7. 30. പുരവൈരിയുടെ മുൻപിൽ കൊണ്ടു വെക്കപ്പെട്ടു),

അമീ ഹി വീര്യപ്രഭവം ഭവസ്യ... ബ്രഹ്മാംശഭൂർബ്രഹ്മണി...

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 15. എന്തെന്നാൽ, ഈ ദേവന്മാർ ശിവന്റെ വീര്യത്തിൽനിന്നുളവാകുന്നവനെ... ബ്രഹ്മാംശജാതനും ബ്രഹ്മത്തിൽ), പ്രചക്രമേ വക്തുമനുജ്ഝിതക്രമഃ (*കുമാരസംഭവം*, 5. 32. മുറ തെറ്റിക്കാതെ സംസാരിക്കാൻ തുടങ്ങി),

തമാശു വിഘ്നം തപസസ്തപസ്വീ...

അന്തർദധേ ഭൂതപതിഃ സഭൂതഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 74. തപോനിഷ്ഠനായ ഭൂതപതി ക്ഷണത്തിൽ ആ തപോവിഘ്നത്തെ...ഭൂതഗണങ്ങളോടുകൂടി അന്തർധാനം ചെയ്തു.),

ന്യസ്തം പുരസ്താത് പുരശാസനസ്യ (*കുമാരസംഭവം*, 7. 30. പുരവൈരിയുടെ മുൻപിൽ കൊണ്ടുവെക്കപ്പെട്ടു), നിഗ്രഹോപ്യയമനുഗ്രഹീകൃതഃ. (*രഘുവംശം,* 11. 90. എന്റെ ഈ നിഗ്രഹം പോലും അനുഗ്രഹമാക്കി ചെയ്യപ്പെട്ടു),

അദഃ ശരണ്യം ശരഭംഗനാമ്ന–

സ്തപോവനം പാവനമാഹിതാഗ്നേഃ

(*രഘുവംശം*, 13. 45. അതാ, ശരഭംഗനെന്നു പേരായ ആഹിതാഗ്നിയുടെ ശരണാർഹവും വിശുദ്ധികരവുമായ തപോവനം),

മായൂരീ മദയതി മാർജനാ മനാംസി (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 1. 21. മയൂരസംബന്ധിയായ മാർജനിമനസ്സുകളെ മദിപ്പിക്കുന്നു.)

യദയം രഥസംക്ഷോഭാ–

ദംസേനാംസോ രഥോപമശ്രേണ്യാഃ

(*വിക്രമോർവശീയം*, 1. 11. തേരിന്റെ കുലുക്കത്തിൽ ഈ തോൾ തേർത്തടത്തിനൊത്ത നിതംബത്തോടുകൂടിയ ഉർവശിയുടെ തോളിനോട്),

നവം നവക്ഷൗമനിവാസിനീ സാ (*കുമാരസംഭവം*, 7. 26. പുതിയ വെൺപട്ടുടുത്ത അവൾ പുതിയ),

പൃഥിവീം ശാസതസ്തസ്യ പാകശാസനതേജസഃ

കിഞ്ചിദൂനമനൂനർദ്ധേഃ ശരദാമയുതം യയൗ.

(*രഘുവംശം*, 10. 1. ഭൂമി ഭരിച്ചുകൊണ്ട് ഇന്ദ്രനൊത്ത തേജസ്സാർന്ന് ഐശ്വര്യത്തിന് ഇടിച്ചൽ തട്ടാതെ വാഴുന്ന അദ്ദേഹത്തിന് ഏതാണ്ട് പതിനായിരം കൊല്ലം കഴിഞ്ഞുപോയി).

സ ലക്ഷ്മണം ലക്ഷ്മണപൂർവജന്മാ

വിലോക്യ ലോകത്രയഗീതകീർത്തിഃ

സൗമ്യേതി ചാഭാഷ്യ യഥാർഥഭാഷീ

സ്ഥിതം നിദേശേ പൃഥഗാദിദേശ.

(*രഘുവംശം*, 14. 44. മുപ്പാരിലും പാടിപ്പുകഴ്ത്തപ്പെട്ടവനും വാക്കു മാറ്റാത്തവനുമായ ആ ലക്ഷ്മണാഗ്രജൻ ആജ്ഞാനുവർത്തിയായ ലക്ഷ്മണനെ 'സൗമ്യാ' എന്നു വിളിക്കുകയും ചെയ്ത് വേറെ ആജ്ഞാപിച്ചു.)

ഏഭിഃ സാധോ ഹൃദയനിഹിതൈഃർലക്ഷണൈർലക്ഷയേഥാഃ (*മേഘദൂതം*, 2. 16. നല്ലവനേ, മനസ്സിൽ കരുതിയ ഈ ലക്ഷണങ്ങളെക്കൊണ്ടും ... കണ്ടറിയാം)

താമർച്ചിതാഭ്യഃ കുലദേവതാഭ്യഃ

കുലപ്രിഷ്ഠാം നിശമയ്യ മാതാ

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 27. അമ്മ കുലത്തിന് താങ്ങായ അവളെക്കൊണ്ട് പൂജ കഴിഞ്ഞ് കുലദേവതകൾക്കെല്ലാം നമസ്കാരമർപ്പിച്ചശേഷം),

തസ്മൈ ഹിമാദ്രേഃ പ്രയതാം തനൂജാം

യതാത്മനേ രോചയിതും യതസ്വ

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 16. ആത്മാവിനെ അടക്കിയിരിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തിന് ഹിമവാന്റെ പരിശുദ്ധയായ പുത്രിയിൽ ഇഷ്ടം തോന്നിക്കാൻ ശ്രമിക്കൂ),

ശുചൗ ചതുർണാം ജ്വലതാം ഹവിർഭുജാം

ശുചിസ്മിതാ മധ്യഗതാ സുമധ്യമാ

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 20. തെളിപുഞ്ചിരിയോടുകൂടിയ കൃശമധ്യയായ അവൾ ആളിക്കത്തുന്ന നാല് അഗ്നിയുടെ നടുക്കിരുന്ന്),

അധ്വാനമധ്വാന്തവികാരലംഘ്യ–

സ്തതാര താരാധിപഖണ്ഡധാരീ

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 48. അവിദ്യാവികാരം പറ്റാത്തവർക്ക് ചെന്നെത്താവുന്നവനും അമ്പിളിത്തെല്ലണിയുന്നവനുമായ അദ്ദേഹം വഴി കടന്നു),

മേനാം മുനീനാമപി മാനനീയാം (*കുമാരസംഭവം*, 1. 18. മുനികൾക്കുകൂടി മാന്യയായ മേനയെ), ഹിമാലയസ്യാലയമാസസാദ (*കുമാരസംഭവം*, 7. 69. ഹിമവാന്റെ കൊട്ടാരത്തെ പ്രാപിച്ചു), സ വാസവേനാസനസന്നികൃഷ്ടം (*കുമാരസംഭവം*, 3. 2. ഇന്ദ്രനാൽ ഇരിപ്പിടത്തിനരികെ അയാൾ),

താം നാരദഃ കാമചരഃ കദാചിത് ...

പ്രേമ്ണാ ശരീരാർധഹരാം ഹരസ്യ (*കുമാരസംഭവം*, 1. 49. ഒരി

ക്കൽ തോന്നിയപാട് സഞ്ചരിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന നാരദൻ അവൾ... ഹരന്റെ പ്രേമത്താൽ ഉടലിൽ പാതി വാങ്ങുന്നവളായി വരുമെന്ന്)

തത്തദ്ഭൂമിപതിഃ പത്ന്യൈ ദർശയൻ പ്രിയദർശനഃ
അപി ലംഘിതമധ്വാനം ബുബുധേ ന ബുധോപമഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 47. പ്രിയദർശനനും ബുധതുല്യനുമായ രാജാവ് പത്നിക്ക് ഓരോന്ന് കാണിച്ചുകൊടുത്തുംകൊണ്ട് വഴി കഴിഞ്ഞുപോയത് അറിഞ്ഞില്ല.)

സ ദുഷ്പ്രാപയശാഃ പ്രാപദാശ്രമം ശ്രാന്തവാഹനഃ

(*രഘുവംശം*, 1. 48. ദുർലഭമായ കീർത്തിയുള്ള അദ്ദേഹം തളർന്ന കുതിരകളുമായി ആശ്രമത്തിൽ ചെന്നെത്തി)

ത്വദീയമന്തർഗതമന്തരായഃ.

(*രഘുവംശം*, 14. 65. എന്റെ വയറ്റിലുള്ള നിന്റെ ഗർഭം വിഘ്നം)

തസ്മൈ സഭ്യാഃ സഭാര്യായ ഗോപ്ത്രേ ഗുപ്തതമേന്ദ്രിയാഃ
അർഹണാമർഹതേ ചക്രുർമുനയോ നയചക്ഷുഷേ.

(*രഘുവംശം*, 1. 55. സഭ്യന്മാരും തികച്ചും ജിതേന്ദ്രിയന്മാരുമായ മുനിമാർ പത്നിയോടുകൂടിയവനും രക്ഷിതാവും പൂജ്യനും ശാസ്ത്രദർശിയുമായ അദ്ദേഹത്തെ സത്കരിച്ചു.)

നിർമമേ നിർമമോർഥേഷു മധുരാം മധുരാകൃതിഃ.

(*രഘുവംശം*, 15. 28. അർഥങ്ങളിൽ മമതയറ്റവനും സുന്ദരാകാരനുമായ അദ്ദേഹം മധുര സന്ദർശിച്ചു.)

പപ്രച്ഛ കുശലം രാജ്യേ രാജ്യാശ്രമമുനിം മുനിഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 58. രാജ്യാശ്രമമുനിയോട് – രാജാവിനോട് – രാജ്യത്തിൽ കുശലമല്ലേ എന്നു ചോദിച്ചു.)

മദ*കള*! യുവതിശശി*കലാ ഗജയൂഥ*പ! *യൂഥി*കാശബളകേശീ
*സ്ഥിര*യൗവനാ *സ്ഥി*താ തേ ദൂരാ*ലോകേ* സുഖാ*ലോകാ.*

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 24. മദം പൂണ്ട ഗജനാഥാ, കുറുമുഴിമുല്ലയാൽ പല നിറങ്ങളാർന്ന തലമുടിയുള്ള ചന്ദ്രമുഖിയും നിത്യയൗവനയും കാണാൻ കൊള്ളാവുന്നവളുമായ എന്റെ പ്രിയ അകലെനിന്നെങ്കിലും നിന്റെ ദൃഷ്ടിയിൽ പെട്ടുവോ?)

അഗസ്ത്യാചരിതാമാശാമനാശാസ്യജയോ യയൗ

(*രഘുവംശം*, 4. 44. അന്യർക്കാശിക്കരുതാത്ത ജയവുമായി അഗസ്ത്യൻ വാണരുളുന്ന ദിക്കിലേക്കു യാത്രയായി.)

അർഥ്യാമർഥപതിർവാചമാദദതേ വദതാം വരഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 59. വാഗ്മികളിൽ ശ്രേഷ്ഠനായ രാജാവ് പൊരുൾ പിഴയ്ക്കാത്ത മൊഴി ഉരിയാടി.)

.

അഥ പ്രദോഷേ ദോഷജ്ഞഃ സംവേശായ വിശാം പതിം
സൂനുഃ സൂനൃതവാക് സ്രഷ്ടുർവിസസർജോർജിതശ്രിയം.

(*രഘുവംശം*, 1. 93. അനന്തരം രാത്രിയായപ്പോൾ വിദ്വാനും സത്യവാക്കുമായ ബ്രഹ്മാത്മജൻ ദീപ്തമായ ശ്രീയോടുകൂടിയ പ്രജാപാലകനെ ഉറങ്ങുവാൻ പറഞ്ഞയച്ചു.)

അവേഹി ഗന്ധർവപതേസ്തനൂജം
പ്രിയംവദം മാം പ്രിയദർശനസ്യ

(*രഘുവംശം*, 5. 53. എന്നെ പ്രിയദർശനനെന്ന ഗന്ധർവരാജാവിന്റെ പുത്രനായ പ്രിയംവദനെന്നു ധരിച്ചാലും.)

തതാര സന്ധാമിവ സത്യസന്ധഃ.

(*രഘുവംശം*, 14. 52. സത്യപ്രതിജ്ഞനായ അദ്ദേഹം... പ്രതിജ്ഞയയെന്നപോലെ ഗംഗ കടന്നു.)

ഭൂത്വാ *ശരണ്യാ ശരണാർഥമന്യാം*

(*രഘുവംശം*, 14. 64. ശരണാർഹയായിത്തീർന്ന ഞാൻ ശരണത്തിനായി അന്യനെ...)

ദൂരാല്ലക്ഷ്യം ത്വദമരധനുശ്ചാരുണാ തോരണേന

(*മേഘദൂതം*, 2. 15. താങ്കളുടെ മഴവില്ലുപോലെ മനോഹരമായ തോരണംകൊണ്ട് ദൂരത്തുനിന്നേ കാണാം.)

പൂർവോദ്ദിഷ്ടാമനുസര പുരീം ശ്രീവിശാലാം വിശാലാം
സ്വല്പീഭൂതേ സുചരിതഫലേ സ്വർഗിണാം ഗാം ഗതാനാം

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 31. സുകൃതഫലം ചുരുങ്ങിയപ്പോൾ ഭൂമിയിലേക്കു പോന്ന സ്വർഗവാസികൾക്കായി ... ഐശ്വര്യവിസ്തൃതമായ ഉജ്ജയിനീനഗരത്തിലേക്കു ചെന്നണയുക.)

തുരോസാഹം പുരോധായ ധാമ സ്വായംഭുവം യയു

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 1. ഇന്ദ്രനെ മുൻനിർത്തിക്കൊണ്ട് സ്വയംഭൂവിന്റെ സ്ഥാനത്തേക്കു – ബ്രഹ്മലോകത്തേക്കു – ചെന്നു.)

പത്മാ പത്മാതപത്രേണ ഭേജേ സാമ്രാജ്യദീക്ഷിതം

(*രഘുവംശം*, 4. 5. ലക്ഷ്മി താമരപ്പൂങ്കുടയുമായി സാമ്രാജ്യത്തിനായി ദീക്ഷയെടുത്തിരിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തെ സേവിച്ചു.)

അനർഘ്യമർഘ്യേണ തമദ്രിനാഥഃ
സ്വർഗൗകസാമർച്ചിതമർച്ചയിത്വാ

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 57. അദ്രീശ്വരൻ പൂജാതീതനും വിണ്ണവരാൽ അർച്ചിതനുമായ അദ്ദേഹത്തെ ജലഗന്ധപുഷ്പാദികൾകൊണ്ട് അർച്ചിച്ച്).

നവേ തസ്മിൻ മഹീപാലേ സർവം നവമിവാഭവത്

(*രഘുവംശം*, 4. 11. അദ്ദേഹം പുതിയ രാജാവായിരിക്കേ, എല്ലാം

പുതുമ പുരണ്ടതുപോലായി.)

അഥ സർവസ്യ ധാതാരം തേ സർവേ സർവതോമുഖം

വാഗീശം വാഗ്ഭിരർഥ്യാഭിഃ പ്രണിപത്യോപതസ്ഥിരേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 3. അപ്പോൾ അവരെല്ലാവരും എല്ലാറ്റിന്റെയും സ്രഷ്ടാവും എല്ലാ – നാല് – വശത്തേക്കും മുഖങ്ങളോടുകൂടിയ വനുമായ വാഗീശനെ നമസ്കരിച്ചിട്ട് അർഥം പിഴയ്ക്കാത്ത വാക്കു കളെക്കൊണ്ട് സ്തുതിച്ചു.)

അഥോപശല്യേ രിപുമഗ്നശല്യ–

സ്തസ്യാഃ പുരഃ പൗരസഖഃ സ രാജാ

കുലധ്വജസ്താനി ചലധ്വജാനി

നിവേശയാമാസ ബലീ ബലാനി.

(*രഘുവംശം*, 16. 37. അനന്തരം ശത്രുക്കളിൽ ശല്യമാഴ്ത്തിയ വനും കുലശ്രേഷ്ഠനും ബലവാനുമായ ആ രാജാവ് പൗരന്മാരോടു കൂടി കൊടിക്കൂറ പാറിക്കുന്ന ആ സൈന്യങ്ങളെ ആ ഗ്രാമാന്തത്തിൽ താമസിപ്പിച്ചു.)

സ മൃണ്മയേ വീതഹിരണ്മയത്വാത്

പാത്രേ നിധായാർഘ്യമനർഘശീലഃ

ശ്രുതപ്രകാശം യശസാ പ്രകാശഃ

പ്രത്യുജ്ജഗാമാതിഥിമാതിഥേയഃ.

(*രഘുവംശം*, 5. 2. വിലമതിക്കാത്ത ശീലത്തോടുകൂടിയ യശ സ്സുകൊണ്ട് തിളങ്ങുന്ന ആ ആതിഥേയൻ, പൊന്നിന്റെതായി ഒന്നുമി ല്ലാത്തതുകൊണ്ട് മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള പാത്രത്തിൽ പൂജാദ്രവ്യങ്ങളും വെച്ച് വിദ്യകൊണ്ട് തിളങ്ങുന്ന അതിഥിയെ എതിരേറ്റുചെന്നു.)

ത്രൈലോക്യനാഥപ്രഭവം പ്രഭാവാത്

കുശം ദ്വിഷാമങ്കുശമസ്ത്രവിദ്വാൻ

മാനോന്നതേനാപ്യഭിവന്ദ്യ മൂർധ്നാ

മൂർധാഭിഷിക്തം കുമുദോ ബഭാഷേ.

(*രഘുവംശം*, 16. 81. അസ്ത്രമഹിമയറിയുന്ന കുമുദൻ ത്രൈലോ ക്യനാഥനിൽനിന്നു പിറന്നവനും സ്വന്തം പ്രഭാവംകൊണ്ട് ശത്രുക്കളെ ഒതുക്കുന്നവനുമായ കുശനെ അഭിമാനത്താലുയർന്ന മൂർധാവുകൊ ണ്ടുതന്നെ വന്ദിച്ചിട്ട് നാട് വാഴുന്ന അദ്ദേഹത്തോട് പറഞ്ഞു.)

ദശരശ്മിശതോപമദ്യുതിം

യശസാ ദിക്ഷു ദശസ്വപി ശ്രുതം

ദശപൂർവരഥം യമാഖ്യയാ

ദശകണ്ഠാരിഗുരും വിദുർബുധാഃ.

(*രഘുവംശം*, 8. 29. സഹസ്രകിരണനോട് തുല്യമായ ശോഭയു ള്ളവനും കീർത്തികൊണ്ട് പത്തു ദിക്കിലും കേൾവിയുള്ളവനും പേരുകൊണ്ട് ദശരഥനും ദശാനനശത്രുവിന്റെ അച്ഛനുമായ യാതൊരു സുതനെ വിദ്വാന്മാർ അറിയുന്നു,)

യത്രോന്മത്തഭ്രമരമുഖരാഃ പാദപാ നിത്യപുഷ്പാ

ഹംസശ്രേണീരചിതരശനാ നിത്യപത്മാ നളിന്യഃ

കേകോത്കണ്ഠാ ഭവനശിഖിനോ നിത്യഭാസ്വത്കലാപാ

നിത്യജ്യോത്സ്നാഃ പ്രതിഹതതമോവൃത്തിരമ്യാഃ പ്രദോഷാഃ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 3. അവിടെ അളകയിലെ എപ്പോഴും പൂക്ക ളുള്ള മരങ്ങൾ ഭ്രാന്തമായ വണ്ടുകളെക്കൊണ്ട് ശബ്ദായമാനങ്ങളാ ണ്; എപ്പോഴും താമരപ്പൂക്കളുള്ള പൊയ്കകൾ അരയന്നക്കൂട്ടങ്ങൾ രചിച്ച അരഞ്ഞാണുകളോടുകൂടിയവയത്രേ; എപ്പോഴും ശോഭിക്കുന്ന പീലിക്കൂട്ടങ്ങളോടുകൂടിയ വളർത്തുമയിലുകൾ കേകാനാദങ്ങളാൽ ഉത്കണ്ഠ പ്രകടിപ്പിക്കുന്നു; എപ്പോഴും നിലാവോലുന്ന രാത്രികൾ ഇരുളകറ്റി മനോഹരങ്ങളായിരിക്കുന്നു.) എന്നിങ്ങനെ അനുപ്രാസസു ന്ദരവും യമകത്തോടടുത്തുനിൽക്കുന്ന ശബ്ദാലങ്കാരങ്ങളോടുകൂടി യതുമായ എത്രയോ ഭാഗങ്ങൾ കാളിദാസകൃതികളിൽ കാണാം. ഇവ വലിയ സംസ്കൃതപാണ്ഡിത്യമില്ലാത്ത സഹൃദയരെയും അവയി ലേക്ക് ആകർഷിക്കുന്നു.

ആകാരസദൃശപ്രജ്ഞഃ പ്രജ്ഞയാ സദൃശാഗമഃ

ആഗമൈഃ സദൃശാരംഭ ആരംഭസദൃശോദയഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 15. ആകൃതിക്കൊത്ത ബുദ്ധിയോടും പഠിപ്പി നൊത്ത ഉദ്യമത്തോടും ഉദ്യമത്തിനൊത്ത സമൃദ്ധിയോടുംകൂടിയവ നായിരുന്നു ദിലീപൻ) എന്നും

അമരമുനിരിവാത്രിർബ്രഹ്മണോത്രേരിവേന്ദുർ–

ബുധ ഇവ ശിശിരാംശോർബോധനസ്യേവ ദേവഃ

ഭവ പിതുരനുരൂപസ്ത്വം ഗുണൈർലോകകാന്തൈഃ

(*വിക്രമോർവശീയം* 5. 21. ദേവർഷിയായ അത്രി ബ്രഹ്മാവി നോടും ചന്ദ്രൻ അത്രിയോടും ബുധൻ ചന്ദ്രനോടും ദേവൻ – പുരൂ രവസ്സ് – ബുധനടുമെന്നപോലെ, അങ്ങും ജനമനോഹരഗുണങ്ങളാൽ അച്ഛനു തുല്യനായിത്തീരുക.) എന്നും

തദന്വയേ ശുദ്ധിമതി പ്രസൂതഃ ശുദ്ധിമത്തരഃ

ദിലീപ ഇതി രാജേന്ദുരിന്ദുഃ ക്ഷീരനിധാവിവ.

(*രഘുവംശം*, 1. 12. വിശുദ്ധമായ അദ്ദേഹത്തിന്റ വംശത്തിൽ ഏറ്റവും വിശുദ്ധനായ രാജചന്ദ്രൻ, പാലാഴിയിൽ ചന്ദ്രനെന്നപോലെ, വന്നുപിറന്നു.) എന്നുമുള്ള ശ്ലോകങ്ങൾ രശനോപമ പോലെ ഉപമാ നോപമേയങ്ങൾ മെടഞ്ഞുണ്ടാക്കിയവയും വ്യാപകമായ അർഥ

ത്തിൽ വർണവിന്യാസവക്രത ഉൾക്കൊള്ളുന്നവയുമാണ്. അവസാനപദ്യത്തിൽ സവിശേഷമായ ഒരുപമ കൂടിയുണ്ടെന്നു വിശേഷം.

അദ്രേഃ ശൃംഗം ഹരതി പവനഃ കിംസ്വിദിത്യുന്മുഖീഭിർ–
ദൃഷ്ടോത്സാഹശ്ചകിതചകിതം മുഗ്ധസിദ്ധാംഗനാഭിഃ
സ്ഥാനാദസ്മാത് സരസനിചുളാദുത്പതോദങ്മുഖഃ ഖം
ദിങ്നാഗാനാം പഥി പരിഹരൻ *സ്ഥൂലഹസ്താവലേപാൻ*

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 14. താങ്കൾ ആറ്റുവഞ്ഞികൾ കിളിർത്തു നിൽക്കുന്ന ഈ സ്ഥലത്തുനിന്ന്, 'കുന്നിൻകൊടുമുടി കാറ്റത്ത് അടർന്നു പറക്കുകയാണോ' എന്നു മുഗ്ധകളായ സിദ്ധാംഗനമാർ മുഖമുയർത്തി പേടിച്ചരണ്ട് താങ്കളുടെ ഉത്സാഹം നോക്കിക്കാണുമാറും വഴിക്ക് ദിഗ്ഗജങ്ങളുടെ പോത്തൻ തുമ്പികൾകൊണ്ടുള്ള പോക്കിരിത്തം ഒഴിഞ്ഞുവെച്ചുകൊണ്ടും വടക്കോട്ടായി ആകാശത്തിലേക്ക് ചാടിക്കൊൾക.) എന്ന ശ്ലോകത്തിൽ നിചുളനെന്ന മണ്ഡനനിരൂപകനെയും ദിങ്നാഗനെന്ന ഖണ്ഡനനിരൂപകനെയും കവി പരാമർശിക്കുന്നുണ്ടെന്ന് ദക്ഷിണാവർത്തനാഥൻ, മല്ലിനാഥൻ എന്നീ വ്യാഖ്യാതാക്കൾ. അത് സ്വീകരിക്കുകയാണെങ്കിൽ, വർണവിന്യാസവക്രതയിൽ പെടുന്ന ശബ്ദശ്ലേഷം ഇവിടെ പറയാം.

ഹരസ്തു കിഞ്ചിത് പരിലുപ്തധൈര്യ–
ശ്ചന്ദ്രോദയാരംഭ ഇവാംബുരാശിഃ
ഉമാമുഖേ ബിംബഫലാധരോഷ്ഠേ
വ്യാപാരയാമാസ വിലോചനാനി.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 67. ഹരനാകട്ടെ, ചന്ദ്രോദയാരംഭത്തിൽ സമുദ്രമെന്നപോല, കുറഞ്ഞൊന്ന് മനസ്സുറപ്പിടിഞ്ഞ് ബിംബഫലംപോലുള്ള അധരത്തോടുകൂടിയ ഉമാമുഖത്തിൽ മൂന്നു കണ്ണുകളും വ്യാപരിപ്പിച്ചു.) എന്ന ശ്ലോകത്തിലെ വർണവിന്യാസം ഭാവാനുഗുണ്യം നേടാൻ ശ്രമിക്കുന്നതായിത്തോന്നും. വിശേഷിച്ച് നാലാം വരിയിലെ മുക്കണ്ണന്റെ ബിംബഫലാധരോഷ്ഠമായ ഉമാമുഖത്തെ വിലോചനവ്യാപാരം ശബ്ദവിന്യാസംകൊണ്ടുതന്നെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ.

ജാലോദ്ഗീർണൈരുപചിതവപുഃ കേശസംസ്കാരധൂപൈർ–
ബന്ധുപ്രീത്യാ ഭവനശിഖിഭിർദത്തനൃത്യോപഹാരഃ
ഹർമ്യേഷ്വസ്യാഃ കുസുമസുരഭിഷ്വധ്വഖേദം നയേഥാ
ലക്ഷ്മീം പശ്യംല്ലളിതവനിതാപാദരാഗാങ്കിതേഷു.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 35. അവിടെ ജനാലകളിലൂടെ തേട്ടിവരുന്ന കേശസംസ്കാരധൂപത്താൽ ഉടൽ കൊഴുത്തുകൊണ്ടും വളർത്തുമയിലുകൾ ചങ്ങാതിക്കൂറോടെ നൽകുന്ന നൃത്യക്കാഴ്ച്ചകൾ കണ്ടുകൊണ്ടും അണിപ്പൂമണം പൂണ്ട് ഓമൽപ്പെൺകൊടിമാരുടെ കഴലിലെ

ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറിന്റെ പാട് പതിഞ്ഞുള്ള മാളികമുകളിലിരുന്ന് ആകപ്പാടെയുള്ള ശോഭ കണ്ട് വഴി കടന്ന തളർച്ച തീർക്കുക) എന്ന ശ്ലോകത്തിലാകട്ടെ, ഈ ഭാവാനുഗുണവർണപദവിന്യാസം തികച്ചും ഫലിച്ചതായിത്തോന്നുന്നു. ആ നൃത്തചലനങ്ങൾ അനുഭവിപ്പിക്കുന്ന പ്രതീതിയുണ്ടാവുന്നു. ഇതേ അനുഭവംതന്നെ താഴെ കാണിക്കുന്ന പദ്യവും നൽകുന്നു:

പാദന്യാസൈഃ ക്വണിതരശനാസ്തത്ര ലീലാവധൂതൈ
രത്നച്ഛായാഖചിതവലിഭിശ്ചാമരൈഃ ക്ലാന്തഹസ്താഃ
വേശ്യാസ്ത്വത്തോ നഖപദസുഖാൻ പ്രാപ്യ വർഷാഗ്രബിന്ദൂ–
നാമോക്ഷ്യന്തേ ത്വയി മധുകരശ്രേണിദീർഘാൻ കടാക്ഷാൻ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 38. അവിടെ നൃത്തത്തിലെ കാൽവെപ്പുകളിൽ അരഞ്ഞാൺ കിലുങ്ങിക്കൊണ്ടും രത്നം പതിച്ചു മിന്നുന്ന പിരിത്തണ്ടിൽ ചന്തത്തിൽ വീശുന്ന ചാമരങ്ങളാൽ കൈ കഴച്ചുകൊണ്ടുമുള്ള വേശ്യമാർ താങ്കളിൽനിന്നു നഖക്ഷതംപോലെ രസം പിടിപ്പിക്കുന്ന പുതുമഴച്ചാറലേൽക്കുമ്പോൾ വണ്ടിൻനിരപോലെ നീണ്ട കടാക്ഷങ്ങളെ താങ്കളുടെമേൽ ചാർത്തിത്തരും.)

അവിനോദദീർഘയാമാ കഥം നു രാത്രീർഗമയിതവ്യാ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 4. നേരം പോക്കാനൊന്നവുമില്ലാതെ നീണ്ട യാമങ്ങളോടുകൂടിയ രാത്രികളെ എങ്ങനെ കഴിച്ചുകൂട്ടും?) എന്നിടത്തെ ഗുരുലഘുപ്രയോഗങ്ങളുടെ അർഥഭാവവ്യഞ്ജകത്വം സവിശേഷം ശ്രദ്ധേയം.

തുഷാരസംഘാതശിലാഃ ഖുരാഗ്രൈഃ
സമുല്ലിഖൻ ദർപ്പകളഃ കകുദ്മാൻ
ദൃഷ്ടഃ കഥഞ്ചിദ് ഗവയൈർവിവിഗ്നൈ–
രസോഢസിംഹധ്വനിരുന്നനാദ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 55. മദസുന്ദരനായ എരുത് സിംഹഗർജനം കേട്ട് പൊറുക്കാതെ, കുളമ്പറ്റങ്ങളെക്കൊണ്ട് മഞ്ഞിൻകട്ടപ്പാറകളിൽ ചുരണ്ടിക്കൊണ്ടും പേടിച്ചരണ്ടുപോയ കാട്ടുകാളകളാൽ വല്ലവണ്ണവും നോക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ടും മുക്കുറയിട്ടു.) ആ ശിവവാഹനത്തിന്റെ ഗാംഭീര്യപ്രതാപങ്ങൾ ശബ്ദംകൊണ്ടുതന്നെ ധ്വനിപ്പിച്ചിരിക്കുന്നു. ഇത്തരം ഭാവരസാനുഗുണവർണവിന്യാസത്തിന് മറ്റു ചില ഉദാഹരണങ്ങൾ കൂടി:

ഐരാവതാസ്ഫാലനകർക്കശേന
ഹസ്തേ പസ്പർശ തദംഗമിന്ദ്രഃ

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 22. ഇന്ദ്രൻ ഐരാവതത്തെ ഉത്സാഹപ്പെടുത്താൻ തട്ടിത്തട്ടി പരുത്ത കൈപ്പടംകൊണ്ട് അയാളുടെ അംഗത്തെ

സ്പർശിച്ചു) എന്നും

മമൈവ ജന്മാന്തരപാതകാനാം
വിപാകവിഷ്ഫൂർജഥുരപ്രസഹ്യഃ.

(*രഘുവംശം*, 14. 62. ഞാൻതന്നെ മുജ്ജന്മങ്ങളിൽ ചെയ്ത പാപങ്ങൾ മൂപ്പെത്തി പൊറുക്കാൻ വയ്യാത്ത വിധം പൊട്ടിത്തെറിച്ചതാണ്) എന്നും

സസത്വമാദായ നദീമുഖാംഭഃ
സമ്മീലയന്തോ വിവൃതാനനത്വാത്
അമീ ശിരോഭിസ്തിമയഃ സരന്ധ്രൈ–
രൂർധ്വം വിതന്വന്തി ജലപ്രവാഹാൻ.
മാതംഗനക്രൈഃ സഹസോത്പതദ്ഭിർ–
ഭിന്നാൻ ദ്വിധാ പശ്യ സമുദ്രഫേനാൻ
കപോലസംസർപ്പിതയാ യ ഏഷാം
വ്രജന്തി കർണക്ഷണചാമരത്വം.

(*രഘുവംശം*, 13. 10–11. ഈ തിമികളെന്ന വൻമത്സ്യങ്ങൾ വാതുറന്ന് പ്രാണികളുൾപ്പെട്ട നദീമുഖജലം ഉൾക്കൊണ്ടതിനുശേഷം വായ് കൂട്ടിയിട്ട് പഴുതുള്ള മൂർധാവിലൂടെ മേൽപ്പോട്ടേക്ക് ജലപ്രവാഹം ചാമ്പിവിടുന്നു. ചിക്കെന്നു പൊന്തിവരുന്ന കടലാമകളാൽ രണ്ടായി പിളർത്തപ്പെട്ട സമുദ്രത്തിലെ നുരക്കട്ടകളെ നോക്കൂ: അവ ഇവയുടെ ചെന്നികളിൽ പറ്റിപ്പിടിച്ച് തെല്ലിടയ്ക്ക് കർണചാമരങ്ങളായിച്ചമയുന്നു.) എന്നും

അഥോപരിഷ്ടാദ് ഭ്രമരൈർഭ്രമദ്ഭിഃ
പ്രാക്സൂചിതാന്തഃസലിലപ്രവേശഃ
നിർധൗതദാനാമലഗണ്ഡഭിത്തിർ–
വന്യഃ സരിത്തോ ഗജ ഉന്മമജ്ജ.

(*രഘുവംശം*, 5. 43. അതിനിടെ മേലെ പാറിനിൽക്കുന്ന വണ്ടുകളാൽ വെള്ളത്തിലാണ്ടിട്ടുണ്ടെന്ന് ആദ്യമേ സൂചിപ്പിക്കപ്പെട്ടവനും മദനീർ തീരെ കഴുകിപ്പോയതുകൊണ്ട് തെളിഞ്ഞ ചെന്നികളോടുകൂടിയവനുമായ ഒരു കാട്ടാന ആറ്റിൽനിന്നു പൊങ്ങിവന്നു.) എന്നുമുള്ള ശ്ലോകങ്ങൾ നോക്കുക. അവസാനത്തേതിലെ 'ഭ്രമരൈർഭ്രമദ്ഭിഃ' എന്നും 'സരിത്തോ ഗജ ഉന്മമജ്ജ' എന്നുമുള്ള ഭാഗങ്ങൾ വിശേഷിച്ച് ശ്രദ്ധിക്കുക. രണ്ടാമത്തെ ഭാഗം അന്യഥാ അഭംഗിയുണ്ടാക്കുന്നതാണെന്നുമോർക്കുക.

തപഃപരാമർശവിവൃദ്ധമന്യോർ–
ഭ്രൂഭംഗദുഷ്പ്രേക്ഷ്യമുഖസ്യ തസ്യ
സ്ഫുരന്നുദർച്ചിഃ സഹസാ തൃതീയാ–
ദക്ഷ്ണഃ കൃശാനുഃ കില നിഷ്പപാത.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 71. തപസ്സിനെ കടന്നുതീണ്ടിയതുകൊണ്ട് കോപം പെരുകി പുരികം വളഞ്ഞുയരുകയാൽ നോക്കിക്കൂടാതായ മുഖത്തോടുകൂടിയ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മൂന്നാമത്തെ കണ്ണിൽനിന്ന് ഒരു തീ കടുക്കെ മിന്നിത്തെറിച്ച് പുറത്തുവന്നുപേൽ!) ഇവിടെ അർഥ–ഭാവ–രസങ്ങൾ വർണവിന്യാസത്താൽത്തന്നെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നത് അത്യന്തം ആസ്വാദ്യം.

വിജിത്യ നേത്രപ്രതിഘാതിനീം പ്രഭാ–
മനന്യദൃഷ്ടിഃ സവിതാരമൈക്ഷത

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 20. മറ്റെങ്ങും നോക്കാതെ കണ്ണിൽ തറയ്ക്കുന്ന പ്രഭയെ കീഴടക്കിയിട്ട് സൂര്യനെ നോക്കി) എന്നും

ഖേ ഖേലഗാമീ തമുവാഹ വാഹഃ
സശബ്ദചാമീകരകിങ്കിണീകഃ

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 49. ഏരുത് പൊന്നിൻകുടമണികൾ കിലുങ്ങുമാറ് ആകാശത്തിൽ കുണുങ്ങിനടന്നുകൊണ്ട്) എന്നും

മന്ദം മന്ദം നുദതി പവനശ്ചാനുകൂലോ യഥാ ത്വാം
വാമശ്ചായം നദതി മധുരം ചാതകസ്തേ സഗന്ധഃ

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 10. കാറ്റ് അനുകൂലമായി വീശി താങ്കളെ മെല്ലെമെല്ലെ പ്രേരിപ്പിക്കുന്നതുപോലെ അതോടൊപ്പംതന്നെ താങ്കളുടെ ബന്ധുവായ ഈ ചാതകം ഇടതുവശത്തുനിന്ന് മധുരമായി കൂകുകയും ചെയ്യുന്നു.) എന്നും

ഖിന്നഃ ഖിന്നഃ ശിഖരിഷു പദം ന്യസ്യ ഗന്താസി യത്ര
ക്ഷീണഃ ക്ഷീണഃ പരിലഘു പയഃ സ്രോതസാം ചോപഭുജ്യ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 13. ആ വഴിയിൽ തളർച്ച തോന്നുമ്പോഴെല്ലാം പർവതങ്ങളിൽ ഇരുന്നുകൊണ്ടും വാട്ടം തോന്നുമ്പോഴെല്ലാം പുഴകളിലെ നേർത്ത വെള്ളം നുകർന്നുകൊണ്ടും പോകാം) എന്നുമുള്ള സമാനഭാഗങ്ങൾ ഉദാഹരണങ്ങൾ.

സംക്ഷിപ്യേത ക്ഷണ ഇവ കഥം ദീർഘയാമാ ത്രിയാമാ

(*മേഘദൂതം*, 2. 48. യാമങ്ങൾ നീണ്ട രാത്രി ഒരു ക്ഷണമായി ചുരുങ്ങിയെങ്കിൽ) എന്ന വരിയിലെ ഗുരു–ലഘുപ്രയോഗങ്ങളുടെ അർഥവ്യഞ്ജകത്വം ആലോചനാമൃതം.

പശ്ചിമേ വയസി നൈമിഷം വശീ. (*രഘുവംശം*, 19. 1)
മായൂരീ മനസി മാർജനാ മനാംസി (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 1. 21)
വരദ വരദാരോധോവൃക്ഷൈഃ സഹാവനതോ രിപുഃ
(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 5. 1)
യദയം രഥസംക്ഷോഭാദംസേനാംസോ രഥോപമശ്രേണ്യാഃ

സ്പൃഷ്ടഃ സരോമവിക്രിയമങ്കുരിതം മനസിജേനേവ.
(*വിക്രമോർവശീയം* 1. 11)

കാര്യാന്തരിതോത്കണ്ഠം ദിനം മയാ നീതമനതികൃച്ഛ്രേണ
അവിനോദദീർഘയാമാ കഥം നു രാത്രീർഗമയിതവ്യാ.
(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 4)

നീല*കണ്ഠ!* മമോത്*കണ്ഠാ വ*നേസ്മിൻ *വനി*താ ത്വയാ
ദീർഘാ*പാംഗാ* സിതാ*പാംഗ*! *ദൃഷ്ടാ ദൃഷ്ടി*ക്ഷമാ ഭവേത്.
(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 9)

*രഥാംഗ*നാമൻ വിയുതോ *രഥാംഗ*ശ്രോണിബിംബയാ
അയം താവാം പൃച്ഛതി *രഥീ* മനോ*രഥ*ശതൈർവൃതഃ.
(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 18)

മദ*കള*! യുവതിശശി*കലാ* ഗജ*യൂഥ*പ! *യൂഥി*കാശബളകേശീ
*സ്ഥിര*യൗവനാ *സ്ഥി*താ തേ ദൂരാ*ലോകേ* സുഖാ*ലോകാ.*
(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 24)

അമരമുനിരിവാത്രിർബ്രഹ്മണോത്രേരിവേന്ദുർ–
ബുധ ഇവ ശിശിരാംശോർബോധനസ്യേവ ദേവഃ
ഭവ പിതുരനുരൂപസ്ത്വം ഗുണൈർലോകകാന്തൈ–
രതിശയതി സമാപ്താ വംശ ഏവാശിഷസ്തേ.
(*വിക്രമോർവശീയം* 5. 21)

തീവ്രാഘാതപ്രതിഹതതരുസ്കന്ധലഗ്നൈകദന്തഃ
പാദാകൃഷ്ടവ്രതതിവലയാസംഗസഞ്ജാതപാശഃ
മൂർത്തോ വിഘ്നസ്തപസ ഇവ നോ ഭിന്നസാരംഗയൂഥോ
ധർമാരണ്യം പ്രവിശതി ഗജഃ സ്യന്ദനാലോകഭീതഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 29. തേരു കണ്ടു വിരണ്ട ഒരാന, ആഞ്ഞുകുത്തിമുറിച്ച മരത്തടിയിൽ ഒറ്റക്കൊമ്പാണ്ടും കാൽകൊണ്ടു വലിച്ചിഴച്ച വള്ളിപ്പടർപ്പുകൾകൊണ്ട് കെട്ടുപിണഞ്ഞും മാൻകൂട്ടങ്ങളെ ചിന്നിച്ചുകൊണ്ടും നമ്മുടെ തപസ്സിനു മൂർത്തിമത്തായ വിഘ്നമോ എന്നു തോന്നുമാറ് തപോവനത്തിലേക്ക് കടന്നുകേറുന്നു) എന്ന പ്രതീകാത്മകഭംഗിയുറ്റ ശ്ലോകം രൗദ്രരസവ്യഞ്ജകം. ഇതുപോലെ കാളിദാസകൃതികളിൽ പല ഭാഗങ്ങളുമുണ്ട്.

വൃത്തശില്പം

ഇതോടനുബന്ധിച്ചുതന്നെ കാളിദാസന്റെ വൃത്തശില്പത്തെക്കുറിച്ച് നിരൂപണം ചെയ്യുന്നത് സൗകര്യമായിരിക്കും. കാളിദാസൻ ഏതേതു കൃതിയിൽ ഏതേതു വൃത്തങ്ങൾ എത്രയെത്ര ഉപയോഗിച്ചു എന്നതിന്റെ ഏതാണ്ടൊരു സ്ഥിതിവിവരക്കണക്ക് ആദ്യം.

ഉപജാതി –

ഇന്ദ്രവജ്രയും ഉപേന്ദ്രവജ്രയും കലർന്ന ഉപജാതി കുമാരസംഭവം, 1. 1–59; 3. 1–74; കുമാരസംഭവം, 7. 1–93; രഘുവംശം, 2. 1–74; രഘുവംശം◌ം, 5. 1. 62; രഘുവംശം, 6. 1–84; രഘുവംശം, 7. 1–69; രഘുവംശം, 13. 1–67; രഘുവംശം, 14. 1–86; രഘുവംശം, 16. 1–85;രഘുവംശം, 18. 1–51; ഋതുസംഹാരം, 4. 1–13; ഋതുസംഹാരം, 6. 12–18; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 2, 16–17; 3. 19; 4. 8; 5. 14, 17; വിക്രമോർവശീയം, 1. 5, 15, 17–18; 4. 12, 35; 5. 2, 6; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 2. 7; 4. 22; 5. 4–5, 20, 25; 6. 10, 24, 26; 7. 2, 5, 19, 31,

മാലിനി – കുമാരസംഭവം, 1. 60; 2. 64; 3. 76; 7. 94–95; 8. 91; രഘുവംശം, 2. 75; രഘുവംശം, 74–75; രഘുവംശം, 6. 85; രഘുവംശം, 7. 70–71; രഘുവംശം, 9. 67; രഘുവംശം, 9. 86; രഘുവംശം, 11. 93; രഘുവംശം, 12. 102; രഘുവംശം, 18. 52–53; ഋതുസംഹാരം, 1. 22–28; ഋതുസംഹാരം, 2. 23–29; ഋതുസംഹാരം, 3. 21–26, 28; ഋതുസംഹാരം, 4. 19; ഋതുസംഹാരം, 5. 11–16; ഋതുസംഹാരം, 6. 29–33, 37; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 2. 5; 3. 12; വിക്രമോർവശീയം, 2. 6; 4. 10, 13, 22,; 5. 17, 21–22; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 17; 2. 4; 3. 3; 5. 7–8, 19; 7. 7,

അനുഷ്ടുപ്പ് – കുമാരസംഭവം, 2. 1–63; 6. 1–94; രഘുവംശം, 1. 1–94; രഘുവംശം, 4. 1–86; രഘുവംശം, 10. 1–85; രഘുവംശം, 12. 1–101; രഘുവംശം, 15. 1–102; രഘുവംശം, 17. 1–80; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 10, 14–15, 19; 2. 7, 9; 4. 4, 6, 12, 14; 5. 9, 11–13, 15–16, 18; വിക്രമോർവശീയം, 1. 12–14; 2. 4–5, 15, 17, 19; 3. 9, 11, 18, 21; 4. 9, 14, 17–19, 21, 27, 31, 40; 5. 1, 3, 7, 12, 14, 20, 23–24; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 5–6, 10–11, 22; 2. 13, 16–17; 3. 1, 17, 20; 4, 4, 7; 5. 14, 24, 26, 29; 6. 14, 22–23, 28, 32; 7. 9, 13–15, 23, 28–29,

വസന്തതിലകം – കുമാരസംഭവം, 3. 75; 4. 45; 5. 85–86; രഘുവംശം, 63–73; രഘുവംശം, 8. 93–94; രഘുവംശം, 9. 55–63; രഘുവംശം, 9. 76–82; രഘുവംശം, 11. 92; രഘുവംശം, 12. 103; രഘുവംശം, 13. 68–78; രഘുവംശം, 15. 86; രഘുവംശം, 19. 56; ഋതുസംഹാരം, 2. 21–22; ഋതുസംഹാരം, 3. 1–20, 27; ഋതുസംഹാരം, 4. 14–18; ഋതുസംഹാരം, 6. 11, 19–28; 34–35; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 12;4. 9; 5. 3, 10, 20; വിക്രമോർവശീയം, 1. 3; 2. 14, 16, 19–20; 4. 6, 15; 5. 9, 15–16, 19; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 8, 23, 27; 2. 9, 12; 3. 8, 18, 24; 4. 2–3, 11, 13–15, 20; 5. 2–3, 6, 22–23; 6. 12, 16, 20, 25; 7. 4, 6, 17, 25–26, 32,

ശിഖരിണി – രഘുവംശം, 3. 70; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 1;

വിക്രമോർവശീയം, 4. 28, 34; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 9, 20; 2. 10; 3. 6; 5. 10; 6. 9; 7. 33,

രഥോദ്ധത – കുമാരസംഭവം, 8. 1–90; രഘുവംശം, 9. 68; രഘുവംശം, 11. 1–91; രഘുവംശം, 19. 1–55; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 7. 18,

സ്വാഗത – രഘുവംശം, 9. 73;

മന്ദാക്രാന്ത – മേഘദൂതം, 1. 1–66; 2. 1–55; രഘുവംശം, 8. 95; രഘുവംശം, 14. 87; രഘുവംശം, 15. 103; രഘുവംശം, 16. 87–88; രഘുവംശം, 17. 81; രഘുവംശം, 19. 57; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 2. 8; 3. 4; 4. 1; വിക്രമോർവശീയം, 1. 7; 2. 1; 3. 1; 4. 4; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 29; 2. 14–15,

പ്രഹർഷിണി – രഘുവംശം, 1. 95; രഘുവംശം, 4. 87–88; രഘുവംശം, 8. 92; രഘുവംശം, 9. 65; രഘുവംശം, 13. 79; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 21; 6. 27, 30

തോടകം – രഘുവംശം, 8. 91;

ദ്രുതവിളംബിതം – രഘുവംശം, 9. 1–54; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 6; 4. 13; 5. 7; വിക്രമോർവശീയം, 2. 9; 3. 6; 4. 26, 29; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 2. 11; 3. 16; 5. 27; 6. 8; 7. 3,

ശാലിനി – രഘുവംശം, 9. 64; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 5. 30.

മഞ്ജുഭാഷിണി – രഘുവംശം, 9. 69; വിക്രമോർവശീയം, 4. 33,

ശാർദൂലവിക്രീഡിതം – ഋതുസംഹാരം, 6. 36, 38; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 4; 2. 3, 6; 3. 5; 4. 15; വിക്രമോർവശീയം, 1. 1, 4, 8; 2. 7, 20, 23; 3. 2, 15; 4. 2, 25, 38; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 13, 26; 2. 2, 5–6; 3. 7, 23; 4. 5–6, 9, 17–18; 5. 9; 6. 4–6, 17; 7. 8, 11–12, 27,

സ്രഗ്ധര – മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 1; 2. 12; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 1, 7,

ആര്യ... – മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 3, 5–9, 13, 18, 20, 22; 2. 1, 2, 10, 11, 13–14; 3. 7, 8, 9, 13, 16, 18, 19, 22–23; 4. 2, 3, 5,7, 10ച 4. 17; 5. 4–6, 19; വിക്രമോർവശീയം, 1. 2, 6, 10–11; 2. 2–3, 8, 21; 3. 4–5, 8, 14, 16–17; 4. 5, 8, 23–24, 30, 32, 36, 41–42; 5. 4–5, 8, 10–11, 13; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 2–4, 12, 14–15, 18, 21, 24–25, 30; 2. 1, 8; 3. 2, 4–5, 9, 12–15, 19; 4. 12, 16, 21; 5. 11, 13, 16, 18, 21, 28, 31; 6. 2–3, 7, 15, 19, 21, 31; 7. 22,

പുഷ്പിതാഗ്ര – കുമാരസംഭവം, 4. 46; 6. 95; രഘുവംശം, 5. 76; 6. 86; 9. 70–71; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 11; വിക്രമോർവശീയം, 3. 3, 22; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 28; 2. 3; 6. 11,

8; 3. 2, 4–5, 9, 12–15, 19; 4. 12, 16, 21; 5. 11, 13, 16, 18, 21, 28, 31; 6. 2–3, 7, 15, 19, 21, 31; 7. 22,

പുഷ്പിതാഗ്ര – കുമാരസംഭവം, 4. 46; 6. 95; രഘുവംശം, 5. 76; 6. 86; 9. 70–71; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 1. 11; വിക്രമോർവശീയം, 3. 3, 22; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 28; 2. 3; 6. 11,

വസന്തമാലിക – രഘുവംശം, 9. 66; 9. 72; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 3, 11; വിക്രമോർവശീയം, 1. 16; 2. 18; 3. 7; 4. 3, 16; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 3. 21–22; 7. 20–21,

ശാലിനി – മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 14, 21; 5. 8,

പൃഥ്വി – മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 17; വിക്രമോർവശീയം, 2. 11,

വംശസ്ഥം – കുമാരസംഭവം, 5. 1–84; രഘുവംശം, 3. 1–69; ഋതുസംഹാരം, 1. 1–21; ഋതുസംഹാരം, 2. 1–20; ഋതുസംഹാരം, 5. 1–10; ഋതുസംഹാരം, 6. 1–10; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 15; വിക്രമോർവശീയം, 1. 9; 3. 12–13; 4. 7, 37, 39, 43; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 16, 19; 3. 11; 4. 1; 5. 12, 15, 17; 6. 13, 18, 29; 7. 10, 16, 30, 34.

വിയോഗിനി – കുമാരസംഭവം, 4. 1–44; രഘുവംശം, 8. 1–90; 9. 74; മാളവികാഗ്നിമിത്രം, 3. 2; 4. 12; അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 2. 18; 6. 1; 7. 1,

ഋക്ഛന്ദസ്സ് – അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 4. 8.

കാളിദാസകൃതികളുടെ പഠനത്തിൽനിന്നും ഈ സ്ഥിതിവിവരക്കണക്കിൽനിന്നും മഹാകവിയുടെ വൃത്തശില്പത്തെക്കുറിച്ച് ചില സാമാന്യനിഗമനങ്ങളിൽ എത്തിച്ചേരാം.

ഇന്ദ്രവജ്രയും ഉപേന്ദ്രവജ്രയും കലർന്ന ഉപജാതി (792), അനുഷ്ടുപ്പ് (779), രഥോദ്ധത (238), വംശസ്ഥം (195), വിയോഗിനി (144), മന്ദാക്രാന്ത (138), വസന്തതിലകം (136), ആര്യ, ഗീതി മുതലായവ (103), ദ്രുതവിളംബിതം (66), മാലിനി (63), ശാർദൂലവിക്രീഡിതം (39), വസന്തമാലിക (13), പുഷ്പിതാഗ്ര (12), ഹരിണി (11), ശിഖരിണി (11), പ്രഹർഷിണി (9), ശാലിനി (5), സ്രഗ്ധര (4), ഭദ്രിക (4), പ്രാകൃതവൃത്തം (3), മഞ്ജുഭാഷിണി (2), പൃഥ്വി (2), തോടകം (1), രുചിര (1), മത്തമയൂരം (1), നാരാചം (1), ഋക്ഛന്ദസ്സ് (1) എന്നിങ്ങനെയാണ് കാളിദാസൻ ഉപയോഗിച്ച വൃത്തങ്ങളുടെ ഏകദേശക്കണക്ക്. ചില വൃത്തങ്ങളുടെ പേരിൽ വ്യത്യാസമുണ്ടാവാം.

ചില വൃത്തങ്ങൾ ചില ഭാവങ്ങൾക്കനുസൃതമാണെന്ന് കാളിദാസൻ തെളിയിച്ചുകാണിച്ചിട്ടുണ്ട്. അവ പിൽക്കാലത്ത് ആ നിലയ്ക്കു തന്നെ സ്വീകരിക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു. അങ്ങനെ മേഘസന്ദേശത്തിലുടനീളം സ്വീകരിക്കുക വഴി മന്ദാക്രാന്ത സന്ദേശകാവ്യ

ങ്ങൾക്ക് സ്വീകരിക്കേണ്ടുന്ന വൃത്തമാണെന്ന് മഹാകവി കാണിച്ചുതരുന്നു. കാവ്യ–നാടകങ്ങളിൽപ്പോലും സന്ദേശമാവിഷ്കരിക്കാനുള്ള പദ്യങ്ങൾ മന്ദാക്രാന്തയിലാക്കുക പിൽക്കാലത്ത് കവികളുടെ രീതിയായി. ഇതുപോലെ വിലാപത്തിന് വിയോഗിനി എന്നു കാളിദാസൻ *രഘുവംശ*ത്തിൽ അജവിലാപത്തിനും *കുമാരസംഭവ*ത്തിൽ രതിവിലാപത്തിനും ആ വൃത്തം സ്വീകരിച്ചതിലൂടെ കവിസഹൃദയലോകത്തെ ഉപദേശിക്കുകയാണോ എന്നു തോന്നും. സംഭോഗരസപ്രധാനമായ *രഘുവംശ*ത്തിലെ പത്തൊൻപതാം സർഗവും *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ എട്ടാം സർഗവും രഥോദ്ധതയിലാക്കിയതും ശ്രദ്ധേയമത്രേ. ഹർഷഭാവാനുസൃതമായി കവി പലപ്പോഴും ദ്രുതവിളംബിതത്തെ ആശ്രയിക്കുന്നു. മിക്കവാറും എല്ലാ ഭാവങ്ങൾക്കും ഉപജാതിയും വംശസ്ഥവും വസന്തതിലകവും യോജിക്കുമെന്ന് കാളിദാസകൃതികൾ പലേടത്തും കാട്ടിത്തരുന്നു.

ഇതിഹാസശൈലിയിൽ കഥ പറഞ്ഞുപോകുന്ന സന്ദർഭങ്ങളിൽ അനുഷ്ടപ്പുപയോഗിക്കുന്നതാണ് പൊതുവിൽ കാളിദാസന്നിഷ്ടമെന്നു തോന്നുന്നു.

ഇങ്ങനെ വർണവിന്യാസവക്രതയുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ കാളിദാസകൃതികളുടെ പഠനത്തിനുശേഷം പദപൂർവാർധവക്രതയെ ആസ്പദമാക്കിയുള്ള പഠനത്തിനുവേണ്ടി നീക്കിവെക്കുകയാണ് അടുത്ത അധ്യായം.

★

5. പദപൂർവാർധവക്രത

ഇതിലെ പദത്തിന് നാമവും ക്രിയയുമെന്നർഥം. പദത്തിലെ പ്രത്യയങ്ങളൊഴിച്ചുള്ള പ്രകൃതിഭാഗം പൂർവാർധം. ഇതിന്റെ വക്രതയ്ക്ക് പദപൂർവാർധവക്രത എന്നു പേരിട്ടിരിക്കുന്നു. ഇതിന് പല ഉൾപ്പിരിവുകളുണ്ട്.

(എ) രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രത

രൂഢിശബ്ദത്തെ പ്രകരണൗചിത്യവശാൽ വാച്യത്തിന്റെ പ്രസിദ്ധമായ മറ്റു ധർമങ്ങൾ അധ്യാരോപിച്ചുകൊണ്ടോ, വാച്യത്തിന്റെ പ്രസിദ്ധധർമത്തോടുകൂടിയ സംജ്ഞാശബ്ദത്തെ ലോകോത്തരാതിശയം അധ്യാരോപിച്ചുകൊണ്ടോ ഉപനിബന്ധിക്കുന്നത് രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രത.

പാദാസ്ത ഏവ ശശിനഃ സുഖയന്തി ഗാത്രം
ബാണാസ്ത ഏവ മദനസ്യ മമാനുകൂലാഃ
സംരംഭരൂക്ഷമിവ സുന്ദരി! യദ്യദാസീ–
ത്ത്വത്സംഗമേന മമ തത്തദിവാനുനീതം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 20. ചന്ദ്രന്റെ അതേ രശ്മികൾ സരീരത്തെ സുഖിപ്പിക്കുന്നു; കാമന്റെ അതേ ശരങ്ങൾ എനിക്ക് അനുകൂലങ്ങളാകുന്നു; സുന്ദരീ! ഏതേതൊക്കെ കോപത്താൽ രൂക്ഷങ്ങളായിരുന്നുവോ , അവയെല്ലാം നിന്റെ ആഗമംകൊണ്ട് എന്നെ അനുനയിപ്പിക്കുന്നവയായിത്തീർന്നു.) ഉർവശിയുടെ വിരഹത്തിൽ ദുഃഖദായികളായിരുന്ന അതേ ചന്ദ്രരശ്മികളും കാമശരങ്ങളും ഇപ്പോൾ അവളുടെ സംഗമത്തോടെ സുഖപ്രദങ്ങളായിരിക്കുന്നു. അതായത്, ഇപ്പോഴാണവ സുഖദായകങ്ങളെന്നു പ്രസിദ്ധമായ ചന്ദ്രരശ്മികളും കാമശരങ്ങളുമായത്. ഈ രണ്ടാമത്തെ ചന്ദ്രപാദങ്ങളും കാമശരങ്ങളും ഇവിടെപ്പറഞ്ഞ സവിശേഷാർഥങ്ങളെ വ്യഞ്ജിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണങ്ങളായിരിക്കുന്നു. പുരൂരവസ്സിന് ഉർവശിയോടുള്ള പ്രണയാതിശയം ധ്വനി.

അതായത്, ഇപ്പോഴാണവ സുഖദായകങ്ങളെന്നു പ്രസിദ്ധമായ ചന്ദ്രരശ്മികളും കാമശരങ്ങളുമായത്. ഈ രണ്ടാമത്തെ ചന്ദ്രപാദങ്ങളും കാമശരങ്ങളും ഇവിടെപ്പറഞ്ഞ സവിശേഷാർഥങ്ങളെ വ്യഞ്ജിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണങ്ങളായിരിക്കുന്നു. പുരൂരവസ്സിന് ഉർവശിയോടുള്ള പ്രണയാതിശയം ധ്വനി.

ഉർവശി പുരോരവസ്സിനോടൊപ്പം ഗന്ധമാദനപർവതത്തിൽ വിഹരിക്കാൻ പോയെന്നു ചിത്രലേഖ പറഞ്ഞപ്പോൾ സഹജന്യയുടെ

അഭിപ്രായം: സ നാമ സംഭോഗോ യസ്താദൃശേഷു പ്രദേശേഷു. (*വിക്രമോർവശീയം* നാലാമങ്കം, പേജ് 262. അത്തരം സ്ഥലങ്ങളിൽവെച്ചു നടക്കുന്നതാണ് സംഭോഗമെന്നു പറയുന്നത്.) അത്ര ആവേശദായകമാണ് ആ സംഭോഗമെന്നർഥം. ഗന്ധമാദനത്തിന്റെ സൗന്ദര്യവും രത്യുദ്ദീപകത്വവും വ്യംഗ്യം.

ദുഷ്യന്തഃ – ശ്രുതം ശ്രോതവ്യം. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 416. കേൾക്കേണ്ടത് കേട്ടു.)

"തപോവനത്തിൽ വന്ന ആ രാജർഷിയെ കണ്ടതുമുതൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മേൽ അഭിലാഷം തോന്നിയിട്ടാണ് ഞാൻ ഈ നിലയിലായിരിക്കുന്നത്" എന്ന് ശകുന്തള സഖികളോട് പറയുന്നത് കേട്ടപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ പറയുന്നതാണിത്. ആഗ്രഹിച്ചപോലെ വന്നതിലുള്ള അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആഹ്ലാദാധിക്യം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു. മുൻപറഞ്ഞ രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രതാഭേദത്തോട് ഏതാണ്ട് തുല്യമായ ഒരു വകഭേദമാണിതെന്നു പറയാം.

മാളവികയുടെ നൃത്താഭിനയപരീക്ഷ കണ്ടതിനുശേഷം രാജാവ് അഭിനന്ദിച്ചപ്പോൾ ഗണദാസാചാര്യൻ പറയുന്നു: "അദ്യ നർത്തയിതാസ്മി" (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ 51. ഇന്ന് ഞാൻ നൃത്താധ്യാപകനായി.) സ്വതേ നൃത്താധ്യാപകനാണെങ്കിലും ശിഷ്യ മാളവികയുടെ നൃത്തപാടവം കണ്ട് രാജാവ് അഭിനന്ദിച്ചപ്പോഴാണ് താൻ ആ വാക്കിന്റെ ശരിയായ അർഥത്തിൽ അങ്ങനെ വിശേഷിപ്പിക്കപ്പെടാൻ അർഹനായതെന്നു ഭാവം. ശിഷ്യയെക്കുറിച്ച് ഗുരുവിന്റെ മതിപ്പും സ്വയം തോന്നുന്ന അഭിമാനവും ധ്വനിക്കുന്നു.

ഇദമനന്യപരായണമന്യഥാ
ഹൃദയസന്നിഹിതേ ഹൃദയം മമ
യദി സമർയസേ മദിരേക്ഷണേ!
മദനബാണഹതോസ്മി ഹതഃ പുനഃ

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 3, 16. ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയോട് പറയുന്നു: മദിരേക്ഷണേ! നീ എന്റെ ഹൃദയത്തിലിരുന്നിട്ട് അന്യപരായണയല്ലാത്ത എന്നെ മറിച്ച് പറയുകയാണെങ്കിൽ, കാമബാണങ്ങളാൽ ഹതനായ ഞാൻ വീണ്ടും ഹതനായി.) ഇവിടുത്തെ രണ്ടാമത്തെ ഹതപദം മറ്റൊരുദാഹരണം. കാമബാണഹതനായ തനിക്ക് ശകുന്തള കൂടെയുണ്ടെങ്കിൽ പിന്നയും ജീവൻ വെക്കാമെന്നും അവൾ മറിച്ചാണ് കരുതുന്നതെങ്കിൽ താൻ തികച്ചും ഹതനാവുകതന്നെ ചെയ്തുവെന്നും അർഥം. ദുഷ്യന്തന് ശകുന്തളയോടുള്ള നിരതിശയമായ പ്രണയം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

സ്വന്തം സംജ്ഞാനാമത്തിന് സവിശേഷമായ അർഥം കല്പിച്ച്

വക്താവ് തന്നെ പറയുകയാണെങ്കിൽ മറ്റൊരുതരം രൂഢിവൈചിത്ര്യവക്രത. ഉദാ:–

തതഃ പ്രഹസ്യാപഭയഃ പുരന്ദരം
പുനർബഭാഷേ തുരഗസ്യ രക്ഷിതാ
'ഗൃഹാണ ശസ്ത്രം യദി സർഗ ഏഷ തേ
ന ഖല്വനിർജിത്യ *രഘും* കൃതീ ഭവാൻ.'

(*രഘുവംശം*, 3. 51. അപ്പോൾ കുതിരയുടെ രക്ഷിതാവ് ചിരിച്ച് പേടിയില്ലാതെ വീണ്ടും പുരന്ദരനോട് – ഇന്ദ്രനോട്– പറഞ്ഞു: "ഇതാണ് അങ്ങയുടെ തീർപ്പെങ്കിൽ ആയുധമെടുത്തോളൂ; അങ്ങ് രഘുവിനെ ജയിക്കാതെ കൃതാർഥനാവില്ലല്ലോ.") ഈ പദ്യത്തിലെ രഘുശബ്ദത്തിന് ദേവേന്ദ്രനുപോലും ജയിക്കാൻ പ്രയാസമായ രഘു എന്ന വില്ലാളിവീരൻ എന്നു സവിശേഷമായ അർഥം. രഘുവിന്റെ ആത്യന്തികമായ ആത്മവിശ്വാസം ധ്വനി.

ഉർവശി പുരൂരവസ്സിനെ അഭിവാദ്യം ചെയ്തതിനുശേഷം തന്നെ അവഗണിച്ചത് കണ്ട് വിദൂഷകൻ: "രാജ്ഞഃ പ്രിയവയസ്യോ ബ്രാഹ്മണഃ കിം ന വന്ദ്യതേ?" (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 224. ഭവതീ, രാജാവിന്റെ പ്രിയസുഹൃത്തായ ബ്രാഹ്മണനെ വന്ദിക്കുന്നില്ലേ?" ബ്രാഹ്മണനെ – എന്നെ എന്നു താത്പര്യം. അഭിനന്ദ്യനായ ബ്രാഹ്മണൻ എന്നു സവിശേഷാർഥം വ്യംഗ്യം. തന്നെ വന്ദിക്കാത്തതിലുള്ള പരിഭവം, ഒരുപക്ഷേ, അതിലേറെ, വിദൂഷകന്റെ പരിഹാസം, വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു.

ശകുന്തളാപരിത്യാഗത്തിൽ പശ്ചാത്താപവിവശനായ ദുഷ്യന്തൻ പരിതപിക്കന്നു: അഹോ! ദുഷ്യന്തസ്യ സംശയമാരൂഢാഃ പിണ്ഡഭാജഃ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ആറാമങ്കം, പേജ് 14. ദുഷ്യന്തന് പിണ്ഡം വെക്കുന്നവരുടെ സ്ഥിതി സംശയത്തിലായിരിക്കുന്നു.) ദുഷ്യന്തശബ്ദത്തിന് മാപ്പർഹിക്കാത്തവിധം അങ്ങേയറ്റം ക്രൂരനായ ദുഷ്യന്തൻ എന്ന അർഥാന്തരം ലഭിക്കുന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ പശ്ചാത്താപാതിശയം വ്യംഗ്യം.

വിഷമാവസ്ഥയിലായാൽ തന്നെ സഹായിക്കണമെന്ന് മാളവിക അപേക്ഷിച്ചപ്പോൾ ബകുളാവലികയുടെ മറുപടി: "വിമർദസുരഭിർബകുളവലികാ ഖല്വഹം?" (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ 79. പിഴിഞ്ഞാൽ മണം വരുന്ന ബകുളാവലിക – ഇലഞ്ഞിപ്പൂങ്കുല – യല്ലേ ഞാൻ?) പിഴിഞ്ഞാൽ മണം വരുന്ന ഇലഞ്ഞിപ്പൂങ്കുലയെന്നാണ് ബകുളാവലിക എന്ന തന്റെ പേരിനർഥം. അത് അന്വർഥമാക്കിക്കൊണ്ട് ആപത്തിൽ പെട്ടാൽ താൻ സഹായിക്കുമെന്നു പറയേണ്ടതുണ്ടോ എന്നു ദ്യോതിക്കുന്നു.

പ്രജാനാം വിനയാധാനാദ് രക്ഷണാദ് ഭരണാദപി
സ പിതാ, പിതരസ്താസാം കേവലം ജന്മഹേതവഃ

(*രഘുവംശം*, 1. 24. വിനയമുളവാക്കുന്നതുകൊണ്ടും കാക്കുന്നതുകൊണ്ടും പോറ്റുന്നതുകൊണ്ടും അദ്ദേഹം പ്രജകളുടെ അച്ഛനായി; അവരുടെ അച്ഛന്മാരാകട്ടെ, പിറവി കൊടുത്തവർ മാത്രം.) മക്കളെ വിദ്യാഭ്യാസം ചെയ്യിക്കുകയും അവരെ രക്ഷിക്കുകയും ഭരിക്കുകയും ചെയ്യുന്നവനാണല്ലോ അച്ഛൻ. 'പാ പാലനപോഷണയോഃ' ('പാ'ധാതു രക്ഷിക്കുക, പോറ്റുക എന്നീ അർഥങ്ങളിൽ വരും) എന്ന ധാതുവിൽ നിന്നാണല്ലോ പിതൃശബ്ദം നിഷ്പന്നമായത്. ഇതെല്ലാം ചെയ്യുന്നത് ദിലീപൻ (രാജാവ്) ആകയാൽ അദ്ദേഹം തന്നെ പിതാവ്. രക്ഷണവും ഭരണവും മാത്രമല്ല, വിദ്യാഭ്യാസവും രാഷ്ട്രത്തിന്റെ ചുമതലയാണെന്നു ധ്വനി.

ശകുന്തളാ – "അതഃ ഖലു പ്രിയംവദാസി ത്വം" (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 374. ഇതുകൊണ്ടാണ് നീ പ്രിയംവദയായത്.) പ്രിയം പറയുന്നവൾ പ്രിയംവദ എന്ന് ആ ശബ്ദത്തിന്റെ അവയവാർഥം. കേവലം സംജ്ഞ മാത്രമല്ല, പ്രവൃത്തികൊണ്ടും പ്രിയംവദ തന്നെയാണവൾ. ശ്രോതാക്കളെ പ്രീതിപ്പെടുത്തുന്ന പ്രിയംവദയുടെ സ്വഭാവവിശേഷം വ്യംഗ്യം. ഒളിഞ്ഞുനിന്ന് ഇത് കേൾക്കുന്ന ദുഷ്യന്തനും ഇതേ അഭിപ്രായം പ്രകടിപ്പിക്കുന്നു: "ന പുനഃ പ്രിയ, മപി തഥ്യമാഹ" (പ്രിയം മാത്രമല്ല, പരമാർഥവുമാണ് പറഞ്ഞത്).

വാച്യസ്ത്വയാ മദ്വചനാത് സ രാജാ
വഹ്നൗ വിശുദ്ധാമപി യത്സമക്ഷം
മാം ലോകവാദശ്രവണാഹാസീഃ
ശ്രുതസ്യ കിം തത്സദൃശം കുലസ്യ.

(*രഘുവംശം*, 14. 61. ഭർത്തൃപരിത്യക്തയായ സീത ലക്ഷ്മണൻ മുഖേന രാമനോട് പറയുന്നു: "നീ ഞാൻ പറഞ്ഞതായിട്ട് ആ രാജാവിനോട് പറയണം. കൺമുന്നിൽവെച്ച് അഗ്നിയിൽ വിശുദ്ധയായിട്ടും എന്നെ ആളുകളുടെ പറച്ചിൽ കേട്ടിട്ട് കൈവെടിഞ്ഞുവല്ലോ, അത് അങ്ങയുടെ പഠിപ്പിനും വംശത്തിനും ചേർന്നതാണോ?") ഇവിടെ സീത രാമനെ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നത് 'രാജാ'വെന്നാണ്; പ്രിയതമൻ എന്നോ മറ്റോ അല്ല. ഭരണത്തിന്റെ ഭാഗമായി ചെയ്ത ഒരു കൃത്യം മാത്രമാണതെന്നു ഭാവം. തെറ്റു ചെയ്യാത്ത തന്നെ ത്യജിച്ചതിൽ സീതയ്ക്ക് രാമനോടുള്ള പരിഭവവും ആക്ഷേപവും അതേക്കുറിച്ചുള്ള വിമർശനവും വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ത്വാമാരൂഢം പവനപദവീമുദ്ഗൃഹീതാളകാന്താഃ
പ്രേക്ഷിഷ്യന്തേ പഥികവനിതാഃ പ്രത്യയാദാശ്വസത്യഃ

കഃ സന്നദ്ധേ വിരഹവിധുരേ ത്വയ്യുപേക്ഷേത ജായാം
ന സ്യാദന്യോപ്യഹമിവ ജനോ യഃ പരാധീനവൃത്തിഃ

(*മേഘസന്ദേശം,* 1. 8. വായുമാർഗത്തിലേറിയ താങ്കളെ വിരഹിതസ്ത്രീകൾ ഭർത്തൃസമാഗമവിശ്വാസത്താൽ ആശ്വാസംകൊണ്ട് കുറുനിരത്തുമ്പുകൾ മാടിപ്പൊക്കി ഉറ്റുനോക്കും; താങ്കൾ മുതിർന്നെത്തിയാൽപ്പിന്നെ ആരെങ്കിലും വിരഹംകൊണ്ട് വലയുന്ന ധർമപത്നിയെ കൈയൊഴിക്കുമോ? അന്യനെ ആശ്രയിച്ചുകഴിയുന്ന മറ്റൊരാളും ഇയ്യുള്ളവനെപ്പോലെ ഉണ്ടാവില്ല.) ഈ പദ്യത്തിലെ 'സന്നദ്ധ'പദത്തിന് സന്നാഹത്തോടുകൂടിയവനെപ്പോലെ, പടച്ചട്ടയണിഞ്ഞ് പോരിന്നൊരുങ്ങിയവനെപ്പോലെ, മുതിർന്നെത്തിയവനെന്നർഥം. നിർദയത്വം, തടയാൻ പറ്റാത്ത അവസ്ഥ, ആലോചിക്കാതെ ചെയ്യുന്ന ശീലം മുതലായവ വ്യംഗ്യം. മേഘത്തിന്റെ ഈ പുറപ്പാട് യക്ഷനെന്ന പോലെ, ഒരു പക്ഷേ, അതിലുമധികം, മറ്റു പലർക്കും ഉപകാരമാവുമെന്നു താത്പര്യം.

താം പാർവതീത്യാഭിജനേന നാമ്നാ
ബന്ധുപ്രിയാം ബന്ധുജനോ ജുഹാവ;
ഉ മേതി മാത്രാ തപസേ നിഷിദ്ധാ
പശ്ചാദുമാഖ്യാം സുമുഖീ ജഗാമ

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 25. ബന്ധുപ്രിയയായ അവളെ ബന്ധുക്കൾ 'പാർവതി' എന്ന് വംശത്തെക്കുറിക്കുന്ന പേർകൊണ്ട് വിളിച്ചുപോന്നു; പിൽക്കാലത്ത് ആ സുമുഖി മാതാവിനാൽ 'അയ്യോ അരുതേ' എന്ന് തപസ്സിൽനിന്നു തടയപ്പെട്ടതുകൊണ്ട് 'ഉ മാ' – മലയാളത്തിൽ പറയുമ്പോൾ ഉമ – എന്നൊരു പേരും നേടി.) ഇവിടത്തെ പാർവതി, ഉമ എന്ന രണ്ടു പദങ്ങളും ഉദാഹരണം. പർവതത്തെപ്പോലെ കരൾബലവും കഠിനതപസ്സ് ചെയ്യാനുള്ള തന്റേടവും ധ്വനിക്കുന്നു.

(ബി) പര്യായവക്രത

പ്രസ്തുതമായ അർഥം ബോധിപ്പിക്കാൻ അനേകം പദങ്ങളുണ്ടാവാമെങ്കിലും ചില പ്രത്യേകപര്യായപദങ്ങൾ സന്ദർഭാനുഗുണമായി പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്ത് പര്യായവക്രത.

ദ്വയം ഗതം സമ്പ്രതി ശോചനീയതാം
സമാഗമപ്രാർഥനയാ *കപാലിനഃ*
കലാ ച സാ കാന്തിമതീ കലാവത–
സ്ത്വമസ്യ ലോകസ്യ ച നേത്രകൗമുദീ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 71. ഇപ്പോൾ കപാലിയോട് ചേരാൻ കൊതിച്ചതുകൊണ്ട് ശോചനീയമായിത്തീർന്നത് രണ്ടെണ്ണമായി: കലാമയന്റെ കാന്തി ചിന്തുന്ന ആ കലയും ഈ ലോകരുടെ കണ്ണിനു വെണ്ണിലാ

വായ നീയും.) കപാലം ഭിക്ഷാപാത്രമായി എടുത്തു നടക്കുന്നവനാണ് കപാലി (ശിവൻ). വൃത്തി കെട്ടതും ബീഭത്സവുമായ ആ രൂപത്തോടു ചേരാനാഗ്രഹിച്ചതുകൊണ്ട് പാർവതി, ചന്ദ്രക്കലയെപ്പോലെ ശോചനീയയായി എന്നു ഭാവം. മറ്റു പല പര്യായങ്ങൾ ശിവനുണ്ടെങ്കിലും കപാലി എന്നതാണ് ബീഭത്സരസം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കാൻ ഏറ്റവുമുതകുന്നത്.

'യദാ ബുധൈഃ സർവഗതസ്ത്വമുച്യസേ
ന വേത്സി ഭാവസ്ഥമിമം കഥം ജനം?'
ഇതി സ്വഹസ്തോല്ലിഖിതശ്ച മുഗ്ധയാ
രഹസ്യുപാലഭ്യത ചന്ദ്രശേഖരഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 58. അങ്ങ് ബുധന്മാരാൽ എങ്ങുമുള്ളവനെന്ന് പറയപ്പെട്ടിരിക്കേ, ഈയുള്ളവൾ അഭിലാഷവതിയാണെന്ന്അറിയാത്തതെന്താണ്? എന്നിങ്ങനെ ഈ മുഗ്ധയാൽ സ്വന്തം കൈകൊണ്ട് ചിത്രത്തിലെഴുതപ്പെട്ട ചന്ദ്രശേഖരൻ വിജനത്തിൽവെച്ച് ശകാരിക്കപ്പെടുകയും ചെയ്തു.) ചന്ദ്രനെ തലയിലേറ്റി നടക്കുന്നവൻ ചന്ദ്രശേഖരൻ. – ശിവൻ. ദുഃഖം പോക്കി കുളിർമ നൽകുന്നവനാണല്ലോ ചന്ദ്രശേഖരൻ. അങ്ങനെയുള്ളയാൾ തന്റെ ദുഃഖം (ശിവനെ ഭർത്താവായി കിട്ടണമെന്ന അഭിലാഷം നിറവേറ്റപ്പെടാത്തതുകൊണ്ടുള്ള ദുഃഖം) ശമിപ്പിക്കാത്തതെന്ത് എന്നാണ് പാർവതിയുടെ ചോദ്യം. സമുചിതമായ പര്യായം പ്രയോഗിച്ചതിനാൽ പര്യായവക്രത. ദേവിയുടെ ഉത്കടമായ ശിവപ്രേമവും അത് സഫലീകരിച്ചുതരാത്തതിൽ അദ്ദേഹത്തോടുള്ള പരിഭവവും ധ്വനി.

കാമേകപത്നീവ്രതദുഃഖശീലാം
ലോലം മനശ്ചാരുതയാ പ്രവിഷ്ടാം
നിതംബിനീമിച്ഛസി മുക്തലജ്ജാം
കണ്ഠേ സ്വയംഗ്രാഹനിഷക്തബാഹും.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 7. കാമൻ ഇന്ദ്രനോട് ചോദിക്കുന്നു: പാതിവ്രത്യനിഷ്ഠകൊണ്ട് പാട്ടിൽ വരാത്തവളും അഴകുകൊണ്ട് മനസ്സിൽ കൊതിയുളവാക്കി മനസ്സിൽ കടന്നുകൂടിയവളുമായ ഏതു നിതംബിനിയാണ്,ലജ്ജ വിട്ട് തനിയേ വന്ന് കഴുത്തിൽ കെട്ടിപ്പുണരണമെന്ന് അങ്ങ് ആഗ്രഹിക്കുന്നത്?) സുരതസമ്മർദംകൊണ്ട് ഏറ്റവും ക്ഷീണിക്കുന്ന സ്ത്രീകളുടെ അരക്കെട്ടിന്റെ പിൻഭാഗമാണ് നിതംബം. സുന്ദരീപര്യായങ്ങളിൽ ഇവിടെ ഏറ്റവും സന്ദർഭോചിതം നിതംബിനി (സ്ഥൂലമായ നിതംബത്തോടുകൂടിയവൾ – സുന്ദരി) തന്നെ. കാമോദ്ദീപകത്വം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ബ്രഹ്മാവർത്തം ജനപദമഥ ച്ഛായയാ ഗാഹമാനഃ

ക്ഷേത്രം ക്ഷത്രപ്രധനപിശുനം കൗരവം തദ്ഭജേഥാഃ
രാജന്യാനാം ശിതശരശതൈർയത്ര **ഗാണ്ഡീവധന്വാ**
ധാരാപാതൈസ്ത്വമിവ കമലാന്യഭ്യവർഷന്മുഖാനി.

(*മേഘദൂതം*, 1. 51. പിന്നെ ബ്രഹ്മാവർത്തമെന്ന ജനപദത്തെ നിഴലാൽ ഇറങ്ങിക്കൊണ്ട് (നിഴൽ തട്ടിച്ചുകൊണ്ട്) ക്ഷത്രിയർ യുദ്ധം നടത്തിയതിനെ സൂചിപ്പിക്കുന്ന കുരുക്കളുടെ ആ ക്ഷേത്രത്തിൽ ചെല്ലുക; അവിടെവെച്ചാണ് ഗാണ്ഡീവധന്വാവ് കൂർത്ത നൂറുനൂറമ്പുകളെ രാജാക്കളുടെ മുഖങ്ങളിൽ, താങ്കൾ നീർധാരകളെ താമരപ്പൂക്കളിലെന്നപോലെ, ഉതിർത്തുവിട്ടത്.)

ഭർത്തുർമിത്രം പ്രിയമവിധവേ വിദ്ധി മാമംബുവാഹം
തത്സന്ദേശൈർഹൃദയനിഹിതൈരാഗതം ത്വത്സമീപം
യോ വൃന്ദാനി ത്വരയതി പഥി ശ്രാമ്യതാമധ്വഗാനാം
മന്ദ്രസ്നിഗ്ധൈർധ്വനിഭിരബലാവേണിമോക്ഷോത്സുകാനി.

(*മേഘദൂതം*, 2. 39. സുമംഗലീ, ഞാൻ ഭർത്തിവിന്റെ പ്രിയമിത്രമായ മഴക്കാണെന്നറിയുക; മനസ്സിൽ വെച്ച അദ്ദേഹത്തിന്റെ സന്ദേയവുമായി നിന്റെ അരികിൽ വന്നതുമാണ്; ഞാൻ വഴിയിൽ തളരുന്ന പഥികസംഘങ്ങളെ മുഴുത്തുകൊഴുത്ത ഇടിയൊലി കേൾപ്പിച്ച് അബലമാരുടെ വേണി വേർപെടുത്താൻ ഔത്സുക്യമിയറ്റി തിടുക്കപ്പെടുത്തുന്നവനത്രേ.) എന്നിവ മറ്റുദാഹരണങ്ങൾ. ഗാണ്ഡീവധന്വാവ് (ഗാണ്ഡീവം എന്ന വില്ലുള്ളവൻ – അർജുനൻ), അംബുവാഹം – ജലത്തെ വഹിക്കുന്നത്, കൊണ്ടുപോകുന്നത് – മേഘം) എന്നിവിടങ്ങളിലെ പര്യായവക്രതകൾ യഥാക്രമം അർജുനന്റെ വീര്യാതിശയം, മേഘത്തിന്റെ പരോപകാരതാത്പര്യത്തിന്റെ സ്വാഭാവികത്വം എന്നിവ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ചില ശ്ലോകങ്ങളിൽ പര്യായവക്രതയുടെ രണ്ടുദാഹരണങ്ങൾ കാണാം. ഉദാ:–

തവ പ്രസാദാത് കുസുമായുധോപി
സഹായമേകം മധുമേവ ലബ്ധ്വാ
കുര്യാം ഹരസ്യാപി പിനാകപാണേർ–
ധൈര്യച്യുതിം കേ മമ ധന്വിനോന്യേ?

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 10. കാമദേവൻ ഇന്ദ്രനോട് പറയുന്നു: അവിടുത്തെ തിരുവുള്ളമുണ്ടായിട്ട് ഞാൻ കുസുമായുധനെങ്കിലും വസന്തനെന്ന ഒരൊറ്റത്തുണയോടുകൂടി, പിനാകപാണിയായ ഹരനുപോലും ധൈര്യക്ഷയം വരുത്തിക്കൊള്ളാം. മറ്റു വില്ലാളികൾ എനിക്കെന്തുണ്ട്?) ഇവിടുത്തെ കുസുമായുധൻ (മലരമ്പൻ) എന്ന കാമപര്യായവും പിനാകപാണി (പിനാകമെന്ന വില്ല് കൈയിലുള്ളവൻ)

എന്ന ശിവപര്യായവും വക്രതാസ്പദം. രണ്ടും വിശേഷണരൂപത്തിലാണെന്ന് മുൻപത്തേതിൽനിന്നു വിശേഷം. നിസ്സാരമായ ആയുധമേ കൈയിലുള്ളുവെങ്കിലും താൻ എത്ര മാരകമായ ആയുധം കൈയിലുള്ളവനെയും കീഴടക്കുമെന്ന കാമന്റെ ആത്മവിശ്വാസം വ്യംഗ്യം.

വിഭൂഷണോദ്ഭാസി പിനദ്ധഭോഗി വാ
ഗജാജിനാലംബി ദുകൂലധാരി വാ
കപാലി വാ സ്യാദഥവേന്ദുശേഖരം
ന വിശ്വമൂർത്തേരവധാര്യതേ വപുഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 78. പാർവതി വറുരൂപിയായ ശിവന്റെ ശിവപരിഹാസത്തിന് മറുപടി പറയുന്നു: ആഭരണങ്ങളെക്കൊണ്ട് ശോഭിക്കുന്നതോ പാമ്പുകളെ അണിഞ്ഞതോ ആനത്തോൽ ചുറ്റിയതോ പട്ടുടയാട പൂണ്ടതോ തലയോടണിഞ്ഞതോ ചന്ദ്രനെ ചൂടിയതോ ആയിരിക്കാം – വിശ്വമൂർത്തിയുടെ ശരീരം ഇന്ന വിധമാണെന്നു തീർച്ചപ്പെട്ടിട്ടില്ല.) എന്ന ശ്ലോകത്തിലാകട്ടെ, 'വാ' (3), 'സ്യാദ്', 'അഥവാ', 'ന അവധാര്യതേ വപുഃ' എന്നിവയഴികെ എല്ലാ പദങ്ങളും പര്യായവക്രതോദാഹരണങ്ങൾതന്നെ. വിശ്വം തന്നെയാണ് ശിവന്റെ ശരീരം; അതുകൊണ്ട് അതിലെ നല്ലതും തീയതുമെല്ലാം അദ്ദേഹത്തിലുണ്ടാവും. പാർവതിക്ക് പരമേശ്വരനോടുള്ള നിരതിശയമായ പ്രേമവും ഭക്തിയും ബഹുമാനവും ധ്വനിക്കുന്നു.

ഇനി ഇതുവരെ പറഞ്ഞതിൽനിന്നു വ്യത്യസ്തമായ ഒരുതരം പര്യായവക്രതയെക്കുറിച്ചാണ് സൂചിപ്പിക്കുന്നത്. വാല്മീകിയുടെ പര്യായമെന്നപോലെയാണ് കാളിദാസൻ കവിശബ്ദം പ്രയോഗികകുന്നത്. ഉദാ:–

താമഭ്യഗച്ഛദ് രുദിതാനുസാരീ
കവിഃ കുശേധ്മാഹരണായ യാതഃ
നിഷാദവിദ്ധാണ്ഡജദർശനോത്ഥഃ
ശ്ലോകത്വമാപദ്യത യസ്യ ശോകഃ.

(*രഘുവംശം*, 14. 70. വേടനെയ്ത പറവയെ കണ്ടിട്ട് യാതൊരാൾക്കുണ്ടായ ശോകം ശ്ലോകമായിച്ചമഞ്ഞുവോ, ആ കവി ദർഭയും വിറകും കൊണ്ടുവരാൻ പോകെ കരച്ചിൽ കേട്ടു വന്ന് അവളുടെ അടുക്കലെത്തി.) ഇതേ കാവ്യം 15. 32, 71, 75 എന്നീ ശ്ലോകങ്ങൾ കൂടി നോക്കുക. ഇവിടെയെല്ലാം സാമൂഹികോത്തരവാദിത്വം നിറവേറ്റുന്ന കവിയെന്ന നിലയ്ക്ക് വാല്മീകിക്ക് കാളിദാസനോടുള്ള സ്നേഹാദരങ്ങൾ വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

(സി) ഉപചാരവക്രത

(സി) ഉപചാരവക്രത

സവിശേഷമായ അതിശയധർമത്തെ പ്രതിപാദിക്കുന്നതിനു വേണ്ടി അത്യന്തഭിന്നസ്വഭാവമായ വർണ്യവസ്തുവിൽ മറ്റൊരു വസ്തുവിന്റെ അല്പമാത്രമെങ്കിലുമായ സാധാരണധർമത്തെ ആരോപിക്കുന്നത് ഉപചരണപ്രധാനമാകയാൽ, ഉപചാരവക്രത. ഉദാ:–

തമേകദൃശ്യം നയനൈഃ പിബന്ത്യോ
നാര്യോ ന ജഗ്മുർവിഷയാന്തരാണി;
തഥാ ഹി ശേഷേന്ദ്രിയവൃത്തിരാസാം
സർവാത്മനാ ചക്ഷുരിവ പ്രവിഷ്ടാ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 64. കാണേണ്ടവരിൽ മുഖ്യനായ അദ്ദേഹത്തെ കണ്ണുകൾകൊണ്ട് നുകർന്നുനിൽക്കുന്ന സ്ത്രീകൾ മറ്റു സ്പർശഗന്ധാദിവിഷയങ്ങളൊന്നും അറിഞ്ഞതേയില്ല; അതെ, അവരുടെ മറ്റിന്ദ്രിയവൃത്തികൾ ആകെക്കൂടി ചക്ഷുരിന്ദ്രിയവൃത്തിയിൽ കേറിക്കൂടിയതുപോലായി.) 'കണ്ണുകൾകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്ത നുകർന്നു' എന്നിടത്തും 'മറ്റിന്ദ്രിയവൃത്തികൾ ആകെക്കൂടി ചക്ഷുരിന്ദ്രിയവൃത്തിയിൽ കേറിക്കൂടിയതുപോലായി' എന്നിടത്തും ഉപചാരവക്രത. അവർ അദ്ദേഹത്തെ അത്ര ഇഷ്ടപ്പെട്ടു; അത്ര ആരാധ്യനാണ് എന്നൊക്കെ വ്യംഗ്യം.

ഏഷ വൃക്ഷശിഖരേ കൃതാസ്പദോ
ജാതരൂപരസഗൗരമണ്ഡലഃ
ഹീയമാനമഹരത്യയാതപം
പീവരോരു! പിബതീവ ബർഹിണഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 8. 36. തടിച്ച തുടകളോടുകൂടിയവളേ, താൻ പാർക്കുന്ന മരക്കൊമ്പത്തു വന്നുകേറി പൊന്നിൻചാറുപോലെ മഞ്ഞച്ച പീലിയുമായി നിൽക്കുന്ന ഈ ആൺമയിൽ, നേർത്തു നേർത്തുവരുന്ന ഈ അന്തിവെയിലിനെ കുടിക്കുകയാണോ എന്നു തോന്നും.) 'മയിൽ അന്തിവെയിലിനെ കുടിക്കുകയാണോ' എന്നിടത്തെ ഉപചാരവക്രത, അന്തിവെയിൽ കായുന്നു (ആസ്വദിക്കുന്നു) എന്ന അർഥത്തിൽ. അന്തിവെയിലിന്റെ അതിമനോഹാരിത വ്യംഗ്യം.

നീചൈരാഖ്യം ഗിരിമധിവസേസ്തത്ര വിശ്രാമഹേതോ–
സ്ത്വത്സമ്പർക്കാത് പുളകിതമിവാപ്രൗഢപുഷ്പൈഃ കദംബൈഃ
യഃ പണ്യസ്ത്രീരതിപരിമളോദ്ഗാരിഭിർനാഗരാണാ–
മുദ്ദാമാനി പ്രഥയതി ശിലാവേശ്മഭിർയൗവനാനി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 26. അവിടെ വിശ്രമത്തിനുവേണ്ടി, മൊട്ടിട്ട കടമ്പുകളെക്കൊണ്ട് താങ്കളുടെ സമ്പർക്കത്തിൽ കോൾമയിർക്കൊണ്ടതുപോലായ നീചൈസ് – കുറിയൻ – എന്നു പേരുള്ള പർവത

ശ്ചക്ഷുഷാ ചിരമുമാമുഖം പപൗ. (*കുമാരസംഭവം*, 8. 80)
ത്വയ്യായത്തം കൃഷിഫലമിതി ഭ്രൂവിലാസാനഭിജ്ഞൈഃ
പ്രീതിസ്നിഗ്ധൈർജനപദവധൂലോചനൈഃ പീയമാനഃ
സദ്യഃ സീരോത്കഷണസുരഭി ക്ഷേത്രമാരുഹ്യ മാലം
കിഞ്ചിത് പശ്ചാദ്വ്രജ ലഘുഗതിർഭൂയ ഏവോത്തരേണ.
(*മേഘദൂതം*, 1. 16)

ഗച്ഛന്തീനാം രമണവസതിം യോഷിതാം തത്ര നക്തം
രുദ്ധാലോകേ നരപതിപഥേ സൂചിഭേദ്യൈസ്തമോഭിഃ
സൗദാമന്യാഃ കനകനികഷസ്നിഗ്ധയാ ദർശയോർവീം
തോയോത്സർഗസ്തനിതമുഖരോ മാ ച ഭൂർവിക്ലബാസ്താഃ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 40. അവിടെ രാത്രിയായാൽ കാമുകഗൃഹത്തിലേക്കു പോകുന്ന പെൺകൊടിമാർക്ക് സൂചിയാൽ തളയ്ക്കത്തക്ക ഇരുട്ടുകൊണ്ട് കാഴ്ച കിട്ടാത്ത രാജവീഥിയിൽവെച്ച് ഉരകല്ലിലെ പൊന്നിൻവരപോലെ മിനുങ്ങുന്ന മിന്നൽക്കൊടികൊണ്ട് വഴി കാണിച്ചുകൊടുക്കണം; മഴ പെയ്ത് ഇടിവെട്ടി കലമ്പൽ കൂട്ടുകയുമരുത്; അവർ അധീരകളാണ്.) 'സൂചിയാൽ തളയ്ക്കത്തക്ക ഇരുട്ട്' എന്നിടത്തെ ഉപചാരവക്രത ഇരുട്ടിന്റെ കട്ടിത്തം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. കുറ്റാക്കൂരിരുട്ടെന്നർഥം. ആ അഭിസാരികമാരുടെ കാമാവേശാധിക്യം ധ്വനി.

അസൗ മഹേന്ദ്രദ്വിപദാനഗന്ധീ
ത്രിമാർഗഗാവീചിവിമർദശീതഃ
ആകാശവായുർദിനയൗവനോത്ഥാ-
നാചാമതി സ്വേദലവാൻ മുഖേ തേ.

(*രഘുവംശം*, 13. 20. ഇതാ, ഐരാവതത്തിന്റെ മദനീർമണം പൂണ്ട് സ്വർഗംഗയിലെ തിരകളെ ഇട്ടുലച്ച കുളിർത്ത ആകാശത്തിലെ കാറ്റ്, നിന്റെ മുഖത്ത് പകലിന്റെ പുളപ്പു കൊണ്ടുണ്ടായ വേർപ്പുനീർപ്പൊടിപ്പുകളെ നുകർന്നെടുക്കുന്നു.) 'കാറ്റ് വേർപ്പുനീർപ്പൊടിപ്പുകളെ നുകർന്നെടുക്കുന്നു' എന്നിടത്ത് ഉപചാരവക്രത. രാമന്റെ അസൂയാസഹിതമായ തൃഷ്ണ വ്യംഗ്യം.

ആധൂയ ശാഖാഃ കുസുമദ്രുമാണാം
സ്പൃഷ്ട്വാ ച ശീതാൻ സരയൂതരംഗാൻ
തം ക്ലാന്തസൈന്യം കുലരാജധാന്യാഃ
പ്രത്യുജ്ജഗാമോപവനാന്തവായുഃ.

(*രഘുവംശം*, 16. 36. കുലരാജധാനിയുടെ ഉദ്യാനത്തിലെ കാറ്റ് പൂമരങ്ങളുടെ കൊമ്പുകളെ ഉലച്ചുകൊണ്ടും കുളിർത്ത സരയൂവീചികളെ സ്പർശിച്ചുകൊണ്ടും വീശി വന്ന് തളർന്ന സൈന്യങ്ങ

ളോടുകൂടിയ അദ്ദേഹത്തെ എതിരേറ്റു.) കാറ്റ് എതിരറ്റു എന്നിടത്ത് ഉപചാരവക്രത. തന്നെ കൈവിട്ട് കുശരാജാവ് കുശാവതിയെ തലസ്ഥാനമാക്കിയതിൽ പരിഭവിച്ച് അയോധ്യാപുരി അങ്ങോട്ടുതന്നെ തിരിച്ചുവരണമെന്ന് അപേക്ഷിച്ചതിനാൽ അവിടേക്കു വരുന്ന രാജാവിനെ വരവേൽക്കാൻ അവിടത്തെ പ്രകൃതി മുഴുവൻ തയ്യാറായി എന്നു വ്യംഗ്യം.

രാജാ – നൂനമനപത്യതാ മാം വത്സലയതി. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം* ഏഴാമങ്കം, പേജ് 530. മാരീചാശ്രമത്തിൽ സർവദമനനെ കണ്ടിട്ട് ദുഷ്യന്തന്റെ ആത്മഗതം: മക്കളില്ലായ്മയാണ് തീർച്ചയായും എന്നെ വാത്സല്യം കൊള്ളിക്കുന്നത്.) 'മക്കളില്ലായ്മ വാത്സല്യം കൊള്ളിക്കുന്നു' എന്നിടത്ത് ഉപചാരവക്രത. ശകുന്തളാപരിത്യാഗത്തിനുശേഷം പശ്ചാത്താപവിവശനായ ദുഷ്യന്തൻ എപ്പോഴും ശകുന്തളയെപ്പറ്റി മാത്രമല്ല, മക്കളില്ലായ്മയെക്കുറിച്ചും കൂടുതൽ ചിന്തിച്ചുപോകുന്നു. ഈ ഉപചാരവക്രതയും രാജാവിന്റെ പശ്ചാത്താപം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

(ഡി) വിശേഷണവക്രത

നാമത്തിന്റെയോ ക്രിയയുടെയോ വിശേഷണങ്ങളുടെ പ്രയോഗത്തിലെ വൈചിത്ര്യംകൊണ്ടുളവാകുന്ന വക്രതയാണിത്. **നാമവിശേഷണവക്രത**യ്ക്ക് ഉദാ:–

മാർഗം താവച്ഛൃണു കഥയതസ്ത്വത്പ്രയാണാനുരൂപം
സന്ദേശം മേ തദനു ജലദ! ശ്രോഷ്യസി *ശ്രോത്രപേയം*

(*മേഘദൂതം, 1.* 13. ആദ്യം താങ്കൾക്ക് പോകാൻ പറ്റിയ വഴി ഞാൻ പറയുന്നത് കേട്ടോളൂ. നീർമുകിലേ, പിന്നീട് കാതുകൊണ്ട് നുകരേണ്ടുന്ന എന്റെ സന്ദേശവും കേൾക്കാം.) സന്ദേശം എന്നതിന്റെ ശ്രോത്രപേയം എന്ന വിശേഷണവൈചിത്ര്യംകൊണ്ടുളവാകുന്ന വക്രത, കേവലം വസ്തുസ്ഥിതികഥനം മാത്രമല്ല, അവശ്യം കേൾക്കേണ്ടതും കർണസുഖമരുളുന്നതും മാർഗവർണനംപോലെ ഹൃദ്യവുമാണ് ആ സന്ദേശമെന്ന് ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

സ ത്വം മദീയേന ശരീരവൃത്തിം
ദേഹേന നിർവർത്തയിതും പ്രസീദ
ദിനാവസാനോത്സുകബാലവത്സാ
വിസൃജ്യതാം ധേനുരിയം മഹർഷേഃ

(*രഘുവംശം*, 2. 45. ആ സ്ഥിതിക്ക് അങ്ങ് എന്റെ ദേഹംകൊണ്ട് ആഹാരം കഴിച്ചുകൂട്ടാൻ പ്രസാദിക്കുമാറാകണം; പകലൊടുങ്ങുന്നതും കാത്തിരിക്കുന്ന പിഞ്ചായൊരു കന്നുകുട്ടിയോടുകൂടിയ മഹർഷിയുടെ ഈ ധേനുവിനെ വിട്ടയയ്ക്കൂ.) 'മഹർഷേഃ ധേനുഃ'

എന്ന നാമത്തിന്റെ 'ദിനാവസാനോത്സുകബാലവത്സാ' എന്ന വിശേഷണമുണ്ടാക്കുന്ന വക്രത, ദിലീപന്റെ ആത്മത്യാഗമനോഭാവത്തോടൊപ്പം അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉപബോധമനസ്സിൽ നിർലീനമായ അപത്യവാത്സല്യത്തെയും വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ഉദ്യതൈകഭുജയഷ്ടിമായതീം
ശ്രോണിലംബിപുരുഷാന്ത്രമേഖലാം
താം വിലോക്യ വനിതാവധേ ഘൃണാം
പത്രിണാ സഹ മുമോച രാഘവഃ.

(*രഘുവംശം*, 11. 17. ഒറ്റക്കൈത്തണ്ടും പൊക്കി പാഞ്ഞെത്തുന്നവളും അരക്കെട്ടിൽ മനുഷ്യക്കുടൽമാല തൂക്കിയിട്ടവളുമായ അവളെ കണ്ടിട്ട് രാമൻ പെൺകൊലയിലുള്ള ഉളുപ്പിനെ അമ്പിനോടുകൂടി വിട്ടു.) ഇവിടെ 'താം' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'ഉദ്യതൈകഭുജയഷ്ടിം, ആയതീം, 'ശ്രോണിലംബിപുരുഷാന്ത്രമേഖലാം എന്നീ വിശേഷണങ്ങളുടെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം വക്രതയുളവാക്കുന്നു. ബീഭത്സധ്വനി.

ജേതാരം ലോകപാലാനാം സ്വമുഖൈരർച്ചിതേശ്വരം
രാമസ്തുലിതകൈലാസമരാതിം ബഹ്വമന്യത.

(*രഘുവംശം*, 12. 89. ദിക്പാലന്മാരെ ജയിച്ചവനും തന്റെ തലകളെക്കൊണ്ട് മഹേശ്വരനെ ആരാധിച്ചവനും കൈലാസമെടുത്ത് അമ്മാനമാടിയവനും ആ ശത്രുവിനെ രാമൻ ബഹുമാനിച്ചു.) 'അരാതിം' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'ലോകപാലാനാം ജേതാരം', 'സ്വമുഖൈഃ അർച്ചിതേശ്വരം', 'തുലിതകൈലാസം' എന്നീ വിശേഷണങ്ങൾ ചേർത്തുളവാക്കുന്ന വക്രത, രാമനുപോലും ബഹുമാനിക്കത്തക്കവണ്ണമുള്ള രാവണന്റെ വിക്രമാതിശയവും ശിവഭക്തിയും വ്യക്തമാക്കിക്കൊണ്ട് രാമന്റെ പ്രതിപക്ഷബഹുമാനം വ്യക്തമായി പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

കാണാതായ പ്രേമലേഖനമടങ്ങുന്ന ഭൂർജപത്രത്തോടുകൂടിയ ദേവി പുരൂരവസ്സിനെ കാണുന്നതിനു മുൻപ് പറയുന്നു: "അത്രാനേനൈവോപായേനാപ്സരഃകാമുകം പ്രേക്ഷേ." (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 226. ഇവിടെ ഈ കാഴ്ച്ചദ്രവ്യംകൊണ്ടുതന്നെ അപ്സരഃകാമുകനെ ഞാൻ കാണുന്നുണ്ട്.) ഔശീനരീരാജ്ഞി അപ്സരസ്സായ ഉർവശിയുമായുള്ള രാജാവിന്റെ രഹസ്യപ്രണയത്തിന്റെ തെളിവുമായാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ അടുത്തേക്കു പോകുന്നത്. 'അപ്സരസ്സിന്റെ കാമുകത്വം' എന്ന കുറ്റം രാജാവ് ചെയ്തത് താൻ കണ്ടുപിടിച്ചിരിക്കുന്നു. ഇനി ഇതേപ്പറ്റി ഒന്നും തന്നിൽനിന്ന് ഒളിച്ചുവെക്കേണ്ടെന്ന് പുരൂരവസ്സിന്നുള്ള ഉഗ്രൻ താക്കീത് ധ്വനി. വിശേഷണഗർഭമായ വിശേഷ്യമാണിതെന്ന് വിശേഷം.

സ കൃത്തിവാസാസ്തപസേ യതാത്മാ
ഗംഗാപ്രവാഹോക്ഷിതദേവദാരു
പ്രസ്ഥം ഹിമാദ്രേർമൃഗനാഭിഗന്ധി
കിഞ്ചിത് ക്വണത്കിന്നരമധ്യുവാസ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 54. ആത്മസംയമം പൂണ്ട ആ കൃത്തിവാസസ്സ് – ആനത്തോലുടുക്കുന്നവൻ – തപസ്സനുഷ്ഠിക്കാനായി, ഗംഗയുടെ നീർച്ചാട്ടത്തിൽ തഴച്ചുനിൽക്കുന്ന ദേവദാരുവൃക്ഷങ്ങളോടുകൂടിയതും കസ്തൂരിഗന്ധമുറ്റതും കിന്നരന്മാരിരുന്ന് വീണ വായിക്കുന്നതുമായ ഹിമാദ്രിയുടെ ഒരു സാനുപ്രദേശത്ത് വന്നു പാർത്തു.) 'കൃത്തിവാസാഃ' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'തപസേ യതാത്മാ' എന്ന വിശേഷണത്തിന്റെയും 'പ്രസ്ഥം' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'ഗംഗാപ്രവാഹോക്ഷിതദേവദാരു', 'മൃഗനാഭിഗന്ധി,' 'ക്വണത്കിന്നരം' എന്നീ വിശേഷണങ്ങളുടെയും പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം, തപസ്സിനുള്ള യോഗ്യതയും ഒരുക്കവും, തപസ്സ് ചെയ്യുന്ന ഹിമവത്താഴ് വരയുടെ പാവനത്വം, കുളിർമ, സൗരഭ്യം, സംഗീതാന്തരീക്ഷം എന്നിവയും കുറിച്ചുകൊണ്ട് തപസ്വിയുടെയും തപഃസ്ഥാനത്തിന്റെയും മേന്മ ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു. കൃത്തിവാസാഃ എന്ന നാമം പോലും വിശേഷണഗർഭമായ വിശേഷ്യമായി ഈ വിശേഷണവക്രതയുടെ ഭാഗമായി നിന്നുകൊണ്ട് പ്രസ്തുതധ്വനിയെ പരിപോഷിപ്പിക്കുന്നു എന്ന് മുന്നുദാഹരണങ്ങളിൽനിന്നു വിശേഷം. ഇതുപോലുള്ള മറ്റുദാഹരണങ്ങൾ:

അഥ സ ലളിതയോഷിദ്ഭ്രൂലതാചാരുശൃംഗം
രതിവലയപദാങ്കേ ചാപമാസജ്യ കണ്ഠേ
സഹചരമധുഹസ്തന്യസ്തചൂതാങ്കുരാസ്ത്രഃ
ശതമഖമുപതസ്ഥേ പ്രാഞ്ജലിഃ പുഷ്പധ്വാ.

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 64. അനന്തരം ആ പുഷ്പചാപൻ, രതിയുടെ കൈവളപ്പാട് വീണ ചുമലിൽ സുന്ദരിയായ സ്ത്രീയുടെ പുരികക്കൊടിക്കൊത്ത വില്ല് വെച്ചുകൊണ്ട് ചങ്ങാതിയായ വസന്തന്റെ കൈയിൽ നിക്ഷേപിച്ച മാമ്പൂവമ്പുമായി കൈ കൂപ്പിക്കൊണ്ട് ശതമഖന്റെ – ഇന്ദ്രന്റെ – സന്നിധിയിൽ വന്നു വണങ്ങി.) 'ചാപം' എന്നതിന്റെ 'ലളിതയോഷിദ്ഭ്രൂലതാചാരുശൃംഗം' എന്ന വിശേഷണവും 'കണ്ഠേ' എന്നതിന്റെ 'രതിവലയപദാങ്കേ' എന്ന വിശേഷണവും 'പുഷ്പധന്വാ' എന്നതിന്റെ 'സഹചരമധുഹസ്തന്യസ്തചൂതാങ്കുരാസ്ത്രഃ', 'പ്രാഞ്ജലിഃ' എന്നീ വിശേഷണങ്ങളും വൈചിത്ര്യപൂർവം പ്രയോഗിച്ചതുകൊണ്ടുള്ളതാണ് ഇവിടത്തെ വക്രത. കാമന്റെ വില്ലിന്റെ പുരുഷവശീകരണക്ഷമതയും കഴുത്തിന്റെ സൗഭാഗ്യവും സഖാവിന്റെ സാന്നിധ്യം കൊണ്ടുണ്ടാവുന്ന ഉദ്ദീപകത്വസാമർഥ്യവും യജമാനഭ

ക്തിയും അറിയിച്ചുകൊണ്ട് ഇത്തരം സാഹചര്യങ്ങളോടും ഒരുക്കങ്ങളോടും കൂടിയ കാമൻ തന്റെ ലക്ഷ്യപ്രാപ്തിക്ക് ഏറ്റവും ഉതകുന്നവൻതന്നെ എന്ന ആത്മവിശ്വാസം ഇന്ദ്രന്നുളവാക്കുമെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. 'പുഷ്പധന്വാവ്' എന്ന വിശേഷണഗർഭമായവിശേഷ്യമാണ് കർത്താവ് എന്ന വിശേഷവും ഉണ്ട്.

ഹിത്വാ ഹാലാ*മഭിമതരസാം രേവതീലോചനാങ്കാം*
ബന്ധുപ്രീത്യാ സമരവിമുഖോ ലാംഗലീ യാഃ സിഷേവേ
കൃത്വാ താസാമഭിഗമമപാം സൗമ്യ സാരസ്വതീനാ–
മന്തഃശുദ്ധഃസ്ത്വമപി ഭവിതാ വർണമാത്രേണ കൃഷ്ണഃ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 52. ബന്ധുപ്രീതി മൂലം സമരവിമുഖനായ ബലരാമൻ തനിക്ക് ആസക്തിയുള്ളതും രേവതിയുടെ മിഴികൾ പതിഞ്ഞതുമായ മദ്യം വെടിഞ്ഞ് ഏതൊന്നിനെ ചെന്നു സേവിച്ചുവോ, ആ സരസ്വതീതീർഥജലത്തെ ചെന്നുൾക്കൊണ്ടാൽ, സൗമ്യാ, താങ്കൾ അകം തെളിഞ്ഞ് നിറം കൊണ്ടു മാത്രം കറുത്തവനായി ഭവിക്കും.)

ഹാലാം എന്നതിന്റെ അഭിമതരസാം, രേവതീലോചനാങ്കാം എന്നീ വിശേഷണങ്ങൾ, ലാംഗലീ (ലാംഗലത്തോടുകൂടിയവൻ, കലപ്പയോടുകൂടിയവൻ – ബലരാമൻ. ലാംഗലീ എന്നതുതന്നെ വിശേഷണഗർഭമായ വിശേഷണമത്രേ.) എന്നതിന്റെ ബന്ധുപ്രീത്യാ സമരവിമുഖഃ എന്ന വിശേഷണം, സാരസ്വതീനാം അപാം എന്നതിന്റെ പൂർവാർധരൂപമായ വിശേഷണം, ത്വം എന്നതിന്റെ അന്തഃശുദ്ധഃ, വർണമാത്രേണ കൃഷ്ണഃ എന്നീ വിശേഷണങ്ങൾ എന്നിവ കൊണ്ടുണ്ടാവുന്നതാണ് ഈ ശ്ലോകത്തിലെ അതിമനോഹരമായ വിശേഷണവക്രത. ഈ വക്ത ബലരാമന്റെ മദ്യാസക്തി, അദ്ദേഹം ആയുധധാരിയും പോരാളിയുമാണെങ്കിലും ബന്ധുപ്രീതിയാൽ (കൂട്ടക്കൊല ഒഴിവാക്കണമെന്ന ആഗ്രഹത്താൽ എന്നു ഭാവം) യുദ്ധത്തിൽ താല്പര്യം പ്രകടിപ്പിച്ചില്ല. ഇപ്രകാരമുള്ള ബലരാമനാണ് സരസ്വതീതീർഥം സേവിച്ചത് എന്നതുകൊണ്ട് ആ തീർഥത്തിന്റെ പവിത്രതാതിശയം, സരസ്വതീതീർഥസേവകൊണ്ട് ബലരാമനുണ്ടാകുന്ന മാനസികപരിശുദ്ധി എന്നിവ വാച്യമായും സരസ്വതീസേവ (നദീസേവയും വാക്സേവയും) അന്യഥാ മാലിന്യബാധിതരായ മനുഷ്യരെപ്പോലും വിശുദ്ധരാക്കുന്നുവെന്നു വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

പൃക്തസ്തുഷാരൈർഗിരിനിർഝരാണാ–
മനോകഹാകമ്പിതപുഷ്പഗന്ധീ
തമാതപക്ലാന്തമനാതപത്ര–
മാചാരപൂതഃ പവനഃ സിഷേവേ.

(*രഘുവംശം*, 2. 13. മലഞ്ചോലകളിലെ നീർത്തുള്ളികളിടകലർന്ന് വൃക്ഷങ്ങളിൽ ചാഞ്ചാടുന്ന പൂക്കളുടെ മണം പകർന്ന കാറ്റ് കുട ചൂടാതെ വെയിലേറ്റ് തളർന്നവനും വ്രതാനുഷ്ഠാനത്താൽ ശുദ്ധനുമായ അദ്ദേഹത്തെ പരിചരിച്ചു.) 'പവനഃ' എന്നതിന്റെ 'ഗിരിനിർഝരാണാം തുഷാരൈഃ പൃക്തഃ', 'അനേകഹാകമ്പിതപുഷ്പഗന്ധീ' എന്നീ വിശേഷണങ്ങൾ, 'തം' എന്നതിന്റെ 'ആതപക്ലാന്തം', 'അനാതപത്രം', 'ആചാരപൂതം' എന്നീ വിശേഷണങ്ങൾ എന്നിവയുടെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം ഉളവാക്കുന്ന ഇവിടത്തെ വക്രത, ശീതളസുഗന്ധസമീരണൻ വ്രതാനുഷ്ഠാനവിശുദ്ധനായ, രാജചിഹ്നങ്ങളൊന്നുമില്ലാത്ത, ദിലീപനെ പരിചരിച്ചുവെന്ന് വാച്യമായി ബോധിപ്പിച്ചുകൊണ്ട്, രാജപരിചാകന്മാരില്ലെങ്കിലും ധർമവിജയിയായ ഭരണാധികാരിയെ പ്രകൃതി സേവിച്ചുകൊള്ളുമെന്ന വ്യംഗ്യത്തെ ഉന്മീലനം ചെയ്യുന്നു.

ക്രിയാവിശേഷണവക്രതയ്ക്ക് ഉദാ:–

രാഘവോ രഥമപ്രാപ്തം താമാശാം ച സുരദ്വിഷാം
അർധചന്ദ്രമുഖൈർബാണൈശ്ചിച്ഛേദ കദളീസുഖം.

(*രഘുവംശം,* 12. 96. രാഘവൻ തേരിലെത്തും മുൻപേതന്നെ അതിനെയും അസുരന്മാരുടെ ആശയെയും അർധചന്ദ്രനൊത്ത വായ്ത്തലയുള്ള അമ്പുകളെക്കൊണ്ട് വാഴപ്പിണ്ടി അരിയുംപോലെ എളുപ്പത്തിൽ അരിഞ്ഞിട്ടു.) 'ചിച്ഛേദ' എന്ന ക്രിയയുടെ 'കദളീസുഖം' എന്ന വിശേഷണവൈചിത്ര്യം ഇവിടെ വക്രതാസ്പദം. അനായാസശീഘ്രമായിരുന്നു രാമന്റെ അസുരനാശനമെന്നു ധ്വനി.

വിദൂഷകൻ – ഭോ വയസ്യ! വിവാഹനേപഥ്യേന സവിശേഷം ഖലു ശോഭതേ മാളവികാ. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 131. സുഹൃത്തേ, വിവാഹവേഷംകൊണ്ട് മാളവിക പ്രത്യേകം ശോഭിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ.) 'ശോഭതേ' എന്ന ക്രിയയുടെ 'സവിശേഷം' എന്ന വിശേഷണംകൊണ്ടുണ്ടാവുന്ന വക്രത, അഗ്നിമിത്രന്റെ മാളവികാപ്രണയസാഫല്യത്തെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

രാജാവ് വിദൂഷകനോട് – ഭവാനപി സംവൃതാകാരമാസ്താം. (*വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 247. താങ്കളും സ്വയം വെളിപ്പെടാതെ നിന്നോളൂ.) 'ആസ്താം' എന്ന ക്രിയയുടെ 'സംവൃതാകാരം' എന്ന വിശേഷണം കൊണ്ടുള്ള വക്രതയാണിവിടെ. തങ്ങൾ ഉർവശിയെപ്പറ്റി പറഞ്ഞുകൊണ്ടിരിക്കേ രാജ്ഞി വരുമ്പോൾ പറയുന്നതാണ് വാക്യം. ഉർവശീപ്രണയമെന്ന തന്റെ രഹസ്യം രാജ്ഞിയിൽനിന്ന് ഒളിച്ചുവെക്കാനുള്ള രാജാവിന്റെ ആഗ്രഹം വ്യംഗ്യം.

"സാധു അസൂയാപരാങ്മുഖം മന്ത്രിതം." (*വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 249. ഉർവശി, പുരൂരവസ്സിന്റെ പട്ടമഹിഷിയായ ഔശീനരീദേവിയെപ്പറ്റി ശചീദേവിയെപ്പോലിരിക്കുന്നു എന്ന അർഥ

ത്തിൽ സംസാരിച്ചപ്പോൾ, ചിത്രലേഖ പറയുന്നു, "നന്ന്, സഖി അസൂയയില്ലാതെയാണ് പറഞ്ഞത്.") ഇവിടെ 'മന്ത്രിതം' എന്ന സുബന്തക്രിയയുടെ വിശേഷണം 'അസൂയാപരാങ്മുഖം'. അതുകൊണ്ടുള്ള വക്രത, ഉർവശിക്ക് ഭാവിസപത്നിയോടുള്ള ബഹുമാനം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

അപരിക്ഷതകോമളസ്യ യാവത്
കുസുമസ്യേവ നവസ്യ ഷട്പദേന
അധരസ്യ പിപാസതാ മയാ തേ
സദയം സുന്ദരി! ഗൃഹ്യതേ രസോസ്യ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* 3. 21. ഗാന്ധർവവിവാഹാനന്തരം സംഗമോത്സുകനായിരിക്കുന്ന ദുഷ്യന്തനോട് ഇനി എപ്പോഴാണ് തന്നെ വിടുക എന്ന ശകുന്തളയുടെ ചോദ്യത്തിന് അദ്ദേഹം നൽകുന്ന മറുപടി: പരിക്ക്ലേശാതെ പതുത്ത പുതുപൂവിന്റേത് വണ്ടത്താനെന്ന പോലെ, നിന്റെ ഈ വായ്മലരിന്റെ രസം കൊതിയുറ്റ ഞാൻ കനിഞ്ഞൊന്ന് നുകർന്നുകഴിഞ്ഞാലുടൻ.) 'ഗൃഹ്യതേ' എന്ന ക്രിയയുടെ 'സദയം' എന്ന വിശേഷണമുളവാക്കുന്ന വക്രത, ദുഷ്യന്തന്റെ പ്രിയയോടുള്ള അലിവ് പ്രകടമാക്കിക്കൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ സംഭോഗാസക്തി ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

ആതതജ്യമകരോത് സ സമ്പദാ
വിസ്മയസതിമിതനേത്രമീക്ഷിതാ
ശൈലസാരമപി നാതിയത്നതഃ
പുഷ്പചാപമിവ പേശലം സ്മരഃ.

(*രഘുവംശം*, 11. 45. സദസ്യർ വിസ്മയത്താൽ നോക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കേ, അദ്ദേഹം – രാമൻ – പർവതംപോലെ കരുത്തുറ്റതെങ്കിലും അതിനെ, കാമൻ പതുത്ത പൂവില്ലിനെയെന്നപോലെ, ഏറെ പണിപ്പെടാതെ കുലയേറ്റി.) 'ഈക്ഷിതഃ' എന്ന സുബന്തക്രിയയുടെ 'വിസ്മയസ്തിമിതനേത്രം' എന്ന വിശേഷണവും 'ആതതജ്യമകരോത്' എന്ന ക്രിയയുടെ 'നാതിയത്നതഃ' എന്ന വിശേഷണവും ചേർന്ന ഇവിടത്തെ വക്രത, അനായാസമായി, ആളുകളെ ആശ്ചര്യപ്പെടുത്തിക്കൊണ്ട് രാമൻ വില്ല് കുലച്ചു എന്ന വർണനയിലൂടെ അദ്ഭുതരസം ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

നാമവിശേഷണത്തിനും ക്രിയാവിശേഷണത്തിനും തുല്യപ്രാധന്യം നൽകിയതിന് ഉദാ:–

അഥ മൗലിഗതസ്യേന്ദോർവിശദൈർദശനാംശുഭിഃ
ഉപചിന്വൻ പ്രഭാം തന്വീം പ്രത്യാഹ പരമേശ്വരഃ

(*കുമാരസംഭവം*, 6. 25. അപ്പോൾ പരമേശ്വരൻ വെളുവെളുത്ത ദന്തദ്യുതികളാൽ മുടിയിലണിഞ്ഞ ചന്ദ്രന്റെ നേരിയ കാന്തിയെ വളർത്തിയുംകൊണ്ട് മറുപടി പറഞ്ഞു.) 'ഇന്ദോഃ' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'മൗലിഗതസ്യ' എന്ന വിശേഷണത്തിനും 'പ്രഭാം' എന്ന നാമത്തിന്റെ 'തന്വീം' എന്നും 'പ്രത്യാഹ' എന്ന ക്രിയയുടെ 'വിശദൈഃ ദശനാംശുഭിഃ ഉപചിന്വൻ' എന്ന വിശേഷണത്തിന്റെയും വൈചിത്ര്യം കൊണ്ടുള്ള ഈ വക്രത, പരമേശ്വരൻ പുഞ്ചിരി തൂകിക്കൊണ്ട് മറുപടി പറഞ്ഞു എന്ന വാച്യം മുഖേന, ദേവഹിതാർഥവും ലോകഹിതാർഥവുമാണെങ്കിലും പാർവതീപരിണയത്തിൽ തനിക്ക് താത്പര്യമുണ്ടെന്നും സപ്തർഷികൾ അതിന് വേണ്ട ആലോചന നടത്തി സഹായിക്കണമെന്നുമുള്ള അഭ്യർഥന ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

തത്രേശ്വരോ വിഷ്ടരഭാഗ് യഥാവത്
സരത്നമർഘ്യം മധുമച്ച ഗവ്യം
നവേ ദുകൂലേ ച നഗോപനീതം
പ്രത്യഗ്രഹീത് സർവമമന്ത്രവർജം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 72. അവിടെ ഈശ്വരൻ പീഠത്തിന്മേലിരുന്നിട്ട്, ഹിമവാൻ നൽകിയ രത്നങ്ങളിട്ട അർഘ്യജലവും തേനോടു കൂടിയ തൈരും രണ്ടു കോടി വെൺപട്ടുമെല്ലാം മന്ത്രം വിടാതെ – മന്ത്രോച്ചാരണപൂർവം – വിധിയാം വണ്ണം കൈക്കൊണ്ടു.) അർഘ്യം, ഗവ്യം, ദുകൂലേ, സർവം എന്നീ നാമങ്ങളുടെ സരത്നം, മധുമത്, നവേ എന്നീ വിശേഷണങ്ങളും പ്രത്യഗ്രഹീത് എന്ന ക്രിയയുടെ അമന്ത്രവർജം എന്ന വിശേഷണവും ചേർന്നതാണ് ഇവിടത്തെ വക്രത. ഹിമവാന്റെ മധുപർക്കദാനവും വസ്ത്രദാനവും പരമേശ്വരന്റെ അവയുടെ മന്ത്രപൂർവകമായ സ്വീകാരവും വർണിക്കുന്നതിലൂടെ ചടങ്ങുകളെല്ലാം വിധിപ്രകാരമാണ് നടന്നതെന്ന് വ്യംഗ്യമായി പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

ഇതി ദ്വിജാതൗ പ്രതികൂലവാദിനി
പ്രവേപമാനാധരലക്ഷ്യകോപയാ
നികുഞ്ചിതഭ്രൂലതമാഹിതേ തയാ
വിലോചനേ തിര്യഗുപാന്തലോഹിതേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 74. ഇപ്രകാരം ബ്രാഹ്മണൻ മറുത്തു പറയുമ്പോൾത്തന്നെ വിറയ്ക്കുന്ന ചുണ്ടത്തു കാണായ കോപത്തോടുകൂടിയ അവളാൽ അറ്റം തുടുത്ത കണ്ണുകൾ പുരികക്കൊടി ചുളിച്ചു ചെരിച്ചുനിർത്തപ്പെട്ടു.) തയാ എന്ന നാമത്തിന്റെ പ്രവേപമാനാക്ഷരലക്ഷ്യകോപയാ എന്നും വിലോചനേ എന്ന നാമത്തിന്റെ ഉപാന്തലോഹിതേ എന്നുമുള്ള വിശേഷണങ്ങളുടെയും ആഹിതേ എന്ന സുബന്തക്രിയയുടെ നികുഞ്ചിതഭ്രൂലതം എന്നും തിര്യക് എന്നുമുള്ള വിശേ

ഷണങ്ങളുടെയും പ്രയോഗവൈചിത്ര്യമുളവാക്കുന്ന വക്രത പാർവതിയുടെ നിരതിശയമായ പരമേശ്വരഭക്തിപ്രണയാദരങ്ങൾ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

രസപുഷ്ടിയിൽ വിശേഷണവക്രതയ്ക്കുള്ള പങ്ക് എടുത്തുപറയത്തക്കതാണ്. കുന്തകൻ അതുകൊണ്ടാണ് പറയുന്നത്, “ഈ വിശേഷണവക്രത പ്രസ്തുതൗചിത്യാനുസാരിയായി സകലസത്കാവ്യങ്ങളുടെയും ജീവനായി കണക്കാക്കപ്പെടുന്നു. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ ഇതാണ് രസത്തെ പരമമായ പരിപുഷ്ടിയിലേക്കു നയിക്കുന്നത്.” (പേജ് 226). കാളിദാസകൃതികളിലെ വിശേഷണവക്രതാനിരൂപണം ഈ പ്രസ്താവന അക്ഷരം പ്രതി ശരിയാണെന്നു വ്യക്തമാക്കും.

(ഇ) സംവൃതിവക്രത

സന്ദർഭത്തിനൊത്ത് ഉത്കർഷംകൊണ്ടോ നികർഷംകൊണ്ടോ പറയേണ്ടത് അങ്ങനെത്തന്നെ പറയാതെ സർവനാമങ്ങൾകൊണ്ട് മൂടിവെക്കുന്നത് സംവൃതിവക്രത. ഉദാ: –

തത്രാഗ്നിമാധായ സമിത്സമിദ്ധം
സ്വമേവ മൂർത്ത്യന്തരമഷ്ടമൂർത്തിഃ
സ്വയം വിധാതാ തപസഃ ഫലാനാം
കേനാപി കാമേന തപശ്ചകാര

(കുമാരസംഭവം, 1. 56. മഹാദേവൻ അവിടെ തന്റെ മൂർത്തികളിലൊന്നുതന്നെയായ അഗ്നിയെ ചമതകളെക്കൊണ്ട് ഹോമിച്ചുവളർത്തി ആധാനം ചെയ്തിട്ട്, താൻതന്നെ തപസ്സിന് ഫലം നൽകുന്നവനായിരിക്കെ, എന്തോ അഭിലാഷത്താൽ തപസ്സ് ചെയിതുപോന്നു.) കേനാപി എന്ന സംവൃതിവക്രതകൊണ്ട് അഭിലാഷം ഇന്ന വിധമെന്ന് വ്യവച്ഛേദിച്ച് പറയാനാവാത്ത വിധം വാചാമഗോചരമാണെന്ന് ധ്വനിക്കുന്നു.

നിവാര്യതാമാളി, കിമപ്യയം വടുഃ
പുനർവിവക്ഷുഃ സ്ഫുരിതോത്തരാധരഃ
ന കേവലം യോ മഹതോപഭാഷതേ
ശൃണോതി തസ്മാദപി യഃ സ പാപഭാക്.

(കുമാരസംഭവം, 5. 83. തോഴീ, തടയൂ; ഈ വടു ഇനിയും എന്തോ പറയാനൊരുമ്പെട്ട് ചുണ്ടനക്കുന്നുണ്ട്. മഹാന്മാരെ അപവദിക്കുന്നവൻ മാത്രമല്ല, അത് കേട്ടുകൊണ്ടിരിക്കുന്നവനും പാപമേൽക്കുന്നു.) ഇവിടത്തെ സംവൃതിവക്രത (കിമപി – എന്തോ ഒന്ന്) വടു ഇനിയും പറയാൻ തുടങ്ങുമെന്നും അതിന്റെ ഉള്ളടക്കം തികച്ചും തനിക്കഹിതമാകയാൽ സർവനാമംകൊണ്ട് അതിനെ സംവരണം ചെയ്തിരിക്കുന്നുവെന്നും ബോധിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് , ശിവനിന്ദനം പാർവതിക്ക് ഒട്ടും ഹിതമല്ലെന്ന് ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

ഇയേഷ സാ കർത്തുമവന്ധ്യരൂപതാം
സമാധിമാസ്ഥായ തപോഭിരാത്മനഃ
അവാപ്യതേവാ കഥമന്യഥാ വയം
തഥാവിധം പ്രേമ, പതിശ്ച താദൃശഃ.

(കുമാരസംഭവം, 5. 2. അവൾ ഏകാഗ്രതയിൽ ഉറച്ചിരുന്ന് തപസ്സുകളെക്കൊണ്ട് തന്റെ രൂപത്തെ പാഴാക്കാതെ കഴിക്കാൻ, സഫലമാക്കാൻ, നിശ്ചയിച്ചു; മറിച്ചെങ്കിലുണ്ടോ, അവ്വണ്ണമുള്ള പ്രേമവും അപ്രകാരമുള്ള ഭർത്താവും, രണ്ടും, കൈവരുന്നു?) ഇവിടത്തെ തഥാവിധം, താദൃശഃ എന്നിവയാലുളവാകുന്ന സംവൃതിവക്രത, പ്രേമത്തിന്റെയും പതിയുടെയും അനിർവചനീയതയെ വാച്യമായും പ്രേമത്തിന്റെ ആധിക്യത്തെയും പതിയുടെ അനന്യാധാരണത്വത്തെയും വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

കാപ്യഭിഖ്യാ തയോരാസീത് വ്രജതോഃ ശുദ്ധവേഷയോഃ
ഹിമനിർമുക്തയോർയോഗേ ചിത്രാചന്ദ്രമസോരിവ.

(രഘുവംശം, 1. 46. വിശുദ്ധമായ വേഷത്തിൽ യാത്ര ചയ്യുന്ന അവർക്ക്, മഴക്കാറൊഴിഞ്ഞ് ചിത്രാനക്ഷത്രവും ചന്ദ്രനും തമ്മിൽ ചേർന്നാലത്തെപ്പോലെ, പറയാവതല്ലാത്ത ഒരു ശോഭയുണ്ടായി.) ‘കാപി’ എന്നിടത്തെ സംവൃതിവക്രത, സുദക്ഷിണാദിലീപദമ്പതികളുടെ ശോഭാധിക്യം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ദർപ്പണേ ച പരിഭോഗദർശിനീ
പൃഷ്ഠതഃ പ്രണയിനോ നിഷേദുഷഃ
വീക്ഷ്യ ബിംബമനുബിംബമാത്മനഃ
കാനി കാനി ന ചകാര ലജ്ജയാ?

(*കുമാരസംഭവം*, 8. 11. അവൾ കണ്ണാടിയിൽ സംഭോഗചിഹ്നങ്ങൾ നോക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കേ, പിന്നിൽ വന്നുകൂടിയ പ്രണയിയുടെ നിഴൽ തന്റെ നിഴലിന്റെ പിൻപേ കണ്ടിട്ട് ലജ്ജകൊണ്ട് എന്തെന്തൊക്കെ കാട്ടിയില്ല!) ‘കാനി കാനി’ എന്നിടത്ത് സംവൃതിവക്രത. ലജ്ജാവിവശയായി പാർവതി അപ്പോൾ കാട്ടിക്കൂട്ടിയ ചെയ്തികളുടെ രാമണീയകാതിയം വ്യംഗ്യം.

പൂർവാനുഭൂതം സ്മരതാ ച യത്ര
കമ്പോത്തരം ഭീരു! തവോപഗൂഢം
ഗുഹാവിസാരീണ്യതിവാഹിതാനി
മയാ കഥഞ്ചിത് ഘനഗർജിതാനി.

(*രഘുവംശം,* 13. 28. ഇവിടെ ഞാൻ ഗുഹയിൽ വന്നലയ്ക്കുന്ന ഇടിമുഴക്കങ്ങളെ, ഭയശീലേ!, മുൻപ് ഇതുപോലുള്ള അവസരങ്ങളിൽ

അനുഭവിച്ച നിന്റെ വിറച്ചുംകൊണ്ടുള്ള ആലിംഗനങ്ങളെ ഓർത്തുകൊണ്ട്, എങ്ങനെയോ കഴിച്ചുകൂട്ടിപ്പോരികയും ചെയ്തു.) 'കഥഞ്ചിത്' എന്നിടത്തെ സംവൃതിവക്രത, ആ വിരഹകാലയാപനത്തിന്റെ വാചാമഗോചരത ബോധിപ്പിക്കുന്നതിലൂടെ അതിന്റെ അസഹ്യതാതിശയം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

രൂപം തദോജസ്വി, തദേവ വീര്യം,
തദേവ നൈസർഗികമുന്നതത്വം –
ന കാരണാത് സ്വാദ് ബിഭിദേ കുമാരഃ
പ്രവർത്തിതോ ദീപ ഇവ പ്രദീപാത്.

(*രഘുവംശം*, 5. 37. ഓജസ്സുറ്റ ആകൃതി അതുതന്നെ; വീര്യം അതു തന്നെ; സ്വാഭാവികമായ അന്തസ്സ് അതുതന്നെ – കുമാരൻ വിളക്കിൽനിന്നു കൊളുത്തിയ വിളക്കെന്നപോലെ തന്റെ ജനകനൽനിന്നു വ്യത്യാസപ്പെട്ടില്ല.) ഈ ശ്ലോകത്തിലെ 'തത്' എന്നതിന്റെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം സംവൃതിവക്രതയുളവാക്കുന്നു. അത് അജന്റെ രൂപവീര്യൗന്നത്യങ്ങൾ അനിർവചനീയങ്ങളാണെന്ന് വാച്യമായും അവയുടെ നിരതിശയത്വം വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

അനസൂയ – (ശകുന്തളയോട്) "സഖി! പ്രഷ്ടവ്യാസി കിമപി." (തോഴീ, നിന്നോട് ഒന്ന് ചോദിക്കാനുണ്ട്.) പറയാൻ പോകുന്നത് തങ്ങൾക്ക് വലിയ നിശ്ചയമില്ലാത്ത വിഷയത്തെപ്പറ്റിയുള്ളതും ശകുന്തളയ്ക്ക് പറഞ്ഞാൽ ഇഷ്ടപ്പെടുമോ എന്ന് വ്യക്തമല്ലാത്തതുമാണല്ലോ. ആ അനിശ്ചിതത്വവും ആശങ്കയുമാണ് 'കിമപി' എന്ന സംവൃതിവക്രത വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നത്. പറയുന്നതിതാണ്: "ഹലാ ശകുന്തളേ! അനഭ്യന്തരേ ഖല്വാവാം മദനഗതസ്യ വൃത്താന്തസ്യ. കിന്തു യാദൃശീതിഹാസനിബന്ധേഷു കാമയമാനാവസ്ഥാ ശ്രൂയതേ താദൃശീം തവ പശ്യാമി. കഥയ, കിന്നിമിത്തം തേ സന്താപഃ? വികാരം പരമാർഥതോജ്ഞാത്വാ അനാരംഭഃ പ്രതീകാരസ്യ." (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 314. കാമകഥയുമായി നമുക്ക് അടുപ്പമൊന്നുമില്ലല്ലോ. എങ്കിലും ഇതിഹാസാദിപ്രബന്ധങ്ങളിൽ കാമാവസ്ഥയിൽപെട്ടവരുടെ സ്ഥിതി വർണിച്ചുകേൾക്കുന്നതുപ്രകാരമാണ് നിനക്കിപ്പോൾ കാണുന്നത്. പറയൂ, എന്തു കാരണമായിട്ടാണ് നിനക്കീ എരിപൊരി? രോഗത്തിന്റെ വാസ്തവമറിയാതെ ചികിത്സ തുടങ്ങാൻ വയ്യല്ലോ.)

പരിവ്രാജികാ – ശാന്തം പാപം. കേനചിത് കാരണേന ഖലു മയാ നൈർഘൃണ്യമവലംബിതം. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 141. ശാന്തം പാപം. ഏതോ കാരണത്താൽ ഞാൻ നിഷ്കരുണതയെ ആശ്രയിച്ചതാണല്ലോ.) ഇവിടെ 'കേനാപി' എന്ന സംവൃതിവക്രതയിലൂടെ മൂടിവെക്കപ്പെട്ടിരുന്ന വ്യംഗ്യം തുടർന്നുള്ള അവരുടെ വാക്യങ്ങളിൽനിന്നു വെളിപ്പെടുന്നുണ്ട്: (പേജ് 141.) ഇവളുടെ അച്ഛൻ ജീവിച്ചിരിക്കുമ്പോൾ ദേവയാത്രയ്ക്കു വന്ന സിദ്ധാദേശനായ ഒരു സന്യാസി എന്റെ മുൻപിൽവെച്ച് ഇവൾ ഒരു വർഷം ദാസ്യമനുഭവിച്ചതിനുശേഷം സദൃശനായ ഭർത്താവിനോട് ചേരുമെന്ന് പ്രവചിക്കുകയുണ്ടായി. ആ പറഞ്ഞത് അങ്ങയുടെ പാദശുശ്രൂഷകൊണ്ട് കൈവരുന്നത് കാത്തിരിക്കുകയായിരുന്നു ഞാൻ.)

താം താമവസ്ഥാം പ്രതിപദ്യമാനം
സ്ഥിതം ദശ വ്യാപ്യ ദിശോ മഹിമ്നാ
വിഷ്ണോരിവാസ്യനവധരണീയ–
മീദൃക്തയാ രൂപമിയത്തയാ വാ.

(*രഘുവംശം*, 13. 5. അതത് അവസ്ഥാഭേദങ്ങളെ പ്രാപിക്കുന്നതും പെരുമ കൊണ്ട് പത്തു ദിക്കും വ്യാപിച്ചുകിടക്കുന്നതുമായ വിഷ്ണുവിന്റേതുപോലുള്ള ഇതിന്റെ – സമുദ്രത്തിന്റെ – രൂപം ഇന്ന തരത്തിലെന്നോ ഇത്രയെന്നോ നിശ്ചയിക്കാൻ വയ്യാത്തതാണ്.) 'താം താം' (അവസ്ഥാം) എന്നിടത്ത് സംവൃതിവക്രത. നാലാം വരി ഈ വക്രതയുടെ സ്വരൂപം വ്യക്തമാക്കുന്നു. സമുദ്രത്തിന്റെ മഹത്വാധിക്യം ധ്വനി.

ഇതി പ്രവിശ്യാഭിഹിതാ ദ്വിജന്മനാ
മനോരഥം സാ ന ശശാക ശംസിതും;
അഥോ വയസ്യാം പരിപാർശ്വവർത്തിനീം
വിവർത്തിതാനഞ്ജനനേത്രമൈക്ഷത.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 51. ഇപ്രകാരം ബ്രാഹ്മണൻ കടന്നു സംസാരിച്ചപ്പോൾ അവൾ തന്റെ മനോരഥം വെളിപ്പെടുത്താൻ ആളായില്ല. അപ്പോൾ അടുത്തു നിൽക്കുന്ന തോഴിയുടെ നേർക്ക് അഞ്ജനമെഴുതാത്ത കണ്ണ് തിരിച്ചുനോക്കി.) രണ്ടാമത്തെ വരിയിൽ സംവൃതിവക്രതയുടെ ദർശനം മറ്റു വാക്കുകളിൽ വ്യക്തമാക്കുകയാണ് ചെയ്തിരിക്കുന്നത്. അങ്ങോട്ടൊന്നും പറയാതെ സഹായവാഗ്ദാനംകൂടി ചെയ്ത് വടു അടുത്തു കൂടിയതുകൊണ്ട് പാർവതി അഭിലാഷം വെളിപ്പെടുത്താൻ അശക്തയായെന്നു വ്യംഗ്യം.

(എഫ്) പദമധ്യാന്തർഭൂതപ്രത്യയവക്രത

പദങ്ങളുടെ മധ്യത്തിൽ വരുന്ന പ്രത്യയവിശേഷംകൊണ്ടുളവാകുന്ന വക്രതയാണിത്.

ഇതി തേഭ്യഃ സ്തുതീഃ ശ്രുത്വാ യഥാർഥഹൃദയംഗമാ
പ്രസാദാഭിമുഖോ വേധാഃ പ്രത്യുവാച ദിവൗകസഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 16. ഇപ്രകാരം അവരിൽനിന്ന് യഥാർഥവും തന്മൂലം ഉള്ളിനിണങ്ങിയതുമായ സ്തുതികൾ കേട്ടിട്ട് പ്രസാദത്താൽ

അനുഗ്രഹിക്കാൻ അഭിമുഖനായ വേധസ്സ സ്വർഗവാസികളോട് മറുപടി പറഞ്ഞു.) 'ഹൃദയംഗമാഃ' എന്ന ഭാഗം ഉദാഹരണം. ഹൃദയത്തിലേക്കു ചെല്ലുന്നത് എന്നർഥം. ഇത് ദേവന്മാരുടെ ബ്രഹ്മസ്തുതികളുടെ ആത്മാർഥതയുടെയും വൈകാരികതയുടെയും ആധിക്യം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ജ്യാബന്ധനിഷ്പന്ദഭുജേന യസ്യ
വിനിഃശ്വസദ്വക്ത്രപരമ്പരേണ
കാരാഗൃഹേ നിർജിതവാസവേന
ലങ്കേശ്വരേണോഷിതമാ പ്രസാദാത്.

(*രഘുവംശം*, 6. 40. ഏതാൾ തെളിയുന്നതുവരെ ഇന്ദ്രനെ വെന്ന രാവണന് വിൽഞാൺകെട്ടുകൊണ്ട് കൈയനക്കാൻ വയ്യാതെ മുഖനിരയിലൂടെ നെടുവീർപ്പിട്ടുംകൊണ്ട് കാരാഗൃഹത്തിൽ പാർക്കേണ്ടിവന്നു.) 'വിനിശ്വസദ്വക്ത്രപരമ്പരേണ' എന്നിടത്തെ പദമധ്യാന്തർഭൂതപ്രത്യയവക്രത, കാർത്തവീര്യന്റെ തടവിൽ കഴിയുന്ന ഇന്ദ്രവിജയിയായ രാവണന്റെ പത്തു മുഖങ്ങളുടെ പരമ്പര ഉയർത്തുന്ന നെടുവീർപ്പുകളുടെ നൈരന്തര്യം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

തന്മധ്യേ ച സ്ഫടികഫലകാ കാഞ്ചനീ വാസയഷ്ടിർ–
മൂലേ ബദ്ധാ മണിഭിരനതിപ്രൗഢവംശപ്രകാശൈഃ
താളൈഃ ശിഞ്ജദ്വലയസുഭഗൈർനർത്തിതഃ കാന്തയാ മേ
യാമധ്യാസ്തേ ദിവസവിഗമേ നീലകണ്ഠഃ സുഹൃദ് വഃ

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 19. അതിന്റെ നടുക്കായി, മൂപ്പെത്താത്ത മുളയുടെ നിറമുള്ള മരതകമണികൾകൊണ്ട് അടിത്തറ കെട്ടി തലയ്ക്കൽ സ്ഫടികപ്പലക വെച്ചിട്ടുള്ള ഒരു പൊൻചേക്കക്കാലുണ്ട്; അതിന്മേൽ വൈകുന്നേരം നിങ്ങളുടെ സുഹൃത്തായ മയിൽ എന്റെ പ്രിയതമയാൽ വളക്കിലുക്കംകൊണ്ട് ഇമ്പം കൂടുമാറ് തപ്പാണി കൊട്ടി നൃത്തം വെപ്പിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ടിരിക്കാറുണ്ട്.) ഇവിടത്തെ 'ശിഞ്ജദ്വലയസുഭഗൈഃ' എന്ന പദത്തിലെ 'ശിഞ്ജദ്' വ്യാകരണപ്രകാരം തെറ്റായിട്ടുപോലും (ശിഞ്ജധാതു ആത്മനേപദമാണ്. പരസ്മൈപദമായിട്ടാണ് ഇവിടെ പ്രയോഗം), അതിന്റെ താളാനുസാരിത്വംകൊണ്ട് ന്യായീകരിക്കപ്പെട്ടതായിത്തോന്നും. ഈ വക്രത അർഥഭാവങ്ങളെ ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

തസ്യ സ്തനപ്രണയിഭിർമുഹുരേണശാബൈർ–
വ്യാഹന്യമാനഹരിണീഗമനം പുരസ്താത്
ആവിർബഭൂവ കുശഗർഭമുഖം മൃഗാണാം
യൂഥം തദഗ്രസരഗർവിതകൃഷ്ണസാരം.

(*രഘുവംശം*, 9. 55. അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുൻപിൽ മുല കൊതിച്ചു ചെല്ലുന്ന കിടാങ്ങളാൽ കൂടക്കൂടെ പെണ്മാനുകളുടെ നടത്തത്തിന്ന് മുടക്കം വരുന്നതും കുശപ്പുല്ല് വായിൽ നിറച്ചിട്ടുള്ളതും അതിനുമുൻപേ ഞെളിഞ്ഞുനടക്കുന്ന കൃഷ്ണമൃഗത്തോടുകൂടിയതുമായ മാനിൻകൂട്ടം ആവിർഭവിച്ചു.) വ്യാഹന്യമാനഹരിണീഗമനം ന്നിടത്ത് പദമധ്യാന്തർഭൂതപ്രത്യയവക്രത. വാത്സല്യരസം വ്യംഗ്യം.

മധുകരികാവാക്യം – "അഹമപ്യസ്യ ചിരായമാണകുസുമോദ്ഗമസ്യ തപനീയാശോകസ്യ ദോഹദനിമിത്തം ദേവ്യൈ നിവേദയാമി." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 60. ഞാനും പൂക്കാൻ ഏറെ വൈകിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഈ ദോഹദത്തിന്റെ കാര്യം രാജ്ഞിയെ അറിയിക്കട്ടെ.) "ചിരായമാണകുസുമോദ്ഗമസ്യ" എന്നിടത്തെ പദമധ്യാന്തർഭൂതപ്രത്യയവക്രത, നാടകത്തിലെ കേന്ദ്രവിഷയങ്ങളിലൊന്നായ അശോകദോഹദത്തിന്റെ അത്യാവശ്യകത വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

(ജി) വൃത്തിവൈചിത്ര്യവക്രത

വ്യാകരണപ്രസിദ്ധമായ സമാസ–തദ്ധിത–നാമധാതുരൂപമായ ചില വിചിത്രങ്ങളായ വൃത്തികളെ സ്വീകരിക്കുന്നതിലൂടെ കവികൾ പ്രദർശിപ്പിക്കുന്ന കാമനീയകവിശേഷം വൃത്തിവൈചിത്ര്യവക്രത.

സമാസവൈചിത്ര്യവക്രത –

സന്താനകാകീർണമഹാപഥം ത–
ച്ചീനാംശുകൈഃ കല്പിതകേതുമാലം
ഭാസോജ്ജ്വലത്കാഞ്ചനതോരണാനാം
സ്ഥാനാന്തരേ സ്വർഗ ഇവാബഭാസേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 3. രാജവീഥികളിൽ സന്താനപ്പൂക്കൾ വിതറി, ചീനപ്പട്ടുകളെക്കൊണ്ടു നിരക്കെ കൊടി തൂക്കി, പൊൻകമാനങ്ങളുടെ പ്രകാശം കൊണ്ടുജ്ജ്വലിക്കുന്ന അത് – നഗരം – സ്ഥാനം മാറിവന്ന സ്വർഗമോ എന്നു തോന്നുമാറ് ശോഭിച്ചു.) ഈ ശ്ലോകത്തിൽ സന്താനകാകീർണമഹാപഥം, ചീനാംശുകൈഃ, കല്പിതകേതുമാലം, ഭാസോജ്ജ്വലത്കാഞ്ചനതോരണാനാം എന്നിങ്ങനെ അനേകം സമസ്തപദങ്ങളുണ്ട്. ഇതെല്ലാം കൂടി നഗരത്തിന്റെ വിഹോത്സവചിത്രം തെളിഞ്ഞുകിട്ടുന്നു. നഗരത്തിന്റെ ഐശ്വര്യസമൃദ്ധി വ്യംഗ്യം.

വിശ്വാവസുപ്രാഗ്രഹരൈഃ പ്രവീണൈഃ
സംഗീയമാനത്രിപുരാപദാനഃ
അധ്വാനമധ്വാന്തവികാരലംഘ്യ–
സ്തതാര താരാധിപഖണ്ഡധാരീ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 48. അവിദ്യാവികാരം പറ്റാത്തവർക്ക് ചെന്നെത്താവുന്നവനും അമ്പിളിത്തെല്ലണിയുന്നവനുമായ അദ്ദേഹം വീണാ

വിദഗ്ധരായ വിശ്വാവസു മുൻപായവരാൽ ത്രിപുരവിജയഗാഥ പാടി വാഴ്ത്തപ്പെട്ടുകൊണ്ട് വഴി കടന്നു.) ഇവിടെ സംഗീയമാന ത്രിപുരാപദാനഃ, അധ്വാന്തവികാരലംഘ്യഃ, താരാധിപഖണ്ഡധാരീ എന്നിങ്ങനെ മൂന്നു മുഖ്യസമസ്തപദങ്ങളുണ്ട്. ആദ്യത്തേത് ത്രിപുരവിജയാദ്യപദാനങ്ങളാലുള്ള സംഗീതാന്തരീക്ഷവും രണ്ടാമത്തേത് പരമേശ്വരന്റെ അമൃതപ്രദത്വവും മൂന്നാമത്തേത് ശൈത്യദായകത്വവും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

തസ്മിന്നദ്രൗ കതിചിദബലാവിപ്രയുക്തഃ സ കാമീ
നീത്വാ മാസാൻ കനകവലയഭ്രംശരിക്തപ്രകോഷ്ഠഃ
ആഷാഢസ്യ പ്രഥമദിവസേ മേഘമാശ്ലിഷ്ടസാനും
വപ്രക്രീഡാപരിണതഗജപ്രേക്ഷണീയം ദദർശ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 2. തയ്യലാളോട് പിരിഞ്ഞ ആ കാമുകൻ പൊന്നിൻവളയൂർന്ന് ശൂന്യമായിത്തീർന്ന കൈത്തണ്ടുമായി ആ മലയിൽ ഏതാനും മാസം കഴിച്ചുകൂട്ടിയവാറേ, ആഷാഢമാസത്തിന്റെ ആദ്യദിവസങ്ങളിലൊന്നിൽ താഴ്വരയെ തഴുകി, തിണ്ടുകുത്തിക്കളിയിലേർപ്പെട്ട ആനയുടെ ചന്തം പൂണ്ടുനിൽക്കുന്ന ഒരു കാർമേഘത്തെ കണ്ടെത്തി.) കനകവലയഭ്രംശരിക്തപ്രകോഷ്ഠഃ, വപ്രക്രീഡാപരിണതഗജപ്രേക്ഷണീയം എന്നിവിടങ്ങളിലെ സമാസവൈചിത്ര്യവക്രത, യക്ഷന്റെ വിരഹദുഃഖാതിശയത്തെയും മേഘോപമാനത്തിന്റെ വിരഹോദ്ദീപകത്വത്തെയും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു. രണ്ടു സമാസങ്ങളുടെയും ഗുരുലഘുവിന്യാസവും ഈ ധ്വനിക്കനുരൂപമായി സഹൃദയർക്ക് അനുഭവപ്പെടും.

സന്തപ്താനാം ത്വമസി ശരണം തത് പയോദ! പ്രിയായാഃ
സന്ദേശം മേ ഹര ധനപതിക്രോധവിശ്ലേഷിതസ്യ
ഗന്തവ്യാ തേ വസതിരളകാ നാമ യക്ഷേശ്വരാണാം
ബാഹ്യോദ്യാനസ്ഥിതഹരശിരശ്ചന്ദ്രികാധൗതഹർമ്യാ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 7. താങ്കൾ എരിപൊരിക്കൊള്ളുന്നവർക്ക് ശരണമാണ്; അതുകൊണ്ട് നീർമുകിലേ! വൈശ്രവണൻ ശുണ്ഠിയെടുത്ത് വേർപിരിച്ചുവിട്ടിരിക്കുന്ന എന്റെ ഓമലാൾക്കുള്ള സന്ദേശം കൊണ്ടെത്തിക്കുമാറാകണം; അളക എന്നു പേരായി പുറംപൂങ്കാവിൽ കുടികൊള്ളുന്ന മഹേശ്വരന്റെ മുടിപ്പൂനിലാവിൽ ആറാടിനിൽക്കുന്ന മാളികകളോടുകൂടിയ യക്ഷപ്രഭുക്കളുടെ നാട്ടിലേക്കാണ് താങ്കൾ ചെല്ലേണ്ടത്.)ധനപതിക്രോധവിശ്ലേഷിതസ്യ, ബാഹ്യോദ്യാനസ്ഥിതഹരശിരശ്ചന്ദ്രികാധൗതഹർമ്യാ എന്നീ സമാസങ്ങളുടെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം, ഭൃത്യരുടെ പരാധീനതയും അളകാപുരിയുടെ കുളിർമയും ദർശനീയതയും വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. സമാസങ്ങളുടെ ഗുരുല

ഘുവിന്യാസവും ഘടകപദങ്ങളെ വേർതിരിച്ചു മനസ്സിലാക്കാവുന്ന ഘടനയും ഈ വ്യഞ്ജനത്തിന് അനുഗുണമാണെന്നും ശ്രദ്ധിക്കുക.

സ മാരുതിസമാനീതമഹൗഷധിഹൃതവ്യഥഃ
ലങ്കാസ്ത്രീണാം പുനശ്ചക്രേ വിലാപാചാര്യകം ശരൈഃ.

(*രഘുവംശം*, 12. 78. അദ്ദേഹം – ലക്ഷ്മണൻ – പോയി കൊണ്ടുവന്ന മഹൗഷധികൊണ്ട് പരുക്ക് തീർന്ന് വീണ്ടും അമ്പുകളക്കൊണ്ട് ലങ്കയിലെ സ്ത്രീകൾക്ക് കരച്ചിൽ പഠിപ്പിച്ചുകൊടുത്തു.) 'മാരുതിസമാനീതമഹൗഷധിഹൃതവ്യഥഃ' എന്നിടത്ത് സമാസവൈചിത്ര്യവക്രത. ഹനുമാന്റെ ഔഷധാഹരണം, ലക്ഷ്മണന്റെ വീര്യോത്തേജനം എന്നിവയെ എന്നീ പ്രകരണങ്ങളെ ഇവിടെ അതിവിദഗ്ധമായി സംക്ഷേപിച്ചിരിക്കുന്നു. കാളിദാസന്റെ സംക്ഷേപണസാമർഥ്യം രഘുവംശത്തിലെ രാമകഥാസന്ദർഭങ്ങളിൽ ഉടനീളം ദൃശ്യമാണ്. അതിൽ ഏറ്റവും വലിയ പങ്കു വഹിച്ചതാകട്ടെ, ഇതുപോലുള്ള സമാസവൈചിത്ര്യവക്രതയും. ഇവിടെ സമാസത്തിലെ ഗുരുവിന്യാസം ദീർഘയാത്രാക്ലിഷ്ടമായ ഔഷധാഹരണത്തെയും ലഘുവിന്യാസം അനായാസശീഘ്രമായ ലക്ഷ്മണവ്യഥാശമനത്തെയും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

വിദൂഷകവാക്യം – കിമിദാനീമേഷാ ദാസ്യാ ദുഹിതാ തവ ഗുരുകം സന്ദേശം വിസ്മരതി? (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം, മൂന്നാമങ്കം*, പേജ് 70. എന്താണ് ഇപ്പോൾ ഈ വൃത്തികെട്ട കുട്ടി അങ്ങയുടെ ഗൗരവമുറ്റ സന്ദേശം മറക്കുന്നത്?) 'ദാസ്യാഃ പുത്രഃ' എന്നു വ്യസ്തമായി പറഞ്ഞാൽ ദുരർഥവും 'ദാസീപുത്രഃ' എന്നു സമസ്തമായാൽ 'ദാസിയുടെ പുത്രൻ' എന്നു ശരിയായ അർഥവുമാണെന്നത്രേ സംസ്കൃതവ്യാകരണനിയമം. സമാസരാഹിത്യം എന്ന ഈ വൈചിത്ര്യം ദുരർഥം ബോധിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് അവളുടെ നിരുത്തരവാദിത്തം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

ബ്രഹ്മബന്ധു എന്ന സമസ്തപദത്തിന് യഥാശ്രുതമായ അർഥമല്ല, ദുഷ്ടബ്രാഹ്മണൻ എന്ന ദുരർഥമാണെന്ന് സംസ്കൃതവ്യാകരണം. ആര്യപുത്രന്റെ ശൂന്യമനസ്കതയ്ക്ക് കാരണമെന്തെന്ന് വിദൂഷകനിൽന്ന് എങ്ങനെയെങ്കിലും അറിഞ്ഞുവരണമെന്ന രാജ്ഞിയുടെ കല്പനയനുസരിച്ച് ആ ദൗത്യം നിർവഹിക്കാൻ പുറപ്പെട്ട ദാസി നിപുണിക പറയുന്നു: "തത് കഥം ഖലു സ *ബ്രഹ്മബന്ധു*രനുസന്ധേയഃ?" (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 203. അതുകൊണ്ട് ഈ ദുഷ്ടബ്രാഹ്മണനെ എങ്ങനെയാണ് വഞ്ചിക്കുക?) വഞ്ചനയിലൂടെ മാത്രമേ വിദൂഷകനിൽനിന്ന് വിവരം ചോർത്താനാവൂ. അതിനാൽ അതിനു കാരണമായ വിദൂഷകനോട് നിപുണികയ്ക്കുള്ള അമർഷം ഈ സമാ

സവൈചിത്ര്യവക്രതയിലൂട വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു.

നദ്യാ ഇവ പ്രവാഹോ വിഷമശിലാസങ്കടസ്ഖലിതവേഗഃ
വിഘ്നിതസമാഗമസുഖോ മനസിശയഃ ശതഗുണോ ഭവതി.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 8. നദിയുടെ ഒഴുക്ക്, നിരപ്പറ്റ പാറകളിൽ തട്ടി ചിന്നിച്ചിതറിയ വേഗത്തോടുകൂടിയതാകുന്നതുപോലെ, കാമവികാരം സമാഗമസുഖം നഷ്ടപ്പെട്ട് നൂറിരട്ടിയായിത്തീരുന്നു.) ഇവിടത്തെ 'വിഷമശിലാസങ്കടസ്ഖലിതവേഗഃ', 'വിഘ്നിതസമാഗമസുഖഃ' എന്നിവിടങ്ങളിലെ സമാസവൈചിത്ര്യവക്രത, പുരൂരവസ്സിന്റെ ക്ലേശഭൂയിഷ്ഠമായ ഉർവശീസമാഗമവ്യഗ്രത ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

(എച്ച്) തദ്ധിതവൈചിത്ര്യവക്രത

യശ്ചാപ്സരോവിഭ്രമമണ്ഡനാനാം
സമ്പാദയിത്രീം ശിഖരൈർബിഭർത്തി
വലാഹകച്ഛേദവിഭക്തരാഗാ-
മകാലസന്ധ്യാമിവ ധാതുമത്താം.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 4. ഹിമവാൻ കൊടുമുടികളെക്കൊണ്ട് ദേവസ്ത്രീകളുടെ വിലാസാലങ്കാരം നിറവേറ്റിക്കൊടുക്കുന്ന ധാതുക്കളെ, മുകിൽത്തുണ്ടുകളിൽ ചുകപ്പ് പകർത്തിക്കൊണ്ട് അസമയത്ത് ഉദിച്ച സന്ധ്യയോ എന്നു തോന്നുംവണ്ണം ധരിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.) ഇവിടെ 'ധാതുമത്താം' എന്ന നിലയെ (ഈ പർവതത്തിൽ വിശിഷ്ടമായ ധാതുക്കളുണ്ട് എന്ന നിലയെ) എന്നിടത്ത് തദ്ധിതവൈചിത്ര്യവക്രത. ഗിരിരാജൻ തന്റെ ആശ്രിതകളായ അപ്സരസ്സുകളുടെ വിലാസത്തിന് സൗകര്യം ചെയ്തുകൊടുക്കുന്നുവെന്നു ധ്വനി. അവരെ മത്തുപിടിപ്പിക്കുന്നു എന്നുകൂടി ഈ തദ്ധിതപദം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നില്ലേ എന്നു സഹൃദയർക്കു തോന്നും.

അതന്ദ്രിതാ സാ സ്വയമേവ *വൃക്ഷകാൻ*
ഘടസ്തനപ്രസ്നവിനീ വ്യവർധയത്;
ഗുഹോപി യേഷാം പ്രഥമാപ്തജന്മനാം
ന പുത്രവാത്സല്യമപാകരിഷ്യതി.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 14. പാർവതി മടിയില്ലാതെ താൻതന്നെ,കുടമാകുന്ന മുല ചുരത്തിക്കൊടുത്ത് തൈമരങ്ങളെ വളർത്തി. ആദ്യം പിറവി നേടിയ അവയുടെ നേർക്കുള്ള പുത്രവാത്സല്യത്തെ കുമാരൻ പോലും അകറ്റിക്കളയുകയില്ല.) വൃക്ഷകാൻ എന്ന അല്പാർഥത്തിലുള്ള കപ്രത്യയം തദ്ധിതവൈചിത്ര്യമുളവാക്കുന്നു. തപസ്വിനിയായ പാർവതിയിലെ മാതൃത്വം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

വൈവാഹികൈഃ കൗതുകസംവിധാനൈർ-
ഗൃഹേ ഗൃഹേ വ്യഗ്രപുരന്ധ്രിവർഗം
ആസീത് പുരം സാനുമതോനുരാഗാ-
ദന്തഃപുരം ചൈകകുലോപമേയം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 2. വീടുതോറം മംഗളസംവിധാനങ്ങളിൽ കൊണ്ടുപിടിക്കുന്ന കുടുംബിനിമാരോടുകൂടിയ ഹിമവാന്റെ നഗരവും അദ്ദേഹത്തിന്റെ അന്തഃപുരവും പ്രീതിവശാൽ ഒറ്റക്കുടുംബത്തോടുപമിക്കത്തക്കതായി.) സാനുമതഃ, വൈവാഹികൈഃ എന്നീ തദ്ധിതങ്ങളുടെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം വക്രതയുളവാക്കുന്നു. ആ ഹിമവത്താഴ്വരകളിലെല്ലാം ഈ വിവാഹകോലാഹലം അരങ്ങേറുന്നുണ്ടെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

തദലം തദപായചിന്തയാ
വിപദുത്പത്തിമതാമുപസ്ഥിതാ
വസുധേയമവേക്ഷ്യതാം ത്വയാ
വസുമത്യാ ഹി നൃപാഃ കളത്രിണഃ.

(*രഘുവംശം*, 8.83. അതുകൊണ്ട് അവളുടെ – ഇന്ദുമതിയുടെ – അപായത്തെച്ചൊല്ലി വിഷാദിക്കാനില്ല; ജന്മമുള്ളവർക്ക് മരണവും തീർച്ചയാണ്; അങ്ങ് ഈ ഭൂമിയെ നോക്കിയിരുന്നാലും; രാജാക്കന്മാർ ഭൂമിയെക്കൊണ്ടാണല്ലോ കളത്രവാന്മാരാകുന്നത്.) ഉത്പത്തിമതാം, വസുമത്യാ, കളത്രിണഃ എന്നീ തദ്ധിതാന്തങ്ങളുടെ പ്രയോഗംകൊണ്ടുള്ള വക്രത ഇവിടെ കാണാം. മരണം സഹജം, സമ്പദ്ദായകമനായ ഭൂമിതന്നെയാണ് രാജാക്കന്മാർക്ക് യഥാർഥഭാര്യ എന്നീ ആശയങ്ങൾ വ്യക്തമായി പ്രകാശിക്കുന്നു.

തേനാർഥവാൻ ലോഭപരാങ്മുഖേന
തേന ഘ്നതാ വിഘ്നഭയം ക്രിയാവാൻ
തേനാസ ലോകഃ പിതൃമാൻ വിനേത്രാ
തേനൈവ ശോകാപനുദേന പുത്രീ.

(*രഘുവംശം*, 14. 23. ലോകം ലോഭത്തിന്റെ നേർക്ക് തിരിഞ്ഞു നോക്കാത്ത അദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ട് ധനമുള്ളതായി; വിഘ്നശങ്ക മുടിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ട് ക്രിയയുള്ളതായി; വിനയമുണ്ടാക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ട് അച്ഛനുള്ളതായി; അഴലകറ്റുന്ന അദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ടുതന്നെ മകനുള്ളതുമായി.) അർഥവാൻ, ക്രിയാവാൻ, പിതൃമാൻ, പുത്രീ എന്നീ പദങ്ങളുടെ സമഞ്ജസമായ സമ്മേളനത്തിൽന്നുളവാകുന്ന തദ്ധിതവൈചിത്ര്യവക്രത, രാജ്യത്തെ ധനസമ്പന്നവും യജ്ഞ–കൃഷി–വാണിജ്യസമ്പന്നവുമാക്കി വളർത്തുന്ന രാമൻ പ്രജകൾക്ക് വിദ്യാഭ്യാസം നൽകുന്നതുകൊണ്ട് അച്ഛനും അവരുടെ ദുഃഖമില്ലാതാക്കുന്നതുകൊണ്ട് മകനുമായി മാതൃകരാജവായിത്തീർന്നു. ഭരണാധികാരികൾ ലോഭവിമുഖരും ജനങ്ങൾക്ക് ആധ്യാത്മികവും ഭൗതി

കവുമായ പ്രവൃത്തികൾ ചെയയുന്നതിനുമുള്ള തടസ്സം നീക്കുന്നവരും ശരിയായ വിദ്യാഭ്യാസം നൽകുകയും അവരുടെ ദുഃഖമില്ലാതാക്കുകയും ചെയ്യുന്നവരുമായിരിക്കണമെന്നു ധ്വനി.

കുപിതാ ന തു കോപകാരണം
സകൃദപ്യാത്മഗതം സ്മരാമ്യഹം
പ്രഭുതാ രമണേഷു യോഷിതാം
ന ഹി ഭാവസ്ഖലിതാന്യപേക്ഷതേ.

(വിക്രമോർവശീയം, 4. 12. വിരഹോന്മത്തനായി അലഞ്ഞുനടക്കുന്ന പുരൂരവസ്സ് ഒരു പിടക്കുയിലിനെ കണ്ട് പ്രിയതമയുടെ വിവരമാരായുന്നു.ഇത്ര അനുരക്തനായ പ്രിയതമനോട് അവളെങ്ങനെ പിരിഞ്ഞു എന്ന് കുയിൽ ചോദിക്കുന്നതായി സങ്കല്പിച്ച് രാജാവ് മറുപടി പറയുന്നു: അവൾ കുപിതയായിരുന്നു; പക്ഷേ, എന്റെ ഭാഗത്തുനിന്ന് അതിനു കാരണമായ ഒന്നുമുണ്ടായതായി ഞനോർക്കുന്നില്ല. സ്ത്രീകൾക്ക് പ്രിയന്മാരുടെമേൽ എല്ലായ്പ്പോഴും പ്രഭുത്വമുള്ളതുകൊണ്ട് യഥാർഥപ്രണയത്തിൽനിന്ന് ദ്വേഷത്തിലേക്ക് ഒരു വ്യതിയാനത്തിന്റെ ആവശ്യമില്ല.) 'പ്രഭുത' എന്നിടത്തെ തദ്ധിതവൈചിത്ര്യവക്രത, നിസ്സാരമായ കാമിനീകാമുകബന്ധങ്ങൾ യഥാർഥപ്രണയത്തെ ബാധിക്കുയില്ലെന്ന് വ്യക്തമായി പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

(ഐ) നാമധാതുവൈചിത്ര്യവക്രത

കപോലകണ്ഡൂഃ കരിഭിർവിനേതും
വിഘട്ടിതാനാം സരളദ്രുമാണാം
യത്ര സ്രുതക്ഷീരതയാ പ്രസൂതഃ
സാനൂനി ഗന്ധഃ സുരഭീകരോതി.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 9. ഹിമവാനിൽ ആനകൾ കവിൾച്ചൊറിച്ചിൽ മാറ്റൻ കവിൾവെച്ചുരസുന്ന സരളമരങ്ങളുടെ പാലൊലിച്ചുളവായ മണം സാനുപ്രദേശങ്ങളെ പരിമളപ്പെടുത്തുന്നു.) 'സുരഭീകരോതി' എന്നിടത്ത് നാമധാതുവൈചിത്ര്യവക്രത. ഹിമവാൻ തന്നിലെ ആനകളുടെ സ്വാഭാവികപ്രവൃത്തികളിലൂടെ പരിസരപ്രദേശങ്ങളിൽ സുഗന്ധം തളിക്കുന്നു എന്നു ധ്വനി.

താം കസ്യാഞ്ചിദ് ഭവനവളഭൗ സുപ്തപാരാവതായാം
നീത്വാ രാത്രിം ചിരവിലസനാത് ഖിന്നവിദ്യുത്കളത്രഃ
ദൃഷ്ടേ സൂര്യേ പുനരപി ഭവാൻ വാഹയേദധ്വശേഷം
മന്ദായന്തേ ന ഖലു സുഹൃദാമഭ്യുപേതാർഥകൃത്യാഃ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 41. ഏറെനേരം വിലസിയതുകൊണ്ട് തളർന്നുപോയ മിന്നലാകുന്ന പത്നിയോടുകൂടിയ താങ്കൾ പ്രാവുകളുറങ്ങിയ ഏതെങ്കിലുമൊരു വീട്ടിൻമട്ടുപ്പാവിൽ കഴിച്ചുകൂട്ടിയിട്ട് സൂര്യനുദിച്ചുവന്നാൽ വീണ്ടും ബാക്കിയുള്ള വഴി താണ്ടാൻ നോക്കും; സുഹൃ

ത്തുക്കളുടെ കാര്യഭാരം ഏറ്റെടുത്തവർ അമാന്തം കാണിക്കില്ലല്ലോ.) 'മന്ദായന്തേ' എന്നിടത്ത് നാമധാതുവൈചിത്ര്യവക്രത. യക്ഷൻ മേഘത്തെ പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുന്നുവെന്ന് വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

വിദൂഷകൻ ഗണദാസനോട്: "മയാ നാമ ശുഷ്കഘനഗർജിതേ അന്തരിക്ഷേ ജലപാനമിച്ഛതാ ചാതകായിതം." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 53. മഴ ചൊരിയാത്ത ഇടിമുഴക്കങ്ങളോടുകൂടിയ ആകാശത്തിൽനിന്ന് ജലപാനമാഗ്രഹിക്കുന്ന വേഴാമ്പലിനെപ്പോലെയായിരിക്കയാണ് ഞാൻ). നൃത്തം തുടങ്ങുന്നതിനുമുൻപ് തന്നെ വന്ദിച്ചില്ലെന്ന വിദൂഷകന്റെ ആക്ഷേപത്തെപ്പറ്റി, അത് അത് ആദ്യത്തെ നൃത്താഭിനയപ്രദർശനമായിരുന്നില്ലെന്ന് ഗണദാസൻ വിശദീകരിച്ചപ്പോൾ വിദൂഷകന്റെ മറുപടിയാണിത്. 'ചാതകായിതം' എന്നിടത്തെ നാമധാതുവൈചിത്ര്യവക്രത വിദൂഷകന്റെ നിസ്സഹായത ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

പാമ്പിൻവിഷം ഉള്ളിൽ കയറിക്കയറിവരികയാൽ മരണഭയത്തിലാണ്ട വിദൂഷകനെ പേടിക്കേണ്ടെന്ന് രാജാവ് ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നതിന് അയാളുടെ മറുപടി: "കഥം ന ഭേഷ്യാമി, സിമസിമായന്തി മേ അംഗാനി." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 99. എങ്ങനെ പേടിക്കാതിരിക്കും? എന്റെ അവയവങ്ങൾ കിടുകിടെ വിറയ്ക്കുന്നു.) സിമസിമായന്തി എന്നിടത്ത് നാമധാതുവൈചിത്ര്യവക്രത. വാക്ക്തന്നെ കിടുകിടെ വിറയ്ക്കുന്ന പതീതി ജനിപ്പിക്കുന്നുവെന്നത് ശ്രദ്ധേയം. ഈ മരണഭയമൊക്കെ മാളവികയെ തടവറയിൽനിന്നു മോചിപ്പിക്കുന്നതിന് രാജ്ഞിയുടെ നാഗമുദ്രമോതിരം കൈവശപ്പെടുത്തുന്നതിനുള്ള അഭിനയമാണെന്നു മനസ്സിലാവുന്നതിലൂടെ വിദൂഷകന്റെ ഉപജാപകസാമർഥ്യം ദ്യോതിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു.

അതഃ പരീക്ഷ്യ കർത്തവ്യം വിശഷാത് സംഗതം രഹഃ
അജ്ഞാതഹൃദയേഷ്വേവം വൈരീഭവതി സൗഹൃദം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 5. 24. എത്ര ശ്രമിച്ചിട്ടും ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളാവിവാഹം അംഗീകരിക്കുന്നല്ലെന്നു കണ്ട് ശാർങ്ഗരവൻ പറയുന്നു: അതുകൊണ്ട് പരീക്ഷിച്ചേ ചെയ്യാവൂ, വിശേഷിച്ചും ഒളിവിലുള്ള വേഴ്ച്ച; ഹൃദയമറിയാത്തവരിൽ വെക്കുന്ന സ്നേഹം ഇങ്ങനെ വൈരമായി കലാശിക്കും.) 'വൈരീഭവതി' ഉദാഹരണം. ശകുന്തളയോട് ദേഷ്യപ്പെടുന്നതാണെന്ന് പുറമേക്കു തോന്നുമെങ്കിലും ഈ വചനം ദുഷ്യന്തനുനേർക്കുള്ള കോപമാണ് വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നത്.

(എച്ച്) ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രത

പും–സ്ത്രീ–നപുംസകലിംഗങ്ങളുടെ വിശിഷ്ടപ്രയോഗങ്ങൾകൊണ്ട് കാവ്യത്തിന് രമണീയതയുളവാക്കുന്നത് ലിംഗവൈചി

ത്ര്യവക്രത.

കുബേരഗുപ്താം ദിശമുഷ്ണരശ്മൗ
ഗന്തും പ്രവൃത്തേ സമയം വിലംഘ്യ
ദിക് ദക്ഷിണാ ഗന്ധവഹം മുഖേന
വ്യളീകനിശ്വാസമിവോത്സസർജ.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 25. സ്ഥാണുതപോവനത്തിൽ അകാലവസന്തം വന്ന സന്ദർഭം. സൂര്യൻ സമയം തെറ്റിച്ച് കുബേരൻ രക്ഷിക്കുന്ന വടക്കേ ദിക്കിലേക്ക് യാത്ര പുറപ്പെട്ടപ്പോൾ, തെക്കേ ദിങ്മുഖത്തിൽനിന്ന് മുഖനിശ്വാസമോ എന്നു തോന്നുംവണ്ണം കാറ്റിനെ വിട്ടു.) കുബേര–ഗുപ്താ–ദിഗാദിശബ്ദങ്ങളുടെ പു–സത്രീലിംഗപ്രയോഗവൈചിത്ര്യം ഇവിടെ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രതയുളവാക്കിയിരിക്കുന്നു. ഉഷ്ണരശ്മി (സൂര്യൻ) സമയം (സങ്കേതം) തെറ്റിച്ച് കുബേരഗുപ്തയായ (കുബേരനാൽ രക്ഷിക്കപ്പെടുന്ന) ദിക്കിലേക്ക് യാത്ര പുറപ്പെട്ടപ്പോൾ ദക്ഷിണദിക്ക് ഗന്ധവഹനെ (കാറ്റിനെ) വിട്ടു. ഈ വർണനയിൽ ഉത്തരായണകാലവും തെക്കൻ കാറ്റും അകാലവസന്തവും ഒന്നിച്ചു വന്നു എന്ന സംഭവമാണ് പ്രതിപാദ്യമെങ്കിലും ഭാര്യാഭർത്താക്കന്മാർ അഥവാ കാമിനീകാമുകന്മാർ സങ്കേതം തെറ്റിച്ചുനടക്കുന്നതും യഥാർഥഭാര്യ/കാമുകി ദുഃഖിച്ചു നെടുവീർപ്പിടുന്നതും ഉക്തിഭംഗ്യന്തരേണ വരച്ചുകാട്ടിയിരിക്കുന്നു. ഇവിടത്തെ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രതയാണ് ഈ നായികാനായകവൃത്താന്തം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നത്.

ഉപസ്ഥിതാം പൂർവമപാസ്യ ലക്ഷ്മീം
വനം മയാ സാർധമസി പ്രപന്നഃ
തദാസ്പദം പ്രാപ്യ തയാതിരോഷാത്
സോഢാസ്മി ന ത്വദ്ഭവനേ വസന്തീ

(*രഘുവംശം,* 14. 63. പണ്ട് അടുത്തണഞ്ഞ ലക്ഷ്മിയെ തള്ളിമാറ്റി എന്നോടുകൂടി അങ്ങ് കാട്ടിലേക്ക് പോന്നു. അവൾക്ക് ഇന്ന് അങ്ങയിൽ പ്രതിഷ്ഠ കൈവന്നപ്പോൾ കടുത്ത കോപം മൂലം ഞാൻ അങ്ങയുടെ ഗൃഹത്തിൽ പാർക്കുന്നത് പൊറുക്ക വയ്യെന്നായി.) രാജലക്ഷ്മിയെ സീതയുടെ സപത്നിയെന്ന നിലയിൽ വർണിച്ചിരിക്കയാണിവിടെ. ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രതയാണ് ഈ ആശയം ധ്വനിപ്പിക്കുന്നത്. രാമന്റെ രാജയലോഭവും ഇവിടത്തെ വ്യംഗ്യംതന്നെ.

പര്യാപ്തപുഷ്പസ്തബകസ്തനാഭ്യഃ
സ്ഫുരത്പ്രവാളോഷ്ഠമനോഹരാഭ്യഃ
ലതാവധൂഭ്യസ്തരവോപ്യവാപുർ–
വിനമ്രശാഖാഭുജബന്ധനാനി.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 39. മുറ്റിയ പൂങ്കുലകളാകുന്ന മുലകളോടുകൂടിയവരും വിറയ്ക്കുന്ന തളിർച്ചുണ്ടുകൾകൊണ്ട് മനോജ്ഞകളുമായ വള്ളിപ്പെൺകൊടികളിൽനിന്ന് വൃക്ഷങ്ങളും ഉലഞ്ഞ ചില്ലകളാകുന്ന കൈകളെക്കൊണ്ടുള്ള ആലിംഗനം അനുഭവിച്ചു.) ലതാ–തരുശബ്ദങ്ങളുടെ സ്ത്രീ–പുംലിംഗപ്രയോഗവൈചിത്ര്യം ഇവിടത്തെ പരമ്പരിതരൂപകത്തെ വാച്യമായും നായികാനായകവൃത്താന്തത്തെയും അതുവഴി രത്യുദ്ദീപകത്വത്തെയും വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

മുഖാർപ്പണേഷു പ്രകൃതിപ്രഗല്ഭാഃ
സ്വയം തരംഗാധരദാനദക്ഷാഃ
അനന്യസാമാന്യകളത്രവൃത്തിഃ
പിബത്യസൗ, പായയതേ ച സിന്ധുഃ.

(*രഘുവംശം,* 13. 9. അന്യരിൽ സാധാരണമല്ലാത്ത വിധം ഭാര്യമാരോടിടപെടുന്ന ഇവൻ – സമുദ്രം – തിരച്ചുണ്ട് നൽകുന്നതിൽ വിരുത് കാട്ടിക്കൊണ്ട് മുഖം സമർപ്പിക്കുന്നതിൽ പ്രകൃത്യാ പ്രൗഢകള്യ നദികളെ നുകരുകയും നുകരിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു). ഇവിടത്തെ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രത, രാമന്റെ തൽക്കാലത്തെ സംഭോഗാഭിലാഷം ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

ഏകൈവ മൂർത്തിർബിഭിദേ ത്രിധാ സാ,
സാമാന്യമേഷാം പ്രഥമാവരത്വം;
വിഷ്ണോർഹര,സ്തസ്യ ഹരിഃ, കദാചിദ്,
വേധാസ്തയോ,സ്താവപി ധാതുരാദ്യൗ.

(*കുമാരസംഭവം,* 7. 44. ആ ഒരു മൂർത്തിതന്നെ – ശ്രുതിപ്രസിദ്ധമായ ബ്രഹ്മം – മൂന്നായി പിരിഞ്ഞു. ഇവർക്ക് മേന്മയും താഴ്മയും സാമാന്യമാണ്; ഒരിക്കൽ വിഷ്ണുവിന് ഹരൻ മുമ്പനാണ്, ഒരിക്കൽ അദ്ദേഹത്തിന് വിഷ്ണു മുൻപനാണ്, ഒരിക്കൽ ആ രണ്ടുപേരും ബ്രഹ്മാവിന് മുൻപന്മാരാണ്.) മൂർത്തിഃ, സാ, പ്രഥമാവരത്വം സാമാന്യം, ഹരഃ, ഹരിഃ, തൗ – ഇപ്രകാരം ഒരേ വസ്തുവെ കുറിക്കാൻ മൂന്നു ലിംഗങ്ങളും പ്രയോഗിക്കയാൽ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രത. ബ്രഹ്മത്തിന് പ്രത്യേകലിംഗമില്ലെന്ന, അഥവാ അത് ആണോ പെണ്ണോ നപുംസകമോ അല്ലെന്ന ദാർശനികാശയം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ത്വാം കാമിനോ മദനദൂതിമുദാഹരന്തി
മാനാവഭംഗനിപുണം ത്വമമോഘമസ്ത്രം
താമാനയ പ്രിയതമാം മമ വാ സമീപം
മാം വാ നയാശു കളഭാഷിണി! യത്ര കാന്താ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 11. വിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് പിടക്കുയിലിനെക്കണ്ട് പറയുന്നു: കാമികൾ നിന്നെ കാമദൂതിയെന്നു

വാഴ്ത്തുന്നു. പ്രണയകലഹത്തെ തകർക്കുന്ന നിഷ്ഫലമല്ലാത്ത ശരമാണ് നീ. ആ പ്രിയതമയെ എന്റെ അടുക്കലേക്ക് വരുത്തുകയോ അവ്യക്തമധുരമായി മൊഴിയുന്നവളേ, എന്നെ പ്രിയയുടെ അടുത്തേക്ക് കൊണ്ടുപോവുകയോ ചെയ്യുക.) പെൺകുയിലിനെത്തന്നെ സംബോധന ചെയ്തത് വക്രതാസ്പദം. തന്റെ വിരഹദുഃഖം ഉർവശിയെ അറിയിക്കാൻ ഏറ്റവും പറ്റിയത് പെൺപക്ഷിയാണല്ലോ. പെണ്ണാണെങ്കിലും വേണ്ടിവന്നാൽ നപുംസകഭാവമാർന്ന് ഇപ്പോഴത്തെ കാമപ്രശ്നം പരിഹരിക്കാൻ അതിന്നാവുമെന്ന് അസ്ത്രമെന്ന നപുംസകത്തിലുള്ള പ്രയോഗം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ത്വം രക്ഷസാ ഭീരു! യതോപനീതാ
തം മാർഗമേതാഃ കൃപയാ ലതാ മേ
അദർശയൻ വക്തുമശക്നുവത്യഃ
ശാഖാഭിരാവർജിതപല്ലവാഭിഃ.
മൃഗ്യശ്ച ദർഭാങ്കുരനിർവ്യപേക്ഷാ-
സ്തവാഗതിജ്ഞം സമബോധയൻ മാം
വ്യാപാരയന്ത്യോ ദിശി ദക്ഷിണസ്യാ-
മുത്പക്ഷ്മരാജീനി വിലോചനാനി.

(*രഘുവംശം*, 13. 24-25. ഭയശീലേ, നിന്നെ രാക്ഷസൻ കൊണ്ടുപോയ വഴിയെ, ഈ വള്ളികൾ പറഞ്ഞുതരാൻ കഴിവില്ലാത്ത തളിരുകൾ താഴ്ത്തിയ ചില്ലകളെക്കൊണ്ട് എനിക്ക് കനിഞ്ഞു കാട്ടിത്തന്നു. രോമങ്ങളോടുകൂടിയ കണ്ണുകളെ തെക്കേ ദിക്കിലേക്ക് തിരിച്ചുകൊണ്ട്, നിന്റെ ഗതി അറിയാതിരുന്ന എനിക്ക് മനസ്സിലാക്കിത്തന്നു.) ലതാഃ, ശാഖാഭിഃ, മൃഗ്യഃ, ദക്ഷിണസ്യാം ദിശി എന്നീ സ്ത്രീലിംഗപ്രയോഗങ്ങൾകൊണ്ടുള്ള വക്രത, ഇങ്ങനെയുള്ള അവസരങ്ങളിൽ സ്ത്രീകളാണ് കാരുണ്യം പ്രദർശിപ്പിക്കുക എന്നു ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

ബാലാർക്കപ്രതിമേവാപ്സു വീചിഭിന്നാ പതിഷ്യതഃ
രരാജ രക്ഷഃകായസ്യ കണ്ഠച്ഛേദപരമ്പരാ.

(*രഘുവംശം,* 12. 100. വീഴാൻ പോകുന്ന രാക്ഷസ-രാവണ-ശരീരത്തിലെ കഴുത്തിൻകുറ്റികൾ വെള്ളത്തിൽ ഓളംകൊണ്ടു പിരിഞ്ഞ പ്രഭാതസൂര്യന്റെ പ്രതിബിംബംപോലെ ശോഭിച്ചു.) ബാലാർക്കപ്രതിമാ, കണ്ഠച്ഛേദപരമ്പരാ എന്നിടത്തെ സ്ത്രീലിംഗപ്രയോഗവൈചിത്ര്യവക്രത, ജീവനില്ലാത്തപ്പോഴും രാവണന്റെ കണ്ഠച്ഛേദപരമ്പരയ്ക്ക് രാജസഹജമായ ഐശ്വര്യവും സ്ത്രീസഹജമായ ശോഭാവിശേഷവും നിലനിന്നിരുന്നുവെന്ന് ധ്വനി.

കൗമുദികാ - "സഖി! ഈദൃശേന വ്യാപാരേണ അസന്നിഹിതാപി സാ കഥം ഭർത്രാ ദൃഷ്ടാ?" (ഇത്തരം പ്രവൃത്തി നിമിത്തം

മുൻപിൽ കാണപ്പെടാത്ത അവളെ രാജാവെങ്ങനെ കണ്ടു?)

ബകുളാവലികാ - "ആം. സ ജനോ ദേവ്യാഃ പാർശ്വഗതോ ദൃഷ്ടഃ" (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 22-3. ആഃ, ആ ആൾ രാജ്ഞിയുടെ അടുത്തു നിൽക്കുന്നതായി ചിത്രത്തിൽ കാണപ്പെട്ടു.) ചോദ്യത്തിൽ "സാ ദൃഷ്ടാ." സ്ത്രീലിംഗം. ഉത്തരത്തിൽ "സ ജനഃ ദൃഷ്ടഃ" - പുല്ലിംഗം. ഇങ്ങനെ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രത. "സ ജനഃ" എന്ന പുല്ലിംഗപ്രയോഗം, തനിക്ക് മാളവികയുമായി അടുപ്പമൊന്നുമില്ലെന്ന ഔദാസീന്യം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

പൊന്നശോകം പുഷ്പിച്ചത് നോക്കാൻ വിദൂഷകൻ അഗ്നിമിത്രനോട് പറയുന്നു: "വിസ്ബ്ധോ ഭൂത്വാ ത്വം യൗവനവതീമിമാം പശ്യ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 133. യൗവനവതിയായ ഇവളെ സൗകര്യപൂർവം നോക്കിയാലും.)

ധാരിണീ - കാം? (ഏതൊരുവളെ?)

വിദൂഷകഃ - ഭവതി, തപനീയാശോകസ്യ കുസുമശോഭാം. (പൊന്നശോകത്തിന്റെ കുസുമശോഭയെ.) അശോകത്തെ ഉദ്ദേശിച്ച് 'യൗവനവതീം' എന്ന സ്ത്രീലിംഗപ്രയോഗം വൈചിത്ര്യാസ്പദം. അഗ്നിമിത്രന്റെ പ്രേമഭാജനമായ മാളവികയുടെ ദോഹദം നിമിത്തമാണല്ലോ അശോകം പുഷ്പശോഭയണിഞ്ഞത്. ഇവിടത്തെ വക്രത, സ്ത്രീസൗന്ദര്യമാസ്വദിക്കുന്നതിൽ ദക്ഷിണനായകനായ അഗ്നിമിത്രനുള്ള താത്പര്യത്തെ വിദൂഷകൻ ഉപയോഗിക്കുന്നുവെന്ന് വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ഊരൂദ്ഭവാ നരസഖസ്യ മുനേഃ സുരസ്ത്രീ
കൈലാസനാഥമുപസൃത്യ നിവർത്തമാനാ
ബന്ദീകൃതാ വിബുധശത്രുഭിരർധമാർഗേ
ക്രന്ദത്യതഃ ശരണമപ്സരസാം ഗണോയം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 1. 4. സൂത്രധാരവാക്യം. നാരായണമുനിയുടെ തുടയിൽനിന്നു പിറന്ന ദേവസ്ത്രീയായ ഉർവശി ശിവന്റെ അടുക്കൽ ചെന്ന് തിരിച്ചുവരവേ, വഴിയിൽവെച്ച് അസുരന്മാരാൽ ബന്ദിയാക്കപ്പെട്ടതുകൊണ്ട് ഈ അപ്സരോഗണം ശരണമിരന്ന് കരയുകയാണ്.) ഇവിടത്തെ 'അപ്സരോഗണഃ' എന്ന പുല്ലിംഗപ്രയോഗം അപ്സരസ്സുകളെ ഉദ്ദേശിച്ചാകയാൽ വൈചിത്ര്യയുക്തം. പുരുഷന്മാർ നിവൃത്തിയുള്ളിടത്തോളം കരയാതിരിക്കാൻ നോക്കും. നിവൃത്തിയില്ലാഞ്ഞാലേ കരയൂ. അതുകൊണ്ട് അപ്സരസ്സുകളുടെ ഈ കരച്ചിൽ അത്ര വലിയ ആപത്ത് പിണഞ്ഞതുകൊണ്ടാണെന്നു ധ്വനി.

വയസ്യ, ഏവമാദിഭിരനുപക്രമ്യോയമാതങ്കഃ. പശ്യ,

കുസുമശയനം ന പ്രത്യഗ്രം, ന ചന്ദ്രമരീചയോ,
ന ച മലയജം സർവാംഗീണം, ന വാ മണിയഷ്ടയഃ,
മനസിജരുജം സാ വാ ദിവ്യാ മമാലമപോഹിതും.

സുഹൃത്തേ, ഇതുപോലുള്ള ഉപായങ്ങൾകൊണ്ടൊന്നും ഈ രോഗം ഭേദപ്പെടുകയില്ല. നോക്കൂ: പുത്തൻ പൂമെത്ത, ചന്ദ്രരശ്മികൾ, സർവാംഗം പൂശിയ ചന്ദനം, രത്നച്ചരടുകൾ ആ ദിവ്യയെയോ ഒഴിച്ച് ഇതൊന്നും എന്റെ കാമദുഃഖം ഇല്ലാതാക്കാൻ ശക്തമല്ല.

(അദൃശ്യയായ) ഉർവശീ – "കാ വാ അപരാ?" (മറ്റേവൾ ആരാണ്?)

രഹസി ലഘയേദാരബ്ധാ വാ തദാശ്രയിണീ കഥാ.

(ഏകാന്തത്തിൽ അവളെപ്പറ്റിയുള്ള സംഭാഷണമോ ഈ ദുഃഖം കുറച്ചേക്കാം. *വിക്രമോർവശീയം*, 3. 10. വിരഹദുഃഖം ഇല്ലാതാവണമെങ്കിൽ ഉർവശിതന്നെ വരണം. അവളെക്കുറിച്ചുള്ള സംഭാഷണമാകട്ടെ, ദുഃഖം കുറക്കാനെങ്കിലും പര്യാപ്തമായേക്കാം. നാലാം വരിയിലെ ലിംഗവൈചിത്ര്യവക്രത, ഉർവശീകഥ ഒരുപനായികയാണെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.)

(കെ) ക്രിയാവൈചിത്ര്യവക്രത

നാമരൂപമായ പദപൂർവാർധത്തിന്റെ വിവിധവക്രതാഭേദങ്ങളാണ് നാം ഇതുവരെ വിവരിച്ചത്. ക്രിയാരൂപമായ പദപൂർവാർധത്തിന്റെ വക്രതയ്ക്ക് ക്രിയാവൈചിത്ര്യവക്രത എന്നു പേർ. ഇത് പല വിധത്തിൽ വരാം:

ക്രിയയുടെ അസാധാരണത്വം:

ലതാഗൃഹദ്വാരഗതോഥ നന്ദീ
വാമപ്രകോഷ്ഠാർപ്പിതഹേമവേത്രഃ
മുഖാർപ്പിതൈകാംഗുലിസംജ്ഞയൈവ
മാ ചാപലായേതി ഗണാൻ വ്യനൈഷീത്.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 41. ആ സമയത്ത് നന്ദികേശ്വരൻ ലതാഗൃഹത്തിന്റെ വാതിൽക്കലേക്കു വന്ന് പൊൻചൂരൽ ഇടത്തെ മുഴങ്കൈയിന്മേൽ ചേർത്തുവെച്ച് വായ്ക്കുനേരെ ഒറ്റവിരൽ നിവർത്തിപ്പിടിച്ചുള്ള സംജ്ഞകൊണ്ടുതന്നെ ചാപല്യം കാട്ടരുതല്ലോ എന്ന് ഭൂതഗണങ്ങളെ ശാസിച്ചു.) ക്രിയ ഏറെ നാടകീയം. നന്ദികേശ്വരന്റെ യജമാനഭക്തിയും അച്ചടക്കനിഷ്കർഷയും ആജ്ഞാശക്തിയും വ്യംഗ്യം.

തം ദേശമാരോപിതപുഷ്പചാപേ
രതിദ്വിതീയേ മദനേ പ്രപന്നേ
കാഷ്ഠാഗതസ്നേഹരസാനുവിദ്ധം
ദ്വന്ദ്വാനി ഭാവം ക്രിയയാ വിവവ്രുഃ. (*കുമാരസംഭവം*, 3.35)

ആ ദേശത്തേക്ക് മദനൻ പൂവില്ല് കുലയേറ്റി രതിയോടുകൂടി

വന്നണഞ്ഞപ്പോഴാകട്ടെ, ഇണകളെല്ലാം മുഴുത്ത രതിഭാവം കലർന്ന സ്നേഹരസത്തെ പ്രവൃത്തികളെക്കൊണ്ട് വെളിപ്പെടുത്തി.) കാമന്റെ സകലപ്രാണിരതിവ്യാപകത്വം ധ്വനിക്കുന്നു.

തതോ ഗണൈഃ ശൂലഭൃതഃ പുരോഗൈ–
രുദീരിതോ മംഗളതൂര്യഘോഷഃ
വിമാനശൃംഗാണ്യവഗാഹമാനഃ
ശശംസ സേവാവസരം സുരേഭ്യഃ

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 40. അപ്പോൾ ശൂലധരന്റെ അകമ്പടിക്കാരായ ഗണങ്ങളാൽ മുഴക്കപ്പെട്ട മംഗളവാദ്യഘോഷം വിമാനങ്ങളുടെ മുകൾത്തട്ടോളം ചെന്നെത്തി 'സുരന്മാർക്ക് സേവിക്കാനുള്ള അവസരമായി' എന്ന് അറിവ് കൊടുത്തു.) ശിവമംഗളവാദ്യഘോഷം ഏറ്റവുമധികം ഉയർന്നുപൊങ്ങി എന്നു ധ്വനി.

കമ്പേന മൂർധ്നഃ ശതപത്രയോനിം
വാചാ ഹരിം വൃത്രഹണം സ്മിതേന
ആലോകമാത്രേണ സുരാനശേഷാൻ
സംഭാവയാമാസ യഥാപ്രധാനം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 46. അദ്ദേഹം തലയാട്ടൽകൊണ്ട് കമലോദ്ഭവനെയും വാക്കുകൊണ്ട് വിഷ്ണുവെയും പുഞ്ചിരികൊണ്ട് ഇന്ദ്രനെയും നോട്ടംകൊണ്ടുമാത്രം എല്ലാ ദേവന്മാരെയും പ്രാധാന്യമനുസരിച്ച് സത്കരിച്ചു.) ബ്രഹ്മാവിനോടുള്ള ബഹുമാനവും വിഷ്ണുവോടുള്ള മൈത്രിയും മറ്റു ദേവന്മാരോടുള്ള സാമാന്യമായ സ്നേഹവും ദ്യോതിക്കുന്നു.

വക്രഃ പന്ഥാ യദപി ഭവതഃ പ്രസ്ഥിതസ്യോത്തരാശാം
സൗധോത്സംഗപ്രണയവിമുഖോ മാ സ്മ ഭൂരുജ്ജയിന്യാഃ;
വിദ്യുദ്ദാമസ്ഫുരണചകിതൈസ്തത്ര പൗരാംഗനാനാം
ലോലാപാംഗൈര്യദി ന രമസേ ലോചനൈർവഞ്ചിതോസി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 28. വടക്കോട്ടു പോകുന്ന താങ്കൾക്ക്, വഴി വളഞ്ഞാലുമാകട്ടെ, ഉജ്ജയിനിയിലെ മാളികമാടങ്ങളോട് വേഴ്ച്ച കൂടുന്നതിൽ ഉപേക്ഷ കാണിച്ചുപോകരുത്; അവിടെ മിന്നൽക്കൊടിയുടെ പിടച്ചിൽ കണ്ടു നടുങ്ങിയ പൗരസുന്ദരിമാരുടെ അറ്റമിളകുന്ന മിഴികളെക്കൊണ്ട് രമിക്കുന്നില്ലെങ്കിൽ, താങ്കൾക്കു ചതി പിണഞ്ഞു!) ഇവിടെയും ക്രിയ പ്രയോഗിക്കുന്നതിൽ വൈചിത്ര്യം വരുത്തിയത് ശ്രദ്ധിക്കുക. ഉജ്ജയിനിയിലെ സുന്ദരിമാരുടെ വിലാസഭംഗി വ്യംഗ്യം.

ശബ്ദായന്തേ മധുരമനിലൈഃ കീചകാഃ പൂര്യമാണാഃ
സംരക്താഭിസ്ത്രിപുരവിജയോ ഗീയതേ കിന്നരീഭിഃ
നിർഹ്രാദസ്തേ മുരജ ഇവ ചേത് കന്ദരേഷു ധ്വനിഃ സ്യാത്

സംഗീതാർഥോ നനു പശുപതേസ്തത്ര ഭാവീ സമഗ്രഃ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 59. കാറ്റ് വന്നു നിറഞ്ഞുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന തുളമുളകൾ മധുരമായി മൂളുന്നു, കണ്ഠം തെളിഞ്ഞ കിന്നരസ്ത്രീകൾ ത്രിപുരവിജയം പാടുന്നു, ഗുഹകളിലലച്ചുമുഴങ്ങുന്ന താങ്കളുടെ ഇടിയൊലികൂടി മുരശുവാദ്യംപോലുണ്ടായാൽ അവിടെ പശുപതിക്കുള്ള സംഗീതവസ്തുക്കളിൽ തികവുണ്ടാകുമല്ലോ.) ക്രിയാപ്രയോഗത്തിൽ മറ്റൊരു തരം വൈചിത്ര്യം. ഈ ഗീതവാദ്യങ്ങളോടുകൂടി, ആ ചരണന്യാസസ്ഥാനത്ത് സാന്നിധ്യംകൊള്ളുന്ന പശുപതിയുടെ നൃത്തവും ചേർന്നതാണ് സംഗീതവസ്തുക്കളെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ധനുർഭൃതോപ്യസ്യ ദയാർദ്രഭാവ–
മാഖ്യാതമന്തഃകരണൈർവിശങ്കൈഃ
വിലോകയന്ത്യോ വപുരാപുരക്ഷ്ണാം
പ്രകാമവിസ്താരഫലം ഹരിണ്യഃ.

(*രഘുവംശം*, 2. 11. വില്ലേന്തിയിട്ടുണ്ടെങ്കിലും നടുക്കം തട്ടാത്ത തങ്ങളുടെ മനസ്സിനാൽ കനിവുറ്റ ഹൃദയമുള്ളതാണെന്നു പറയപ്പെട്ട ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ ശരീരം നോക്കിക്കാണുന്ന മാൻപേടകൾ കണ്ണുകൾ ഏറെ വിടർന്നിരിക്കുന്നതിന്റെ ഫലം നേടി.) ഇവിടെ ക്രിയാപ്രയോഗവൈചിത്ര്യാന്തരം കാണാം. ദിലീപന്റെ കരുണാമയത്വവും ആകാരസുഷമയും വ്യംഗ്യം.

രഘുർഭൃശം വക്ഷസി തേന താഡിതഃ
പപാത ഭൂമൗ സഹ സൈനികാശ്രുഭിഃ
നിമേഷമാത്രാദവധൂയ തദ്വ്യഥാം
സഹോത്ഥിതഃ സൈനികഹർഷനിസ്വനൈഃ.

(*രഘുവംശം*, 3. 61. വജ്രംകൊണ്ട് മാറത്ത് ആഞ്ഞടിച്ച രഘു, പടയാളികളുടെ കണ്ണീരോടൊപ്പം നിലത്തു വീണു. നിമിഷനേരംകൊണ്ട് അതിന്റെ വേദനയെ കുടഞ്ഞുകളഞ്ഞിട്ട് പടയാളികളുടെ ആർപ്പുവിളിയോടൊപ്പം എഴുന്നേറ്റുനിന്നു) പടയാളികളുടെ കണ്ണീരിന്റെയും രഘുവിന്റെയും വീഴ്ച്ചയും അവരുടെ ആർപ്പുവിളിയും രഘുവിന്റെ ഉത്ഥാനവും ഒരുപോലെയല്ലല്ലോ. അതാണ് ഈ പദ്യത്തിലെ ക്രിയാവൈചിത്ര്യം. രാജാവിന്റെയും സൈന്യത്തിന്റെയും ഏകമനസ്കത്വം ധ്വനി.

തസ്യാഭിഷേകസംഭാരം കല്പിതം ക്രൂരനിശ്ചയാ
ദൂഷയാമാസ കൈകേയീ ശോകോഷ്ണൈഃ പാർഥിവാശ്രുഭിഃ.

(*രഘുവംശം*, 12. 4. അദ്ദേഹത്തിന്റെ അഭിഷേകത്തിനു കൂട്ടിയ ഒരുക്കങ്ങളെ, കൊടുംനിശ്ചയം കൊണ്ട കൈകേയി ദുഃഖത്താൽ

കാഞ്ഞ രാജാവിന്റെ കണ്ണുനീരുകളെക്കൊണ്ട് ദുഷിപ്പിച്ചുകളഞ്ഞു.) ഇവിടത്തെ ക്രിയാവൈചിത്ര്യവിശേഷമാണ് വിച്ഛിന്നാഭിഷേകകഥ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നത്.

തയോശ്ചതുർദശൈകേന രാമം പ്രാവ്രാജയത് സമാഃ
ദ്വിതീയേന സുതസ്യൈച്ഛദ്വൈധവ്യൈകഫലാം ശ്രിയം.

(*രഘുവംശം*, 12. 6. ആ വരങ്ങളിലൊന്നുകൊണ്ട് രാമനെ പതിനലു കൊല്ലത്തേക്ക് നാട് കടത്തിച്ചു; രണ്ടാമത്തേതുകൊണ്ട് തനിക്ക് വൈധവ്യം മാത്രം ഫലിക്കുമാറ് മകന് ശ്രീ കിട്ടണമെന്നാഗ്രഹിച്ചു.) രണ്ടാമത്തെ വരാഭ്യർഥനയിൽ ക്രിയാവൈചിത്ര്യം. കൈകേയി സ്വയംകൃതാനർഥമാണ് വരുത്തിവെച്ചതെന്ന് ധ്വനിക്കുന്നു.

മഹേന്ദ്രമാസ്ഥായ മഹോക്ഷരൂപം
യഃ സംയതി പ്രാപ്തപിനാകിലീലഃ
ചകാര ബാണൈരസുരാംഗനാനാം
ഗണ്ഡസ്ഥലീഃ പ്രോഷിതപത്രലേഖാഃ.

(*രഘുവംശം*, 6. 72. അദ്ദേഹം – കകുത്സ്ഥൻ – വൻകാളയുടെ വടിവെടുത്ത ദേവേന്ദ്രന്റെ പുറത്തിരുന്ന് മഹേശ്വരന്റെ അഴകു പൂണ്ട് യുദ്ധത്തിൽ അമ്പുകളെക്കൊണ്ട് അസുരസ്ത്രീകളുടെ കവിൾത്തടങ്ങളെ പത്തിക്കീറ്റകന്നതാക്കിച്ചെയ്തു.) ക്രിയാവൈചിത്ര്യം, യുദ്ധവീരനായ കകുത്സ്ഥൻ അസുരന്മാരെകൊന്നൊടുക്കി എന്നു ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

അഥ വ്യവസ്ഥാപിതവാക് കഥഞ്ചിത്
സൗമിത്രിരന്തർഗതബാഷ്പകണ്ഠഃ
ഔത്പാതികോ മേഘ ഇവാശ്മവർഷം
മഹീപതേഃ ശാസനമുജ്ജഗാര.

(*രഘുവംശം*, 14. 53. അനന്തരം വാക്കുകളെ ആലോചിച്ചുറപ്പിച്ച് കണ്ണുനീരിനെ തൊണ്ടയിലൊതുക്കിയ ലക്ഷ്മണൻ രാജാവിന്റെ കല്പനയെ, ഉത്പാതരൂപമായ മേഘം പാറമഴയെയെന്നപോലെ, പണിപ്പെട്ട് പുറത്തു ചാടിച്ചു.) ക്രിയാവൈചിത്ര്യാന്തരം അതിശ്രദ്ധേയം. ലക്ഷ്മണന്റെ തീവ്രമയ ധർമസങ്കടം ധ്വനിക്കുന്നു.

സ ഗത്വാ സരയൂതീരം ദേഹത്യാഗേന യോഗവിത്
ചകാരാവിതഥാം ഭ്രാതുഃ പ്രതിജ്ഞാം പൂർവജന്മനഃ.

(*രഘുവംശം*, 15. 95. യോഗജ്ഞനായ അദ്ദേഹം – ലക്ഷ്മണൻ – സരയൂതീരത്തു ചെന്ന് ദേഹത്യാഗം ചെയ്തിട്ട് ജ്യേഷ്ഠന്റെ – താനും മുനിവേഷത്തിൽ വന്ന കാലനും തമ്മിൽ സംസാരിക്കുന്നതിനിടയിൽ കേറിവന്ന ആളെ ത്യജിക്കുമെന്ന, പ്രതിജ്ഞ പഴാകാതെ കഴിച്ചു.) ഇവിടത്തെ ക്രിയാവൈചിത്ര്യം, പ്രതിജ്ഞ നിറവേറ്റി എന്ന താത്പര്യം

ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

സ്വേദാനുവിദ്ധാർദ്രനഖക്ഷതാങ്കേ
ഭൂയിഷ്ഠസന്ദഷ്ടശിഖം കപോലേ
ച്യുതം ന കർണാദപി കാമിനീനാം
ശിരീഷപുഷ്പം സഹസാ പപാത.

(*രഘുവംശം,* 16. 48. വിയർപ്പ് പൊടിഞ്ഞതും നഖക്ഷതം ഉണങ്ങിയിട്ടില്ലാത്തുമായ കാമിനിമാരുടെ കവിൾത്തട്ടിൽ അല്ലികൾ മിക്കവാറും ഒട്ടിപ്പിടിച്ച നെന്മേനിവാകപ്പൂവ് ചെവിയിൽനിന്ന് വഴുതിയിട്ടും പെട്ടെന്ന് താഴെ വീണില്ല.) ക്രിയാപ്രയോഗവൈചിത്ര്യം കർണാഭരണത്വം വെടിയാനുള്ള പൂക്കളുടെ വൈമനസ്യം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

പരിവ്രാജികാ – "തതഃ മത്സോദര്യഃ
ഇമാം പരീപ്സുർദുർജാതേ പരാഭിഭവകാതരാം
ഭർത്തൃപ്രിയഃ പ്രിയൈർഭർത്തുരാനൃണ്യമസുഭിർഗതഃ."

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 5. 11. പരിവ്രാജികയായ കൗശികി മാളവിക കൊട്ടാരത്തിലെത്തിപ്പെട്ട കഥ പറയുന്ന കൂട്ടത്തിൽ: അതിനുശേഷം യജമാനഭക്തനായ എന്റെ സോദരൻ – മന്ത്രിയായസുമതി – ദുർഘടത്തിൽപെട്ട് മറ്റുള്ളവരുടെ ഉപദ്രവം ഭയന്ന ഇവളെ – മാളവികയെ – രക്ഷിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി യുദ്ധം ചെയ്ത് പ്രിയപ്പെട്ട പ്രാണങ്ങൾ നൽകി യജമാനനോടുള്ള കടപ്പാട് തീർത്തു.) ക്രിയാപ്രയോഗവൈചിത്ര്യം, സുമതിയുടെ രാജഭക്തിയും മാളവികയോടുള്ള സാനേഹവാത്സല്യങ്ങളും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

കിം സുന്ദരി! പ്രരുദിതാനി മമോപനീതേ
വംശസ്ഥിതേരധിഗമാന്മഹതി പ്രമോദേ
പീനോന്നതസ്തനവിസർപിഭിരാനയന്തീ
മുക്താവലീവിരചനാം പുനരുക്തിമസ്രൈഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 5. 15. മകൻ ആയുസ്സിനെ ലഭിച്ചതിൽ അത്യന്തം സന്തുഷ്ടനായ പുരൂരവസ്സ്, അത്രതന്നെ സന്തോഷിക്കുമെന്നു പ്രതീക്ഷിച്ച ഉർവശി കണ്ണീരണിഞ്ഞുകണ്ടപ്പോൾ അവളോട് ചോദിക്കുന്നു: എന്റെ വംശത്തിന്റെ നില ഉറപ്പായപ്പോൾ, തടിച്ച് ഉയർന്ന മുലകളിൽ പരക്കുന്ന കണ്ണീർകൊണ്ട് മുത്തുമാല ഇരട്ടിപ്പിക്കുമാറ് എന്തേ സുന്ദരീ, നീ ഉറക്കെ കരയുന്നത്?) കണ്ണീരുകളാൽ മുത്തുമാല ഇരട്ടിപ്പിക്കുന്നുവെന്ന അസാധാരണമായ ക്രിയാപ്രയോഗം, കരയുമ്പോഴും ഉർവശിയുടെ സൗന്ദര്യം വർധിക്കുകതന്നെയാണ് ചെയ്യുന്നതെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ഒരേ ക്രിയ പല രൂപത്തിൽ പറയുക:

'ക്രോധം പ്രഭോ സംഹര സംഹരേ'തി
യാവദ്ഗിരഃ ഖേ മരുതാം ചരന്തി
താവത് സ വഹ്നിർഹരനേത്രജന്മാ
ഭസ്മാവശേഷം മദനം ചകാര.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 72. പ്രഭോ, ക്രോധമടക്കണേ, അടക്കണേ എന്ന് ദേവന്മാരുടെ വാക്കുകൾ ആകാശത്തിലൂടെ വന്നെത്തുമ്പോഴേക്ക്ഹരന്റെ കണ്ണിൽനിന്നുളവായ ആ തീ കാമനെ വെണ്ണീറാക്കിക്കഴിഞ്ഞു.) 'കൊന്നു' എന്നതിന് 'ഭസ്മാവശേഷം ചകാര' എന്ന പ്രയോഗം വൈചിത്ര്യയുക്തം. കാമാരിയുടെ ക്രോധാധിക്യം ധ്വനി.

പർണശാലാമഥ ക്ഷിപ്രം വിവൃതാസിഃ പ്രവിശ്യ സഃ
വൈരൂപ്യപൗനരുക്ത്യേന ഭീഷണാം താമയോജയത്.

(*രഘുവംശം,* 12. 40. ഉടനെ അദ്ദേഹം – ലക്ഷ്മണൻ – വാളൂരി രാമന്റെ പർണശാലയിൽ പാഞ്ഞുചെന്ന് ഭയങ്കരിയായ അവൾക്ക് – ശൂർപ്പണഖയ്ക്ക് – ഇരട്ടി വൈരൂപ്യം ഉണ്ടാക്കിക്കൊടുത്തു.) കാതും മൂക്കും ചെത്തിവിട്ടു എന്നു ഭാവം.

അകാലേ ബോധിതോ ഭ്രാത്രാ പ്രിയസ്വപ്നോ വൃഥാ ഭവാൻ
രാമേഷുഭിരിതീവാസൗ ദീർഘനിദ്രാം പ്രവേശിതഃ.

(*രഘുവംശം,* 12. 81. ഉറക്കമ്പക്കാരനായ തങ്കള ജ്യേഷ്ഠൻ അകാലത്തിൽ ഉണർത്തിവിട്ടുവല്ലോ എന്ന ഭാവത്തിൽ ഈയാൾ രാമശരത്താൽ നീണ്ട ഉറക്കത്തിൽ ആഴ്ത്തപ്പെട്ടു.) രാമൻ കുംഭകർണനെ വധിച്ചു എന്നു താത്പര്യം.

ഉർവശീ – (ജനാന്തികം) "സഖി! ചിത്രലേഖേ! ഉപകാരിണമപി രാജർഷിം ന ശക്നോമ്യാമന്ത്രയിതും. തത് ത്വമേവ മേ മുഖം ഭവ." (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 199. സഖീ ചിത്രലേഖേ! ഉപകാരം ചെയ്തവനെങ്കിലും രാജർഷിയോട് – പുരൂരവസ്സിനോട് – യാത്ര ചോദിക്കാൻ എനിക്ക് ആവുന്നില്ല. അതുകൊണ്ട് നീ എന്റെ മുഖമാവുക.) 'നീ എനിക്കുവേണ്ടി പറയുക' എന്നർഥം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോടുള്ള പ്രണയാങ്കുരം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ചിലപ്പോൾ ഒരേ ക്രിയ ആവർത്തിക്കുക

ഉദാഃ – (അപ്സരസഃ) പരിത്രായതാം പരിത്രായതാം യഃ സുരപക്ഷപാതീ യസ്യ വാംബരതലേ ഗതിരസ്തി. (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പ്രസ്താവന, പേജ് 186. ഉർവശികളുടെ സ്നേഹിതകളായ അപ്സരസ്സുകൾ നിലവിളിക്കുന്നു: ദേവന്മാരോട് പക്ഷപാതമുള്ള, ആകാശത്തിൽ സഞ്ചരിക്കാൻ കഴിയുന്നവൻ ആരെങ്കിലുമുണ്ടെങ്കിൽ ഞങ്ങളെ രക്ഷിക്കൂ, രക്ഷിക്കൂ.) ക്രിയയുടെ ആവർത്തനം അപ്സരസ്സുകളുടെ വെപ്രാളം ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

ഒരേ പദ്യത്തിലെ ക്രിയകളിൽ വൈവിധ്യം

ഗർഭം ദധത്യർക്കമരീചയോസ്മാദ്
വിവൃദ്ധിമത്രാശ്നുവതേ വസൂനി
അബിന്ധനം വഹ്നിമസൗ ബിഭർത്തി
പ്രഹ്ലാദനം ജ്യോതിരജന്യനേന.

(*രഘുവംശം,* 13. 4. ഇതിൽനിന്ന് സൂര്യകിരണങ്ങൾ ഗർഭം ധരിക്കുന്നു; ഇതിൽക്കിടന്ന് രത്നങ്ങൾ മൂപ്പെത്തുന്നു; ഇത് വെള്ളം വിറകായ – അബിന്ധനം – അഗ്നിയെ വെച്ചുപുലർത്തുന്നു; ഇതിനാൽ – ചന്ദ്രനൽ – ആഹ്ലാദകരമായ ജ്യോതിസ്സ് ഉളവാക്കപ്പെട്ടു.) നാലു ക്രിയകളും നാലു തരം. ലോകജീവിതത്തിനു വേണ്ടുന്ന വൃഷ്ടി, അതിനു വേണ്ട ഐശ്വര്യം, അതിന്റെ ആപത്പരിഹാരം, കടലിലെ ഒടുങ്ങാത്ത വെള്ളം വിറകായി കിട്ടിയിരുന്നില്ലെങ്കിൽ ബഡവാഗ്നി ലോകത്തെയാകെ വിറകാക്കുമായിരുന്നു), അതിന്റെ ആഹ്ലാദോപാധി – എല്ലാം ഈ അലകടലത്രേ സമ്പാദിക്കുന്നത് എന്നു താത്പര്യം. സമുദ്രത്തിന്റെ അഭാവത്തിൽ ലോകത്തിന് നിലനിൽപ്പില്ലെന്നു ധ്വനി.

അഥാംഗരാജാദവതീര്യ ചക്ഷുർ–
'യാഹീ'തി ജന്യാമവദത് കുമാരീ;
നാസൗ ന കാമ്യോ, ന ച വേദ സമ്യഗ്–
ദ്രഷ്ടും ന സാ, ഭിന്നരുചിർഹി ലോകഃ.

(*രഘുവംശം*, 6. 30. അപ്പോൾ കുമാരി അംഗരാജാവിൽനിന്ന് കണ്ണെടുത്തിട്ട് 'നടക്കൂ' എന്ന് തുണക്കാരിയോട് പറഞ്ഞു; ഇദ്ദേഹം കാമിക്കത്തക്കവനല്ലായ്കയല്ല; ലോകത്തിന്റെ രുചി പല തരമല്ലോ.) ഇതിലെ 'തുമുന്നന്ത'മടക്കം നാലു ക്രിയകളിലും വൈവിധ്യം. രണ്ടിടത്ത് ക്രിയയില്ലാതെ തന്നെ ക്രിയാപ്രതീതി. വധുക്കളുടെ പരിഗണനാവിഗണനകൾ കേവലം യാദൃച്ഛികമെന്നു ധ്വനി.

അമംഗളസൂചകമായ ക്രിയാപദം ഒഴിവാക്കുക:

സാധയാമ്യഹമവിഘ്നമസ്തു തേ
ദേവകാര്യമുപപാദയിഷ്യതഃ
ഊചിവാനിതി വചഃ സലക്ഷ്മണം
ലക്ഷ്മണാഗ്രജമൃഷിസ്തിരോദധേ.

(*രഘുവംശം,* 11. 91. ഞാൻ നടക്കട്ടെ. ദേവകാര്യം നിറവേറ്റാൻ പോകുന്ന അങ്ങയ്ക്ക് വിഘ്നമൊന്നും വരാതിരിക്കട്ടെ. ഇത്രയും വാക്ക് ലക്ഷ്മണനോടുകൂടിയ രാമനോടു പറഞ്ഞിട്ട് ഋഷി മറഞ്ഞു.) 'ഗച്ഛാമി' എന്നു പറയുന്നത് അമംഗളസൂചകമായതുകൊണ്ട് 'സാധയാമി' എന്നു പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു. ദേവകാര്യം നിറവേറ്റാൻ സഹായിക്കുന്ന ലക്ഷ്മണനോടുകൂടിയാണ് ഈ ആശംസയും യാത്രാമൊഴിയുമെന്ന് ദ്യോതിക്കുന്നു.

ക്രിയയുടെ അഭാവത്തിൽ ക്രിയാപ്രതീതി:

സുരാഃ സമഭ്യർഥയിതാര ഏതേ
കാര്യം ത്രയാണാമപി വിഷ്ടപാനാം
ചാപേന തേ കർമ ന ചാതിഹിംസ്ര–
മഹോ ബതാസി സ്പൃഹണീയവീരഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 20. ഇക്കണ്ട ദേവന്മാർ ആവശ്യക്കാർ; കാര്യം മൂന്നു ലോകത്തിനും വേണ്ടിയുള്ളത; താങ്കളുടെ വില്ലുകൊണ്ടുള്ള വേല, വലിയ ഹിംസയേല്പിക്കുന്നതുമല്ല; അമ്പമ്പോ! താങ്കളുടെ വീര്യം കൊതിക്കത്തക്കതുതന്നെ!) കാമന്റെ സർവദേവാതിശായിത്വം വ്യംഗ്യം. ക്രിചുരുക്കി കാര്യം നേടാൻ കഴിയുന്നവനാണ് കാമനെന്നും ഈ ക്രിയാവൈചിത്ര്യവക്രത ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

അനിഗ്രഹത്രാസവിനീതസത്ത്വ–
മപുഷ്പലിംഗാത് ഫലബന്ധിവൃക്ഷം
വനം തപഃസാധനമേതദത്രേ–
രാവിഷ്കൃതോദഗ്രതരപ്രഭാവം.

(*രഘുവംശം,* 13. 50. ഉപദ്രവിക്കുമെന്ന പേടിയില്ലാതെ അടക്കം വന്ന തിര്യക്കുകളോടും പൂവിടലെന്ന കാരണമില്ലാതെ കായ്ക്കുന്ന വൃക്ഷങ്ങളോടും കൂടി അത്യുന്നതമായ വൈഭവത്തെ വെളിപ്പെടുത്തുന്ന ഇത് അത്രിമഹർഷി തപസ്സനുഷ്ഠിക്കാനുപയോഗിക്കുന്ന വനം.) ഇവിടെ ക്രിയയില്ലെങ്കിലും ഉണ്ടെന്ന പ്രതീതിയുളവാക്കുന്നു. അത്രിയുടെ ദിവ്യർഷിപ്രഭാവം ദ്യോതിക്കുന്നു.

വൃത്തം രാമസ്യ, വാല്മീകേഃ കൃതി,സ്തൗ കിന്നരസ്വനൗ,
കിം തദ്, യേന മനോ ഹർത്തുമലം സ്യാതാം ന ശൃണ്വതാം!

(*രഘുവംശം,* 15. 64. രാമന്റെ ചരിതം, വാല്മീകിയുടെ കതി, അവർ കിന്നരന്മാർക്കൊത്ത ശാരീരമുള്ളവർ – കേൾക്കുന്നവരുടെ മനം കവരാൻ മതിയാകാത്തതായിട്ടെന്തുള്ളൂ!) ഉത്കൃഷ്ടമായ വർണ്യവസ്തു, വിശിഷ്ടമായ പ്രതിപാദനം, സുമധുരമായ ആലാപനം – ഇത് മൂന്നും തികഞ്ഞാൽ എല്ലമായല്ലോ എന്നു താത്പര്യം.

രാജാവ് ഹരദാസ–ഗണദാസന്മാർക്ക് ആസനം കൊടുക്കുക എന്നു പറയുന്നത് – "ആസനേ താവദത്രഭവതോഃ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 33. ഈ രണ്ടുപേർക്ക് ഇരിപ്പിടങ്ങൾ.) രാജാവിന്റെ ഗൗരവംകൊണ്ടുള്ള മിതഭാഷിത്വം ധ്വനിക്കുന്നു.

രാജാ – അസ്തി നഃ സച്ചരിതശ്രവണലോഭാദ് അന്യദപി പ്രഷ്ടവ്യം.

പ്രിയംവദാ – ...അനിയന്ത്രണാനുയോഗസ്തപസ്വിജനോ നാമ

(*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 383. ധുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളാസഖിമാരോട്: നമുക്ക് നല്ലവരുടെ കഥ കേൾക്കാനുള്ള താത്പര്യംകൊണ്ട് ഒരു ചോദ്യം കൂടി. പ്രിയംവദ: ... തപസ്വിജനത്തോട് ഇന്നതേ ചോദിക്കാവൂ എന്നില്ലല്ലോ.) രണ്ടാമത്തെ വാക്യത്തിൽ ക്രിയയില്ലാത്തത് ആശയഗ്രഹണത്തിന് ക്ലേശമുണ്ടാക്കുന്നില്ല. ശകുന്തളയോട് അനുരാഗം തോന്നുന്ന ദുഷ്യന്തന് അവളെപ്പറ്റി കൂടുതൽ അറിയാനുള്ള ആഗ്രഹവും പ്രിയംവദയുടെ തത്പ്രോത്സാഹനവും വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

കാമം പ്രിയാ ന സുലഭാ
മനസ്തു തദ്ഭാവദർശനാശ്വാസി
അകൃതാർഥേപി മനസിജേ
രതിമുഭയപ്രാർഥനാ കുരുതേ. *(അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 2. 1. ദുഷ്യന്തൻ വിചാരിക്കുന്നു: തീർച്ചയായും ഓമലാളെ കിട്ടുക എളുപ്പമല്ല. എന്നിട്ടും മനസ്സ് അവളുടെ ഭാവം കണ്ടതിൽ ആശ്വസിക്കുന്നു. കാമത്തിന്റെ കാര്യം നടക്കാഞ്ഞാലും ഇരുവർക്കും അഭിലാഷമുണ്ടെന്നതേ രതിയുളവാക്കുന്നു.) പൂർവാർധത്തിലെ രണ്ടു വാക്യങ്ങളും ക്രിയാരഹിതം. അനുരാഗം ഫലവത്തായിക്കിട്ടാനുള്ള ദുഷ്യന്താഭിലാഷം വ്യംഗ്യം.

ഊന്നലിന് പ്രാധാന്യം ലഭിക്കാൻ ക്രിയ ആദ്യം പ്രയോഗിക്കുക:

അവൈമി പൂതമാത്മാനം ദ്വയേനൈവ ദ്വിജോത്തമാഃ –
മൂർധ്നി ഗംഗാപ്രപാതേന ധൗതപാദാംഭസാ ച വഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 6. 57. ഹേ ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠരേ, രണ്ടെണ്ണം കൊണ്ടാണ് ഞാൻ എന്നെ വിശുദ്ധനായതായി വിചാരിക്കുന്നത് – പണ്ട് മൂർധാവിൽ സ്വർഗംഗ വന്നുവീണതുകൊണ്ടും അന്ന് നിങ്ങളുടെ കാൽ കഴുകിയ വെള്ളംകൊണ്ടും.) ഈ രണ്ടു കാര്യങ്ങളും തന്നെ വിശുദ്ധനാക്കി എന്ന വിചാരത്തിന് 'അവൈമി' എന്ന ക്രിയ ആദ്യം പ്രയോഗിച്ച് ഊന്നൽ നൽകിയിരിക്കുന്നു. സപ്തർഷികളുടെ കാൽ കഴുകിയ വെള്ളം ഗംഗയുടേതുപോലെ വിശുദ്ധമെന്നു ധ്വനി.

തേ ഹിമാലയമാമന്ത്ര്യ പുനഃ പ്രാപ്യ ച ശൂലിനം
സിദ്ധം ചാസ്മൈ നിവേദ്യാർഥം തദ്വിസൃഷ്ടാഃ ഖമുദ്യയുഃ

(*കുമാരസംഭവം*, 6. 94. അവർ ഹിമവാനോട് വിടവാങ്ങിപ്പോന്ന് വീണ്ടും ശിവന്റെ അടുക്കൽ ചെന്ന് അദ്ദേഹത്തോട് കാര്യം സാധിച്ചതായി ഉണർത്തിച്ച്, അദ്ദേഹത്താൽ യാത്രയാക്കപ്പെട്ട് ആകാശത്തിലേക്കുയർന്നു.) ഒരേ ലക്ഷ്യത്തോയെയുള്ള ക്രിയാപരമ്പരയാണിത്. സപ്തർഷികളുടെ ലോകോപകാരതത്പരത വ്യംഗ്യം.

ഇപ്രകാരം ക്രിയാപ്രയോഗത്തിൽ അസാധാരണമായ അധ്യാ

വൈചിത്ര്യം വരുത്തി കാവ്യസൗന്ദര്യം വർധിപ്പിക്കുന്നതിൽ കാളിദാസനോളം വിജയിച്ച കവികൾ വേറെയില്ലെന്നു പറയാം.

പദപൂർവാർധവക്രതയുടെ വിവിധങ്ങളായ ഉൾപ്പിരിവുകളുടെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ കാളിദാസകൃതികളുടെ നിരൂപണമാണ് നാം ഈ യത്തിൽ ചെയ്തത്. അടുത്ത അധ്യായത്തിൽ പ്രത്യയാശ്രയവക്രത എന്നുകൂടി പേരുള്ള പദപരാർധവക്രതയെ ആസ്പദമാക്കി അവയെ നിരൂപണം ചെയ്യാം.

★

6. പ്രത്യയാശ്രയവക്രത

പശ്ചാന്നതാ ഗുരുനിതംബതയാ തതോസ്യാ
ദൃശ്യേത ചാരുപദപംക്തിരലക്തകാങ്കാ.
(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 6)

അവൈമി തേ സാരമതഃ ഖലു ത്വാം
കാര്യേ ഗുരുണ്യാത്മസമം നിയോക്ഷ്യേ
വ്യാദിശ്തേ ഭൂധരതാമവേക്ഷ്യ
കൃഷ്ണേന ദേഹോദ്വഹനായ ശേഷഃ.
ആശംസതാ ബാണഗതിം വൃഷാങ്കേ
കാര്യം ത്വയാ നഃ പ്രതിപന്നകല്പം
നിബോധ യജ്ഞാംശഭുജാമിദാനീം
മുച്ചൈർദ്വിഷാമീപ്സിതമേതദേവ. (*കുമാരസംഭവം*, 3. 13–14)

ഇതി ദേഹവിമുക്തയേ സ്ഥിതാം
രതിമാകാശഭവാ സരസ്വതീ
ശഫരീം ഹ്രദശോഷവിക്ലവാം
പ്രഥമാ വൃഷ്ടിരിവാന്വകമ്പയത്. (*കുമാരസംഭവം*, 4. 39)
തം വീക്ഷ്യ വേപഥുമതീ സരസാംഗയഷ്ടിർ–
നിക്ഷേപണായ പദമുദ്ധൃതമുദ്വഹന്തീ

മാർഗാചലവ്യതികരാകുലിതേവ സിന്ധുഃ
ശൈലാധിരാജതനയാ ന യയൗ ന തസ്ഥൗ. (*കുമാരസംഭവം*, 5. 85)

ലഗ്നദ്വിരേഫം പരിഭൂയ പത്മം
സമേഘലേഖം ശശിനശ്ച ബിംബം
തദാനനശ്രീരളകൈഃ പ്രസിദ്ധൈ–
ശ്ഛിച്ഛേദ സാദൃശ്യകഥാപ്രസംഗം. (*കുമാരസംഭവം*, 7. 16)

പ്രയുക്തപാണിഗ്രഹണം യദന്യദ്–
വധൂവരം പുഷ്തി കാന്തിമഗ്ര്യാം
സാന്നിധ്യയോഗാദനയോസ്തദാനീം
കിം കഥ്യതേ ശ്രീരുഭയസ്യ തസ്യ? (*കുമാരസംഭവം*, 7. 78)

ആലോകേ തേ നിപതതി (*മേഘദൂതം*, 2. 25)

താംബൂലീനാം ദലൈസ്തത്ര രചിതാപാനഭൂമയഃ
നാരികാലാസവം യോധാഃ ശാത്രവം ച പപുർയശഃ.
(*രഘുവംശം*, 4. 42)

മതംഗശാപാദവലേപമൂലാ–
ദവാപ്തവാനസ്മി മതംഗജത്വം
അവേഹി ഗന്ധർവപതേസ്തനൂജം
പ്രിയംവദം മാം പ്രിയദർശനസ്യ. (*രഘുവംശം*, 5. 53)

കളമന്യഭൃതാസു ഭാഷിതം
കളഹംസീഷു മദാലസം ഗതം
പൃഷതീഷു വിലോലമീക്ഷിതം
പവനാധൂതലതാസു വിഭ്രമഃ. (*രഘുവംശം*, 8. 59)
കൃച്ഛ്റലബ്ദമപി ലബ്ധവർണഭാക്
തം ദിദേശ മുനയേ സലക്ഷ്മണം
അപ്യസുപ്രണയിനാം രഘോഃ കുലേ
ന വ്യഹന്യത കദാചിദർഥിതാ. (*രഘുവംശം*, 11. 2)
ഉദ്യതൈകഭുജമിഷ്ടമായതീം
ശ്രോണിലംബിപുരുഷാന്ത്രമേഖലാം
താം വിലോക്യ വനിതാവധേ ഘൃണാം
പത്രിണസംഗീതവസ്തുക്കളെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു. ാ സഹ മുമോച രാഘവഃ. (*രഘുവംശം*, 11. 17)
ബാണഭിന്നഹൃദയാ നിപേതുഷീ

സാ സ്വകാനനഭുവം ന കേവലാം
വിഷ്ടപത്രയപരാജയസ്ഥിരാം
രാവണശ്രിയമപി വ്യകമ്പയത്. (*രഘുവംശം*, 11. 19)
ഏവമുക്തവതി ഭീമദർശനേ
ഭാർഗവേ സ്മിതവികമ്പിതാധരഃ
തദ്ധനുർഗ്രഹണമേവ രാഘവഃ
പ്രത്യപദ്യത സമർഥമുത്തരം. (*രഘുവംശം*, 11. 79)

സാ ബാണവർഷിണം രാമം യോധയിത്വാ സുരദ്വിഷം
അപ്രബോധായ സുഷ്വാപ ഗൃധ്രച്ഛായേ വരൂഥിനീ.
(*രഘുവംശം*, 12. 50)
സ മാരുതിസമാനീതമഹൗഷധിഹൃതവ്യഥഃ
ലങ്കാസ്ത്രീണാം പുനശ്ചക്രേ വിലാപാചാര്യകം ശരൈഃ.
(*രഘുവംശം*, 12. 78)

കൃതപ്രതികൃതപ്രീതൈസ്തയോർമുക്താം സുരാസുരൈഃ
പരസ്പരശരവ്രാതാഃ പുഷ്പവൃഷ്ടിം ന സേഹിരേ.
(*രഘുവംശം*, 12.)

രസാതലാദദിഭവേന പുംസാ
ഭുവഃ പ്രയുക്തോദ്വഹനക്രിയായാഃ
അസ്യാച്ഛമംഭഃ പ്രളയപ്രവൃദ്ധം
മുഹൂർത്തവക്ത്രാഭരണം ബഭൂവ. (*രഘുവംശം*, 13. 8)
അമും സഹാസപ്രഹിതേക്ഷണാനി
വ്യാജാർധസന്ദർശിതമേഖലാനി
നാലം വികർത്തും ജനിതേന്ദ്രശങ്കം
സുരാംഗനാവിഭ്രമചേഷ്ടിതാനി. (*രഘുവംശം*, 13. 42)

ഇത്യുക്തവന്തം ജനകാത്മജായാം
നിതാന്തരൂക്ഷാഭിനിവേശമീശം
ന കശ്ചന ഭ്രാതൃഷു തേഷു ശക്തോ
നിഷേദ്ധുമാസീദനുവർത്തിതും വാ. (*രഘുവംശം*, 14. 43)

കല്യാണബുദ്ധേരഥ വാ തവായം
ന കാമചാരോ മയി ശങ്കനീയഃ
മമൈവ ജന്മാന്തരപാതകാനാം
വിപാകവിസ്ഫൂർജഥുരപ്രസഹ്യഃ. (*രഘുവംശം*, 14. 62)
നൃപസ്യ വർണാശ്രമപാലനം യത്
സ ഏവ ധർമോ മനുനാ പ്രണീതഃ
നിർവാസിതാപ്യേവമതസ്ത്വയാഹം
തപസ്വിസാമാന്യമവേക്ഷണീയാ. (*രഘുവംശം*, 14. 67)
ജാനേ വിസൃഷ്ടാം പ്രണിധാനതസ്ത്വാം
മിഥ്യാപവാദക്ഷുഭിതേന ഭർത്രാ
തന്മാ വ്യഥിഷ്ഠാ വിഷയാന്തരസ്ഥം
പ്രാപ്താസ്മി വൈദേഹി പിതുർനികേതം. (*രഘുവംശം*, 14. 72)
ബഭൂവ രാമഃ സഹസാ സബാഷ്പ–
സ്തുഷാരവർഷീവ സഹസ്യചന്ദ്രഃ;
കൗലീനഭീതേന ഗൃഹാന്നിരസ്താ
ന തേന വൈദേഹസുതാ മനസ്തഃ. (*രഘുവംശം*, 14. 84)

സ തദ്വക്ത്രം ഹിമക്ലിഷ്ടകിഞ്ജല്കമിവ പങ്കജം
ജ്യോതിഷ്കണാഹതശ്മശ്രു കണ്ഠനാളാദപാതയത്.
(*രഘുവംശം,* 15. 52)

കാ ത്വം ശുഭേ കസ്യ പരിഗ്രഹോ വാ
കിം വാ മദഭ്യാഗമകാരണം തേ?
ആചക്ഷ്വ മത്വാ വശിനാം രഘൂണാം
മനഃ പരസ്ത്രീവിമുഖപ്രവൃത്തിഃ. (*രഘുവംശം,* 16. 8)

വഹന്തി വർഷന്തി നദന്തി ഭാന്തി
ധ്യായന്തി നൃത്യന്തി സമാശ്രയന്തി
നദ്യോ ഘനാ മത്തഗജാ വനാന്താഃ
പ്രിയാവിഹീനാഃ ശിഖിനഃ പ്ലവംഗാഃ. (*ഋതുസംഹാരം,* 2. 19)

കൗമുദിക ബകുളാവലികയോട്: ''അനുതിഷ്ഠാത്മനോ നിയോഗം.'' (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 24)

രാജാ – മമാപ്യേതദാശംസി മനഃ (*വിക്രമോർവശീയം,*രണ്ടാമങ്കം പേജ് 226)

നാരദഃ – ത്രികാലദർശിഭിർമുനിഭിരാദിഷ്ടഃ സുരാസുരസംഗരോ ഭാവീ. ഭവാംശ്ച സാംയുഗീനഃ സഹായോ നഃ. തേന ത്വയാ ന ശസ്ത്രം സംന്യസ്തവ്യം. ഇയം ചോർവശീ യാവദായുസ്തവ സഹധർമചാരിണീ ഭവത്വിതി. (*വിക്രമോർവശീയം* അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 304)

ശകുന്തളാ – (സ്മൃത്വാ) താത, ലതാഭഗിനീം വനജ്യോത്സ്നാം താവദാമന്ത്രയിഷ്യേ.

കാശ്യപഃ – *അവൈമി തേ തസ്യാം സോദര്യസ്നേഹം.* ഇയം താവദ്ദക്ഷിണേന.

ശകുന്തളാ – (ലതാമുപേത്യ) വനജ്യോത്സ്നേ, ചൂതസംഗതാപി മാം പ്രത്യാലിംഗേതോഗതാഭിഃ ശാഖാബാഹാഭിഃ. അദ്യപ്രഭൃതി ദൂരപരിവർത്തിനീ തേ ഖലു ഭവിഷ്യാമി. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* നാലാമങ്കം പേജ് 448)

6. പ്രത്യയാശ്രയവക്രത

ഇത് കാല–കാരക–സംഖ്യാ–പുരുഷഭേദേന പലവിധം.

(എ) കാലവൈചിത്ര്യവക്രത

വർത്തമാനാദികാലപ്രത്യയങ്ങളെ ഔചിത്യവർധകമാകുമാറ് നിബന്ധിക്കുന്നത്.

തന്മദീയമിദമായുധം ജ്യയാ
സംഗമയ്യ സശരം വികൃഷ്യതാം
തിഷ്ഠതു പ്രധനമേവമപ്യഹം
തുല്യബാഹുതരസാ ജിതസ്ത്വയാ.

(*രഘുവംശം,* 11. 77. പരശുരാമൻ ശൈവചാപഭംഗം നടത്തിയ ദാശരഥിരാമനോട്: അതുകൊണ്ട് എന്റെ കൈയിലുള്ള ഈ ആയുധത്തെ ഞാൺ മുറുക്കി അമ്പ് തൊടുത്ത് ഒന്ന് വലിക്കൂ.– .യുദ്ധമിരിക്കട്ടെ – ഇങ്ങനെ ചെയ്താൽത്തന്നെ തുല്യമായ കൈയൂക്കുള്ള താങ്കളാൽ ഞാൻ ജയിക്കപ്പെട്ടു.) ഇത് ചെയ്താൽ താങ്കൾ ജയിക്കുമെന്നർഥം. ജിതഃ എന്ന ഭൂതകാല(സുബന്ത)ക്രിയഭാവികാലാർഥം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നതിനാൽ കാലവൈചിത്ര്യവക്രത. അമ്പ് തൊടുത്തുവലിച്ചാലും തുല്യനാണെന്നേ വരൂ എങ്കിലും ജയിച്ചതായി സമ്മതിക്കാമെന്ന് പരശുരാമൻ സ്വന്തം ഔദാര്യം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

നിഗ്രഹാത് സ്വസുരാപ്താനാം വധാച്ച ധനദാനുജഃ
രാമേണ നിഹതം മേനേ പദം ദശസു മൂർധസു.

(*രഘുവംശം,* 12. 52. പെങ്ങൾക്കു പരിക്കേൽപ്പിച്ചതുകൊണ്ടും ഉറ്റവരെ കൊന്നതുകൊണ്ടും രാമൻ തന്റെ പത്തു തലയിലും കാൽ വെച്ചതായി രാവണൻ കരുതി.) പദം നിഹിതം എന്ന ഭൂതകാല(സുബന്ത)ക്രിയ ഭാവ്യർഥത്തിൽ. അതുകൊണ്ട് കാലവൈചിത്ര്യവക്രത. താൻ ജീവിച്ചിരിക്കെ തന്റെ അടുത്ത ബന്ധുക്കളെ കൊന്നത് തന്നെ കൊന്നതുപോലെത്തന്നെയെന്നു ധ്വനി.

'കാമം ജീവതി മേ നാഥ' ഇതി സാ വിജഹൗ ശുചം
'പ്രാങ് മത്വാ സത്യമസ്യാന്തം ജീവിതാസ്മീ'തി ലജ്ജിതാ.

(*രഘുവംശം,* 12. 75. ആവൂ! എന്റെ നാഥൻ ജീവിച്ചിരിപ്പുണ്ടല്ലോ എന്നു വിചാരിച്ച് അവൾ ദുഃഖം വെടിഞ്ഞു. ആദ്യം ഇദ്ദേഹം മരിച്ചത് നേരാണെന്ന് വിചാരിച്ചിട്ടും ഞാൻ ജീവിച്ചിരുന്നുവല്ലോ' എന്നോർത്ത് ലജ്ജിച്ചു.) പ്രധാനക്രിയകൾ രണ്ടും ഭൂതകാലത്തിലാകയാൽ മറ്റു രണ്ടു വർത്തമാനക്രിയകളും ഭൂതാർഥം തന്നെ നൽകുന്നുവെന്നതിനാൽ കാലവൈചിത്ര്യവക്രത.

വിദൂഷകൻ – ഏഷാപി ഭവാനിവ മദനവ്യാധിനാ പരാമൃഷ്ടാ ഭവിഷ്യതി. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 68. ഇവളും – മാളവികയും – താങ്കളെപ്പോലെ കാമവ്യാധി പിടിപെട്ടവളായിരിക്കും.) ഭാവികാലക്രിയ വർത്തമാനാർഥത്തിൽ. അഗ്നിമിത്രന് മാളവികയോടെന്നപോലെ അവൾക്ക് മറിച്ചും അനുരാഗമുണ്ടെന്ന കണ്ടുപിടുത്തം രാജാവിന്റെ പ്രണയപ്രവർത്തനത്തെ പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുന്നു.

രാജാവ് മുനികുമാരന്മാരോട്: "ഗച്ഛതാം പുരോ ഭവന്തൗ. അഹമപ്യനുപദമാഗത ഏവ." (നിങ്ങൾക്ക് മുൻപേ നടക്കാം. ഞാൻ പിന്നാലെത്തന്നെ എത്തി.)

വിദൂഷകഃ– "ഏഷ രാക്ഷസാദ് രക്ഷിതോസ്മി." (ഈയുള്ളവൻ രാക്ഷസനിൽനിന്ന് രക്ഷിക്കപ്പെട്ടു.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 406. ഇവിടെ രണ്ടാം വാക്യത്തിലെ 'ആഗത ഏവ' എന്ന ഭൂതകാലപ്രയോഗം ഭാവ്യർഥത്തിൽ. 'നിങ്ങൾ അവിടെ എത്തുമ്പോഴേക്കും ഞാനും എത്തും' എന്നർഥം. രാജാവിന്റെ ആശ്രമകാര്യങ്ങളിലുള്ള ശ്രദ്ധാധിക്യം ബാഹ്യമായും പ്രണയഭാജനമായ ശകുന്തളയുമായുള്ള സമാഗമം വീണ്ടും തുടങ്ങാമല്ലോ എന്ന വ്യക്തിപരമായ അഭിലാഷം ആന്തരമായും വ്യംഗ്യം.

ആടവികർ സാർഥവാഹകരെ ആക്രമിച്ചതും മറ്റുമായ പഴയ കഥകൾ പരിവ്രാജിക വിവരിക്കുമ്പോൾ "മാളവികാ ഭയം രൂപയതി" (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 138. മാളവിക ഭയം നടിക്കുന്നു) വിദൂഷകഃ – ഭവതി! മാ ബിഭേഹി. അതിക്രാന്തം ഖലു തത്രഭവതീ കഥയതി. (അവിടെത്തന്നെ – ഭവതി പേടിക്കേണ്ട. കഴിഞ്ഞ കാര്യങ്ങളാണ് അവർ പറയുന്നത്.) ഇവിടെ കാലവൈചിത്ര്യവക്രതയുടെ ദർശനമാണ് വിദൂഷകൻ ആവിഷ്കരിക്കുന്നത്.

(ബി) കാരകവൈചിത്ര്യവക്രത

ഭംഗീഭണിതികൊണ്ട് അപൂർവരമണീയത പോഷിപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി കാരകങ്ങൾ മാറ്റി പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്ത് കാരകവൈചിത്ര്യവക്രത.

പ്രസീദ വിശ്രാമ്യതു വീര വജ്രം
ശരൈർമദീയൈഃ കതമഃ സുരാരിഃ
ബിഭേതു മോഘീകൃതബാഹുവീര്യഃ
സ്ത്രീഭ്യോപി കോപസ്ഫുരിതാധരാഭ്യഃ.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 9. ഹേ വീരാ, ആശ്വസിച്ചാലും. വജ്രായുധം വിശ്രമിച്ചുകൊള്ളട്ടെ. ഏതൊരു ദേവശത്രുവാണ് എന്റെ ശരങ്ങളെക്കൊണ്ട് കൈയൂക്കെല്ലാം പാഴിലായിപ്പോയി, അരിശത്താൽ ചുണ്ട്

വിറയ്ക്കുന്ന സ്ത്രീകളെപ്പോലും പേടിക്കുമെന്ന നിലയിലാകേണ്ടത്?) 'ത്വം വജ്രം വിശ്രാമയതു' (താങ്കൾ വജ്രത്തെ വിശ്രമിപ്പിച്ചാലും) എന്ന അർഥത്തിൽ വജ്രം വിശ്രാമ്യതു (വജ്രം വിശ്രമിക്കട്ടെ) എന്ന് കർമകാരകത്തെ കർത്തൃകാരകമായി മാറ്റി പ്രയോഗിച്ചിരിക്കയാൽ കാരകവൈചിത്ര്യവക്രത. വജ്രായുധത്തിന് സ്വതന്ത്രമായി, ഇന്ദ്രനെന്ന സാക്ഷാൽ കർത്തിവിന്റെ പ്രേരണ കൂടാതെതന്നെ വിശ്രമമെടുക്കാം എന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു.

ഹ്രീമാനഭൂദ് ഭൂമിധരോ ഹരേണ
ത്രൈലോക്യവന്ദ്യേന കൃതപ്രണാമഃ
പൂർവം മഹിമ്നാ സ ഹി തസ്യ ദൂര–
മാവർജിതം നാത്മശിരോ വിവേദ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 54. ഹിമവാൻ ത്രൈലോക്യവന്ദ്യനായ ഹരൻ തന്നെ വന്ദിച്ചപ്പോൾ ലജ്ജിച്ചപോയി; ആദ്യംതന്നെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മാഹാത്മ്യത്താൽ തന്റെ ശിരസ്സ് താനേ കുനിഞ്ഞുപോയതായി അദ്ദേഹം അറിഞ്ഞതേയില്ല.) 'ആത്മശിരഃ ആവർജിതം' (തന്റെ ശിരസ്സ് കുനിഞ്ഞു) എന്നിടത്ത് 'ശിവന്റെ മാഹാത്മ്യത്താൽ ശിരസ്സ് താനേ കുനിഞ്ഞുപോയി' എന്ന അർഥമാണല്ലോ. തന്റെ മകളുടെ ഭർത്താവായി വരാൻ പോകുന്നവനെങ്കിലും തന്നേക്കാൾ എത്രയോ അധികം മഹിമയുള്ളവനാണ് പരമേശ്വരൻ ഹിമവാന് അബോധപൂർമായിത്തന്നെ അറിയാമെന്നു താത്പര്യം. കർമത്തെ കർത്താവായി പ്രയോഗിച്ചതുതന്നെ ഇവിടെയും വൈചിത്ര്യം.

നാഭിദേശനിഹിതഃ സകമ്പയാ
ശങ്കരസ്യ രുരുധേ തയാ കരഃ
തദ്ദുകൂലമഥ ചാഭവത് സ്വയം
ദൂരമുച്ഛ്വസിതനീവിബന്ധനം.

(*കുമാരസംഭവം*, 8. 4. നാഭിപ്രദേശത്തെങ്ങാനും വെച്ച ശങ്കരന്റെ കൈയിനെ അവൾ വിറപൂണ്ടുകൊണ്ട് തടഞ്ഞു; എന്നാൽ അവളുടെ പട്ടുടയാട തനിയേ മടിക്കുത്ത് തീരെ അഴഞ്ഞതായിപ്പോയി.) 'ശങ്കരസ്യ കരഃ തയാ രുരുധേ' (ശങ്കരന്റെ കൈ അവളാൽ തടയപ്പെട്ടു) എന്നാണ് പ്രയോഗം. 'സാ ശങ്കരസ്യ കരം രുരുധേ' (അവൾ ശങ്കരന്റെ കൈ തടഞ്ഞു) എന്നല്ല. കരത്തെ കർമകാരകത്തിനു പകരം കർത്ത്യകാരകമാക്കിയിരിക്കുന്നു – തടഞ്ഞ 'അവളേ'ക്കാൾ തടയപ്പെട്ട 'കര'ത്തിന് പ്രാധാന്യം കൈവന്നു. അടുത്തതിൽ ('ദുകൂലം സ്വയം ഉച്ഛ്വസിതനീവിബന്ധനം അഭവത്') അവളുടെ പട്ടുടയാടയെ ശങ്കരൻ സ്വയം മടിക്കുത്തഴഞ്ഞതാക്കിയതല്ല, അത് താനേ അഴഞ്ഞതാണ്. അവിടെ ദുകൂലം കർമത്തിനു പകരം സ്വയം കർത്താവാകുകയാണ്. രണ്ടു പ്രയോഗങ്ങളിലും അവളുടെ വികാരവൈവശ്യം വ്യഞ്ജിക്കപ്പെടുന്നു.

തേഷാം സദശ്വഭൂയിഷ്ഠാസ്തുംഗാ ദ്രവിണരാശയഃ
ഉപദാ വിവിശുഃ ശശ്വന്നോത്സേകാഃ കോസലേശ്വരം.

(*രഘുവംശം*, 4. 70. മുന്തിയ കുതിരകൾ ഏറെയുള്ള കുന്നിച്ച അവരുടെ ധനരാശി തിരുമുൽക്കാഴ്ച്ചയായി രഘുവിന്റെ അടുക്കൽ മേൽക്കുമേൽ വന്നുവീണുകൊണ്ടിരുന്നു; ഗർവൊന്നും വന്നില്ല.) കാംബോജപ്രഭുക്കൾ ധനരാശി തിരുമുൽക്കാഴ്ച്ചയായി രഘുവിന് സമർപ്പിച്ചു എന്നോ മറ്റോ അല്ല, 'അത് വന്നു' എന്നാണ് പ്രയോഗം. ആ ക്രിയയുടെ അനായാസശീഘ്രത വ്യംഗ്യം. 'വന്നില്ല' എന്നിടത്തും വ്യംഗ്യം പറയണം.

രണഃ പ്രവവൃതേ തത്ര ഭീമഃ പ്ലവഗരക്ഷസാം
ദിഗ്വിജൃംഭിതകാകുത്സ്ഥപൗലസ്ത്യജയഘോഷണഃ.

(*രഘുവംശം,* 12. 72. അവിടെ വാനരന്മാരും രാക്ഷസന്മാരും തമ്മിൽ കാകുത്സ്ഥനെയും പൗലസ്ത്യനെയും സംബന്ധിച്ച ജയഘോഷണകൾ ദിക്കുകളിൽ മുഴക്കിക്കൊണ്ട് ഭയങ്കരമായ യുദ്ധം നടന്നു.) 'രണഃ പ്രവവൃതേ' (യുദ്ധം നടന്നു) എന്നാണ് പ്ലവഗരക്ഷാംസി യുദ്ധം പ്രവർത്തയാമാസുഃ (വാനരന്മാരും രാക്ഷസന്മാരും യുദ്ധം/യുദ്ധത്തെ നടത്തി) എന്നല്ല. വേറെ ആരെങ്കിലും ഇവരെക്കൊണ്ട് യുദ്ധം ചെയ്യിച്ചതല്ല; രാമനും രാവണനും വേണ്ടി അവർ സ്വയം യുദ്ധം ചെയ്തതാണ് എന്നർഥം. വാനരന്മാരുടെയും രാക്ഷസന്മാരുടെയും യഥാക്രമമായ രാമ–രാവണഭക്ത്യതിശയം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

തദേഷ സർഗഃ കരുണാർദ്രചിത്തൈർ–
ന മേ ഭവദ്ഭിഃ പ്രതിഷേധനീയഃ
യദ്യർഥിതാ നിർഹൃതവാച്യശല്യാൻ
പ്രാണാൻ മയാ ധാരയിതും ചിരം വഃ.

(*രഘുവംശം,* 14. 42. അതുകൊണ്ട് എന്നെ അപവാദമാകുന്ന പ്രാണശല്യം പോക്കി ഏറെ നാൾ ഇരുത്തണമെന്നു നിങ്ങൾക്കുണ്ടെങ്കിൽ, കരുണകൊണ്ടലിഞ്ഞ ഹൃദയമുള്ള നിങ്ങൾ എന്റെ ഈ നിശ്ചയത്തോട് മറുത്തു പറയാൻ പാടില്ല.) 'ഏഷ സർഗഃ ഭവദ്ഭിഃ ന പ്രതിഷേധനീയഃ' (ഈ നിശ്ചയം ഭവാന്മാരാൽ എതിർക്കപ്പെടരുത്); 'ഭവന്തഃ ഏതം സർഗം ന പ്രതിഷേദ്ധാരഃ' (ഭവാന്മാർ ഈ നിശ്ചയത്തെ എതിർക്കരുത്) എന്നല്ല. നിശ്ചയത്തിനാണ് പ്രാധാന്യം, ഭവാന്മാർക്കല്ല. അതിനാൽ കർമണിപ്രയോഗം. ഈ നിശ്ചയത്തെ നിങ്ങൾ എതിർക്കുകയാണെങ്കിൽ ഞാൻ മരിക്കും; യശസ്സാണെനിക്ക് വലുത് എന്ന രാമഹൃദയം ധ്വനിക്കുന്നു.

മായൂരീ മനസി മാർജനാ മനാംസി (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 1. 21. മായൂരിമാർജന മനസ്സുകളെ മദിപ്പിക്കുന്നു.) വാദ്യക്കാർ മായൂരിമാർജനകൊണ്ട് മനസ്സുകളെ മദിപ്പിക്കുന്നുവെന്നർഥം. കരണകാരകത്തിനു പകരം കർത്തൃകാരകം പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു. കർത്തൃനിർബന്ധമൊന്നും കൂടാതെ അത് സ്വയമേവ മദിപ്പിക്കുന്നുവെന്നതുകൊണ്ട് അതിന്റെ ഹൃദ്യതാതിശയം വ്യംഗ്യം.

ചിത്രലേഖ ഉർവശിയോട് പുരൂരവസ്സിന്റെ അവസ്ഥയെപ്പറ്റി: "നനു ഭണിതമേവ കമലനാളായമാനൈരംഗൈഃ." (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം പേജ് 220. താമരത്തണ്ടു പോലുള്ള അവയവങ്ങൾകൊണ്ടുതന്നെ പറഞ്ഞുവല്ലോ.) ഉർവശി പ്രേമലേഖമെഴുതിക്കഴിഞ്ഞതിനുശേഷം ഇതിന് എന്താണാവോ അദ്ദേഹം മറുപടി പറയുക എന്ന് അവൾ ചോദിക്കുമ്പോൾ ചിത്രലേഖ മറുപടി പറയുന്നതാണിത്. ഉർവശി മെലിഞ്ഞ് താമരത്തണ്ടുപോലെയായത് ഉർവശീപ്രേമം നിമിത്തമാണെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു. ഇവിടത്തെ അംഗങ്ങളുടെ കരണകാരകപ്രയോഗം വക്രതാസ്പദം.

വിദൂഷകഃ – അഥവാ മൃദംഗശബ്ദ ഏവ ന ഉത്ഥാപയിഷ്യതി. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 42)

രാജാ – ത്വന്മതിഃ കേവലാ താവത് പരിപാലയതു പ്രജാഃ

അധിജ്യമിദമന്യസ്മിൻ കർമണി വ്യാപൃതം ധനുഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 32. ദുഷ്യന്തൻ ദേവന്മാർക്കു വേണ്ടി യുദ്ധം ചെയ്യാൻ സ്വർഗത്തിലേക്കു പോകുമ്പോൾ അമാത്യപിശുനനെ പറഞ്ഞേൽപ്പിക്കുന്നു: തത്കാലം താങ്കളുടെ ബുദ്ധി തനിച്ച് പ്രജകളെ രക്ഷിക്കട്ടെ; കുലയേറ്റിയ ഈ വില്ല് ഇപ്പോൾ മറ്റൊരു തൊഴിലിൽ ഏർപ്പെട്ടിരിക്കയാണ്.) 'താങ്കൾ ബുദ്ധികൊണ്ട് പ്രജകളെ രക്ഷിക്കുക' എന്നും 'കുലയേറ്റിയ ഈ വില്ലുകൊണ്ടുള്ള സഹായം തത്കാലം അതിനുണ്ടാവില്ല' എന്നും താത്പര്യം. രണ്ടിടത്തും കരണത്തിനുപകരം കർത്താവ് പ്രയോഗിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. ബുദ്ധിയുടെയും വില്ലിന്റെയും സൂക്ഷ്മതയും പ്രയോഗക്ഷമതയും അസാമാന്യമെന്നു ധ്വനി.

(സി) സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത

വൈചിത്ര്യത്തിനുവേണ്ടി കവികൾ ചിലപ്പോൾ വചനം മാറി പ്രയോഗിക്കും. അത്തരം സന്ദർഭങ്ങൾ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണങ്ങളത്രേ.

തതോ മന്ദാനിലോദ്ധൂതകമലാകരശോഭിനാ

ഗുരും നേത്രസഹസ്രേണ നോദയാമാസ വാസവഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 29. അപ്പോൾ ഇന്ദ്രൻ ഇളം തെന്നലേറ്റിളകുന്ന താമരപ്പൊയ്കപോലെ ശോഭിക്കുന്ന ആയരം കണ്ണുകൊണ്ട് ഗുരുവിനെ പ്രേരിപ്പിച്ചു.) 'നേത്രസഹസ്രേണ' എന്ന് ഏകവചനത്തിലാണ് പ്രയോഗമെങ്കിലും അർഥം ബഹുവചനമാണ്. അതിനാൽ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത. കണ്ണിളക്കുമ്പോൾ നമ്മുടെ രണ്ടു കണ്ണുകളും ഒപ്പം ഇളകുന്നതുപോലെ, ആയിരം കണ്ണുള്ളയാൾക്ക് ആയിരം കണ്ണുകളും ഒന്നിച്ചിളകുമെന്ന് വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ഇത്ഥമാരാധ്യമാനോപി ക്ലിശ്നാതി ഭുവനത്രയം;

ശാമ്യേത് പ്രത്യപകാരേണ, നോപകാരേണ ദുർജനഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 2. 40. ഇങ്ങനെയെല്ലാം ആരാധിക്കപ്പെട്ടിട്ടും അവൻ – താരകാസുരൻ – മുപ്പാരിനെയും ഇട്ട് വലയ്ക്കുന്നു; ദുർജനം അപകാരംകൊണ്ടല്ലാതെ ഉപകാരംകൊണ്ടടങ്ങില്ല.) ഭുവനത്രയം എന്ന്

ഏകവചനത്തിലാണെങ്കിലും ബഹുവചനമാണ് അർഥം. മൂന്നു ലോകങ്ങളെയും ഒപ്പം വലയ്ക്കുന്നു എന്ന് വ്യംഗ്യം.

ഗുരോർനിയോഗാച്ച നഗേന്ദ്രകന്യാ
സ്ഥാണും തപസ്യന്തമധിത്യകായാം
അന്വാസ്ത ഇത്യപ്സരസാം മുഖേഭ്യഃ
ശ്രുതം മയാ മത്പ്രണിധിഃ സ വർഗഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 17. ആ ശൈലേന്ദ്രകന്യകയോ, അച്ഛന്റെ മുകൾപ്പരപ്പിൽ തപസ്സിലിരിക്കുന്ന സ്ഥാണുവിനെ പരിചരിക്കുന്നുണ്ടെന്ന് ഞാൻ കേട്ടിരിക്കുന്നു; ആ വർഗം എന്റെ ചാരന്മാരത്രേ.) ഇവിടെ 'പ്രണിധിഃ' എന്നും 'വർഗഃ' എന്നുമുള്ള വിശേഷണവിശേഷ്യങ്ങൾ ഏകവചനത്തിലാണെങ്കിലും അർഥം ബഹുവചനമാണ്. ('അപ്സരസാം' എന്ന് മുൻവരിയിൽ ബഹുവചനംതന്നെയാണ് പ്രയോഗിച്ചിട്ടുള്ളത്.) ഈ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത, ആ ചാരസംഘങ്ങൾ ഒറ്റമനസ്സോടെയാണ് പ്രവർത്തിക്കുന്നതെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. ഇതുപോലുള്ള മറ്റൊരുദാഹരണം:

താമഭ്യഗച്ഛത് പ്രഥമോ വിധാതാ
ശ്രീവത്സലക്ഷ്മാ പുരുഷശ്ച സാക്ഷാത്
ജയേതി വാചാ മഹിമാനമസ്യ
സംവർധയന്തൗ ഹവിഷേവ വഹ്നിം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 43. ആദ്യപ്രജാപതിയും സാക്ഷാൽ ശ്രീവത്സാങ്കിതനായ പുരുഷനും, ഹവിസ്സുകൊണ്ട് അഗ്നിയെയെന്നപോലെ ജയിപ്പൂതാക എന്ന വാക്കിനാൽ ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ മഹിമാവിനെ വളർത്തിക്കൊണ്ട് മുൻപിൽ വന്നെത്തി.) 'അഭ്യഗച്ഛത്' എന്ന ക്രിയ ഏകവചനവും അതിന്റെ കർത്താവ് (വിധാതാ, പുരുഷഃ) ദ്വിചനവും വീണ്ടും സംവർധയന്തൗ ദ്വിവചനവും – ഇങ്ങനെ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത. ഇരുവരിൽ ഓരോ ആളും പ്രത്യേകം സാന്നിധ്യം അറിയിച്ചുകൊണ്ടാണ് വിവാഹത്തിനു വന്നതെങ്കിലും അവർ ജയാശിസ്സുകൊണ്ട് വരനെ വളർത്തിയത് ഒന്നിച്ചാണെന്നു വ്യംഗ്യം.

പരസ്പരേണ സ്പൃഹണീയശോഭം
ന ചേദിദം ദ്വന്ദ്വമയോജയിഷ്യത്
അസ്മിൻ ദ്വയേ രൂപവിധാനയത്നഃ
പത്യുഃ പ്രജാനാം വിഫലോഭവിഷ്യത്.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 66. അന്യോന്യം കൊതിക്കത്തക്ക അഴകുള്ള ഈ രണ്ടുപേരെ തമ്മിൽ ചേർത്തില്ലായിരുന്നുവെങ്കിൽ, ഈ രണ്ടുപേരിൽ സൗന്ദര്യമുളവാക്കാൻ പ്രജാപതി ചെയ്ത പ്രയത്നം പാഴിലായിപ്പോയേനേ!) ദ്വന്ദ്വം, ദ്വയം എന്നിങ്ങനെയുള്ള ഏകവചനപ്ര

യോഗം വധൂവരന്മാർ ഇരുവരെ ഉദ്ദേശിച്ചാകയാൽ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത. ഏതു വധൂവരന്മാർക്കും ഇത് ചേരുമെങ്കിലും (അജേന്ദുമതിമാരെപ്പറ്റി ഇതേ ശ്ലോകം *രഘുവംശ*ത്തിലുണ്ട്), ഈ അർധനാരീശ്വരദമ്പതിമാർക്ക് സവിശേഷം പ്രസക്തമെന്നു ധ്വനി.

തത്രേശ്വരോ വിഷ്ടരഭാഗ് യഥാവത്
സരത്നമർഘ്യം മധുമച്ച ഗവ്യം
നവേ ദുകൂലേ ച നഗോപനീതം
പ്രത്യഗ്രഹീത് സർവമമന്ത്രവർജം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 69. അവിടെ ഈശ്വരൻ പീഠത്തിലിരുന്നിട്ട്, ഹിമവാൻ നൽകിയ രത്നങ്ങളിട്ട അർഘ്യജലവും തേനോടുകൂടിയ തൈരും രണ്ടു കോടി വെൺപട്ടുമെല്ലാം മന്ത്രം വിടാതെ, അതായത് മന്ത്രോച്ചാരണപൂർവം വിധിയാംവണ്ണം നടന്നു.) നഗോപനീതം, അമന്ത്രവർജം എന്നീ ഏകവചനവിശേഷണങ്ങൾ 'നവേ ദുകൂലേ' എന്ന ദ്വിവചനവിശേഷ്യവുമായി പൊരുത്തപ്പെടുന്നില്ലെന്നതിനാൽ സംഖ്യാവൈചിത്ര്യവക്രത. ഈ ദാനം ഒരൊറ്റച്ചടങ്ങാണെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

പ്രദക്ഷിണപ്രക്രമണാത് കൃശാനോ–
രുദർച്ചിഷസ്തന്മിഥുനം ചകാസേ
മേരോരുപാന്തേഷ്വിവ വർത്തമാന–
മന്യോന്യസംസക്തമഹസ്ത്രിയാമം.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 79. ആ വധൂവരന്മാർ ആളിക്കത്തുന്ന അഗ്നിയെ വലംവെച്ചു നടക്കുമ്പോൾ, മഹാമേരുവിന്റെ പാർശ്വങ്ങളിൽ അന്യോന്യം തൊട്ടുതൊട്ടു ചുറ്റിനടക്കുന്ന രാപ്പകലുകളെന്നപോലെ ശോഭിച്ചു.) വധൂവരന്മാർ എന്നർഥം വരുന്ന 'മിഥുനം' ഏകവചനം. അതനുസരച്ച് രാപ്പകലുകൾ എന്നർമുള്ള 'അഹസ്ത്രിയാമ'വും ഏകവചനംന്നെ. ഇതെല്ലാം വ്യാകരണപ്രകാരം സാധുവാണെങ്കിലും അർധനാരീശ്വരന്മാരായ പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരാണ് വർണ്യവസ്തുവെന്നതുകൊണ്ട് അക്കാര്യം ഇവിടെ ധ്വനിപ്പിക്കുക കവിയുടെ ലക്ഷ്യമാവാം.

കശ്ചിത്കാന്താവിരഹഗുരുണാ സ്വാധികാരാത് പ്രമത്തഃ
ശാപേനാസ്തംഗമിതമഹിമാ വർഷഭോഗ്യേണ ഭർതുഃ
യക്ഷശ്ചക്രേ ജനകതനയാസ്നാനപുണ്യോദകേഷു
സ്നിഗ്ധച്ഛായാതരുഷു വസതിം രാമഗിര്യാശ്രമേഷു.

(*മേഘദൂതം*, 1. 1. ഒരു യക്ഷൻ തന്റെ കാര്യഭാരത്തിൽ പിഴവുപറ്റുകയാൽ പ്രിയാവിരഹംകൊണ്ട് കനത്തതും ഓരാണ്ട് അനുഭവിക്കേണ്ടതുമായ സ്വാമിയുടെ ശാപത്താൽ മഹിമാവ് മറഞ്ഞുപോയി,

ജനകാത്മജയുടെ നീരാട്ടത്താൽ പാവനമായിട്ടുള്ള ജലാശയങ്ങളോടും മുറ്റിയ തണൽ വിരിക്കുന്ന മരങ്ങളോടും കൂടിയ രാമഗിരിയിലെ ആശ്രമസ്ഥാനങ്ങളിൽ പാർത്തുവന്നു.) ആശ്രമേഷു എന്ന ഹുവചനം വക്രതാസ്പദം. ഓരോരിടത്ത് മാറിമാറി പാർത്ത് ദിവസങ്ങൾ തള്ളിനീക്കി എന്നു ധ്വനി.

രാജാവ് ഗണദാസനോട് മാളവികാപ്രയോഗപരീക്ഷയ്ക്കുശേഷം – "വയം സ്വപക്ഷശിഥിലാഭിമാനാഃ സംവൃത്താഃ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 51. നമ്മുടെ പക്ഷം വിജയിക്കുമെന്ന കാര്യത്തിൽ നമുക്ക് സംശയമില്ലാതായി.) ഇവിടത്തെ ബഹുവചനപ്രയോഗം രാജാക്കന്മാരുടെ പദവിക്കൊത്ത ആചാരഭാഷയുടെ ഭാഗമാണെങ്കിലും, രാജാവ് ഗണദാസനെയും ശിഷ്യ മാളവികയെയും കൂടി ഉദ്ദേശിച്ച് 'വയം' എന്നു ബഹുവചനം പ്രയോഗിച്ചതാണെന്നന ധ്വനിയുണ്ട്. തന്റെ പ്രണയഭാജനമായ മാളവിക വിജയിക്കണമെന്ന രാജാവിന്റെ അഭിലാഷം വ്യംഗ്യം.

ശകുന്തളാ – (സഖ്യൗ പ്രതി) "ഹലാ, ഏഷാ ദ്വയോർയുവയോർ ഹസ്തേ നിക്ഷേപഃ." (ഹേ! ഇവളെ – ഈ നവമാലികയെ – നിങ്ങളിരുവരുടെയും കൈയിൽ ഏൽപ്പിക്കുന്നു.)

സഖ്യൗ – അയം ജനഃ കസ്യ ഹസ്തേ സമർപ്പിതഃ? (ഈയുള്ളവളെ ആരുടെ കൈയിലാണ് ഏൽപ്പിക്കുന്നത്?) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 449. സഖികൾ തങ്ങൾ രണ്ടുപേരെയും ഉദ്ദേശിച്ച് 'അയം ജനഃ' എന്ന് ഏകവചനം പ്രയോഗിക്കുന്നതിൽ വൈചിത്ര്യം. ഈ വക്രത, അവർ എല്ലാ കാര്യങ്ങളിലും ഒറ്റക്കെട്ടാണെന്ന വസ്തുത ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.)

(ഡി) പുരുഷവൈചിത്ര്യവക്രത

വൈചിത്ര്യത്തിനുവേണ്ടി താൻ, അന്യൻ എന്ന അർഥത്തിലുള്ള പദങ്ങൾ വ്യത്യസ്തമായി പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്ത് പുരുഷവൈചിത്ര്യവക്രത.

അയി സമ്പ്രതി ദേഹി ദർശനം
സ്മര പര്യുത്സുക ഏഷ മാധവഃ;
ദയിതാസ്വനവസ്ഥിതം നൃണാം
ന ഖലു പ്രേമ ചലം സുഹൃജ്ജനേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 4. 28. വസന്തൻ കാമദഹനാവശിഷ്ടമായ വെണ്ണീറിനെ നോക്കിപ്പറയുന്നു: സ്മരാ, ഇനിയെങ്കിലും കാണുമാറായി വരൂ. വസന്തനിതാ, പര്യുത്സുകനായി നിൽക്കുന്നു. ആളുകൾക്ക് ദയിതമാരിൽ ഉറച്ചുനിൽക്കാത്ത പ്രേമം – സ്നേഹം – സുഹൃ

ത്തുക്കളിൽ ചഞ്ചലമാകയില്ലല്ലോ.) 'അഹം' എന്ന ഉത്തമപുരുഷാർഥത്തിൽ 'ഏഷ മാധവഃ' എന്ന് പ്രഥമപുരുഷൻ പ്രയോഗിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. കാമദഹനത്തോടുകൂടി താൻ അഹങ്കാരം വെടിഞ്ഞു കഴിഞ്ഞിരിക്കുന്നു എന്ന് വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

അതോത്ര കിഞ്ചിദ്ഭവതീം ബഹുക്ഷമാം
ദ്വിജാതിഭാവാദുപപന്നചാപലഃ
അയം ജനഃ പ്രഷ്ടുമനാസ്തപോധനേ,
ന ചേദ്രഹസ്യം, പ്രതിവക്തുമർഹസി.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 40. അതുകൊണ്ട്, തപോധനേ! ബ്രാഹ്മണത്വം മൂലം ചാപല്യമൊത്ത ഈയുള്ളവൻ തുലോം ക്ഷമയുള്ള ഭവതിയോട് ഇതിൽ – തപസ്സിനെപ്പറ്റി – ഏതാണ്ടൊന്നു ചോദിക്കാൻ വിചാരിക്കുന്നു; രഹസ്യമല്ലെങ്കിൽ നീ പറഞ്ഞുതന്നാൽ കൊള്ളാം.) 'അയം ജനഃ' എന്ന പ്രഥമപുരുഷപ്രയോഗം, അഹം എന്ന ഉത്തമപുരുഷാർഥത്തിൽ. വക്താവിന്റെ ഔദാസീന്യം വ്യംഗ്യം.

ബകുളാവലിക ഗണദാസനോട് മാളവികയെപ്പറ്റി: "കൃതാർഥേദാനീം വഃ ശിഷ്യാ യസ്യാ ഗുരുജന ഏവം തുഷ്യതി" ...

ഗണദാസൻ മാളവികയെപ്പറ്റി ബകുളാവലികയോട്: "കുതോ ദേവ്യാ തത് പാത്രമാനീതം? " (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 26. ഇപ്പോൾ അങ്ങയുടെ ശിഷ്യ കൃതാർഥയാണ്. അവളുടെ ഗുരുജനം ഇപ്രകാരം സന്തോഷിക്കുന്നുവല്ലോ... മധ്യമപുരുഷനു പകരം യസ്യാ ഗുരുജനഃ എന്നു പ്രഥമപുരുഷപ്രയോഗം. ഗണദാസന്റെ സന്തോഷം അദ്ദേഹം മാളവികയുടെ ഗുരുവായതുകൊണ്ടാണെന്നു ധ്വനി.)

തദാജ്ഞാപയതു ദേവഃ കസ്മിന്നഭിനയവസ്തുനി പ്രയോഗം ദർശയിഷ്യാമി? (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 41. ഗണദാസവാക്യം. അതിനാൽ ദേവൻ കല്പിച്ചാലും, ഏത് അഭിനയവസ്തുവിലാണ് പ്രയോഗം കാണിക്കേണ്ടത്?) മധ്യമപുരുഷാർഥമുദ്ദേശിച്ച് പ്രഥമപുരുഷൻ – 'ദേവൻ' എന്ന്. 'രാജകല്പനയല്ല, ഈശ്വരകല്പനതന്നെയാണ് അവിടുത്തേത്. താനത് അപ്പടി നടപ്പിലാക്കിക്കൊള്ളാ'മെന്ന ഗണദാസാഭിപ്രായം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

വിദൂഷകൻ ഗണദാസനോട് – "പ്രഥമോപദേശദർശനേ പ്രഥമം ബ്രാഹ്മണസ്യ പൂജാ കർത്തവ്യാ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 52. ആദ്യമായി അരങ്ങേറ്റം നടക്കുമ്പോൾ ആദ്യം ബ്രാഹ്മണന് പൂജ ചെയ്യേണ്ടതാണ്.) 'മമ' എന്ന് ഉത്തമപുരുഷൻ വേണ്ടിടത്ത് 'ബ്രാഹ്മണസ്യ' എന്നു പ്രഥമപുരുഷൻ. ബ്രാഹ്മണപൂജ എന്നു വ്യക്തമാക്കുന്നതാണ് ആചാരലംഘനം കാട്ടി എന്ന കുറ്റം ചുമത്താൻ ഏറ്റ

വുമുചിതമെന്നു ധ്വനി.

രാജാവ് വിദൂഷകനോട് മാളവികാവിഷയത്തിൽ ഇനിയും സഹായം വേണമെന്നു സൂചിപ്പിക്കുന്നു: “ഏവമേവ ഭവാൻ സുഹൃദർഥേപി ത്വരതാം.” (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 57. ഇപ്രകാരംതന്നെ ഭവാൻ ചങ്ങാതിക്കുവേണ്ടിയും ബദ്ധപ്പെട്ടാലും.) ‘ത്വം’ എന്ന മധ്യമപുരുഷനുപകരം ‘ഭവാൻ’ എന്ന് പ്രഥമപുരുഷനും ‘മദർഥേ’ എന്ന് ഉത്തമപുരുഷനുപകരം ‘സുഹൃദർഥേ’ എന്ന് പ്രഥമപുരുഷനും പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു. ബഹുമാനാധിക്യപ്രകടനം ഒന്നാമത്തേതിലും ചങ്ങാത്തപ്രദർശനം രണ്ടാമത്തേതിലും വ്യംഗ്യം.

“സദൃശം ഖലു സോമാദേകാന്തരസ്യ” (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 188. ഉർവശിയെ അസുരകേശിയുടെ പിടിയിൽനിന്നു താൻ രക്ഷിക്കാമെന്ന് പുരൂരവസ്സ് ഏറ്റപ്പോൾ അവളുടെ സഖികളായ അപ്സരസ്സുകൾ പറയുന്നു: “സോമവംശത്തിൽ പിറന്നവനു ചേർന്നതുതന്നെ.” ‘തവ’ എന്ന മധ്യമപുരുഷനുപകരം ‘സോമാദേകാന്തരസ്യ’ എന്ന് പ്രഥമപുരുഷൻ. സോമവംശത്തിന്റെ പാരമ്പര്യമാഹാത്മ്യം വ്യംഗ്യം.

രഥാംഗനാമൻ വിയുതോ രഥാംഗശ്രോണിബിംബയാ
അയം ത്വാം പൃച്ഛതി രഥീ മനോരഥശതൈർവൃതഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 18. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് കാട്ടിൽ അലഞ്ഞുനടക്കുമ്പോൾ കണ്ടുമുട്ടിയ ചക്രവാകത്തോട് പറയുന്നു: ചക്രവാകമേ! രഥചക്രംപോലുള്ള നിതംബത്തോടുകൂടിയ പ്രിയതമയെപ്പിരിഞ്ഞ, നൂറുകണക്കിന് മനോരാജ്യങ്ങളാൽ ചുറ്റപ്പെട്ട ഈ രാജാവ് നിന്നോട് ചോദിക്കുന്നു) ‘അഹം’ എന്ന ഉത്തമപുരുഷന്റെ സ്ഥാനത്ത് ‘അയം രഥീ’ എന്ന പ്രഥമപുരുഷപ്രയോഗം. വിനയം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

രാജാ – ... നന്വയമാരാധയിതാ ജനസ്തവ സമീപേ വർത്തതേ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 424. ശകുന്തളയുടെ കാമാവസ്ഥ ഒളിഞ്ഞുനിന്നു കണ്ട ദുഷ്യന്തൻ തക്ക സമയത്ത് തക്ക സമയത്ത് അവളുടെ അടുത്തെത്തി ആശയങ്ങളെല്ലാം കൈമാറിയതിനുശേഷം കാമിനീകാമുകന്മാരെ മാത്രം തനിച്ചാക്കി അനസൂയാ–പ്രിയംവദമാർ അവിടെനിന്നു പോകുമ്പോൾ രണ്ടാളും പോയതിൽ വ്യസനിക്കുന്ന അവളുടെ മുൻപിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ട് പറയുന്നു: “ശുശ്രൂഷിക്കാൻ ആൾ നിന്റെ മുൻപിൽത്തന്നെയുണ്ടല്ലോ.”) ‘അഹം’ എന്ന ഉത്തമപുരുഷനുപകരം ‘അയമാരാധയിതാ ജനഃ’ എന്ന് പ്രഥമപുരുഷപ്രയോഗം. പ്രണയദാസ്യംകൊണ്ടുള്ള വിനയം വ്യംഗ്യം.

(ഇ) ഉപഗ്രഹവൈചിത്ര്യവക്രത

ആത്മനേപദ–പരസ്മൈപദങ്ങളെയാണ് ഉപഗ്രഹമെന്നു പറയുന്നത്. വർണ്യവസ്തുവിന്റെ ഔചിത്യസൗന്ദര്യം പ്രതിപാദിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി ആത്മനേപദ–പരസ്മൈപദങ്ങളിലൊന്ന് പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്ത് ഉപഗ്രഹവൈചിത്ര്യവക്രത.

തസ്യാപരേഷ്വപി മൃഗേഷു ശരാന്മുമുക്ഷോഃ
കർണാന്തമേത്യ ബിഭിദേ നിബിഡോപി മുഷ്ടിഃ
ത്രാസാതിമാത്രചടുലൈഃ സ്മരതഃ സുനേത്രൈഃ
പ്രൗഢപ്രിയാനയനവിഭ്രമചേഷ്ടിതാനി.

(*രഘുവംശം*, 9. 58. മറ്റു മാനുകളുടെ മേലും അമ്പ് വിടാനൊരുമ്പെട്ട അദ്ദേഹത്തിന്റെ പിടി മുറുകിയ അമ്പിൻപിടിത്തം പോലും അമ്പെപ്പേടിച്ചു പതറുന്ന ഓമനക്കണ്ണുകളെക്കൊണ്ട് പ്രൗഢയായ പ്രിയതമയുടെ കണ്ണിലുണ്ടാവുന്ന വിലാസചേഷ്ടകള ഓർത്തുപോയതുകാരണം ചെവിക്കടയ്ക്കൽവെച്ച് അഴഞ്ഞുപോയി.) ‘ബിഭിദേ’ എന്നിടത്തെ ആത്മനേപദപ്രയോഗം കൈപ്പിടി താനേ അയഞ്ഞുപോയി എന്ന പ്രതീതിയുളവാക്കിക്കൊണ്ട് സഹൃദയഹൃദയങ്ങളെ ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുന്നു.

നിഷ്കമ്പവൃക്ഷം നിഭൃതദ്വിരേഫം
മൂകാണ്ഡജം ശാന്തമൃഗപ്രചാരം
തച്ഛാസനാത് കാനനമേവ സർവം
ചിത്രാർപ്പിതാരംഭമിവാവതസ്ഥേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 42. അദ്ദേഹത്തിന്റെ – നന്ദികേശ്വരന്റെ – ശാസനംകൊണ്ട്, ആ കാടാകെത്തന്നെ, മരങ്ങളുടെ അനക്കമറ്റ്, വണ്ടുകളൊതുങ്ങി, പക്ഷികൾ മിണ്ടാതായി, മാനുകളുടെ പാച്ചിലടങ്ങി, അതത് ചെയ്‌വാനൊരുങ്ങിയ നിലയിൽ എഴുതപ്പെട്ട ചിത്രംപോലായി നിലകൊണ്ടു.) ‘അവതസ്ഥേ’ എന്ന ആത്മനേപദപ്രയോഗം ആ അവസ്ഥാനത്തിന് ആത്മതൃപ്തിയല്ലാതെ മറ്റൊരു ഫലവും വിവക്ഷിതമല്ലെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

കശ്ചിത്കാന്താവിരഹഗുരുണാ സ്വാധികാരാത് പ്രമത്തഃ
ശാപേനാസ്തംഗമിതമഹിമാ വർഷഭോഗ്യേണ ഭർതുഃ
യക്ഷശ്ചക്രേ ജനകതനയാസ്നാനപുണ്യോദകേഷു
സ്നിഗ്ധച്ഛായാതരുഷു വസതിം രാമഗിര്യാശ്രമേഷു.

(*മേഘദൂതം*, 1. 1. ഒരു യക്ഷൻ തന്റെ കാര്യഭാരത്തിൽ പിഴ പറ്റുകയാൽ പ്രിയാവിരഹംകൊണ്ടു കനത്തതും ഓരാണ്ടനുഭവിക്കേണ്ടതുമായ ശാപത്താൽ മഹിമാവ് മറഞ്ഞുപോയി, ജനകാത്മജയുടെ നീരാട്ടത്താൽ പാവനമായിട്ടുള്ള ജലാശയങ്ങളോടും മുറ്റിയ

തണൽ വിരിക്കുന്ന മരങ്ങളടും കൂടിയ രാമഗിരിയുടെ ആശ്രമസ്ഥാനങ്ങളിൽ പാർത്തുവന്നു.) ഇവിടെ പ്രയോഗിച്ചിക്കുന്നത് 'ചക്രേ' എന്ന ആത്മനേപദമാണ്, 'ചകാര' എന്ന പരസ്മൈപദമല്ല. പ്രിയാസമാഗമവ്യഗ്രമെങ്കിലും, യക്ഷൻ തന്റെ മനസ്സിനെ, ശാപവശാൽ, അടക്കിനിർത്തി പണിപ്പെട്ട് താമസിച്ചു എന്ന് ധ്വനിക്കുന്നു.

നാരദഃ – "വിജയതാം മധ്യമലോകപാലഃ." (രാജാവ് ജയിച്ചാലും!)

രാജാ – "ഭഗവന്നഭിവാദയേ." (ഭഗവാനേ, ഞാൻ അഭിവദനം ചെയ്യുന്നു.) (*വിക്രമോർവശീയം* അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 303), വിജയതാം, അഭിവാദയേ എന്നീ രണ്ടിടത്തും ആത്മനേപദം. ആശംസയും അഭിവാദനവും, രണ്ടും, വക്താക്കളുടെ ആത്മതുഷ്ടിക്കുവേണ്ടിയാണെന്നു വ്യംഗ്യം.

(എഫ്) ഉപസർഗനിപാതജനിതപദവക്രത

ഉപസർഗങ്ങളും നിപാതങ്ങളും രസാദികളെ ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നതിനു വേണ്ടി വൈചിത്ര്യപൂർവം പ്രയോഗിക്കുന്നിടത്ത് ഉപസർഗനിപാതജനിതപദവക്രത.

ലജ്ജാ തിരശ്ചാം യദി ചേതസി സ്യാ–
ദസംശയം പർവതരാജപുത്ര്യാഃ
തം കേശപാശം പ്രസമീക്ഷ്യ കുര്യുർ–
ബാലപ്രിയത്വം ശിഥിലം ചമര്യഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 48. തിര്യക്കുകളുടെമനസ്സിൽ നാണമുണ്ടാകുമെങ്കിൽ, സംശയമില്ല, ചമരമാൻപേടകൾ പർവതരാജപുത്രിയുടെ ആ പൂഞ്ചായൽ നോക്കിക്കണ്ടിട്ട് സ്വന്തം വാലിന്മേലുള്ള പ്രതിപത്തി അഴച്ചുവിട്ടേനേ!) 'പ്രസമീക്ഷ്യ' എന്നിടത്തെ പ്ര (പ്രകർഷേണ, അധികം), സം (സമ്യക്, വഴിപോലെ), എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ, അവ ശരിക്കു കണ്ടിരുന്നെങ്കിൽ ഇതുപോലെ സംഭവിക്കുമായിരുന്നുവെന്നുവെന്ന് ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

സർവോപമാദ്രവ്യസമുച്ചയേന
യഥാപ്രദേശം വിനിവേശിതേന
സാ നിർമിതാ വിശ്വസൃജാ പ്രയത്നാ–
ദേകസ്ഥസൗന്ദര്യദിദൃക്ഷയേവ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 49. ഒരിടത്ത് ഒത്തുചേർന്ന സൗന്ദര്യം കാണാനിച്ഛിച്ചിട്ടാവാം, ലോകസ്രഷ്ടാവിനാൽ അവൾ ഉപമാവസ്തുക്കളെല്ലാം സംഭരിച്ച് തക്ക സ്ഥാനങ്ങളിൽ തക്കവിധം ചേർത്തിണക്കി പാടുപെട്ട് സൃഷ്ടിക്കപ്പെട്ടു.) വിനിവേശിതേന, പ്രയത്നാത് എന്നിവിടങ്ങളിലെ വി (വിശേഷമായി), നി (നിതരാം, ഏറ്റവും), പ്ര (പ്രകർഷത്തോടു

കൂടി) എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ സൃഷ്ക്കാനുള്ള ആ ചേർത്തിണക്കലിന്റെയും പാടുപെടലിന്റെയും സൂക്ഷ്മതയും ശ്രദ്ധയും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

അനർഘ്യമർഘ്യേണ തമദ്രിനാഥഃ
സ്വർഗൗകസാമർച്ചിതമർച്ചയിത്വാ
ആരാധനായാസ്യ സഖീസമേതാം
സമാദിദേശ പ്രയതാം തനൂജാം.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 57. അദ്രീശ്വരൻ വിണ്ണവരാൽ അർച്ചിക്കപ്പെട്ടവനുമായ അദ്ദേഹത്തെ ജലഗന്ധപുഷ്പാദികൊണ്ടർച്ചിച്ചിട്ട്, ഇദ്ദേഹത്തെ ആരാധിച്ചുപോരുവാൻ പരിശുദ്ധയായ പുത്രിയെ സഖികളോടുകൂടി ഏർപ്പെടുത്തിനിർത്തി.) സമാദിദേശ എന്ന ക്രിയയിലെ സം, ആ(ങ്) എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ഹിമവാൻ മകളെ അതിഥിപൂജയ്ക്കായി ഏർപ്പെടുത്തിനിർത്തിയതിലെ ശ്രദ്ധാദരാദികൾ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

അവചിതബലിപുഷ്പാ വേദിസമ്മാർഗദക്ഷാ
നിയമവിധിജലാനാം ബർഹിഷാം ചോപനേത്രീ
ഗിരിശമുപചചാര പ്രത്യഹം സാ സുകേശീ
നിയമിതപരിഖേദാ തച്ഛിരശ്ചന്ദ്രപാദൈഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 59. ആ പൂങ്കുഴലാൾ പൂജാപുഷ്പങ്ങൾ അറുത്തുകൊണ്ടുവന്നും ശിവൻ തപസ്സിരിക്കുന്ന തിണ്ണ അടിച്ചുതളിച്ചും വ്രതാനുഷ്ഠാനങ്ങൾക്കുള്ള ജലവും ദർഭയും കൊണ്ടുവന്നും നിത്യവും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശിരസ്സിലുള്ള ചന്ദ്രന്റെ കിരണങ്ങളേറ്റ് തളർച്ച പോക്കിക്കൊണ്ടും ഗിരിശനെ ഉപചരിച്ചുപോന്നു.) 'സുകേശി'യിലെ 'സു' തലമുടിയുടെ അഴകിനെയും 'വേദിസമ്മാർഗ' എന്നതിലെ 'സം' അടിച്ചുതളിയുടെ വെടിപ്പിനെയും ഉപനേത്രീ, ഉപചചാര എന്നിവയിലെ 'ഉപ' ജലദർഭാദികൾ കൊണ്ടുവെക്കുന്നതിലെയും ശുശ്രൂഷയിലെയും അടുപ്പത്തെയും 'പരിഖേദ'ത്തിലെ 'പരി' ഖേദത്തിന്റെ ആധിക്യത്തെയും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

പ്രതിഗ്രഹീതും പ്രണയിപ്രിയത്വാത്
ത്രിലോചനസ്താമുപചക്രമേ ച
സമ്മോഹനം നാമ ച പുഷ്പധന്വാ
ധനുഷ്യമോഘം സമധത്ത ബാണം.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 66. മുക്കണ്ണൻ പ്രണയിജനത്തിലുള്ള പ്രീതിമൂലം അതിനെ കൈക്കൊള്ളാൻ തുടങ്ങുകയും ചെയ്തു. പൂവില്ലൻ സമ്മോഹനമെന്ന പാഴാകാത്ത അമ്പിനെ വില്ലിൽ തൊടുക്കുകയും ചെയതു.) പ്രതിഗ്രഹീതും എന്നതിലെ 'പ്രതി' സ്വീകരണത്തിലെ

പ്രതികരണത്തെയും ഉപചക്രമേ' എന്ന ക്രിയ തുടങ്ങലിലെ അടുപ്പത്തെയും 'സമധത്ത' എന്ന ക്രിയയിലെ സം തൊടുക്കലിന്റെ ശക്തിയുക്തതയെയും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

ലക്ഷീകൃതസ്യ ഹരിണസ്യ ഹരിപ്രഭാവഃ
പ്രേക്ഷ്യ സ്ഥിതാം സഹചരീം വ്യവധായ ദേഹം
ആകർണകൃഷ്ടമപി കാമിതയാ സ ധന്വീ
ബാണം കൃപാമൃദുമനാഃ പ്രതിസഞ്ജഹാര.

(*രഘുവംശം,* 9. 57. ലാക്ക് വെച്ച ആണ്മാനിന്റെ ഉടൽ മറച്ചുകൊണ്ടിരുന്ന സഹചാരിണിയായ പ്രിയയെ കണ്ടപ്പോൾ ഇന്ദ്രനൊത്ത മഹിമാവുള്ളവനും മികച്ച വില്ലാളിയുമായ അദ്ദേഹം പ്രണയാഭിജ്ഞനാകയാൽ കരളലിഞ്ഞ് തൊടുത്ത് ചെവിവരെ വലിച്ചിരുന്നിട്ടും അമ്പിനെ പിൻവലിച്ചുകളഞ്ഞു.) 'പ്രതിസഞ്ജഹാര' എന്ന ക്രിയയിലെ പ്രതി, സം എന്നീ ഉപസർഗങ്ങളുടെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം വക്രതാസ്പദം. രാജാവിന്റെ പ്രിയതമാസ്മൃത്യുദ്ബോധകത്വം വ്യംഗ്യം.

നീവാരാഃ ശുകഗർഭകോടരമുഖഭ്രഷ്ടാസ്തരൂണാമധഃ
പ്രസ്നിഗധാഃ ക്വചിദിംഗുദീഫലഭിദഃ സൂച്യന്ത ഏവോപലാഃ
വിശ്വാസോപഗമാദഭിന്നഗതയഃ ശബ്ദം സഹന്തേ മൃഗാ–
സ്തോയാധാരപഥാശ്ച വല്ക്കലശിഖാനിഷ്യന്ദരേഖാങ്കിതാഃ

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 13. മരങ്ങളുടെ ചുവട്ടിൽ അതാ, തത്തപ്പൊത്തിൻമുഖത്തുനിന്നു കൊഴിഞ്ഞ വരിനെന്മണികൾ; ചിലേടത്ത് പാറപ്പുറത്തു കാണുന്ന എണ്ണമിനുപ്പ് ഓടൽക്കായ കുത്തിച്ചതച്ചതിനെ സൂചിപ്പിക്കുന്നു; മാനുകൾ ഇണങ്ങിയവയായതുകൊണ്ട് തേരിന്റെ ഒച്ച കേട്ടിട്ടും ഓടിപ്പോകുന്നില്ല; ജലാശയങ്ങളിലേക്കുള്ള വഴികളിൽ നീളെ മരവുരിത്തമ്പുകളിൽനിന്നു വാർന്ന വെള്ളത്തിന്റെ വരകളുമുണ്ട്.) പ്രസനിഗ്ധാഃ എന്നതിലെ പ്ര എന്ന ഉപസർഗം പ്രകർഷം (ആധിക്യം) ദ്യോതിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ഓടൽക്കായകളുടെ ജലമയത്വം വാച്യമായും ആശ്രമത്തിന്റെ സൗന്ദര്യാതിശയം വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

ഗണദാസൻ രാജാവിനോട്: "മയാ സുതീർഥാദഭിനയവിദ്യാ സുശിക്ഷിതാ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 33. ഞാൻ നല്ല ഗുരുവിന്റെ അടുക്കൽനിന്ന് അഭിനയവിദ്യ നല്ലവണ്ണം പഠിച്ചവനാണ്.) ഇവിടത്തെ 'സു' എന്ന രണ്ടുപസർഗങ്ങളും ഗണദാസന്റെ അനിതരസാധാരണമായ അഭിനയപാടവം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

മാമിയമഭ്യുത്തിഷ്ഠതി ദേവീ വിനയാദനുത്ഥിതാ പ്രിയയാ
വിസ്തൃതഹസ്തകമലയാ നരേന്ദ്രലക്ഷ്മ്യാ വസുമതീവ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 5. 6. എന്റെ പ്രിയയോടൊപ്പം ഈ രാജ്ഞി വിനയത്തോടെ, വിരിഞ്ഞ കൈത്താമരയോടുകൂടിയ രാജലക്ഷ്മിയോടൊപ്പം ഭൂമി എന്നപോലെ, എന്നെ സ്വാഗതം ചെയ്യാൻ എഴുന്നേൽക്കുന്നു.) 'അഭ്യുത്തിഷ്ഠതി' എന്ന ക്രിയയിലെ അഭി, ഉത് എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ രാജ്ഞിയുടെ രാജാവിനോടുള്ള ആഭിമുഖ്യം ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

ചിത്രലേഖാ – "സഖി ഉർവശി! പര്യവസ്ഥാപയാത്മാനം. അനപ്സരേവ പ്രതിഭാതി മേ." (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ 191. സഖീ ഉർവശീ, തന്നത്താൻ ആശ്വസിക്കൂ. നീ അപ്സരസ്സല്ലാത്തവളെപ്പോലെ എനിക്കു തോന്നുന്നു.) 'പര്യവസ്ഥപയ' എന്ന ക്രിയയിലെ പരി, അവ എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ, മറ്റുള്ളവരെ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നതിനേക്കാൾ അവൾക്ക് തന്നത്താൻ ആശ്വസിക്കാൻ കഴിവുണ്ടെന്ന് വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

രമ്യാസ്തപോധനാനാം
പ്രതിഹതവിഘ്നാഃ ക്രിയാഃ സമവലോക്യ
ജ്ഞാസ്യസി കിയദ്ഭുജോ മേ
രക്ഷതി മൗർവീകിണാങ്ക ഇതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 12. ദുഷ്യന്തനോട് വൈഖാനസവാക്യം. തപോധനന്മാരുടെ ക്രിയകൾ വിഘ്നമില്ലാതെ ഭംഗിയിൽ നടക്കുന്നതു കണ്ട് അങ്ങയ്ക്കു മനസ്സിലാക്കാം, ഞാൺതഴമ്പുറ്റ സ്വന്തം കൈ എത്രത്തോളം രക്ഷ ചെയ്യുന്നുണ്ടെന്ന്.) 'സമവലോക്യ' എന്ന ലുബന്താവ്യയത്തിലെ സം, അവ എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ആശ്രമാവലകനം വളരെ വിസ്തരിച്ചാവുന്നത് തങ്ങൾക്ക് ഏറെ സന്തോഷപ്രദമാവുമെന്ന വൈഖാനസാഭിപ്രായം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

സ്ഥിതാഃ ക്ഷണം പക്ഷ്മസു താഡിതാധരാഃ
പയോധരോത്സേധനിപാതചൂർണിതാഃ
വലീഷു തസ്യാഃ സ്ഖലിതാഃ പ്രപേദിരേ
ചിരേണ നാഭിം പ്രഥമോദബിന്ദവഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 24. ആദ്യത്തെ നീർത്തുള്ളികൾ അവളുടെ ഇടതൂർന്ന ഇമരോമങ്ങളിൽ തെല്ലിട നിന്ന് കീഴിച്ചുണ്ടത്തു ചെന്നടിച്ച് മുലകളുടെ മുഴുപ്പിൽ വീണുപൊടിഞ്ഞ് വലികളിൽ തട്ടിത്തടഞ്ഞ് വളരെ താമസിച്ച് ആഴമുള്ള നാഭിയിൽ ചെന്നുപൂകി.) 'ചിരേണ' എന്ന അവ്യയപ്രയോഗവൈചിത്ര്യം, നീർത്തുള്ളികൾ നാഭി പൂകാൻ വളരെ സമയമെടുത്തു എന്ന് വാച്യമായും അതിനു കാരണമായ ഇടതൂർമ, നാഭിയുടെ ആഴം, തപസ്സിലെ നീണ്ടുനിവർന്നുള്ള ഇരിപ്പ്, പെട്ടെന്ന് വെള്ളത്തുള്ളി തട്ടിയിട്ടും അനങ്ങിപ്പോകാത്ത ദ്വന്ദ്വസഹത, അംഗങ്ങളുടെ സൗഭാഗ്യവിശേഷങ്ങൾ മുതലാവ വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പി

ക്കുന്നു.

ശാന്തമിദമാശ്രമപദം,
സ്ഫുരതി ച ബാഹുഃ കുതഃ ഫലമിഹാസ്യ?
അഥവാ ഭവിതവ്യാനാം
ദ്വാരാണി ഭവന്തി സർവത്ര.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 14. ഈ ആശ്രമപ്രദേശം ശാന്തമാണ്, കൈ തുടിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു, ഇതിനിവിടെ ഫലമെങ്ങനെ? അഥവാ, വരാൻവെച്ചവയ്ക്ക് എവിടെയും വാതിലുകളുണ്ടാവും.) ഈ ശ്ലോകത്തിലെ 'ച' എന്ന സമുച്ചയനിപാതം, വരാൻ പോകുന്ന ശകുന്തളാസമാഗമവും തുടർന്നുള്ള ഗാന്ധർവവിവാഹവും ആത്യന്തികമായി തന്റെ വംശം നിലനിർത്തേണ്ടുന്ന സർവദമനന്റെ ആവിർഭാവവുമെല്ലാം ശുഭശകുനദ്വാരാ ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

വിഭൂഷണോദ്ഭാസി പിനദ്ധഭോഗി വാ
ഗജാജിനാലംബി ദുകൂലധാരി വാ
കപാലി വാ സ്യാദഥവേന്ദുശേഖരം
ന വിശ്വമൂർത്തേരവധീരിതം വപുഃ.

(*കുമാരസംഭവം,* 5. 78. ആഭരണങ്ങളെക്കൊണ്ടു ശോഭിക്കുന്നതോ പാമ്പുകളെ അണിഞ്ഞതോ ആനത്തോൽ ചുറ്റിയതോ പട്ടുടയാട പൂണ്ടതോ തലയോടണിഞ്ഞതോ ചന്ദ്രനെ ചൂടിയതോ ആയിരിക്കാം – വിശ്വമൂർത്തിയുടെ ശരീരം ഇന്ന വിധമെന്നു തീർച്ചപ്പെട്ടിട്ടില്ല.) 'വാ' എന്ന വികല്പനിപാതങ്ങളുടെ വൈചിത്ര്യം, വിശ്വത്തിലെ നല്ലതും തീയതുമെല്ലാം വിശ്വമൂർത്തിയിലുണ്ടാവുക സ്വാഭാവികമാണെന്നും തനിക്കതിൽ നോട്ടമേയില്ലെന്നും പരമേശ്വരപ്രേമത്തിന് ഇളക്കം തട്ടിക്കാൻ അതിനൊന്നും സാധ്യമല്ലെന്നുമുള്ള പാർവതിയുടെ അചഞ്ചലമനസ്കതയെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

സാ ദുഷ്പ്രധർഷാ മനസാപി ഹിംസ്രൈ–
രിത്യദ്രിശോഭാപ്രഹിതേക്ഷണേന
അലക്ഷിതാഭ്യുത്പതനോ നൃപേണ
പ്രസഹ്യ സിംഹഃ കില താം ചകർഷ.

(*രഘുവംശം*, 2. 27. അവൾ ദുഷ്ടമൃഗങ്ങൾക്ക് മനസ്സുകൊണ്ടുപോലും ആക്രമിക്കാവുന്നവളല്ലല്ലോ എന്നുവെച്ച് കണ്ണോന്നയച്ച രാജാവിന്റെ ദൃഷ്ടിയിൽ പെടാതെ ചാടിവീണ ഒരു സിംഹം അവളെ കടന്നുവലിച്ചിട്ടുപോൽ.) ഇവിടത്തെ 'കില' എന്ന അവ്യയം, വഴിയേ വ്യക്തമാകാൻ പോകുന്നപോലെ , ഈ സംഗതി പരമാർഥമല്ലെന്ന് ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

അനേന സംബന്ധമവാപ്യ ദിഷ്ട്യാ

മനോരഥപ്രാർഥിതമീശ്വരേണ
മൂർധാനമാളി! ക്ഷിതിധാരണോച്ച–
മുച്ചൈസ്തരാം വക്ഷ്യതി ശൈലരാജഃ.

(*കുമാരസംഭവം,* 7. 68. തോഴീ! ഭാഗ്യംതന്നെ; പർവതരാജൻ ഈ ഈശ്വരനോട് 'മനോരാജ്യം കണ്ടിരുന്ന' ചാർച്ച കൈവരികയാൽ, ഭൂമിയെ ചുമക്കുന്നതിനാൽ ഉയർന്ന തന്റെ ശിരസ്സിനെ ഏറെ ഉയർത്തിപ്പിടിക്കും.) 'ഉച്ചൈസ്തരാം' എന്ന അവ്യയം, തലയുയർത്തിപ്പിടിക്കലിന്റെ അത്യൗന്നത്യം വാച്യമായും യശോവ്യാപ്തി വ്യംഗ്യമായും പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നു.

ഏകൈശ്വര്യേ സ്ഥിതോപി പ്രണതബഹുഫലേ
യഃ സ്വയം കൃത്തിവാസാഃ,
കന്താസമ്മിശ്രദേഹോപ്യവിഷയമനസാം
യഃ പരസ്താദ് യതീനാം,
അഷ്ടാഭിർയസ്യ കൃത്സ്നം ജഗദപി തനുഭിർ–
ബിഭ്രതോ നാഭിമാനഃ.
സന്മാർഗാലോകനായ വ്യപനയതു സ വ–
സ്താമസീം വൃത്തിമീശഃ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 1. 1. അദ്വിതീയൈശ്വര്യത്തിൽ നിലകൊള്ളുന്നവനും ആശ്രയിച്ചവർക്ക് ധാരാളം ഫലം നൽകുന്നവനെങ്കിലും ആരാണോ സ്വയം ആനത്തോലുടുക്കുന്നത്, പ്രിയതമയുമായി കലർന്ന ശരീരത്തോടുകൂടിവനെങ്കിലും ആരാണോ വിഷയസ്പർശമേൽക്കാത്ത മഹർഷിമാർക്കുമപ്പുറത്തുള്ളവൻ, എട്ടു മൂർത്തികളെക്കൊണ്ട് ലോകം മുഴുവൻ ഭരിക്കുന്ന ആർക്കാണോ ഞാനെന്ന ഭാവമില്ലാത്തത്, ആ പരമേശ്വരൻ നല്ല വഴി കാട്ടിത്തരുന്നതിന് നമ്മുടെ തമോവൃത്തിയെ നശിപ്പിക്കട്ടെ.) ആദ്യത്തെ മൂന്നു വരികളിലെ 'അപി' എന്ന അവ്യയങ്ങൾ പരമേശ്വരനിലെ പ്രകടമായ വൈരുധ്യങ്ങളും അതോടൊപ്പം ആത്യന്തികമായി നമുക്ക് വഴി കാട്ടിത്തരാൻ കഴിവുള്ള ഒരേ ഒരീശൻ അവിടുന്നാണെന്നും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

മുഹുരംഗുലിസംവൃതാധരോഷ്ഠം
പ്രതിഷേധാക്ഷരവിക്ലബാഭിരാമം
മുഖമംസവിവർത്തി പക്ഷ്മളാക്ഷ്യാഃ
കഥമപ്യുന്നമിതം ന ചുംബിതം *തു.*

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* 3. 22. പലപാട് വിരൽകൊണ്ട് ചുണ്ട് പൊത്തിയും അരുതെന്ന് അരുമയായി ഉരിയാടിയും ചുമലിലേക്കു തിരിച്ച മൈക്കണ്ണാളുടെ മുഖത്തെ ഒരുവിധം പൊങ്ങിച്ചിട്ടും ചുംബിക്കാൻ പറ്റിയില്ല.) 'തു' എന്ന അവ്യയത്തിന്റെ പ്രയോഗവൈചിത്ര്യം, പശ്ചാത്താപത്തെ സൂചിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ആ ചുംബനശ്രമമെങ്കിലും

സാധിച്ചല്ലോ എന്ന കൃതകൃത്യത മുഖേന സംഭോഗരസം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. അതിന്റെ സ്ഥാനം അവസാനമായതും ഇതിന് ഉപോൽബലകമാകുന്നു.

ത്വാം കാമിനോ മദനദൂതിമുദാഹരന്തി
മാനാവഭംഗനിപുണം ത്വമമോഘമസ്ത്രം;
താമാനയ പ്രിയതമാം മമ വാ സമീപം,
മാം വാശു കളഭാഷിണി! യത്ര കാന്താ.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 4. 11. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് കാട്ടിൽ അലഞ്ഞുനടക്കവേ കണ്ട ഒരു പെൺകുയിലിനോട് പറയുന്നു: കാമികൾ നിന്നെ കാമദൂതികൾ എന്നു പറയാറുണ്ട്. പ്രേമകലഹം തീർക്കുന്നതിൽ നിഷ്ഫലമല്ലാത്ത ശരവുമാണ് നീ. അതുകൊണ്ട് ഒന്നുകിൽ നീ എന്റെ ആ പ്രിയതമയെ എന്റെ അടുക്കലേക്കു കൊണ്ടുവരിക; അല്ലെങ്കിൽ, അല്ലയോ അവ്യക്തമധുരമായി സംസാരിക്കുന്നവളേ! എന്നെ വേഗത്തിൽ കാന്ത ഉള്ളിടത്തേക്ക് കൊണ്ടുപോവുക.) വാ എന്ന വികല്പനിപാതങ്ങൾ പുരൂരവസ്സിന്റെ വിരഹോന്മാദാവസ്ഥയെയും ഉർവശിയോടുള്ള പ്രേമാതിശയത്തെയും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

കഴിഞ്ഞ മൂന്നധ്യായങ്ങളിൽ വർണവിന്യാസവക്രത, പദപൂർവാർധവക്രത, പ്രത്യയാശ്രയവക്രത എന്ന ആദ്യത്തെ മൂന്നു വക്രതകളെ അടിസ്ഥാനപ്പെടുത്തിയുള്ള കാളിദാസകാവ്യ–നാടകനിരൂപണമാണ് നടന്നത്. അടുത്ത അധ്യായം വാക്യവക്രതയെ ആസ്പദമാക്കിയുള്ള കാളിദാസകൃതികളുടെ നിരൂപണമാണ്.

★

7. വാക്യവക്രത

വക്രോക്തിജീവിതം മൂന്നാമുന്മേഷത്തിൽ വാക്യവക്രത സപ്രപഞ്ചം വിശദീകരിക്കുന്നു. അർഥാലങ്കാരവൈചിത്ര്യത്തെയാണ് വാക്യവക്രത എന്നതുകൊണ്ട് വിവക്ഷിക്കുന്നത്. രസവത്, ദീപകം, രൂപകം, അപ്രസ്തുതപ്രശംസ, പര്യായോക്തം, വ്യാജസ്തുതി, ഉൽപ്രേക്ഷ, അതിശയോക്തി, ഉപമ, ശ്ലേഷം, വ്യതിരേകം, വിരോധം, ദൃഷ്ടാന്തം, അർഥാന്തരന്യാസം, ആക്ഷേപം, വിഭാവന, സസന്ദേഹം, അപഹ്നുതി, സംസൃഷ്ടി, സങ്കരം എന്നിങ്ങനെ ഇരുപത് അലങ്കാരങ്ങളെ മാത്രമേ കുന്തകൻ അംഗീകരിക്കുന്നുള്ളൂ. മറ്റ് ആലങ്കാരികർ എണ്ണിയെണ്ണിപ്പറഞ്ഞ മറ്റനേകം അലങ്കാരങ്ങളിൽ മിക്കതും വിശേഷിച്ച് ചമൽക്കാരമൊന്നുമില്ലാത്തവയോ ബാക്കിയുള്ളവ ഈ ഇരുപതിൽ ഏതിലെങ്കിലും അന്തർഭവിപ്പിക്കാവുന്നവയോ ആണെന്നത്രേ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മതം. വിച്ഛിത്തിവിശേഷമാണ് അലങ്കാരവിഭജനത്തിൽ കുന്തകൻ സ്വീകരിച്ച ഒരു മാനദണ്ഡം. വിച്ഛിത്തിവിശേഷമെന്നാൽ സൗന്ദര്യവിശേഷം. കവിപ്രതിഭാ നിർവർത്തിതത്വ മാണ് മറ്റൊന്ന്. അതായത്, കവിപ്രതിഭകൊണ്ട് നിർമിക്കപ്പെടുന്നത്. ആനന്ദവർധനൻ *ധ്വന്യാലോക*ത്തിൽ ഗുണം, രീതി മുതലായ മറ്റു കാവ്യഘടകങ്ങളെപ്പോലെ അലങ്കാരവും രസൈകതാനമാവണമെന്നു നിഷ്കർഷിക്കുന്നു. കർണന്റെ കവചകുണ്ഡലങ്ങളെപ്പോലെ അടർത്തിമാറ്റിയാൽ ചോര പൊടിയുന്നവയാണ് ധ്വനികാവ്യത്തിലെ അലങ്കാരങ്ങളെന്നർഥം. രുയ്യകന്റെ *അലങ്കാരസർവസ്വം*, ജഗന്നാഥന്റെ *രസഗംഗാധരം* മുതലായ മറ്റു പ്രമുഖസംസ്കൃതസാഹിത്യശാസ്ത്രഗ്രന്ഥങ്ങൾ നൽകുന്ന അലങ്കാരവീക്ഷണവും ഇതുതന്നെയത്രേ. കാളിദാസകൃതി കളിൽ നിന്ന് ഉദാഹരണങ്ങൾ കാണിക്കാം.

1. രസവത്

സരസത്വസമ്പാദനംകൊണ്ടും സഹൃദയഹൃദയാഹ്ലാദകത്വംകൊണ്ടും രസത്തിനു തുല്യമായി നിലകൊള്ളുന്ന രൂപകാദിയായ അലങ്കാരം രസവദലങ്കാരമാകുന്നു.

‘പത്യുഃ ശിരശ്ചന്ദ്രകലാമനേന
സ്പൃശേ’തി സഖ്യാ പരിഹാസപൂർവം
സാ രഞ്ജയിത്വാ ചരണൗ കൃതാശീർ–
മാല്യേന താം നിർവചനം ജഘാന.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 19. കാലടികളിൽ രാഗമണിയിച്ചതിനുശേഷം,

'ഇതുകൊണ്ട് നീ ഭർത്താവിന്റെ ശിരസ്സിലുള്ള അമ്പിളിത്തെല്ലിനെ സ്പർശിപ്പൂതാക' എന്നിങ്ങനെ കളിയായി സഖി ആശീർവദിച്ചപ്പോൾ അവൾ ഒന്നും മിണ്ടാതെ അവൾക്ക് മാലകൊണ്ട് ഒരടി കൊടുത്തു.) 'നിർവചനം ജഘാന' (മിണ്ടാതെ ഒരടി കൊടുത്തു) എന്നതുകൊണ്ട് ലജ്ജ, അവഹിത്ഥം, ഹർഷം, ഈർഷ്യ, സാധ്വസം, സൗഭാഗ്യം, അഭിമാനം മുതലായ ഭാവങ്ങൾ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെടുന്നുണ്ടെങ്കിലും പ്രസ്തുതവ്യംഗ്യം, 'മിണ്ടാതെ ഒരടി കൊടുത്തു' എന്നിങ്ങനെ ആ ആശീർവാദം ഇഷ്ടമല്ലെന്ന കുമാരീജനോചിതമായ വാച്യമായ അർഥത്താൽ അപ്രധാനമക്കപ്പെട്ടതിനാൽ രസവദലങ്കാരം.

2. ദീപകം

ഔചിത്യയുക്തവും അമ്ലാനവും സഹൃദയഹൃദയാഹ്ലാദകരവും അപ്രകടവുമായ വർണ്യങ്ങളുടെ ധർമത്തെ പ്രകടിപ്പിക്കുന്ന അലങ്കാരം ദീപകം. ഒന്ന് പലതിന്റെ പ്രകാശകമാകുന്ന ദീപകമാണത്ര അധികവും കാണുന്നത്.

സഞ്ചാരപൂതാനി ദിഗന്തരാണി
കൃത്വാ ദിനാന്തേ നിലയായ ഗന്തും
പ്രചക്രമേ പല്ലവരാഗതാമ്രാ
പ്രഭാ പതംഗസ്യ മുനേശ്ച ധേനുഃ.

(*രഘുവംശം*, 2. 15. തളിർത്തുടുപ്പ് പോലെ ചുകന്ന സൂര്യന്റെ പ്രഭയും മുനിയുടെ ധേനുവും ദിഗ്ഭാഗങ്ങളെ സഞ്ചാരത്താൽ പരിശുദ്ധമാക്കിയിട്ട് പകലറുതിയിൽ പാർപ്പിടത്തിലേക്കു പോകാൻ പുറപ്പെട്ടു. 'ഗന്തും പ്രചക്രമേ' (പോകാൻ പുറപ്പെട്ടു) എന്ന ക്രിയയിൽ 'പതംഗസ്യ പ്രഭാ' 'മുനേഃ ധേനുഃ' എന്നീ രണ്ടെണ്ണത്തിന്റെ അന്വയം. സൂര്യപ്രകാശത്തിന്റെ പ്രക്രമവും മുനിധേനുവിന്റെ പുറപ്പെടലും രണ്ടും രണ്ടു തരത്തിലുള്ളതാണെന്നു വൈചിത്ര്യം. മറ്റു ക്രിയകളിലും ഈ വൈചിത്ര്യം കാണാം. സൂര്യപ്രഭയോടൊപ്പം നിർത്തിയതുകൊണ്ട് മുനിധേനുവിന്റെ പവിത്രത ധ്വനിക്കുന്നു.)

തൈസ്ത്രയാണാം ശിതൈർബാണൈർയഥാപൂർവവിശുദ്ധിഭിഃ
ആയുർദേഹാതിഗൈഃ പീതം രുധിരം തു പതത്രിഭിഃ.

(*രഘുവംശം*, 12. 48. ആ മൂർച്ചയുള്ള അമ്പുകളാൽ ആദ്യത്തേതുപോലുള്ള വെടിപ്പോടുകൂടി ആ മൂന്നു പേരുടെ ആയുസ്സ് നുകരപ്പെട്ടു; ചോരയാകട്ടെ, പക്ഷികളാലും.) 'പീതം' എന്ന സുബന്തക്രിയയിൽ ആയുഃ, രുധിരം എന്നിവ അന്വയിക്കപ്പെടുന്നു. അമ്പുകൾ ചോര പുരളാനിടയാനാകാത്തത്ര വേഗത്തിൽ ഉടൽ തുളച്ചു കടന്നുപോയി എന്നു ദ്യോതിക്കുന്നു.

നൈതച്ചിത്രം, യദയമുദധിശ്യാമസീമാം ധരിത്രീം
ഏകഃ കൃത്സ്നാം നഗരപരിഘപ്രാംശുബാഹുർഭുനക്തി
ആശംസന്തേ സുരയുവതയോ ബദ്ധവൈരാ ഹി ദൈത്യൈ-
രസ്യാധിജ്യേ ധനുഷി വിജയം പൗരുഹൂതേ ച വജ്രേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 15. കോട്ടമതിൽത്തഴുതൊത്ത കൈകളുള്ള ഇദ്ദേഹം കടലാകുന്ന കറുത്ത അതിരോടുകൂടിയ മുഴുവൻ ഭൂമിയെയും ഭരിക്കുന്നത് അദ്ഭുതമല്ല; അസുരന്മാരുമായി വൈരത്തിലായ ദേവതരുണിമാർ ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ കുലയേറ്റിയ വില്ലിലും ഇന്ദ്രന്റെ വജ്രത്തിലുമാണല്ലോ വിജയമാശംസിക്കുന്നത്.) '(വിജയം) ആശംസന്തേ' എന്ന ക്രിയയിൽ ധനുഷി, വജ്രേ എന്നിവ അന്വയിക്കുന്നു. ദുഷ്യന്തൻ വീര്യത്തിൽ ഇന്ദ്രതുല്യനെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

3. രൂപകം

ഉപചാരം – ഒന്നിന്റെ മറ്റൊന്നിലുള്ള ആരോപം – സർവസ്വമായിട്ടുള്ള, വർണ്യത്തിന്റെ വിച്ഛിത്തിക്കു നിമിത്തമായി സാദൃശ്യം വഹിച്ചുകൊണ്ട് സ്വന്തം രൂപത്തെ മറ്റൊന്നിൽ അർപ്പിക്കുന്നത് രൂപകം.

വിസൃജ സുന്ദരി! സംഗമസാധ്വസം
മയി ചിരാത് പ്രഭൃതി പ്രണയോന്മുഖേ
പരിഗൃഹാണ ഗതേ സഹകാരതാം
ത്വമതിമുക്തലതാചരിതം മയി.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 4. 13. അഗ്നിമിത്രൻ മാളവികയോട് പറയുന്നു: കുറേക്കാലമായി പ്രണയത്തിലായ ഞാനുമായുള്ള സംഗമത്തെക്കുറിച്ചുള്ള ഭയം വെടിയൂ; തേന്മാവിന്റെ അവസ്ഥയെ പ്രാപിച്ച എന്നിൽ നീ കുരുക്കുത്തിമുല്ലവള്ളിയുടെ അവസ്ഥ സ്വീകരിക്കൂ.) അഗ്നിമിത്രനെ തേന്മാവായും മാളവികയെ കുരുക്കുത്തിമുല്ലവള്ളിയായും രൂപണം ചെയ്യുന്നു. ആ കാമിനീകമുകന്മാരുടെ, വിശേഷിച്ച് അഗ്നിമിത്രന്റെ സംഗമാഭിലാഷം വ്യംഗ്യം.

രാവണാവഗ്രഹക്ലാന്തമിതി വാഗമൃതേന സഃ
അഭിവൃഷ്യ മരുത്സസ്യം കൃഷ്ണമേഘസ്തിരോദധേ.

(*രഘുവംശം*, 10. 48. ഇപ്രകാരമുള്ള മൊഴിനീർകൊണ്ട് രാവണനാകുന്ന വരൾച്ചകൊണ്ട് നേടിയ വിണ്ണവർച്ചെടികളെ നനച്ചിട്ട് ആ കൃഷ്ണമേഘം മറഞ്ഞുപോയി.) വാക്കിനെ അമൃതായും രാവണനെ വരൾച്ചയായും വിണ്ണവരെ ചെടികളായും കൃഷ്ണനെ – വിഷ്ണുവെ – മേഘമായും രൂപണം ചെയ്യുന്നു. 'കൃഷ്ണമേഘം' ഉടനെ ഫല(സന്തതി)യുണ്ടാകുമെന്ന് ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

വിദ്യുല്ലേഖാകനകരുചിരം ശ്രീവിതാനം മമാഭ്രം
വ്യാധൂയന്തേ നിചുളതരുഭിർമഞ്ജരീചാമരാണി

ഘർമച്ഛേദാത്പടുതരഗിരോ വന്ദിനോ നീലകണ്ഠാ
ധാരാസാരോപനയനപരാ നൈഗമാഃ സാനുമന്തഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 4. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് വർഷകാലം തന്നെ രാജാവായി ഉപചരിക്കുന്നതായി സങ്കല്പിക്കുന്നു: ആകാശം എനിക്കു മിന്നലായ പൊന്നുകൊണ്ട് മനോഹരമായ മേലാപ്പ് കെട്ടിയിരിക്കയാണ്; ആറ്റുവഞ്ഞിമരങ്ങൾ പൂങ്കുലകളാകുന്ന ചാമരങ്ങൾ വീശുന്നു; വേനൽ പോയതുകൊണ്ട് മയിലുകൾ സമർഥമായ വാക്കുകൾകൊണ്ട് സ്തുതിക്കുന്ന വന്ദികളാകുന്നു; മലകൾ മഴകൊണ്ട് തിരുമുൽക്കാഴ്ച്ച വെക്കുന്ന കച്ചവടക്കാരത്രേ.) മിന്നലിനെ പൊന്നായും ആകാശത്തെ മേലാപ്പായും മയിലുകളെ സ്തുതിപാഠകന്മാരായും മഴയെ തിരുമുൽക്കാഴ്ച്ചയായും മലകളെ കച്ചവടക്കാരായും രൂപണം ചെയ്യുന്നു. പുരൂരവസ്സിന്റെ മതിഭ്രമവും അതിനിടയിലും താൻ രാജാവാണെന്ന അഭിമാനവും വ്യംഗ്യമായി പ്രകാശിക്കുന്നു.

4. അപ്രസ്തുതപ്രശംസ

പദാർഥമോ വാക്യാർഥമോ അപ്രസ്തുതമെങ്കിലും പ്രസ്തുതത്തിന് ശോഭയുളവാക്കിക്കൊണ്ട് **സാദൃശ്യത്തെയോ മറ്റേതെങ്കിലും സംബന്ധ**ത്തെയോ ആശ്രയിച്ച് വർണിക്കപ്പെടുന്നത് അപ്രസ്തുതപ്രശംസ. കാളിദാസകൃതികളിൽ ഈ അലങ്കാരം ധാരാളമായി കാണാം.

ഹരദത്തനും ഗണദാസനും തമ്മിലുള്ള താരതമ്യം:

അതിമാത്രഭാസുരത്വം പുഷ്യതി ഭാനോഃ പരിഗ്രഹാദനലഃ
അധിഗച്ഛതി മഹിമാനം ചന്ദ്രോപി നിശാപരിഗൃഹീതഃ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 1. 13. അഗ്നി സൂര്യാനുകൂല്യത്താൽ ഏറ്റവും ശോഭിക്കുന്നു; ചന്ദ്രനും രാത്രിയാൽ സ്വീകരിക്കപ്പെട്ട് മഹിമ നേടുന്നു.) അഗ്നിയെയും ചന്ദ്രനെയും കുറിച്ചുള്ള ശോഭാതാരതമ്യപരമായ അപ്രസ്തുതപ്രസ്താവം, ഹരദത്തനും ഗണദാസനും തമ്മിലുള്ള ഗുണമേന്മയെന്ന പ്രസ്തുതസംഭവത്തെ ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

വിദൂഷകൻ രാജാവിനോട് മാളവികയെ ദേവിയുടെയും മറ്റും മുൻപിൽവെച്ച് കാണാൻ പോകുന്നതിനെപ്പറ്റി – ''ഉപസ്ഥിതം നയനമധു സന്നിഹിതമക്ഷികം ച.'' (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 47. കണ്ണിനു തേൻ അടുത്തുണ്ട്; കൂടെ ഈച്ചകളുമുണ്ട്.) തേനിന്റെയും ഈച്ചകളുടെയും അപ്രസ്തുതപരാമർശം, മാളവികാദർശനത്തിന്റെയും ദേവീസാന്നിധ്യത്തിന്റെയും പ്രസ്തുതകഥയെ ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 54)

രാജാ – "ന ഹി കമലിനീം ദൃഷ്ട്വാ ഗ്രാഹമവേക്ഷതേ മതംഗജഃ." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 69. അഗ്നിമിത്രവാക്യം. ആന താമരപ്പൊയ്ക കണ്ടിട്ട് മുതലയെ ശ്രദ്ധിക്കാറില്ല.) ഈ അപ്രസ്തുതപ്രസ്താവന വാച്യം; അഗ്നിമിത്രൻ പ്രണയഭാജനമായ മാളവികയുമായി ബന്ധപ്പെട്ടതിനുശേഷം ഇളയ രാജ്ഞിയായ ഇരാവതിയെ പഴയപോലെ പരിഗണിക്കാറില്ലെന്ന പ്രസ്തുതം വ്യംഗ്യം.

ചേടിയായ നിപുണിക ഇരാവതിയോട്: "അവലോകയതു ഭട്ടിനീ ചൂതാങ്കുരം വിചിന്വത്യോഃ പിപീലികാഭിർദഷ്ടം." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 74.) ധാരിണീരാജ്ഞിക്കു കാലുവേദനയാകയാൽ, 'ദാസി'യായ മാളവികയെ പൊന്നശോകദോഹദത്തിന് നിയോഗിച്ച് അവളെ തോഴിയായ ബകുളാവലിക രാജ്ഞിയുടെ കാൽച്ചിലമ്പുകളണിയിക്കുന്നത് നിപുണിക ഇളയ രാജ്ഞിയായ ഇരാവതിക്ക് കാണിച്ചുകൊടുത്തുകൊണ്ട് പറയുന്നതാണിത്: "സ്വാമിനി നോക്കൂ. മാന്തളിർ പൊട്ടിക്കുന്നവരെ ഉറുമ്പ് കടിക്കുന്നു." അപ്രസ്തുതമായ ഈ മാന്തളിർപ്രസ്താവന മാളവികയ്ക്ക് ലഭിക്കുന്ന അസുലഭപദവിയെപ്പറ്റിയുള്ള ഇരവതീമതമെന്ന പ്രസ്തുതത്തെ മനസ്സറിഞ്ഞ് ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

മാളവികയെയും ബകുളാവലികയെയും കാലിൽ ചങ്ങലയിട്ട് സൂര്യപ്രകാശം പോലും കാണാതെ പാതാളത്തിൽ ഇട്ടിരിക്കയാണെന്ന വിവരം വിദൂഷകനിൽനിന്നറിഞ്ഞപ്പോൾ രാജാവ്:

"മധുരസ്വരാ പരഭൃതാ
ഭ്രമരീ ച വിബുദ്ധചൂതസംഗിന്യൗ
കോടരമകാലവൃഷ്ട്യാ
പ്രബലപുരോവാതയാ ഗമിതേ."

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 4. 2. പൂവണിഞ്ഞ മാവിലിരിക്കുന്ന മധരമായി കൊഞ്ചുന്ന പെൺകുയിലും പെൺവണ്ടും കാലം തെറ്റിപ്പെയ്ത മഴയിലും ഊക്കേറിയ കൊടുങ്കാറ്റിലും പെട്ട് അതിലെ പൊത്തിലാക്കപ്പെട്ടു.) ഈ അപ്രസ്തുതപരാമർശം മാളവികയും ബകുളാവലികയും തടവിലാക്കപ്പെട്ടുവെന്ന പ്രസ്തുതത്തെ ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു. ഈ ശോചനീയസ്ഥിതിയിൽ രാജാവിന്റെ അഗാധമായ വിഷാദം വ്യംഗ്യം.

"നനു പ്രഥമം മേഘരാജിർദൃശ്യതേ പശ്ചാദ്വിദ്യുല്ലതാ? (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 222. ഉർവശിയെ കാണാതെ ചിത്രലേഖയെ മാത്രം കണ്ടതിൽ സന്തോഷമില്ലെന്നു പറഞ്ഞ പുരൂരവസ്സിനോട് ചിത്രലേഖ – ആദ്യം മേഘമാല കാണപ്പടുന്നു; പിന്നെ

യാണല്ലോ മിന്നൽക്കൊടി?) ഈ അപ്രസ്തുതപ്രസ്താവന, ഉർവശി വഴിയേ വരുന്നുണ്ടെന്ന പ്രസ്തുതത്തെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

പ്രിയംവദാ – . . . സാഗരമനുജ്ഝിത്വാ കുത്ര വാ മഹാനദ്യവതരതി? ക ഇദാനീം സഹകാരമന്തരേണാതിമുക്തലതാം പല്ലവിതാം സഹതേ? (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 417. അനസൂയ, ശകുന്തളയ്ക്ക് ദുഷ്യന്തനോട് പ്രണയമുദിച്ചതിനെപ്പറ്റി പ്രിയംവദയോട് – മഹാനദി സമുദ്രത്തിലല്ലാതെ മറ്റെവിടെ ചെന്നി റങ്ങും? പ്രിയംവദ – തേന്മാവൊഴിച്ച് ഏതിന് കിട്ടും തളിർത്ത കുരുക്കുത്തിമുല്ലയെ?) ഈ രണ്ട് അപ്രസ്തുതപ്രസ്താവനകളും വാച്യം; ശകുന്തള രാജാവായ ദുഷ്യന്തനെ മനസാ വരിച്ചുവെന്നതിനെ അഭിനന്ദിക്കുന്നുവെന്ന പ്രസ്തുതം വ്യംഗ്യം.

സഖ്യൗ – ''ക ഇദാനീം ശരീരനിർവാപയിത്രീം ശാരദീം ജ്യോത്സ്നാം പടാന്തേന വാരയതി?'' (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 420. സഖികൾ – ആരാനുമുണ്ടോ മെയ്കുളിർപ്പിക്കുന്ന തൂനിലാവിനെ തുണിത്തുമ്പുകൊണ്ട് തടയുന്നവനായിട്ട്?) തന്റെ പ്രേമലേഖനം ദുഷ്യന്തൻ തള്ളിക്കളയുമോ എന്നു പേടിക്കുന്ന ശകുന്തളയെ സഖികൾ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്ന ഈ അപ്രസ്തുതവാക്യം വാച്യം; 'താനാഗ്രഹിക്കുന്ന ശകുന്തളാപ്രണയാഭ്യർഥന തള്ളിക്കളയുന്ന പ്രശ്നമേ ഉദിക്കുന്നില്ലെ'ന്ന പ്രസ്തുതം വ്യംഗ്യം.

''ദിഷ്ട്യാ ധൂമാകുലിതദൃഷ്ടേരപി യജമാനസ്യ പാവക ഏവാഹുതിഃ പതിതാ.'' (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* നാലാമങ്കം പേജ് 438. കണ്വവാക്യമായി പ്രിയംവദ ഉദ്ധരിക്കുന്നത് – പുകയിൽ കണ്ണു കാണാതായ ഹോതാവിന്റെ ആഹുതി അഗ്നിയിൽത്തന്നെ വീണു.) ഈ അപ്രസ്തുതം വാച്യം; അനാലോചിതമെങ്കിലും ശകുന്തളയുടെ ദുഷ്യന്തഭർത്തൃവരണം ഉചിതമായെന്ന കണ്വാഭിപ്രായരൂപമായ പ്രസ്തുതം വ്യംഗ്യം.

"നനു കളഭേന യൂഥപതേരനുകൃതം" (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 145. തന്റെ പുത്രനായ വസുമിത്രൻ മുത്തച്ഛന്റെ യാഗാശ്വസംരക്ഷണം വിജയകരമായി നിർവഹിച്ചുവെന്ന് കേട്ട് അഗ്നിമിത്രൻ രാജ്ഞിയോട് പറയുന്നു – "ആനക്കുട്ടി ഗജവീരനെയാണല്ലോ അനുകരിച്ചത്.")

"അഥവാ ചന്ദ്രാദമൃതമിതി കിമാശ്ചര്യം?" (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 194. പുരൂരവസ്സ് തങ്ങളെപ്പറ്റിപ്പറഞ്ഞ ഹൃദ്യമായ വചനം കേട്ട് ഉർവശി അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു – ''അല്ലെങ്കിൽ, ചന്ദ്രനിൽനിന്ന് അമൃത് വരുന്നതിൽ എന്തദ്ഭുതം?")

വിദൂഷകഃ – "ലോത്രേണ ഗൃഹീതസ്യ കുംഭീലകസ്യാസ്തി വാ

പ്രതിവചനം.'' (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം പേജ് 230. ഉർവശി പുരൂരവസ്സിനെഴുതിയ പ്രേമലേഖനം രണ്ടാമതൊന്നു വായിക്കാൻ നോക്കുമ്പോൾ കാണാനില്ലാതായതിനെ അന്വേഷിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ അടുത്തേക്ക് അതുമായി കടന്നുവരുന്ന രാജ്ഞിയെ കണ്ട്, അപരാധത്തിൽനിന്നു രക്ഷപ്പെടാനെന്താണുപായമെന്നന്വേഷിക്കുന്ന രാജാവിനോട് വിദൂഷകൻ പറയുന്നു: "കളവുമുതലോടുകൂടി പിടിക്കപ്പെട്ട കള്ളന് എന്താണ് മറുപടി ഉണ്ടാവുക?")

വിദൂഷകഃ – ". . . തതോ ഗണ്ഡസ്യോപരി പിടകാ സംവൃത്താ."(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* രണ്ടാമങ്കം പേജ് 391. ദുഷ്യന്തന്റെ നായാട്ടുകമ്പംകൊണ്ട് കാട്ടിൽ സ്ഥിരമായന്നപോലെ താമസിക്കേണ്ടിവരുന്ന വിദൂഷകന് ഇപ്പോൾ രാജാവിന്റെ ശകുന്തളാഭ്രാന്ത് കൂടിയായപ്പോൾ ഇരട്ടി ബുദ്ധിമുട്ടായെന്നു പറയുകയാണ്: "ഇപ്പോൾ കൂനിന്മേലൊരു കുരുവുമായിരിക്കുന്നു.")

5. പര്യായോക്തം

വിച്ഛിത്തിക്കുവേണ്ടി ഒരു വാക്യംകൊണ്ട് പറയേണ്ടത് മറ്റൊന്നുകൊണ്ട് പറയുന്നത് പര്യയോക്തം. പര്യായവക്രതയ്ക്ക് വിഷയം പദം മാത്രം, ഇവിടെ വാക്യമെന്ന് ഇവ തമ്മിൽ ഭേദം.

ആരാധ്യൈനം ശരവണഭവം ദേവമുല്ലംഘിതാധ്വാ
സിദ്ധദ്വന്ദ്വൈർജലകണഭയാദ്വീണിഭിർമുക്തമാർഗഃ
വ്യാലംബേഥാഃ സുരഭിതനയാലംഭജാം മാനയിഷ്യൻ
സ്രോതോമൂർത്ത്യാ ഭുവി പരിണതാം രന്തിദേവസ്യ കീർത്തിം.

(*മേഘദൂതം*, 1. 48. ഇപ്രകാരം ശരവണോദ്ഭവനായ ദേവനെ ആരാധിച്ചിട്ട് വീണയേന്തിയ സിദ്ധദമ്പതിമാർ വീണയിന്മേൽ വെള്ളത്തുള്ളി വീണാലോ എന്നു പേടിച്ച് പിൻവാങ്ങിനിൽക്കവേ വഴി പിന്നിട്ടിട്ട് പൈക്കളെ അറുത്ത് ബലി ചെയ്തതിൽനിന്നുണ്ടായി ഭൂമിയിൽ നദിയായി പരിണമിച്ച രന്തിദേവന്റെ കീർത്തിയെ – ചർമണ്വതിയെ – ആദരിക്കാനായി കീഴ്പ്പോട്ടു ചായണം.) ഉത്തരാർധംകൊണ്ടു വ്യഞ്ജിപ്പിച്ചത് ചർമണ്വതീനദിയെയാണ്. ഈ നദിയെ രന്തിദേവന്റെ യജ്ഞയശസ്സിന്റെ മൂർത്തിമദ്ഭാവമായി സങ്കല്പിച്ചിരിക്കുന്നു. പൂർണസരസ്വതി *മേഘസന്ദേശ*ത്തിന്റെ *വിദ്യുല്ലതാ*വ്യാഖ്യാനത്തിൽ *ചർമണ്വതീചരിത*മെന്നൊരു ലഘുകാവ്യം (ഒൻപതു ശ്ലോകം) തന്നെ രചിച്ചു ചേർത്തിട്ടുണ്ട്.

അനസൂയ – (ദുഷ്യന്തനോട്) "ആര്യസ്യ മധുരാലാപജനിതോ വിശ്വാസോ മാം മന്ത്രയതി. കതമ ആര്യേണ രാജർഷിവംശോ ലങ്കിയതേ? കതമോ വാ വിരഹപര്യുത്സുകജനഃ കൃതോ ദേശഃ?

കിന്നിമിത്തം വാ സുകുമാരതരോപി തപോവനഗമന പരിശ്രമസ്യ ആത്മാ പദമുപനീതഃ? (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 380. അനസൂയ ദുഷ്യന്തനോട് – ആര്യാ, മധുരാലാപം കേട്ടുണ്ടായ വിശ്വാസം എന്നെക്കൊണ്ട് ചോദിപ്പിക്കുകയാണ് – ഏതു രാജർഷിവംശത്തെയാണ് ആര്യൻ അലങ്കരിക്കുന്നത്? ഏതു ദേശത്തെയാണ് വേർപാടിനാൽ ഉത്കണ്ഠപ്പെടുമാറാക്കിയത്?എന്താവശ്യത്തിനാണ് സുകുമാരമായ ആത്മാവിന് തപോവനപരിശ്രമമേല്പിക്കുന്നത്?) ദുഷ്യന്തന്റെ രാജവംശമേത്? ദേശമേത്? എന്തിനാണ് തപോവനത്തിൽ വന്നത്? – ഈ ചോദ്യങ്ങൾ ഭംഗ്യന്തരേണ ചോദിക്കുകയാണ് അനസൂയ ചെയ്യുന്നത്.

ചിത്രലേഖാ – മഹാരാജ! ഉർവശീ വിജ്ഞാപയതി മഹാരാജേനാഭ്യനുജ്ഞാതേച്ഛാമി പ്രിയസഖീമിവ മഹാരാജസ്യ കീർത്തിം സുരലോകം നേതുമിതി. (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 199. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് യാത്ര പറയാൻ വിഷമമുള്ളതുകൊണ്ട് തോഴി ചിത്രലേഖ അവൾക്കുവേണ്ട് അദ്ദേഹത്തോട് പറയുന്നു: മഹാരാജാവേ! ഉർവശി അറിയിക്കുന്നു, മഹാരാജാവിന്റെ അനുമതിയോടെ പ്രിയസഖിയെയെന്നപോലെ മഹാരാജാവിന്റെ കീർത്തി ദേവലോകത്തേക്കു നയിക്കാമെന്ന്.) ദേവലോകത്തേക്കു പോകാൻ തന്നെ അനുവദിക്കണമെന്ന് ഉർവശി അപേക്ഷിക്കുന്നുവെന്ന് ഭംഗ്യന്തരേണ പറയുകയാണിവിടെ. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോടുള്ള പ്രണയാതിശയം വ്യംഗ്യം.

6. വ്യാജസ്തുതി

പ്രസ്തുതത്തിന്റെ വിച്ഛിത്തിക്കുവേണ്ടി വാച്യമായി നിന്ദയും വ്യംഗ്യമായി സ്തുതിയും, മറിച്ചും, ചെയ്യുന്നത് വ്യാജസ്തുതി.

വപുർവിരൂപാക്ഷമലക്ഷ്യജന്മതാ
ദിഗംബരത്വേന നിവേദിതം വസു
വരേഷു യദ്ബാലമൃഗാക്ഷി മൃഗ്യതേ
തദസ്തി കിം വ്യസ്തമപി ത്രിലോചനേ?

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 72. ഉടലിൽ അഴക് കെടുത്തുന്ന കണ്ണ്; ജനിച്ചത് എവിടെയെന്നോ എന്നെന്നോ ഒരു പിടിയുമില്ല; ദിഗബരത്വം (നഗ്നത) കൊണ്ട് സ്വത്തിന്റെ സ്ഥിതി തെളിഞ്ഞിരുക്കുന്നു. ഇളമാൻകണ്ണാളേ! വരന്മാരിൽ എന്തു തേടുന്നുവോ അവയിൽ ഒറ്റയൊന്നെങ്കിലും മുക്കണ്ണനിലുണ്ടോ?) വരനിൽ കന്യക സൗന്ദര്യത്തെയും അമ്മ ധനത്തെയും അച്ഛൻ അറിവിനയും ബന്ധുക്കൾ ആഭിജാത്യത്തെയും മുഖ്യമായി ആഗ്രഹിക്കുമത്രേ.

ശിവനെ നിന്ദിക്കുന്നുവെന്ന് തോന്നുന്ന ഈ ശ്ലോകം ഫലത്തിൽ ശിവസ്തുതിയായി മാറുകയാണ്. ആ സ്തുതിരൂപമാണ്,

അകിഞ്ചനഃ സൻ പ്രഭവഃ സ സമ്പദാം
ത്രിലോകനാഥഃ പിതൃസദ്മഗോചരഃ
സ ഭീമരൂപഃ ശിവ ഇത്യുദീര്യതേ;
ന സന്തി യാഥാർഥ്യവിദഃ പിനാകിനഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 77. അദ്ദേഹം ദരിദ്രനായിരിക്കേ സമ്പത്തുകളുടെ വിളനിലമാണ്. അദ്ദേഹം ശ്മശാനത്തിൽ പാർത്തിട്ടും ത്രിലോകനാഥനാണ്. അദ്ദേഹം ഭീമ(ഭയങ്കര)രൂപനെന്നും ശാന്ത(സ്വരൂപ)നെന്നും പറയപ്പെടുന്നു; പിനാകിയുടെ പരമാർഥമെന്തെന്ന് അറിഞ്ഞവരില്ല.) എന്ന ശ്ലോകം. ഇതിലൊന്നും ശിവനിലില്ലെന്ന നിന്ദ വാച്യം, പരമേശ്വരന്റെ ജന്മ–രൂപ–വേഷാദികൾ അലോകസാമാന്യവും അചിന്ത്യഹേതുകവുമെന്ന സ്തുതിരൂമായ വ്യംഗ്യത്തിൽ പര്യവസാനിക്കുന്നു. പ്രസ്തുതനിന്ദയ്ക്കു മറുപടിപോലുള്ള ഈ ശ്ലോകത്തിൽ പാർവതി ഇത് വാച്യമാക്കുന്നു.

മത്വാ ദേവം ധനപതിസഖം യത്ര സാക്ഷാദ്വസന്തം
പ്രായശ്ചാപം ന വഹതി ഭയാന്മന്മഥഃ ഷട്പദജ്യം
സഭ്രൂഭംഗപ്രഹിതനയനൈഃ കാമിലക്ഷ്യേഷ്വമോഘൈ–
സ്തസ്യാരംഭശ്ചതുരവനിതാവിഭ്രമൈരേവ സിദ്ധഃ.

(*മേഘസന്ദേശം,* 2. 14. അവിടെ – അളകയിൽ – ധനപതിയുടെ സഖാവായി പ്രത്യക്ഷം വാണരുളുന്ന ദേവനെ ഓർത്ത് പേടിച്ചിട്ട് മന്മഥൻ തന്റെ വരിവണ്ടിൻഞാണുള്ള വില്ലെടുക്കാറില്ലെന്നു തോന്നുന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉദ്യമം, പുരികം വെട്ടിച്ച് കണ്ണ് ചാട്ടുന്നവരും കാമുകലക്ഷ്യങ്ങളിൽ പാഴിലാവാത്തവയുമായ വിദഗ്ധവനിതകളുടെ വിലാസങ്ങളെക്കണ്ടുതന്നെ നിറവേറ്റിപ്പോരുന്നുണ്ട്.) ശാന്തമായ രാഗത്തെ പുനരുദ്ദീപിപ്പിക്കാൻ മന്മഥനു പകരം അവിടെ വനിതകളാണുള്ളത്!

7. ഉത്പ്രേക്ഷ

സംഭാവനാനുമാനംകൊണ്ടോ സാദൃശ്യംകൊണ്ടോ രണ്ടുംകൊണ്ടോ, വർണ്യത്തിന്റെ ഉത്കർഷാതിശയം പ്രതിപാദിക്കാനുള്ള ആഗ്രഹം നിമിത്തം വാച്യവാചകസാമർഥ്യതതാൽ ആക്ഷിപ്തമായ സ്വാർഥത്തോടുകൂടിയ 'പോലെ' മുതലായവകൊണ്ട് സ്വാഭാവികമായ വാക്യാർഥത്തിൽന്നു വ്യതിരിക്തമായ അർഥത്തിന്റെ ഉപപാദനം ഉത്പ്രേക്ഷ.

ബാലേന്ദുവക്രാണ്യവികാസഭാവാദ്
ബഭുഃ പലാശാന്യതിലോഹിതാനി

സദ്യോ വസന്തേന സമാഗതാനാം
നഖക്ഷതാനീവ വനസ്ഥലീനാം.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 29. വിടർന്നുകഴിയാഞ്ഞതുകൊണ്ട് ചന്ദ്രക്കലപോലെ വളഞ്ഞവയും ഏറ്റവും തുടുത്തവയുമായ പ്ലാശിൻപൂക്കൾ അപ്പോൾ വസന്തനോടു സംഗമിച്ച വനസ്ഥലികൾക്ക് നഖമേറ്റുണ്ടായ പോറലുകളെന്നപോലെ ശോഭിച്ചു.) നായികാനായകവ്യവഹാരം ധ്വനി.

പുനർഗ്രഹീതും നിയമസ്ഥയാ തയാ
ദ്വയേപി നിക്ഷേപ ഇവാർപ്പിതം ദ്വയം:
ലതാസു തന്വീഷു വിലാസചേഷ്ടിതം
വിലോലദൃഷ്ടം ഹരിണാംഗനാസു ച.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 13. വ്രതനിഷ്ഠയായ അവളാൽ പിന്നീട് തിരിച്ചുവാങ്ങാൻ തക്കവണ്ണം രണ്ടു കൂട്ടം രണ്ടു കൂട്ടരിൽ ഏല്പിച്ചുവോ എന്നു തോന്നും: വിലാസചേഷ്ട നേരിയ വള്ളികളിലും ചഞ്ചലമായ നോട്ടം മാൻപേടകളിലും.) തപസ്വിനിയായ പാർവതിയിൽ മുമ്പുണ്ടായിരുന്ന വിലാസചേഷ്ടകളോ വിലോലവീക്ഷണങ്ങളോ കാണാനില്ലെന്നു താത്പര്യം. നിക്ഷേപം എന്ന പദം, അവ മാനുകളും വള്ളികളും അവ പിന്നീട്, പരമേശ്വരനുമായുള്ള വിവാഹത്തിനുശേഷം, അവൾക്കു തിരിച്ചുകൊടുക്കുമെന്നു വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

ശിലാശയാം താമനികേതവാസിനീം
നിരന്തരാസ്വന്തരവാതവൃഷ്ടിഷു
വ്യലോകയന്നുന്മിഷിതൈസ്തഡിന്മയൈർ–
മഹാതപഃസാക്ഷ്യ ഇവ സ്ഥിതാഃ ക്ഷപാഃ.

(കുമാരസംഭവം, 5. 25. ഇടതോർച്ചയില്ലാതെ ഇടയ്ക്കിടെ കാറ്റടിയോടുകൂടി പെയ്യുന്ന പേമഴയത്ത് പർണശാലയിൽ പോകാതെ വെറും പാറപ്പുറത്തു കിടക്കുന്ന അവളെ, രാത്രികൾ മഹാതപസ്സിന്റെ സാക്ഷികളായി നിൽക്കയാണോ എന്നു തോന്നും വണ്ണം, മിന്നലാകുന്ന മിഴികളെക്കൊണ്ട് ഉറ്റുനോക്കി.) പ്രകൃതിപ്രതിഭാസങ്ങൾക്ക് ആ തപസ്വിനിയുടെ കാര്യത്തിലുള്ള താത്പര്യാധിക്യം ധ്വനിക്കുന്നു.

ഛന്നോപാന്തഃ പരിണതഫലദ്യോതിഭിഃ കാനനാമ്രൈ–
സ്ത്വയ്യാരൂഢേ ശിഖരമചലഃ സർപ്പവേണീസവർണേ
നൂനം യാസ്യത്യമരമിഥുനപ്രേക്ഷണീയാമവസ്ഥാം
മധ്യേ ശ്യാമഃ സ്തന ഇവ ഭുവഃ ശേഷവിസ്താരപാണ്ഡുഃ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 18. മാങ്ങ പഴുത്തുതിളങ്ങുന്ന കാട്ടുമാവുകളെക്കൊണ്ട് ചൂഴും മൂടിനിൽക്കുന്ന ആ പർവതം സർപ്പവേണിക്കൊത്ത നിറമിയന്ന താങ്കൾ കൊടുമുടിയേറിയിരിക്കേ, നടു കറുത്ത് ബാക്കി മുഴുപ്പാകെ വെളുത്തിരിക്കുന്ന ഭൂമിയുടെ മുലയെന്നപോലെ ദേവദമ്പതിമാർക്ക് നോക്കിക്കാണാവുന്ന നിലയിലാവുകതന്നെ ചെയ്യും.) ശൃംഗാരരസോദ്ദീപകത്വം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ദൂരാദയസ്കാന്തനിഭസ്യ തന്വീ
തമാലതാളീവനരാജിനീലാ
ആഭാതി വേലാ ലവണാംബുരാശേർ–
ധാരാനിബദ്ധേവ കളങ്കരേഖാ.

(*രഘുവംശം,* 3. 15. അകലെ, ഇരിമ്പുചക്രം പോലിരിക്കുന്ന തെക്കൻകടലിന്റെ പച്ചിലക്കരിമ്പനക്കാടുകളാൽ കറുത്തുനേർത്തുകാണുന്ന കര, വക്കത്തു നീളെ പിടിച്ച തുരുമ്പുപോലെ കാണുന്നു.) സീതയുടെ ജീവിതത്തിൽ ഇനി വരാൻ പോകുന്ന കളങ്കരേഖയുടെ ധ്വനി ഇവിടെ കേൾക്കാം.

പ്രവൃദ്ധതാപോ ദിവസോതിമാത്ര–
മത്യർഥമേവ ക്ഷണദാ ച തന്വീ–
ഉഭൗ വിരോധക്രിയയാ വിഭിന്നൗ
ജായാപതീ സാനുശയാവിവാസ്താം.

(*രഘുവംശം,* 16. 45. പകൽ ഏറ്റവും വളർന്ന ചുട്ടുനീറ്റത്തോടുകൂടിയതാണ്, രാത്രി വല്ലാതെ ചടച്ചുപോകയും ചെയ്തു– രണ്ടുകൂട്ടരും അനിഷ്ടം പ്രവർത്തിച്ചു പിണങ്ങി പശ്ചാത്തപിച്ചിരിക്കുന്ന ഭാര്യാഭർത്താക്കന്മാരെപ്പോലിരുന്നു.) ഋതുക്കൾ മനുഷ്യരുടെ ദൈനംദിനജീവിതത്തിൽ ഇടപെടുമാറ് അത്രയേറെ അവരുടെ കാര്യത്തിൽ ശ്രദ്ധാലുക്കളെന്നു വ്യംഗ്യം.

സ്നാനാർദ്രമുക്തേരനുധൂപവാസം
വിന്യസ്തസായന്തനമല്ലികേഷു
കാമോ വസന്താത്യയമന്ദവീര്യഃ
കേശേഷു ലേഭേ ബലമംഗനാനാം.

(*രഘുവംശം,* 16. 50. വസന്തം പോയതുകൊണ്ട് വീര്യം കുറഞ്ഞ കാമൻ, കുളി കഴിഞ്ഞ് ഈറനായി അഴിച്ചിട്ട് നറുംപുകയേല്പിച്ച് അന്തിമല്ലി ചൂടിയ അംഗനമാരുടെ പൂഞ്ചായലുകളിൽ കരുത്തു നേടി). ഗ്രീഷ്മർത്തു പൊതുവിൽ കാമാനുകൂലമല്ലെങ്കിലും സ്ത്രീകളുടെ ഈദൃശകേശപ്രസാധനങ്ങൾ ശൃംഗാരോദ്ദീപകങ്ങളായിത്തീർന്നുവെന്ന് വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

തുല്യാനുരാഗപിശുനം ലളിതാർഥബന്ധം
പത്രേ നിവേശിതമുദാഹരണം പ്രിയായാഃ
ഉത്പക്ഷ്മണാ പ്രിയസഖേ! മദിരേക്ഷണായാ–
സ്തസ്യാഃ സമാഗമമിവാനനമാനനേന.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 2. 14. ഉർവശിയുടെ പ്രേമലേഖനം വായിച്ച് പുരൂരവസ്സ് വിദൂഷകനോട് പറയുന്നു: അന്യോന്യം സമാനമായ അനുരാഗമുണ്ടെന്നു സൂചപ്പിക്കുന്നതും ലളിതമായ അർഥത്തോടു കൂടിയതും ഭൂർജപത്രത്തിൽ എഴുതിയതുമായ ഈ കത്ത് സുഹൃത്തേ, ഇമരോമങ്ങളുയർത്തിയ എന്റ മുഖം അവളുടെ മുഖത്തോട് ഒത്തുചേർന്നതുപോലെയത്രേ.) ഉർവശിയുടെ പ്രേമലേഖനം പുരൂരവസ്സിന് അവൾ നേരിട്ടു വന്ന് ചുംബനം സമ്മാനിച്ചാലുള്ള നിർവൃതി നൽകി എന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

യാത്യേകതോസ്തശിഖരം പതിരോഷധീനാ–
മാവിഷ്കൃതോരുണപുരസ്സര ഏകതോർക്കഃ;
തേജോദ്വയസ്യ യുഗപദ്വ്യസനോദയാഭ്യാം
ലോകോ നിയമ്യത ഇവാത്മദശാന്തരേഷു.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 4. 1. ഒരു വശത്ത് ഓഷധീശൻ അസ്തമയസ്ഥാനത്തേക്കു ചായുന്നു, ഒരു വശത്ത് സൂര്യൻ അരുണനെന്ന മുന്നകമ്പടിക്കാരനെ ആവിഷ്കരിച്ചിരിക്കുന്നു. രണ്ടു ജ്യോതിസ്സുകൾക്ക് ഒപ്പമുണ്ടാകുന്ന ഈ വിപത്തും സമ്പത്തും ലോകർക്ക് തങ്ങുടെ ദശാഭേദങ്ങളിൽ പതർച്ചയില്ലാതാക്കുന്നപോലെ തോന്നും.) അധഃപതനാഭ്യുദയങ്ങൾ മനുഷ്യർക്കും ഇതരർക്കും സ്വാഭാവികമെന്നു ധ്വനി.

8. അതിശയോക്തി

സഹൃദയഹൃദയാഹ്ലാദകരങ്ങളായ വർണ്യധർങ്ങളുടെ എന്തെന്നില്ലാത്തൊരതിശയം വൈദഗ്ധ്യഭംഗിയോടെ പ്രതിപാദിക്കപ്പെടുന്നിടത്ത് സർവാലങ്കാരജീവിതമായ അതിശയോക്തി.

അരണ്യബീജാഞ്ജലിദാനലാളിതാ–
സ്തഥാ ന തസ്യാം ഹരിണാ ന വിശശ്വസുഃ
യഥാ തദീയൈർനയനൈഃ കുതൂഹലാത്
പുരഃ സഖീനാമമിമീത ലോചനേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 15. കാട്ടുധാന്യങ്ങൾ കൈകൊണ്ട് വാരിക്കൊടുത്ത് ഓമനിക്കപ്പെട്ട മാനുകൾ, കൗതുകവശാൽ സഖിമാരുടെ മുൻപിൽവെച്ച് അവയുടെ കണ്ണുകളെക്കൊണ്ട് തന്റെ രണ്ടു കണ്ണുകളെ അളന്നുനോക്കത്തക്കവിധം അവളിൽ ഇണക്കം കൊണ്ടു.) തപസ്സിന്റെ ഭാഗംതന്നെയാണ് പ്രകൃതിപ്രതിഭാസങ്ങളുമായുള്ള ഈ ഇണക്കമെന്ന് വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ന കിലാനുയയുസ്തസ്യ രാജാനോ രക്ഷിതുർയശഃ
വ്യാവൃത്താ യത്പരസ്വേഭ്യഃ ശ്രുതൗ തസ്കരതാ സ്ഥിതാ.

(*രഘുവംശം*, 1. 27. മറ്റു രാജാക്കന്മാർ ആ രക്ഷിതാവിന്റെ യശസ്സിനെ പിന്തുടർന്നുചെന്നില്ലപോൽ. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ പരസ്വങ്ങളിൽ വിമുഖത നേടിയ കളവ് ശാസ്ത്രങ്ങളിൽ ഇരിപ്പുകൊണ്ടു.) ദിലീപന്റേതിനെ അതിശയിക്കുന്ന യശസ്സ് മറ്റൊരു രാജാവിനും ഉണ്ടായില്ലെന്നു ധ്വനി.

ആഭരണസ്യാഭരണം പ്രസാധനവിധേഃ പ്രസാധനവിശേഷഃ
ഉപമാനസ്യാപി സഖേ! പ്രത്യുപമാനം, വപുസ്തസ്യാഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 2. 3. പുരൂരവസ്സ് ഉർവശിയപ്പറ്റി വിദൂഷകനോട്: സുഹൃത്തേ, അവളുടെ രൂപം ആഭരണത്തിന് ആഭരണവും ഏറ്റവും നല്ല അണിയലിന് അണിയലും ഉപമാനത്തിനും പ്രത്യുപമാനവുമാകുന്നു.) ഉർവശിയുടെ സൗന്ദര്യാതിശയം ദ്യോതിക്കുന്നു. .

9. ഉപമ

വിവക്ഷിതമായ ധർമവിശേഷത്തിന്റെ മനോഹാരിത്വസിദ്ധിക്കായി വർണ്യവസ്തുവിന് അതിനേക്കാൾ മനോഹരമായ മറ്റൊന്നിനോട് സാമ്യം കല്പിക്കുന്നത് ഉപമ. കാളിദാസൻ ഏറ്റവുമധികം പ്രയോഗിച്ചിട്ടുള്ളത് ഉപമാലങ്കാരമായിരിക്കണം. ഏതാനും ഉദാഹരണങ്ങളിലൂടെ കടന്നുപോവാം.

രത്നച്ഛായാവ്യതികര ഇവ പ്രേക്ഷ്യമേതത് പുരസ്താദ്
വല്മീകാഗ്രാത് പ്രഭവതി ധനുഃഖണ്ഡമാഖണ്ഡലസ്യ;
യേന ശ്യാമം വപുരതിതരാം കാന്തിമാപത്സ്യതേ തേ
ബർഹേണേവ സ്ഫുരിതരുചിനാ ഗോപവേഷസ്യ വിഷ്ണോഃ

(*മേഘദൂതം*, 1. 15. ഇതാ, പുറ്റിനൊത്ത താങ്കളുടെ മുനമ്പിൽനിന്ന് പല തരം രത്നങ്ങളുടെ ശോഭ ഇടകലർന്നതുപോലെ ഒരു മഴവിൽത്തുണ്ട് ഉണ്ടായിവരുന്നു; അതിനെക്കൊണ്ട് താങ്കളുടെ കറുത്ത ഉടൽ മയിൽപ്പീലികൊണ്ട് ഗോപവടിവാർന്ന വിഷ്ണുവിന്റെ ഉടലെന്നപോലെ കവിഞ്ഞ കാന്തി പൂണും.) മേഘത്തിനുണ്ടാവുന്ന ദിവ്യശോഭാതിശയം ധ്വനി.

ദീർഘീകുർവൻ പടു മദകളം കൂജിതം സാരസാനാം
പ്രത്യൂഷേഷു സ്ഫുടിതകമലാമോദമൈത്രീകഷായഃ
യത്ര സ്ത്രീണാം ഹരതി സുരതഗ്ലാനിമംഗാനുകൂലഃ
ശിപ്രാവാതഃ പ്രിയതമ ഇവ പ്രാർഥനാചാടുകാരഃ.

(*മേഘസന്ദേശം,* 1. 32. അവിടെ പുലർകാലങ്ങളിൽ സാരസങ്ങളുടെ കൊഴുത്തു മധുരമായ കൂകലിനു നീളം കൂട്ടിക്കൊണ്ടും വിടരുന്ന താമരപ്പൂക്കളുടെ മണമിടചേർന്ന് സൗരഭ്യമാർന്നും മെയ്തടവും വിധം ശിപ്രയിൽനിന്നു വീശുന്ന തെന്നൽ കൊഞ്ചിയോമനിക്കുന്ന പ്രിയതമനെന്ന പോലെ സ്ത്രീകളുടെ സുരതത്തളർച്ച തീർത്തുകൊ

പ്രഭാമഹത്യാ ശിഖയേവ ദീപ–
സ്ത്രിമാർഗയേവ ത്രിദിവസ്യ മാർഗഃ

ടുക്കുന്നു.) സുരതാവർത്തനത്തിനുവേണ്ടിയുള്ള രാഗപുനരുദ്ദീപനം പ്രാർഥനാചാടുക്രിയ. രാത്രി നീളെ നടന്ന രതോത്സവത്താൽ പ്രിയതമൻ പുലർകാലത്ത് പക്ഷേ നിരുദ്യമനായാലും ഹൃദ്യമായ ശബ്ദ-ഗന്ധ-സ്പർശങ്ങളോടുകൂടിയ ശിപ്രാമാരുതൻ വന്ന് ആ ഉത്സവം തുടരാൻ പ്രേരിപ്പിക്കുന്നുവെന്ന് ധ്വനി.

ഭീമകാന്തൈർനൃപഗുണൈഃ സ ബഭൂവോപജീവിനാം
അധൃഷ്യശ്ചാഭിഗമ്യശ്ച യാദോരത്നൈരിവാർണവഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 16. അദ്ദേഹം ഭയങ്കരങ്ങളും മനോഹരങ്ങളുമായ രാജഗുണങ്ങളെക്കൊണ്ട്, ജലജന്തുക്കളാലും രത്നങ്ങളാലും സമുദ്രമെന്ന പോലെ, ഉപജീവികൾക്ക് പാട്ടിലാക്കാനരുതാത്തവനുമായി, അടുത്തു ചെല്ലാവുന്നവനുമായി.) ദിലീപന്റെ രാജമഹത്ത്വം വ്യംഗ്യം.

തസ്യ സംവൃതമന്ത്രസ്യ ഗൂഢാകാരേംഗിതസ്യ ച
ഫലാനുമേയാഃ പ്രാരംഭാഃ സംസ്കാരാഃ പ്രക്തനാ ഇവ.

(*രഘുവംശം*, 1. 20. മൂടിയ മന്ത്രത്തോടുകൂടി ആകാരത്തെയും ഇംഗിതത്തെയും ഒളിച്ചുവെച്ചുപോന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉദ്യമങ്ങൾ മുജ്ജന്മത്തിലെ കർമവാസനകളെന്നപോലെ, ഫലംകൊണ്ടനുമാനിക്കേണ്ടവയായിരുന്നു.) രാജോചിതമായ മന്ത്രഗുപ്തിപാടവവും കാര്യശേഷിയും ധ്വനിക്കുന്നു.

നിവർത്ത്യ രാജാ ദയിതാം ദയാലു-
സ്താം സൗരഭേയീം സുരഭിർയശോഭിഃ
പയോധരീഭൂതചതുഃസമുദ്രാം
ജുഗോപ ഗോരൂപധരാമിവോർവീം.

(*രഘുവംശം*, 2. 3. യശസ്സുകളെക്കൊണ്ട് സുരഭിലനായ രാജാവ് ദയയോടുകൂടി പ്രിയതമയെ തിരിച്ചയച്ചിട്ട്, ആ സുരഭിപുത്രിയെ , മുലകളായിച്ചമഞ്ഞ നാലു കടലോടുകൂടി ഗോരൂപം ധരിച്ച ഭൂമിയെ എന്ന കണക്കിൽ, പരിപാലിച്ചു.) ഭൂമിയെ രക്ഷിക്കുന്നത്ര ശ്രദ്ധാഭിമാനങ്ങളോടുകൂടി പയ്യിനെ മേച്ചു എന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ശരീരമാത്രേണ നരേന്ദ്ര തിഷ്ഠ-
ന്നാഭാസി തീർഥപ്രതിപാദിതർധിഃ
ആരണ്യകോപാത്തഫലപ്രസൂതിഃ
സ്തംബേന നീവാര ഇവാവശിഷ്ടഃ.

(*രഘുവംശം*, 5. 15. മൺപാത്രംകൊണ്ട് അർഘ്യം നൽകിയതിൽനിന്ന് രഘുവിന്റെ നിസ്വത മനസ്സിലാക്കിയ വരതന്തുശിഷ്യനായ കൗത്സൻ രഘുവിനോട്: സമ്പത്തെല്ലാം തക്ക പാത്രങ്ങൾക്കു നൽകി ശരീരം മാത്രമായി നിൽക്കുന്ന അങ്ങ് കതിരെല്ലാം ആരണ്യകന്മാർ

ഊരിയെടുത്ത് തണ്ട് മാത്രം ശേഷിച്ചുനിൽക്കുന്ന വരിനെല്ല് പോലെ ശോഭിക്കുന്നു.) മുനിയായ കൗത്സനു തോന്നാവുന്ന ഒന്നാന്തരം ഉപമതന്നെ. സമ്പത്തെല്ലാം അർഥികൾക്കു നൽകിയ രഘുമഹാരാജവിന്റെ ചാരിതാർഥാധിക്യം വ്യംഗ്യം.

ബാഷ്പാസാരാ ഹേമകാഞ്ചീഗുണേന
ശ്രോണീബിംബാദപ്യുപേക്ഷാച്യുതേന
ചണ്ഡീ ചണ്ഡം ഹന്തുമഭ്യുദ്യതാ മാം
വിദ്യുദ്ദാമ്നാ മേഘരാജീവ വിന്ധ്യം.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* 3. 21. അഗ്നിമിത്രൻ കുപിതയായ ഇരാവതിയെപ്പറ്റി: ഈ കോപനശീല കണ്ണീർമഴ ചൊരിഞ്ഞ്, വെപ്രാളംകൊണ്ടുള്ള ഉപേക്ഷയാൽ അരക്കെട്ടിൽനിന്ന് ഉരിഞ്ഞുവീണ പൊന്നരഞ്ഞാൺചരടുകൊണ്ട്, മഴക്കാറിൻപറ്റം മിന്നൽച്ചരടുകൊണ്ട് വിന്ധ്യനെ എന്നപോലെ, ക്രൂരനായ എന്നെ അടിക്കാനൊരുങ്ങുകയാണ്.) ഈ ഭീഷണിയൊന്നും അഗ്നിമിത്രനിൽ ഏശാൻ പോകുന്നില്ലെന്നു ധ്വനി.

അനവരതധനുർജ്യാസ്ഫാലനക്രൂരപൂർവം
രവികിരണസഹിഷ്ണു ക്ലേശലേശൈരഭിന്നം
അപചിതമപി ഗാത്രം വ്യായതത്വാദലക്ഷ്യം
ഗിരിചര ഇവ നാഗഃ പ്രാണസാരം ബിഭർത്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 4. നിരന്തരം വിൽഞാണടിച്ചടിച്ച് കൈത്തണ്ട പരുത്തു, വെയിലേറ്റാലും വിയർപ്പ് പൊടിയാതായ തിരുമേനിയുടെ ശരീരം ചടച്ചിട്ടുണ്ടെങ്കിലും വഴക്കംകൊണ്ട് അങ്ങനെ തോന്നാതവണ്ണം, മലയിൽ തെണ്ടുന്ന ആനയുടേതുപോലെ, കഴുത്ത് മുഴുത്തതായിരിക്കുന്നു.) ഉപമ ദുഷ്യന്തന്റ അരോഗദൃഢഗാത്രത്വത്തോടൊപ്പം കാമാസക്തിയെയും ദ്യോതിപ്പിക്കുന്നു.

സുരയുവതിസംഭവം കില മുനേരപത്യം തദുജ്ഝിതാധിഗതം
അർക്കസ്യോപരി ശിഥിലം ച്യുതമിവ നവമല്ലികാകുസുമം

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 8. ആ താപസകന്യക ഒരപ്സരസ്ത്രീയിൽ ജനിച്ച് അവളുപേക്ഷിച്ച് കിട്ടിയതാണത്രേ – ഒരു പിച്ചകപ്പൂവ് കൊഴിഞ്ഞ് എരുക്കിന്മേൽ തങ്ങിനിൽക്കുന്നതുപോലെ.) ഉപമ, വളുടെ ആശ്രമവാസാനൗചിത്യവും സൗന്ദര്യാധിക്യവും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

സായന്തനേ സവനകർമണി സംപ്രവൃത്തേ
വേദീം ഹുതാശനവതീം പരിതഃ പ്രകീർണാഃ
ഛായാശ്ചരന്തി ബഹുധാ ഭയമാദധാനാഃ
സന്ധ്യാപയോകപിശാഃ പിശിതാശനാനാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 3. 24. വൈകുന്നേരത്തെ യജ്ഞ കർമം തുടങ്ങിയതോടെ തീയാളുന്ന വേദിക്കു ചുറ്റുമായി അന്തിക്കാറുകൾ പോലെ കരിന്തുടുപ്പാർന്ന രാക്ഷസന്മാരുടെ പോത്തൻ നിഴലുകൾ നീളെ പേടിയുണ്ടാക്കിക്കൊണ്ട് പലപാട് നീങ്ങിത്തുടങ്ങിയിരിക്കുന്നു.) ഉപമ, ശകുന്തളാ-ദുഷ്യന്തദാമ്പത്യജീവിതത്തിൽ തടസ്സമുണ്ടാക്കുന്ന ദുർവാസഃശാപാദികളെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

വിഭക്താത്മാ വിഭുസ്താസാമേകഃ കുക്ഷിഷ്വനേകധാ
ഉവാസ പ്രതിമാചന്ദ്രഃ പ്രസന്നാനാമപാമിവ.

(*രഘുവംശം*, 10. 65. ഏകനായ ചന്ദ്രൻ അവരുടെ കുക്ഷികളിൽ, പ്രതിബിംബരൂപനായ ചന്ദ്രൻ തെളിഞ്ഞ വെള്ളങ്ങളുടേതിലെന്നപോലെ, അനേകവിധമായിപ്പിരിഞ്ഞു താമസിച്ചു.) പരമാർഥത്തിൽ ബ്രഹ്മം ഒന്നേ ഉള്ളൂ എങ്കിലും വ്യാവഹാരികദശയിൽ അംശരൂപേണ സകലജീവജാലങ്ങളിലും അനുഭവപ്പെടുന്നുവെന്ന അദ്വൈതത്ത്വം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

സ ഹത്വാ ബാലിനം വീരസ്തത്പദേ ചിരകാംക്ഷിതേ
ധാതോഃ സ്ഥാന ഇവാദേശം സുഗ്രീവം സംന്യവേശയത്.

(*രഘുവംശം*, 12. 58. വീരനായ അദ്ദേഹം ബാലിയെ വധിച്ചിട്ട് ഏറെക്കാലമായി ആഗ്രഹിച്ചിരുന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ സ്ഥാനത്ത് സുഗ്രീവനെ, ധാതുവിന്റെ സ്ഥാനത്ത് ആദേശത്തെ എന്നപോലെ, വാഴിച്ചു.) ബാലിക്കു ചെയ്യാവുന്ന സാഹായ്യം രാമന് സുഗ്രീവനിൽനിന്ന് കിട്ടുമെന്ന് വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ക്വചിത് പ്രഭാലേപിഭിരിന്ദ്രനീലൈർ-
മുക്താമയീ യഷ്ടിരിവാനുവിദ്ധാ
അന്യത്ര മാലാ സിതപങ്കജാനാ-
മിന്ദീവരൈരുത്ഖചിതാന്തരേവ.
ക്വചിത് ഖഗാനാം പ്രിയമാനസാനാം
കാദംബസംസർഗവതീവ പംക്തിഃ
അന്യത്ര കാളാഗുരുദത്തപത്രാ
ഭക്തിർഭുവശ്ചന്ദനകല്പിതേവ.
ക്വചിത് പ്രഭാ ചാന്ദ്രമസീ തമോഭി-
ശ്ഛായാവിലീനൈഃ കബളികൃതേവ
അന്യത്ര ശുഭ്രാ ശരദഭ്രലേഖാ
രന്ധ്രേഷ്വിവാലക്ഷ്യനഭഃപ്രദേശാ
ക്വചിച്ച കൃഷ്ണോരഗഭൂഷണേവ
ഭസ്മാംഗരാഗാ തനുരീശ്വരസ്യ
പശ്യാനവദ്യാംഗി, വിഭാതി ഗംഗാ
ഭിന്നപ്രവാഹാ യമുനാതരംഗൈഃ.

(*രഘുവംശം*, 13. 54-57. തൂമെയ്യാളേ, നോക്കൂ, കാളിന്ദിയുടെ ഓളങ്ങളോടിടചേർന്ന നീരൊഴുക്കോടുകൂടിയ ഗംഗ, ഒരിടത്ത് ഒളിചിന്തുന്ന ഇന്ദ്രനീലക്കല്ലു കോർത്ത മുത്തുമാലയിഴപോലെയും മറ്റൊരിടത്ത് കരിങ്കൂവളപ്പൂ തൊടുത്തിട്ടുള്ള വെൺതാമരപ്പൂമാലപോലെയും ഒരിടത്ത് കാരന്നങ്ങളോടിടചേർന്ന അരയന്നപ്പക്ഷികളുടെ നിരപോലെയും മറ്റൊരിടത്ത് കാരകിൽകൊണ്ട് പൊട്ടു തൊട്ട ചന്ദനംകൊണ്ടുള്ള വരക്കുറിപോലെയും ഒരിടത്ത് തണൽപറ്റിനിൽക്കുന്ന ഇരുളുകളിടകലർന്നു പൊഴിയുന്ന പൂനിലാവു പോലെയും മറ്റൊരിടത്ത് വിടവുകളിലൂടെ ആകാശം കാണാവുന്ന വെളുത്ത ശരന്മേഘം പോലെയും ഒരിടത്ത് കരിനാഗങ്ങളെയണിഞ്ഞതും വെൺചാരം പൂശിയതുമായ മഹേശ്വരന്റെ ഉടൽപോലെയും ശോഭിക്കുന്നു.) ഉപമകൾകൊണ്ട് ഗംഗാ-യമുനാസംഗമത്തിന്റെ ഐശ്വര്യം, സൗന്ദര്യം, ചലനശോഭ, സൗരഭ്യം, കുളിർ, തെളിമ, ദിവ്യപരിശുദ്ധി എന്നിവ യഥാക്രമം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കപ്പെടുന്നു. തീർഥസ്നാനപുണ്യലാഭം ധ്വനി.

പ്രഭാമഹത്യാ ശിഖയേവ ദീപ-
സ്ത്രിമാർഗയേവ ത്രിദിവസ്യ മാർഗഃ
സംസ്കാരവത്യേവ ഗിരാ മനീഷീ
തയാ സ പൂതശ്ച വിഭൂഷിതശ്ച.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 28. ഒളി മുഴുത്ത നാളത്താൽ വിളക്കെന്നപോലെയും ഗംഗയാൽ ആകാശമെന്നപോലെയും സംസ്കാരമുറ്റ വാക്കിനാൽ ബുദ്ധിമാനെന്നപോലയും അവളാൽ അദ്ദേഹം പരിശുദ്ധനായി, അലങ്കൃതനുമായി.) ലഘുവായ വിളക്കിലെ നാളം വിശാലമായ ആകാശത്തിലെ പാതാളത്തിലും ഭൂതലത്തിലും പാതാളത്തിലും ഒഴുകുന്ന ഗംഗ – ഇവ രണ്ടും പുറമെനിന്നു വന്നുചേർന്ന വസ്തുക്കൾ മാത്രം. സംസ്കാമുറ്റ വാക്കാകട്ടെ, മനീഷിയിൽനിന്നുതന്നെ ആവിർഭവിക്കുന്നത്. ആദ്യത്തെ ഉപമാനത്തിൽ തൃപ്തി വരാതെ രണ്ടാമത്തേത്, അതിലും മതി വരാതെ മൂന്നാമത്തേത് – ഇങ്ങനയാണീ മാലോപമയുടെ പോക്ക്. തന്റെ ആത്മസത്തയ്ക്ക് ആ പൈതലിനെക്കൊണ്ട് പൂർണതയും ആവിഷ്കരണവും കൈവന്നതായി ഹിമവാൻ വിചാരിച്ചു എന്നു ഭാവം. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ധന്യതാഭിമാനം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

നിധാനഗർഭാമിവ സാഗരാംബരാം
ശമീമിവാഭ്യന്തരലീനപാവകാം
നദീമിവാന്തഃസലിലാം സരസ്വതീം
നൃപഃ സസത്വാം മഹിഷീമമന്യത.

(*രഘുവംശം,* 3. 9. രാജാവ് ഗർഭിണിയായ പത്നിയെ, അകത്തു നിധിയുള്ള ഭൂമിയെയെന്നപോലെയും ഉള്ളിൽ അഗ്നി ലയിച്ചിരിപ്പുള്ള ശമിയെ എന്നപോലെയും അകമേ ജലപ്രവാഹമുള്ള സരസ്വതീ നദിയയെന്നപോലെയും കരുതി.) സുദക്ഷിണാരാജ്ഞി ഐശ്വര്യം, തേജസ്സ്, പരിശുദ്ധി എന്നിവയുടെ ഇരിപ്പിടമെന്ന നിലയിൽ രാജാവിന്റെ ബഹുമാനപാത്രമായി എന്നു ദ്യോതിക്കുന്നു.

വിഭാവസുഃ സാരഥിനേവ വായുനാ
ഘനവ്യപായേന ഗഭസ്തിമാനിവ
ബഭൂവ തേനാതിതരാം സുദുഃസഹഃ
കടപ്രഭേദേന കരീവ പാർഥിവഃ.

(*രഘുവംശം*, 3. 37. അഗ്നി സാരഥിയായ വായുവിനെക്കൊണ്ടെന്നപോലെയും സൂര്യൻ ശരത്കാലത്തെക്കൊണ്ടെന്നപോലെയും യുവരാജാവായ ദിലീപൻ രഘുവിനെക്കൊണ്ട് ഏറ്റവുമധികം ദുർധർഷനായിച്ചമഞ്ഞു.) ആദ്യത്തെ ഉപമകൊണ്ട് തീയുടെ കാറ്റേറ്റുള്ള തേജോജ്ജ്വലനത്താലും രണ്ടാമത്തേതുകൊണ്ട് പ്രകാശത്തിളക്കത്താലും മൂന്നാമത്തേതുകൊണ്ട് ശോഭാവർധനയാലും ദുർധർഷത എന്നു ദ്യോതിക്കുന്നു.

ആവിർഭൂതേ ശശിനി തമസാ മുച്യമാനേവ രാത്രിർ–
നൈശസ്യാർച്ചിർഹുതഭുജ ഇവ ച്ഛിന്നഭൂയിഷ്ഠധൂമാ
മോഹേനാന്തർവരതനുരിയം ലക്ഷ്യതേ മുക്തകല്പാ
ഗംഗാ രോധഃപതനകലുഷാ ഗൃഹ്ണതീവ പ്രസാദം.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 1. 9. പുരൂരവസ്സ് ചിത്രലേഖയോട്, ഉർവശിക്ക് ബോധം വീണ്ടുകിട്ടിയതിനെക്കുറിച്ച്: ചന്ദ്രനുദിച്ചപ്പോൾ ഇരുളിൽനിന്നു മോചനം കിട്ടിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്ന രാത്രിയെപ്പോലെയും മിക്കവാറും പുകയകന്ന രാത്രിയിലെ തീജ്വാലയെപ്പോലെയും കരയിടിഞ്ഞു കലങ്ങിയതിനുശേഷം തെളിഞ്ഞുവരുന്ന ഗംഗയെപ്പോലെയും ഈ സുന്ദരി മോഹാലസ്യത്തിൽനിന്ന് ഏറെക്കുറെ മുക്തയായി കാണപ്പെടുന്നു.) ആദ്യത്തെ ഉപമ ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനെ കണ്ടപ്പോഴുള്ള ആകർഷണത്തെയും രണ്ടാമത്തേത് അവളുടെ പൂർവാധികമായ തെളിമയെയും ഒടുവിലത്തേത് ദിവ്യതയെയുമം വിശേഷാൽ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു.

അധരഃ കിസലയരാഗഃ, കാമളവിടപാനുകരിണൗ ബാഹൂ
കുസുമമിവ ലോഭനീയം യൗവനമംഗേഷു സന്നദ്ധം.

(അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 1. 18. വായ്മലർ തളിർത്തുടുപ്പുള്ളതാണ്; കൈകൾ ഇളംചില്ലകളെപ്പോലിരിക്കുന്നു; കൊതി തോന്നിക്കുന്ന യൗവനം, പൂക്കളെപ്പോലെ, ദേഹമെങ്ങും മുറ്റിനിൽക്കുന്നു.)

ആശ്രമത്തിലെ ഒരു വള്ളിതന്നെ ശകുന്തള എന്നു ധ്വനിക്കുന്നു.

10. ശ്ലേഷം

രണ്ടർഥങ്ങൾ ഒരേ ശബ്ദംകൊണ്ട് പറയുന്നതായി കല്പിക്കുന്നത് ശ്ലേഷം.

“അസജ്ജനേന കാകുത്സ്ഥഃ പ്രയുക്തമഥ ദൂഷണം

ന ചക്ഷമേ ശുഭാചാരഃ സ ദൂഷണമിവാത്മനഃ.”

(*രഘുവംശം*, അപ്പോൾ, സദ്വൃത്തനായ ആ കാകുത്സ്ഥൻ ദുർജനങ്ങൾ – ഖരാദികൾ – ചൊല്ലിവിട്ട ദൂഷണനെ – ആ പേരുള്ള രാക്ഷസനെ – തന്റെ നേർക്കുള്ള ദൂഷണത്തെ – ദോഷാരോപണത്തെ – എന്നപോലെ പൊറുത്തില്ല.) ദൂഷണവധം രാമനെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ദോഷാരോപണഖണ്ഡനംതന്നെയെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ബകുളാവലികാ – ‘‘ഏഷ ഉപാരൂഢരാഗ ഉപഭോഗക്ഷമഃ പുരതസ്തേ വർത്തതേ.” (ഇയാൾ അരുണിമയാർന്ന് അനുഭവയോഗ്യനായി നിന്റെ മുൻപിൽ നിൽക്കുന്നു.)

മാളവികാ – “കിം ഭർത്താ?” (ഭർത്താവാണോ?)

ബകുളാവലികാ – (സസ്മിതം) “ന താവദ് ഭർത്താ. ഏഷ

അശോകശാഖാവലംബീ പല്ലവഗുച്ഛഃ. അവതംസയൈനം. (ചിരിച്ചുകൊണ്ട്) ഭർത്താവല്ല. അശോകശാഖയെ അവലംബിക്കുന്ന ഈ തളിർക്കുലയാണ്. ഇത് കർണാഭരണമാക്കൂ.) (മാളവികാ വിഷാദം നാടയതി. മാളവിക വിഷാദം നടിക്കുന്നു.) (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 80–81) രാഗ–ഉപഭോഗ–ഭർത്തൃശബ്ദങ്ങളിൽ ശ്ലേഷം. ചുകപ്പ് (അനുരാഗം), ദൃശ്യാനുഭവം (കമോപഭോഗം), രാജാവ് (ഭർത്താവ്) എന്നിങ്ങനെ ഈരണ്ടർഥധങ്ങൾ.മാളവികയ്ക്ക് അഗ്നിമിത്രനോടുള്ള അനുരാഗാതിശയം വ്യംഗ്യം.

വിദൂഷകഃ – അഹോ കുംഭീലകൈഃ കാമുകൈശ്ചൈവ പരിഹരണീയാ ഖലു ചന്ദ്രികാ (മാളവികായാ പരിചാരികായാ നാമ, ജ്യോത്സ്നാ ച. കള്ളന്മാരും കാമുകരും ചന്ദ്രികയെ ഒഴിവാക്കണം. ചന്ദ്രിക ഇരാവതിയുടെ പരിചാരികയുടെ പേരാണ്. നിലാവെന്നും അർഥമുണ്ടല്ലോ.) (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 105) മാളവികയും അഗ്നിമിത്രനും തമ്മിലുള്ള പ്രണയബന്ധത്തിന് കള്ളത്തരത്തിന്റെ എല്ലാ ലക്ഷണങ്ങളുമുണ്ടെന്ന് ധ്വനി.

പുരൂരവസ്സ് പർവതത്തോട് ചോദിക്കുന്ന ചോദ്യം മാറ്റൊലിക്കൊള്ളുന്നു. അപ്പോൾ ചോദ്യം ഉത്തരമാവുന്നു. ശ്ലോകം:

സർവക്ഷിതിഭൃതാം നാഥ! ദൃഷ്ടാ സർവാംഗസുന്ദരീ
രാമാ രമ്യേ വനോദ്ദേശേ മയാ വിരഹിതാ ത്വയാ.
(ആകർണ്യ) കഥം യഥാക്രമം ദൃഷ്ടേത്യാഹ. ....

(*വിക്രമോർവശീയം,* 4. 27. എല്ലാ പർവതങ്ങളുടെയും നാഥാ! സർവാംഗസുന്ദരിയും എന്നിൽ നിന്നു വേർപെട്ടവളുമായ ആ മനോഹരി നിന്നാൽ കാണപ്പെട്ടുവോ?) ഈ വാക്യതന്നെ പ്രതിധ്വനിക്കുന്നു. (അപ്പോൾ അതേ വാക്കുകൾക്ക് ഇങ്ങനെ അർഥം: എല്ലാ രാജാക്കന്മാരുടെയും നാഥാ! സർവാംഗസുന്ദരിയും അങ്ങയിൽനിന്നു വേർപെട്ടവളുമായ ആ മനോഹരി എന്നാൽ കാണപ്പെട്ടു.) കേട്ട് സന്തോഷത്തോടെ രാജാവ്, ‘കണ്ടു’ എന്നാണോ മറുപടി പറയുന്നത്? ഇവിടെ ചോദ്യവും ഉത്തരവും ഒന്നുതന്നെയായത് ശ്ലേഷം കൊണ്ട്. മാറ്റൊലി, പർവതരാജാവിന്റെ അന്തസ്സും ആഭിജാത്യവും തദുചിതമായ ഗാംഭീര്യവും ധ്വനിപ്പിക്കുന്നു.

പ്രഥമാ താപസീ – (പ്രവിശ്യ മയൂരഹസ്താ) കഹിം മേ അജ്ജു? (കുത്ര മേ മാതാ? –എവിടെ എന്റെ അമ്മ?)

ഉഭേ – ഏസോ ണാമസാരിസ്സേണ വഞ്ചിദോ മാദുവച്ഛളോ. (ഏഷ ̈നാമസാദൃശ്യേന വഞ്ചിതോ മാതൃവത്സലഃ – ഈ അമ്മക്കൊതിയൻ ശബ്ദസാദൃശ്യത്തിൽ ഭ്രമിച്ചുപോയി.) ഇവിടെ ‘സഉന്തളാവണ്ണം’ എന്ന പ്രാകൃതപദത്തിന് ശകുന്തത്തിന്റെ (പക്ഷിയുടെ) ലാവണ്യം (സൗന്ദ

ര്യം) എന്നാണ് താപസി ഉദ്ദേശിച്ചത്; സർവദമനനാകട്ടെ, ശകുന്തളയുടെ വർണം എന്നും. ഇപ്രകാരം ശ്ലേഷം. ഇതിന്റെ പേരിലാണ് ഇരുവരും അവനെ കളിയാക്കിയത്.

11. വ്യതിരേകം

വർണ്യാവർണ്യങ്ങൾക്ക് ശബ്ദസാമ്യവും ധർമസാമ്യവുമുണ്ടായിരിക്കേ പ്രസ്തുതത്തിന്റെ ഉത്കർഷസിദ്ധിക്കുവേണ്ടി മറ്റൊന്നിൽനിന്നു വിശിഷ്ടമായി കല്പിക്കുന്നത് വ്യതിരേകം.

വനേചരാണാം വനിതാസഖാനാം
ദരീഗൃഹോത്സംഗനിഷക്തഭാസഃ
ഭവന്തി യത്രൗഷധയോ രജന്യാ–
മതൈലപൂരാഃ സുരതപ്രദീപാഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 10. ഹിമവാനിൽ രാത്രിയിൽ ഗുഹാഗൃഹത്തിനക്കത്തേക്കു വെളിച്ചം തട്ടിക്കുന്ന ഓഷധികൾ പെണ്ണാളുകളോടൊത്ത മലയന്മാർക്ക് എണ്ണ പകരേണ്ടാത്ത രതിദീപങ്ങളായിച്ചമയുന്നു.) സാധാരണ രതിദീപങ്ങൾ എണ്ണ പകരേണ്ടവയാണ്. ഈ ഹിമാലയൗഷധികൾ എണ്ണ പകരേണ്ടവയാണെന്ന് വ്യതിരേകം. തന്നെ ആശ്രയിക്കുന്നത് ആരായാലും അവരെ സംരക്ഷിക്കേണ്ടത് ഗിരിരാജൻ തന്റെ കർത്തവ്യമാണെന്നു കരുതുന്നതായി വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

സർവം സഖേ ത്വയ്യുപപന്നമേത–
ദുഭേ മമാസ്ത്രേ കുലിശം ഭവാംശ്ച;
വജ്രം തപോവീര്യമഹത്സു കുണ്ഠം,
ത്വം സർവതോഗാമി ച സാധകം ച.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 12. തോഴരേ, താങ്കളിപ്പറഞ്ഞതൊക്കെയും താങ്കളിൽ ഒത്തതുതന്നെ; എനിക്ക് രണ്ടേ അസ്ത്രമുള്ളൂ: വജ്രവും താങ്കളും. ഇതിൽ ആദ്യത്തേത് തപോവീര്യംകൊണ്ട് പെരുമ നേടിയവരിൽ ഏശാത്തതാണ്; താങ്കളോ, എങ്ങും ചെല്ലും, കാര്യം നേടുകയും ചെയ്യും.) രണ്ടാമത്തെ അസ്ത്രത്തിന് ആദ്യത്തേതിൽനിന്നു വ്യതിരേകം. വൃത്രഘ്നാതിയായ വജ്രത്തേക്കാൾ ഫലപ്രദമാണ് കാമനെന്നും പരമേശ്വരതപോഭംഗമെന്ന കാര്യം നേടൻ കാമനേ കഴിയൂ എന്നും വ്യംഗ്യമായി ഭാസിക്കുന്നു.

തസ്യാഃ പാതും സുരഗജ ഇവ വ്യോമ്നി പശ്ചാർധലംബീ
ത്വം ചേദച്ഛസ്ഫടികവിശദം തർക്കയേസ്തിര്യഗംഭഃ
സംസർപ്പന്ത്യാ ഭവതി ഭവതഃ സ്രോതസി ച്ഛായയാസൗ
സ്യാദസ്ഥാനോപഗതയമുനാസംഗമേവാഭിരാമാ.

(*മേഘദൂതം*, 1. 55. അതിലെ തെളിചില്ലിനൊപ്പം തൂമയാർന്ന നീർ നുകരാൻവേണ്ടി താങ്കൾ വാനിൽ ഒരു വിണ്ണാനയെപ്പോലെ പിന്നുടലിൽനിന്നു വിലങ്ങിനിന്ന് നോക്കിക്കാണുമെങ്കിൽ പെട്ടെന്ന് പ്രവാഹത്തിൽ പകരുന്ന താങ്കളുടെ നിഴൽകൊണ്ട് അവൾ അസ്ഥാനത്ത് വന്നുചേർന്ന യമുനാസംഗമംകൊണ്ടെന്നപോലെ അഴകിയന്നവളാകും.) പ്രയാഗയിലെത്തും മുൻപുതന്നെ ഗംഗാ–യമുനാസംഗമം സൃഷ്ടിച്ച് മേഘത്തിന് പാവനത്വം നേടാമെന്നു വ്യംഗ്യം.

സരളാസക്തമാതംഗഗ്രൈവേയസ്ഫുരിതത്വിഷഃ
ആസന്നോഷധയോ നേതുർനക്തമസ്നേഹദീപികാഃ.

(*രഘുവംശം*, 4. 75. രാത്രിയിൽ ചരളവൃക്ഷങ്ങളിന്മേൽ തളച്ചിട്ട ആനകളുടെ കഴുത്തുചങ്ങലയിൽ പ്രതിഫലിച്ച ശോഭയോടുകൂടിയ ഓഷധികൾ ആ വിജിഗീഷുവിന് എണ്ണവേണ്ടാത്ത വിളക്കുകളായിച്ചമഞ്ഞു.) രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയയാത്രയ്ക്ക് പ്രകൃതിയും കഴിയുന്നത്ര സാഹായ്യം ചെയ്തുവെന്ന വ്യംഗ്യം പ്രകാശിക്കുന്നു.

വേലാനിലായ പ്രസൃതാ ഭുജംഗാ
മഹോർമിവിസ്ഫൂർജഥുനിർവിശേഷാഃ
സൂര്യാംശുസമ്പർക്കസമൃദ്ധരാഗൈർ–
വ്യജ്യന്ത ഏതേ മണിഭിഃ ഫണസ്ഥൈഃ.

(*രഘുവംശം*, 13. 12. കരയിൽനിന്നടിക്കുന്ന കാറ്റുൾക്കൊള്ളാൻ പൊന്തിവന്ന വമ്പിച്ച അലച്ചുരുളുകളേക്കാൾ വ്യത്യാസമില്ലാതെ കിടക്കുന്ന ഈ സർപ്പങ്ങൾ സൂര്യപ്രകാശം തട്ടി ഒളി വളർന്ന പടത്തിലെ രത്നങ്ങളെക്കൊണ്ടു മാത്രം തിരിച്ചറിയപ്പെടുന്നു.) ഈ സമുദ്രഫണാരത്നങ്ങൾ സമുദ്രം തന്റെ അഗാധതയിലുള്ള രത്നങ്ങളുടെ ചില സാമ്പിളുകൾ കാണികൾക്കുവേണ്ടി പ്രദർശിപ്പിക്കുകയാണോ എന്ന ഉത്പ്രേക്ഷ വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

മാമാഹുഃ പൃഥിവീഭൃതാമധിപതിം, നാഗാധിരാജോ ഭവാൻ
അവ്യുച്ഛിന്നപൃഥുപ്രവൃത്തി ഭവതോ ദാനം, മമാപ്യർഥിഷു
സ്ത്രീരത്നേഷു മമോർവശീ, പ്രിയതമാ, യൂഥേ തവേയം വശാ
സർവം മാമനു തേ, പ്രിയാവിരഹജാം ത്വം തു വ്യഥാം മാനുഭൂഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 25. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് കാട്ടിലലഞ്ഞുനടക്കുന്ന ഒരാനയോട്: എന്നെ രാജാക്കന്മാരുടെ അധിനാഥനെന്നു പറയുന്നു, ഗജരാജനാണ് താങ്കൾ; തടസ്സമില്ലാതെ

തുടർന്നുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഒരു പ്രവർത്തനമാണ് താങ്കളുടെ ദാനം – മദനീരൊഴുക്ക്, എന്റേത് അർഥികളിലും; സ്ത്രീരത്നങ്ങള്‍ ഉർവശി എന്റെ പ്രിയതമ, ആനക്കൂട്ടത്തിലെ പിടിയാന താങ്കളുടെയും; എല്ലാറ്റിലും എന്നെപ്പോലെയാണ് താങ്കളും, പ്രിയാവിരഹംകൊണ്ടുള്ള ദുഃഖം താങ്കൾ അനുഭവിക്കരുതേ!) പ്രിയാവിരഹദുഃഖം അസഹ്യ മെന്നു ധ്വനി.

ചലാപാംഗാം ദൃഷ്ടിം സ്പൃശസി ബഹുശോ വേപഥുമതീം
രഹസ്യാഖ്യായീവ സ്വനസി മൃദു കർണാന്തികചരഃ
കരൗ വ്യാധുന്വത്യാഃ പിബസി രതിസർവസ്വമധരം
വയം തത്ത്വാന്വേഷാന്മധുകര! ഹതാസ്ത്വം ഖലു കൃതീ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 20. കടക്കണ്ണിളകിനോക്കവേ വിറക്കൊള്ളുമാറ് നീ ഇവളുടെമേൽ ചെന്നു മുട്ടുന്നു; ചെവിക്കടുത്തു കൂടി 'സ്വകാര്യം' പറയുമ്പോലെ പതുക്കെ മുരളുന്നു; കൈ കുടഞ്ഞുപോമ്മാറ് ഇവളുടെ രതിസർവസ്വമായ വായ്മലർ നുകരുന്നു; നാം വാസ്തവസ്ഥിതി നേടി നശിച്ചു; വണ്ടേ! നീതന്നെ ധന്യൻ!) കാമുകവിലാസത്തിന് വണ്ടിനേക്കാൾ അർഹൻ താനാണെന്ന ദുഷ്യന്താഭിപ്രായം 'വയം' (നാം) എന്ന പദം വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്നു. പക്ഷേ, 'ഇവളുടെ വാസ്തവമറിയണ'മെന്നു കരുതി മനസ്സടക്കുന്നതിനാൽ അതിനഭിലാഷമുണ്ടായിട്ടും അതിനൊരുങ്ങുന്നില്ല എന്നേയുള്ളൂ. ഇച്ഛിച്ചത് മുഴുവൻ സാധിച്ച, കൃതിയായ വണ്ടത്താൻതന്നെയാണ്, ഫലത്തിൽ ജയിച്ചുനിൽക്കുന്നത് – ഈ വ്യംഗ്യം ഭാസിക്കുന്നു.

അധ്യാക്രാന്താ വസതിരമുനാപ്യാശ്രമേ സർവഭോഗ്യേ
രക്ഷായോഗാദയമപി തപഃ പ്രത്യഹം സഞ്ചിനോതി
അദ്യാപി ദ്യാം സ്പൃശതി വശിനശ്ചാരണദ്വന്ദ്വഗീതഃ
പുണ്യഃ ശബ്ദോ മുനിരിതി മുഹുഃ കേവലം രാജപൂർവഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 14. തപസ്വിമാരിൽ ഒന്നാമൻ ദുഷ്യന്തനെപ്പറ്റി: ഇദ്ദേഹവും ഏവർക്കുമുതകുന്ന ആശ്രമത്തിലാണ് വാഴ്ച്ച കൊണ്ടിരിക്കുന്നത്; ഇദ്ദേഹവും യോഗംവഴി നാൾതോറും തപസ്സ് സമ്പാദിക്കുന്നു; വശിയായ ഇദ്ദേഹത്തെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ഋഷി എന്ന പുണ്യനാമം, മുൻപിലൊരു രാജശബ്ദത്തോടുകൂടിമാത്രം, ചാരണദമ്പതികൾ പാടി പലപ്പോഴും സ്വർഗത്തിലെത്തുന്നുണ്ട്.) തങ്ങളിൽനിന്ന് ഏറെ വ്യത്യസ്തനല്ലാത്ത ഇദ്ദേഹത്തിന് നമ്മുടെ പ്രശ്നങ്ങളറിഞ്ഞു പ്രവർത്തിക്കാൻ, നമ്മെ രക്ഷിക്കാൻ, കഴിയുമെന്നതിൽ സംശയമില്ലെന്ന് ധ്വനിക്കുന്നു.

12. വിരോധം

പ്രതീതികൊണ്ട് വിരുദ്ധാർഥവാചികളായവയുടെ യുക്തിയുക്തതയെ പദാന്തരംകൊണ്ടോ അർഥസാമർഥ്യംകൊണ്ടോ സമർപ്പിച്ച് അവയുടെ സാംഗത്യം വെളിപ്പെടുത്തുന്നത് വിരോധാലങ്കാരം. ഭഗവത്സ്തുതികളിൽ ഇത് വ്യാപകമായി കാണാം.

വധൂർവിധാത്രാ പ്രതിനന്ദ്യതേ സ്മ
'കല്യാണി വീരപ്രസവാ ഭവേ'തി;
വാചസ്പതിഃ സന്നപി സോഷ്ടമൂർത്തൗ
ത്വാശാസ്യചിന്താസ്തിമിതോ ബഭൂവ.

കുമാരസംഭവം, 7. 87. വധുവിനെ വിധാതാവ് 'കല്യാണീ, നീ വീരമാതാവാകട്ടെ' എന്നാശീർവദിച്ചു. അഷ്ടമൂർത്തിയെ സംബന്ധിച്ചാകട്ടെ, വാചസ്പതിയായിട്ടും എന്താശംസിക്കണമെന്നറിയാതെ മിഴിച്ചിരിപ്പായി.) ജഗന്മയനും നിരാശിസ്സുമായ ആൾക്ക് എന്താശംസിക്കാനാണെന്ന് ധ്വനി.

ശരൈരുത്സവസങ്കേതാൻ സ കൃത്വാ വിരതോത്സവാൻ
ജയോദാഹരണം ബാഹ്വോർഗാപയാമാസ കിന്നരാൻ.

(*രഘുവംശം*, 4. 78. അദ്ദേഹം ഉത്സവസങ്കേതന്മാരെ അമ്പുകളെക്കൊണ്ട് ഉത്സവം മുടിഞ്ഞവരാക്കിയിട്ട് കിന്നരന്മാരെക്കൊണ്ട് തന്റെ കൈകളുടെ ജയത്തെ സംബന്ധിച്ച പ്രബന്ധം പാടിച്ചു.) പർവതവാസികളായ ഗണങ്ങളാണ് ഉത്സവസങ്കേതന്മാർ. രഘു അമ്പുകളെക്കൊണ്ട് അവരെ കൊന്നു എന്നു താത്പര്യം. കിന്നരന്മാർ പ്രബന്ധം രചിച്ചു പാടത്തക്ക ജയം നേടി എന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

13. ദൃഷ്ടാന്തം

രണ്ടു വസ്തുക്കളുടെ സാദൃശ്യത്തെ ആസ്പദമാക്കി അവർണ്യത്തിന്റെ ഉപനിബന്ധനം, പോലെ മുതലായവയുടെ അഭാവത്തിൽ, ദൃഷ്ടാന്തം എന്നറിയപ്പെടുന്നു. ഇതും കാളിദാസന് ഏറ്റവും ഇഷ്ടമുള്ള ഒരലങ്കാരംതന്നെ. ചില ഉദഹരണങ്ങൾ:

മഹീഭൃതഃ പുത്രവതോപി ദൃഷ്ടി–
സ്തസ്മിന്നപത്യേ ന ജഗാമ തൃപ്തിം;
അനന്തപുഷ്പസ്യ മധോർഹി ചൂതേ
ദ്വിരേഫമാലാ സവിശേഷസംഗാ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 27. പുത്രന്മാരുള്ളവനെങ്കിലും ശൈലേന്ദ്രന്റെ കണ്ണ് ആ പൈതലിൽ തൃപ്തിയടയുകയുണ്ടായില്ല; അറ്റമറ്റ പൂക്കളോടുകൂടിയ വസന്തത്തിലെ വണ്ടിൻനിര മാമ്പൂവിൽ വിശേഷിച്ച് ഒരാസക്തിയുള്ളതാണല്ലോ.) അച്ഛന് പെൺകുഞ്ഞിനോടുള്ള വാത്സല്യം

ഒന്നു വേറെ തന്നെ എന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ഇതി ധ്രുവേച്ഛാമനുശാസതീ സുതാം
ശശാക മേനാ ന നിയന്തുമുദ്യമാത്;
ക ഈപ്സിതാർഥസ്ഥിരനിശ്ചയം മനഃ
പയശ്ച നിമ്നാഭിമുഖം പ്രതീപയേത്?

(*കുമാരസംഭവം,* 5. 5. മേന ഇപ്രകാരം അനുശാസിച്ചിട്ടും ഇച്ഛയുറച്ച മകളെ ആ ഒരുക്കത്തിൽനിന്നും പിന്മാറ്റാൻ ശക്തയായില്ല. അഭിലഷിതാർഥത്തിൽ തീർപ്പു ചെയ്ത മനസ്സിനെയും താഴോട്ടൊഴുകുക ശീലമായ വെള്ളത്തെയും ആർ പിന്തിരിപ്പിക്കും?) വെള്ളത്തെ മേലോട്ടൊഴുകുന്ന സ്വഭാവത്തിലാക്കാൻ വയ്യാത്തതുപോലെ, അഭിലാഷത്തിൽ ഉറപ്പു കൊണ്ട മനസ്സിനെ പിന്തിരിപ്പിക്കുക സാധ്യമല്ലെന്നു ധ്വനിക്കുന്നു.

തം സന്തഃ ശ്രോതുമർഹന്തി സദസദ്വ്യക്തിഹേതവഃ;
ഹേമ്നഃ സംലക്ഷ്യതേ ഹ്യഗ്നൗ വിശുദ്ധിഃ ശ്യാമികാപി വാ.

(*രഘുവംശം,* 1. 10. അതിനെ – ഞാൻ വർണിക്കുന്ന രഘുവംശത്തെ – നല്ലതും തീയതും വെളിവാക്കാനാഗ്രഹമുള്ള സജ്ജനങ്ങൾ കേൾക്കുമാറാകണം; സ്വർണത്തിന്റെ വിശുദ്ധിയാകട്ടെ കറയാകട്ടെ, തീയിലാണല്ലോ കാണപ്പെടുക.) സ്വർണത്തിൽ വല്ല താഴ്ന്ന ലോഹവും കലർന്നിട്ടുണ്ടെങ്കിൽ തീയിൽ കാച്ചുമ്പോൾ അതിന്റെ കറുപ്പ് കാണുന്നതുപോലെ, സദസദ്വ്യക്തിഹേതുക്കൾ പരിശോധിക്കുമ്പോഴേ തന്റെ *രഘുവംശ*ത്തിലെ ദോഷങ്ങൾ കാണൂ എന്നും അല്ലാത്തവർ വല്ലതും പറഞ്ഞാൽ താൻ അത് കാര്യമായെടുക്കില്ലെന്നും ധ്വനി.

പ്രജാനാമേവ ഭൂത്യർഥം സ താഭ്യോ ബലിമഗ്രഹീത്;
സഹസ്രഗുണമുത്സ്രഷ്ടുമാദത്തേ ഹി രസം രവിഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 18. അദ്ദേഹം പ്രജകളുടെതന്നെ ഐശ്വര്യത്തിനുവേണ്ടി അവരിൽനിന്നു നികുതി പിരിച്ചു; സൂര്യൻ ആയിരം മടങ്ങായി പെടതുതരാനാണല്ലെ വെള്ളം വലിച്ചെടുക്കുന്നത്.) മഹാന്മാർ ആളുകളിൽനിന്ന് സ്വീകരിക്കുന്നതെല്ലാം അവർക്കുതന്നെ പതിന്മടങ്ങ് ഉപകാരം ചെയ്യാനാണെന്നു ധ്വനി. ഈ രാജാവിന്റെ പുത്രൻ രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയത്തിലൂടെയുള്ള അർഥസമ്പാദനവും വിശ്വജിദ്യാഗത്തിലൂടെയുള്ള സർവസ്വദാനവും ഓർക്കുക.

സ്ഥാനേ ഭവാനേകനരാധിപഃ സ–
ന്നകിഞ്ചനത്വം മഖജം വ്യനക്തി
പര്യായപീതസ്യ സുരൈർഹിമാംശോഃ
കലാക്ഷയഃ ശ്ലാഘ്യതരോ ഹി വൃദ്ധേഃ.

(*രഘുവംശം,* 5. 16. അങ്ങ് ഏകച്ഛത്രാധിപതിയായിരുന്നുകൊണ്ട് യജ്ഞംകൊണ്ടുള്ള ദാരിദ്ര്യം വ്യക്തമാക്കുന്നത് യുക്തംതന്നെ; ദേവന്മാരാൽ നുകരപ്പെട്ട കലാക്ഷയം കലാവൃദ്ധിയേക്കാൾ ശ്ലാഘ്യതരമാണല്ലോ.) അശക്തന്റെ ദാരിദ്ര്യം അശക്തിയെ മാത്രം സൂചിപ്പിക്കുമ്പോൾ ശക്തന്റെ ദാരിദ്ര്യം ശക്ത്യതിശയത്തെ സൂചിപ്പിക്കുന്നുവെന്ന വ്യംഗ്യം ഭാസിക്കുന്നു.

കാമം നൃപാഃ സന്തു സഹസ്രശോന്യേ
രാജന്വതീമാഹുരനേന ഭൂമിം;
നക്ഷത്രതാരാഗ്രഹസങ്കുലാപി
ജ്യോത്ഷ്മതീ ചന്ദ്രമസൈവ രാത്രിഃ.

(*രഘുവംശം*, 6. 22. വേറെ ആയിരക്കണക്കിൽ രാജാക്കന്മാർ ഇരുന്നുകൊള്ളട്ടെ, ഇദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ടാണ് ഭൂമി രാജന്വതി – നല്ല രാജാവുള്ളത് – ആയതെന്ന് ആളുകൾ പറയുന്നു; രാത്രി, നക്ഷത്രങ്ങളെക്കൊണ്ടും താരാഗ്രഹങ്ങളെക്കൊണ്ടും നിറഞ്ഞതായാലും ചന്ദ്രനെക്കൊണ്ടാണല്ലോ ജ്യോതിഷ്മതി ആകുന്നത്.) മഗധരാജന്റെ മാഹാത്മ്യം ദ്യോതിക്കുന്നു.

സ്വസുഖനിരഭിലാഷഃ ഖിദ്യസേ ലോകഹേതോഃ
പ്രതിദിനമഥവാ തേ വൃത്തിരേവംവിധൈവ
അനുഭവതി ഹി മൂർധ്നാ പാദപസ്തീവ്രമുഷ്ണം
ശമയതി പരിതാപം ഛായയാ സംശ്രിതാനാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 5. 7. വൈതാളികവാക്യം: അവിടുന്ന് സ്വസുഖത്തിൽ അഭിലാഷം വിട്ട് ലോകത്തിനുവേണ്ടി നാൾതോറും പാടുപെടുന്നു, അഥവാ അവിടത്തെ തൊഴിൽതന്നെ അതാണല്ലോ; മരം കൊടിയ ചൂട് തലയിലേൽക്കുന്നു, ആശ്രിതരുടെ എരിപൊരിച്ചിലിനെ തീർത്തുകൊടുക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.) പ്രജകളെ സന്താപത്തിൽനിന്നു രക്ഷിക്കുന്നതോടൊപ്പം തണൽകൊണ്ടുമാത്രമല്ല, ഫലാദികൾ നൽകിയും സന്തോഷിപ്പിക്കുന്ന വൃക്ഷം പരാർഥൈകസ്വാർഥനും പ്രജാപാലനൈകതത്പരനുമായ രാജാവിന്റെ പ്രതീകം തന്നെയെന്നു ഭാവം.

സാക്ഷാത്പ്രിയാമുപഗതാമപഹായ പൂർവം
ചിത്രാർപ്പിതാം മുഹുരിമാം ബഹു മന്യമാനഃ
സ്രോതോവഹാം പഥി നികാമജലാമതീത്യ
ജാതഃ സഖേ പ്രണയവാൻ മൃഗതൃഷ്ണികായാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 16. അന്ന് മുൻപിൽ വന്ന ഓമലാളെ തള്ളിക്കളഞ്ഞ് ഇപ്പോൾ ചിത്രത്തിലെഴുതിയ ഇവളെ ബഹുമാനിച്ചിട്ട് ഞാൻ, തോഴരേ, വഴിക്ക് വെള്ളം നിറഞ്ഞ പുഴ കടന്നുപോന്ന്

കാനൽവെള്ളത്തിനുനേരെ കൊതിച്ചുചെല്ലുകയാണ്.) ദാഹമുള്ള ഒരാശം വെള്ളം നിറഞ്ഞ പുഴ കടന്നുപോന്ന് കാനൽജലംകുടിച്ച് ദാഹം തീർക്കാമെന്ന് കരുതുന്നതുപോലെയാണ് ദുഷ്യന്തൻ പ്രിയയുടെ ചിത്രം കണ്ട് പ്രിയാസംഗമസുഖം നേടാമെന്നാശിക്കുന്നതെന്നു ഭാവം. ദുഷ്യന്തന്റെ പശ്ചാത്താപാതിശയം വ്യംഗ്യം.

14. അർഥാന്തരന്യാസം

മുഖ്യതാത്പര്യസാദൃശ്യംകൊണ്ട് ഉപപത്തിയോജനയോടെ മറ്റൊരു വാക്യാർഥത്തെ സഹൃദയഹൃദയാഹ്ലാദകമായി ഉപനിബന്ധിക്കുന്നത് അർഥാന്തരന്യാസം. കാളിദാസന്റെ മറ്റൊരിഷ്ടാലങ്കാരം. ഉദാ:–

പ്രത്യർഥിഭൂതാമപി താം സമാധേഃ
ശുശ്രൂഷമാണാം ഗിരിശോനുമേനേ;
വികാരഹേതൗ സതി വിക്രിയന്തേ
യേഷാം ന ചേതാംസി ത ഏവ ധീരാഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 58. ഗിരിശൻ അവളെ ചിത്തൈകാഗ്രതയ്ക്ക് വിരുദ്ധമായിട്ടുകൂടി, തന്നെ ശുശ്രൂഷിക്കാൻ അനുവദിച്ചു. വികാരത്തിനു ഹേതുവുണ്ടായിട്ടും വികാരമേൽക്കാതിരിക്കുന്നവരാണ് ധീരന്മാർ.) മനസ്സ് വികാരം കൊള്ളാതിരിക്കാൻ വികാരഹേതുക്കളിൽനിന്ന് ഒഴിഞ്ഞുമാറുന്നത് അധീരതയാണെന്നു ധ്വനി.

'അനന്യഭാജം പതിമാപ്നുഹീ'തി
സാ തഥ്യമേവാഭിഹിതാ ഭവേന;
ന ഹീശ്വരവ്യാഹൃതയഃ കദാചിത്
പുഷ്ണന്തി ലോകേ വിപരീതമർഥം.

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 63. 'മറ്റൊരാളെ ഭജിക്കാത്ത ഭർത്താവിനെ പ്രാപിക്കുക' എന്നു ഭവനാൽ അവൾ വരുമ്പോലെത്തന്നെ അനുഗ്രഹിക്കപ്പെട്ടു; ഈശ്വരന്മാരുടെ അരുളപ്പാടുകൾ ലോകത്തിൽ, ഒരിക്കലും, വിപരീതമായ അർഥത്തെ പുലർത്തുകയില്ലല്ലോ.) ഈ അനുഗ്രഹിച്ച ആൾതന്നെയാണല്ലോ ആ അനന്യഭാക്കായ ഭർത്താവെന്ന് ഉത്തരാർധംകൊണ്ട് പുഞ്ചിരിക്കൊള്ളുന്നുവെന്ന് കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ.

ഉവാച ചൈനം പരമാർഥതോ ഹരം
ന വേത്സി നൂനം യത ഏവമാത്ഥ മാം;
അലോകസാമാന്യമചിന്ത്യഹേതുകം
ദ്വിഷന്തി മന്ദാശ്ചരിതം മഹാത്മനാം.

(*കുമാരസംഭവം,* 5. 75. ഈയാളോട് പറയുകയും ചെയ്തു – താങ്കൾ നേരായറിയുന്നില്ലെന്നു തീർച്ച; അതുകാണ്ടാണ് എന്നോട്

ഇതൊക്കെ പറയുന്നത്; ലോകസാധാരണമല്ലാത്തതും കാരണം കാണാൻ വയ്യാത്തതുമായ മഹാത്മാക്കളുടെ പ്രവൃത്തികളെ മൂഢന്മാർ വെറുക്കുന്നു.) മഹാത്മാക്കളുടെ ചരിതം മനസ്സിലാകുന്നില്ലെന്നു മാത്രമല്ല, മനസ്സിലാകായ്കയാൽ തെറ്റെന്നു കരുതി വെറുക്കുകകൂടി ചെയ്യുന്നുവെന്നു താത്പര്യം.

താമഗൗരവഭേദേന മുനീംശ്ചാപശ്യദീശ്വരഃ
സ്ത്രീപുമാനിത്യനാസ്ഥൈഷാ വൃത്തം ഹി മഹിതം സതാം.

(*കുമാരസംഭവം,* 6. 12. ഈശ്വരൻ അവളെയും ഋഷിമാരെയും ആദരവിന് ഏറ്റക്കുറവില്ലാതെ നോക്കിക്കണ്ടു; സജ്ജനങ്ങൾക്ക് സ്ത്രീ, പുരുഷൻ എന്നതിൽ ശ്രദ്ധയില്ല; നടപടിയാണല്ലോ ആരാധ്യം.) നടപടിയിലാകട്ടെ, വസിഷ്ഠപത്നിയായ അരുന്ധതി സപ്തർഷികളേക്കാൾ ഒട്ടും താഴയല്ലതാനം എന്ന് വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

ധൂമജ്യോതിസ്സലിലമരുതാം സന്നിപാതഃ ക്വ മേഘഃ?
സന്ദേശാർഥാഃ ക്വ പടുകരണൈഃ പ്രാണിഭിഃ പ്രാപണീയാഃ?
ഇത്യൗത്സുക്യാദപരിഗണയൻ ഗുഹ്യകസ്തം യയാചേ;
കാമാർത്താ ഹി പ്രണയകൃപണാശ്ചേതനാചേതനേഷു.

(*മേഘസന്ദേശം,* 1. 5. പുക, ചൂട്, വെള്ളം, കാറ്റ് എന്നിവയുടെ ഒരു പടുകൂട് മാത്രമായ മേഘമെവിടെ? ഇന്ദ്രിയക്കഴിവുകളുള്ള പ്രാണികളാൽ മാത്രമെത്തിക്കാവുന്ന സന്ദേശകാര്യങ്ങളെവിടെ? ഇതൊന്നും ഔത്സുക്യം മൂലം വകവെക്കാതെ യക്ഷൻ അതിനോട് കടന്നപേക്ഷിച്ചു; കാമം മുഴുത്തവൻ ചേതനങ്ങളോടും അചേതനങ്ങളോടും ഒരുപോലെ ഇരക്കുന്നതിൽ പാവങ്ങളാണല്ലോ.) തന്റെ സന്ദേശം പ്രിയതമയ്ക്കെത്തിക്കാൻ മേഘത്തിനാകുമോ എന്നുപോലും ചിന്തിക്കാൻ യക്ഷന്റെ കാമാർത്തത്വം ഒരുങ്ങിയില്ലെന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

താം ചാവശ്യം ദിവസഗണനാതത്പരാമേകപത്നീ–
മവ്യാപന്നാമവിഹതഗതിർദ്രക്ഷ്യസി ഭ്രാതൃജായാം;
ആശാബന്ധഃ കുസുമസദൃശപ്രാണമപ്യംഗനാനാം
സദ്യഃപാതി പ്രണയി ഹൃദയം വിപ്രയോഗേ രുണദ്ധി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 9. ദിവസമെണ്ണിക്കൊണ്ട് അപായം പിണയാതിരിക്കുന്ന ഏകപത്നിയായ ആ സഹോദരപത്നിയെ താങ്കൾ യാത്രയ്ക്ക് മുടക്കമൊന്നും പറ്റാതെ തീർച്ചയായും ചെന്ന് കാണുകയും ചെയ്യും; സ്ത്രീകളുടെ ഹൃദയം പൂവിനോളം മാത്രം ബലമുള്ളതാകയാൽ വിരഹത്തിൽ പെട്ടെന്നു കൊഴിഞ്ഞുവീഴാൻ വെമ്പിയാലും, ആശാബന്ധം തടഞ്ഞുനിർത്തും.) പ്രിയൻ തിരിച്ചെത്തുമെന്ന ആശയാണ് അവളുടെ ജീവൻ നിലനിർത്തുന്നത്; അതുതന്നെയാണ്

തന്റെയും നില എന്നു വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

നന്വാത്മാനം ബഹു വിഗണയന്നാത്മനൈവാവലംബേ
തത് കല്യാണി! ത്വമപി നിതരാം മാ ഗമഃ കാതരത്വം
കസ്യാത്യന്തം സുഖമുപനതം ദുഃഖമേകാന്തതോ വാ
നീചൈർഗച്ഛത്യുപരി ച ദശാശ്ചക്രനേമിക്രമേണ.

(*മേഘസന്ദേശം,* 2. 49. ഞാനാണെങ്കിൽ ആത്മാവിനെ – ജീവിതത്തെ – എന്തിലും മേലെയായി വിചാരിച്ച് ആത്മാവിനെക്കൊണ്ട് താങ്ങിനിർത്താതിരിക്കുന്നില്ല; അതുകൊണ്ട്, ഹേ കല്യാണീ! നീയും ഏറെയൊന്നും അധീരത കൊള്ളരുത്; ആർക്കാണ് അങ്ങോളം സുഖമോ നീങ്ങാത്ത ദുഃഖമോ വന്നിട്ടുള്ളത്? ജീവിതം ചക്രച്ചുറ്റ് തിരിയുംപോലെ താഴ്ന്നും ഉയർന്നും നീങ്ങിക്കൊണ്ടിരിക്കുകയാണ്.) സ്വയം ആശ്വസിക്കുകയും പത്നിയെ ആശ്വസിപ്പിക്കുകയും ചെയ്യേണ്ടുന്ന യക്ഷന് ഇവിടെ ലോകപരിചയജന്യമായ തത്വജ്ഞാനം ഊന്നുവടിയായിരിക്കുന്നു.

ഏതസ്മാന്മാം കുശലിനമഭിജ്ഞാനദാനാദ് വിദിത്വാ
മാ കൗളീനാദസിതനയനേ! മയ്യവിശ്വാസിനീ ഭൂഃ;
സ്നേഹാനാഹുഃ കിമപി വിരഹേ ഹ്രാസിനസ്തേ ത്വഭോഗാ–
ദിഷ്ടേ വസ്തുന്യുപചിതരസാഃ പ്രേമരാശീഭവന്തി.

(*മേഘസന്ദേശം,* ഈ അഭിജ്ഞാനം തന്നതിൽനിന്നു ഞാൻ കുശലിയായിരിക്കുന്നുവെന്നറിഞ്ഞിട്ട്, മൈക്കണ്ണാളേ! നാടൻചൊല്ലുകൾ കേട്ട് എന്നിൽ അവിശ്വാസിനിയാകരുതേ! സ്നേഹങ്ങളെല്ലാം വിരഹത്തിൽ കുറേ കുറുകിപ്പോകാറുണ്ടെന്ന് പറയാറുണ്ട്; അവ വാസ്തവത്തിൽ അനുഭവിക്കലില്ലായ്കയാൾ അരുമപ്പെട്ട വസ്തുവിൽ കൊതി വളർന്ന് പ്രേമക്കൂമ്പാരമായിക്കൂടുകയാണ് ചെയ്യുന്നത്.) സ്നേഹം ഒന്നിലുള്ള പ്രവണത, പ്രേമം അതിനോട് പിരിയാൻ വയ്യായ്ക' എന്നു മാരാർ.

ഈപ്സിതം തദവജ്ഞാനാദ് വിദ്ധി സാർഗളമാത്മനഃ;
പ്രതിബധ്നാതി ഹി ശ്രേയഃ പൂജ്യപൂജാവ്യതിക്രമഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 79. അവളെ – സുരഭിയെ – അനാദരിച്ചതുകൊണ്ടാണ് സ്വന്തം അഭിലാഷത്തിന് മുടക്കം വന്നിരിക്കുന്നതെന്നറിഞ്ഞുകൊൾക. പൂജ്യരെ പൂജിക്കുക എന്നതിനെ തെറ്റിച്ചുകളയുക എന്നത് ശ്രേയസ്സിനെ തടഞ്ഞുനിർത്തുമല്ലോ.) തടഞ്ഞുനിർത്തുകയേ ഉള്ളൂ, തീരെ ഇല്ലാതാക്കുകയില്ല; പ്രായശ്ചിത്തം ചെയ്താൽ മതി എന്നു ധ്വനി.

വത്സോത്സുകാപി സ്തിമിതാ സപര്യാം
പ്രത്യഗ്രഹീത് സേതി നനന്ദതുസ്തൗ;
ഭക്ത്യോപപന്നേഷപി തദ്വിധാനാം

പ്രസാദചിഹ്നാനി പുരഃഫലാനി.

(*രഘുവംശം,* 2. 22. അവൾ – നന്ദിനി – കിടാവിനെച്ചൊല്ലി വെമ്പലുണ്ടായിരുന്നിട്ടും അനങ്ങാതെനിന്ന് പൂജ കൈക്കൊള്ളുന്നുവെന്നു കണ്ട് അവർ – ദിലീപനും സുദക്ഷിണയും – ആഹ്ലാദം കൊണ്ടു; ഭക്തിയോടെ വന്ന് ആശ്രയിച്ചിട്ടുള്ളവരുടെ നേർക്ക് അവളെപ്പോലുള്ളവർ കാണിക്കുന്ന പ്രസാദസൂചനകൾ ആദ്യമുണ്ടാകുന്ന ഫലങ്ങളാണല്ലോ.) അഭീഷ്ടസിദ്ധിയോളംതന്നെ ആഹ്ലാദപ്രദങ്ങളാണെന്നു വ്യംഗ്യം.

സ്രഗിയം യദി ജീവിതാപഹാ
ഹൃദയേ കിം നിഹിതാ ന ഹന്തി മാം?
വിഷമപ്യമൃതം ക്വചിദ് ഭവേ–
ദമൃതം വാ വിഷമീശ്വരേച്ഛയേ.

(*രഘുവംശം,* 8. 46. ഈ മാല ജീവിതം മുടിക്കുന്നതാണെങ്കിൽ എന്റെ മാറത്തു വെച്ചിട്ട് മരിപ്പിക്കാത്തതെന്താണ്? ഈശ്വരേച്ഛയാൽ ചിലേടത്ത് വിഷംപോലും അമൃതമാവാം, അമൃതുതന്നെ വിഷവുമാവാം.) ഈശ്വരേച്ഛയാണ് ജീവിതമരണങ്ങൾക്ക് കാരണം; വിഷത്വമോ അമൃതത്വമോ അല്ല എന്നു വ്യംഗ്യം. അജൻ പ്രിയയെ പിന്തുടരണമെന്നാഗ്രഹിച്ച് മാല മാറത്തുവെച്ചുനോക്കി എന്ന് ഇവിടത്തെ പരാമർശം സൂചിപ്പിക്കുന്നു.

അസംശയം ക്ഷത്രപരിഗ്രഹക്ഷമാ
യദാര്യമസ്യാമഭിലാഷി മേ മനഃ;
സതാം ഹി സന്ദേഹപദേഷു വസ്തുഷു
പ്രമാണമന്തഃകരണപ്രവൃത്തയഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 19. സംശയമില്ല, ഇവൾ ക്ഷത്രിയന് വേൾക്കാവുന്നവൾതന്നെ; ആര്യമായ എന്റെ മനസ്സ് ഇവളിൽ അഭിലാഷം കൊണ്ടുവല്ലോ. നല്ലവർക്ക് – നല്ലതും തീയതും വേർതിരിച്ചറിയാവുന്നവർക്ക് സംശയം തോന്നുന്ന വിഷയത്തിൽ പ്രമാണം സ്വന്തം മനസ്സിന്റെ വൃത്തികളാണല്ലോ.) സത്തുക്കൾക്കു സംശയം വന്നാൽ മനസ്സിൽ എന്തു തോന്നുന്നുവോ അതു (അന്തഃകരണവൃത്തി) തന്നെ ശരി എന്നു നിശ്ചയിച്ചുകൊൾക. ഇതാണ് 'ആത്മതുഷ്ടി' എന്ന പ്രമാണമായി മീമാംസകനായ കുമാരിളഭട്ടൻ കണക്കാക്കുന്നത്. പ്രസക്തസന്ദർഭത്തിൽ അദ്ദേഹം ഈ കാളിദാസശ്ലോകാർധം തന്നെ ഉദ്ധരിച്ചാണ് പ്രസ്തുതപ്രമാണം സാധിക്കുന്നത്.

15. ആക്ഷേപം

പ്രകൃഷ്ടമായ ശോഭയുളവാക്കുന്നതിന് നിഷേധഭംഗിയിൽ

പ്രസ്തുതംതന്നെയായ വസ്തുവിനെ പിൻവലിക്കുന്നത് ആക്ഷേപം.

ശകുന്തളാ – സഖി! യതഃ പ്രഭൃതി മമ ദർശനപഥമാഗതഃ സ തപോവനരക്ഷിതാ രാജർഷിഃ (ഇത്യർധോക്തേന ലജ്ജാം നാടയതി – തപോവനരക്ഷിതാവായ ആ രാജർഷിയെ കണ്ടതു മുതൽ ... എന്നു പാതി പറഞ്ഞ് ലജ്ജ നടിക്കുന്നു.)

ശകുന്തളാ – തത ആരഭ്യ തദ്ഗതേനാഭിലാഷേണൈതദവസ്ഥാസ്മി സംവൃത്താ. (അതുമുതൽക്ക് അദ്ദേഹത്തോടുള്ള അഭിലാഷം കൊണ്ട് ഞാൻ ഈ അവസ്ഥയിലായിരിക്കയാണ്.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 416.)

ശകുന്തളാ – ആര്യപുത്ര! (ഇത്യർധോക്തേ) സംശയിത ഇദാനീം പരിണയേ നൈഷ സമുദാചാരഃ. പൗരവ! ന യുക്തം നാമ തേ തഥാ പുരാശ്രമപദേ സ്വഭാവോത്താനഹൃദയമിമം ജനം സമയപൂർവം പ്രതാര്യേദൃശൈരക്ഷരൈഃ പ്രത്യാഖ്യാതും. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 472. ആര്യപുത്രാ! എന്നു പാതി പറഞ്ഞ്, ഇപ്പോൾ വിവാഹത്തിന്റെ കാര്യംതന്നെ സംശയത്തിലായ സ്ഥിതിക്ക് ഇങ്ങനെ വിളിക്കുന്നത് ശരിയല്ല. മുൻപ് ആശ്രമത്തിൽ തുറന്ന മനസ്സുള്ള ഈയുള്ളവളെ അപ്രകാരം പ്രതിജ്ഞ ചെയ്ത് വഞ്ചിച്ചിട്ട് ഇത്തരത്തിലുള്ള വാക്കുകൾകൊണ്ട് ഉപേക്ഷിക്കുന്നത് അങ്ങയ്ക്ക് യുക്തമല്ല. ശകുന്തളയുടെ അപമാനജന്യമായ നിസ്സഹായസ്ഥിതിയും അതുകൊണ്ടുള്ള ക്രോധവും വ്യംഗ്യം.)

16. വിഭാവന

ശോഭാതിശയത്തിനുവേണ്ടി സ്വകാരണപരിത്യാഗപൂർവം ഏതെങ്കിലും വിശേഷംകൊണ്ട് വസ്തുവിനെ ഭാവനം ചെയ്യുന്നത് വിഭാവന.

ശശാമ വൃഷ്ട്യാപി വിനാ ദവാഗ്നി–
രാസീദ്വിശേഷാ ഫലപുഷ്പവൃഷ്ടിഃ
ഊനം ന സത്ത്വേഷ്വധികോ ബബാധേ
തസ്മിൻ വനം ഗോപ്തരി ഗാഹമാനേ.

(*രഘുവംശം*, 2. 14. രക്ഷിതാവായ അദ്ദേഹം കാട്ടിലേക്കു കടന്നുചെല്ലുന്തോറും കാട്ടുതീ മഴയില്ലാതെതന്നെ കെട്ടടങ്ങി; പുഷ്പഫലങ്ങളുടെ സമൃദ്ധി ഒന്നേറിവന്നു; ജീവികളിൽ വലിയത് ചെറിയതിനെ കടന്നുപദ്രവിച്ചില്ല.) പ്രകൃതി ആ രക്ഷിതാവിന്റെ സാന്നിധ്യംകൊണ്ടുതന്നെ ഉചിതമായി പ്രവർത്തിച്ചുതുടങ്ങി എന്നു വ്യംഗ്യം.

യദി ഹംസ! ഗതാ ന തേ നതഭ്രൂഃ
സരസോ രോധസി ദർശനം പ്രിയാ മേ
മദഖേലപദം കഥം നു തസ്യാഃ
സകലം ചോര! ഗതം ത്വയാ ഗൃഹീതം?

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 16. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് കാട്ടിലലഞ്ഞുനടക്കവേ, കണ്ടുമുട്ടിയ അരയന്നത്തോട് പറയുന്നു: എന്റെ പ്രിയയായ കുനിഞ്ഞ പുരികക്കൊടിയോടുകൂടിയ ഉർവശിയെ നീ പൊയ്കയുടെ കരയിൽ കണ്ടുമുട്ടിയിട്ടില്ലെങ്കിൽ, മദമത്തമായ പദവിന്യാസത്തോടുകൂടിയ അവളുടെ സർവതും കള്ളാ! നീ കൈക്കൊണ്ടതെങ്ങനെ?) അരയന്നം ഉർവശിയെ കണ്ടിട്ടുണ്ടെന്ന കാര്യത്തിൽ സംശയമില്ലെന്നു ധ്വനി.

17. സസന്ദേഹം

വിച്ഛിത്തിക്കുവേണ്ടി ഉത്പ്രേക്ഷിതമായ രൂപം മറ്റൊരുത്പ്രേക്ഷ സംഭവിക്കുന്നതുകൊണ്ട് സന്ദേഹത്തെ പ്രാപിക്കുന്നത് സസന്ദേഹം.

അസ്യാഃ സർഗവിധൗ പ്രജാപതിരഭൂച്ചന്ദ്രോ നു കാന്തിപ്രദഃ
ശൃംഗാരൈകരസഃ സ്വയം നു മദനോ, മാസോ നു പുഷ്പാകരഃ
വേദാഭ്യാസജഡഃ കഥം നു വിഷയവ്യാവൃത്തകൗതൂഹലോ
നിർമാതും പ്രഭവേന്മനോഹരമിദം രൂപം പുരാണോ മുനിഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 1. 10. പുരൂരവസ്സ് ഉർവശിയുടെ ജന്മത്തെപ്പറ്റി ചിന്തിക്കുന്നു: ഇവളുടെ സൃഷ്ടിക്രിയയിൽ പ്രജാപതി കാന്തി ചിന്തുന്ന ചന്ദ്രനാവുകയാണോ ചെയ്തത്? അതോ, സ്വയം ശൃംഗാരൈകരസികനായ കാമനോ വസന്തമാസമോ ആവുകയാണോ? വേദാഭ്യാസജഡനും സുഖവിഷയങ്ങളിൽ കൗതുകം തോന്നാത്തവനുമായ ആ പഴഞ്ചൻമുനിക്ക് – നാരായണമുനിക്ക് – മനോഹരമായ ഈ സുന്ദരശില്പത്തെ വാർത്തെടുക്കാൻ കഴിയുമോ?) ഉർവശിയുടെ അഭൗമമായ സൗന്ദര്യാതിശയം വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

തിഷ്ഠേത് കോപവശാത് പ്രഭാവപിഹിതാ,
ദീർഘം ന സാ കുപ്യതി;
സ്വർഗായോത്പതിതാ ഭവേ,ന്മയി പുനർ–
ഭാവാർദ്രമസ്യാ മനഃ;
താം ഹർത്തും വിബുധദ്വിഷോപി ന ഹി മേ
ശക്താഃ പുരോവർത്തിനീം;
സാ ചാത്യന്തമദർശനം നയനയോർ–
യാതേതി കോയം വിധിഃ

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 2. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് അവളെത്തേടി കാട്ടിൽ അലഞ്ഞുനടക്കുകയാണ്. ദിവ്യശക്തി മറഞ്ഞ് അവൾ കോപിച്ചുനിന്നേക്കാം; എന്നാൽ ആ കോപം നീണ്ടു

നിൽക്കുകയില്ലല്ലോ. സ്വർഗത്തിലേക്ക് പൊങ്ങിപ്പറന്നേക്കാം; പക്ഷേ, അവളുടെ മനസ്സ് എന്നിൽ ഉറച്ചുനിൽക്കുന്നതാണല്ലോ. എന്റെ മുൻപിൽ നിൽക്കുന്ന അവളെ കവരാൻ അസുരന്മാരും ശക്തരല്ല. അവൾ കണ്ണുകൾക്ക് തീരെ കാണാൻ വയ്യാത്ത നിലയിലാവുകയും ചെയ്തുവെന്നത് എന്തു വിധിയാണാവോ?) അവളെ കാണാതായതിന്റെ സാധ്യമായ എല്ലാ കാരണങ്ങളും ഉദ്ഭാവനം ചെയ്ത് പരിഹരിച്ച് ഒടുവിൽ വിധിയെ ശരണം പ്രാപിക്കുകയാണ് ഇവിടെ. പുരൂരവസ്സിന്റെ ഉർവശീപ്രണയാതിരേകം വ്യംഗ്യം.

ചിത്രേ നിവേശ്യ പരികല്പിരസത്വയോഗാ
രൂപോച്ചയേന വിധിനാ മനസാ കൃതാ നു?
സ്ത്രീരത്നസൃഷ്ടിരപരാ പ്രതിഭാതി സാ മേ
ധാതുർവിഭുത്വമനുചിന്ത്യ വപുശ്ച തസ്യാഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2.9. അവളെ സ്രഷ്ടാവ് ചിത്രത്തിലെഴുതിവെച്ചിട്ട് ഉയിർനൽകി വിട്ടതോ! മനസ്സുകൊണ്ടുതന്നെ വടിവുകൾ ചേർത്തുവെച്ച് ചമച്ചതോ? സ്രഷ്ടാവിന്റെ വൈഭവവും അവളുടെ വടിവും ചേർത്തുവെച്ചാലോചിക്കുമ്പോൾ, അവൾ മറ്റൊരു തരം സത്രീരത്നസൃഷ്ടിയാണെന്നെനിക്കു തോന്നുന്നു.) ശകുന്തളയുടെ സൗന്ദര്യാതിശയം വ്യംഗ്യം.

18. അപഹ്നുതി

വർണ്യവസ്തുവിന്റെ മറ്റൊരു രൂപത്തെ അർപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി സ്വന്തം രൂപത്തെ മറച്ചുവെക്കുന്നത് അപഹ്നുതി.

ന നൂനമാരൂഢരുഷാ ശരീര–

മനേന ദഗ്ധം കുസുമായുധസ്യ

വ്രീളാദമും ദേവമുദീക്ഷ്യ മന്യേ

സന്യസ്തദേഹഃ സ്വയമേവ കാമഃ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 67. കോപം മുഴുത്ത ഇദ്ദേഹം – പരമേശ്വരൻ – പൂവമ്പന്റെ ദേഹം ദഹിപ്പിക്കുകയല്ല തീർച്ചയായും ഉണ്ടായത്, ഞാൻ വിചാരിക്കുന്നു, ഈ ദേവനെ കണ്ടിട്ടുണ്ടായ ലജ്ജയാൽ കാമൻ താൻതന്നെ ഉടൽ വെടിഞ്ഞിരിക്കും.) പരമേശ്വരൻ കാമാധികസുന്ദരനെന്നു വ്യംഗ്യം.

രക്താശോകശ്ചലകിസലയഃ കേസരശ്ചാത്ര കാന്തഃ

പ്രത്യാസന്നൗ കുരവകവൃതേർമാധവീമണ്ഡപസ്യ

ഏകഃ സഖ്യാസ്തവ സഹ മയാ വാമപാദാഭിലാഷീ

കാംക്ഷന്ത്യന്യോ വദനമദിരാം ദോഹദച്ഛദ്മനാസ്യാഃ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 18. ആ കളിക്കുന്നിന്മേൽ ചെങ്കുറിഞ്ഞിവേലിയുള്ള മുല്ലത്തറയ്ക്കടുത്തായി, തളിരാടുന്ന ഒരു പൊന്നശോകവും അഴകുറ്റ

ആസീദ് വിവൃത്തവദനാ ച വിമോക്ഷയന്തീ
ശാഖാസു വല്ക്കലമസക്തമപി ദ്രുമാണാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 12. ഓമലാൾ കുറച്ചടി നടന്നപ്പോഴേക്കും കാലിന്മേൽ ദർഭമുന തറച്ചുവെന്ന മട്ടിൽ പെട്ടെന്നൊന്നു നിന്നു; മരങ്ങളുടെ കൊമ്പുകളിൽ ഉടക്കാഞ്ഞിട്ടും മരവുരി വിടുർത്താൻ വേണ്ടി മുഖം തിരിക്കുകയുമുണ്ടായി.) ദുഷ്യന്തന്റെ അടുക്കൽനിന്നു ശകുന്തളയ്ക്ക് പിരിഞ്ഞുപോകാനുള്ള മടിയും ഒരിക്കൽക്കൂടി തിരിഞ്ഞുനോക്കാനുള്ള ഔത്സുക്യവും വ്യഞ്ജിക്കുന്നു.

19. സംസൃഷ്ടി

വാക്യാർഥത്തിൽ പദാർഥങ്ങളെന്നപോലെ, അലങ്കാരങ്ങൾ തമ്മിൽ അന്യോന്യാന്വിതവൃത്തികളായി ശോഭിക്കുന്നിടത്ത് സംസൃഷ്ടി.

വീചിക്ഷോഭസ്വനിതവിഹഗശ്രേണികാഞ്ചീഗുണായാഃ
സംസർപ്പന്ത്യാഃ സ്ഖലിതസുഭഗം ദർശിതാവർത്തനാഭേഃ
നിർവിന്ധ്യായാഃ പഥി ഭവ രസാഭ്യന്തരഃ സന്നിപത്യ;
സ്ത്രീണാമാദ്യം പ്രണയവചനം വിഭ്രമോ ഹി പ്രിയേഷു.

(*മേഘദൂതം*, 1. 29. ഓളത്തിമിർപ്പിൽ കലമ്പൽകൂട്ടുന്ന പറവക്കൂട്ടമാകുന്ന അരഞ്ഞാണുമായി ചന്തത്തിൽ ഇടറിനടക്കേ നിർവിന്ധ്യുടെ ചുഴിയിൽ വീണ് താങ്കൾ രസമുൾക്കൊണ്ടുകൊൾക; സ്ത്രീകൾക്ക് പ്രിയന്മാരോടുള്ള ആദ്യത്തെ പ്രാർഥനാവാക്യം പരുങ്ങിമാറലാണല്ലോ.) രൂപകം, അർഥാന്തരന്യാസം എന്നിവയുടെ സംസൃഷ്ടി. നായികാനായകവ്യവഹാരം വ്യംഗ്യം.

പ്രഭാലേപീ നായം ഹരിഹതമൃഗസ്യാമിഷലവഃ
സ്ഫുലിംഗഃ സ്യാദഗ്നേർഗഗനമഭിമൃഷ്ടം പുനരിദം
(വിഭാവ്യ)
അയേ രക്താശോകസ്തബകസമരാഗോ മണിരയം
യമുദ്ധർത്തും പൂഷാ വ്യവസിത ഇവാലംബിതകരഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 34. ഉർവശീവിരഹോന്മത്തനായ പുരൂരവസ്സ് കാട്ടിലലഞ്ഞുനടക്കേ, സംഗമനീയരത്നത്തെക്കണ്ട്: പ്രകാശം പുരളുന്ന ഇത് സിംഹം കൊന്ന മാനിന്റെ ഇറച്ചിക്കഷ്ണമല്ല. തീപ്പൊരിയാവാം; പക്ഷേ, തൊട്ടുമുൻപാണല്ലോ മഴ പെയ്തത്. – ആലോചിച്ച് – അല്ലാ, പൊന്നശോകപ്പൂങ്കുലപോലെ ചുകപ്പാർന്ന രത്നമാണല്ലോ ഇത്. ഇതെടുക്കാൻ സൂര്യൻ കരം – കൈ, രശ്മി – നീട്ടാൻ മുതിരുകയാണ്.) അപഹ്നുതി, ഉത്പ്രേക്ഷ, സസന്ദേഹം, ശ്ലേഷം എന്നിവയുടെ സംസൃഷ്ടി. പുരൂരവസ്സിന്റെ വിഭ്രാന്തിയും ഔത്സുക്യവും വ്യംഗ്യം.

20. സങ്കരം

അലങ്കാരങ്ങൾ മറ്റുള്ളഴയുമായ ഇടകലർന്ന് വാക്യത്തിൽ പല തരത്തിൽ വിളങ്ങുമ്പോൾ സങ്കരം.

അവൃഷ്ടിസംരംഭമിവാംബുവാഹ–
മപാമിവാധാരമനുത്തരംഗം
അന്തശ്ചരാണാം മരുതാം നിരോധാ–
ന്നിവാതനിഷ്കമ്പമിവ പ്രദീപം

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 48. അകത്തുള്ള വായുക്കളെ അടക്കിയതുകൊണ്ട് മഴ പെയ്യാൻ വെമ്പാതെ നിൽക്കുന്ന നീർകൊണ്ടൽ പോലെയും തിരപൊങ്ങലില്ലാത കിടക്കുന്ന നീരാഴിപോലെയും കാറ്റില്ലാത്തേടത്ത് അനക്കമറ്റിരിക്കുന്ന വിളക്കുപോലെയുമുള്ളവനുമായ മുക്കണ്ണനെ നോക്കിക്കണ്ടു.) മാലോപമ, വ്യതിരേകം എന്നിവ തമ്മിൽ സങ്കരം. ഒന്നാമത്തെ ഉപമകൊണ്ട് കീഴോട്ടോ രണ്ടാമത്തേതു കൊണ്ട് വിലങ്ങനെയോ മന്നാമത്തേതുകൊണ്ട് മേലോട്ടോ പ്രാണാദിവായുക്കൾ സ്പന്ദിച്ചില്ലെന്നു വ്യംഗ്യം.

കുന്തകൻ പരിഗണിച്ച ഈ ഇരുപത് അലങ്കാരങ്ങളിൽത്തന്നെ കാളിദാസൻ ഏറ്റവുമധികം പ്രയോഗിച്ചവ ഉപമ, ഉത്പ്രേക്ഷ എന്നീ സാമ്യമൂലകാലങ്കാരങ്ങളും അർഥാന്തരന്യാസം, ദൃഷ്ടാന്തം, അപ്രസ്തുതപ്രശംസ എന്നീ ലോകോക്തിപ്രധാനമായ അലങ്കാരങ്ങളുമാണെന്ന് കാളിദാസകൃതികളാകെ പഠിച്ചിട്ടുള്ളവർക്ക് കാണാം. ആ കവീശ്വരന്റെ ഉപമോത്പ്രേക്ഷകളിൽ പലതും സംസ്കൃതാനഭിജ്ഞരുടെയിടയിൽപ്പോലും പ്രസിദ്ധങ്ങളത്രേ. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ലോകോക്തികളിൽ പലതുമാകട്ടെ, വളരെ പ്രശസ്തങ്ങളും നിത്യസംഭാഷണങ്ങളിലും പൊതുപ്രസംഗങ്ങളിലും ഇടം പിടിച്ചവയാണെന്നും വിശേഷിച്ചെടുത്തുപറയേണ്ടതില്ല.

ഇപ്രകാരം സാഹിത്യാസ്വാദനപ്രധാനമായ ആദ്യത്തെ നാലുതരം വക്രതകളെ ആസ്പദമാക്കിയുള്ള കാളിദാസകൃതികളുടെ നിരൂപണത്തിനുശേഷം ആശയപ്രധാനവും പ്രകരണ–പ്രബന്ധവക്രതകളെ അടിസ്ഥാനപ്പെടുത്തിയതുമായ അവയുടെ നിരൂപണത്തിനാണ് അടുത്ത രണ്ടധ്യായങ്ങളിൽ ശ്രമിക്കുന്നത്.

★

8. പ്രകരണവക്രത

കാളിദാസകൃതികളുടെ ഉപാദാനങ്ങളായ കൃതികളെക്കുറിച്ച് പണ്ഡിതലോകത്തിൽ പല അഭിപ്രായങ്ങളാണ് നിലനിൽക്കുന്നത്. സംഹിതകൾ, ബ്രാഹ്മണങ്ങൾ, ആരണ്യകങ്ങൾ, ഉപനിഷത്തുകൾ എന്നിവയുൾക്കൊള്ളുന്ന വൈദികസാഹിത്യവും *വാല്മീകിരാമായണ*വും *വ്യാസമഹാഭാരത*വും കാളിദാസന് ഉപജീവ്യങ്ങളായിരുന്നുവെന്നതിൽ സംശയമില്ല. *ശിവപുരാണം, സ്കന്ദപുരാണം, പത്മപുരാണം* മുതലായ പുരാണങ്ങളിലെ പല ഭാഗങ്ങളും കാളിദാന്റെ കുമാരസംഭവാദികളിലെ വിവരണങ്ങളും തമ്മിലുള്ള സാദൃശ്യങ്ങളെ അടിസ്ഥാനപ്പെടുത്തി ആ പുരാണങ്ങളെയും കാളിദാസന്റെ ഉപാദാനങ്ങളായി ചിലർ ചൂണ്ടിക്കാട്ടയിട്ടുണ്ടെങ്കിലും അവയെല്ലാം കാളിദാസനുശേഷമുണ്ടായതാണെന്നും അതുകൊണ്ട് മുൻ പറഞ്ഞ സാദൃശ്യങ്ങൾ കാളിദാസകൃതികളെ ആ പുരാണങ്ങൾ അനുകരിച്ചതുകൊണ്ടുളവായതാണെന്നും ഇന്ന് ഏറെക്കുറെ അംഗീകരിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്. ഭാസൻ, അശ്വഘോഷൻ മുതലായ പൂർവസൂരികളുടെ കൃതികൾ മാത്രമേ, കാളിദാസന് മുൻപുണ്ടായിരുന്നവയായി, അതിനാൽ അദ്ദേഹം കണ്ടിരിക്കാവുന്നവയായി, നമുക്കറിവുള്ളൂ. വാത്സ്യായനന്റെ *കാമസൂത്രം* കാളിദാസന് പരിചിതമാണെന്ന് ആ കവീശ്വരന്റെ കൃതികളിലെ പല സന്ദർഭങ്ങളും വ്യക്തമാക്കുന്നു.

കാളിദാസന്റെ ആദ്യകാവ്യോദ്യമമാണെന്നു കണക്കാക്കാവുന്ന *ഋതുസംഹാര*ത്തിന് *വാല്മീകിരാമായണ*ത്തിലെ ഋതുവർണ്ണനങ്ങളോട് കടപ്പാടുള്ളതായി പലരും ചൂണ്ടിക്കാണിച്ചിട്ടുണ്ട്. പ്രത്യേകിച്ച് കിഷ്കിന്ധാകാണ്ഡത്തിലെ വർഷ-ശരദൃതുവർണ്ണനങ്ങളും *ഋതുസംഹാര*ത്തിലെ ആ രണ്ടൃതുക്കളുടെ വർണ്ണനങ്ങളും തമ്മിൽ അസാധാരണമായ സാദൃശ്യമുണ്ട്. അവ തമ്മിലുള്ള താരതമ്യം കാളിദാസനെ അപേക്ഷിച്ച് വാല്മീകി വളരെയധികം മികച്ചുനിൽക്കുന്നുണ്ടെന്നു വ്യക്തമാക്കും.

*കുമാരസംഭവ*ത്തിന്റെ ഉപാദാനം *വാല്മീകിരാമായണം* ബാലകാണ്ഡത്തിലെ 23, 36-7 സർഗങ്ങളാണ്. വിശ്വാമിത്രനോടൊപ്പം രാമലക്ഷ്മണന്മാർ സരയൂ-ഗംഗാസംഗമസമീപത്തുള്ള പുണ്യാശ്രമത്തിൽ രാത്രി വിശ്രമിക്കുന്നതാണ് 23-ാം സർഗത്തിലെ പ്രതിപാദ്യം. അവിടെ കാമദഹനം കഥ പറയുന്നു.

36-ാം സർഗം പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരുടെ സുരതവർണ്ണനവും അതിൽനിന്നു പിന്തിരിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിച്ച ദേവന്മാരെ ദേവി ശപിക്കുന്നതും വിവരിക്കുന്നു. 37-ാം സർഗം കുമാരസംഭവകഥ പ്രതിപാദിക്കുന്നു. ഈ കഥകളൊക്കെ വിശ്വാമിത്രൻ രാമലക്ഷ്മണന്മാർക്ക് വിവരിച്ചുകൊടുക്കുന്നതായിട്ടാണ് *വാല്മീകിരാമായണ*ത്തിൽ.

രാമായണത്തിലെ കാമദഹനകഥ

അവിടെ അനേകായിരം കൊല്ലങ്ങളായി അങ്ങേയറ്റത്തെ തപസ്സ ചെയ്യുന്ന ഭാവിതാത്മാക്കളായ ഋഷിമാരുടെ പുണ്യമായ ആശ്രമസ്ഥാനമുണ്ട്. ആ പുണ്യാശ്രമം കണ്ടിട്ട് ഏറ്റം സന്തുഷ്ടരായ രാഘവന്മാർ മഹാത്മാവായ ആ വിശ്വാമിത്രമുനിയോട് ഇങ്ങനെ ചോദിച്ചു: "ഇത് ആരുടെ പുണ്യാശ്രമമാണ്? ആരാണ് ഇവിടെ താമസിക്കുന്നത്?" അത് കേട്ട് മുനിശ്രേഷ്ഠൻ ചിരിച്ചിട്ട് പറഞ്ഞു: "രാമാ, മുൻപ് ഈ ആശ്രമം ആരുടേതാണെന്ന് കേട്ടോളൂ – കന്ദർപ്പൻ ശരീരത്തോടുകൂടിയവനായിരുന്നു. വിദ്വാന്മാർ അയാളെ കാമൻ എന്നു പറയുന്നു. വിവാഹത്തിനുശേഷം മരുദ്ഗണങ്ങളോടുകൂടി സഞ്ചരിക്കുന്ന ദേവേശനായി, ഇവിടെ നിയമപൂർവം സമാധിസ്ഥനായി തപസ്സ് ചെയ്യുന്ന സ്ഥാണുവെ – ശിവനെ – ആ ദുർബുദ്ധി ആക്രമിച്ചു. ആ മഹാത്മാവ് ഹും ന്ന ശബ്ദം മുഴക്കുകയും രുദ്രമായ ചക്ഷുസ്സുകൊണ്ട് നശിപ്പിക്കുകയും ചെയ്തു. ആ ദുർബുദ്ധിക്ക് തന്റെ ശരീരത്തിൽനിന്ന് എല്ലാ അവയവങ്ങളും അടർന്നുപോയി; അവിടെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശരീരം കത്തിനശിച്ചു. അങ്ങനെ മഹേശ്വരൻ ക്രോധംകൊണ്ട് കാമനെ ശരീരരഹിതനാക്കി. അന്നുമുതൽ അദ്ദേഹം അനംഗനെന്ന പ്രസിദ്ധി നേടി. കാമൻ അംഗം വെടിഞ്ഞ ആ പ്രദേശം ഐശ്വര്യയുക്തമായ അംഗരാജ്യമായിത്തീർന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റേതാണീ പുണ്യാശ്രമം; പണ്ട് ആ ആശ്രമത്തിലുണ്ടായിരുന്നവരുടെ ധർമതത്പരരായ ശിഷ്യരാണീ മുനിമാർ. അവർക്ക് പാപമുണ്ടാവില്ല. ഇന്ന് ഈ രാത്രി ഇവിടെ കഴിക്കാം.നാളെ നമുക്ക് പുണ്യനദീസംഗമം കടക്കാം."

രാമായണത്തിലെ കുമാരസംഭവകഥ

പണ്ട് മഹാതപസ്വിയായ പരമേശ്വരഭഗവാൻ വിവാഹം കഴിച്ച് ദേവിയെ കണ്ടിട്ട് ഇണ ചേരാനാരംഭിച്ചു. വഴിപോലെ ക്രീഡിക്കുന്ന ബുദ്ധിമാനും മഹാദേവനുമായ മഹേശ്വരന് നൂറു ദിവ്യസംവത്സരം കഴിഞ്ഞുപോയി. അവളിൽ മകനുണ്ടായതുമില്ല. ബ്രഹ്മാവ് മുതലായ എല്ലാ ദേവന്മാരും ഇവിടെ ഭ്രൂണം ഉത്പാദിപ്പിക്കപ്പെടുകയാണെങ്കിൽ അതാരാണ് സഹിക്കുക എന്ന് ആശങ്കിച്ചു. എല്ലാ ദേവന്മാരും നമസ്കരിച്ച് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു: "അല്ലയോ ദേവദേവാ! ഈ ലോകത്തിന്റെ ഹിതത്തിൽ താത്പര്യമുള്ള മഹാദേവാ! അങ്ങയുടെ തേജസ്സ് താങ്ങാൻ ലോകങ്ങൾക്ക് സാധ്യമല്ല. ദേവിയോടൊപ്പം ബ്രാഹ്മമായ തപസ്സ് ചെയ്താലും! മൂവുലകിനും ഹിതം ചെയ്യുന്നതിനുവേണ്ടി

രവൻ രക്ഷിച്ചാച്ചാലും.

തേജസ്സിനെ തേജസ്സൽ ധരിച്ചാലും. ഈ ലോകങ്ങളെ മുഴുവൻ രക്ഷിച്ചാലും. ലോകത്തെ ഇല്ലാതാക്കരുത്." "തീർച്ചയായും" – സർവ ലോകമഹേശ്വരൻ സമ്മതിച്ചു. അനന്തരം എല്ലാവരോടുനമായി പറയുകയും ചെയ്തു: "ഞാൻ ഉമയോടുകൂടി തേജസ്സിനെ തേജസ്സുകൊണ്ടുതന്നെ താങ്ങും." സ്ഥാത്തുനിന്നിളകിയ എന്റെ ഈ അത്യുത്തമമായ തേജസ്സിനെ ആര് താങ്ങിനിർത്തുമെന്ന് ദേവശ്രേഷ്ഠന്മാർ പറയട്ടെ." ദേവന്മാർ മറുപടി പറഞ്ഞു: "ഇപ്പോൾ ഇളകിയ തേജസ്സിനെ ഭൂമി താങ്ങും. ആ തേജസ്സ് മലകളോടും കാടുകളോടുംകൂടിയ ഭൂമിയിൽ പരന്നു. അനന്തരം ദേവന്മാർ അഗ്നിയോട് പറഞ്ഞു: "രൗദ്രമായ മഹാതേജസ്സിനെ കാറ്റിനോടുകൂടിയ നീ ഉള്ളിൽ കടത്തൂ. അഗ്നിയാൽ വ്യാപിപ്പിക്കപ്പെട്ട അത് ശ്വേതപർവതമായും അഗ്നിക്കും സൂര്യനും തുല്യമായ ദിവ്യമായ ശരവണ – ദർഭവന – മായും തീർന്നു. (അവിടെ മഹാതേജസ്വിയും അഗ്നിസംഭവനുമായ കാർത്തികേയൻ ജനിച്ചു. അനന്തരം ദേവന്മാർ ഋഷിഗണങ്ങളോടുകൂടി ഏറെ സന്തുഷ്ടരായി ഉമയെയും ശിവനെയും ഏറ്റവും പൂജിച്ചു. പിന്നീട് പാർവതി, ക്രോധംകൊണ്ട് ചുകന്ന കണ്ണുകളോടുകൂടി എല്ലാ ദേവന്മാരെയും ശപിച്ചു: "പുത്രനെ ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് സംഭോഗത്തിലേർപ്പെട്ട എന്നെ നിങ്ങൾ തടഞ്ഞതുകൊണ്ട് നിങ്ങളുടെ ഭാര്യമാരിൽ നിങ്ങൾക്ക് സന്തതിയുണ്ടാവാതെ പോകട്ടെ! ഇന്നുമുതൽ നിങ്ങളുടെ ഭാര്യമാർ സന്തതിരഹിതരായിത്തീരട്ടെ!" എന്നിട്ട്, ഭൂമിയെയും ശപിച്ചു: "ഒരൊറ്റ ആകൃതിയില്ലാത്ത നീ പലരുടെയും ഭാര്യയായിത്തീരും. എനിക്ക് പുത്രൻ വേണ്ടെന്നാഗ്രഹിച്ച ഏറെ ദുർബുദ്ധിയ നീ പുത്രാനന്ദം അനുഭവിക്കുകയില്ല." അപ്പോൾ ദേവേന്ദ്രൻ അപ്രകാരം ഉപദ്രവിക്കപ്പെട്ട മുഴുവൻ ദേവന്മാരെയും കണ്ട് പടിഞ്ഞാറെ ദിക്കിലേക്ക് പോകാൻ തുടങ്ങി.) മഹേശ്വരൻ ദേവിയോടുകൂടി വടക്ക് ഹിമവതപർവതത്തിന്റെ പാർശ്വത്തിലുള്ള കൊടുമുടിയിൽ ചെന്ന് തപസ്സ് ചെയ്തു.

മഹാഭാരതത്തിലെ കുമാരസംഭവകഥകൾ

തുടർന്ന് വിശ്വാമിത്രൻ പാർവതിയുടെ നിർദേശമനുസരിച്ച് ഗംഗ പ്രസവിച്ച കഥകൂടി രാമലക്ഷ്മണന്മാരോട് വിസ്തരിച്ച് പറഞ്ഞു. *മഹാഭാരത*ത്തിലും രാമായണോപഖ്യാനമുണ്ട്. അവിടെ വനപർവം 213 –19 അധ്യായങ്ങളിൽ കുമാരസംഭവകഥ വിവരിക്കുന്നുണ്ട്. അതനുസരിച്ച് ഇന്ദ്രൻ ഒരു ദേവസേനാപതിയെ ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് മാനസതീരത്തിലൂടെ നടക്കുമ്പോൾ സഹായത്തിനായും ഭർത്തൃലബ്ധിക്കായും നിലവിളിച്ചുകരയുന്ന ഒരു കന്യകയെ കണ്ടുമുട്ടി. അവളെ പിന്തുടരുന്ന കേശിയെ ഇന്ദ്രൻ ആട്ടിയോടിച്ച്, ആരാണവളെന്ന് ചോദി

ച്ചു. ദക്ഷസുതയായ ദേവസേനയാണ് താനെന്നും ആരെയെങ്കിലും വിവാഹം ചെയ്യാനാഗ്രഹിക്കുന്നുണ്ടെന്നും ഇന്ദ്രനോട് പറഞ്ഞു. അവൾക്കുവേണ്ടി ഇന്ദ്രൻ ബ്രഹ്മദേവനോട് പ്രാർഥിക്കുകയും അവളുടെ ഭർത്താവ് ഭാവിസേനാപതിയായിരിക്കുമെന്ന് പ്രഖ്യാപിക്കുകയും ചെയ്തു. അതിനിടയിൽ അഗ്നി സപ്തർഷിമാരുടെ പത്നിയെ പ്രേമിച്ചപ്പോൾ, അദ്ദേഹത്തിന്റെ പത്നി സ്വാഹ അരുന്ധതിയൊഴിച്ചുള്ള മറ്റു സപ്തർഷിപത്നിമാരുടെ രൂപത്തിൽ അഗ്നിയുടെ ആഗ്രഹം നിറവേറ്റിക്കൊടുത്തു. അഗ്നിയുടെ ശുക്ലത്തിൽനിന്ന് കാർത്തികേയൻ പിറന്നു. ജനിച്ച ഉടനെ ക്രൗഞ്ചപർവതം പിളർക്കുകയും ശരങ്ങൾകൊണ്ട് ശ്വേതപർവതശൃംഗം തകർക്കുകയും ചെയ്തു. ഇന്ദ്രനോട് പോരടിക്കുകയും അവസാനം സന്ധിയാവുകയും ചെയ്ത കാർത്തികേയനെ വിശ്വാമിത്രൻ വളർത്തിക്കൊണ്ടുവന്നു.ഇന്ദ്രൻ കാർത്തികേയനെ സേനാപതിയായി നിയമിക്കുകയും ദേവസേനയെ അദ്ദേഹത്തിന് വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുക്കുകയും ചെയ്തു.

231–ാമധ്യായത്തിൽ ബ്രഹ്മദേവൻ, കാർത്തികേയൻ യഥാർഥത്തിൽ പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരുടെ പുത്രനാണെന്നു പ്രഖ്യാപിച്ചു. കാർത്തികേയൻ അവസാനം മഹിഷാസുരനെ വധിച്ചു.

അനുശാസനപർവം 130–33 അധ്യായങ്ങളിൽ ദേവന്മാർ ബ്രഹ്മദേവനെ സമീപിച്ച് താരകനെ നശിപ്പിക്കാൻ വേണ്ടത് ചെയ്യണമെന്നപേക്ഷിച്ചതായി വർണിക്കുന്നു. ആദ്യം അഗ്നിയിൽനിന്നുണ്ടായതും പിന്നീട് ഗംഗയും കൃത്തികകളും ആവഹിച്ചതുമായ ശിവശുക്ലത്തിൽനിന്നാണ് കാർത്തികേയൻ പിറന്നതെന്നു വിവരിക്കപ്പെടുന്നു.

ശല്യപർവം 45–7 അധ്യായങ്ങളിൽ ശിവന്റെ ശുക്ലത്തിൽനിന്നുണ്ടായ കാർത്തികേയൻ താരകനെ വധിച്ചുവെന്നു പറയുന്നു.

രാമായണം ബാലകാണ്ഡത്തിൽ വിവരിച്ച കുമാരസംഭവകഥയിൽനിന്ന് *മഹാഭാരത*ത്തിലെ വിവിധപർവങ്ങളിലായി വിവരിക്കപ്പെട്ട ഈ കുമാരകഥ അല്പസ്വല്പം വ്യത്യാസപ്പെട്ടുനിൽക്കുന്നതായി കാണാം.

കാളിദാസന്റെ കുമാരസംഭവം – ചില നവീനകല്പനകൾ

ഈ കഥാസ്ഥികൂടങ്ങളിൽനിന്നാണ് കാളിദാസൻ സംസ്കൃതത്തിലെ ഏറ്റവും അഴകിയന്ന *കുമാരസംഭവം* രചിച്ചത്. സാംഗനായ കാമനെ ദഹിപ്പിച്ച് അനംഗനാക്കിയതാണ് *രാമായണ*ത്തിലെ കാമദഹനകഥയിൽ പ്രാധാന്യം കൊടുത്തു പറയുന്നത്. മൂലത്തിൽ ചുരുക്കിപ്പറഞ്ഞ ഈ സംഭവം കാവ്യത്തിലുമുണ്ട് – സ്വാഭാവികമായും വളരെയധിപകം വിവരിക്കുന്നുണ്ടന്നുമാത്രം. *രാമായണ*ത്തിലെ കഥയിൽ ശിവൻ പാർവതീവിവാഹാനന്തരമാണ് തപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്നത്. *കുമാരസംഭവ*ത്തിൽ വിവാഹത്തിനു മുൻപാണെന്നു വിശേഷം. അതാണല്ലോ സ്വാഭാവികവും. മൂലകഥയിൽ ശിവനെ കാമൻ കടന്നാക്രമിക്കുന്നതിന് കാരണമൊന്നും പറയുന്നില്ല. വാല്മീകി ഒന്നിലധികം തവണ കാമന് നൽകുന്ന ദുർബുദ്ധി എന്ന വിശേഷണം അന്വർഥമാക്കാൻവേണ്ടി മാത്രമാണ് ആ സംഭവമെന്നു തോന്നും. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലാകട്ടെ ലോകോപകാരാർഥം ദേവേന്ദ്രന്റെ അപേക്ഷയനുസരിച്ചാണ് കാമന്റെ ശിവസമീപത്തിലേക്കുള്ള വരവ് തന്നെ. കാമന്റെ അംഗം വെടിഞ്ഞിട്ട ആ സ്ഥലത്തിന് അംഗരാജ്യം എന്ന പേര് വന്നു എന്ന സ്ഥലനാമഗവേഷണപരമായ കഥപോലുണ്ട് *രാമായണ*ത്തിലേത്. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലാകട്ടെ, പ്രസക്തിയില്ലാത്തതിനാൽ അക്കാര്യം പരാമർശിക്കപ്പെട്ടിട്ടേ ഇല്ല.

*രാമായണ*ത്തിൽ കുമാരസംഭവം എന്ന പേര് തന്നെയുണ്ട്. തങ്ങൾക്ക് പൊതുവിൽ അസുരനിഗ്രഹത്തിന് ഒരു സേനാപതിയെ വേണമെന്ന ആഗ്രഹമാണ് ദേവന്മാർ ബ്രഹ്മസമക്ഷത്തിൽ അവതരിപ്പിക്കുന്നതായി മൂലകഥകളിലൊന്നിൽ വിവരിക്കുന്നത്. താരകാസുരനിഗ്രഹത്തിന് സേനാനിയെ വേണമെന്ന വിശേഷനിർദേശമില്ല. വിവാഹാനന്തരമുള്ള നൂറു ദിവ്യസംവത്സരം നീണ്ടുനിൽക്കുന്ന സുരതക്രീഡയെക്കുറിച്ച് *രാമായണ*ത്തിൽ പരാമർശമുണ്ട്. പക്ഷേ, ദേവന്മാർ അതിനെ തടയുന്നതും ഉമ അവരെ ശപിക്കുന്നതും ഉമാമഹേശ്വരന്മാർ പിന്നീട് തപസ്സിനു പോകുന്നതുമൊന്നും *കുമാരസംഭവ*ത്തിലില്ല. ഇവിടെ ചുരുക്കിപ്പറഞ്ഞ 'കുമാരസംഭവ'മാകട്ടെ, കാളിദാസവിരചിതമായ എട്ടു സർഗങ്ങളുള്ള *കുമാരസംഭവ*ത്തിലില്ലതാനും. അത്, പക്ഷേ, അല്പസ്വല്പം ഏറ്റക്കുറച്ചിലുകളോടെ, മറ്റേതോ കവി പൂരിപ്പിച്ച ഒൻപതു സർഗങ്ങളിൽ കാണാം.

കാവ്യനായികയായ ഉമയുടെ ജനകനും ദേവതാത്മാവുമായ ഹിമവദ്ഗിരിരാജൻ, ഉമ, മഹേശ്വരന്റെ 'കേനാപി കാമേന'യുള്ള തപസ്സ്, നാരദന്റെ ഉമാമഹേശ്വരപരിണയത്തെക്കുറിച്ചുള്ള പ്രവചനം, തുടർന്നുള്ള ഉമയുടെ മഹേശ്വരപരിചരണം, ഇവിടെത്തന്നെ സൂചിതമായ ലോകോപദ്രവകാരിയായ താരകാസുരന്റെ വധത്തിനുള്ള ദേവന്മാരുടെ ആലോചനയും അതിന്റെ ഫലമായി വസന്തസഹിതനായ കാമന്റെ സ്ഥാണുതപോവനത്തിലേക്കുള്ള വരവും കാമദഹനവും തുടർന്നുള്ള രതിവിലാപവും, ലോകോത്തരമായ സൗന്ദര്യംകൊണ്ടും ഹരനെ ആകർഷിക്കാൻ കഴിയില്ലെന്നു കണ്ട് അദ്ദേഹത്തിനു മാനസികമായി സമന്വയായാലേ വിവാഹം സാധിക്കൂ എന്നു മനസ്സിലാക്കി കഠിനതപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്ന പാർവതി, അങ്ങനെ തപഃക്രീതയായ ഉമയും മഹേശ്വരനും തമ്മിലുള്ള വിവാഹം, താരകാസുരവധ

ത്തിനു മുന്നോടിയായ ഉമാമഹേശ്വരസുരതോത്സവം എന്നിങ്ങനെ കുമാരസംഭവത്തെ *കുമാരസംഭവ*മാക്കുന്ന സവിസ്തരമായ മനോഹരവർണനകളൊന്നും മൂലകഥകളിലില്ല. *കുമാരസംഭവ*പഞ്ചമസർഗത്തിലെ ശിവദൂഷണപരമായ ബ്രഹ്മചാരിവാക്യങ്ങൾ അവൈദികശൈവസമ്പ്രദായത്തെപ്പറ്റി അന്നുണ്ടായ ആക്ഷപങ്ങളാണെന്ന് എം. പി. ശങ്കുണ്ണിനായർ പറയുന്നു (*ഛത്രവും ചാമരവും,* പേജ് 28). ചുരുക്കത്തിൽ, വാല്മീകിരാമായണത്തിലും മഹാഭാരതത്തിലും പലേടങ്ങളിലായി വിരിക്കപ്പെട്ട കുമാരസംഭവകഥകൾ കാളിദാസൻ വായിച്ചിരിക്കാമെന്നല്ലാതെ, അവയിലൊരംശവും *കുമാരസംഭവ*ത്തിന്റെ സവിശേഷരാമണീയകത്തിന് ഒരു സംഭാവനയും ചെയ്തതായി കാണാനാവില്ല.

രാമായണവും മേഘസന്ദേശവും

*വാല്മീകിരാമായണ*ത്തിലെ ഹനുമദ്ദൂതിന്റെ മാതൃക പിടിച്ച് രചിച്ച *മേഘസന്ദേശം* തികച്ചും കാളിദാസന്റെ ഭാവനാസന്താനംതന്നെ എന്നു പറയാം. ഇതിനു പ്രേരകങ്ങളായി ശങ്കുണ്ണിനായർ കാണുന്നത് മേഘദർശനജന്യമായ പ്രമോദം, യക്ഷനിശാമഹോത്സവം, ചാതുർമാസ്യാനുഷ്ഠാനം, ചിരന്തനപ്രാപ്തമായ ദൂതകാവ്യസങ്കേതം, സ്വാനുഭവകൃച്ഛ്രം, ഉപനിഷത്തുകളിലെ ഉത്തരായണമാർഗവിവരണം മുതലായവയാകുന്നു (പേജ്, 145). ചാതുർമാസ്യകാലത്ത് കർമനിരതനായ മഹാവിഷ്ണു യോഗനിദ്രയിലത്രേ. നാലുമാസത്തെ യോഗനിദ്ര കഴിഞ്ഞാൽ, കാർത്തികമാസത്തിൽ, വേദസ്തുതി ചെവിക്കൊണ്ട് പൂനിലാവിന്റെ പാലാഴിയിലേക്ക് വിഷ്ണു ഉണരുന്നു. ഇതാണ് ചാതുർമാസ്യസങ്കല്പം.

രഘുവംശത്തിന്റെ ഉപാദാനങ്ങൾ

രഘുവംശത്തിലെ 9–15 സർഗങ്ങളുടെ അടിസ്ഥാനം *വാല്മീകിരാമായണം*തന്നെ. ഒൻപതാം സർഗത്തിലെ നായാട്ടും വസന്തവർണനവും കവിയുടെ സ്വകപോലകല്പിതമെന്നു പറയാം. മറ്റുള്ളിടങ്ങളിൽ അതിമനോഹരമായ, അലങ്കാരസമൃദ്ധമായ, സംക്ഷേപണസാമർഥ്യമാണ് കാളിദാസൻ പൊതുവിൽ പ്രദർശിപ്പിക്കുന്നത്. എന്നാൽ രാവണവധാനന്തരം സീതാസമേതനായ രാമന്റെ അയോധ്യയിലേക്കുള്ള പുഷ്പകവിമാനയാത്രയ്ക്കിടയിൽ കാണുന്ന ദൃശ്യങ്ങളവതരിപ്പിക്കുന്ന പതിമൂന്നാം സർഗം കാളിദാസന്റെ ഭാവനാവിഹാരത്തിന് വേണ്ടത്ര അവസരം കിട്ടിയിട്ടുള്ള ഒരു ഭാഗമാണെന്ന് എടുത്തുപറയേണ്ടതുണ്ട്.

ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ എന്നീ മൂന്നു രാജാക്കന്മാരെപ്പറ്റി രഘുവംശത്തിന്റെ ആദ്യത്തെ എട്ടു സർഗങ്ങളിലും കുശൻ, അതിഥി എന്ന

വരെപ്പറ്റി 16–17 സർഗങ്ങളിലും അഗ്നിവർണനെപ്പറ്റി പത്തൊൻപതാം സർഗത്തിലും സവിസ്തരമായും നിഷധൻ, നളൻ, നഭസ്സ്, പുണ്ഡരീകൻ, ക്ഷേമധന്വാവ്, ദേവാനീകൻ, അഹീനഗു, പാരിയാത്രൻ, ശിലൻ, ദളൻ, ഉന്നാഭൻ, വജ്രണാഭൻ, ശംഖണൻ, വ്യുഷിതാശ്വൻ, വിശ്വസഹൻ, ഹിരണ്യനാഭൻ, കൗസല്യൻ, ബ്രഹ്മിഷ്ഠൻ, പുത്രൻ, പുഷ്യൻ, ധ്രുവസന്ധി എന്നിങ്ങനെ 21 പേരെപ്പറ്റി വളരെച്ചുരുക്കിയും ശൈശവത്തിലേ അഭിഷിക്തനായ സുദർശനനെപ്പറ്റി അല്പം വിസ്തരിച്ചും പതിനെട്ടാം സർഗത്തിലും വിവരിക്കുന്നു. ഈ ഇരുപത്തെട്ടു രാജാക്കന്മാരെക്കുറിച്ചുള്ള വിവരങ്ങൾ കാളിദാസന് എവിടെനിന്നു കിട്ടി? *വാല്മീകിരാമായണ*ത്തിലെ വംശാനുചരിതത്തിൽ (ബാലകാണ്ഡം എഴുപതാം സർഗം) മനു, ഇക്ഷ്വാകു, കുക്ഷി, വികുക്ഷി, ബാണൻ, അനരണ്യൻ, ത്രിശങ്കു, ധുന്ധുമാരൻ, യുവനാശ്വൻ, മാന്ധാതാവ്, സുസന്ധി, ധ്രുവസന്ധി, പ്രസേനജിത്ത്, ഭരതൻ, അസിതൻ, സഗരൻ, അംശുമാൻ, അസമഞ്ജൻ, ദിലീപൻ, ഭഗീഥൻ, കകുത്സ്ഥൻ, രഘു, കല്മാഷപാദൻ, ശംഖണൻ, സുദർശനൻ, അഗ്നിവർണൻ, ശീഘ്രഗൻ, മരു, പ്രശുശ്രുകൻ, അംബരീഷൻ, നഹുഷൻ, യയാതി, നാഭാഗൻ, ദശരഥൻ, രാമലക്ഷ്മണന്മാർ എന്നിങ്ങനെയാണ് യഥാക്രമം പേരുകൾ കാണുന്നത്. ഇത് *രഘുവംശ*ത്തിലെ ക്രമവുമായി ഒത്തുപോകുന്നില്ല. എന്നാൽ ഭാസന്റെ *പ്രതിമാനാടക*ത്തിൽ ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ, ദശരഥൻ, രാമൻ എന്ന ക്രമം കാണുന്നതുകൊണ്ട് അതാവാം കാളിദാസൻ സ്വീകരിച്ചത് എന്നു കരുതാം. പക്ഷേ, അവിടെയും ദിലീപനെപ്പറ്റിയോ രഘുവിനെപ്പറ്റിയോ അജനെപ്പറ്റിയോ *രഘുവംശ*ത്തിൽ കാണുന്നപോലെ സംഭവവിവരണമൊന്നുമില്ല. ഇതുപോലെ കുശനെപ്പറ്റിയുള്ള കഥകൾക്കും അഗ്നിവർണന്റെ വർണനത്തിനും അവലംബം എന്തെന്നും വ്യക്തമല്ല. കൂടുതൽ തെളിവുകൾ കിട്ടുന്നതുവരെ ഇവയെല്ലാം കാളിദാസന്റെ കല്പനാസൃഷ്ടികളാണെന്ന് ഊഹിക്കുകയേ നിവൃത്തിയുള്ളൂ.

മാളവികാഗ്നിമിത്രത്തിന്റെ
ചരിത്രപശ്ചാത്തലവും മറ്റുപാദാനങ്ങളും

മാളവികാഗ്നിമിത്രം ചരിത്രപരമായ ചില വസ്തുതകളുൾക്കൊള്ളുന്ന നാടകമാണ്. ക്രി. മു. 187–ൽ മൗര്യവംശത്തിലെ അവസാനത്തെ ചക്രവർത്തിയായ ബൃഹദ്രഥനെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ സേനാപതി പുഷ്യമിത്രൻ വധിക്കുകയും സാമ്രാജ്യം കൈയടക്കി സുംഗവംശം സ്ഥാപിക്കുകയും ചെയ്തു. സാമ്രാജ്യം വിപുലപ്പെടുത്തുന്നതുവരെ അദ്ദേഹം പാടലീപുത്രം തലസ്ഥാനമാക്കി നിലനിർത്തി. നർമദവരെയുള്ള തെക്കൻപ്രദേശങ്ങൾ യുവരാജാവായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പുത്രൻ

അഗ്നിമിത്രനാണ് ഭരിച്ചിരുന്നത്. ഭീതാനദിക്കരയിലുള്ള വിദിശ(ഭിത്സ)യായിരുന്നു അദ്ദേഹത്തിന്റെ തലസ്ഥാനം. അതിന്റെ തെക്ക് വിദർഭ (ബേറാർ) ആണ്. അവിടെ യജ്ഞസേനൻ, മാധവസേനൻ എന്ന ബന്ധുക്കളായ രണ്ടു രാജ്യാവകാശികൾ തമ്മിൽ ഒരാഭ്യന്തര യുദ്ധം നടന്നു. ദുർബലന്റെ ഭാഗത്തു ചേർന്ന് പുഷ്യമിത്രൻ രാജ്യത്തെ രണ്ടായി വിഭജിച്ച് രണ്ടുപേരെയും ഉത്തരഭാരതാധിപനായ തന്റെ കീഴിലാക്കി. അദ്ദേഹം രണ്ട് അശ്വമേധങ്ങൾ നടത്തി. രണ്ടാമത്തെ അശ്വമേധത്തിൽ യാഗാശ്വസംരക്ഷണം പൗത്രനായ വസുമിത്രനെ (അഗ്നിമിത്രന്റെ പുത്രനായ) യാണ് ഏല്പിച്ചത്. വസുമിത്രൻ ആ ദൗത്യം വിജയകരമായി നിറവേറ്റി. പിന്നെയും കുറച്ചു പേർ ഈ വംശത്തിലുണ്ടായിരുന്നു. ക്രി. മു. 75–ഓടെ അത് നാമാവശേഷമായി. ഈ ചരിത്രപശ്ചാത്തലം നാടകത്തിൽ പ്രതിഫലിക്കുന്നുണ്ട്. ഇവിടെ പരാമർശിക്കപ്പെട്ട മാധവസേനന്റെ മന്ത്രിയായ സുമതി ഏകസഹോദരിയും വിധവയുമായ കൗശികിയോടുകൂടി മാധവസേനന്റെ സഹോദരിയായ മാളവികയെ അഗ്നിമിത്രന് വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുക്കുകവഴി അദ്ദേഹവുമായി സഖ്യത്തിലേർപ്പെടുക എന്ന ഉദ്ദേശ്യത്തോടെ വനത്തിലൂടെ സൈന്യസമേതം യാത്ര ചെയ്യുകയായിരുന്നു. വഴിമധ്യേ ഒരു കൊള്ളസംഘം അവരെ ആക്രമിച്ചു. യുദ്ധത്തിൽ സുമതി കൊല്ലപ്പെട്ടു. കൗശികി തന്റെ ഏകാശ്രയമായ സഹോദരൻ കൂടി നഷ്ടപ്പെട്ടതോടെ പരിവ്രാജികയായി വിദിശയിൽ വന്ന് ധാരിണീരാജ്ഞിക്കൊപ്പം താമസമായി. മാളവിക കൂട്ടത്തിൽ ഒറ്റപ്പെട്ട് എങ്ങനെയൊക്കെയോ ധാരിണിയുടെ വിജാതീയസഹോദരനും അതിർത്തിസേനാധിപനുമായ വീരസേനന്റെ അടുക്കലെത്തി. അദ്ദേഹം ആ യുവസുന്ദരിയെ ലളിതകലകൾ പഠിച്ച് മിടുക്കിയാകട്ടെ എന്നു വിചാരിച്ച് സഹോദരി ധാരിണിക്ക് സമർപ്പിച്ചു. അങ്ങനെ അവൾ അഗ്നിമിത്രരാജധാനിയിൽ രാജ്ഞിയുടെ ദാസിയായി കഴിഞ്ഞുകൂടി. *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* അഞ്ചാമങ്കത്തിൽ ഇക്കാര്യങ്ങളുടെ ചുരുളഴിയുന്നുണ്ട്.

ഈ ചരിത്രകഥയ നല്ലൊരു പ്രണയനാടകമായി വികസിപ്പിക്കുകയാണ് കാളിദാസൻ ചെയ്തത്. അതിന് അദ്ദേഹത്തിന് ഗുണാഢ്യന്റെ പൈശാചീഭാഷയിലുള്ള *ബൃഹത്കഥ*യിലെ ഉദയനകഥ സഹായമായിട്ടുണ്ടാവാം. *ബൃഹത്കഥ* ഇന്നു ലഭ്യമല്ല. അതിന്റെ സസ്കൃതസംഗ്രഹങ്ങളായ സോമദേവന്റെ *കഥാസരിത്സാഗര*ത്തിലും ക്ഷേമേന്ദ്രന്റെ *ബൃഹത്കഥാമഞ്ജരി*യിലും കാണുന്ന വിധം കഥ ഇപ്രകാരമാകുന്നു:

ഉജ്ജയിനിയിലെ മഹാസേനന്റെ മകളായ വാസവദത്തയെ കൗശാംബിയിലെ രാജാവായ ഉദയനന് വിവാഹം കഴിച്ചുകൊടുത്തു.

ഒരിക്കൽ സഹോദരനായ പാലകൻ അവൾക്ക് ബന്ധുമതി എന്ന

രാജകുമാരിയെ സമ്മാനിച്ചു. യുദ്ധത്തിന്റെ ബാക്കിപത്രമായി കീഴടക്കപ്പെട്ട ഒരു രാജ്യത്തിൽനിന്ന് അവളെ അദ്ദേഹത്തിന് കിട്ടിയതാണ്. വാസവദത്തയ്ക്ക് ആ സുന്ദരിയെ വളരെ ഇഷ്ടമായി; അവളെ മഞ്ജുളിക എന്നു വിളിച്ചു; അവളോട് നന്നായി പെരുമാറി. പക്ഷേ, അവൾ ഭർത്താവിന്റെ കണ്ണിൽ പെടാതിരിക്കാൻ ഏറ്റവുമധികം ശ്രദ്ധിച്ചു. ഒരു ദിവസം ഉദയനൻ വിദൂഷകനായ വസന്തകനോടുകൂടി പ്രമദവനത്തിലൂടെ നടക്കുമ്പോൾ ഒരു വള്ളിക്കുടിലിൽ ബന്ധുമതിയെ കാണാനിടയായി. അദ്ദേഹം അവളുടെ സൗന്ദര്യത്തിൽ ആകൃഷ്ടനായി. ഇടയ്ക്കിടെ അവളെ കാണുകയും അവളെ വിവാഹം കഴിക്കാമെന്ന് വാക്ക് കൊടുക്കുകയും ചെയ്തു. വാസവദത്ത ഈ വിവാഹവാഗ്ദാനരഹസ്യം ഒളിവായി അറിഞ്ഞ് ധാർമികരോഷം കൊണ്ടു. ഇതിന്റെ പ്രോത്സാഹകൻ വിദൂഷകനാണെന്നു കണ്ട് അവൾ കുപിതയായി അദ്ദേഹത്തോട് ചാടിക്കയറി. അവൾ അദ്ദേഹത്തെ കെട്ടി തുറുങ്കിലിടാൻ ആജ്ഞാപിച്ചു. രാജാവിന്റെ അഭ്യർഥനകൾ അവളെ സമാധാനിപ്പിക്കാൻ പര്യാപ്തമല്ലാതായപ്പോൾ, അദ്ദേഹം സാങ്കൃത്യായനി എന്ന പരിവ്രാജികയുടെ അടുക്കലേക്ക് കുതിച്ചു. അവൾ ഉജ്ജയിനിയിൽ അച്ഛനമ്മമാരുടെ കൂടെ താമസിച്ചിരുന്ന കാലത്ത് വാസവദത്തയുടെ അടുത്ത സ്നേഹിതയായിരുന്നു. അവരുടെ ഇടപെടലിലൂടെ നിരുത്സാഹനായി തടവിൽ കഴിയുന്ന വിദൂഷകൻ മോചിപ്പിക്കപ്പെടുകമാത്രമല്ല, പ്രേമാതുരനായ രാജാവ് മുൻനിശ്ചയപ്രകാരം ബന്ധുമതിയെ വിവാഹം ചെയ്ത് സന്തുഷ്ടനായി കഴിയുകയും ചെയ്തു.

ഈ കഥയും *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിന്റെ മുഖ്യകഥയും തമ്മിലുള്ള അസാധാരണമായ സാദൃശ്യം കാണുമ്പോൾ, കാളിദാസൻ ഈ കഥാസന്ദർഭത്തെ തന്റെ നാടകേതിവൃത്തം രൂപപ്പെടുത്തുന്നതിനുവേണ്ടി ഉപയോഗിച്ചിരുന്നുവെന്നു വ്യക്തമാണ്. നാടകീയമായ ഫലപ്രദത്വത്തിനുവേണ്ടി കാളിദാസൻ നിർണായകമായ ചില ഭേദഗതികൾ വരുത്തിയിരുന്നുവെന്നുള്ളത് ശരിതന്നെ. മൂലകഥയിൽ ഉദയനൻ ബന്ധുമതിയെ കാണുന്നത് യാദൃച്ഛികമായി പ്രമദവനത്തിലെ വള്ളിക്കുടിലിൽവെച്ചാണ്. നാടകത്തിൽ അഗ്നിമിത്രൻ മാളവികയെ കാണുന്നത് വിദൂഷകന്റെ മനഃപൂർവമായ നയോപായങ്ങളുടെ ഫലമായി, രണ്ടു നൃത്താചാര്യന്മാരുടെ കിടമത്സരത്തെത്തുടർന്ന് അവരുടെ ശിഷ്യകളുടെ അഭിനയപ്രദർശനം നടത്തുന്നതിലൂടെയും. മൂലകഥയിൽ വാസവദത്ത ഒരു വശത്ത് അസൂയാലുവും കോപശീലയുമാണെങ്കിൽ, മറുവശത്ത് ഉദാത്തമായ ക്ഷമാശീലവും ഉദാരമായ പരിഗണനാശീലവുമുള്ളവളത്രേ. നാടകത്തിലാകട്ടെ ഈ രണ്ടു വശ

ങ്ങൾ യഥാക്രമം ഇരാവതിയിലും ധാരിണിയിലുമായി വിഭജിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. മൂലകഥയിലെ വിദൂഷകനെ വാസവദത്ത രാജാവിന്റെ രഹസ്യപ്രണയത്തിന്റ പ്രോത്സാഹകനായി കാണുകയും അന്യായമായി ശിക്ഷിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. നാടകത്തിൽ ഇരാവതി വിദൂഷകനോട് രോഷം പ്രകടിപ്പിക്കുന്നത് അദ്ദേഹത്തിന്റെ പ്രണയോപജാപങ്ങളുടെ ഫലം നേരിട്ട് കാണുന്നതുകൊണ്ടാണ്. കഥയിൽ സാങ്കൃത്യായനി അവസാനം മാത്രം വന്ന് വിദൂഷകനെ തുറുങ്കിൽനിന്നു വിടുവിക്കുകയും രാജാവിന്റെ പ്രണയത്തിന് വിവാഹസാഫല്യം വരുത്തുകയും ചെയ്യുന്നുവെങ്കിൽ, നാടകത്തിൽ കൗശികി ആദ്യവസാനം നിശ്ശബ്ദം എല്ലാം നിയന്ത്രിക്കുകയും വിദൂഷകന് സകലവിധസഹായവും അണിയറയിൽ നിന്നുകൊണ്ട് ചെയ്തുകൊടുക്കുകയുമാണ്. ധാരിണിയിലും അവർക്ക് നല്ല സ്വാധീനമുണ്ട്. മൂലകഥയിലെ ഉദയനൻ പത്നിയോട് സ്നേഹവും പരിണനയുമൊക്കെ ഉള്ളവനെങ്കിലും അവളോട് അങ്ങേയറ്റം വിശ്വാസം പുലർത്തുന്നവനായി കാണുന്നില്ല. നാടകത്തിലെ അഗ്നിമിത്രനും അങ്ങനെത്തന്നെ.

കാളിദാസന്റെ നാടകനായകന്മാരിൽ ഏറ്റവും ഗുണം കുറഞ്ഞവൻ അഗ്നിമിത്രനത്രേ – നാട്യശാസ്ത്രത്തിന്റെ സാങ്കേതികഭാഷയിൽ ധീരലളിതൻ. തീർച്ചയായും അദ്ദേഹം *രഘുവംശ*ത്തിലെ അഗ്നിവർണനെപ്പോലെയല്ല. പക്ഷേ വീര്യം, ധൈര്യം, രാഷ്ട്രതന്ത്രജ്ഞത മുതലായ രാജഗുണങ്ങളൊന്നും അദ്ദേഹത്തിനില്ല. മാളവികയുമായി അനുരാഗബന്ധമുറപ്പിക്കുക എന്ന ഒരൊറ്റ ലക്ഷ്യമേ മാളവികാഗ്നിമിത്രത്തിൽ നായകനുള്ളൂ. നിസ്സംശയമായും അദ്ദേഹ ഒരു മഹിളാലോലനാകുന്നു. മാളവികയുമായുള്ള ബന്ധത്തിൽ കുപിതയായ ഇരാവതിയെ അദ്ദേഹം പ്രണമിച്ചു പ്രസാദിപ്പിക്കുകയാണ്. തന്റെ സ്ത്രീവിഷയകമായ ലക്ഷ്യം നിറവേറ്റുന്നതിൽ അദ്ദേഹം എപ്പോഴും, പ്രതിബന്ധം നേരിടുന്ന ഓരോ ഘട്ടത്തിലും വിദൂഷകനെ ആശ്രയിക്കുന്നു. ഈ കാമതന്ത്രസചിവൻ കൂട്ടിനില്ലായുരുന്നെങ്കിൽ അഗ്നിമിത്രൻ അത്യന്തം ദയനീയനും പരിഹാസ്യനുമായേനേ!

വിക്രമോർവശീയത്തിന്റ ഉപാദാനങ്ങൾ

*വിക്രമോർവശീയ*ത്തിന്റെ ഉപാദാനത്തിന് കാളിദാസൻ ഏതുപാദാനത്തെയാണാശ്രയിച്ചതെന്ന് കൃത്യമായി പറയാനാവില്ല. ഉർവശിയും പുരൂരവസ്സും തമ്മിലുള്ള പ്രണയകഥ വളരെ പഴക്കമുള്ളതാണ്. *ഋഗ്വേദ*ത്തിൽ ഈ കഥ അവ്യക്തരൂപത്തിലുണ്ട്. അവർതമ്മിലുള്ള സംഭാഷണത്തിലൂടെയാണ് അതിന്റെ ചുരുളുകളഴിയുന്നത്.

രാജാവ് – നിന്നോടുള്ള പ്രേമത്താൽ വഴി തെറ്റിയ ഞാൻ ലക്ഷ്യമില്ലാതെ വിഭ്രാന്തചിത്തനായി ലോകമെമ്പാടും അലഞ്ഞുനടക്കാം.

ഞാൻ ചെങ്കുത്തായ ഒരു മലഞ്ചെരുവിൽനിന്ന് താഴേക്ക് സ്വയം ചുഴറ്റിയെറിയപ്പെട്ട് മരണം വരിച്ചേക്കാം. അല്ലെങ്കിൽ കുറുനരികളാലോ വേട്ടപ്പട്ടികളാലോ വിഴുങ്ങപ്പെട്ടക്കാം.

ഉർവശി – പുരൂരവസ്സേ! ചെങ്കുത്തായ കുന്നിൽനിന്ന് സ്വയം താഴേക്കു വീഴുന്നതിനെപ്പറ്റിയോ ഓരികൾക്കും നായ്ക്കൾക്കും ആഹാരമാകുന്നതിനെപ്പറ്റിയോ ചിന്തിക്കേണ്ട. കാട്ടിലെ ഒരു ജന്തുവിൽനിന്നും നിനക്ക് ഉപദ്രവം വരാതിരിക്കട്ടെ. എന്നെ അതിയായി അഭിലഷിച്ചുകൊണ്ട് പിന്നിൽ നടക്കാതെ, വീട്ടിലേക്കു തിരിച്ചുപോവുകയാണ് നിനക്കു നല്ലത്. അബലകൾ സ്വാഭാവികമായി ചപലകളാണെന്ന് മനസ്സിൽ വെച്ചോളുക. അവരുടെ പ്രേമം ചഞ്ചലമാണ്; സ്ഥിരമല്ല. ചെന്നായ്ക്കളുടെ ഹൃദയമാണവർക്ക്.

പക്ഷേ, ആവർത്തിച്ചുള്ള അദ്ദേഹത്തിന്റെ അപേക്ഷകളെക്കൊണ്ട് മനസ്സലിഞ്ഞ് അവസാനം അവൾ, ഒരു കൊല്ലത്തിനുശേഷം മാത്രം ഒരു രാത്രി തന്റെ അടുക്കലേക്കു തിരിച്ചുവരാൻ അവനു സമ്മതം നൽകി. അതിനുശേഷം അദ്ദേഹം ഗന്ധർവന്മാരെ പ്രസാദിപ്പിക്കുകയും അവരുടെ ഉപദേശമനുസരിച്ച് സ്വർഗീയാഗ്നി ഭൂമിയിലേക്കു കൊണ്ടുവന്ന് അതുകൊണ്ട് ഒരു യാഗം അനുഷ്ഠിക്കുകയും ഒരു ദേവദൂതന്റെ രൂപത്തിൽ സ്വർഗത്തിലേക്കുയർത്തുകയും ചെയ്തു. (*ഋഗ്വേദം*, 10. 95)

ഈ വൈദികകഥ വിപുലിതവും വിശദീകൃതവുമായ രൂപത്തിൽ *ശതപഥബ്രാഹ്മണ*ത്തിലും ചില ഭേദഗതികളോടെ *വിഷ്ണുപുരാണ*ത്തിലും *ഭാഗവതപുരാണ*ത്തിലുമുണ്ട്. പുരാണങ്ങൾ കാളിദാസനു ശേഷമായിരിക്കാമെന്നതിനാൽ അവയെപ്പറ്റി ഇവിടെ ചർച്ച ചെയ്യുന്നില്ല. *ശതപഥബ്രാഹ്മണ*ത്തിലെ കഥ ഇപ്രകാരമാണ്:

ഇന്ദ്രന്റെ സ്വർഗത്തിലെ ഗണികയായ ഉർവശി പുരൂരവസ്സുമായി ഗാഢമായ പ്രണയത്തിലാവുകയും അദ്ദേഹവുമായി രണ്ടു നിബന്ധനകളിന്മേൽ, താമസിക്കാൻ സമ്മതിക്കുകയും ചെയ്തു. ആ നിബന്ധനകൾ ഇവയാണ്: 1. മാതൃവാത്സല്യത്തോടെ താൻ വളർത്തുന്ന രണ്ടു മുട്ടനാടുകളെ കിടപ്പറയിൽ കെട്ടിയിടും. 2. അവൾ അദ്ദേഹത്തെ വസ്ത്രമുരിഞ്ഞ നിലയിൽ കണ്ടുപോകരുത്. രാജാവ് രണ്ടു നിബന്ധനകളും സ്വീകരിച്ചു. കാലക്രമത്തിൽ ഉർവശി ഗർഭം ധരിച്ചു. പക്ഷേ, അവളുടെ അഭാവത്തിൽ ഇന്ദ്രന്റെ സ്വർഗം ആഹ്ലാദശൂന്യവും മ്ലാനവുമായി കാണപ്പെട്ടു. അതുകൊണ്ട് ഗന്ധർവന്മാർ അവളെ സ്വർഗത്തിലേക്ക് തിരിച്ചുവരാൻ നിർബന്ധിക്കുമാറ് ഒരു തന്ത്രം ആവിഷ്കരിച്ചു. ഒരു രാത്രി ആ കാമുകരിരുവരും നഗരായി അന്യോന്യം കെട്ടിപ്പുണർന്നുകിടക്കവേ, അവർ ആ രണ്ടു മുട്ടനാടു

കളെ കട്ടുകൊണ്ട് കടന്നുപോവുകയും അവയെ ക്രൂരമായി അടിക്കാൻ തുടങ്ങുകയും ചെയ്തു. അവ വേദനകൊണ്ട് നിലവിളിച്ചപ്പോൾ, തന്റെ ആ രണ്ടോമനകളെ രക്ഷിക്കാൻ ഇവിടെ ആരുമില്ലേ എന്നാരാഞ്ഞു. പ്രിയയോടൊപ്പം നഗ്നനായി ഉറങ്ങുകയായിരുന്ന രാജാവ് കിടക്കയിൽനിന്നെഴുന്നേൽക്കുകയും, ബദ്ധപ്പാടിൽ ഉടുവസ്ത്രം ധരിക്കാൻ മറന്ന് മുറിക്കു പുറത്തേക്ക് ഓടുകയും ചെയ്തു. അദ്ദേഹം പുറത്തു വന്നപ്പോൾ, ദേവന്മാർ ഒരു മിന്നൽപ്രളയം ഉണ്ടാക്കുകയും പുറത്ത് തീർത്തും നഗ്നനായി നിൽക്കുന്ന രാജാവിനെ ആ അപ്സരസ്സ് കാണാനിടയാവുകയും ചെയ്തു. അവിടെ താമസിക്കുന്നതിനു വെച്ചിരുന്ന രണ്ടു നിബന്ധനകളും ലംഘിക്കപ്പെട്ടതിനാൽ അവൾ അദ്ദേഹത്തെ വിട്ടുപോകാൻ തയ്യാറായി. അവിടെത്തന്നെ താമസിക്കാൻ രാജാവ് വീണ്ടും വീണ്ടും നിർബന്ധിച്ചുവെങ്കിലും അവൾ തന്റെ നിലപാടിൽ ഉറച്ചുനിന്നു.

ഈ കഥ മറ്റൊരു രൂപത്തിൽ ഗുണാഢ്യന്റെ പൈശാചീഭാഷയിലുള്ള, ഇന്ന് അലഭ്യമായ, *ബൃഹത്കഥ*യിലുള്ളത് *കഥാസരിത്സാഗരത്തിൽ* ഇങ്ങനെ കാണാം:

പുരൂരവസ്സ് വലിയ വിഷ്ണുഭക്തനായിരുന്നു. രാജാവിന്റെ അഗാധമായ ഭക്തി കണ്ട് സന്തുഷ്ടനായ വിഷ്ണു ഇന്ദ്രനോട് ഉർവശിയെ അദ്ദേഹത്തിന് വിട്ടുകൊടുക്കണമെന്ന് നിർദേശിച്ചു. ഇപ്രകാരം ദേവപ്രസാദത്താൽ സുപ്രസിദ്ധയായ സ്വർഗീയാപ്സരസ്സിനെ നേടുകയും അവൾ മുഖേന ഉല്ലാസപ്രദമായ ഇന്ദ്രസഭയിൽ പ്രവേശം സിദ്ധിക്കുകയും ചെയ്ത പുരൂരവസ്സ് ഒരു ദിവസം പ്രിയതമയോടുകൂടി രംഭയുടെ നൃത്തം വീക്ഷിക്കുകയും ഗീതത്തിനൊത്ത് താളം സൂക്ഷിക്കുന്നതിൽ നർത്തകിക്ക് പറ്റിയ തെറ്റ് കണ്ട് ഉച്ചത്തിൽ പൊട്ടിച്ചിരിക്കുകയും ചെയ്തു. ഈ അസഭ്യമായ പരുമാറ്റത്തിൽ നൃത്തകലാവ്യാഖ്യാതാവായ തുംബുരു ഏറെ രോഷാകുലനായി ഉർവശിയിൽനിന്ന് എന്നെന്നേക്കുമായി വേർപെട്ടുപോകട്ടെ എന്ന് പുരൂരവസ്സിനെ ശപിച്ചു. അനന്തരം കഠിനമായ തപസ്സ് ചെയ്ത് വിഷ്ണുദേവനെ പ്രസാദിപ്പിച്ച് ഉർവശിയെ തന്റെ ജീവിതസഖിയായി നേടിയെടുത്തു. (*കഥാസരിത്സാഗരം,* 3. 4–30)

വൈദികകഥയുടെ ഈ മൂന്നു പാഠങ്ങളും *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ നാടകത്തിനുവേണ്ടി പുനർനിർമിക്കപ്പെട്ട പാഠവും തമ്മിൽ താരതമ്യം ചെയ്യുമ്പോൾ കാളിദാസന്റെ സക്ഷ്മമായ വിവേചനശക്തിയും സർഗാത്മകമായ വൈദഗ്ധ്യവും കലാപരമായ പ്രതിഭയും ആരുടെയും അഭിനന്ദനത്തിന് പാത്രമാവാതിരിക്കയില്ല. ഓരോ പാഠത്തിൽനിന്നും തനിക്കാവശ്യമുള്ളത് തിരഞ്ഞെടുക്കുകയും അതിശയോക്തിപരമായ ഭാവന കലർന്നതോ അനാവശ്യമായതോ തള്ളിക്കളയുകയും ചെയ്യുന്നതിൽ അദ്ദേഹം വളരെയേറെ ഔചിത്യം കാണിച്ചിരിക്കുന്നു. *ശതപഥബ്രാഹ്മണ*ത്തിലെ രണ്ടു നിബന്ധനകളിൽ ആദ്യത്തെ, കിടപ്പുമുറിയിൽ മുട്ടനാടുകളെ കെട്ടിയിടുന്നത്, പ്രണയലോലുപരായ യുവതീയുവാക്കളുടെ കിടപ്പുമുറിയെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം തികച്ചും അനുചിതമാകയാൽ പൂർണമായി ഉപേക്ഷിക്കപ്പെട്ടു. വെളിയിൽ നഗ്നനായി കാണപ്പെട്ടാൽ അദ്ദേത്തെ ഉപേക്ഷിക്കുമെന്ന രണ്ടാമത്തെ നിബന്ധന, പരസ്യമായി ഒരു വേദിയിൽ പരാമർശിക്കുന്നത് അഭംഗിയാകയാൽ, അതിനു പകരം മറ്റൊരു നിബന്ധനയാക്കി. അതായത് പുരൂരവസ്സ് സ്വന്തം മകനെ കാണുന്നതോടെ ഉർവശി അദ്ദേഹത്തെ ഉപേക്ഷിക്കും. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് ആദ്യമായി പ്രണയം തോന്നാനുള്ള കാരണത്തെപ്പറ്റി ബ്രാഹ്മണത്തിൽ ഒന്നുമില്ല. വിക്രമമാണ് അദ്ദേഹത്തിൽ അവൾക്ക് അനുരാഗമുദിക്കാൻ കാരണമെന്ന് കാളിദാസൻ കണ്ടെത്തുകയാണുണ്ടായത്. അസുരൻ ഉർവശിയെ ആക്രമിച്ചുവെന്ന് കേട്ടയുടനെ പുരൂരവസ്സ് അവളെ രക്ഷിക്കാൻ ചെന്നെത്തുകയും യുദ്ധത്തിൽ അയാളെ കീഴടക്കി അവളെ വീണ്ടെടുക്കുകയും ചെയ്തു.

*ബൃഹത്കഥ*യിലെ തുംബുരുശാപത്തെ, പുരൂരവസ്സിന് സഭയിൽ പെരുമാറാനാവില്ലെന്ന തോന്നലുളവാക്കുമെന്നതുകൊണ്ടാവാം, കാളിദാസൻ അവഗണിക്കുകയാണുണ്ടായത്. പുരൂരവസ്സിന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടാവുന്ന സ്ത്രീവിഷയകമായ ചെറിയൊരു വീഴ്ച്ചപോലും ഉർവശിയുടെ മനസ്സിനെ വേദനിപ്പിക്കുമാറ് അത്ര ആത്മാർഥവും മൃദുലവും അസഹിഷ്ണുവുമാണ് അവളുടെകൂടെ ഗന്ധമാദനത്തിൽ മധുവിധു ആഘോഷിക്കാൻ പോയപ്പോൾ ഒരിക്കൽ മന്ദാകിനീതീരത്ത് മണൽകൂട്ടിക്കളിക്കുന്ന വിദ്യാധരബാലികയെ നോക്കിനിന്നതിന്റെ പേരിൽ പ്രണയകലഹം പൂണ്ട് സ്ത്രീകൾക്ക് നിഷിദ്ധമായ കുമാരവനത്തിൽ കയറി വള്ളിയായി മാറിപ്പോയ ഉർവശിയിലൂടെ അതാണ് നാം കാണുന്നത്. തുടർന്ന് നാലാമങ്കത്തിലെ വിരഹവർണനത്തിലൂടെ ആ കാമുകന്റെ പ്രേമാതിശയം കവി നമുക്ക് കാണിച്ചുതരുന്നു. ഈ ഭാഗമാകെ കാളിദാസന്റെ മൗലികസംഭാവനയത്രേ. സംഗമനീയരത്നലബ്ധിയോടെ ആ വിരഹം തീരാനുള്ള അവസരമൊരുക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. അതേ സംഗമനീയരത്നമാണ് പുരൂരവസ്സ് തന്റെ മകനായ ആയുസ്സിനെ കാണാനിടയാക്കുന്നതും ഉർവശീവിരഹം വീണ്ടും സംഭവിക്കാൻ സന്ദർഭമുണ്ടാക്കുന്നതും. അപ്പോൾ ആജീവനാന്തം പുരൂരവസ്സിന്റെ കൂടെ കഴിയാൻ ഇന്ദ്രൻ അനുവദിക്കുന്നു. പുരൂരവസ്സിന്റെ

വിക്രമം ഇന്ദ്രന് അദ്ദേഹത്തോട് എന്തെന്നില്ലാത്ത അടുപ്പം ഉണ്ടാക്കിയിരിക്കണം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയമുദിച്ചത് അദ്ദേഹത്തിന്റെ സൗന്ദര്യംകൊണ്ടല്ല, വിക്രമം കൊണ്ടാണെന്നാണ് കാളിലിദാസന്റെ ഭാവന. വിക്രമമാണല്ലോ സ്ത്രീയെ മറ്റെന്തിനേക്കാളും ആണിലേക്കാകർഷിക്കുന്നത്. വിക്രമംകൊണ്ട് നേടിയ ഉർവശിയെ സംബന്ധിക്കുന്നതായി, അങ്ങനെ 'വിക്രമാർവശീയ'മെന്ന നാടകം. ഇന്ദ്രൻ കാൺകെ സ്വർഗത്തിലവതരിപ്പിക്കുന്ന *ലക്ഷ്മീസ്വയംവര*മെന്ന നാടകത്തിൽ ലക്ഷ്മിയായി അഭിനയിക്കുന്ന ഉർവശി 'പുരുഷോത്തമനെ പ്രേമിക്കുന്നു' എന്നു പറയേണ്ടതിനുപകരം 'പുരൂരവസ്സിനെ' എന്നുച്ചരിച്ചുപോയതിന് സംവിധായകൻ ഭരതമുനിയുടെ ശാപത്തിനു കാരണമായി എന്ന കാളിദാസകല്പന, ആ പ്രണയത്തെ ഇന്ദ്രസദസ്സിൽവെച്ചുനടക്കുന്ന ഗൗരവപൂർണമായ ഒരു പ്രയോഗസന്ദർഭത്തിൽപ്പോലും പ്രമാദമുളവാക്കുമാറ് സ്ഥായിയാക്കി നിർത്താൻ സഹായകമായി. ശാപമാകട്ടെ സ്വർഗഭ്രഷ്ടയായി ഭൂമിയിൽ താമസിക്കാനും. ഇന്ദ്രന്റെ അനുഗ്രഹത്താൽ അങ്ങനെ ഉർവശിക്ക് കാമുകനായ പുരൂരവസ്സിന്റെ കൂടെ ഭൂമിയിൽ താമസിക്കാൻ സൗകര്യമായി. ഉർവശീശാപം ഉപകാരം! അടുത്തുവരുന്ന യുദ്ധത്തിൽ അസുരനിഗ്രഹത്തിന് ആവശ്യമാണെന്നതുകൊണ്ട് വീണ്ടും നാരദൻ മുഖേന ലഭിക്കുന്ന ഇന്ദ്രസന്ദേശമനുസരിച്ച് ആയുസ്സുള്ളതുവരെ പുരൂരവസ്സിന് ഭൂമിയിൽ കഴിയാമെന്ന നില വന്നു. നാടകാദ്യത്തിലെന്നപോലെ അന്ത്യത്തിലും നായകന്റെ വിക്രമം കഥയുടെ മുഖ്യകേന്ദ്രമായി വരുന്നു എന്നർഥം. ഇത് കാളിദാസന്റെ സ്വകപോലകല്പിതം.

മൂലകഥകളിൽ പലപ്പോഴും കണ്ട ഉർവശിയുടെ പ്രേമത്തിലെ സ്വാർഥപ്രവണത *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലും കാളിദാസൻ കലാമൂല്യത്തിന് കോട്ടം തട്ടാത്ത രീതിയിൽ നില നിർത്തിയിട്ടുണ്ട്. ഇതിന് പരഭാഗശോഭ കൂട്ടുമാറ് ഔശീനരീരാജ്ഞിയുടെ നിസ്വാർഥസ്നേഹത്തെ കവി അവതരിപ്പിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.

മഹാഭാരതത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനം

മഹാഭാരതം ആദിപർവത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യനമാണ് *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിന്റെ ഉപാദാനം. അത് അതേപോലെ വിവർത്തനം ചെയ്ത് താഴെ കൊടുക്കുന്നു. (പ്രസിദ്ധമായ പ്രക്ഷിപ്തങ്ങൾക്കു പുറമെ മഊലത്തിൽ മറ്റു ചില പ്രക്ഷിപ്തങ്ങളും കടന്നനുകൂടിയിട്ടുണ്ടെന്നു തോന്നുന്നു. മൂലശ്ലോകങ്ങളുടെയിടയിൽ അവ വലയത്തിൽ കാണാം. ഇവിടെ അവയും പരിഭാഷയിൽ ഒഴിവാക്കിയിട്ടില്ല.

പൂരുവംശക്കാരുടെ വംശകരനായി ദുഷ്യന്തൻ എന്നു പേരുള്ള വീര്യശാലി നാലു ചക്രവാളങ്ങൾ വരെ നീണ്ടുകിടക്കുന്ന ഭൂമിയുടെ രക്ഷിതാവായി ഉണ്ടായിരുന്നു. യുദ്ധജയശീലനായ ആ മനുഷ്യേശ്വരൻ നാലു ദിക്കുകളുമടങ്ങുന്ന മുഴുവൻ ഭൂമിയും ആഴി ചൂഴുന്ന മുഴുവൻ പ്രദേശങ്ങളും ഭരിക്കുന്നു. ശത്രുമർദകനായ അദ്ദേഹം മ്ലേച്ഛർ താമസിക്കുന്നതുവരെയും രത്നാകരങ്ങളായ സമുദ്രങ്ങൾ വരെയുമുള്ള, ചാതുർവർണ്യത്തിൽ പെട്ട ജനങ്ങൾ നിറഞ്ഞ, എല്ലാ സ്ഥലങ്ങളും അനുഭവിക്കുന്നു. ആ രാജാവ് ഭരിക്കുമ്പോൾ വർണസങ്കരമുണ്ടാക്കുന്നവനോ കൃഷി നേരിട്ട് നടത്തുന്നവനോ ഖനി പ്രവർത്തിപ്പിക്കുന്നവനോ പാപം ചെയ്യുന്നവനോ ആരുമുണ്ടായിരുന്നില്ല. അദ്ദേഹം രാജാവായിരിക്കേ ധർമതത്പരരായ ജനങ്ങൾ ധർമാർഥങ്ങൾ നേടി; കള്ളന്മാരെക്കുറിച്ചോ വിശപ്പിനെക്കുറിച്ചോ രോഗത്തെക്കുറിച്ചോ ഒരു ഭയവുമുണ്ടായിരുന്നില്ല. ഓരോ ജാതിയിലും പെട്ടവർ സ്വസ്വധർമങ്ങളിൽ സന്തോഷിച്ച്; നിഷ്കാമമായി ദൈവാരാധന നടത്തി; മറ്റു രാജാക്കന്മാർ ഭയമേതുമില്ലാതെ അദ്ദേഹത്തെ ആശ്രയിച്ച് കഴിഞ്ഞുകൂടി. മേഘം യഥാകാലം മഴ പെയ്തു; സസ്യങ്ങൾ രസസമൃദ്ധി പൂണ്ടു; ഭൂമി സർവരത്നങ്ങളും നിറഞ്ഞതും മൃഗസമ്പത്തുള്ളതുമായി. ബ്രാഹ്മണർ സ്വന്തം കർമങ്ങളിൽ മുഴുകി. കള്ളം അറിയപ്പെട്ടതേയില്ല. ആശ്ചര്യകരമായ മഹാവീര്യത്തോടുകൂടിയ, വജ്രസമനായ, ആ യുവാവ് കാടുകളോടും മരങ്ങളോടും കൂടിയ മന്ദരപർവതത്തെ കൈയിലെടുക്കുമായിരുന്നു! അമ്പെയ്യുന്നതിലും ഗദായുദ്ധത്തിലും ആനപ്പുറത്തും കുതിരപ്പുറത്തും കയറി ഏതായുധം പ്രയോഗിക്കുന്നതിലും അദ്ദേഹം വിദഗ്ധനായിരുന്നു. ശക്തിയിൽ വിഷ്ണുവിനും തേജസ്സിൽ സൂര്യനും അക്ഷോഭ്യതയിൽ സമുദ്രത്തിനും സഹിഷ്ണുതയിൽ ഭൂമിക്കും തുല്യനായിരുന്ന ജനസമ്മതനായ ആ രാജാവ് പ്രസന്നമായ നഗരങ്ങളടും രാഷ്ട്രങ്ങളോടും കൂടിയവനായിരുന്നു. ധർമപരമായ ഭാവങ്ങൾകൊണ്ട് പ്രജകളെ അദ്ദേഹം കൂടുതൽ സന്തോഷിപ്പിച്ചു.

ഒരിക്കൽ മഹാബാഹുവായ അദ്ദേഹം ധാരാളം സൈന്യത്തോടും വാഹനങ്ങളോടുംകൂടി നൂറുകണക്കിൽ കുതിര, ആന എന്നിവയാൽ ചുറ്റപ്പെട്ടുകൊണ്ട് അതിമനോഹരമായ ചതുരംഗപ്പടയാൽ ആവൃതനായി വാൾ, ശക്തി, മുസലം, ഗദ, കുന്തം, തോമരം എന്നിവ കൈയിലേന്തിയ വീരന്മാരോടുകൂടി നൂറുകണക്കിൽ പടയാളികളാൽ സജ്ജനായി, ഗഹനമായ വനതതിലേക്കു പോയി. ആ രാജാവ് സഞ്ചരിക്കുമ്പോൾ പടയാളികളുടെ സിംഹനാദങ്ങൾകൊണ്ടും ശംഖ്, പടഹം എന്നിവയുടെ ശബ്ദംകൊണ്ടും തേർച്ചക്രങ്ങളുടെ ഒലികൾകൊണ്ടും ഗജവീരന്മാരുടെ ചിന്നംവിളികൾകൊണ്ടും അന്തരീക്ഷമാകെ മുഖരി

തമായിരുന്നു. പല തരത്തിലുള്ള ആയുധങ്ങൾ ധരിച്ചവരും പല തരത്തിലുള്ള വേഷം ധരിച്ചവരും കുതിരകളുടെ ശബ്ദങ്ങൾ കലർന്ന മർമരത്തിന്റെയും അടിയുടെയും ഒച്ച കൊണ്ടും കിലുകിലുശ്ദം അലയടിച്ചു. അവിടെ മാളികകളുടെ മട്ടുപ്പാവിൽ നിന്നുകൊണ്ട് സ്ത്രീകൾ പരമമായ രാജശോഭയോടുകൂടിയ ശൂരനും തങ്ങൾക്കു കേളിയുണ്ടാക്കുന്നവനും ഇന്ദ്രതുല്യനും ശത്രുനാശകനും ശത്രുക്കളുടെ ആനകളെ തടയുന്നവനുമായ അദ്ദേഹത്തെ കണ്ടു. അവർ അദ്ദേഹം വജ്രായുധനാണെന്നുതന്നെ വിചാരിച്ചു. 'ഇതാണ് പോരിൽ വസുക്കളെപ്പോലെ വീര്യം കാണിക്കുന്ന ആ നരവ്യാഘ്രൻ, ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ കൈയൂക്കിനെ നേരിട്ടാൽ ശത്രുക്കൾ നിലനൽക്കുകയില്ല.' ഇപ്രകാരം സ്ത്രീകൾ പ്രേമം വഴിഞ്ഞുകൊണ്ട് രാജാവിനെ വാഴ്ത്തി. അദ്ദേഹത്തിന്റെ മൂർധാവിൽ പൂമഴ പെയ്തു. അവിടവിടെ ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠന്മാരാൽ ചുറ്റിലും സ്തുതിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട്, മൃഗങ്ങളെ കൊല്ലാനുള്ള ആഗ്രഹത്താൽ അദ്ദേഹം നടന്നകന്നു. ദേവേന്ദ്രസമാനനും മദഗജത്തെപ്പോലെ നടക്കുന്നവനുമായ അദ്ദേഹത്ത ബ്രാഹ്മണരും ക്ഷത്രിയരും വൈശ്യരും ശൂദ്രരും പിന്തുടർന്നു. ആശിസ്സുകളെക്കൊണ്ടും ജയഘോഷം മുഴക്കിക്കൊണ്ടും അവർ അദ്ദേഹത്തെ വളർത്തിക്കൊണ്ടിരുന്നു. അനന്തരം അവർ രാജാവിന്റെ അനുമതിയോടെ മടങ്ങി. പിന്നീട് ഗരുഡതുല്യമായ തേരിലേറി മഹീപാലൻ ഘോഷംകൊണ്ട് മണ്ണിനെയും വിണ്ണിനെയും നിറച്ചു. അങ്ങനെ പോകുന്ന ആ ബുദ്ധിശാലി നന്ദനസമാനമായ വനം കണ്ടു. കൂവളം, എരിക്ക്, കരങ്ങാലി, വിളാർ, ഞമ എന്നീ മരങ്ങൾ നിറഞ്ഞതും നിരപ്പറ്റതും മലകളിൽനിന്നടർന്നുവീണ പാറകളാൽ ചുറ്റപ്പെട്ടതും വെള്ളമില്ലാത്തതും മനുഷ്യശൂന്യവും അനേകം കാതം നീണ്ടുകിടക്കുന്നതും മാനുകളും സിംഹങ്ങളും നിറഞ്ഞതും ഭയങ്കരങ്ങളായ മറ്റു കാട്ടുജീവികളുള്ളതുമായ ആ വനത്തെ വേലക്കാരോടും സേനയോടും വാഹനങ്ങളോടും കൂടിയ ദുഷ്യന്തൻ പലതരം മൃഗങ്ങളെ കൊന്നൊടുക്കിക്കൊണ്ട് ഇളക്കിമറിച്ചു. അവിടെ അമ്പുകൾക്ക് വിഷയമാവാനിടവന്ന ധാരാളം കടുവകളെ ദുഷ്യന്തൻ വീഴ്ത്തി. ആ രാജാവ് അകലെയുള്ള ചിലതിനെ അമ്പുകൾകൊണ്ടും അടുത്തു വന്ന മറ്റുള്ളവയെ വാൾകൊണ്ടും പിളർത്തി. ശക്തിമാന്മാരിൽ ശ്രേഷ്ഠനും ഗദാമണ്ഡലതത്വജ്ഞനും അതിവിക്രമനുമായ അദ്ദേഹം വേൽകൊണ്ട് ചില മാനുകളെ കുത്തിക്കൊന്നുകൊണ്ട് മുന്നോട്ടു നീങ്ങി. തോമരങ്ങൾ, വാളുകൾ, ഗദ, കുന്തം എന്നിവയാൽ അദ്ദേഹം സ്വൈരമായി സഞ്ചരിക്കുന്ന കാട്ടാനകളെ കൊന്നുകൊണ്ട് നടന്നകന്നു. അദ്ഭുതവീര്യനായ രാജാവിനാലും യുദ്ധപ്രിയരായ പടയാളികളാലും ഇളക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ടിരുന്ന

വൻകാടിനെ മൃഗരാജാക്കന്മാർ വിട്ടൊഴിഞ്ഞു. അവിടെ പേർത്തും പേർത്തും ഓടിക്കപ്പെട്ട മൃഗസംഘങ്ങളും കൊല്ലപ്പെട്ട സംഘത്തിന്റെ നേതാക്കളും ഔത്സുക്യംകൊണ്ട് ശബ്ദം പുറപ്പെടുവിച്ചു. വരണ്ട പുഴകളിൽ ചെന്ന് വെള്ളം കിട്ടാതെ മെലിഞ്ഞവരും വ്യായാമം കൊണ്ട് ക്ഷീണിച്ച ഹൃദയങ്ങളോടുകൂടിയവരും ബോധം കെട്ടു നിലംപതിച്ചു. ചില മനുഷ്യപ്പുലികൾ ദാഹവും വിശപ്പുംകൊണ്ട് തളർന്നുവീണു; ചിലർ വിശപ്പടക്കാനാവാതെ മറ്റുള്ളവരെ പിടിച്ചുതിന്നു. ചില കാട്ടാളന്മാർ തീയുണ്ടാക്കി കത്തിച്ച് ഇറച്ചി മുറിച്ച് വിധിപ്രകാരം വേവിച്ചുതിന്നു. അവിടെ ആയുധംകൊണ്ടു മുറിവേറ്റ് കരുത്തുറ്റ, മദം പൂണ്ട ചില കാട്ടാനകൾ മലമൂത്രങ്ങൾ വിസർജിച്ചുകൊണ്ടും ഒരുപാട് ചോരയൊഴുക്കിക്കൊണ്ടും അനേകം മനുഷ്യരെ മർദിച്ചു. സൈന്യമേഘത്താൽ ശരമഴകൊണ്ട് മൂടപ്പെട്ട ആ കാട് രാജാവിനാൽ സിംഹങ്ങൾ കൊലപ്പെട്ടതോടെ മാനുകൾ നിറഞ്ഞു മനോഹരമായി.

അനന്തരം സൈന്യത്തോടും വാഹനങ്ങളോടുംകൂടിയ രാജാവ് ആയിരക്കണക്കിൽ മാനുകളെ കൊന്ന് ഒരു മാനിനെ പിന്തുടർന്ന് മറ്റൊരു കാട്ടിൽ കടന്നു. ഉത്തമമായ സൈന്യത്തോടുകൂടി ഒറ്റയ്ക്ക് ദാഹവും വിശപ്പും തളർച്ചയും കൊണ്ട് അദ്ദേഹം കാട്ടിന്റെ അറ്റത്തെത്തി. അവിടം വലിയൊരു ശൂന്യതയായിരുന്നു. അതും കടന്ന് രാജാവ് ഉത്തമാശ്രമങ്ങളോടുകൂടിയതും മനസ്സിന് ആഹ്ലാദം ജനിപ്പിക്കുന്നതും ഏറെ നയനമനോഹരവും ശീതളവായു വീശുന്നതുമായ മറ്റൊരു വൻകാട്ടിലേക്കു പോയി. പൂത്ത മരങ്ങൾ നിറഞ്ഞതും ഏറ്റവും സുഖകരമായ പച്ചപ്പുല്ലുള്ളതും വിപുലവും മധുരശബ്ദമള്ള പറവകൾ ഒച്ചപ്പാടുണ്ടാക്കുന്നതും പൂങ്കുയിലുകളുടെ കൂജനം കേൾക്കുന്നതും ചീവീടുകളുടെ ഒച്ച നിറഞ്ഞതും സുഖകരമായ തണലുകളോടുകൂടിയ വളർന്ന കൊമ്പുകളുള്ള മരങ്ങൾ തിങ്ങിയതും വണ്ടുകൾ മുരളുന്നതും അങ്ങേയറ്റത്തെ ശോഭയോടുകൂടിയതുമായിരുന്നു ആ കാട്. അവിടെ പൂക്കാത്തതോ കായ്ക്കാത്തതോ മുള്ളുള്ളതോ വണ്ടുകൾ വന്നിരിക്കാത്തതോ ആയ മരമില്ല. പക്ഷികൾ ഒച്ചപ്പെടുന്നതും പൂക്കളാൽ ഏറ്റവും അലങ്കരിക്കപ്പെടുന്നതും എല്ലാ ഋതുക്കളിലുമുള്ള പൂക്കൾ വിരിഞ്ഞ് കുളിർത്തണലരുളുന്ന മരങ്ങളാൽ ആവൃതവും മനോഹരവുമായ ഉത്തമവനത്തിലേക്ക് ആ വില്ലാളി പ്രവേശിച്ചു. അവിടത്തെ പൂത്ത കൊമ്പുകളുള്ള ആ വൃക്ഷങ്ങൾ കാറ്റേറ്റിളകി വീണ്ടും വീണ്ടും വിചിത്രമായ പൂമഴ പെയ്തു. അവിടെ ആകാശം മുട്ടുന്ന വൃക്ഷങ്ങൾ പറവകളുടെ മധുരസ്വനഘോഷങ്ങളാലും മനോഹരമായ പുഷ്പവസ്ത്രങ്ങളാലും ശോഭിച്ചു. പൂക്കളുടെ കനംകൊണ്ട്

കുനിഞ്ഞ തളിരുകളിൽ തേൻ നുകരുന്ന മനോജ്ഞമായ ശബ്ദങ്ങൾ പുറപ്പെടുവിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നു. അപ്പോൾ പുഷ്പാലങ്കൃതങ്ങളും വള്ളിക്കുടിലുകൾ ഇടതിങ്ങിയതും മനസ്സിനു സന്തോഷം വർധിപ്പിക്കുന്നതുമായ അനേകം സ്ഥലങ്ങൾ കൺകുളുർക്കെ കണ്ട് ഏറ്റവും മഹത്തായ തേജസ്സുറ്റ അദ്ദേഹം ആഹ്ലാദപൂർണനായിത്തീർന്നു. ആ കാടാകട്ടെ, അന്യോന്യം കെട്ടിപ്പുണരുന്ന പൂക്കൾ നിറഞ്ഞ കൊമ്പുകളോടുകൂടിയ മരങ്ങളാൽ മഴവില്ലിനെപ്പോലെ ശോഭിച്ചു. മദിച്ച വാനരന്മാരും കിന്നരന്മാരുമുള്ള ആ വനം സിദ്ധചാരണസംഘങ്ങളെക്കൊണ്ടും ഗന്ധർവന്മാരുടെയും അപ്സരസ്സുകളുടെയും കൂട്ടങ്ങളെക്കൊണ്ടും ഏറ്റവുമധികം സേവിക്കപ്പെട്ടു. സുഖകരവും ശീതളവും സൗരഭ്യയുക്തവും പൂമ്പൊടിയേന്തിയതുമായ വായു കാട്ടിൽ ചുറ്റിയടിച്ച് രമിക്കാനാഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് മരങ്ങളെ സമീപിക്കുന്നുവോ എന്നു തോന്നും. രാജാവ് ഇപ്രകാരമുള്ള ഗുണങ്ങളോടുകൂടിയതും പുഴകളും കുളങ്ങളുമുള്ളതും ഉയർന്ന കൊടിമരം കണക്കെയുള്ളതുമായ ആ വനം കണ്ടു. അതിനായി ഹർഷം കൊള്ളുന്ന പറവകളുള്ള ആ കാട് നോക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കെ ഹൃദ്യവും മനഃസന്തുഷ്ടിദായകവും ശ്രേഷ്ഠവുമായ ഒരാശ്രമം കണ്ടു. പലതരം മരങ്ങൾ തിങ്ങിനിൽക്കുന്നതും നന്നായി ആളിക്കത്തിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്ന അഗ്നിയോടുകൂടിയതും എതിരറ്റതുമായ ആ ആശ്രമത്തെ ഐശ്വര്യവാനായ അദ്ദേഹം ബഹുമാനിച്ചു. യതികളും ബാലഖില്യരും നിറഞ്ഞതും മുനിസമൂഹത്തോടുകൂടിയതും ധാരാളം അഗ്നിഗൃഹങ്ങളുള്ളതും പൂമെത്തകൾ വിരിച്ചതും വലിയ വെള്ളക്കെട്ടുകളുള്ള താഴ്ന്ന പ്രദേശങ്ങളാൽ വളരെയധികം ശോഭിക്കുന്ന ആ ആശ്രമം പുണ്യപ്രദവും സുഖകരവുമായ ജലമുള്ളതും അനേകം പറവക്കൂട്ടങ്ങൾ നിറഞ്ഞതും തപോവനങ്ങൾകൊണ്ട് മനോജ്ഞവുമായ മാലിനീനദിയുടെ കരയിലത്രേ. അദ്ദേഹം അവിടെ സൗമ്യങ്ങളായ സർപ്പങ്ങളെയും മാനുകളെയും കണ്ട് സന്തോഷിച്ചു. എതിരറ്റ ഐശ്വര്യംകൊണ്ട് സമ്പന്നനായ അദ്ദേഹം ദേവലോകസമാനവും സർവത്ര അതിമനോഹരവുമായ ആ ആശ്രമസ്ഥാനത്തേക്ക് പ്രവേശിച്ചു. ആശ്രമത്തോട് ചേർന്നൊഴുകുന്ന പുണ്യജലമായ നദിയെയും അദ്ദേഹം കണ്ടു. എല്ലാ ജീവികളുടെയും അമ്മയെപ്പോലിരിക്കുന്നതും ചക്രവാകങ്ങൾ നിറഞ്ഞ മണൽത്തിട്ടകളോടും പൂക്കളാകുന്ന നുരകളാർന്ന ഒഴുക്കോടും കൂടിയതും കിന്നരഗണങ്ങളുടെ വാസസ്ഥാനവും കുരങ്ങുകളും കരടികളും ആശ്രയിക്കുന്നതും പുണ്യകരമായ വേദാധ്യയനഘോഷം മുഴങ്ങുന്നതും മണൽത്തിട്ടുകൾകൊണ്ട് വിരാജിക്കുന്നതും മദയാനകൾ, പുലികൾ, സർപ്പത്താന്മാർ എന്നിവയാൾ സേവിക്കപ്പെടുന്നതുമായ അതിന്റെ കര

യിൽ മഹാത്മാവായ ഭഗവാൻ കാശ്യപന്റെ മനോഹരവും മഹർഷിഗണസേവിതവുമായ ആശ്രമസ്ഥാനത്തെയും അപ്രകാരം അതിനോട് ബന്ധപ്പെട്ട നദിയെയും കണ്ടിട്ട് ആ രാജാവ് അതിൽ കടക്കാൻ തീരുമാനിച്ചു. സുന്ദരമായ തീരമുള്ളതും കേളി കേട്ട ദ്വീപുകളോകൂടിയതുമായ മാലിനിയാൽ, അപ്രകാരമുള്ള ഗംഗയാൽ നരനാരായണാശ്രമമെന്നപോലെ, അലങ്കരിക്കപ്പെട്ടതും മദിച്ച മയിലുകൾ ഭംഗിയിൽ കേകാശബ്ദം പുറപ്പെടുവിക്കുന്നതും ചൈത്രരഥതുല്യവുമായ മഹാവനത്തിന്റെ അടുത്തെത്തി രാജാവ് അതിൽ പ്രവേശിച്ചു. വളരെ ഗുണസമ്പത്തുള്ളവനും പറയാനാവാത്ത തേജസ്സുറ്റവനും മഹർഷിയും തപോധനനുമായ കാശ്യപകണ്വനെ കാണാൻ പിന്നീട് പതാക, കുതിരപ്പട, കാലാൾപ്പട, ഗജസേന എന്നിവയുൾക്കൊള്ളുന്ന സൈന്യത്തെ വനത്തിന്റെ അതിർത്തിയിൽ നിർത്തിയിട്ട്, അദ്ദേഹം പറഞ്ഞു: "മുനിയും വിരജസ്കനുമായ കാശ്യപതപോധനനെ കാണാൻ പോകയാണ് ഞാൻ. ഞാൻ തിരിച്ചുവരുന്നതുവരെ ഇവിടെ നിന്നുകൊള്ളുക." നന്ദനസമാനമായ ആ വനത്തിൽ ചെന്ന് രാ◌ാവ് ദാഹവും വിശപ്പും വെടിഞ്ഞ് ഏറെ സന്തുഷ്ടി പൂണ്ടു. രാജചിഹ്നങ്ങൾ മാറ്റിവെച്ച് രാജാവ് സാധാരണക്കാരനായി തന്റെ പുരോഹിതനോടൊപ്പം അമാത്യസമേതനായി തപരാശിയും അനശ്വരനുമായ ഋഷിയെ കാണാനാഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് ആ ഉത്തമാശ്രമത്തിലേക്കു ചെന്നു. അവിടെ ആ മനുഷ്യശ്രേഷ്ഠൻ വിസ്തൃതമായ കർമങ്ങൾക്കിടയിൽ ബഹ്വൃച(പകഴിയ)മുഖ്യന്മാരാൽ പദം, ക്രമം എന്നീ പ്രയോഗങ്ങളോടുകൂടി ഓതപ്പേടുന്ന ഋക്സൂക്തങ്ങൾ കേട്ടു. യജ്ഞവിദ്യയുടെ അംഗങ്ങളറിയുന്ന യജുർവേദികളാലും മധുരമായ സാമഗാനങ്ങളാലപിക്കുന്ന നിയതവ്രതരും യമനിയമങ്ങൾ പരിശീലിച്ചവരുമായ ഋഷിമാരാലും ഭാരുണ്ഡസാമഗായകരാലും അഥർവശിരസോദ്ഗതന്മാലും ആ ആശ്രമം ശോഭിക്കപ്പെട്ടു. അഥർവവേദപ്രവരന്മാരും പൂഗയജ്ഞിയസാമഗന്മാരും പദക്രമയുക്തമായി സംഹിത ചൊല്ലി ശബ്ദസംസ്കാരത്തോടുകൂടി സംസാരിക്കുന്ന മറ്റു ബ്രാഹ്മണരാൽ ശബ്ദിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട് ആ ആശ്രമം മറ്റൊരു ബ്രഹ്മലോകംപോലെ ഐശ്വര്യയുക്തമായി ശോഭിച്ചു. യജ്ഞവിസ്തരമറിയുന്നവരും ക്രമപാഠം, ശിക്ഷ എന്നിവയിൽ വിദഗ്ധരും ന്യായതത്ത്വം, ആത്മവിജ്ഞാനം എന്നിവയിൽ പ്രവീണരും വേദത്തിന്റെ മറുകര കണ്ടവരും നാനാവാക്യസമാഹാരസമവായവിശാരദന്മാരും (മീമാംസാപണ്ഡിതന്മാർ) വിശേഷകാര്യങ്ങളറിയാവുന്നവരും (വൈശേഷികർ) മോക്ഷധർമത്തിൽ മുഴുകിയവരും (വേദാന്തവിജ്ഞർ) (വാദ)സ്ഥാപനം, ആക്ഷേപം, സിദ്ധാന്തം, പരമാർഥം എന്നിവയറിയുന്നവരും ശബ്ദം (വ്യാക

രണം), ഛന്ദസ്സ്, നിരുക്തം എന്നിവയിൽ പണ്ഡിതരും കാലജ്ഞാനവിശാരദന്മാരും (ജ്യൗതിഷികൾ) ദ്രവ്യകർമ്മുണജ്ഞരും (നൈയായികർ) കാര്യകാരണവേദികളും (തർക്കശാസ്ത്രജ്ഞർ) പക്ഷി–വാനരശബ്ദജ്ഞരും വ്യാസഗ്രന്ഥസമാശ്രിതരും (പൗരാണികർ) നാനാശാസത്രവിജ്ഞാനികളും ആ (വേദോച്ചാരണം) കേട്ടു. ചുറ്റുമിരുന്ന് ലോകായതിക(പ്രാചീനഭൗതികവാദികൾ)മുഖ്യന്മാർ ഒപ്പം ഉച്ചരിച്ചു. ശത്രുവീരരെ നിഗ്രഹിച്ച ദുഷ്യന്തൻ നിയമം ശീലിച്ചവരും കഠിനവ്രതമനുഷ്ഠിക്കുന്നവരുമായ ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠന്മാരെയും ജപഹോമതത്പരരായ ബ്രാഹ്മണരെയും അവിടവിടെ കണ്ടു. പണിപ്പെട്ടുണ്ടാക്കിയ വിചിത്രങ്ങളും മനോഹരങ്ങളുമായ ഇരിപ്പിടങ്ങൾ കണ്ട് ഭൂപൻ വിസ്മയം കൂറി. ബ്രാഹ്മണന്മാർ പൂജ ചെയ്ത ദേവാലയങ്ങൾ കണ്ട് ആ രാജശ്രേഷ്ഠൻ താൻ ബ്രഹ്മലോകത്തിലാണ് നിൽക്കുന്നതെന്നു വിചാരിച്ചു. കാശ്യപന്റെ തപസ്സുകൊണ്ടു രക്ഷിക്കപ്പെട്ടതും മംഗളകരവും തപോവനഗുണങ്ങളോടകൂടിയതുമായ ഉത്തമാശ്രമത്തെ കണ്ടിട്ട് അദ്ദേഹത്തിന് തൃപ്തി വന്നില്ല. ശത്രുഘ്നനായ അദ്ദേഹം മഹാവ്രതരും തപോധനരുമായ ഋഷികൾ സർവത്ര നിറഞ്ഞ ഏകാന്തസ്ഥിതവും അതിമനോഹരവുമായ കാശ്യപാശ്രമത്തിലേക്ക് പ്രവേശിച്ചു.

അനന്തരം മഹാബാഹുവായ അദ്ദേഹം പുരോഹിതാമാത്യരെയും ഒഴിവാക്കി ഒറ്റയ്ക്കു പോയി. ആശ്രമത്തിൽ കഠിനവ്രതനായ ഋഷിയെ കാണാതെ ഒഴിഞ്ഞ ആശ്രമത്തെ കണ്ട്, കാട്ടിനെ ഞെട്ടിച്ചുകൊണ്ടെന്നപോലെ, 'ആർ ഇവിടെ?' എന്നു ചോദിച്ചു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആ ശബ്ദം കേട്ട് ലക്ഷ്മീദേവിയെപ്പോല സുന്ദരിയും താപസീവേഷം പൂണ്ടവളുമായ ഒരു കന്യക ആശ്രമത്തിനു പുറത്തേക്കു വന്നു. വ്രതനിഷ്ഠയും രൂപയൗവനശാലിനിയും ശീലാചാരവതിയും മംഗളയുമായ ആ സുന്ദരി, നേരെ വന്നവനും പൂജിക്കപ്പെടേണ്ടവനും താമരപ്പൂപോലെ വിശാലമായ കണ്ണുകളും വിരിഞ്ഞ മാറിടവും മെയ്യൊതുക്കവും സിംഹത്തിന്റേതുപോലുള്ള തോളും നീണ്ട കൈയുമുള്ളവനും സർവലക്ഷണപൂജിതനുമായ ദുഷ്യന്തരാജാവിനെ കണ്ട് 'അങ്ങയ്ക്കു സ്വാഗതം' എന്ന് വേഗത്തിൽ മധുരമായി പറഞ്ഞ് ഇരിപ്പിടം നൽകി സത്കരിച്ചതിനുശേഷം അർഘ്യപാദ്യങ്ങൾകൊണ്ട് പൂജിച്ച് ആ മനുഷ്യേശ്വരനോട് വിധിപ്രകാരം കുശലവും അനാമയവും ആരാഞ്ഞതിനുശേഷം "എന്തു കാര്യമാണ് ചെയ്തുതരേണ്ടത്? ആശ്രമത്തിലേക്കു വന്നതെന്തിന്? എന്താണ് ചെയ്യാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നത്? നിങ്ങൾ ആരാണ്? ഇപ്പോൾ മംഗളകരമായ മഹർഷിയുടെ ഈ ആശ്രമത്തിലേക്കു വന്നതെന്തിനാണ്?" എന്നു ചോദിച്ചു. മധുരമായി സംസാരിക്കുന്ന ആ കന്യകയോട് രാജാവ് പറഞ്ഞു: "കുറ്റമറ്റ അവ

യവങ്ങളോടുകൂടിയ നിന്നെ കണ്ടതുകൊണ്ടുതന്നെ ഞാൻ വേണ്ടപോലെ പൂജിക്കപ്പെട്ടവനായി."

ദുഷ്യന്തൻ തുടർന്നു: "രാജർഷിയും മഹാത്മാവുമായ ഇലിലന്റെ പുത്രനാണ് ഞാൻ. സുന്ദരീ, ദുഷ്യന്തൻഎന്നാണ് എന്റെ പേർ. മഹാഭാഗനായ കണ്വർഷിയെ കാണാനാണ് വന്നത്. ഭദ്രേ! ഭഗവാൻ എവിടെയാണ് പോയതെന്നു പറഞ്ഞാലും."

ശകുന്തള: "എന്റെ അച്ഛനായ ഭഗവാൻ ഫലങ്ങൾ കൊണ്ടുവരാൻ ആശ്രമത്തിനു പുറത്തേക്കു പോയതാണ്. മുഹൂർത്തനേരം കാത്തിരിക്കൂ. തിരിച്ചുവന്ന അദ്ദേഹത്തെ കാണാം."

ഐശ്വര്യവതിയും മനോഹരമായി പുഞ്ചിരിക്കുന്നവളും വപുസ്സുകൊണ്ടും മനസ്സുകൊണ്ടും ദമംകൊണ്ടും പ്രത്യേകം ശോഭിക്കുന്നവളും രൂപയൗവനസമ്പന്നയും ഉത്തമയുമായ അവളോട് രാജാവ് ചോദിച്ചു: "നീ ആരാണ്? ആരുടെയാണ്? എന്തിനാണ് കാട്ടിലേക്കു വന്നത്? ശോഭനേ! ഇപ്രകാരം രൂപഗുണങ്ങളോടുകൂടിയ നീ എവിടെനിന്നാണ്? കാഴ്ച്ചയിൽത്തന്നെ മംഗളേ! നീ എന്റെ മനം കവർന്നു. നിന്നെപ്പറ്റി അറിയാൻ എനിക്ക് ആഗ്രഹമുണ്ട്. എന്നോടു പറയൂ. സുന്ദരീ! എന്റെ വാക്ക് കേൾക്കൂ. രാജർഷിയുടെ, വിശേഷിച്ച് പൂരുവിന്റെ വംശത്തിൽ പിറന്നവനാണ് ഞാൻ. നല്ല അരക്കെട്ടുള്ളവളേ, ഇപ്പൾ നിന്നെ ദുഷ്യന്തൻ വരിക്കുന്നു. ക്ഷത്രിയസ്ത്രീയിലല്ലാതെ എന്റെ മനസ്സ് ചെല്ലുകയില്ല. ഞാൻ നിന്നെ ഭജിക്കുന്നു. ഭക്തനെ നീയും ഭജിക്കാൻ അർഹയാണ്. വിശാലാക്ഷീ, രാജ്യം അനുഭവിച്ചാലും. മറ്റുതരത്തിൽ ബുദ്ധി പ്രവർത്തിക്കരുത്. മുനിപുത്രികളിലോ മറ്റ് അവർണസ്ത്രീകളിലോ പരസ്ത്രീകളിലോ ഒരിക്കലും എന്റെ മനസ്സ് ചെല്ലുകയില്ല. അവ്യക്തമധുരച്ചൊല്ലാളേ! അതുകൊണ്ട് എന്നെ പ്രണിഹിതാത്മാവെന്നു കരുതൂ. ഭീരൂ, എന്റെ മനസ്സ് ബ്രാഹ്മണസ്ത്രീയിൽ ചെല്ലുകയില്ല."

രാജാവിന്റെ വാക്കു കേട്ട് ആ കന്യക ചിരിച്ചുകൊണ്ട് സുമധുരാക്ഷരമായി ഇങ്ങന ഉരിയാടി: "ദുഷ്യന്താ, ഞാൻ തപസ്വിയും ധീരനും ധർമജ്ഞനും മഹാത്മാവുമായ കണ്വഭഗവാന്റെ മകളെന്നാണ് വെപ്പ്. രാജശ്രേഷ്ഠാ, ഞാൻ സ്വതന്ത്രയല്ല. കാശ്യപനാണ് എന്റെ ഗുരുവും പിതാവും. സ്വന്തം ആവശ്യത്തെക്കുറിച്ച് അദ്ദേഹത്തോടുന്നെ അപേക്ഷിച്ചാലും. അങ്ങ് യുക്തമല്ലാത്തത് ചെയ്തുകൂടാ."

ദുഷ്യന്തൻ: "മഹഭാഗേ! ലോകപൂജിതനായ ഭഗവാൻ ഊർധ്വരേതസ്സാണല്ലോ. ധർമം പോലും നടപ്പിൽനിന്ന് ഇളകിയേക്കാം. കഠിനവ്രതന്മാർ ഇളകുകയില്ല. എങ്ങനെയാണ് സുന്ദരീ, നീ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പുത്രിയായിത്തീർന്നത്?എനിക്ക് ഇക്കാര്യത്തിൽ വലിയ സംശയമു

ണ്ട്. നീ അത് തീർത്തുതരണം.

ശകുന്തള: "ഞാൻ പറഞ്ഞുകേട്ടതും പണ്ടുണ്ടായതും, രാജാവേ, കേട്ടാലും. ഞാൻ മുനിയുടെ മകളായതെങ്ങനെയെന്ന് ഉള്ളതുപോലെ പറയാം. ഒരിക്കൽ ഒരൃഷി ഇവിടെ വന്ന് എന്റെ ജനനത്തെപ്പറ്റി കണ്വനോട് ചോദിച്ചു: അങ്ങ് ഊർധ്വരേതസ്സാണല്ലോ. പിന്നെ എങ്ങനെയാണ് അങ്ങയ്ക്ക് പുത്രിയായി ഈ ശകുന്തള ഉണ്ടായത്? കാശ്യപാ, എന്നോട് സത്യം പറഞ്ഞാലും.

"രാജാവേ, ഭഗവാൻ അദ്ദേഹത്തോട് മറുപടി പറഞ്ഞത് കേട്ടാലും."

കണ്വൻ പറഞ്ഞു:

പണ്ട് മഹത്തായ തപസ്സ് ചെയ്യുകയായിരുന്ന സൂര്യതുല്യനും മഹാതപസ്വിയുമായ വിശ്വാമിത്രൻ ദേവനാഥനായ ഇന്ദ്രനെ, സ്ഥാനത്തുനിന്നുതന്നെ തെറിപ്പിച്ചേക്കുമോ എന്ന് ഏറെ ചുട്ടുപൊള്ളിച്ചു. പേടിച്ച ദേവേന്ദ്രൻ അതുകൊണ്ട് മേനകയോട് പറഞ്ഞു: "അപ്സരസ്സുകളുടെ ദിവ്യഗുണങ്ങളാൽ നീ വേറിട്ടുനിൽക്കുന്നു. മംഗളശീലേ, നീ എനിക്ക് നല്ലതിനായി പ്രവർത്തിക്കൂ. ഈ വിശ്വാമിത്രൻ ഭയങ്കരമായി തപസ്സ് ചെയ്യുന്നത് എന്നെ വിറപ്പിക്കുന്നു. മേനകേ, നിന്റെ ചുമതലയാണിത്. മനോഹരീ, ഉള്ളുറച്ചവനും തടുത്തുകൂടാത്തവനുമായ വിശ്വാമിത്രൻ കഠിനമായ തപസ്സിൽ ഏർപ്പെട്ടിരിക്കയാണ്. അദ്ദേഹം എന്നെ സ്ഥാനത്തുനിന്ന് ചലിപ്പിക്കരുത്. അദ്ദേഹത്തെ ചെന്ന് പ്രലോഭിപ്പിക്കുക. അദ്ദേഹത്തിന്റെ തപസ്സിന് വൻതടസ്സമുണ്ടാക്കുക. രൂപം, യൗവനം, മാധുര്യം. ചേഷ്ടിതം, സ്മിതം, ഭാഷിതം എന്നിവയെക്കൊണ്ട് കൊതിപ്പിച്ച്, സുന്ദരീ, ആ മുനിയെ തപസ്സിൽനിന്നു പിന്തിരിപ്പിക്കുക."

മേനക പറഞ്ഞു:

"ആ ഭഗവാൻ മഹാതേജസ്സും മഹാതപസ്വിയും ക്രോധശീലനുമാണെന്ന് അങ്ങയ്ക്കും അറിയാമല്ലോ. തേജസ്വിയും തപസ്വിയും ക്ഷിപ്രകോപിയും മഹാത്മാവുമായ അദ്ദേഹത്തെ അങ്ങുപോലും ഭയപ്പെടുന്നു. പിന്നെ എന്റെ കാര്യം പറയണമോ! അദ്ദേഹം മഹാഭാഗനായ വസിഷ്ഠനെ ഇഷ്ടപുത്രന്മാരുമായി തെറ്റിച്ചു; ആദ്യം ക്ഷത്രിയനായിരുന്ന അദ്ദേഹം ബലം പ്രയോഗിച്ച് ബ്രാഹ്മണത്വം നേടി; ദേഹശുചി വരുത്തുന്നതിന് അദ്ദേഹം ധാരാളം വെള്ളമുള്ള, കടക്കാൻ പ്രയാസമായ, ഒരു നദിയെ സൃഷ്ടിച്ചു – പുണ്യതമമായ അതിനെയത്രേ ജനങ്ങൾ കൗശികി എന്നറിയുന്നത്; അവിടെയാണ് പണ്ട് വിഷമം പിടിച്ചൊരു കാലത്ത് ധർമാത്മാവായ മതംഗമഹർഷി വേടനായിത്തീർന്ന് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഭാര്യയെ ആശ്രയിച്ചത്; പിന്നീട്

ദുർഭിക്ഷം തീർന്നപ്പോൾ ശക്തനായ മുനി വീണ്ടും ആശ്രമത്തിലേക്കു വന്ന് ആ നദിക്ക് 'പാരാ' എന്നു പേരിട്ടത്ച അവിടെവെച്ച് മതംഗനെക്കൊണ്ട് താൻതന്നെ യാഗം ചെയ്യിച്ചത്; അവിടെ, ദേവേന്ദ്രാ! ഭയംകൊണ്ട് അങ്ങ് തന്നെയല്ലേ, പ്രീതമനസ്കനായി, സോമം നുകരാൻ സ്വയം ചെന്നത്? കരുദ്ധനായ അദ്ദേഹം ശ്രവണം മുതൽക്കുള്ള നക്ഷത്രങ്ങളുണ്ടാക്കി ആ നക്ഷത്രസമ്പത്തുകൊണ്ട് മറ്റൊരു ലോകത്തെ സൃഷ്ടിച്ച്, ഗുരുശാപംകൊണ്ട് നിരാശനായ ത്രിശങ്കുവിന് ശരണം നൽകി; വിശ്വാമിത്രൻ രാജർഷിയെ ബ്രഹ്മർഷിശാപത്തിൽ നിന്നു മോചിപ്പിച്ചതോടെ, ദേവന്മാർ അദ്ദേഹത്തിന്റെ യജ്ഞാംശത്തെ നശിപ്പിച്ചവമാനിച്ചു; അപ്പോൾ, മഹാതേജസ്വിയും മഹാതപസ്വിയുമായ മറ്റു യജ്ഞാംഗങ്ങളെ സൃഷ്ടിച്ച് ത്രിശങ്കുവിനെ സ്വർഗത്തിലേക്ക് നയിച്ചു – വിശ്വാമിത്രന്റെ ഈ കർമങ്ങളെല്ലാമോർത്ത് ഞാൻ ഭയപ്പെടുന്നു. ക്രുദ്ധനായ അദ്ദേഹം എന്നെ ദഹിപ്പിക്കാതിരിക്കത്തക്കവിധം, പ്രഭോ!, എന്നോടാജ്ഞാപിച്ചാലും! അദ്ദേഹ തേജസ്സുകൊണ്ട് ലോകങ്ങളെ നിശ്ശേഷം ദഹിപ്പിക്കുകയും കാൽകൊണ്ട് ഭൂമിയെ വിറപ്പിക്കുകയും മഹാമേരുവെ ചുരുക്കുകയും ദിക്കുകളെ അതിവേഗത്തിൽ ചുഴറ്റുകയും ചെയ്യും. അവ്വണ്ണമുള്ള തപശ്ശക്തിയോടുകൂടിയവനും ജ്വലിക്കുന്ന തീ പോലുള്ളവനും ഇന്ദ്രിയങ്ങളെ അടക്കിനിർത്തിയവനുമായ ഒരാളെ എങ്ങനെയാണ് എന്നെപ്പോലുള്ള ഒരു സ്ത്രീ നേരെ ചെന്നു സ്പർശിക്കുക? അഗ്നിവക്ത്രനും ജ്വലിക്കുന്നവനും സൂര്യചന്ദ്രന്മാരാകുന്ന കണ്ണിലെ കൃഷ്ണമണികളോടുകൂടിയവനും കാലമാകുന്ന നാക്കുള്ളവനുമായ അദ്ദേഹത്തെ, ദേവനാഥാ, എന്റെ മാതിരിയുള്ളവർ എങ്ങനെയാണ് സ്പർശിക്കുക? യമനും സോമനും മഹർഷിമാരും എല്ലാ സാധ്യന്മാരും മുഴുവൻ ബാലഖില്യരും ആരുടെ പ്രാഭവത്തെ ഭയപ്പെടുന്നുവോ, ആ വിശ്വാമിത്രനെ എന്നെപ്പോലുള്ളവർ എങ്ങനെ ഭയപ്പെടാതിരിക്കും?

"ദേവേന്ദ്രാ! അങ്ങയാൽ ഇപ്രകാരം കല്പിക്കപ്പെട്ട ഞാൻ എങ്ങനെ ഋഷിയുടെ അടുത്ത് പോകാതിരിക്കും? ദേവരാജാവേ! എന്റെ രക്ഷയെക്കുറിച്ചോർത്താലും! ഞാൻ അങ്ങയ്ക്കുവേണ്ടി പോവുകയാണ്. ദേവാ! വായു വന്നു വീശി അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുൻപിൽ ക്രീഡിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന എന്റെ വസ്ത്രം വേണ്ടുവോളം തുറന്നുകാട്ടട്ടെ. അങ്ങയുടെ പ്രസാദംകൊണ്ട് അവിടെ ചെയ്യേണ്ടുന്നതിൽ കാമൻ എനിക്ക് സഹായമാവട്ടെ. അപ്പോൾ ആ ഋഷിയെ കൊതിപ്പിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന എന്റെ മുൻപിൽ കാട്ടിൽനിന്നും നല്ല മണമോലുന്ന കാറ്റ് വന്നു വീശട്ടെ."

"അങ്ങനെത്തന്നെ" എന്നു പറഞ്ഞ് ഇന്ദ്രൻ അവളോട് പോകാൻ

കല്പിച്ചതോടെ, മേനക വിശ്വാമിത്രന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്കു ചെന്നു.

കണ്വൻ തുടർന്നു:

ഇപ്രകാരം അവൾ അഭ്യർഥിച്ചതു കേട്ട് ഇന്ദ്രൻ വായുവെ അങ്ങോട്ട് പറഞ്ഞയച്ചു. അങ്ങനെ മേനക വായുവിനോടപ്പം പുറപ്പെട്ടു. അനന്തരം നല്ല അരക്കെട്ടുള്ള അവൾ തപസ്സുകൊണ്ട് പാപങ്ങൾ എരിഞ്ഞവനും തപസ്സു ചെയ്യുന്നവനുമായ വിശ്വാമിത്രനെ ആശ്രമത്തിൽ കണ്ടു. അവൾ അദ്ദേഹത്തെ അഭിവാദ്യം ചെയ്ത് ആ ഋഷിയുടെ മുൻപിൽ മനോഹരമായി ക്രീഡിക്കാൻ തുടങ്ങി. വായു എവളുടെ ചന്ദ്രധവളമായ വസ്ത്രത്തെ നീക്കി. ബദ്ധപ്പെട്ട് ആ വസ്ത്രം നേരെയാക്കാൻ നിലത്തേക്കു കുനിയുന്ന ആ സുന്ദരി, നാണത്താൽ ചിരിച്ചുകൊണ്ടെന്നപോലെ, വായുവെ നോക്കി. അവിടെ അതു കണ്ട് തീയെപ്പോലെ തിളങ്ങുന്ന മുനിശ്രേഷ്ഠനായ വിശ്വാമിത്രൻ വിഷമത്തിൽ പെട്ടവളും അനിന്ദിതയും കാമിനിയും വസ്ത്രത്തിന്റെ കാര്യത്തിൽ സംഭ്രമിച്ചവളും അനിർവാച്യമായ വയോരൂപങ്ങളോടുകൂടിയവളും മിക്കവാറും നഗ്നയുമായ മേനകയെ കണ്ടു. അവളുടെ രൂപഗുണങ്ങൾ കണ്ട് ആ ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠൻ അപ്പോൾ സംസർഗം കൊണ്ട് ഭാവമാറ്റമാർന്ന് കാമാവേശം പൂണ്ട് അവളെ ക്ഷണിച്ചു. അനിന്ദിതയായ അവളും ആഗ്രഹം കൊണ്ടു. അവർ ഇരുവരും അവിടെ ഏറെക്കാലം വിഹരിച്ചു. അങ്ങനെ യഥേഷ്ടം രമിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കെ ഒരു ദിവസം, കാമക്രോധങ്ങള കീഴടക്കിയവനും എപ്പോഴും ക്ഷമയോടുകൂടിയവനുമായ മുനിയുടെ ഏറെക്കാലമായി നേടിവെച്ച തപശ്ശക്തി ക്ഷയിച്ചു. തപഃക്ഷയത്താൽത്തന്നെ മുനിയെ മോഹം ബാധിച്ചു. കാമരാഗങ്ങളാൽ ആക്രമിക്കപ്പെട്ട മുനിയുടെ അടുത്തേക്കവൾ ചെന്നു. ആ മുനി മേനകയിൽ ശകുന്തളയെ ജനിപ്പിച്ചു. രമണീയമായ ഹിമവത്പ്രസ്ഥത്തിൽ മാലിനീനദിക്കരയിൽ പെറ്റുവീണ ആ ഗർഭത്തെ അവിടെ ഉപേക്ഷിച്ച് മേനക ഇന്ദ്രസദസ്സിലേക്കു പോയി. സിംഹങ്ങളും വ്യാഘ്രങ്ങളും നിറഞ്ഞ ആൾപ്പാർപ്പില്ലാത്ത കാട്ടിൽ കിടക്കുന്ന അതിനെ കണ്ട് പക്ഷികൾ ചുറ്റും കൂട്ടം കൂടി. ഇറച്ചിക്കൊതിയരായ കാട്ടുജന്തുക്കളൊന്നും ആ പെൺകുഞ്ഞിനെ ഉപദ്രവിച്ചില്ല. അവിടെ ശകുന്തങ്ങൾ (പക്ഷികൾ) മേനകയുടെ മകളെ കാത്തുരക്ഷിച്ചു. മുഖം കഴുകാൻ പുഴയിൽ പോയ ഞാൻ ആളില്ലാത്ത ചന്തമാർന്ന കാട്ടിൽ പറവകളാൽ കാത്തുരക്ഷിക്കപ്പെടുന്ന ഇവളെ കണ്ടു. എന്നെ കണ്ട് ആ പക്ഷികളെല്ലാം കൂടി പിൻതുടർന്ന് കാലുകളിൽ വീണ് അവ്യക്തമധുരമായി പറഞ്ഞു: "ഹേ ബ്രാഹ്മണാ! ഈ വിശ്വാമിത്രപുത്രിയെ ന്യാസമായി വാങ്ങി വളർത്തിയാലും! കാമക്രോധങ്ങ

ളെ ജയിച്ച അങ്ങയുടെ ആ സ്നേഹിതൻ കൗശികീനദിയിലേക്കു പോയിരിക്കയാണ്. ആകയാൽ ദയാലുവായ അങ്ങ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ പുത്രിയെ പോറ്റിയാലും!"

കണ്വൻ: "അനന്തരം സർവഭൂതങ്ങളുടെയും ശബ്ദമറിയുന്ന, സർവജന്തുക്കളിലും ദയാലുവായ ഞാൻ ഇവളെ കൊണ്ടുവന്ന് മകളുടെ സ്ഥാനത്ത് വെച്ചു. ശരീരമുണ്ടാക്കിയവൻ, പ്രാണൻ നൽകിയവൻ, ആഹാരം നൽകുന്നവൻ എന്നിവർ മൂവരും ക്രമത്തിൽ പിതാക്കളാണെന്നു ധർമശാസ്ത്രം. നിർജനമായ വനത്തിൽ ശകുന്തങ്ങളാൽ പരിവാരിതയാകയാൽ ഇവൾക്ക് ഞാൻ ശകുന്തള എന്നു പേരിട്ടു. അല്ലയോ ബ്രാഹ്മണാ! ഇപ്രകാരം ശകുന്തള എന്റെ മകളാണെന്നറിയൂ. അനിന്ദിതയായ ശകുന്തളയാകട്ടെ, എന്നെ അച്ഛനെന്നു കരുതുകയും ചെയ്യുന്നു."

ശകുന്തള അറിയിച്ചു: " ഇപ്രകാരമാണ് രാജാവേ! ഞാൻ മകളയത്. സ്വന്തം അച്ഛനെ അറിയാത്ത ഞാൻ കണ്വനെ അച്ഛനായി വിചാരിക്കുന്നു."

ദുഷ്യന്തൻ പറഞ്ഞു: "മംഗളശീലേ! ഇപ്രകാരം നീ രാജപുത്രിയാണെന്നു തികച്ചും വ്യക്തമാണ്. നല്ല അരക്കെട്ടുള്ളവളേ, നീ എന്റെ ഭാര്യയാവുക. ഞാൻ നിനക്ക് എന്താണ് ചെയ്തുതരേണ്ടത്? ശോഭനേ! സ്വർണമാലയും വസ്ത്രങ്ങളും കുണ്ഡലങ്ങളും നാനാപത്തനങ്ങളിലുമുള്ള പുരുഷസംഭോഗോദ്ദീപകരസവും ശുഭ്രമായ മണിരത്നങ്ങളും നിഷ്കാദികളും അജിനങ്ങളും ഞാൻ ഇപ്പോൾ നിനക്കുവേണ്ടി കൊണ്ടുവരാം. രാജ്യം മുഴുവനും ഇന്നു നിനക്കിരിക്കട്ടെ. ശോഭനേ! ഭയശീലേ! സുന്ദരീ! ഗാന്ധർവവിവാഹം മുഖേന എന്റെ ഭാര്യയായിത്തീരുക. സുന്ദരീ! വിവാഹങ്ങളിൽവെച്ച് ശ്രേഷ്ഠമാണ് ഗാന്ധർവമെന്നു പറയപ്പെടുന്നു."

ശകുന്തള: "രാജാവേ! ഫലങ്ങൾ കൊണ്ടുവരുന്നതിനുവേണ്ടിന്റെ അച്ഛൻ ആശ്രമത്തിനു പുറത്തു പോയിരിക്കയാണ്. മുഹൂർത്തനേരം കാത്തിരിക്കൂ. അദ്ദേഹം എന്നെ അങ്ങയ്ക്കു തരും. അച്ഛനാണ് എനിക്ക് എന്നെന്നും പ്രഭുവും ദൈവവും. അച്ഛൻ ആർക്ക് കൊടുക്കുമോ അദ്ദേഹം എന്റെ ഭർത്താവാകും. കൗമാരത്തിൽ അച്ഛൻ മകളെ രക്ഷിക്കുന്നു. ഭർത്താവ് യൗവനത്തിൽ രക്ഷിക്കുന്നു. പുത്രനാകട്ടെ, വാർധക്യത്തിലും. സ്ത്രീ ഒരിക്കലും, ഒരവസരത്തിലും, സ്വാതന്ത്ര്യം അർഹിക്കുന്നില്ല. രാജേന്ദ്രാ! തപസ്വിയായ അച്ഛനെ അറിയിക്കാതെ, ധർമിഷ്ഠാ! അധർമത്തിലൂടെ എനിക്ക് എങ്ങനെ വരനെ സ്വീകരിക്കാൻ കഴിയും?"

ദുഷ്യന്തൻ: "സുന്ദരീ, തപോരാശിയും ദയാത്മകനുമായ അദ്ദേ

ഹത്തെക്കുറിച്ച് ഇങ്ങനെ പറയരുത്.”

ശകുന്തള: “ക്രോധായുധന്മാരാണ് ബ്രാഹ്മണർ. അവർ ആയുധധാരികളല്ല. അഗ്നി തേജസ്സുകൊണ്ട് ദഹിപ്പിക്കുന്നു. സൂര്യൻ രശ്മികൾകൊണ്ട് ദഹിപ്പിക്കുന്നു. രാജാവി ദണ്ഡംകൊണ്ട് ദഹിപ്പിക്കുന്നു. ബ്രാഹ്മണർ ക്രോധംകൊണ്ട് ദഹിപ്പിക്കുന്നു. ഇന്ദ്രൻ അസുരരെ എന്നപോലെ, ക്രോധികൾ ക്രോധംകൊണ്ട് കൊല്ലുന്നു.”

ദുഷ്യന്തൻ: “നല്ല അരക്കെട്ടുള്ളവളേ, നിന്ദിതയല്ലാത്തവളേ, എന്നെ ഭജിക്കുന്ന നിന്നെ ആഗ്രഹിക്കുന്നു. നിനക്കുവേണ്ടിയാണ് ഞാൻ നില കൊള്ളുന്നതെന്നറിയൂ. എന്റെ മനസ്സ് നിന്നിലാണ്, തന്റെ ബന്ധു താൻതന്നെ. താൻതന്നെ തനിക്കു ഗതി. തന്റെ സ്നേഹിതൻ താൻതന്നെ. അതുപോലെ താൻതന്നെ തനിക്കു പിതാവും. തനിക്കു തന്നെത്തന്നെ ധർമംകൊണ്ട് ദാനം ചെയ്യാം. ചുരുക്കത്തിൽ എട്ടു വിവാഹങ്ങളാണ് ധർമംകൊണ്ട് സ്മരിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത് – ബ്രാഹ്മം, ദൈവം, ആർഷം, പ്രാജാപത്യം, ആസുരം, ഗാന്ധർവം, രാക്ഷസം, എട്ടാമത് പൈശാചം. അതിൽ മുൻപുമുൻപുള്ളത് ധർമത്തിൽനിന്നു വ്യതിചലിക്കാത്തതാണെന്ന് സ്വായംഭുവമനു പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. ബ്രാഹ്മണന് ആദ്യത്തെ നാലെണ്ണം പ്രശസ്തങ്ങളാണെന്നു മനസ്സിലാക്കുക. അനിന്ദിതേ, ആനുപൂർവീക്രമത്തിൽ ആദ്യത്തെ ആറെണ്ണം ക്ഷത്രിയന് ധർമ്യമാണെന്നറിയുക. രാജാവിന് രാക്ഷസവും പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. വൈശ്യർക്കും ശൂദ്രർക്കും ആസുരം സ്മരിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. അഞ്ചിൽ മൂന്നെണ്ണം ധർമ്യങ്ങളും രണ്ടെണ്ണം അധർമ്യങ്ങളുമാകുന്നു. പൈശാചവും ആസുരവും ഒരിക്കലും ചെയ്യാൻ പാടില്ല. ഇതാണ് ധർമത്തിന്റെ ഗതി. ഗാന്ധർവവും രാക്ഷസവും ക്ഷത്രിയർക്ക് ധർമ്യങ്ങളത്രേ. സംശയിക്കേണ്ട, അവ വെവ്വേറെയോ തമ്മിൽ കലർത്തിയോ ചെയ്യാം. ഇതിലൊരു സംശയവുമില്ല. സുന്ദരീ, ഗാന്ധർവവിവാഹം കൊണ്ട് സകാമയായ നീ സകാമനായ എന്റെ ഭാര്യയായിത്തീരാൻ യോഗ്യയത്രേ.”

ശകുന്തള: “ഇതാണ് ധർമത്തിന്റെ വഴിയെങ്കിൽ, ഞാൻ എനിക്ക് പ്രഭുവുമാണെങ്കിൽ, പൗരവശ്രേഷ്ഠാ, ഈ ദാനത്തിൽ, പ്രഭോ, എനിക്ക് ഒരു നിബന്ധനയുള്ളത് കേട്ടാലും! എന്നിൽ ഉണ്ടായേക്കാവുന്ന പുത്രൻ, മഹാരാജാവേ, യുവരാജാവായി അങ്ങയുടെ അവകാശിയായി വരണം. ഇപ്രകാരമാണെങ്കിൽ, ദുഷ്യന്താ, എനിക്ക് അങ്ങയുമായി സംഗമമാവാം.”

ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞ് ആ രാജാവ് പിഴയ്ക്കാത്ത നടപ്പുള്ള അവളെ വിധിപ്രകാരം പാണിഗ്രഹണം ചെയ്ത് അവളോടൊപ്പം വസിച്ചു. അവളെ വിശ്വസിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് അദ്ദേഹം പോയി. പോകവേ, വീണ്ടും

വീണ്ടും പറയുകയും ചെയ്തു: “വെൺപുഞ്ചിരിയാളേ! നിന്നെ അങ്ങോട്ട് കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോകാൻ നാലംഗപ്പടയെ അയയ്ക്കാം.”

ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞ് ആ രാജർഷി ആ അനിന്ദിതഗാമിനിയെ കൈകളാൽ വാരിപ്പുൽകി ചിരിച്ചുകൊണ്ട് നോക്കി. രാജാവ് ദേവിയെ വലംവെച്ച് ഒന്നുകൂടി കെട്ടിപ്പുണർന്നു. ശകുന്തള കണ്ണീർ തോരുന്ന മുഖവുമായി രാജാവിന്റെ കാൽക്കൽ വീണു. ദേവിയെ എഴുന്നേല്പിച്ച് “ദുഃഖിക്കേണ്ട രാജകുമാരീ, സുകൃതത്താൽ നിന്നെ ഞാൻ കൊണ്ടുപോകുമെന്നു പ്രതിജ്ഞ ചെയ്യുന്നു” എന്നു വീണ്ടും വീണ്ടും പറഞ്ഞു. ഇങ്ങനെ അവളോട് പ്രതിജ്ഞ ചെയ്തിട്ട് രാജാവ് മനസാ കാശ്യപനെപ്പറ്റി, “ഇതു കേട്ട് തപഃശക്തിയുക്തനായ ഭഗവാൻ എന്തു ചെയ്യുമോ ആവോ!” എന്നു ചിന്തിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ സ്വന്തം നഗരത്തിലേക്കു പോയി. അദ്ദേഹം പോയി മുഹൂർത്തം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ കണ്വൻ ആശ്രമത്തിലേക്കു വന്നു. ശകുന്തള നാണംകൊണ്ട് അച്ഛന്റെ അടുത്തേക്ക് ചെന്നില്ല. ശങ്കിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ പിന്നീട് അവൾ ബ്രഹ്മർഷിയെ സമീപിച്ചു. അനന്തരം അദ്ദേഹത്തെ സത്കരിച്ച് ഇരിപ്പിടവും നൽകി. ലജ്ജിതയായ ശകുന്തളയാകട്ടെ, ആ ഋഷിയോട് ഒന്നും പറഞ്ഞില്ല. സ്വധർമത്തിൽ വ്യതിചലിച്ചതുകൊണ്ട് ഭീതയായ അവൾ, ബ്രഹ്മചാരിണിയായ താൻ കുറ്റം ചെയ്തുവെന്നു കണ്ട് മിണ്ടാതെ നിന്നു. നാണിച്ചുനിൽക്കുന്ന അവളോട് ഋഷി പറഞ്ഞു: “ലജ്ജിതയായി നിൽക്കുന്ന ദീർഘായുസ്സായ നീ മുൻപത്തെപ്പോലെയല്ലല്ലോ. മോളേ, നടന്നതു പറയൂ. പേടിക്കേണ്ട.”

അനന്തരം പണിപ്പെട്ട് അത്യന്തം മംഗളകാരിണിയും ഐശ്വര്യവതിയുമായ ശകുന്തള ഭംഗിയായി ചിരിച്ചുകൊണ്ട് വിറയോടും നാണത്തോടും കൂടി ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു: “അച്ഛാ ഇലിലാത്മജനായ ദുഷ്യന്തരാജാവ് ഇവിടെ വന്നു. വിധിവശാൽ ഇവിടെ വന്ന വലിയ കീർത്തിമാനായ അദ്ദേഹത്തെ ഞാൻ ഭർത്താവായി വരിച്ചു. പിന്നീട് നടന്നതെല്ലാം ദിവ്യജ്ഞാനംകൊണ്ട് അങ്ങ് അറിഞ്ഞാലും! അങ്ങ് ക്ഷത്രിയകുലത്തിന് അഭയം നൽകുകയും പ്രസാദിക്കുകയും ചെയ്യണം.”

ഇപ്രകാരം അറിയിച്ച അവളോട് മഹാതപസ്വിയായ ഭഗവാൻ കണ്വൻ ദിവ്യദൃഷ്ടിയാൽ നോക്കിക്കണ്ട് പ്രീതനായി പറഞ്ഞു: “ഭദ്രേ! എന്നെ വകവെക്കാതെ നീ ഇന്ന് രഹസ്യമായി പുരുഷനുമായി സംഗമം നടത്തിയത് ധർമവിരുദ്ധമല്ല. ക്ഷത്രിയന് ഗാന്ധർവവിവാഹം ശ്രേഷ്ഠമെന്ന് പറയപ്പെടുന്നു. ഏകാന്തത്തിൽ സകാമയ്ക്ക് സകാമനോട് മന്ത്രരഹിതമായി അതു ചെയ്യാമെന്നു സ്മൃതിയുണ്ട്. ധർമാത്മാവും മഹാത്മാവുമായ ദുഷ്യന്തൻ പുരുഷോത്തമനാണ്.

ശകുന്തളേ! ഇങ്ങോട്ടു വന്ന് സേവിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തെ നീ ഭർത്താവായി വരിച്ചുവല്ലോ. നിനക്ക് ലോകത്തിൽ മഹാത്മാവും മഹാബലനുമായിത്തീരുന്ന പുത്രൻ പിറക്കും. അവൻ ഈ ആഴി ചൂഴുന്ന ഊഴി മുഴുവൻ വാഴും. മാത്രമല്ല, യുദ്ധയാത്രയ്ക്കു മുതിരുന്ന ആ മഹാത്മാവായ ചക്രവർത്തിയുടെ ചക്രം ഒരിക്കലും തടസ്സം വരാതെ മുന്നോട്ടു പോകും."

അനന്തരം അവൾ വളരെ ക്ഷീണിച്ച അദ്ദേഹത്തിന്റെ കാൽ കഴുകിച്ച് പിന്നീട് ഫലങ്ങളുടെ ഭാരമിറക്കിവെച്ച മുനിയോട് പറഞ്ഞു: "പുരുഷോത്തമനായ ദുഷ്യന്തരാജാവിനെ ഞാൻ ഭർത്താവായി സ്വീകരിച്ചു. മന്ത്രിമാരോടുകൂടിയ അദ്ദേഹത്തെ അങ്ങ് അനുഗ്രഹിക്കണം."

കണ്വൻ: "സുന്ദരീ, നിനക്കുവേണ്ടി അദ്ദേഹത്തെ ഞാൻ അനുഗ്രഹിച്ചിരിക്കുന്നു. നറുപുഞ്ചിരിയാളേ! എത്രയോ ഋതുക്കൾ വ്യർഥങ്ങളായിക്കഴിഞ്ഞു. ഇപ്പോഴാണ് സാർഥകമായത്. അനഘേ! ഇത് പാപമല്ല. ശുഭേ! ആഗ്രഹിക്കുന്ന വരം എന്നിൽനിന്ന് വാങ്ങിക്കോളൂ."

അപ്പോൾ ശകുന്തള ദുഷ്യന്തന്റെ ഹിതം ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് പൗരവർക്ക് ധർമിഷ്ഠതയും രാജ്യത്തിന് സ്ഥിരതയും വരമായി ചോദിച്ചു. "അങ്ങനെയാവട്ടെ" എന്ന് ധർമിഷ്ഠനായ കണ്വൻ അവളോട് പറഞ്ഞു. ലക്ഷ്മിയെപ്പോലെ സുന്ദരിയായ മകളെ കൈകൾകൊണ്ട് സ്പർശിക്കുകയും ചെയ്തു.

കണ്വൻ തുടർന്നു: "ഇന്നുമുതൽ നീ മഹാത്മാവായ ദുഷ്യന്തന്റെ രാജ്ഞിയാണ്. അതുകൊണ്ട് പതിവ്രതയുടെ വൃത്തി ആചരിച്ചുകൊള്ളുക."

ശകുന്തളയോട് പ്രതിജ്ഞ ചെയ്ത് ദുഷ്യന്തൻ തിരിച്ചുപോയതോടെ, രാജപുത്രിയായ അവളിൽ മഹാത്മാവിന്റെ ഗർഭം വളർന്നു. കുന്തള കാര്യഗൗരവത്താൽ രാജാവിനെ ചിന്തിച്ചുകൊണ്ട് രാപ്പകൽ ഉറക്കമില്ലാതെ, കുളിയും ഊണും വർജിച്ചുകൊണ്ട്, നാലംഗപ്പടയോടുകൂടി ബ്രാഹ്മണന്മാർ ഇന്നോ നാളെയോ മറ്റന്നാളോ വരുമെന്നു നിശ്ചയിച്ച് ദിവസങ്ങളും പക്ഷങ്ങളും ഋതുക്കളും മാസങ്ങളും അയനങ്ങളുമെല്ലാം കണക്കു കൂട്ടിക്കൊണ്ട്, മൂന്നു വർഷങ്ങൾ കഴിഞ്ഞു. മൂന്നുകൊല്ലം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ മനോഹരായ തുടയുള്ള അവൾ അമിതമായ തേജസ്സും കത്തിക്കാളുന്ന തീയെപ്പോലെ പ്രഭയും രൂപൗദാര്യഗുണങ്ങളുമുള്ള ദുഷ്യന്തപുത്രനായ കുമാരനെ പ്രസവിച്ചു. അപ്പോൾ അവന് അന്തരീക്ഷത്തിൽനിന്ന് പൂമഴ പെയ്തു; ദേവന്മാർ പെരുമ്പറ മുഴക്കി; അപ്സരഃസമൂഹങ്ങൾ നൃത്തമാടി; ദേവന്മാർ മധുരമായി പാടി.

ഇന്ദ്രൻ പറഞ്ഞു: "ശകുന്തളേ! നിന്റെ മകൻ ചക്രവർത്തിയായിത്തീരും. ശക്തി, തേജസ്സ്, സൗന്ദര്യം എന്നിവയൊന്നും അവനു തുല്യം ലോകത്തിൽ മറ്റാർക്കുമില്ല. ഈ പൂരുവംശജൻ നൂറ് അശ്വമേധം ചെയ്യും. അനേകായിരം രാജസൂയം മുതലായ യാഗങ്ങൾ ചെയ്ത് സ്വന്തം ധനം ബ്രാഹ്മണർക്ക് നൽകി വളരെ ദക്ഷിണ ചെയ്യും.

ദേവതകളുടെ വാക്കു കേട്ട് കണ്വാശ്രമനിവാസികളായ എല്ലാ മഹർഷിമാരും കണ്വപുത്രിയെ ബഹുമാനിച്ചു. ശകുന്തളയാകട്ടെ, അതു കേട്ട് ഏറ്റവും സന്തോഷം പൂണ്ടു. മഹായശസ്വിയും പുണ്യശാലിയുമായ കണ്വൻ മുനിമാരോടൊപ്പം ബ്രാഹ്മണരെ വരുത്തി വളർന്നുവരുന്ന ആ ബുദ്ധിമാന് ജാതകർമാദികളായ സംസ്കാരത്തെ വേണ്ടപോലെ ചെയ്യിച്ചു. വെളുത്തു കൂർത്ത പല്ലുകളോടുകൂടിയവനും സിംഹംപോലെ ദാർഢ്യമുള്ളവനും ചക്രം അടയാളപ്പെട്ട കൈകളുള്ളവനും വലിയ തലയും ശക്തിയുമുള്ളവനും ദേവശോഭയേലുന്നവനുമായ ആ കുമാരൻ വേഗത്തിൽ വളർന്നു. ആറു വയസ്സായപ്പോൾ ശക്തനായ അവൻ കണ്വാശ്രമസ്ഥാനത്തേക്കു വരുന്ന സിംഹങ്ങളെയും ആനകളെയും കടുവകളെയും മരത്തിൽ പിടിച്ചു കെട്ടി. അവയുഎടെ മേൽ കയറിയും അവയെ അടക്കിനിർത്തിയും അവയുമായി കളിച്ചും ചുറ്റും ഓടിനടന്നു. അനന്തരം എല്ലാ രാക്ഷസന്മാരെയും പിശാചുക്കളെയും യുദ്ധത്തിൽ മുഷ്ടിയുദ്ധംകൊണ്ട് ജയിച്ച് ഋഷികളെ ആരാധിച്ചു. മഹാശക്തനായ ഒരസുരൻ തന്നെ കൊല്ലാൻ വന്നപ്പോൾ അസുരന്മാരെ കൊന്നുകൊണ്ട് അമർഷത്തോടെ അവനെ നേരിട്ടു. പൊട്ടിച്ചിരിച്ചുകൊണ്ട് അവനെ കൈകളെക്കൊണ്ട് മുറുകെ കെട്ടിയിട്ട് രണ്ടു കൈകൊണ്ടും പീഡിപ്പിച്ചു. മർദിക്കപ്പെട്ട അവന് ശക്തിയുപയോഗിച്ച് മോചിതനാവാൻ കഴിഞ്ഞില്ല. നവദ്വാരങ്ങളിൽനിന്നും ചോരയൊഴുകിയ അവൻ ഭയങ്കരമായി നിലവിളിച്ചു. ആ ശബ്ദം കേട്ടു പേടിച്ച സിംഹം തൊട്ടുള്ള ജന്തുക്കൾ മലമൂത്രങ്ങൾ വിസർജിച്ചുപോയി. ആശ്രമവാസികളും അങ്ങനെത്തന്നെ. മുട്ടുകൾകൊണ്ട് അവന്റെ പ്രാണനെടുത്തു. അവൻ വീണു. കുമാരന്റെ ആ പരാക്രമം കണ്ട് ജനങ്ങൾ വിസ്മയം കൊണ്ടു. എന്നും കൊല്ലപ്പെട്ടുകൊണ്ടിരിക്കുന്നതുകൊണ്ട് അസുരന്മാരും രാക്ഷസന്മാരും അവനെ ഭയന്നുതന്നെ ആ ആശ്രമത്തിന്റെ അടുത്തൊന്നും വരാതായി. അതുകൊണ്ട് കണ്വാശ്രമനിവാസികൾ "ഇവൻ എല്ലാറ്റിനെയും അടക്കിനിർത്തുന്നല്ലോ. അതുകൊണ്ട് ഇവൻ സർവദമനനാകട്ടെ" എന്ന് അവന് പേരിട്ടു. അങ്ങനെ വിക്രമത്തോടും ഓജസ്സോടും ബലത്തോടും കൂടിയ ആ കുമാരൻ സർവദമനൻ എന്നറിയപ്പെട്ടു. പട്ടമഹിഷിയെയും മകനെയും ദുഷ്യന്തൻ ആളെ അയയ്ക്കാതിരിക്കേ, വിളർച്ച ബാധിച്ച, ചിന്താവിഷ്ടയായ, കുറുനിര തൂങ്ങിയ,

മെലിഞ്ഞ, ദുഃഖിതയായ, മുഷിഞ്ഞ വസ്ത്രമുടുത്ത, ശകുന്തളയെ കണ്ട് മുനി അപ്പോൾ ശാസ്ത്രങ്ങളും സർവവേദങ്ങളും ഓർത്തുനോക്കി. അവന് അപ്പോൾ പന്ത്രണ്ടു വയസ്സായി. ഋഷി ആ കുമാനെയും അവന്റെ അതിമാനുഷകർമങ്ങളെയും കണ്ട് അവന് യുവരാജാവാകാനുള്ള സമയമായെന്ന് ശകുന്തളയോട് പറഞ്ഞു:"ഭദ്രേ! എന്റെ മകളേ! നറും പുഞ്ചിരിയാളേ! എന്റെ വാക്കു കേൾക്കൂ. പതിവ്രതകളായ സ്ത്രീകൾക്ക് മനസ്സുകൊണ്ടും വാക്കുകൊണ്ടും ദേഹംകൊണ്ടുമുള്ള കർമങ്ങളോടുകൂടിയ ഭർത്തൃശുശ്രൂഷണമാണ് വിശിഷ്ടമെന്ന് പറയപ്പെടുന്നു. മുൻപ് പൂജകൊണ്ട് ഈ വ്രതം നിനക്ക് ഞാൻ അനുവദിച്ചിട്ടുണ്ട്. ഈ നടപടികൊണ്ട് വിശിഷ്ടമായ ഐശ്വര്യം നിനക്ക് ലഭിക്കും. അതിനാൽ ഭദ്രേ! പൗരവന്റെ അടുത്തേക്ക് പോകേണ്ടതുണ്ട്. നന്നായി പുഞ്ചിരിക്കുന്നവളേ! ഇക്കഴിഞ്ഞ കാലത്തൊന്നും അദ്ദേഹം നിന്നെയോർത്ത് സ്വയം വന്നില്ല. ഇനി, ഹിതമാലോചിച്ച് രാജാവായ ദുഷ്യന്തന്റെ അടുത്തു ചെന്ന് ആരാധിക്കുക. ദുഷ്യന്തപുത്രനെ യുവരാജാവായി കണ്ടിട്ട് നീ പ്രീതി നേടും. ഭാമിനീ! ദേവതകളുടെയും ഗുരുക്കന്മാരുടെയും ക്ഷത്രിയന്മാരുടെയും ഭർത്താക്കന്മാരുടെയും സംഗമം വിശേഷിച്ച് നല്ലതാണ്. അതിനാൽ, മകളേ! എന്റെ പ്രിയം ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് നീ കുമാരനോടുകൂടി പോകണം. മറുപടി തരുന്നില്ലെങ്കിൽ എന്റെ കാൽക്കൽ വീണ നീ ശപിക്കപ്പെടും."

ഇപ്രകാരം മകളോട് പറഞ്ഞ് അരികിലുള്ള പൗത്രനായ പൗരവനെ കണ്വൻ കൈകളെക്കൊണ്ട് വാരിപ്പുണർന്ന് മൂർധാവിൽ മണത്തുകൊണ്ട് പറഞ്ഞു: "സോമവംശത്തിൽ പിറന്ന കേളി കേട്ട രാജാവാണ് ദുഷ്യന്തൻ. നന്നായി വ്രതമനുഷ്ഠിക്കുന്ന നിന്റെ അമ്മ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പട്ടമഹിഷിയാകുന്നു. ഇവൾ നിന്നോടൊപ്പം ഭർത്താവിന്റെ അടുത്തേക്കു പോകാനാഗ്രഹിക്കുന്നു. ചെന്ന് രാജാവിനെ അഭിവാദ്യം ചെയ്ത് നീ യൗവരാജ്യം നേടും. ആ രാജശ്രേഷ്ഠൻ നിന്റെ അച്ഛനാണ്. നീ അദ്ദേഹത്തിന് വശഗനായിത്തീരുക. അച്ഛൻ-മുത്തച്ഛൻ വഴി കിട്ടിയ രാജ്യം കാത്തുസൂക്ഷിക്കുക. ശകുന്തളേ! ഭാമിനീ! ഹിതവും പഥ്യവുമായ ഇത് കേൾക്കൂ. പതിവ്രതയുടെ ഗുണങ്ങൾ വിട്ട് ഒന്നും നേടാനില്ല. സർവരപ്രദന്മാരായ ദേവന്മാർ പതിവ്രതകളിൽ സന്തുഷ്ടരായി ആപദ്ഘട്ടങ്ങളിൽ സഹായിക്കും. ഭർത്താവിന്റെ അനുഗ്രഹത്താൽ പുണ്യഗതി പ്രാപിക്കും; അമംഗളം വരികയുമില്ല. അതിനാൽ, നൽപ്പുഞ്ചിരിയാളേ! ചെന്ന് ഭർത്താവിനെ സേവിക്കുക."

അദ്ദേഹത്തിന്റെ ബലമറിഞ്ഞ് കണ്വൻ ശിഷ്യരോട് പറഞ്ഞു: "സർവലക്ഷണപൂജിതയായ ഈ ശകുന്തളയെ പുത്രനോടുകൂടി

ഭർത്തൃഗൃഹത്തിലെത്തിക്കുക. സ്ത്രീകൾ ബന്ധുവീട്ടിൽ ഏറെക്കാലം കഴിയുന്നത് നന്നല്ല. അത് കീർത്തിയും ചാരിത്രവും ധർമവും ഇല്ലാതാക്കും. അതുകൊണ്ട് വൈകിക്കേണ്ട."

ധർമപൂജിതനാണ് പുത്രനെന്ന് കാശ്യപനിൽനിന്നു കേട്ട് അദ്ദേഹത്തിൽനിന്നു സമ്മതം വാങ്ങി ശകുന്തള സന്തോഷിച്ചു. കണ്വന്റെ "പോയ്ക്കോളൂ" എന്ന വീണ്ടും വീണ്ടുമുള്ള വാക്ക് കേട്ട് "അങ്ങനെത്തന്നെ" എന്നു പറഞ്ഞ് പൗരവൻ അമ്മയോട് ഉരചെയ്തു: "അമ്മേ! എന്താണ് താമസിക്കുന്നത്? രാജധാനിയിലേക്കു പോകാം."

ഇപ്രകാരം മഹാത്മാവായ ദുഷ്യന്തന്റെ രാജ്ഞിയോട് പറഞ്ഞ് മുനിയുടെ കാൽക്കൽ വണങ്ങി ആ പൗരവൻ പോകാൻ തുടങ്ങി. ശകുന്തളയും കൈ കൂപ്പി അച്ഛനെ അഭിവാദ്യം ചെയ്ത് പ്രദക്ഷിണം വെച്ച് ഇങ്ങനെ മൊഴിഞ്ഞു: "അച്ഛനെന്ന അറിവില്ലായമകൊണ്ട് തെറ്റായോ അസത്യമായോ വേണ്ടാത്തതോ ഇഷ്ടക്കേടോ വല്ലതും ഞാൻ ചെയ്തുപോയിട്ടുണ്ടെങ്കിൽ, കാശ്യപാ, അത് പൊറുക്കണം."

ഇത് കേട്ട് മുനി തലകുനിച്ച് ഒന്നും മിണ്ടാതിരുന്നു. മനുഷ്യഭാവംകൊണ്ട് കണ്വമുനിക്കും കണ്ണീർ വന്നു. വെള്ളം മാത്രം കുടിക്കുന്നവരും വായുഭക്ഷണം മാത്രമുള്ളവരും ചിതറിവീണ ഇല മാത്രം കഴിക്കുന്നവരും കായ്കനികൾ തിന്ന് ജീവൻ പുലർത്തുന്നവരും അടക്കമുള്ളവരും മെലിഞ്ഞവരും ഞരമ്പു മാത്രം തെളിഞ്ഞുകാണുന്നവരും വ്രതനിഷ്ഠരും ചിടകെട്ടിയവരും മൊട്ടയടിച്ചവരും മരവുരിയും തോലും ചുറ്റിയവരുമായ മുനിമാരോട് കണ്വൻ ദയയോടുകൂടി ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു: "ഞാൻ എപ്പോഴും ഓമനിച്ചവളും കീർത്തിമതിയും കാട്ടിൽ പിറന്നുവളർന്നവളും ഒന്നുമറിയാത്തവളുമായ എന്റെ മകളെ തളർച്ചയേശാത്ത വഴിയിലൂടെ എല്ലാവരും ക്ഷത്രിയഭവനത്തിലേക്ക് നയിച്ചാലും."

"അപ്രകാരമാവട്ടെ" എന്നു പറഞ്ഞ് ആ മഹാതേജസ്വികളേവരും ശകുന്തളയെ മുൻനിർത്തി ദേവപുത്രപ്രകാശനും താമരക്കണ്ണനുമായപുത്രനെയും കൂട്ടി ദുഷ്യന്തപുത്തിലേക്കു യാത്രയായി. ആ സുന്ദരി ദുഷ്യന്തന്റെ അടുക്കലേക്കു വന്നത് താൻ അറിയുന്ന കാട്ടിൽ നിന്നാണ്. രാജാവിന്റെ അടുത്തു ചെന്ന ബാലസൂര്യതേജസ്വിയായ ആ പുത്രനോടൊപ്പം അവളെ അറിഞ്ഞ് ഉള്ളിലേക്കു കടത്തിവിട്ടു. വിവരമറിയിച്ച് മറ്റുള്ളവരെല്ലാം ആശ്രമത്തിലേക്കുതന്നെ മടങ്ങി. ശകുന്തള ന്യായമനുസരിച്ച് ബഹുമാനിച്ചിട്ട് മകനോട് പറഞ്ഞു: "ദൃഢവ്രതനായ നിന്റെ അച്ഛനെ അഭിവാദ്യം ചെയ്യൂ."

ഇപ്രകാരം അവൾ നാണിച്ചു തലതാഴ്ത്തിനിന്നു. തൂണുംപിടിച്ച് രാജാവിനോട് "അനുഗ്രഹിച്ചാലും" എന്നു മൊഴിഞ്ഞു.

ശകുന്തളാപുത്രനാകട്ടെ, കൈകൂപ്പി രാജാവിനെ അഭിവാദ്യം ചെയ്ത് ഹർഷത്താൽ വിടർന്ന കണ്ണുകളോടെ രാജാവിനെ നോക്കി. ആ ദുഷ്യന്തൻ ധർമബുദ്ധിയോടെ ചിന്തിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു: “സുന്ദരീ, എന്താണ് നീ വന്നത്? പറയൂ, ഞാൻ ചെയ്യാം. സംശയം വേണ്ട. വിശേഷിച്ച് നീ പുത്രനോടുകൂടിയാണല്ലോ വന്നത്!”

ശകുന്തള: “മഹാരാജാവേ! പ്രസാദിച്ചാലും. പുരുഷോത്തമാ, ഞാൻ പറയാം. രാജാവേ, ദേവസമാനനായ ഈ പുത്രൻ അങ്ങയ്ക്ക് എന്നിലുണ്ടായവനാണ്. പ്രതിജ്ഞ ചെയ്തതുപോലെ, അല്ലയോ പുരുഷോത്തമാ, അതിൽ ഉറച്ചുനിന്നാലും. മുൻപ് കണ്വാശ്രമസ്ഥാനത്തുവെച്ച് എന്നോട് ചെയ്ത ആ പ്രതിജ്ഞ, മഹാഭാഗാ, ഓർത്താലും!”

രാജാവ് അവളുടെ ആ വാക്യം കേട്ടിട്ട്, എല്ലാം ഓർമിച്ചിട്ടും, “ഞാൻ ഓർക്കുന്നില്ലല്ലോ” എന്നു പറഞ്ഞു. “കെട്ട താപസീ, നീ ആരുടെയാണ്? നീയുമായി ധർമത്താലോ അർഥത്താലോ കാമത്താലോ നീയുമായി സംബന്ധം ഉണ്ടായതായി ഞാൻ ഓർക്കുന്നില്ല. നിനക്ക് പോവുകയോ നിൽക്കുകയോ ഇഷ്ടംപോലെ ചെയ്യാം.”

ഇതു കേട്ട് നല്ല സുന്ദരിയായ ആ തപസ്വിനി ലജ്ജിച്ച് ഒന്നു നോക്കി. അവൾ കോപംകൊണ്ട് ഉജ്ജ്വലിതയായി, ദുഃഖംകൊണ്ട് ബോധം കെട്ടവളെപ്പോലെ, തൂണുകണക്കെ നിശ്ചലയായി നിന്നു. ക്രോധവും അമർഷവുംകൊണ്ട് ചുകന്ന കണ്ണുകളോടുകൂടി, വിറയ്ക്കുന്ന ചുണ്ടുകളോടെ, കടാക്ഷങ്ങൾകൊണ്ട് ദഹിപ്പിക്കുന്നവളോ എന്നു തോന്നുമാറ് അവൾ രാജാവിനെ കുറുകെ ഒന്നു നോക്കി. ദുഃഖവും അമർഷവും സഹിക്കാതെ അവൾ ക്രുദ്ധയായി മുഹൂർത്തനേം ധ്യാനിച്ചിട്ടെന്നപോലെ ഭർത്താവിൻെ നേരെ നോക്കി പറഞ്ഞു: “അറിഞ്ഞിട്ടും അങ്ങെന്താണ് പ്രാകൃതജനത്തെപ്പോലെ, ഇങ്ങനെ തനിക്കറിയില്ലെന്നു നിസ്സംശയം പറയുന്നത്? ഇക്കാര്യത്തിൽ നേരും കള്ളവും അങ്ങയുടെ ഹൃദയം അറിയും. അങ്ങയ്ക്ക് മംഗളമായത് തെളിവോടുകൂടി പറയൂ. ആത്മാവിനെ – തന്നെ – അപമാനിക്കാതെ യഥാർഥത്തിലുള്ള ഒന്നിനെ മറ്റൊരു തരത്തിൽ പറയുന്നവൻ, തന്നെത്തന്നെ കക്കുന്നവനെപ്പോലെ, ചെയ്യാത്ത പാപമെന്തുള്ളൂ? താനൊരാളേ ഉള്ളൂ എന്ന് അങ്ങ് വിചാരിക്കുന്നു. ഹൃത്തിൽ ശയിക്കുന്ന, പാപകർമമറിയുന്ന, പുരാണമുനിയെ അറിയുന്നില്ല. അവിടുത്തെ അടുക്കൽ അങ്ങ് പാപം ചെയ്യുകയാണ്. എല്ലാ സജ്ജനങ്ങളുടെയും ഹിതകാരണം ധർമമാകുന്നു. ഒരിക്കലും കള്ളമില്ലാത്തവർക്ക് ഒന്നും ദുഃഖമുണ്ടാക്കുന്നില്ല. തീയെ ഉണ്ടാക്കിവിട്ട് തന്നെ ആരുമറിയില്ലെന്നു വിചാരിക്കുന്നവനെ ദേവന്മാരും ഉള്ളിലെ ആളും – മനഃസാക്ഷി – അറിയും. സൂര്യൻ, ചന്ദ്രൻ, വായു, അഗ്നി, ആകാശം, ഭൂമി, ജലം, ഹൃദയം, യമൻ, പകൽ, രാവ്, രണ്ടു സന്ധ്യകൾ, ധർമം എന്നിവ മനുഷ്യൻ ചെയ്യുന്നത് അറിയുന്നു. ഒരാൾ ചെയ്ത പാപത്തെപ്പറ്റി ഹൃദയത്തിലിരിക്കുന്ന ക്ഷേത്രജ്ഞനായ കർമസാക്ഷി സന്തോഷിക്കുന്നെങ്കിൽ വൈവസ്വതയമൻ ആ പാപത്തെ കൊണ്ടുപോകും. ദുരാത്മാവായ പുരുഷന്റെ കർമസാക്ഷി സന്തോഷിക്കുന്നില്ലെങ്കിൽ യമൻ ആ പാപം ചെയ്തവനെത്തന്നെ കൊണ്ടുപോകും. ആത്മാവിനെ അപമാനിച്ച് അതിനെ മറ്റൊരു തരത്തിൽ കാണുന്നവന് ദേവന്മാരും ആത്മാവും ശ്രേയസ്സുമൊന്നുമുണ്ടാവില്ല.

“സ്വയം ഇങ്ങോട്ടു വന്നുവെന്നു കരുതി പതിവ്രതയായ എന്നെ ഇപ്രകാരം അപമാനിക്കരുത്. സ്വയമേവ അടുത്തുവന്ന പൂജാർഹയായ ഭാര്യയെ അങ്ങ് പൂജിക്കുന്നില്ല. പ്രാകൃതതുല്യം അങ്ങ് എന്തുകൊണ്ടാണ് സദസ്സിൽ എന്നെ നോക്കുന്നത്? ഞാനിവിടെ ശൂന്യതയിൽ നിലവിളിക്കുകയല്ല. ഞാൻ പറയുന്നതൊന്നും കേൾക്കുന്നില്ലേ? യാചിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന എന്റെ വാക്ക് കേൾക്കുന്നില്ലെങ്കിൽ, ദുഷ്യന്താ, അങ്ങയുടെ തല ഇന്ന് നൂറായി നുറുങ്ങും. ഭാര്യയിൽ ഭർത്താവ് നന്നായി പ്രവേശിച്ച് വീണ്ടും ജനിക്കുന്നതുകൊണ്ടത്രേ ജായയുടെ ജായാത്വമെന്ന് പൗരാണികരായ കവികൾ അറിയുന്നു. വേദങ്ങളെ അനുവർത്തിക്കുന്ന പുരുഷനുണ്ടാകുന്ന സന്തതി മരിച്ചുപോയ മുത്തച്ഛന്മാരെ രക്ഷിക്കുന്നു. പുത് എന്ന നരകത്തിൽനിന്നു രക്ഷിക്കുന്നതുകൊണ്ടാണ് പിതാവിനെ ത്രാണം (രക്ഷണം) ചെയ്യുന്നതുകൊണ്ടാണ് സുതനെ പുത്രനെന്ന് സ്വയംഭൂ തന്നെ പറഞ്ഞത്. പുത്രനെക്കൊണ്ട് ലോകങ്ങളെ ജയിക്കുന്നു. പൗത്രനെക്കൊണ്ട് ആനന്ത്യത്തെ പ്രാപിക്കുന്നു. പിന്നെ, പൗത്രന്റെ പുത്രനെക്കൊണ്ട് പ്രപിതാമഹന്മാർ – മുതുമുത്തച്ഛന്മാർ – സന്തോഷിക്കുന്നു. വീട്ടിൽ സമർഥയായവളാണ് ഭാര്യ; പതി പ്രാണനായുള്ളവളാണ് ഭാര്യ; പതിവ്രതയാണ് ഭാര്യ; ഭാര്യ പുരുഷന്റെ പാതിയാണ്; ഭാര്യ ഏറ്റവും ശ്രേഷ്ഠയായ സുഹൃത്താണ് ഭാര്യ; ഭാര്യയാണ് ധർമാർഥകാമങ്ങൾക്ക് മൂലം; ഭാര്യയാണ് (മരണത്തെ) തരണം ചെയ്യുന്നതിന് മൂലം ഭാര്യയുള്ളവരാണ് കർമമനുഷ്ഠിക്കുന്നത്; ഭാര്യയുള്ളവരാണ് ഗൃഹസ്ഥർ; ഭാര്യയുള്ളവർ അധികം സന്തോഷിക്കുന്നു; ഭാര്യയുള്ളവരാണ് ഐശ്വര്യത്തോടുകൂടിയവർ; പ്രിയംവദകളായ ഇവർ – ഭാര്യമാർ – ഏകാന്തത്തിലെ സുഹൃത്തുക്കളത്രേ; ധർമകാര്യങ്ങളിൽ പിതാക്കളും ദുഃഖിതനു മാതാക്കളുമാകുന്നു. വഴിയാത്രക്കാരന് കാടുകളിലും തളർച്ച തീർക്കുന്നവളാണ് ഭാര്യ. ഭാര്യയോടുകൂടിയ ഒരാൾ വിശ്വാസ്യനത്രേ. അതുകൊണ്ട് ഭാര്യയാണ് പരമമായ ആശ്രയം. ഭർത്താവ് ജീവിച്ചാലും മരിച്ചാലും വിഷമങ്ങളിൽ ഒറ്റപ്പെട്ടാലും പതിവ്രത അദ്ദേഹത്തെ എപ്പോ

ഴും പിന്തുടരുന്നു. ഭാര്യ ആദ്യം മരിച്ചാൽ അവൾ ഭർത്താവ് മരിക്കുന്നതുവരെ കാത്തിരിക്കുന്നു. ആദ്യം മരിച്ച ഭർത്താവിനെ പതിവ്രത അനുഗമിക്കുന്നു. ഇക്കാരണത്താലാണ്, രാജാവേ, പാണിഗ്രഹണം ആഗ്രഹിക്കപ്പെടുന്നത്. ഇതിനാലാണ് ഭർത്താവി ഇഹലോകത്തും പരലോകത്തും ഭാര്യയെ നേടുന്നത്. തനിക്കു പിറന്നവനെയാണ് വിദ്വാന്മാർ പുത്രനെന്നു പറയുന്നത്. അതുകൊണ്ട് മനുഷ്യൻ അമ്മയെപ്പോലെ പുത്രന്റെ അമ്മയായ ഭാര്യയെ കാണണം. എല്ലാവരുടെയും അന്തരാത്മാവിനെത്തന്നെയാണ് പുത്രനെന്ന് എല്ലായ്പ്പോഴും പറയുന്നത്. നടത്തയും രൂപവും പ്രവൃത്തിയും ചുരുൾമുടിയും മറ്റു ലക്ഷണങ്ങളും അച്ഛനുള്ളവതന്നെ മകനും കാണപ്പെടുന്നു. അവരുടെ ശീലാചാരഗുണങ്ങളും അവരുടെ സമ്പർക്കംകൊണ്ടുള്ള ശുഭാശുഭങ്ങളും അങ്ങനെത്തന്നെ. ഭാര്യയിൽ ജനിപ്പിക്കപ്പെട്ട പുത്രൻ കണ്ണാടിയിൽ കാണുന്ന മുഖംപോലെയാണ്. പുണ്യം ചെയ്ത അച്ഛൻ പുത്രനെക്കണ്ട് സ്വർഗം പൂകിയാലെന്നപോലെ ആഹ്ലാദിക്കുന്നു. മനോദുഃഖങ്ങൾകൊണ്ടും വ്യാധികൾകൊണ്ടും ആതുരരായ മനുഷ്യർ, ചൂടേറ്റു വലയുന്നവർ വെള്ളം കണ്ടാലെന്നപോലെ ആഹ്ലാദിക്കുന്നു. വിരഹികളും ദുഃഖിതരും മലിനവസ്ത്രം ധരിച്ചവരുമായ മനുഷ്യർപോലും തങ്ങളുടെ ഭാര്യമാരെ കാണുമ്പോൾ, ദരിദ്രർ പണം കിട്ടിയാലത്തെപ്പോലെ സന്തോഷിക്കുന്നു. ഏറ്റവുമധികം ക്രുദ്ധനായാലും പുരുഷൻ സ്ത്രീകൾക്ക്, രതിയും പ്രീതിയും ധർമവും അവരെ ആശ്രയിച്ചാണല്ലോ എന്നു കണ്ട്, അപ്രിയം ചെയ്യരുത്. അവൾ ആത്മാവിന്റെ പാതിയെന്നു വേദം. അവൾ ധനത്തെയും പ്രജകളെയും ശരീരത്തെയും ലോകയാത്രയെയും ധർമത്തെയും സ്വർഗത്തെയും ഋഷികളെയും പിതൃക്കളെയും രക്ഷിക്കുന്നു. ആത്മാവിന്റെ ജന്മത്തിന്റെ പുണ്യവും സനാതനവുമായ ക്ഷേത്രം സ്ത്രീകളാണ്. സ്ത്രീയില്ലാതെ പ്രജകളെ സൃഷ്ടിക്കാൻ ഋഷികൾക്കുപോലും എന്തു ശക്തിയാണുള്ളത്? മണ്ണിലെ പൊടി മൂടിയ പുത്രൻ അടുത്തുവന്ന് അച്ഛന്റെ അംഗങ്ങളെ കെട്ടിപ്പുണരുന്നതിനേക്കാൾ എന്താണ് കിട്ടാനുള്ളത്? താനേ ആഗ്രഹിച്ചു വന്നെത്തിയ, കടാക്ഷംകൊണ്ട് വീക്ഷിക്കുന്ന ഈ മകനെ അങ്ങനെയുള്ള അങ്ങ് എന്താണവമാനിക്കുന്നത്? ഉറുമ്പുകൾ സ്വന്തം മുട്ടകളെ സംരക്ഷിക്കുന്നു; അവ ഉടയ്ക്കുന്നില്ല. അങ്ങ് ധർമമറിഞ്ഞിട്ടും തന്റെ പുത്രനെ വളർത്താത്തതെന്തുകൊണ്ട്? തന്റ മുട്ടകളാണെന്നു കരുതി കാക്കകൾ കുയിലുകളെപ്പോലും പോറ്റുന്നു. എന്തുകൊണ്ടാണ് പിന്നെ സർവജ്ഞനായ അങ്ങ് ഇത്തരത്തിലുള്ള പുത്രനെപ്പറ്റി വിചാരംകൊള്ളാത്തത്? മലയപർവതത്തിലുണ്ടാവുന്ന ചന്ദനം ഏറ്റവും തണുപ്പുള്ളതാണെന്ന് പറയുന്നു. ആലിംഗനം

ചെയ്യപ്പെടുന്ന കുട്ടിയുടെ സ്പർശം ചന്ദനത്തേക്കാൾ തണുപ്പുള്ളതാണ്. വസ്ത്രങ്ങളുടെയും സ്ത്രീകളുടെയും വെള്ളത്തിന്റെയും സ്പർശം, ആലിംഗനം ചെയ്യപ്പെടുന്ന പുത്രന്റെ സ്പർശംപോലെ സുഖം തരുന്നില്ല. രണ്ടു കാലുള്ളവരിൽ ബ്രാഹ്മണനാണ് ശ്രേഷ്ഠൻ. നാൽക്കാലികളിൽ ഗോവാണ് ശ്രേഷ്ഠതമം. മുതിർന്നവരിൽ ഗുരുവാണ് ശ്രേഷ്ഠൻ. സ്പർശമുള്ളവരിൽ ശ്രേഷ്ഠൻ പുത്രനത്രേ. പ്രിയദർശനനായ ഈ പുത്രൻ അങ്ങയെ ആലിംഗനം ചെയ്തു സ്പർശിക്കട്ടെ. പുത്രസ്പർശത്തേക്കാൾ സുഖതരമായി മറ്റൊരു സ്പർശവുമില്ല. ശത്രുമർദകനായ രാജശ്രേഷ്ഠാ! മൂന്നു വർഷം തികച്ചും കഴിഞ്ഞപ്പോഴാണ് അങ്ങയുടെ ദുഃഖം നശിപ്പിക്കുന്ന ഈ കുമാരനെ ഞാൻ പ്രസവിച്ചത്. പൗരവാ! ഇവൻ നൂറ് അശ്വമേധം ചെയ്യുമെന്ന് മുൻപ് ഞാൻ പ്രസവിക്കുന്ന അവസരത്തിൽത്തന്നെ അശരീരി കേട്ടതാണ്. മറ്റു ഗ്രാമത്തിലേക്കു പോയി തിരിച്ചുവന്ന മനുഷ്യർ, സ്നേഹത്താൽ മകനെ മടിയിലേറ്റി തലയിൽ മണത്ത് സന്തോഷിക്കാറുണ്ടല്ലോ. വേദങ്ങളിലും ബ്രാഹ്മണാദികൾ പുത്രന്മാരുടെ ജാതകർമത്തിൽ ഈ മന്ത്രങ്ങൾ ചൊല്ലാറുണ്ടെന്ന് അങ്ങയ്ക്കും അറിയാമല്ലോ.

‘ഓരോ അംഗത്തിൽനിന്നും നീ ഉണ്ടാവുന്നു; ഹൃദയത്തിൽനിന്ന് നേരിട്ട് ജനിക്കുന്നു. ആത്മാവ് തന്നെയാണല്ലോ പുത്രനായ നീ. അങ്ങനെയുള്ള നീ നൂറു വർഷം ജീവിച്ചാലും! എന്റെ ജീവിതം നിനക്കധീനമാണ്; അക്ഷയമായ സന്താനവും. അതുകൊണ്ട്, മകനേ, നീ നല്ല സുഖതതോടെ നൂറു വർഷം ജീവിച്ചാലും.’

അങ്ങയുടെ അംഗത്തിൽനിന്നു ജനിച്ചവനാണിവൻ. ഒരു പുരുഷനിൽനിന്ന്, അഴുക്കറ്റ പൊയ്കയിൽനിന്നെന്നപോലെ, മറ്റൊരു പുരുഷൻ. രണ്ടാമത്തെ ആത്മാവായ പുത്രനെ കണ്ടാലും. ഗാർഹപത്യാഗ്നിയിൽനിന്ന് ആഹവനീയാഗ്നി ഉണ്ടാവുന്നതുപോലെ, അങ്ങയിൽനിന്നുണ്ടായ ഇവൻ ഒരുവനായ അങ്ങ് രണ്ടുപേരായതാണ്. പണ്ട് നായാട്ടിൽ മുഴുകി ഓടിനടന്ന അങ്ങ് മാനിനാൽ ആകർഷിക്കപ്പെട്ട്, രാജാവേ, അച്ഛന്റെ ആശ്രമത്തിൽ കുമാരിയായ എന്നെ പ്രാപിച്ചു. ഉർവശി, പൂർവചിത്തി, സഹജന്യ, മേനക, വിശ്വാചി, ഘൃതാചി എന്നീ ആറുപേരാണ് അപ്സരസ്സുകളിൽ ശ്രേഷ്ഠകൾ. അവരിൽ ആ മേനക, ബ്രഹ്മപുത്രിയായ അപ്സരഃശ്രേഷ്ഠ വിണ്ണിൽനിന്നു ഭൂലോകത്തേക്കു വന്ന് വിശ്വാമിത്രനെ പ്രാപിച്ച് ഉണ്ടാവയവളണ് ഞാൻ. ഐശ്വര്യവാനും ഋഷിയും ധർമിഷ്ഠനും മറ്റൊരഗ്നിയെപ്പോലുള്ളവനും ബ്രഹ്മപുത്രനുമായ കുശനാണ് വിശ്വാമിത്രന്റെ പിതാമഹൻ. കുശന്റെ പുത്രൻ ശക്തനും ധാർമികനുമായ കുശനാഭൻ. രാജാവേ, ഗാധിയാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ പുത്രൻ. ഗാധിയുടെ പുത്രനാണ് വിശ്വാമിത്രൻ. ഇപ്ര

കാരമുള്ളവനാണ് എന്റെ അച്ഛൻ; അമ്മ ശ്രേഷ്ഠയായ മേനക യും. ആ മേനക എന്ന അപ്സരസ്സ് ഹിമവത്പ്രസ്ഥത്തിൽ പ്രസവി ച്ചു. അസതിയായ അവൾ അന്യപുത്രിയെപ്പോലെ എന്നെ നിർദയം ഉപേക്ഷിച്ചു. അപ്പോൾ അവിടെയുണ്ടായിരുന്ന പുണ്യവത്തുക്കളും ധർമത്തോടുകൂടിയവരുമായ ശകുന്തങ്ങൾ (പക്ഷികൾ) ചിറകു കൾകൊണ്ട് എന്നെ രക്ഷിച്ചു. അതുകൊണ്ട് ഞാൻ ശകുന്തളയായി. അനന്തരം അഗ്നിഹോത്രത്തിനുള്ള ജലത്തിനുവേണ്ടി പോയ മഹാ ത്മാവായ കാശ്യപർഷി എന്നെ കണ്ടു. അദ്ദേഹത്തെക്കണ്ട് പക്ഷികൾ ദയാവാനായ മുനിക്ക് ന്യാസമായി എന്നെ നൽകി. അദ്ദേഹം എന്നെ അരണിയെയെന്നപോലെ സ്വീകരിച്ച് തന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്കു പോയി. രാജാവേ, അദ്ദേഹം സ്വന്തം മകളെപ്പോലെ ദയാപൂർവം ഇവളെ വളർത്തി. രാജാവേ, യൗവനസ്ഥയായ എന്നെ അങ്ങ് കണ്ടു. വിജന മായ വനത്തിലെ ആശ്രമത്തിലുള്ള ശൂന്യമായ പർണശാലയിൽ ബ്രഹ്മാവിനാൽ പ്രചോദിതയും അച്ഛൻ വേർപെട്ടവളും കുമാരിയു മായ എന്നെ രഹസ്യമായി സത്യം ചെയ്തുകൊണ്ടുള്ള വാക്കുകളാൽ സന്താനാർഥം പ്രേരിപ്പിച്ചു. ആശ്രമത്തിലെ ധർമാർഥകാമനിശ്ചിതമാ. വാസവും അങ്ങയെ ആകർഷിച്ചു. ഗാന്ധർവവിധിപ്രകാരമുള്ള വിവാ ഹത്തിലൂടെ അങ്ങ് എന്നെ പാണിഗ്രഹണവും ചെയ്തു. ആ ഞാൻ കുലവും ശീലവും തന്റെ സത്യവാദിത്വവും സ്വധർമവും മുൻനിർത്തി ഇന്ന് അങ്ങയെ ശരണം പ്രാപിച്ചിരിക്കയാണ്. അതുകൊണ്ട് "ആവാ" മെന്നു പ്രതിജ്ഞ ചെയ്ത ആ വാക്കിനെ അസത്യമാക്കിക്കൊണ്ട്, സ്വധർമത്തെ പിന്നിലാക്കി, അടുക്കൽ വന്ന നിരപരാധിനിയായ തന്റെ പത്നിയെ, ലോകനാഥനായ അങ്ങ് പരിത്യജിക്കുന്നത് ശരിയല്ല. മുൻപ് ഞാൻ അന്യജന്മത്തിൽ എന്ത് അശുഭകർമമാണാവോ ചെയ്തത്! കുഞ്ഞിലേ അച്ഛനമ്മമാർ പുറന്തള്ളിയ എന്നെ ഇപ്പോൾ അങ്ങും ഉപേക്ഷിച്ചു. അങ്ങയാൽ യഥേഷ്ടം പരിത്യജിക്കപ്പെട്ട ഞാൻ സ്വന്തം ആശ്രമത്തിലേക്കു തിരിച്ചുപോകാം. എന്നാൽ സ്വന്തം മകനായ ഈ ബാലനെ ഉപേക്ഷിക്കുന്നത് യുക്തമല്ല."

ദുഷ്യന്തൻ: "ശകുന്തളേ, നിനക്കുണ്ടായ പുത്രനെ എനിക്കറി യില്ല. സ്ത്രീകൾ കള്ളം പറയുന്നവരാണ്. ആർ നിന്റെ വാക്ക് ശ്രദ്ധിക്കും! നിന്റെ അമ്മ നിർദയയും വേശ്യയുമത്രേ. വിശ്വാമിത്രൻ ബ്രാഹ്മണനായിട്ടും കൊതിയനും കാമവശഗനുമാണ്. മേനക അപ്സ രഃശ്രേഷ്ഠയാണ്; മഹർഷിശ്രേഷ്ഠനാണ് നിന്റെ അച്ഛൻ. ആ രണ്ടു പേരുടെ മകളായ നീ എന്തുകൊണ്ടാണ് പുലയാടിച്ചിയെപ്പോലെ പുല മ്പുന്നത്? അശ്രദ്ധേയമായ ഈ വാക്യം പറയാൻ നിനക്ക് നാണമില്ല ല്ലോ! വിശേഷിച്ച് എന്റെ അടുക്കൽ. കെട്ട താപസീ! എന്റെ അരികിൽ

നിന്നു പോകൂ. എവിടെ ആ മഹർഷിശ്രേഷ്ഠൻ? എവിടെ മേനക എന്ന ആ അപ്സരസ്സ്? എവിടെ താപസിയുടെ വേഷം കെട്ടി ഇപ്രകാരം നിന്ദ്യയായ നീ? നിന്റെ ഈ കൂറ്റൻ മകനാകട്ടെ, ബാലനെ ങ്കിലും ബലവാൻ. കുറച്ചുകാലംകൊണ്ട് ഇവനെങ്ങനെ സാലമരത്തൂ ണുപോലെ ഇങ്ങനെ വളർന്നു? അതിനികൃഷ്ടമാണ് നിന്റെ പിറവി. നീ പുലയാടിച്ചിയെപ്പോലെ പുലമ്പുന്നല്ലോ! കാമരാഗത്താൽ യാദൃ ച്ഛികമായി മേനകയ്ക്കുണ്ടായവളാണ് നീ. താപസീ! നീ ഇപ്പറയുന്ന തെല്ലാം എനിക്ക് പരോക്ഷമാണ്. എനിക്ക് നിന്നെ അറിയില്ല. നിനക്ക് യഥേഷ്ടം പോകാം."

ശകുന്തള: "രാജാവേ! മറ്റുള്ളവരുടെ കടകിന്റെയത്ര മാത്രമുള്ള ദോഷങ്ങൾ അങ്ങ് കാണുന്നു; തന്റെ കൂവളക്കായിന്റെയത്രയുമുള്ളവ കണ്ടിട്ടും കാണുന്നുമില്ല. മേനക ദേവന്മാരിൽ പെടില്ല, ദേവന്മാർ മേനകയ്ക്കു ശേഷമാണ് വരുന്നത്. എന്റെ ജന്മം, ദുഷ്യന്താ, അങ്ങ യുടേതിനേക്കാൾ കവിഞ്ഞുനിൽക്കുന്നു. രാജേന്ദ്രാ, അങ്ങ് മണ്ണിൽ നടക്കുന്നു. ഞാൻ വിണ്ണിൽ സഞ്ചരിക്കുന്നു. നാം തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസം മേരുവും കടുകും തമ്മിലുള്ളത്രയാണെന്നു കാണുക. രാജാവേ, ഞാൻ മഹേന്ദ്രന്റെയും കുബേരന്റെയും യമന്റെയും വരു ണന്റെയും ഭവനങ്ങളിലേക്കു പോകാറുണ്ട്. എന്റെ മഹിമ നോക്കൂ! പാപം ചെയ്യാത്തവനേ, അങ്ങയോട് ഞാനിപ്പറയുന്നത് സത്യമാണ്. തെളിവായിട്ടാണ്, ദ്വേഷംകൊണ്ടല്ല. അങ്ങ് അത് കേട്ട് ക്ഷമിച്ചാലും. കണ്ണാടിയിൽ കാണുന്നതുവരെ തന്റെ മുഖം ഏറ്റവും സുന്ദരമാ ണെന്നേ ഏതു വൃത്തികെട്ടവനും ചിന്തിക്കൂ. കണ്ണാടിയിൽ വികൃത മായ മുഖം കാണുമ്പോഴേ താനും മറ്റുള്ളവരും തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസം തിരിച്ചറിയൂ. അതിസുന്ദരൻ ആരെയും അവമാനിക്കുക യില്ല. ധാരാളം ചീത്ത വാക്കുകൾ പുലമ്പുന്നവൻ അപവാദം പറയു ന്നവനായിരിക്കും. വിഡ്ഢി നല്ലതും തീയതും പറയുന്നവന്റെ വാക്കു കൾ കേട്ട്, പന്നി മലമെന്നപോലെ, ചീത്ത വാക്യം സ്വീകരിക്കുന്നു. വിദ്വാനാകട്ടെ, അരയന്നം പാലും വെള്ളവും ചേർത്ത മിശ്രിത ത്തിൽനിന്ന് പാലെന്നപോലെ, നല്ലത് കൈക്കൊള്ളും. മറ്റുള്ളവരെ പ്പറ്റി ദോഷം പറയുന്ന സജ്ജനം വ്യസനിക്കുന്നതുപോലെ, അന്യ രുടെ ദോഷം പറഞ്ഞുനടക്കുന്ന ദുർജനം സന്തോഷിക്കുന്നു. സജ്ജ നങ്ങൾ വൃദ്ധരെ അഭിവാദ്യം ചെയ്ത് നിർവൃതി നേടുന്നു. ഇപ്രകാരം സജ്ജനത്തോട് കയർത്ത് വിഡ്ഢി സന്തോഷിക്കുന്നു. ദോഷം കാണുക ശീലമായ വിഡ്ഢികൾ സുഖമായി ജീവിക്കട്ടെ. അന്യരാൽ നിന്ദിക്കപ്പെടുന്നവർ മറ്റുള്ളവരെ അത്തരക്കാരെന്നു പറയുന്നു. ഇതിൽ പ്പരം പരിഹാസ്യമായി ലോകത്തിൽ മറ്റൊന്നുമില്ല. ദുർജനം സജ്ജ

നത്തെ ദുർജനമെന്നു പറയുന്നു. സത്യധരമങ്ങളിൽനിന്നു വ്യതിചലിക്കുന്നവനെ നാസ്തികനല്ലാത്തവൻ പോലും ക്രുദ്ധസർപ്പത്തേക്കാൾ ഭയപ്പെടുന്നു. ആസ്തികന്റെ കാര്യം പിന്നെ പറയാനുണ്ടോ? സ്വയം പുത്രനെ ഉണ്ടാക്കിയിട്ട് അവൻ സദൃശനല്ലെന്നു വിചാരിക്കുന്നവന്റെ ഐശ്വര്യത്തെ ദേവന്മാർ നശിപ്പിക്കുന്നു. അവൻ ലോകങ്ങളെ പ്രാപിക്കുന്നില്ല. പുത്രൻ കുലവംശപ്രതിഷ്ഠയെന്നത്രേ പിതാക്കൾ പറയുന്നത്. അതുകൊണ്ട് സർവധർമങ്ങളിലുംവെച്ച് ഉത്തമനായ പുത്രനെ ഉപേക്ഷിക്കരുത്. തന്റെ പത്നിയിൽ ജനിച്ചവർ, മറ്റുതരത്തിൽ ലഭിച്ചവർ, വിലയ്ക്കു വാങ്ങിയവർ, മറ്റു സ്ത്രീകളിൽ ഉത്പാദിപ്പിക്കപ്പെട്ടവർ എന്നിങ്ങനെ പുത്രന്മാർ അഞ്ചുവിധത്തിലുണ്ടെന്ന് മനു പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. മനുഷ്യർക്കു ധർമവും കീർത്തിയുമുണ്ടാക്കുന്നവരും മനസ്സിനു സന്തോഷം വളർത്തുന്നവരും നരകത്തിൽനിന്നു രക്ഷിക്കുന്നവരുമായ പുത്രന്മാർ പിതൃക്കൾക്ക് ധർമത്തിനുള്ള പൊങ്ങുതടികളത്രേ. അങ്ങനെയുള്ള അങ്ങ്, രാജശ്രേഷ്ഠാ, പുത്രനെ ത്യജിക്കരുത്. ഭൂമീപതേ, രാജശ്രേഷ്ഠാ, ആത്മാവിനെയും സത്യധർമങ്ങളെയും രക്ഷിച്ചുകൊണ്ട് ഇക്കാര്യത്തിൽ കാപട്യം നടിക്കാൻ പാടില്ല. നൂറു കിണറിനേകകാൾ ശ്രേഷ്ഠമാണ് ഒരു കുളം; നൂറു കുളത്തേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠമത്രേ ഒരു യാഗം; നൂറു യാഗത്തേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠം ഒരു പുത്രൻ; നൂറു പുത്രനേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠമത്രേ സത്യം. ആയിരം അശ്വമേധവും സത്യവും തുലാസ്സിന്റെ തട്ടിൽ വെച്ചാൽ ആയിരം അശ്വമേധത്തേക്കാൾ സത്യമാണ് തൂങ്ങുക, കനപ്പെട്ടതായി അനുഭവപ്പെടുക. സർവവേദങ്ങളുടെയും പഠനം, സർവതീർഥങ്ങളിലും നിമജ്ജനം, സത്യവചനം – ഇവ സമമായോ അല്ലാതെയോ വരാം. സത്യത്തിനു സമമായ ധർമമില്ല. സത്യത്തേക്കാൾ വലുതായി ഒന്നുമില്ല. കള്ളത്തേക്കാൾ കഠിനമായും ഒന്നുമില്ല. രാജാവേ! സത്യമാണ് പരമമായ ബ്രഹ്മം. സത്യമാണ് അങ്ങേയറ്റത്തെ പ്രതിജ്ഞ. രാജാവേ, പ്രതിജ്ഞയെ ത്യജിക്കരുത്. അങ്ങയ്ക്ക് സത്യവുമായി ബന്ധമുണ്ടാവട്ടെ. കളവിലാണ് അങ്ങയ്ക്ക് താത്പര്യമെങ്കിൽ, സ്വയം ശ്രദ്ധിക്കുന്നില്ലെങ്കിൽ, കഷ്ടം, ഞാനിതാ, പോകുന്നു. അങ്ങയെപ്പോലുള്ളവരോട് എനിക്കു ബന്ധമില്ല. പുത്രത്വത്തിൽ സംശയിക്കുന്നത് ബുദ്ധി അറിയിക്കാനുതകുന്നു. നടത്തം, സ്വരം, സ്മൃതി, സത്ത്വം, ശീലം, വിജ്ഞാനം, വിക്രമം, ലജ്ജാരാഹിത്യം, ഭാവം എന്നിവയിൽ അച്ഛനെപ്പോലിരിക്കും പുത്രൻ; സംശയമില്ല. പ്രജാനാഥാ, അങ്ങയുടെ ദേഹത്തിൽനിന്നുയർന്നുവരുന്ന, അച്ഛാ എന്നു വിളിക്കുന്ന ഈ ബിംബത്തെ, രാജാവേ, വൃഥാവിലാക്കരുത്. ദുഷ്യന്താ, അങ്ങയെക്കൂടാതെയും ഹിമവാനെ അലങ്കരിക്കുന്നതും സമുദ്രങ്ങൾ അതിരുകളു

ള്ളതുമായ ഈ ഭൂമിയെ എന്റെ പുത്രൻ പരിപാലിക്കും. 'ശകുന്തളേ, നിന്റെ പുത്രൻ ചക്രവർത്തിയായിത്തീരും' എന്ന് മഹേന്ദ്രൻ പറഞ്ഞത് വൃഥാ ഭവിക്കുകയില്ല. അതിനു സാക്ഷികളായി ദേവദൂതാദികൾ പലരുമുണ്ട്. അവർ സത്യം പറയുമോ അതോ കളവോ? സാക്ഷിയില്ലാത്ത ഞാൻ വന്നപോലെ പോവുകയാണ്."

ഇത്രയും രാജാവിനോട് പറഞ്ഞ് ശകുന്തള പുറപ്പെട്ടു. അപ്പോൾ ഋത്വിക്കുകളും പുരോഹിതനും ആചാര്യന്മാരും മന്ത്രിമാരും ചുറ്റും നിൽക്കുന്ന ദുഷ്യന്തനോട് അന്തരീക്ഷത്തിൽനിന്ന് അശരീരിയായ വാക്കുണ്ടായി:

"അമ്മ ഒരു സഞ്ചിയാണ്. അച്ഛന്റെയാണ് മകൻ. ആർക്കുണ്ടായോ അവന്നാണവൻ. ദുഷ്യന്താ, പുത്രനെ പാലിച്ചുകൊള്ളുക. ശകുന്തളയെ അവമാനിക്കരുത്. എല്ലാ അംഗങ്ങളിൽനിന്നുമാണല്ലോ അംഗമുണ്ടാകുന്നത്. അങ്ങനെയാണ് സാക്ഷാൽ പുത്രൻ ഉത്പാദിപ്പിക്കപ്പെടുന്നത്. ആത്മാവ് തന്നെയാണല്ലോ ഈ പുത്രനെന്നു പറയുന്നത്. പൗരവാ, നിനക്കും അപ്രകാരം തന്നെ. ആത്മാവുകൊണ്ട് ആഹിതമായ ആത്മാവായ ഈ പുത്രനെ പരിരക്ഷിക്കുക. ശകുന്തള തന്നിൽനിന്ന് അന്യയല്ലെന്ന് മനസ്സിലാക്കുക. അവളെ അവമാനിക്കരുത് ദുഷ്യന്താ, സ്ത്രീകൾ പവിത്രകളും ധർമംകൊണ്ട് നിസ്തുലകളുമാണ്. ഓരോ മാസത്തിലും തീണ്ടാരിക്കറ ഇവരുട പാപങ്ങളെ തുടച്ചുനീക്കുന്നു. രാജാവേ, പുത്രൻ പിതാവിനെ യമഭവനത്തിൽനിന്ന് ഉയർത്തിക്കൊണ്ടുവരുന്നു. അങ്ങ് ഇവന്റെ ഗർഭത്തിനുള്ള ഉത്തരവാദിയാണ്. സത്യമാണ് ശകുനതള പറയുന്നത്. തന്റെ അംഗം രണ്ടാക്കിയിട്ടാണ് അമ്മ മകനെ പ്രസവിക്കുന്നത്. അതുകൊണ്ട്, ദുഷ്യന്തരാജാവേ, പുത്രനെയും ശകുന്തളയെയും രക്ഷിക്കുക. ജീവിക്കുന്ന പുത്രനെ ഉപേക്ഷിച്ച് ജീവിക്കുന്നത് അമംഗളകരമത്രേ. ദുഷ്യന്തന്റെയും ശകുന്തളയുടെയും മഹാത്മാവായ പുത്രനെ, പൗരവാ, രക്ഷിക്കുക. നമ്മുടെ വചനത്താലും നീ അവനെ പാലിക്കേണ്ടതാണ്. നിന്റെ പുത്രൻ ഭരതൻ എന്ന പേരിൽ അറിയപ്പെടും."

ഇത്രയും പറഞ്ഞ് അവിടെനിന്ന് ദേവന്മാരും ഋഷികളും തപോധനന്മാരും സന്തുഷ്ടരായി പതിവ്രത എന്നു പറഞ്ഞ് പൂമഴ പെയ്തു.

ദേവാദികൾ അപ്പറഞ്ഞതു കേട്ട് പുരോഹിതന്മാരോടും അമാത്യന്മാരോടുമായി സന്തുഷ്ടിയോടെ ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു: "ദേവദൂതന്റെ ഈ ഭാഷിതം ഭവാന്മാർ കേൾക്കൂ. എനിക്കും ഇപ്രകാരം ഇവൻ എന്റെ ആത്മജനാണെന്ന് സ്വയം അറിയാം. ഇവളുടെ വാക്കു കേട്ട് ഞാൻ ഇവനെ എന്റെ ആത്മജനായി സ്വീകരിച്ചാൽ ഞാൻ ശുദ്ധനല്ലെന്ന് ജനങ്ങൾ സംശയിച്ചേക്കും."

അവനെ പരിശോധിച്ച് അപ്പോൾ രാജാവ് ദേവദൂതനാൽ സന്തുഷ്ടനും അധികം ആഹ്ലാദചിത്തനുമായി ആ പുത്രനെ സ്വീകരിച്ചു. അപ്പോൾ രാജാവ് ആത്മജന് പിതാവ് ചെയ്യേണ്ടുന്ന കർമങ്ങളെല്ലാം മദത്തോടും പ്രീതിയോടുംകൂടി ചെയ്യിച്ചു. അവനെ മൂർധാവിൽ മണത്ത് സ്നേഹത്തോടെ ആശ്ലേഷിച്ചു. ബ്രാഹ്മണരാൽ ബഹുമാനിക്കപ്പെട്ടും വൈതാളികരാൽ സ്തുതിക്കപ്പെട്ടും രാജാവ് അങ്ങേയറ്റം പുത്രസ്പർശജന്യമായ മോദം നേടി. ഭാര്യയെയും ദുഷ്യന്തൻ ധർമാനുസാരം പൂജിച്ചു. രാജാവ് അവളെ ആശ്വസിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ഇങ്ങനെ പറയുകയും ചെയ്തു: "നീയുമായി എനിക്ക് ആളുകൾക്ക് പ്രത്യക്ഷമല്ലാത്ത സംബന്ധമാണല്ലോ ഉണ്ടായിരുന്നത്. അതുകൊണ്ട് ദേവീ, ഇത്രയും ഞാൻ വിചാരണ ചെയ്തത് നീ വിശുദ്ധയാണെന്നു തെളിയിക്കാനാണ്. ബ്രാഹ്മണരും ക്ഷത്രിയരും വൈശ്യരും ശൂദ്രരും വെവ്വേറെയായി, ദവീ, നിന്നെ പതിവ്രതയെന്നു നിസ്സംശയം പൂജിക്കുന്നു. നിന്റെ സ്ത്രീത്വം കൊണ്ട് ഞാനുമായി സംഗമിച്ചതാണെന്നും ഈ പുത്രനെ രാജ്യത്തിലേക്കുവേണ്ടി – യുവരാജാവാക്കാൻ വേണ്ടി – ഞാൻ വരിച്ചതാണെന്നും ജനം വിചാരിക്കുന്നതിനാൽ ഞാൻ വിചാരണ ചെയ്തതാണ്. പ്രിയേ, പ്രണയിനിയായ നീ ഏറ്റവും കുപിതയായി അപ്രിയം പറഞ്ഞുവല്ലോ. വിശാലാക്ഷീ, ശുഭേ, അതിൽ ഞാൻ ക്ഷമിച്ചിരിക്കുന്നു. കള്ളമോ അനിഷ്ടമോ തെറ്റായി പറയുകയോ തെറ്റായി ചെയ്യുകയോ – ഇങ്ങനെ വല്ലതും എന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടായിട്ടുണ്ടെങ്കിൽ , വിശാലാക്ഷീ, നീയും ക്ഷമിക്കുക. ഭർത്താവ് ചെയ്യുന്നത് പൊറുത്തുകൊണ്ട് സ്ത്രീകൾ പാതിവ്രത്യം സംരക്ഷിക്കുന്നു."

രാജർഷി ദുഷ്യന്തൻ പട്ടമഹിഷിയായ പ്രിയയോട് ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞ് വസ്ത്രങ്ങൾകൊണ്ടും അന്നപാനങ്ങൾകൊണ്ടും അവളെ പൂജിച്ചു. അദ്ദേഹം അമ്മയായ രഥന്തര്യയുടെ അടുത്തെത്തി പറഞ്ഞു: "കാട്ടിൽ പിറന്ന, അങ്ങയുടെ ദുഃഖത്തെ ശമിപ്പിക്കുന്ന, എന്റെ പുത്രനാണിവൻ. മംഗളശീലേ, അങ്ങയുടെ പൗത്രനെക്കൊണ്ട് ഇപ്പോൾ ഞാൻ ഋണമുക്തനായിരിക്കുന്നു. വിശ്വാമിത്രപുത്രിയായി പിറന്ന് കണ്വനാൽ പോറ്റിവളർത്തപ്പെട്ട ഇവൾ, മഹാഭാഗേ, അങ്ങയുടെ സ്നുഷയാണ്. ശകുന്തളയെ അനുഗ്രഹിച്ചാലും."

മകന്റെ വാക്കുകേട്ട് രഥന്തര്യ പേരക്കിടാവിനെ വാരിപ്പുണർന്നു. അവർ കാൽക്കൽ വീണ ശകുന്തളയെ കൈകൾകൊണ്ട് പുൽകി. ഹർഷാശ്രുക്കൾ പൊഴിച്ചു. ലക്ഷണങ്ങൾ നോക്കി സത്യമായി ഇങ്ങനെ പറയുകയും ചെയ്തു: "നിന്റെ മകൻ ചക്രവർത്തിയായിത്തീരും. വിശാലാക്ഷീ, നിന്റ ഭർത്താവ് മൂവുലകും കീഴടക്കുകയും ചെയ്യും. സുന്ദരീ, നീ ദിവ്യഭോഗങ്ങൾ നേടുക." രഥന്തര്യ ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞപ്പോൾ അവൾ ഹർഷം പൂണ്ടു.

അപ്പോൾ രാജാവ് ശാസ്ത്രോക്തപ്രകാരമുള്ള കർമത്തെക്കൊണ്ട് സർവാഭരണഭൂഷിതയായ ശകുന്തളയെ പട്ടമഹിഷിയാക്കി, ബ്രാഹ്മണർക്കും സൈനികർക്കും ധനം ദാനം ചെയ്തു. രാജാവായ ദുഷ്യന്തൻ പിന്നീട് ശകുന്തളാപുത്രന് ഭരതനെന്നു പേരിട്ട് യുവരാജാവായി അഭിഷേചിച്ചു. ഭരതനെ ചുമതലയേല്പിച്ച് രാജാവ് കൃതകൃത്യനായി. അനന്തരം നൂറു വർഷം മുഴുവൻ രാജ്യം ഭരിച്ച് ദുഷ്യന്തരാജാവ് ദാനങ്ങൾ ചെയ്ത് സ്വർഗലോകം പ്രാപിച്ചു. മഹാത്മാവായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ പ്രശസ്തവും ഭാസ്വരവും ദിവ്യവും ലോകമാകെ പേരു കേൾപ്പിച്ചതും മഹത്തുമായ ആരാജ്യം ഭരതൻ കൊണ്ടുനടത്തി. അദ്ദേഹം മറ്റു രാജാക്കന്മാരെ കീഴടക്കി വശവർത്തികളാക്കി. സജ്ജനധർമമനുഷ്ഠിച്ച് അത്യുത്തമമായ യശസ്സു നേടി. സാർവഭൗമനും പ്രതാപശാലിയുമായ ആ രാജാവ് ചക്രവർത്തിയായി. ദേവേന്ദ്രനെപ്പോലെ അദ്ദേഹം ധാരാളം യജ്ഞങ്ങൾ ചെയ്തു. കണ്വനാണ് ധാരാളം ദക്ഷിണ ചെയ്യേണ്ടുന്ന അവ ചെയ്യിച്ചത്. അദ്ദേഹം ഐശ്വര്യവത്തായ ഗോവിതതം എന്ന അശ്വമേധം ചെയ്തു. അതിൽ ഭരതൻ കണ്വന് ആയിരം 'പത്മം' ദാനം ചെയ്തു. ഭരതനിൽനിന്ന് ഭാരതിയായ കീർത്തി പരന്നു. അദ്ദേഹത്തിൽനിന്നാണ് ഭാരതകുലം വന്നത്. ഭാരതന്മാർ എന്നു കേളി കേട്ട മറ്റുള്ള പൂർവികന്മാർ ഭരതവംശത്തിൽ ദേവകല്പന്മാരും ബ്രഹ്മകല്പന്മാരും മഹാപ്രതാപികളുമായി ധാരാളം രാജശ്രേഷ്ഠന്മാരുണ്ടായി. അവരുടെയെല്ലാം പേരുകൾ എണ്ണമറ്റവയത്രേ. ദേവതുല്യരും മഹാഭാഗരും സത്യാർജവപരായണരുമായ അവരെ പ്രാമുഖ്യമനുസരിച്ച് ഞാൻ കീർത്തിക്കാം.

*വ്യാസമഹാഭാരത*ത്തിലെ (ഗീതാപ്രസ്, ഗോരഖ്പൂർ) മുന്നൂറ്റൻപതോളം ശ്ലോകങ്ങളുള്ള ഈ ശകുന്തളോപാഖ്യാനമാണ് കാളിദാസന്റെ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിന് അടിസ്ഥാനം. ഉപാഖ്യാനത്തിലെ ദുഷ്യന്തരാജഭരണത്തിന്റെയും രാജാവിന്റെ ചതുരംഗപ്പടയോടുകൂടിയ വനപ്രവേശത്തിന്റെയും അതിവിപുലമായ നായാട്ടിന്റെയും പിന്നീടുള്ള മഹാവനത്തിന്റെയും അതിലെ മാലിനീതീരത്തുള്ള കണ്വാശ്രമത്തിന്റെയും ശകുന്തളയുടെ ജനനം വിവരിക്കുന്നിടത്ത് ഇന്ദ്രനും മേനകയും തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണത്തിന്റെയും ശകുന്തളോത്പത്തിയുടെയും കണ്വൻ അവളുടെ വളർത്തച്ഛനായതിന്റെയും ശകുന്തളാദുഷ്യന്തസംഗമത്തിന് മുന്നോടിയായ അവരുടെ സംഭാഷണത്തിന്റെയും സർവദമനപരാക്രമത്തിന്റെയും ദുഷ്യന്തരാജധാനിയിൽ വെച്ചുള്ള ശകുന്തളയും ദുഷ്യന്തനും തമ്മിലുള്ള യുക്തിയുക്തമായ വാദപ്രതിവാദങ്ങ

ളുടെയും സവിസ്തരമായ വർണന–വിവരണങ്ങൾ കാളിദാസൻ നാടകത്തിൽ വിട്ടു. ഒരു നാടകത്തിൽ വിസ്തരിച്ചോ ചുരുക്കിയോ ഉള്ള ഇത്തരം വർണനങ്ങൾക്കും വിവരണങ്ങൾക്കും ഔചിത്യമോ പ്രസക്തിയോ ഇല്ലെന്നതുതന്നെ കാരണം. എന്നാൽ, ഒന്നിലധികം സന്ദർഭങ്ങളിൽ ദുഷ്യന്തൻ ധാർമികനും നീതിനിഷ്ഠനുമായ രാജാവാണെന്ന് കാളിദാസൻ സൂചിപ്പിക്കുന്നുണ്ട്. മാത്രമല്ല, ഉപാഖ്യാനത്തിൽ പറഞ്ഞതിനുപുറമെ, അദ്ദേഹം അസുരനിഗ്രഹത്തിൽ ദേവേന്ദ്രനെപ്പോലും സഹായിക്കുന്ന അസാമാന്യവിക്രമശാലിയാണെന്നുകൂടി *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിൽ വ്യക്തമാക്കിയിട്ടുണ്ട്. നായാട്ടിന്റെയും മാനിനെ പിന്തുടരുന്നതിന്റെയും സൂചന നാടകത്തിലും കാണാം. മാലിനീതീരത്തെ കണ്വാശ്രമത്തിന്റെ ശാലീനസൗന്ദര്യം, ശകുന്തളോത്പത്തിയിലെ വിശ്വാമിത്രതപസ്സ്, ഇന്ദ്രന്റെ ഭയം, മേനകാ–മുനിസംഗമം, ശകുന്തളാനാമഹേതു, കണ്വൻ അവളുടെ വളർത്തച്ഛനായതിന്റെ കഥ എന്നിവയും നാടകത്തിൽ സന്ദർഭാനുസാരം സൂചിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ട്. ശകുന്തളാ–ദുഷ്യന്തസംഗമത്തിന് സന്ദർഭമൊരുക്കുന്നത്, ഉപാഖ്യാനത്തിൽനിന്ന് വ്യത്യസ്തമായി, കാളിദാസൻ പുതുതായി സൃഷ്ടിച്ച നായികാസഖികളായ അനസൂയാ–പ്രിയംവദമാരത്രേ. സർവദമനപരാക്രമം അല്പം വിസ്തരിച്ചുതന്നെ ഏഴാമങ്കത്തിൽ അതീവ ഹൃദ്യമായി അവതരിപ്പിക്കപ്പെടുന്നുണ്ട്. ശകുന്തളയെച്ചൊല്ലി ദുഷ്യന്തരാജധാനിയിൽ നടക്കുന്ന വാദപ്രതിവാദം നാടകത്തിൽ കൂടുതൽ യുക്തിഭദ്രമാണ്. ദുഷ്യന്തനും കാളിദാസൻ പുതുതായി വിഭാവനം ചെയ്ത കഥാപാത്രമായ കണ്വശിഷ്യൻ ശാർങ്ഗരവനും തമ്മിലാണത്. ശകുന്തള അവിടെ തെളിവു നൽകുകയേ ചെയ്യുന്നുള്ളൂ. നിർഭാഗ്യവശാൽ അതും പരാജയപ്പെട്ടുപോകുന്നു.

ശകുന്തളയുടെ മൂന്നുവർഷം തികഞ്ഞ പ്രസവത്തിന്റെ സന്ദർഭത്തിൽ ദേവന്മാരുടെ സന്തോഷാധിക്യപ്രകടനവും ശകുന്തളാപുത്രൻ ചക്രവർത്തിയാകുമെന്ന ഇന്ദ്രന്റെ പ്രവചനരൂപമായ പ്രസ്താവനയും നാടകത്തിലില്ല. ചക്രവർത്തിലക്ഷണമുള്ള മകനാണ് തനിക്കുണ്ടാവുക എന്ന് ദുഷ്യന്തനറിയാമെന്ന് നാടകത്തിലുണ്ട്, അത് അഞ്ചാമങ്കത്തിലും ഏഴാമങ്കത്തിലും യഥോചിതം അവതരിപ്പിക്കുന്നുമുണ്ട്. മാരീചമഹർഷി അങ്ങനെ പ്രവചിക്കുന്നുമുണ്ട്. ശകുന്തളയെ പന്ത്രണ്ടു വയസ്സ് തികഞ്ഞ പുത്രനോടൊപ്പം ശിഷ്യരായ ആശ്രമമുനിമാരുടെ അകമ്പടിയോടുകൂടി കണ്വൻ ദുഷ്യന്തരാജധാനിയിലേക്കയയ്ക്കുന്നതായും മുനിമാർ അവളെയും പുത്രനെയും അവിടെ എത്തിച്ചതോടെ മടങ്ങുന്നതുമായാണ് ഉപാഖ്യാനത്തിലുള്ളത്. നാടകത്തിലാകട്ടെ, ഗർഭിണിയായ ശകുന്തളയെ ഗൗതമിയോടും ശിഷ്യരായ ശാർങ്ഗരവ– ശാര

ദ്വതന്മാരോടുംകൂടി (ഈ മൂവരും കാളിദാസൻ നൂതനമായി കല്പിച്ച കഥാപാത്രങ്ങളത്രേ) രാജധാനിയിലേക്കയയ്ക്കുകയാണ് കണ്വൻ. ഇവർ മൂന്നുപേരും ശകുന്തളാപരിത്യാഗത്തിനു സാക്ഷ്യം വഹിച്ചതിനുശേഷമേ ആശ്രമത്തിലേക്കു തിരിക്കുന്നുള്ളൂ. സപുത്രയായ ശകുന്തളയെ കണ്ടപ്പോൾ പതിനഞ്ചിലധികം വർഷങ്ങൾ കഴിഞ്ഞിട്ടും അവളുമായുള്ള സംഗമത്തെപ്പറ്റി ദുഷ്യന്തൻ കൃത്യമായോർമിക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും സദസ്സിലെ പുരോഹിതാമാത്യന്മാർക്കും മറ്റും വിശ്വാസം വരുത്താൻ വേണ്ടിയാണ് താൻ അവളെ തള്ളിപ്പറയുന്നതും ഒടുവിലുണ്ടായ അശരീരിയിലൂടെ അവർക്കും വിശ്വാസമായെന്നുറപ്പായതോടെ മാത്രമാണ് അവളെ പുത്രനോടൊപ്പം യഥാർഹം സ്വീകരിക്കുന്നതും. അതിഥിയായ തന്നെ അവഗണിച്ചതിന്, അവസരം വരുമ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളാസംബന്ധത്തെ മറക്കുമെന്നും തക്ക അഭിജ്ഞാനം കാണിച്ചാൽ മറവി മാറിക്കൊള്ളുമെന്നുമുള്ള ദുർവാസാവിന്റെ ശാപം, ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയ്ക്ക് ഗാന്ധർവവിവാഹാവസരത്തിൽ തന്റെ മുദ്ര കൊത്തിയ മോതിരം സമ്മാനിച്ചു എന്നീ കാളിദാസന്റെ നവീനകല്പനകൾ നാടകത്തിൽ ശകുന്തളാപരിത്യാഗത്തിന് ന്യായമായ കാരണമായി. (വിവാഹത്തെളിവായ മോതിരം യാത്രാമധ്യേ ശക്രാവതാരപ്രദേശത്ത് ശചീതീർഥജലം വന്ദിക്കുമ്പോൾ വീണുപോയെന്ന് അപ്പോഴാണ് മനസ്സിലായത്) പരിത്യക്തയായ ശകുന്തളയെ മേനക കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോയി മാരീചാശ്രമത്തിൽ താമസിപ്പിച്ചതും അവിടെവെച്ച് അവൾ സർവദമനനെ പ്രസവിച്ചതും അവൻ അവിടത്തെ അന്തരീക്ഷത്തിൽ വളർന്നതും നാടകകൃത്തിന്റെ പുതിയ കല്പനകൾ. ശചീതീർഥത്തിൽനിന്നു പിടിച്ച മത്സ്യം കീറുമ്പോൾ മുക്കുവന് കിട്ടിയ മോതിരം സ്യാലൻ വഴി ലഭിച്ചതോടെ ശകുന്തളയെ ആദ്യം കണ്ടതുമുതൽക്കുള്ള എല്ലാ സംഭവങ്ങളും ഓർമ വന്ന ദുഷ്യന്തൻ നിരപരാധിനിയായ പത്നിയെ നിർദയം പരിത്യജിച്ചതിൽ, മേനകാസഖിയായ സാനുമതിയുടെ അദൃശ്യസാന്നിധ്യത്തിൽ, ആത്മാർഥവും അഗാധവുമായി പശ്ചാത്തപിക്കുന്ന ദുഷ്യന്തനെ വർണിക്കുന്ന ആറാമങ്കം, ഇന്ദ്രന്റെ ക്ഷണമനുസരിച്ച് ദേവാസുരയുദ്ധത്തിൽ ദേഹത്തെ അസുരനിഗ്രഹത്തിൽ സഹായിച്ച് സ്വർഗത്തിൽനിന്നു മടങ്ങിവരുംവഴി മാരീചദമ്പതികളെ വന്ദിക്കാൻ ആശ്രമപരിസരത്ത് ഇറങ്ങിയപ്പോൾ വിരഹിണിയും തപസ്വിനിയുമായ ശകുന്തളയുമായി പുനഃസമാഗമമുണ്ടാകുന്നതും മറ്റും അവതരിപ്പിക്കുന്ന ഏഴാമങ്കം എന്നിവ കാളിദാസന്റെ മൗലികമായ സംഭാവനകളാണെന്നു പറയാം.

ഉപാഖ്യാനത്തിലെ ദുഷ്യന്തൻ ഏകപത്നീവ്രതനാണ്; നാടകത്തിലെ ദുഷ്യന്തൻ ഒന്നിലധികം പരിഗ്രഹമുള്ളവനും – ഇതാണ് പ്രധാ

നമായ ഒരു വ്യത്യാസം. ഈ വ്യത്യാസമാകട്ടെ, ഒരപൂർവപ്രണയനാടകം രൂപപ്പെടുത്താൻ കാളിദാസനെ ഏറെ സഹായിക്കുകയും ചെയ്തു. കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ പറയുന്നു: “അങ്ങനെ അഭിനവമധുലോലുപനായ ഒരു മനുഷ്യൻ തന്റെ ദിനചര്യകൾ എന്നെന്ന്, എവിടെവെച്ച് നടന്നു എന്ന്, എപ്പോഴും ഓർത്തന്നു വരില്ല. അത്തരം ചില ഓർമത്തെറ്റുകൾ ഈ ദുഷ്യന്തനും തന്റെ തിരക്കു പിടിച്ച ജീവിതത്തിനിടയിൽ പറ്റാറുണ്ടെന്ന് അഞ്ചാമങ്കത്തിലെ ഹംസപദിക നമ്മെ പാടിക്കേൾപ്പിക്കുന്നുമുണ്ട്. പക്ഷേ, ആൾ മുന്നിൽ വന്നാലും വാക്ചേഷ്ടകൾ കണ്ടാലും ഓർമ വരില്ലെന്ന് സങ്കല്പിക്കുക സ്വാഭാവികമാവില്ല; അത്രത്തോളം സങ്കല്പിക്കാതെ, തദനുബന്ധിയായ ഭാവസങ്കുലതയെ നാടകരംഗത്തിൽ ആവിഷ്കരിക്കുകയും സാധ്യമല്ല. അതിനാൽ ഇതിഹാസത്തിലെ സത്യബോധത്തിന് അശരീരിവാക്യരൂപം കൊടുത്തപോലെ, ഇവിടത്തെ ഓർമത്തെറ്റിന് ദുർവാസഃശാപരൂപം കൊടുത്തുവെച്ചു. . . അതോടുകൂടി ആ ദുർവാസഃശാപം നായികയുടെ വികാരമയത്വത്തെ ഒരിക്കൽക്കൂടി ഉദാഹരിപ്പാനും ഉപയോപ്പെട്ടു. ദുർവാസസ്സിന്റെ ഉഗ്രസ്വരത്തിലുള്ള ശാപവാക്യംപോലും ചെവിയിലേശാത്ത ഭർത്തൃചിന്തയ്ക്ക്, ആളെക്കണ്ടാലും പ്രത്യായനങ്ങൾ കേട്ടാലും നീങ്ങിപ്പോകാത്ത ഭാര്യാവിസ്മൃതി... വിസ്മരണശാപമെന്ന ആ നെടുംതിരശ്ശീലയുടെ ഒരു വശത്തിരുന്ന് നായിക മാത്രമല്ല, മറുവശത്തിരുന്ന നായകനും വിരഹവ്രതമനുഷ്ഠിച്ചിട്ടുണ്ട്. ആ വല്ലാത്ത വേദന രാജാവിന് അപ്പോഴേക്കു മാത്രമല്ല, ശകുന്തളാപുനർലാഭം വരെ നീണ്ടുനിൽക്കാനുള്ളതായിരുന്നു. ... അങ്ങനെ, അനിയന്ത്രണമായ കാമാതിസക്തിയെ തപസ്സുകൊണ്ട് ശുദ്ധീകരിക്കുന്നതിന്റെ കഥയാണ് *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* എന്നു പറയുന്നേടത്തോളം നാം അസാധുദർശികളല്ല.” (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഗദ്യപരിഭാഷയുടെ അവതാരിക, പേജ് 24–25)

ശകുന്തളയെ പട്ടമഹിഷിയും മകനെ ഭരതനെന്നു പേരിട്ട് യുവരാജാവായും വാഴിക്കുന്നതും അവരെ ദുഷ്യന്തൻ അമ്മ രഥന്തര്യയ്ക്ക് പരിചയപ്പെടുത്തിക്കൊടുക്കുന്നതും അച്ഛന്റെ മരണശേഷം ഭരതൻ രാജ്യഭാരമേറ്റെടുക്കുന്നതും കണ്വന്റെ കാർമികത്വത്തിൽ യാഗങ്ങൾ ചെയ്യുന്നതും അവസാനം ഭാരതചക്രവർത്തിപദം അലങ്കരിക്കുന്നതും ഉപാഖ്യാനത്തിൽ ഉണ്ടെങ്കിലും നാടകത്തിൽ അധികം പ്രസക്തമല്ലായ്കയാൽ ഉപേക്ഷിച്ചിരിക്കുന്നു.

മുൻപ് സൂചിപ്പിച്ചവർക്കുപുറമെ, കാളിദാസൻ മാഢവ്യൻ, മാതലി, ഋഷിമാരും ഋഷികുമാരന്മാരും, നടയിൽത്തവണക്കാരൻ രൈവതകൻ, പടത്തലവൻ ഭദ്രസേനൻ, അന്തഃപുരപരിചാരകൻ കരഭകൻ, ഹരിക്കാരൻ വാതായനൻ, പുരോഹിതൻ സോമരാതൻ, രാജസ്യാലൻ, പോലീസുകാരായ സൂചക–ജാനുകന്മാർ, കശ്യപന്റെ പത്നി അദിതി, താപസിമാർ, നടയിൽത്തവണക്കാരി വേത്രവതി, ഉദ്യാനപാലികമാരായ പരഭൃതികയും മധുകരികയും, തിരുമുൻപിൽത്തവണക്കാരി ചതുരിക എന്നീ കഥാപാത്രങ്ങൾകൂടി നാടകത്തിലുണ്ട്.

ചുരുക്കത്തിൽ, കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ വ്യക്തമാക്കിയപോലെ, *മഹാഭാരത*ത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനത്തെ അടിസ്ഥാനമാക്കിയാണ് കാളിദാസൻ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* രചിച്ചതെങ്കിലും അദ്ദേഹം ഒരപൂർവകലാസൃഷ്ടിയാണ് ലോകത്തിന് സംഭാവന ചെയ്തിരിക്കുന്നത്.

കുന്തകമതമനുസരിച്ച് പ്രകരണവക്രതകൾ
കാളിദാസകൃതികളിൽ

ഇനി നമുക്ക് *വക്രോക്തിജീവിത*മനുസരിച്ച് കാളിദാസകൃതികളിലെ പ്രകരണവക്രതകൾ ഉദാഹരിക്കാം.

(എ) പുരാണകഥയിൽ തനിക്ക് അഭിമതമായൊരു വസ്തു മൂലകഥയ്ക്ക് ഇടിവ് തട്ടിക്കാതെയും അസംഭവ്യത തോന്നിക്കാതെയും കൂട്ടിച്ചേർക്കുന്നത് ഒന്നാമത്തെ പ്രകരണവക്രത. രഘുവിന്റെ അടുത്ത് കൗത്സൻ ഗുരുദക്ഷിണയ്ക്കുവേണ്ടി ധനമാവശ്യപ്പെടുന്ന സംഭവത്തെ കുന്തകൻ ഉദാഹരണമായി കൊടുത്തിരിക്കുന്നു.

(ബി) ഇതിവൃത്തകഥയിൽ സ്വന്തം പ്രതിഭാശക്തികൊണ്ട് നവീനമായ ഒരു ഉപകഥ കല്പിച്ച് അതിനെ കാവ്യത്തിന്റെ മുഴുവൻ ജീവിതഭൂതമാകുമാറ് ഉപനിബന്ധിക്കുന്നത് രണ്ടാമത്തെ പ്രഭേദം. ഇത് രണ്ടു വിധത്തിൽ വരാം: മൂലകൃതിയിൽ തീരെ ഇല്ലാത്തത്. ഉദാ: – *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ദുർവാസഃശാപകഥ. മൂലകൃതിയിലുള്ളതെങ്കിലും കവി ആകെ രൂപാന്തരപ്പെടുത്തിയതാണ് രണ്ടാമത്തേത്. ഉദാ: – *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ കാമദഹനകഥ. *രാമായണ*ത്തിൽ പാവർതീവിവാഹാനന്തരമാണ് ശിവൻ തപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്നത്. *കുമാരസംഭവ*ത്തിൽ മുൻപാണ്. അതാണല്ലോ സ്വാഭാവികവും. മൂലകഥയിൽ ശിവനെ കാമൻ കടന്നാക്രമിക്കുന്നതിന് കാരണമൊന്നും പറയുന്നില്ല. വാല്മീകി ഒന്നിധികം തവണ കാമനു നൽകിയ ദുർബ്ബുദ്ധി എന്ന വിശേഷണം അന്വർഥമാക്കാൻ മാത്രമാണ് ആ സംഭവമെന്നു തോന്നും. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലാകട്ടെ, ലോകോപകാരാർഥം ദേവേന്ദ്രന്റെ അഭ്യർഥനയനുസരിച്ചാണ് വസന്തസഖനായ കാമൻ ശിവസമീപത്തിലേക്കു വരികയും സുന്ദരിയായ പാർവതിയെ മുൻനിർത്തി അദ്ദേഹത്തിന്റെ നേരെ സമ്മോഹനാസ്ത്രമയയ്ക്കുകയും ക്രുദ്ധനായ പരമേശ്വരൻ കാമദഹനം നടത്തുകയും ചെയ്യുന്നത്. തുടർന്നുള്ള രതി

വിലാപത്തിനും പാർവതീതപസ്സിനുമെല്ലാം കാരണമായി അത് ഇതിവൃത്തത്തിന്റെ ജീവിതഭൂതമായിത്തീരുകയും ചെയ്യുന്നു.

(സി) അടുത്ത പ്രകരണവക്രതാഭേദം, കാവ്യത്തിന്റെ മുഖ്യഫലസിദ്ധിക്ക് പ്രയോജനപ്രദമായ വിധത്തിൽ പ്രകരണത്തെ ഉപകാര്യോപകാരകഭാവത്തിൽ നിബന്ധിക്കുക എന്നതാണ്. ഉദാഹരണമായി, പുരൂരവസ്സിന്റെ വിക്രമമാണ് ഉർവശിക്ക് അദ്ദേഹത്തിൽ അനുരാഗമുദിക്കാൻ കാരണമെന്ന് കാളിദാസൻ വർണിക്കുന്നു. അസുരൻ ഉർവശിയെ ആക്രമിച്ചുവെന്നു കേട്ടയുടനെ പുരൂരവസ്സ് അവളെ രക്ഷിക്കാൻ ചെന്നെത്തുകയും യുദ്ധത്തിൽ അയാളെ കീഴടക്കി അവളെ വീണ്ടെടുക്കുകയും ചെയ്തത് അവളുടെ ഹൃദയത്തിൽ എന്തെന്നില്ലാത്ത അടുപ്പം ഉണ്ടാക്കിയിരിക്കണം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയമുദിച്ചത് സൗന്ദര്യംകൊണ്ടല്ല, വിക്രമംകൊണ്ടാണെന്നാണ് കളിദാസന്റെ ഭാവന. വിക്രമമാണല്ലോ സ്ത്രീയെ മറ്റെന്തിനേക്കാളും ആണിലേക്കാകർഷിക്കുന്നത്. വിക്രമംകൊണ്ടു നേടിയ ഉർഴശിയെ സംബന്ധിക്കുന്നതായി അങ്ങനെ *വിക്രമോർവശീയ*നാടകം.

(ഡി) സഹൃദയർക്ക് വിരസത തോന്നാത്ത രീതിയിൽ രസാലങ്കാരങ്ങളെക്കൊണ്ട് സുന്ദരമാക്കിയ വസ്തുവെത്തന്നെ വീണ്ടുവീണ്ടും അനുസ്മരിച്ച് പരിചയം പുതുക്കുന്നത് നാലാമത്തെ പ്രകരണവക്രത. വിക്രമത്തിലൂടെ അസുരനെ രക്ഷിച്ചതോടെ പുരൂരവസ്സിനോട് അങ്കരിച്ച ഉർവശീപ്രേമം, പല സംഭവങ്ങളിലൂടെ ദൃഢമായ ദാമ്പത്യജീവിതത്തിലും സന്താനലബ്ധിയിലും കലാശിക്കുന്നു. ഇല്ലാത്ത അടുപ്പം ഉണ്ടാക്കിയിരിക്കണം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയമുദിച്ചത് സൗന്ദര്യംകൊണ്ടല്ല, വിക്രമംകൊണ്ടാണെന്നാണ് കളിദാസന്റെ ഭാവന. വിക്രമമാണല്ലോ സ്ത്രീയെ മറ്റെന്തിനേക്കാളും ആണിലേക്കാകർഷിക്കുന്നത്. വിക്രമംകൊണ്ടു നേടിയ ഉർഴശിയെ സംബന്ധിക്കുന്നതായി അങ്ങനെ *വിക്രമോർവശീയ*നാടകം.

(ഡി) സഹൃദയർക്ക് വിരസത തോന്നാത്ത രീതിയിൽ രസാലങ്കാരങ്ങളെക്കൊണ്ട് സുന്ദരമാക്കിയ വസ്തുവെത്തന്നെ വീണ്ടുവീണ്ടും അനുസ്മരിച്ച് പരിചയം പുതുക്കുന്നത് നാലാമത്തെ പ്രകരണവക്രത. ഇന്ദ്രൻ കാൺകെ സ്വർഗത്തിൽ അവതരിപ്പിക്കുന്ന *ലക്ഷ്മീസ്വയംവര*നാടകത്തിൽ ലക്ഷ്മിയായി അഭിനയിക്കുന്ന ഉർവശി, ‘പുരുഷോത്തമനെ പ്രേമിക്കുന്നു’ എന്നു പറയേണ്ടതിനു പകരം, ‘പുരൂരവസ്സിനെ’ എന്നുച്ചരിച്ചുപോയത് സംവിധായകനായ ഭരതമുനിയുടെ ശാപത്തിനു കാരണമായി എന്ന കാളിദാസകല്പന, ആ പ്രണയത്തെ ഇന്ദ്രസദസ്സിൽവെച്ചു നടക്കുന്ന ഗൗരവപൂർണമായ ഒരു പ്രയോഗസന്ദർഭത്തിൽപ്പോലും പ്രമാദമുളവാക്കുമാറ് സ്ഥായിയാക്കിനിർത്താൻ

ല്ലാത്ത അടുപ്പം ഉണ്ടാക്കിയിരിക്കണം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയമുദിച്ചത് സൗന്ദര്യംകൊണ്ടല്ല, വിക്രമംകൊണ്ടാണെന്നാണ് കളിദാസന്റെ ഭാവന. വിക്രമമാണല്ലോ സ്ത്രീയെ മറ്റെന്തിനേക്കാളും ആണിലേക്കാകർഷിക്കുന്നത്. വിക്രമംകൊണ്ടു നേടിയ ഉർഴശിയെ സംബന്ധിക്കുന്നതായി അങ്ങനെ *വിക്രമോർവശീയ*നാടകം.

(ഡി) സഹൃദയർക്ക് വിരസത തോന്നാത്ത രീതിയിൽ രസാലങ്കാരങ്ങളെക്കൊണ്ട് സുന്ദരമാക്കിയ വസ്തുവെത്തന്നെ വീണ്ടുവീണ്ടും അനുസ്മരിച്ച് പരിചയം പുതുക്കുന്നത് നാലാമത്തെ പ്രകരണവക്രത. വിക്രമത്തിലൂടെ അസുരനെ രക്ഷിച്ചതോടെ പുരൂരവസ്സിനോട് അങ്കരിച്ച ഉർവശീപ്രേമം, പല സംഭവങ്ങളിലൂടെ ദൃഢമായ ദാമ്പത്യജീവിതത്തിലും സന്താനലബ്ധിയിലും കലാശിക്കുന്നു. ഇല്ലാത്ത അടുപ്പം ഉണ്ടാക്കിയിരിക്കണം. ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയമുദിച്ചത് സൗന്ദര്യംകൊണ്ടല്ല, വിക്രമംകൊണ്ടാണെന്നാണ് കളിദാസന്റെ ഭാവന. വിക്രമമാണല്ലോ സ്ത്രീയെ മറ്റെന്തിനേക്കാളും ആണിലേക്കാകർഷിക്കുന്നത്. വിക്രമംകൊണ്ടു നേടിയ ഉർഴശിയെ സംബന്ധിക്കുന്നതായി അങ്ങനെ *വിക്രമോർവശീയ*നാടകം.

(ഡി) സഹൃദയർക്ക് വിരസത തോന്നാത്ത രീതിയിൽ രസാലങ്കാരങ്ങളെക്കൊണ്ട് സുന്ദരമാക്കിയ വസ്തുവെത്തന്നെ വീണ്ടുവീണ്ടും അനുസ്മരിച്ച് പരിചയം പുതുക്കുന്നത് നാലാമത്തെ പ്രകരണവക്രത. ഇന്ദ്രൻ കാൺകെ സ്വർഗത്തിൽ അവതരിപ്പിക്കുന്ന *ലക്ഷ്മീസ്വയംവര*നാടകത്തിൽ ലക്ഷ്മിയായി അഭിനയിക്കുന്ന ഉർവശി, ‘പുരുഷോത്തമനെ പ്രേമിക്കുന്നു’ എന്നു പറയേണ്ടതിനു പകരം, ‘പുരൂരവസ്സിനെ’ എന്നുച്ചരിച്ചുപോയത് സംവിധായകനായ ഭരതമുനിയുടെ ശാപത്തിനു കാരണമായി എന്ന കാളിദാസകല്പന, ആ പ്രണയത്തെ ഇന്ദ്രസദസ്സിൽവെച്ചു നടക്കുന്ന ഗൗരവപൂർണമായ ഒരു പ്രയോഗസന്ദർഭത്തിൽപ്പോലും പ്രമാദമുളവാക്കുമാറ് സ്ഥായിയാക്കിനിർത്താൻ സഹായകമായി. ശാപമാകട്ടെ, സ്വർഗഭ്രഷ്ടയായി ഭൂമിയിൽ താമസിക്കാനും. ഉർവശിക്ക് കാമുകനായ പുരൂരവസ്സിന്റെ കൂടെ ഭൂമിയിൽ സ്ഥിരമായി താമസിക്കാൻ സൗകര്യമായി. പുരൂരവസ്സിന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടാവുന്ന പരസ്ത്രീസംബന്ധമായ ചെറിയൊരു വീഴ്ച്ചപോലും ഉർവശിയുടെ മനസ്സിനെ വേദനിപ്പിക്കുമാറ് അത്ര ആത്മാർഥവും മൃദുലവും അസഹിഷ്ണുവുമാണ് അവളുടെ പ്രേമം. ഗന്ധമാദനത്തിൽ മധുവിധു ആഘോഷിക്കാൻ പോയപ്പോൾ ഒരിക്കൽ പുരൂരവസ്സ് മന്ദാകിനീതീരത്ത് മണൽക്കുന്നു കൂട്ടിക്കളിക്കുന്ന വിദ്യാധരബാലികയെ നോക്കിനിന്നതിന്റെ പേരിൽ പ്രണയകലഹം പൂണ്ട് ഉന്മത്തയെപ്പോലെ സ്ത്രീകൾക്കു നിഷിദ്ധമായ കുമാരവനത്തിൽ കയറി വള്ളിയായി മാറി

പ്പോയ ഉർവശിയിലൂടെ നാം അതാണ് കാണുന്നത്. നാലാമങ്കത്തിലെ വിരഹവർണനത്തിലൂടെ ആ കാമുകന്റെ പ്രേമാതിശയം കവി നമുക്ക് കാണിച്ചുതരുന്നു. സംഗമനീയരത്നലബ്ധിയോടെ ആ വിരഹം തീരാനുള്ള അവസരമൊരുക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. അതേ സംഗമനീയരത്നമാണ് പുരൂരവസ്സ് തന്റെ മകനായ ആയുസ്സിനെ കാണാനിടയാക്കുന്നതും ഉർവശീവിരഹം വീണ്ടും സംഭവിക്കാൻ സാധ്യതയുണ്ടാക്കുന്നതും. അപ്പോൾ ആജീവനാന്തം പുരൂരവസ്സിന്റെ കൂടെ കഴിയാൻ ഇന്ദ്രൻ ഉർവശിയെ അനുവദിക്കുന്നു. അതാകട്ടെ പുരൂരവസ്സിന്റ വിക്രമം ഇന്ദ്രന് അടുത്തുവരുന്ന യുദ്ധത്തിൽ അസുരനിഗ്രഹത്തിന് ആവശ്യമാണെന്നതുകൊണ്ടും. നാടകാദ്യത്തിലെന്നപോലെ അന്ത്യത്തിലും ഉർവശീപ്രണയപ്രചോദകമായ നായകന്റെ വിക്രമം നാടകത്തിന്റെ മുഖ്യകേന്ദ്രമായി വരുന്നു.

(ഇ) കഥാവൈചിത്ര്യത്തിനുവേണ്ടി ജലക്രീഡാദിവർണനങ്ങൾ ഘടിപ്പിക്കുന്നതാണ് മറ്റൊന്ന്. ഉദാഹരണത്തിന്, കുശന്റെ ജലക്രീഡാവർണനം. അത് വംശത്തിന്റെ തുടർച്ചയ്ക്ക് കാരണമായ കുമുദ്വതീവിവാഹത്തിനും അതിഥിയുടെ ജനനത്തിനും വഴി തെളിക്കുന്നുവെന്നത് ശ്രദ്ധേയം.

(എഫ്) അംഗിയായ രസത്തെ ഏതെങ്കിലുമൊരു പ്രകരണത്തിൽ അന്യാദൃശമാംവിധം ആവിഷ്കരിക്കുന്നത് ആറാമത്തെ പ്രകരണവക്രതാപ്രഭേദം. ഉദാ:– വിക്രമോർവശീയം നാലാമങ്കത്തിൽ പുരൂരവസ്സിന്റെ വിപ്രലംഭശൃംഗാരാവിഷ്കരണം.

(ജി) പ്രധാനവസ്തുസിദ്ധിക്കായി നൂതനമായൊരു പ്രകരണവൈചിത്ര്യം നിബന്ധിക്കുക എന്നതത്രേ. ഉദാ:– *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ആറാമങ്കത്തിലെ ധീവരപ്രകരണം.

(എച്ച്) എട്ടാമത്തെ പ്രകരണവക്രത നാടകത്തിനകത്ത് മറ്റൊരു നാടകം ചേർക്കുന്നതാണ്. കാളിദാസനാടകങ്ങളിലൊരിടത്തും ഭവഭൂതിയുടെ *ഉത്തരരാമചരിത*ത്തിലെപ്പോലെ അന്തർനാടകങ്ങളില്ലെങ്കിലും, *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ മാളവികയുടെ നൃത്താഭിനയപ്രദർശനത്തെ ഇതിന് ഉദാഹരണമാക്കാവുന്നതാണ്. ഇത് നാടകത്തിന്റെ മുഖ്യപ്രമേയമായ മാളവികാഗ്നിമിത്രപ്രണയത്തിന്റെ ആദ്യപ്രചോദകമാണല്ലോ.

(ഐ) ഒൻപതാമത്തെയും അവസാനത്തേതുമായ പ്രകരണവക്രതാഭേദം, മുഖപ്രതിമുഖാദിസന്ധികളിണക്കി പൂർവോത്തരബന്ധം പുലർത്തിക്കൊണ്ട് കുറേ പ്രകരണങ്ങളടുക്കിവെക്കുക എന്നതാകുന്നു. ഉദാ:– *കുമാരസംഭവം*. നായികാപിതാവായ ഹിമവാന്റെയും നായികയുടെയും നായകനായ ശിവന്റെ തപസ്സിന്റെയും നായികയുടെ

നായകപരിചരണത്തിന്റെയും ഹ്രസ്വവും ദീർഘവുമായ വർണനങ്ങളോടുകൂടിയ ഒന്നാം സർഗം പാർവതീപരമേശ്വരവിവാഹത്തിന്റെ ബീജമുൾക്കൊള്ളുന്നു. താരകാസുരന്റെ പീഡനവും അയാളുടെ വധത്തിലൂടെ മാത്രമുള്ള അതിന്റെ പരിഹാരവും അതിനുള്ള ഉപായമായ കുമാരസംഭവത്തിനു കാരണമെന്ന നിലയിൽ പാർവതിക്കു പരമേശ്വരനിൽ പ്രണയമുദിപ്പിക്കാനുള്ള ദേവാലോചനയും വിവരിക്കുന്ന രണ്ടാം സർഗം ആദ്യത്തേതിന്റെ തുടർച്ചതന്നെ. ശിവതപോവനത്തിലേക്കുള്ള കാമന്റെ വരവും അകാലവസന്താഗമവും പാർവതീസൗന്ദര്യത്തിൽ മനസ്സല്പമിളകിയ തപസ്വിയായ മഹേശ്വരൻ ക്രുദ്ധനായി കാമനെ ദഹിപ്പിക്കുന്നതും വർണിക്കുന്ന മൂന്നാം സർഗം പ്രതിമുഖസന്ധി. രതിവിലാപവും കാമന്റെ പുനർജനനപ്രവചനവും പ്രതിപാദിക്കുന്ന നാലാം സർഗം ഗർഭസന്ധിയെന്നു പറയാം. മഹേശ്വരനെ വിവാഹം കഴിക്കാൻ യോഗ്യത നേടുന്നതിനുള്ള പാർവതിയുടെ കഠിനതപസ്സും ശങ്കരന്റെ പാർവതീപരീക്ഷയും തപസ്സുകൊണ്ട് ക്രീതനായ ദാസനാണ് താനെന്ന പ്രസ്താവനയും പ്രതിപാദിക്കുന്ന അഞ്ചാം സർഗം വിമർശസന്ധി. വിവാഹാലോചനയും വിവാഹവും കുമാരസംഭവത്തിലേക്കു നയിക്കുന്ന പാർവതീപരമേശ്വരസുരതവർണനവുമടങ്ങുന്ന ആറു മതൽ എട്ടുവരെയുള്ള സർഗങ്ങൾ നിർവഹണസന്ധി ഉൾക്കൊള്ളുന്നു.

പ്രകരണവക്രതാനിരൂപണത്തിന്റെ ഉപാദാനവിവരണരൂപമായ ആദ്യഭാഗവും കുന്തകോക്തപ്രകരണവക്രതാനിരൂപണപരമായ രണ്ടാം ഭാഗവും പരസ്പരപൂരകങ്ങളാണെന്നു പറയാം. ഈ രണ്ടും പരിശോധിച്ചാൽ *ഋഗ്വേദം, മഹാഭാരതം, രാമായണം, ബൃഹത്കഥ* മുതലായ ഗ്രന്ഥങ്ങളില ചില കഥകൾ കാളിദാസൻ അതതു കൃതികളുടെ രചനയിൽ പ്രചോദനമേകിയിട്ടുണ്ടാവാം. ആ ഉപാദാനങ്ങളെ മിക്കവാറും ഭാവനാത്മകമായി പുനരാവിഷ്കരിക്കുകയാണ്, അങ്ങനെ സ്വന്തം മൗലികസംഭാവനകളാക്കി മാറ്റുകയാണ്, അദ്ദേഹം വാസ്തവത്തിൽ ചെയ്തത്.

★

9. പ്രബന്ധവക്രത

പ്രബന്ധവക്രതാനിരൂപണത്തിൽ ആദ്യം *വക്രോക്തിജീവിത*മനുസരിച്ച് പ്രബന്ധവക്രതാപ്രഭേദങ്ങൾക്ക് കാളിദാസകൃതികളിൽനിന്ന് ഉദാഹരണങ്ങൾ കാണിക്കാം.

കുന്തകമതമനുസരിച്ചുള്ള പ്രബന്ധവക്രതാനിരൂപണം

(എ) മൂലകൃതിയിലെ അംഗിരസം മാറ്റി മറ്റൊന്ന് നിബന്ധിക്കുന്നത് ഒന്നാമത്തെ പ്രബന്ധവക്രതാഭേദം. *വാല്മീകിരാമായണ*ത്തിൽനിന്നു വ്യത്യസ്തമായി ത്യാഗവിശുദ്ധമായ ശൃംഗാരമാണ് *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ അംഗിരസം. മൂലത്തിലെ കുമാരസംഭവം വീരരസപ്രധാനമാണല്ലോ.

(ബി) ലോകോത്തരവിശിഷ്ടനായ നായകന് അത്രതന്നെ ഹർഷമുളവാക്കുന്നതല്ലെങ്കിൽ, കഥയുടെ അതുവരെയുള്ള ഭാഗം മാത്രമാവിഷ്കരിച്ച് ബാക്കി ഭാഗം വിടുന്നത് രണ്ടാമത്തെ പ്രബന്ധവക്രത. ഉദാ:– മൂലകഥകളിൽ പുരൂരവസ്സിന്റെ വിക്രമത്തെയും ഉർവശിയുടെ പ്രണയത്തെയും സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം അപ്രസക്തമായ കഥാഭാഗങ്ങളെല്ലാം *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ ഒഴിവാക്കിയിരിക്കുന്നു.

(സി) മറ്റു കാര്യങ്ങൾ വർണിച്ച് മുഖ്യകഥ മുറിഞ്ഞുപോയി എന്നു തോന്നുമ്പോഴേക്കും അതിലേക്കു മടങ്ങിവരുന്നതും ഒരുതരം പ്രബന്ധവക്രത തന്നെ. ഇത് ഒരു ദോഷമാണെന്നാണ് എന്റെ അഭിപ്രായം. ഇതിനെ ഗുണമായി കാണുന്ന പക്ഷം, ഇടയ്ക്കിടെ ഭക്തിയിലും സ്ഥലഭംഗിയിലും പെട്ട് ശിഥിലമാകുന്ന ശൃംഗാരരസത്തെ സംഭോഗരൂപത്തിൽ മാർഗവർണനയിലും വിപ്രലംഭരൂപത്തിൽ യക്ഷപത്നീവർണനയിലും കൊണ്ടുചെന്നെത്തിക്കുന്നതായി *മേഘസന്ദേശ*ത്തിൽ കാണാം.

(ഡി) നാലാമത്തെ പ്രബന്ധവക്രതാഭേദം, ഒരു ഫലസിദ്ധി മാത്രമുദ്ദേശിച്ച് ഉപനിബന്ധിക്കപ്പെട്ട നായകന് മറ്റു ഫലങ്ങൾ കൂടി കിട്ടുന്നതത്രേ. ഉദാ:– *രഘുവംശ*ത്തിൽ ആറാമത്തെയും ഏഴാമത്തെയും സർഗങ്ങളിൽ അജന് ഇന്ദുമതിയെ വധുവായിക്കിട്ടുക മാത്രമേ ഉദ്ദേശ്യമുണ്ടായിരുന്നുള്ളുവെങ്കിലും അതോടൊപ്പം വഴിയിൽവെച്ച് ഇന്ദുമതീകാമുകന്മാരായ രാജാക്കന്മാരെ തോല്പിച്ച് തന്റെ യുദ്ധപരാക്രമം തെളിയിക്കാനും സാധിച്ചതായി വർണിച്ചിരിക്കുന്നു.

(ഇ) കഥാവസ്തുസൗന്ദര്യത്തെ ആസ്പദിച്ചുമാത്രമല്ല, ഗ്രന്ഥനാമത്തെ ആസ്പദമാക്കിയും വക്രത വരാം. അതും പ്രബന്ധവക്രതയുടെ ഒരു പ്രഭേദമത്രേ. ആറ് ഋതുക്കളെയും അവയോരോന്നും പ്രകൃതിയിലെ ചരാചരങ്ങളിൽ വരുത്തുന്ന ഭാവപരിവർത്തനങ്ങളെ വർണിക്കുന്ന *ഋതുസംഹാരം*; ലോകോപകാരാർഥം താരകാസുരനിഗ്രഹത്തിന് കെല്പുള്ള കുമാരന്റെ സംഭവത്തിനുതകുമാറ് പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരുടെ ത്യാഗത്തിലൂടെയുള്ള ഭോഗം ചിത്രീകരിക്കുന്ന *കുമാരസംഭവം*; ഭരണാധികാരികൾ എങ്ങനെയായിരിക്കണം, എങ്ങനെയാവരുത് എന്ന് ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ, ദശരഥൻ, രാമൻ, കുശൻ, അതിഥി, അഗ്നിവർണൻ എന്നീ രാജാക്കന്മാരെ വിസ്തരിച്ചും ഇരുപതിൽപ്പരം പേരെ സംക്ഷിപ്തമായും വർണിച്ചുകൊണ്ട് അന്നും ഇന്നും എന്നുമുള്ളവർക്ക് കാണിച്ചുതരുന്ന *രഘുവംശം*; കാമരൂപനായൊരു മേഘത്തിന്റെ യാത്രാവർണനത്തിലൂടെ ശൃംഗാരതതിന്റെ സംഭോഗ–വിപ്രലംഭരൂപങ്ങളെ പരഭാഗശോഭയോടെ പ്രബന്ധവ്യാപിയായൊരു 'സന്ദേശാലങ്കാര'ത്തിലൂടെ വിരഹസംശുദ്ധമായൊരു പ്രേമമാതൃക ചിത്രീകരിക്കുന്ന *മേഘസന്ദേശം*; ധർമാർഥം വിവാഹം ചെയ്ത പത്നിയോടൊപ്പം ഒരു കാമിനിയെക്കൂടി വിവാഹം കഴിച്ച രാജാവായ അഗ്നിമിത്രന് ഒരു യുവസുന്ദരിയായ മാളവികയിൽ പ്രണയമങ്കുരിക്കുകയും വിദൂഷകന്റെ എണ്ണമറ്റ ഉപജാപങ്ങളിലൂടെ അതിന് വിവാഹത്തിലൂടെ സാഫല്യം വരുത്തുകയും ചെയ്ത *മാളവികാഗ്നിമിത്രം*; ദേവാസുരയുദ്ധത്തിൽ ഇന്ദ്രസഖനായ പുരൂരവസ്സ് എന്ന രാജാവിന് വിക്രമത്തിലൂടെ നേടിയെടുക്കാൻ കഴിഞ്ഞ സ്വർഗവേശ്യയായ ഉർവശിയുടെപ്രേമം ശാശ്വതദാമ്പത്യത്തിലൂടെയും സന്താനലാഭത്തിലൂടെയും സഫലീകൃതമാകുന്ന *വിക്രമോർവശീയം*; *മഹാഭാരത*ത്തിലെ കേവലമൊരു രാജപ്രണയകഥയായ ശകുന്തളോപാഖ്യാനത്തെ ദുർവാസഃശാപം, അഭിജ്ഞാനദാനം എന്ന രണ്ടു നവകല്പനകളിലൂടെ ലോകോത്തരമായൊരു വിശുദ്ധപ്രണയനാടകമെന്ന നിലയിൽ മാറ്റിയെടുത്ത *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* – ഈ ഏഴു കാളിദാസകൃതികളെയും ഗ്രന്ഥനാമപ്രബന്ധവക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണങ്ങളായി എടുത്തുകാട്ടാം.

(എഫ്) ഒരേ കഥയെ ആസ്പദമാക്കി ഭിന്നകവികൾ ഭിന്നകാവ്യങ്ങൾ രചിക്കുന്നു. ആ ഓരോന്നും വക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണമാണെന്നാണ് കുന്തകമതം. പ്രതികവിഭിന്നവിചിത്രമാർഗമായിരിക്കുമല്ലോ അവ. രാമകഥ പ്രതിപാദിക്കുന്ന *വാല്മീകിരാമായണ*ത്തെ, കാവ്യാത്മകത കൈവിടാതെ, ചിലേടത്ത് കൂടുതൽ ഭാവതീവ്രതയോടെ, സംഗ്രഹിക്കുന്ന *രഘുവംശ*ത്തിലെ 9–15 സർഗങ്ങൾ ഉദാഹരണം.

(ജി) പ്രതിനവങ്ങളായ ഉപായങ്ങളുപയോഗിച്ചുകൊണ്ടുള്ള നീതിമാർഗങ്ങളെ ആസ്പദമാക്കിയും കുന്തകൻ പ്രബന്ധവക്രത കല്പിക്കുന്നുണ്ട്. ഗ്രന്ഥനാമവക്രതയ്ക്ക് ഉദാഹരണം നൽകിയപ്പോൾ ആ

വിവരണങ്ങളിൽ പലതും ഈ വക്രത ഉൾക്കൊള്ളുന്നുണ്ടെന്നു സൂചിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ട്. *കുമാരസംഭവം, മേഘസന്ദേശം, അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* എന്നിവ ത്യാഗത്തിലൂടെയും വിരഹത്തിലൂടെയും കാച്ചിത്തിളങ്ങിയ പൊന്നു പോലെ വിശുദ്ധമായ പ്രേമം എന്തെന്നു കാണിച്ചുതരുമ്പോൾ, *രഘുവംശം* ധർമിഷ്ഠനായ ദിലീപനിൽനിന്നു തുടങ്ങി, അർഥം നേടുന്നതുതന്നെ ത്യാഗത്തിലൂടെ ധർമം രക്ഷിക്കുന്നതിനാണെന്ന ഉന്നത രാജകീയാദർശത്തിന്റെ മൂർത്തിമദ്ഭാവമായ രഘുവിലൂടെ ഉച്ചകോടിയിലെത്തി, സൗന്ദര്യവും വിക്രമവും ഭരണനൈപുണ്യവും പിതൃഭക്തിയുമൊക്കെയുണ്ടെങ്കിലും കാമത്തെ നിയന്ത്രണവിധേയമാക്കി നിർത്താതെ അതിനടിമപ്പെട്ടുപോയാൽ എന്തു സംഭവിക്കുമെന്നതിനുദാഹരണമായ അജൻ, രാജവ്യസനങ്ങളിലൊന്നായ മൃഗയാവിനോദത്തിൽ നിമഗ്നനായിപ്പോയാലത്തെ ഫലമനുഭവിക്കുന്ന ദശരഥൻ,

ഉത്ഖാതലോകത്രയകണ്ടകേപി
സത്യപ്രതിജ്ഞേപ്യവികത്ഥനേപി
ത്വാം പ്രത്യകസ്മാത് കലുഷപ്രവൃത്താ-
വസ്ത്യേവ മന്യുർഭരതാഗ്രജേ മേ

(*രഘുവംശം*, 14. 73. മുപ്പാരിലെയും ശല്യങ്ങൾ പറിച്ചെറിഞ്ഞവനെങ്കിലും, മേനി പറയാത്തവനെങ്കിലും, നിന്റെ മേൽ കാരണമില്ലാതെ കെട്ട തൊഴിൽ ചെയ്ത ഭരതജ്യേഷ്ഠനിൽ എനിക്ക് കോപം തോന്നുകതന്നെ ചെയ്യുന്നു) എന്നു വാല്മീകിയാൽ വർണിക്കപ്പെട്ട, മറ്റെന്തു ഗുണമുണ്ടെങ്കിലും അതിനെയെല്ലാം നിഷ്പ്രഭമാക്കുമാറ് രാജയശോലോഭിയായ രാമൻ, വിശേഷിച്ചെന്തെങ്കിലും മേന്മ ചൂണ്ടിക്കാട്ടാനില്ലാത്ത കുശൻ, ശാസ്ത്രവിധിപ്രകാരം ഭരണം നടത്തിയെങ്കിലും സഹൃദയഹൃദയങ്ങളിൽ വ്യക്തിമുദ്ര പതിക്കാൻ കഴിഞ്ഞിട്ടില്ലാത്ത അതിഥി, നാമമാത്രവർണിതരായ ഇരുപതോളം രാജാക്കന്മാർ, എന്നിവരിലൂടെ കടന്നുപോയി അവസാനം, രാജധർമങ്ങളെ തീർത്തും അവഗണിച്ചുകൊണ്ട് സ്ത്രീവിഷയലമ്പടനായി അതിന്റെ പരിണതഫലമായി രാജയക്ഷ്മാവ് (ക്ഷയം) എന്ന രോഗം ബാധിച്ച് അകാലമൃത്യു വരിച്ച അഗ്നിവർണനിൽ ചെന്നു മുടിയുന്ന രാജപരമ്പരയെ ചിത്രീകരിച്ച്, എങ്ങനെയായിരിക്കണം നല്ല ഭരണാധികാരി, ഒരു ഭരണാധികാരിക്ക് എത്രത്തോളം ചീത്തയാവാം എന്ന് ഉള്ളിൽത്തട്ടുംവിധം കാണിച്ചുതരുന്നു.

ഇനി പ്രബന്ധവക്രതാനിരൂപണത്തിന്റെ ഭാഗമായി കാളിദാസകൃതികളുടെ കാവ്യാത്മകവും സാമൂഹികവും രാഷ്ട്രീയവും സാമ്പത്തികവും സാംസ്കാരികവുമായ സവിശേഷതകൾ പരിശോധിക്കാം.

കഥാപാത്രചിത്രീകരണം

കാളിദാസന്റെ സാഹിത്യലോകം പല തരങ്ങളിലും തലങ്ങളിലുമുള്ള, പല രുചികളും സ്വഭാവങ്ങളുമുള്ള, പല സംസ്കാരങ്ങളും വീക്ഷണങ്ങളുമുള്ള, നാനാമനുഷ്യർ നിറഞ്ഞതാണ്. അവിടെ കണ്വനെയും ദുർവാസാവിനെയും പോലുള്ള ഋഷികളുണ്ട് – കണ്വൻ മാനുഷികമായ ദൗർബല്യങ്ങളോടെ ജീവിതത്തിൽ ഇടപെടുന്നവനാണെങ്കിൽ, ദുർവാസാവ് മുൻകോപിയും നിസ്സാരമായ വീഴ്ച്ചകളിൽപ്പോലും അസഹിഷ്ണുവുമാണ്. വിശുദ്ധമായ കർത്തവ്യബോധത്തെ സ്വന്തം സുഖഭോഗത്തേക്കാൾ മേലെയായിക്കാണുന്ന രഘുവിനെയും രാമനെയും പോലുള്ളവരും സാമാന്യമായ സദാചാരബോധത്തെ അവഗണിച്ചും വിഷയസുഖങ്ങള വിലപ്പെട്ടതെന്നു കരുതുന്ന അഗ്നിമിത്രനെയും അഗ്നിവർണനെയും പോലുള്ള രാജാക്കന്മാരുമുണ്ട്. നൃത്തകലയിൽ നിപുണരെങ്കിലും കലാമത്സരത്തിനപ്പുറം കിടമത്സരം വെച്ചുപുലർത്തുന്ന ഹരദത്തനെയും ഗണദാസനെയുംപോലുള്ള ആചാര്യന്മാരുണ്ട്. പത്നിമാരുമായി അങ്ങേയറ്റം ഹൃദയൈക്യമുള്ള അതുകൊണ്ടുതന്നെ വിധികൃതമായ പ്രിയാവിരഹത്തെച്ചൊല്ലി സദാ ദുഃഖിക്കുന്നവരുമായ അജനെയും യക്ഷനെയും പോലുള്ള പ്രണയാത്മാക്കളുണ്ട്. മാഢവ്യനെയും ഗൗതമനെയും പോലുള്ള കൊട്ടാരവിദൂ.കന്മാരുണ്ട് – രണ്ടുപേരും പ്രഭുസുഹൃത്തുക്കളായ രാജാക്കന്മാരോട് ഏറ്റവും അടുപ്പമുള്ളവരും തുറന്നുപറയുന്നവരുമാണെങ്കിലും മാഢവ്യൻ രാജാവിന്റെ പ്രണയത്തെ പരിഹാസപൂർവമാണംഗീകരിക്കുന്നത്; പക്ഷേ, ഗൗതമൻ രാജാവിന്റെ പ്രണയത്തെ ഉപജാപങ്ങളുടെ അകമ്പടിയോടെ കൈയയച്ചു സഹായിക്കുകയാണ്. പല പ്രായത്തിലുള്ള രാജകുമാരന്മാരുണ്ട്. മുത്തച്ഛന്റെ യാഗാശ്വത്തെ യവനശത്രുക്കളിൽനിന്ന് യുദ്ധം ചെയ്തു രക്ഷിക്കുന്ന വസുമിത്രനെപ്പോലുള്ള വീരകുമാരന്മാരാണ് ചിലരെങ്കിൽ, മറ്റു ചിലർ സിംഹത്തിന്റെ വായ് പിളർന്ന് സർവദമനനെപ്പോലുള്ള ധീരബാലന്മാരാണ്. കുറ്റവാളികളെന്നു സംശയിക്കപ്പെടുന്നവരെ ആദ്യം ശകാരിക്കുകയും ഉപദ്രവിക്കുകയും നിരപരാധികളെന്നു തെളിഞ്ഞ് സമ്മാനപൂർവം മോചിപ്പിക്കപ്പെടുന്നതോടെ നിരാശരായി അവരെ പ്രശംസിക്കുകയും സമ്മാനത്തിൽ പങ്ക് പറ്റുകയും അവരുടെ ഒപ്പമിരുന്ന് ചാരായം കുടിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന സൂചകനെയും ജാനുകനെയും പോലുള്ള പോലീസുകാരുണ്ട്. ഇന്നത്തക്കാലത്ത് അമാനുഷികസിദ്ധികളുള്ള ഋഷികളെയും ദിവ്യപ്രഭാവമുള്ള രാജാക്കന്മാരെയും കാണാൻ പ്രയാസമായിരിക്കും; അവർ പൗരാണികലോകവുമായി ബന്ധപ്പെട്ടവരാണല്ലോ. പക്ഷ, മറ്റുള്ളവർ നിത്യജീവിതത്തിൽനിന്നെ

ടുത്തവരാണ്; അവർ ഇന്നും നമ്മുടെ ചുറ്റും ജീവിക്കുന്നവരാണ് – രാഷ്ട്രസേവനത്തിൽ മുഴുകിക്കഴിയുന്നവരും സ്വന്തം കാര്യങ്ങളിലും വിഷയസുഖങ്ങളിലും നിമഗ്നരുമായ ഭരണാധികാരികൾ, പ്രതിഭാശാലികളെങ്കിലും കിടമത്സരം വെച്ചുപുലർത്തുന്ന പണ്ഡിതന്മാർ, കുറ്റവാളികൾക്ക് അർഹമായ ശിക്ഷ കൊടുക്കുന്നതിനു പകരം കൈക്കൂലിവാങ്ങി അവരെ രക്ഷിച്ചെടുക്കാൻ നോക്കുന്ന പോലീസുകാർ, ഒന്നിച്ചു ജീവിക്കുമ്പോൾ അങ്ങേയറ്റം അഭിരമിക്കുകയും വിരഹത്തിൽ കണ്ണീരും കൈയുമായിക്കഴിയുകയും ചെയ്യുന്ന യുവദമ്പതികൾ – ഇവരെയൊക്കെ ഇന്നത്തെ സമൂഹത്തിലും കാണാം. അത്രത്തോളം മനുഷ്യപ്രകൃതി കാളിദാസകാലത്തിൽനിന്നു മാറിയിട്ടില്ലെന്നു കരുതാം.

പക്ഷേ, പുരുഷകഥാപാത്രങ്ങളേക്കാൾ കാളിദാസന്റെ സ്ത്രീകഥാപാത്രങ്ങളാണ് സഹൃദയരെ കൂടുതൽ ആകർഷിക്കുന്നത്. പ്രധാനമായി പതിമൂന്നു സ്ത്രീകഥാപാത്രങ്ങൾ കാളിദാസകൃതികളിൽ തലയുയർത്തിനിൽക്കുന്നുണ്ട്. ധാരിണി, ഔശീനരി, പാർവതി, ഇന്ദുമതി, ഇരാവതി, മാളവിക, യക്ഷപത്നി, ശകുന്തള, പ്രിയംവദ, അനസൂയ, സുദക്ഷിണ, സീത എന്നിവരാണവർ. ഇവരിൽ ധാരിണി, സുദക്ഷിണ, സീത എന്നീ മൂന്നു പേർ മധ്യവയസ്കകളാണ്. ഉർവശി അപ്സരസ്സാകയാൽ നിത്യയൗവനയാണല്ലോ. യുവസുന്ദരിമാരാണ് കാളിദാസനായികമാരിൽ മിക്കവരുമെന്നതുതന്നെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ സ്ത്രീകളോടുള്ള മമതയും പക്ഷപാതവും പരിഗണനയും മൊത്തത്തിൽ സൗന്ദര്യബോധവും തെളിയിക്കുന്നു. വാർപ്പുമാതൃകയിലുള്ള നിർജീവനായികമാരല്ല ഇവരൊന്നും എന്നും ശ്രദ്ധിക്കേണ്ടതാണ്. ബാഹ്യസൗന്ദര്യത്തിലും മാനസികഭാവങ്ങളിലും വ്യക്തിത്വത്തിലും ഓരോ നായികയും വ്യത്യസ്തത പുലർത്തുന്നു. ഔശീനരി വിശാലഹൃദയയായ സാധ്വിയാണ്. ഇരാവതി അങ്ങനെയല്ല; ചോരത്തിളപ്പുള്ളവളും അസൂയാലുവുമാണ്. ഇടയ്ക്കൊക്കെ അല്പം മദ്യപിക്കുകയും ചെയ്യും. വൈദേശികയാണോ എന്ന് എം. പി. ശങ്കുണ്ണിനായർ സംശയിക്കുന്നത് ശരിയായിരിക്കണം. ധാരിണി ജാഗരൂകയും ക്ഷമാശാലിനിയുമാകുന്നു. അനസൂയ പ്രായേണ ചിന്താശീലയും പ്രായോഗികബുദ്ധിയുമാണെങ്കിൽ പ്രിയംവദ ഏറെ ചുറുചുറുക്കുള്ളവളും സരസസംഭാഷണക്കാരിയുമത്രേ. ശകുന്തള ചിന്താശീലയും അഭിമാനിനിയുമാണ്. സീത പക്വമതിയും അന്തർമുഖിയുമത്രേ. മാളവിക ലജ്ജാലുവും വിലാസിനിയുമാണെങ്കിൽ, ഉർവശി പ്രണയാഭിനിവിഷ്ടയും കോപശീലയുമാണ്. യക്ഷപത്നി വികാരശീലയും വിരഹദുഃഖിതയുമായിരിക്കേ, സുദക്ഷിണ ശാന്തയും കർത്തവ്യനിരതയു

മാകുന്നു. ഇന്ദുമതി നിരീക്ഷണചതുരയും പെട്ടെന്ന് വിധിനിർണയത്തിലെത്താൻ കഴിവുള്ളവളുമാണെങ്കിൽ, പാർവതി പ്രതീക്ഷയിൽ ഗാംഭീര്യവും തീരുമാനത്തിൽ ദാർഢ്യവുമുള്ളവളാകുന്നു. ഈ ഓരോ സ്വഭാവവിശേഷവും അവരുടെ ചിത്രീകരണങ്ങളിലൂടെ അനുവാചകരുടെ ഉള്ളിൽ പതിയുമാറ് ആവിഷ്കരിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്. ഇവർക്ക് പൊതുവിൽ ഒരു സാദൃശ്യവുമില്ലെന്ന് ഇപ്പറഞ്ഞതിന് അർഥമില്ല. ഒരു കാര്യത്തിൽ അവരെല്ലാം ഒരുപോലെയാണ്: എല്ലാവർക്കും സ്നേഹിക്കാനറിയാം. വിവാഹിതരെല്ലാം ഭർത്താക്കന്മാർക്ക് സ്വയം സമർപ്പിക്കപ്പെട്ടവരത്രേ. അമ്മമാരായവർക്ക് കുട്ടികളോടുള്ള സ്നേഹവാത്സല്യങ്ങളേറെ. സുഹൃത്തുക്കളുള്ളവർക്ക് അവരോടുള്ള അടുപ്പം ഏറ്റവും നിസ്വാർഥമാകുന്നു. ധാരിണിയും ഔശീനരിയും അവരവരുടെ ഭർത്താക്കന്മാരെ, അവരുടെ സത്രീലോലുപതയെ അനിഷ്ടത്തോടെ നിരീക്ഷിക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും, അങ്ങേയറ്റം അഗാധമായി സ്നേഹിക്കുന്നു. അവരുടെ പുതിയ പ്രിയകളുമായുള്ള ബന്ധങ്ങളെ, രഹസ്യമായി പരിശോധിച്ചാലും, ഒടുവിൽ ആ ബന്ധങ്ങളെ, അന്നത്തെ സാമൂഹികരീതിക്കൊത്ത്, സൗമനസ്യത്തോടെയും സന്തോഷത്തോടെയും അംഗീകരിക്കുകയാണ്. ഭർത്താക്കന്മാരോടുള്ള സ്നേഹാധിക്യംകൊണ്ടല്ലേ അവരിൽ പലരും സപത്നിമാരോട് ചിലപ്പോൾ അസൂയാലുക്കളായത് എന്നു സംശയിക്കണം. യക്ഷപത്നിക്കുറപ്പാണ് തന്റെ ഭർത്താവിന് തന്നോടു മാത്രമുള്ള സ്നേഹാതിശയത്തെപ്പറ്റി; എന്നിട്ടും ചില രാത്രികളിൽ തന്റ പ്രിയതമൻ മറ്റൊരുത്തിയോട് രമിക്കുന്നതായി സ്വപ്നം കാണുന്നുവെന്നു പറയുന്നത് അതുകൊണ്ടാണല്ലോ: “ദൃഷ്ടഃ സ്വപ്നേ കിതവ, രമയൻ കാമപി ത്വം മയേതി.” (*മേഘസന്ദേശം*, 2. 51. സൂത്രക്കാരാ, അങ്ങ് ഒരുത്തിയെ രമിപ്പിക്കുന്നതായി ഞാൻ സ്വപ്നത്തിൽ കണ്ടിരിക്കുന്നുവെന്ന്.) ഇരാവതിയും ഔശീനരിയും തങ്ങളുടെ ഭർത്താക്കന്മാരുടെ അനാശാസ്യപ്രവണതകളിൽ ചിലപ്പോൾ അവരോട് കയർത്തുപറയുന്നുണ്ടെങ്കിലും അവർ തങ്ങളുടെ തെറ്റ് ഏറ്റുപറഞ്ഞ് മാപ്പിരക്കുമ്പോൾ അതിനെ എതിർക്കുന്നത് നോക്കുക.

കാളിദാസന്റെ ഭാവനയിൽ വിടർന്ന നായികമാരിൽ ഭൂരിപക്ഷവും ലളിതകലാവിദഗ്ധകളാണ്. മാളവികയും ഇരാവതിയും നൃത്തകലാനിപുണകൾ; അനസൂയയും പ്രിയംവദയും ചിത്രലേഖനവിദഗ്ധകൾ;

തന്ത്രീരാർദ്രാ നയനസലിലൈഃ സാരയിത്വാ കഥഞ്ചിദ്
ഭൂയോ ഭൂയഃ സ്വയമപി കൃതാം മൂർച്ഛനാം വിസ്മരന്തീ

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 26. കണ്ണുനീരുകൊണ്ടു നനഞ്ഞുപോയ കമ്പികൾ പണിപ്പെട്ട് തുടച്ചുകഴിയുമ്പോഴേക്ക് താൻ എടുക്കാനുദ്ദേശിച്ച രാഗം വീണ്ടും വീണ്ടും മറന്നുപോയിട്ടോ) എന്നും

മത്സാദൃശ്യം വിരഹതനു വാ ഭാവഗമ്യം ലിഖന്തീ

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 25. വിരഹംകൊണ്ട് ചടച്ച എന്റെ ഛായ ഭാവന കൊണ്ടൂഹിച്ച് എഴുതുന്നതായിട്ടോ) എന്നുമുള്ള വരികൾ സൂചിപ്പിക്കുന്നതുപോലെ, യക്ഷപത്നി വാഗ്ഗേയകാരിയും വീണാവാദനപ്രവീണയും ആലേഖ്യനിപുണയുമാണെന്നു യക്ഷൻ സങ്കല്പിക്കുന്നതായി കാണുന്നു. അതുപോലെ അവരിൽ പലരും സസ്യലതാദികളെ പുത്രനിർവിശേഷമായ വാത്സല്യത്തോടുകൂടി സ്നേഹിക്കുന്നവരത്രേ. പാർവതിയും സീതയും ശകുന്തളയും സഖികളും ആശ്രമവൃക്ഷങ്ങളെ നനയ്ക്കുന്നതും അവയ്ക്കു തടമൊരുക്കുന്നതും വർണിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടല്ലോ. യക്ഷൻ മേഘത്തോട് പറയുന്നത്, പ്രിയതമ തന്റെ ഗൃഹോദ്യാനത്തിൽ ബാലമന്ദാരവൃക്ഷത്തെ പോറ്റുമകനെപ്പോലെ വളർത്തിയിട്ടുണ്ടെന്നാണ് (യസ്യോദ്യാനേ കൃതകതനയഃ കാന്തയാ വർധിതോ മേ / ഹസ്തപ്രാപ്യസ്തബകനമിതോ ബാലമന്ദാരവൃക്ഷഃ – (*മേഘസന്ദേശം*, 2. 15. അതിലെ ഉദ്യാനത്തിലുണ്ട്, ഞങ്ങളുടെ വളർത്തുപുത്രനായി എന്റെ പ്രിയതമ പോറ്റിക്കൊണ്ടുവന്ന് കൈയെത്തുന്ന പൂങ്കുലകളുമായി കുനിഞ്ഞുനിൽക്കുന്ന ഒരു മന്ദാരവൃക്ഷത്തെ). ധാരിണി തന്റെ ഉദ്യാനത്തിലെ പൊന്നശോകമരത്തെ അങ്ങേയറ്റം സ്നേഹിച്ചിരുന്നു. വസന്തത്തിൽ മറ്റു മരങ്ങളെപ്പോലെ അത് പൂക്കാത്തതിൽ അവൾക്ക് വലിയ ദുഃഖമുണ്ടായി. അതുകൊണ്ടാണ് അവൾ മാളവികയെ അതിന്റെ ചുവട്ടിൽ ദോഹദമേല്പിക്കാൻ ചുമതലപ്പെടുത്തിയത്. ആ ശ്രമം ഫലിച്ചപ്പോഴാകട്ടെ, ധാരിണി അവളുടെ അഭിലാഷം സാധിച്ചുകൊടുക്കുകയും ചെയ്തു. കളിദാസനായികമാരുടെ സ്നേഹവായ്പ്പ് വൃക്ഷലതാദികളിൽ ഒതുങ്ങിനിന്നില്ല. അത് പക്ഷിമൃഗാദികളിലേക്കും വ്യാപിച്ചു.

താളൈഃ ശിഞ്ജദ്വലയസുഭഗൈർവർധിതഃ കാന്തയാ മേ
യാമധ്യാസ്തേ ദിവസവിഗമേ നീലകണ്ഠഃ സുഹൃദ് വഃ

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 19. അതിന്മേൽ വൈകുന്നേരം നിങ്ങളുടെ സുഹൃത്തായ മയിൽ എന്റെ പ്രിയതമയാൽ വളക്കിലുക്കംകൊണ്ട് ഇമ്പം കൂട്ടുമാറ് തപ്പാണി കൊട്ടി നൃത്തം വെപ്പിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ടിരിക്കാറുണ്ട്.) എന്ന ശ്ലോകാർഥം വെളിപ്പെടുത്തും വിധം യക്ഷപത്നി മയിലിനെ വീട്ടിൽ വളർത്തി കളിപ്പിക്കുന്നു.

തസ്യ ത്വയാ വ്രണവിരോപണമംഗുലീനാം
തൈലം നിഷിച്യത മുഖേ കുശസൂചിവിദ്ധേ
ശ്യാമാകമുഷ്ടിപരിവർധിതകോ ജഹാതി
സോയം ന പുത്രകൃതകഃ പദവീം മൃഗസ്തേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 14. കണ്വവാക്യം. നീ ഒരു മാൻകുഞ്ഞിന്റെ

വായിൽ ദർഭമുന തറച്ചുണ്ടായ മുറിവുണക്കാൻ ഓടലെണ്ണ ഉറ്റിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നുവല്ലോ. അവൻ ചാമച്ചോറുരുള കൊടുത്തുപോറ്റിയ നിന്റെ വളർത്തുമകൻ, ഇതാ, നിന്റെ വഴി വിടാതെ കൂടിയിരിക്കുന്നു.) എന്ന ശ്ലോകത്തിൽ കാണുന്നതുപോലെ, ശകുന്തളയ്ക്കുമുണ്ട് ആശ്രമത്തിലെ വളർത്തുപുത്രനായ ഒരു മാൻകുഞ്ഞ്.

അരണ്യബീജാഞ്ജലിദാനലാളിതാ–
സ്തഥാ ച തസ്യാം ഹരിണാ വിശസ്വസുഃ,
യഥാ തദീയൈർനയനൈഃ കുതൂഹലാത്
പുരഃസഖീനാമമിമീത ലോചനേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 5. 15. കാട്ടുധാന്യങ്ങൾ കൈകൊണ്ട് വാരിക്കൊടുത്ത് ഓമനിക്കപ്പെട്ട മാനുകൾ, കൗതുകവശാൽ സഖികളുടെ മുൻപിൽവെച്ച് അവയുടെ കണ്ണുകളെക്കൊണ്ട് തന്റെ രണ്ടു കണ്ണുകളെ അളന്നുനോക്കത്തക്കവണ്ണം അവളിൽ ഇണക്കം കൊണ്ടു.) എന്ന പദ്യത്തിൽ പറയുന്നപോലെ, പാർവതി വളർത്തുന്ന മാനുകൾ അവളോട് എത്രമേൽ വിശ്വാസം പുലർത്തിയിരുന്നുവെന്നു നോക്കുക.

സ്ത്രീയെക്കുറിച്ചുള്ള കാളിദാസന്റെ ആശയങ്ങൾ കേവലം സ്തുതിപരമോ ദോഷൈകദൃഷ്ടിയിലൂടെയുള്ളതോ അല്ല. മറിച്ച് ആസ്വാദാത്മകവും അർഥവത്തുമാണ്. അവയിൽ സഹാനുഭൂതിയുടെയും യാഥാർഥ്യബോധത്തിന്റെയും സജീവസ്പർശമുണ്ട്. അവളുടെ നന്മ കാണാനും പുരുഷനാൽ സംരക്ഷിക്കപ്പെടുകയും സ്നേഹിക്കപ്പെടുകയും ചെയ്യാനുള്ള അനുപേക്ഷണീയസുഹൃത്തായി അവളെ വിലയിരുത്താനുമുള്ള സന്മനസ്സ് കാളിദാസനുണ്ട്. അദ്ദേഹം അവളെ ചെങ്കോൽ പിടിക്കുകയോ ഉരുക്കുദണ്ഡുപയോഗിക്കുകയോ രാഷ്ട്രീയത്തിൽ പ്രവേശിക്കുകയോ വ്യാപാരത്തിലേർപ്പെടുകയോ ഏതെങ്കിലും ഉദ്യോഗം വഹിക്കുന്നവളോ കാണുകയോ ചെയ്യുന്നവളായി കാണുന്നില്ല. ഇതെല്ലാം പുരുഷന്മാർക്കുള്ളതാണെന്നും അവരെ പൊതുജീവിതത്തിൽ പങ്കാളികളാക്കുന്നതെന്നുമാണ് കാളിദാസന്റെ വീക്ഷണം. പക്ഷേ, അവരുടെ ജീവിതത്തിന് മറ്റൊരു വശമുണ്ട് – സ്വകാര്യവശം. അവിടെ സ്ത്രീകൾക്കാണ് ഏറ്റവും പ്രാധാന്യം. പുരുഷന്മാരുടെ ആ ആന്തരികലോകത്തെ മാധുര്യംകൊണ്ട് പ്രകാശിപ്പിക്കുന്നതും മൂല്യവത്തും സ്നേഹമയവുമാക്കുന്നതും സ്ത്രീകളാണെന്നത്രേ കാളിദാസന്റെ കാഴ്ച്ചപ്പാട്. വീട്ടിലെ രാജ്ഞിയാണവൾ. പുരുഷനുവേണ്ടി അതിനെ അവൾ ആനന്ദമയമാക്കുന്നു. ക്ലേശവും ബദ്ധപ്പാടും കോലാഹലവുംകൊണ്ടു തളർന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആത്മാവിന് കുളിർമയും ആശ്വാസവും നവോന്മേഷവും

നിർവൃതിയും പകരുന്ന അഭയകേന്ദ്രമാക്കി ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുന്നു. ലളിത കലകളുടെ നേർക്കാണ് പൊതുവിൽ സ്ത്രീകളുടെ ചായ്‌വ്. അത് പൊതുജനങ്ങളുടെ കൈയടി കിട്ടാനോ ബഹുജനപ്രശംസ നേടാനോ അല്ല. രൂപസൗഷ്ഠവവും സൗന്ദര്യവും കൈവരുത്താനും തന്റെ പരിസരങ്ങൾക്ക് ആഹ്ലാദപ്രദമായ ഒരു ചിട്ടയുണ്ടാക്കാനും അവയെ ശബ്ദത്തിന്റെയും ചിന്തയുടെയും പെരുമാറ്റരീതിയുടെയും മാധുര്യംകൊണ്ടു നിറയ്ക്കാനുമാണ്. സ്ത്രീയാണ് പുരുഷന്റെ യഥാർഥസുഹൃത്ത് – അദ്ദേഹത്തിന്റ സന്തോഷത്തിൽ കൂടെ സന്തോഷിക്കുകയും സന്താപത്തിൽ കൂടെ സന്തപിക്കുകയും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഹൃദയവുമായി ഏകീഭവിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന ഉറ്റ ചങ്ങാതി. ഗൃഹഭരണം അവളുടെ ഉള്ളിനിണങ്ങുമാറ് നടത്തട്ടെ. കുടുംബകാര്യത്തിൽ അവളുടെ ഉപദേശമാണ് നിയമം; അവളുടെ തീരുമാനമാണ് അവസാനവാക്ക്. ഇതെല്ലാം ഭാഗികമായി വാച്യമായും ഭാഗികമായി സൂച്യമായും ഭാഗികമായി വ്യംഗ്യമായും *രഘുവംശം* അജവിലാപത്തിലെ ഈ ശ്ലോകത്തിൽ ഉൾക്കൊള്ളിച്ചിരിക്കുന്നു:

ഗൃഹിണീ, സചിവഃ, സഖീ മിഥഃ,
പ്രിയശിഷ്യാ ലളിതേ കലാവിധൗ
കരുണാവിമുഖേന മൃത്യുനാ
ഹരതാ ത്വാം, വദ, കിം ന മേ ഹൃതം?

(*രഘുവംശം*, 8. 67. കുടുംബിനി. സചിവൻ, തോഴി, വിജനത്തിൽ ലളിതകലാപ്രയോഗത്തിൽ അരുമയായ ശിഷ്യ – കരുണ നോക്കാതെ നിന്നെ അപഹരിച്ച മൃത്യുവാൽ എന്റെ എന്തൊന്നാണ് അപഹരിക്കപ്പെടാതെയുള്ളത്?)

പുരുഷന്റെ ആന്തരതമമായ ആവശ്യങ്ങൾ സ്ത്രീ നിറവേറ്റുന്നു. അതുകൊണ്ട് അവളുടെ നഷ്ടം നികത്താനാവാത്ത ഒരു വിടവ് സൃഷ്ടിക്കുകയും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ജീവിതത്തെ വിരസമായ ഒരു മരുഭൂമിയാക്കി മാറ്റുകയും ചെയ്യുന്നു. അതുകൊണ്ടാണ് അജൻ വിലപിക്കുന്നത്:

വിഭവേപി സതി ത്വയാ വിനാ
സുഖമേതാവദജസ്യ ഗണ്യതാം
അഹൃതസ്യ വിലോഭനാന്തരൈർ–
മമ സർവേ വിഷയാസ്ത്വദാശ്രയാഃ.

(*രഘുവംശം*, 8. 69. ഐശ്വര്യമുണ്ടെങ്കിലും നീ ഇല്ലാതായതുകൊണ്ട് അജന് ഇത്രത്തോളമേ സുഖമുള്ളൂ എന്നു നിശ്ചയിച്ചോളൂ; മറ്റു പ്രലോഭനങ്ങളിലൊന്നും അകപ്പെട്ടിട്ടില്ലാത്ത എനിക്ക് എല്ലാ വിഷയാനുഭൂതികളും നിന്നെ ആശ്രയിച്ചായിരുന്നു.)

ധൃതിരസ്തമിതാ രതിശ്ച്യുതാ
വിരതം ഗേയമൃതുർനിരുത്സവഃ.

(*രഘുവംശം*, 8. 66. ഇന്ന് എനിക്ക് സന്തോഷം അസ്തമിച്ചു, സുഖം പോയി, പാട്ട് നിലച്ചു, ഋതു ഉത്സവഹീനമായി.)

സ്നേഹം പുരുഷന്റെ ജീവിതത്തിലെ ഒരു വശം മാത്രമാണെങ്കിൽ അത് സ്ത്രീയുടെ ജീവിതത്തിന്റെ മുഴുവൻ ചരിത്രമത്രേ. ആ സ്നേഹമാണ് അവളുടെ എല്ലാമെല്ലാം. അവളുടെ അസ്തിത്വത്തെ ഓജസ്സുറ്റതാക്കുകയും ഈ ജീവിതത്തെ ജീവിതവ്യമാക്കുകയും ചെയ്യുന്ന അത് നശിച്ചാൽ അവൾക്ക് പിന്നെ ഈ ലോകത്ത് തുടരാനുള്ള അഭിലാഷം ഇല്ലാതാകുന്നു. അവൾ മൂടുപടം ധരിക്കുന്നു; ഏകാന്തതയിലേക്ക് പിരിയുന്നു; കഠിനമായ ആത്മനിഷേധംകൊണ്ട് ജീവിതം അവസാനിപ്പിക്കാനുള്ള വ്യഗ്രത കാണിക്കുന്നു. അവളുടെ ജീവിതത്തെ താങ്ങിനിർത്തുന്ന ഒരേയൊരു നൂൽ ഗർഭത്തിലുള്ള കുഞ്ഞാണ്. എന്തു വിലകൊടുത്തും നിധിപോലെ സൂക്ഷിക്കുന്ന അത്, അവളുടെ ഭർത്താവ് നൽകിയതാണ്. അതുകൊണ്ടാണ് സീത പറയുന്നത്:

കിം വാ ത്വദത്യന്തവിയോഗമോഘേ
കുര്യാമുപേക്ഷാം ഹതജീവതേസ്മിൻ
സ്യാദ് രക്ഷണീയം യദി മേ ന തേജ–
സ്ത്വദീയമന്തർഗതമന്തരായഃ

(*രഘുവംശം*, 14. 64. അങ്ങയോട് എന്നെന്നേക്കുമായി പിരിഞ്ഞതുകൊണ്ട് പാഴായ ഈ നശിച്ച ജീവിതത്തിൽ ഞാൻ ഉപേക്ഷ കാണിച്ചേക്കുമോ? എന്റെ വയറ്റിൽ ഞാൻ രക്ഷിക്കേണ്ടതായിരിക്കുന്ന അങ്ങയുടെ തേജസ്സ് – ഗർഭം – വിഘ്നമായിരുന്നില്ലെങ്കിൽ –)

പരിത്യാഗത്തിനുശേഷം മാരീചന്റെ തപോവനത്തിൽ ശകുന്തള എന്നപോലെ, സീത വാല്മീകിയുടെ ആശ്രമത്തിൽ, പാതിവ്രത്യരാഹിത്യത്തിന്റെ കളങ്കം തന്നിൽനിന്ന് തുടച്ചുനീക്കപ്പെടുകയും ആ ഇരട്ടക്കുട്ടികൾ അവരുടെ അച്ഛന്റെ തണലിലേക്ക് സ്വയം സ്വീകരിക്കപ്പെടുകയും ചെയ്യുന്നതുവരെ, താമസം തുടരുന്നു. പക്ഷേ, അതിനുശേഷം ഈ ലോകത്തേക്കു തിരിച്ചുപോകാൻ അവൾക്ക് ആഗ്രഹമില്ല. നിർദയമായ പരിത്യാഗത്തിന്റെ മുറിവ് വേദനിപ്പിച്ചതിനാൽ അവൾ അമ്മയായ വസുന്ധരയോട് അപേക്ഷിക്കുകയാണ്:

വാങ്മനഃകർമഭിഃ പത്യൗ വ്യഭിചാരോ യഥാ മമ
തഥാ വിശ്വംഭരേ ദേവി! മാമന്തർധാതുമർഹസി.

(*രഘുവംശം*, 15. 61. വാക്കുകൊണ്ടും മനസ്സുകൊണ്ടും കർമംകൊണ്ടും ഞാൻ ഭർത്താവിൽനിന്ന് തെറ്റിനടന്നിട്ടില്ലെങ്കിൽ, ലോകം

ഭരിക്കുന്ന ഭൂമിദേവീ, അവിടുന്ന് എന്നെ മറച്ചുകളേേണമേ!)

സീത തന്റെ ഭർത്താവിന്റെ അടുക്കലേക്കു തിരിച്ചുപോയില്ല; ശകുന്തള പോയി. ഇരുവരും ഒരുപോലെ മഹാശയകളും അഭിമാനിനികളുമാണ്. പക്ഷേ, രണ്ടുപേരുടെയും പരിസ്ഥിതികൾ വിഭിന്നങ്ങളത്രേ. അതുകൊണ്ട് ഇരുവരുടെയും തുടർച്ച വ്യത്യസ്തമായി. ശകുന്തളയെ ദുഷ്യന്തൻ പരിത്യജിച്ചത് അദ്ദേഹം സ്വയമായല്ല. ശാപംനിമിത്തം അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഓർമ തത്കാലത്തേക്ക് മൂടപ്പെട്ടതുകൊണ്ടാണ്. ഈ സത്യം വെളിപ്പെട്ടതോടെ എന്നെന്നേക്കുമായി ഭർത്താവിനോട് വിരോധം തോന്നേണ്ട കാര്യമില്ലാതായി. സ്തബ്ധമായൊരവസ്ഥയിൽ ചെയ്ത കാര്യത്തിന് അദ്ദേഹം ഉത്തരവാദിയല്ലല്ലോ. തന്റെ മനസ്സിനെ മേഘപടലത്തിൽ മറച്ച ശാപത്തിനും അദ്ദേഹത്തിന് ഉത്തരവാദിത്വമില്ല. പക്ഷേ, സീതയ്ക്ക് പരിത്യാഗത്തിൽ ഏറ്റവും വിഷമമുണ്ടാക്കിയത്, അത് നടപ്പിലാക്കിയ ഏറ്റവും മനുഷ്യത്വശൂന്യമായ രീതിയാണ്. രാമൻ സീതയെ വിശ്വാസത്തിലെടുത്ത്, തന്റെ മനഃസാക്ഷിക്കെതിരായി ബഹുജനസമ്മർദത്തിനു വഴങ്ങാൻ താൻ നിർബന്ധിതനായതിന്റെ പശ്ചാത്തലം അവളോട് നേരെ പറഞ്ഞിരുന്നെങ്കിൽ, പ്രത്യക്ഷത്തിൽ മ്ലാനത തോന്നാമെങ്കിലും സന്തോഷത്തോടെ അവർക്ക് വേർപിരിയുകയും അങ്ങനെ എന്നേക്കുമായി അവർ രണ്ടുപേരും അനുഭവിച്ച ദുഃഖങ്ങൾ – ഒന്ന്, മനുഷ്യത്വരഹിതമായ ക്രൂരതയെക്കുറിച്ചുള്ള ബോധത്തിൽനിന്നുളവായത്, മറ്റേത്, അതിന്റെ പ്രേരണയെക്കുറിച്ചുള്ള അജ്ഞതയിൽനിന്നും – ഒഴിവാക്കുയും ചെയ്യാമായിരുന്നു. രണ്ടാമത്, ജനാപവാദം കെട്ടടങ്ങിക്കഴിഞ്ഞിട്ടും അതുയർന്നുവന്ന കാരണം, അതായത്, അവളുടെ ശത്രുഭവനത്തിലെ താമസം, പിന്നെയും നിലനിന്നു. അത് തുടച്ചുനീക്കാനാവാത്ത വസ്തുതയായിരുന്നുവല്ലോ. അത് പിന്നീടും അവളുടെ മനസ്സിൽ ഭൂതകാലത്തെ ശബ്ദമുഖരിതവും ഭാവിയിലെ നിശ്ശബ്ദവുമായ കുശുകുശുക്കലിനു കാരണമായി, ശക്തിയോടുകൂടി നിലനിന്നു. പൗരജനങ്ങൾ അവളുടെ നിരപരാധിത്വത്തിനു തെളിവു വേണമെന്ന് ആവശ്യപ്പെട്ടു. അവർക്ക് കൊടുക്കാനുള്ള ഏറ്റവും നല്ല തെളിവ് അവരുടെ കണ്മുന്നിൽ വെച്ച് തന്റെ ദേഹവും ആത്മാവും, രണ്ടും, നാമാവശേഷമാക്കുകയാണ്. ഭവഭൂതിയുടെ സീത വികാരമാത്രജീവിയാകയാലും ചിന്താശീലയല്ലായ്കയാലും, കാളിദാസന്റെ സീതയുടെ അത്രത്തോളം ആത്മാഭിമാനത്തിന്റെ പരമകാഷ്ഠയിലെത്തിയില്ല. ആളുകളുടെ ആർപ്പുവിളികൾക്കുശേഷമുള്ള രാമന്റെ പ്രാർഥന കേട്ടപ്പോൾ അവൾ, മുമ്പ് തനിക്ക് നിഷേധിച്ചിരുന്ന രാമന്റെ മാറിടത്തിലേക്ക് ആത്മവിശ്വാസത്തോടെ കുതിച്ചു. (കൗളീനഭീതേന ഗൃഹാന്നിരസ്താ ന തേന വൈദേഹസുതാ മനസ്തഃ, *രഘുവംശം,* 14. 64. അപവാദഭീരുവായ അദ്ദേഹം വൈദേഹിയ ഗൃഹത്തിൽനിന്നല്ലാതെ മനസ്സിൽനിന്ന് നിഷ്കാസനം ചെയതിരുന്നില്ല.) രാമൻ രണ്ടാമതൊരു വിവാഹം കഴിച്ചില്ലെന്നു മാത്രമല്ല, പരിത്യക്തയായ സീതയുടെ തന്നെ കാഞ്ചനപ്രതിമ വെച്ചാണ് യാം ചെയ്തത്. (അനന്യജാനേഃ സൈവാസീദ് യസ്മാജ്ജായാ ഹിരണ്മയീ – *രഘുവംശം,* 15. 61. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ, പ്രാഗ്വംശത്തിലിരിക്കുമ്പോൾ വേറെ പത്നിയില്ലാത്ത ഭർത്താവിന് സ്വർണമയിയായ അവൾതന്നെയായിരുന്നു പത്നി.)

ചുരുക്കത്തിൽ, കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായത്തിൽ വിചാരിക്കുക, സ്നേഹിക്കുക, സഹിക്കുക, സ്വയം സമർപ്പിക്കുക എന്നിവയെല്ലാം എപ്പോഴും സ്ത്രീയുടെ ജീവിതത്തിന്റെ പാഠമാണ്. അവളുടെ ഏറ്റവും വലിയ മഹത്വം ഭർത്താവിന്റെ വിലയിരുത്തലും ഏറ്റവും വലിയ സന്തോഷം കുടുംബത്തിന്റെ സന്തോഷവുമാണ്. അബലയാണെങ്കിലു പുരുഷന്റെ യുക്തിവാദങ്ങളേക്കാൾ അവളുടെ നോട്ടത്തിന് ബലവും കണ്ണീരിനു ശക്തിയുമുണ്ട്. കണ്വശിഷ്യന്മാരുടെ കൂർത്തുമൂത്ത യുക്തിശരങ്ങൾ, ദുർവാസഃശാപംകൊണ്ട് ദുഷ്യന്തന്റെ ഓർമയക്കുമേൽ മൂടിയ കാർമേഘപടലത്തിൽ ഒരു വിള്ളൽ പോലും വീഴ്ത്തുന്നതിൽ പരാജയപ്പെട്ടപ്പോൾ, പ്രക്ഷുബ്ധമായ ആത്മാവിനെ പ്രതിഫലിപ്പിക്കുന്ന ശകുന്തളയുടെ കണ്ണീരോടുകൂടിയ ഒരൊറ്റ നോട്ടത്തിന് ആ മേഘപടലത്തെ തുളയ്ക്കാനും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ബോധത്തെ ഒട്ടൊന്നിളക്കാനും കഴിഞ്ഞു. നോക്കുക:

ഇതഃ പ്രത്യാദേശാത് സ്വജനമനുഗന്തും വ്യവസിതാ
സ്ഥിതാ തിഷ്ഠേത്യുച്ചൈർ വദതി ഗുരുശിഷ്യേ ഗുരുസമേ
പുനർദൃഷ്ടിം ബാഷ്പപ്രസരകലുഷാമർപ്പിതവതീ
മയി ക്രൂരേ യത്തത് വിഷമിവ ശല്യം ദഹതി മാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6.9. ഇവിടനിന്ന് തള്ളിപ്പറഞ്ഞപ്പോൾ സ്വജനങ്ങളുടെ പിന്നാലെ പുറപ്പെടുകയും നിൽക്കവിടെ എന്ന് ഗുരുകല്പനായ ഗുരുശിഷ്യൻ പറഞ്ഞതിൽ നിൽക്കയും ചെയ്തപ്പോൾ ക്രൂരനായ എന്റെ നേർക്ക് കണ്ണീരൊഴുകി കലങ്ങിയ ഒരു നോട്ടമയയ്ക്കുകയുണ്ടായല്ലോ, അത് ഒരു നഞ്ഞമ്പ് തറച്ചതുപോലെ എന്നെ നീറ്റുന്നു.) ഇതുപോല നിരപരാധിത്വത്തിന്റെ ആന്തരികബോധത്തിൽനിന്നുമിന്നുന്ന സീതയുടെ ഒരൊറ്റ നോട്ടം ജനങ്ങളുടെ അപവാദകലുഷമായ നാക്കുകളെ നിശ്ശബ്ദങ്ങളാക്കുകയും അവരുടെ തല നാണംകൊണ്ട് കുനിപ്പിക്കുകയും ചെയ്തു. നോക്കുക:

ജനാസ്തദാലോകപഥാത് പ്രതിസംഹതചക്ഷുഷഃ

തസ്ഥുസ്തേവാങ്മുഖാഃ സർവേ ഫലിതാ ഇവ ശാലയഃ.

(*രഘുവംശം*, 15. 78. ആ ആളുകളെല്ലാം, അവളെ കാണുന്ന വഴിയിൽനിന്നു കൺ പിന്തിരിച്ചിട്ട്, വിളഞ്ഞ നെല്ലുകളെന്നപോലെ തല കുനിച്ചുനിന്നു.)

കാളിദാസന്റെ നായകന്മാർ ഒന്നിലധികം ഭാര്യമാരുള്ളവരാണ്. പക്ഷേ, ഇതിൽനിന്ന് അദ്ദേഹം ഏകപത്നീവ്രതത്തിന് വലിയ പ്രാധാന്യം കല്പിച്ചിരുന്നില്ലെന്ന നിഗമനത്തിലെത്തുന്നത് ശരിയല്ല. *മേഘസന്ദേശ*ത്തിലെ യക്ഷനും *രഘുവംശ*ത്തിലെ അജനും രാമനും തികഞ്ഞ ഏകപത്നീവ്രതക്കാരാണ്. കാളിദാസൻ അവരുടെ ചാരിത്രശുദ്ധിയെയും ദാമ്പത്യജീവിതത്തിന്റെ തീവ്രതയെയും പറ്റി ആസ്വാദ്യതയോടെ ദീർഘമായി വിവരിച്ചിട്ടുണ്ട്. അവരുടെ ഭാര്യമാരോടുള്ള – അവർ ജീവിക്കുന്നവരോ മരിച്ചവരോ, അകലെ കഴിയുന്നവരോ ആകട്ടെ – സ്നേഹവായ്പ്പിനെ പ്രശംസാപൂർവം വർണിക്കുന്നത് ഇക്കാര്യത്തിൽ അദ്ദേഹത്തിന്റെ മനോഭാവം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. എന്നാൽ കാളിദാസന്റെ കാലത്ത് നിലവിലുള്ള സാഹചര്യത്തിൽ രാജാക്കന്മാരും പ്രഭുക്കന്മാരും ധനികരായ വ്യാപാരികളും മറ്റും ബഹുവല്ലഭന്മാരായിരുന്നതുകൊണ്ടാവാം, അദ്ദേഹത്തിന്റെ ചില നായകന്മാർ ഒന്നിലധികം ഭാര്യമാരുള്ളവരോ സുന്ദരികളെ കാണുമ്പോൾ കമ്പം മൂത്ത് അവരുമായി ഇടപെടുകയോ ഒക്കെ ചെയ്യുന്നവരായി കാണുന്നത് എന്നു വിചാരിക്കാം. ദുഷ്യന്തനും അഗ്നിമിത്രനും പുരൂരവസ്സിനുമൊക്കെ ഈ ദൗർബല്യമുണ്ടെങ്കിലും അവർക്ക് യഥാക്രമം ശകുന്തളയോടും മാളവികയോടും ഉർവശിയോടുമുള്ള പ്രേമം തീവ്രവും വിശുദ്ധവുമായിത്തന്നെയാണ് അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ളത് എന്നത് ശ്രദ്ധേയമാണ്. കാളിദാസൻ രാജാവിന്റെ സദസ്യനായിരുന്നുവെന്നതും അദ്ദേഹത്തിന്റെ നാടകങ്ങൾ പൊതുവിൽ രാജസദസ്സുകളിലാണ് അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ളത് എന്നതും അത്തരം സദസ്സുകളുടെ അഭിരുചിയെ അദ്ദേഹം മാനിച്ചിരിക്കാമെന്നതും ചിലപ്പോൾ ഇതിനു കാരണമാവാം. ഒരു താരതമ്യം നടത്തുകയാണെങ്കിൽ ഭവഭൂതിക്ക് ഈ പ്രശ്നമുണ്ടാരുന്നില്ല. അദ്ദേഹം രാജസദസ്യനായിരുന്നില്ലല്ലോ. അദ്ദേഹം തന്റെ ആദർശങ്ങളിൽ ഒരു വിട്ടുവീഴ്ച്ചയും ചെയ്തിരുന്നില്ലല്ലോ.

വർണനം

പ്രകൃതി

കാളിദാസകൃതികൾ ആധുനികർക്കും കൂടുതൽ അഭിമതമാവാൻ അവരിലെ പ്രകൃതിയോടുള്ള മനോഭാവംകൂടി കാരണമായിട്ടുണ്ടെന്നു തോന്നുന്നു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ അഗാധമായ പ്രകൃതിസ്നേഹം സംഭവവിവരണങ്ങൾക്കിടയിൽ വരുന്ന ഋതുക്കളുടെയും മറ്റു പ്രകൃതിപ്രതിഭാസങ്ങളുടെയും വിവരണങ്ങളിൽ പ്രകടമാണ്. എന്നാൽ *ഋതുസംഹാരം* മുതൽ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* വരെയുള്ള കൃതികൾ ക്രമപ്രകാരം വായിക്കുമ്പോൾ കവി പ്രകൃതിയെ കാണുകയും ചിത്രീകരിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന രീതിയിൽ ക്രമേണ വരുന്ന മാറ്റം നമ്മുടെ ശ്രദ്ധയിൽ പെടാതിരിക്കില്ല. *മഹാഭാരത*ത്തിലും *രാമായണ*ത്തിലും വരുന്ന പ്രകൃതിവർണനങ്ങൾ, പൊതുവിൽ പറഞ്ഞാൽ, വൃക്ഷലതാദികളുടെയും പക്ഷിമൃഗാദികളുടെയും നീണ്ട നീണ്ട പട്ടികകളാണ്. കാളിദാസൻ ആദ്യകാലകൃതിയായ *ഋതുസംഹാര*ത്തിൽപ്പോലും അതിൽനിന്നും എത്രയോ മുമ്പോട്ടു പോകുന്നു. ഇവിടെ അദ്ദേഹം പ്രകൃതിയുടെ വർണാഭമായ വശങ്ങളിൽ രമിക്കുകയും അവയുടെ തൂലികാചിത്രങ്ങൾ വരയ്ക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. ഈ തൂലികാചിത്രങ്ങൾക്കൊപ്പം പ്രകൃതി മനുഷ്യരിലും തിര്യക്കുകളിലും, വിശേഷിച്ച് കാമിനീകാമുകന്മാരിൽ വരുത്തുന്ന ഭാവ–ചിന്താപരിവർത്തനങ്ങൾ ഒപ്പിയെടുക്കുന്നതു കാണാം. സചേതനങ്ങളായ സ്ത്രീപുരുഷന്മാരിലും പക്ഷിമൃഗാദികളിലും മാത്രമല്ല, അചേതനങ്ങളായ വൃക്ഷലതാദികളിലും പൂക്കളിലും പുഴകളിലും മലകളിലും കാടുകളിലും പൊയ്കകളിലും പ്രകൃതി വികാരമാറ്റങ്ങൾ വരുത്തുന്നുവെന്ന സവിശേഷത *ഋതുസംഹാരം*പോലുള്ള ആദ്യവാങ്മയങ്ങളിൽ കാണുന്നില്ല.

കളിദാസന്റെ പിൽക്കാലകൃതികൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്ന പ്രകൃതിപ്രതിഭാസങ്ങളുടെ കാവ്യാത്മകവ്യാഖ്യാനങ്ങളിൽ ചില നിരൂപകന്മാർ ഉപനിഷത്തുകളുടെ സ്വാധീനം കാണുന്നു.

മാമാകാശപ്രണിഹിതഭുജം നിർദയാശ്ലേഷഹേതോർ–
ലബ്ധായാസ്തേ കഥമപി മയാ സ്വപ്നസന്ദർശനേഷു
പശ്യന്തീനാം ന ഖലു ബഹുശോ ന സ്ഥലീദേവതാനാം
മുക്താസ്ഥൂലാസ്തരുകിസലയേഷ്വശ്രുലേശാഃ പതന്തി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 46. വല്ലപ്പോഴുമുണ്ടാകുന്ന സ്വപ്നക്കാഴ്ച്ചകളിൽ എന്റെ കൈയിൽ കിട്ടിയ നിന്നെ ഇറുകെപ്പുൽകാൻവേണ്ടി ആകാശത്തിലേക്ക് കൈയും നീട്ടിക്കിടക്കുന്ന എന്നെ നോക്കിക്കാണുന്ന വനദേവതമാരുടെ മുത്തുമണിയോളം പോന്ന കണ്ണുനീർത്തുള്ളികൾ വൃക്ഷങ്ങളുടെ തളിരുകളിൽ ഇറ്റുവീഴാതിരിക്കുന്നില്ല.) എന്നും

ക്ഷൗമം കേനചിദിന്ദുപാണ്ഡു തരുണാ മംഗല്യമാവിഷ്കൃതം,
നിഷ്ഠ്യൂതശ്ചരണോപയോഗസുഭഗോ ലാക്ഷാരസഃ കേനചിത്,
അന്യേഭ്യോ വനദേവതാകരതലൈരാപർവഭാഗോത്ഥിതൈർ–
ദത്താന്യാഭരണാനി തത്കിസലയോദ്ഭേദപ്രതിദ്വന്ദിഭിഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 5. ഈ മരം അമ്പിളിയെപ്പോലെ വെളുത്ത ഈ കല്യാണപ്പുടവ കാട്ടിത്തന്നു; മറ്റൊന്ന് കാലടികളിൽ തേക്കാൻ തക്ക ഈ ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറു ചുരത്തിത്തന്നു; മറ്റു ചില തിൽനിന്ന് അവയുടെ തളിർപ്പൊടിപ്പൂക്കളെന്നവണ്ണം ഏപ്പുവരെ വെളിപ്പെട്ട വനദേവതക്കൈപ്പടങ്ങൾ ഈ ആഭരണങ്ങളും തന്നു.) എന്നും മറ്റുമുള്ള ശ്ലോകങ്ങളിൽ മരങ്ങളിലും ചെടികളിലുമെല്ലാം വനദേവതമാർ കുടികൊള്ളുന്നുവെന്ന ഉപനിഷത്സങ്കല്പമാണ് കവി ആവിഷ്കരിച്ചതെന്ന് അവർ നിരീക്ഷിക്കുന്നു.

ത്വം രക്ഷസാ ഭീരു, യതോപനീതാ
തം മാർഗമേതാഃ കൃപയാ ലതാ മേ
അദർശയൻ വക്തുമശക്നുവത്യഃ
ശാഖാഭിരാവർജിതപല്ലവാഭിഃ.
മൃഗ്യശ്ച ദർഭാങ്കുരനിർവ്യപേക്ഷാ-
സ്തവാഗതിജ്ഞം സമബോധയൻ മാം
വ്യാപാരയന്ത്യോ ദിശി ദക്ഷിണസ്യാ-
മുത്പക്ഷ്മരാജീനി വിലോചനാനി.

(*രഘുവംശം*, 13. 24-25.. ഭയശീലേ, നിന്നെ രാക്ഷസൻ കൊണ്ടുപോയ വഴിയെ, ഈ വള്ളികൾ പറഞ്ഞുതരാൻ കഴിവില്ലാതെ, തളിരുകൾ താഴ്ത്തിയ ചില്ലകളെക്കൊണ്ട് എനിക്ക് കനിഞ്ഞ് കാട്ടിത്തന്നു. പേടമാനുകളും ദർഭക്കൂമ്പുകളെ തിരിഞ്ഞുനോക്കാതെ ഉയർ ഇമരോമങ്ങളെ ഉയർത്തിയ കണ്ണുകളെ തെക്കേ ദിക്കിലേക്ക് തിരിച്ചുകൊണ്ട്, നിന്റെ ഗതിയറിയാതിരുന്ന എനിക്ക് മനസ്സിലാക്കിത്തന്നു.) എന്നിവിടത്തെപ്പോലെ, വൃക്ഷലതാദികൾ മനുഷ്യരെപ്പോലെയും പക്ഷിമൃഗാദികളെപ്പോലെയും മനുഷ്യവർഗത്തിന്റെ സന്തോഷസന്താപങ്ങളിൽ സന്തോഷിക്കുകയും സഹതപിക്കുകയും ചെയ്യുന്നവരാണെന്ന് കളിദാസൻ കാട്ടിത്തന്നു.

അയോധ്യയെ ശക്തവും അഭിവൃദ്ധികരവുമായൊരു സാമ്രാജ്യമായി വികസിപ്പിക്കുകയും സൂര്യവംശം തന്റെ പേരിൽ അറിയപ്പെടുമാറ് അത്ര വിശ്രുതനാവുകയും ചെയ്ത രഘുവിന്റെ ജനനസമയത്ത് പ്രകൃതി ആഹ്ലാദം പ്രകടിപ്പിച്ചതെങ്ങനെയെന്നു നോക്കുക:

ദിശഃ പ്രസേദുർ,മരുതോ വവുഃ സുഖാഃ,
പ്രദക്ഷിണാർച്ചിർഹവിരഗ്നിരാദദേ;
ബഭൂവ സർവം സുഖശംസി തത്ക്ഷണം;
ഭവോ ഹി ലോകാഭ്യുദയായ താദൃശാം.

(*രഘുവംശം*, 3. 14. ദിക്കുകൾ തെളിഞ്ഞു, കാറ്റ് സുഖമായിഅഗ്നി വലംവെക്കുന്ന ജ്വാലകളുമായി ഹവിസ്സിനെ കൈക്കൊണ്ടു; ആ സമയത്ത് ഏതും മംഗളത്തെ സൂചിപ്പിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നു; അങ്ങനെയുള്ളവരുടെ പിറവി ലോകാഭ്യുദയത്തിനായിരിക്കുമല്ലോ.)

ഇതിൽനിന്നെല്ലാം വ്യക്തമാകുന്നത്, കാളിദാസന്റെ മതത്തിൽ പ്രകൃതി ഉദാസീനമോ അചേതനമോ അല്ല; സഹാനുഭൂതിയും സംവേദനക്ഷമതയുമുള്ളതാണ്; അത് മനുഷ്യരുടെ സന്തോഷത്തിലും സന്താപത്തിലും പങ്കു കൊള്ളുന്നു. വസന്തകാലം പക്ഷികളുടെയും മൃഗങ്ങളുടെയും സ്ത്രീപുരുഷന്മാരിൽ മാത്രമല്ല, സസ്യലോകത്തെ മരങ്ങളിലും വള്ളികളിലും പോലും പരസ്പരാകർഷണത്തെ ഉദ്ദീപിപ്പിക്കുന്നുവെന്നുവരെ കവി പോകുന്നു. നോക്കുക:

പര്യാപ്തപുഷ്പസ്തബകസ്തനാഭ്യഃ
സ്ഫുരത്പ്രവാളോഷ്ഠമനോഹരാഭ്യഃ
ലതാവധൂഭ്യസ്തരവോപ്യവാപുർ-
വിനമ്രശാഖാഭുജബന്ധനാനി.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 39. മുറ്റിയ പൂങ്കുലകളാകുന്ന മുലകളോടുകൂടിയവരും വിറയ്ക്കുന്ന തളിർച്ചുണ്ടുകൾകൊണ്ട് മനോജ്ഞകളായ വള്ളിപ്പെൺകൊടികളിൽനിന്ന് വൃക്ഷങ്ങളും ഉലഞ്ഞ ചില്ലകളെക്കൊണ്ടുള്ള ആലിംഗനമനുഭവിച്ചു.)

കാളിദാസകൃതികളിൽനിന്ന് അക്കാലത്തെ ജനങ്ങൾ പൂക്കളെ നല്ലപോലെ ഇഷ്ടപ്പെട്ടിരുന്നുവെന്ന് വ്യക്തമാണ്. നഗരങ്ങൾക്കു പുറത്ത് ക്രീഡാവനങ്ങളും ആരാമങ്ങളും ധാരാളമുണ്ടായിരുന്നു. ചെറുപ്പക്കാരികൾ അവയിൽനിന്ന് പൂക്കൾ പറിച്ച് ആവശ്യക്കാർക്കു വിറ്റ് ഉപജീവനം കഴിച്ചുപോന്നു. അളകയിലെ നാരിമാരുടെ ഭാവനാപരമായ ഈ വർണനം അക്കാലത്തെ നഗരവനിതമാരുടെ പ്രസാധനസൗന്ദര്യവും അതിൽ പലതരം പൂക്കൾക്കുള്ള സ്ഥാനവും വെളിപ്പെടുത്തുന്നു:

ഹസ്തേ ലീലീകമലമളകേ ബാലകുന്ദാനുവിദ്ധം
നീതാ ലോധ്രപ്രസവരജസാ പാണ്ഡുതാമാനനേ ശ്രീഃ
ചൂഡാപാശേ നവകുരവകം ചാരു കർണേ ശിരീഷം
സീമന്തേ ച ത്വദുപഗമജം യത്ര നീപം വധൂനാം.

(*മേഘദൂതം*, 2. 2. അവിടെ സ്ത്രീകൾക്ക് കൈയിൽ കളിത്താമരപ്പൂവുണ്ട്, കുറുനിരകൾ ഇളംമുല്ലപ്പൂ കൊരുത്തതാണ്, മുഖകാന്തി പാച്ചോറ്റിപ്പൂമ്പൊടികൊണ്ട് വെണ്മ ചേർത്തതാണ്, വാർകുഴലിൽ പുതിയ ചെങ്കുറുഞ്ഞിപ്പൂവുണ്ട്. ചെവിയിൽ നല്ല നെന്മേനിവാകപ്പൂവുണ്ട്, സീമന്തത്തിൽ താങ്കളുടെ സമാഗമത്തിലുണ്ടാവുന്ന കടമ്പിൻപൂവുമുണ്ട്.) ശരീരാലങ്കാരങ്ങൾക്ക് അത്തരം പൂക്കളിഷ്ടപ്പെടുന്നതിൽനിന്ന് അവരുടെ കൊട്ടാരങ്ങൾ എല്ലായ്പ്പോഴും പുഷ്പസു

രഭികളാണെന്ന് കാളിദാസൻ പറഞ്ഞതിൽ അദ്ഭുതപ്പെടേണ്ടതില്ല.

ഏതു ഭൂപ്രദേശത്തിന്റെയും അവിഭാജ്യമായ സവിശേഷതകൾ ഒറ്റ നോട്ടത്തിൽ ഒപ്പിയെടുക്കാനുള്ള സൂക്ഷ്മവും വിമർശാത്മകവും ആസ്വാദനപരവുമായ കണ്ണ് കാളിദാസനുണ്ട്. മഹർഷിമാരുടെ തപോവനങ്ങളുടെയും വനങ്ങളിലെ മൃഗയാപ്രദേശങ്ങളുടെയും പർവതങ്ങളുടെ ഉന്നതശൃംഗങ്ങളുടെയും രാജകീയത്താവളങ്ങളുടെ വിപുലമായ പരിസരങ്ങളുടെയും ദർശനത്തിൽ ഒരുപോലെ അഭിരമിക്കുന്നതാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മനസ്സ്. കാളിദാസൻ തന്റെ ആകർഷകമായ തൂലികകൊണ്ട് രചിച്ച ഇവയുടെയും ഇതരദൃശ്യങ്ങളുടെയും ചിത്രങ്ങൾ സാങ്കേതികമോ വാർപ്പുമാതൃകയിലുള്ളതോ ആയ പ്രകൃതിവർണനങ്ങളോ പഴയ മാതൃകകളുടെ കേവലാനുകരണങ്ങളോ അല്ല. പിന്നെയോ? അപൂർവസുന്ദരവും നിത്യനൂതനവുമാകുന്നു. കവിയുടെ കണ്ണ് എപ്പോഴും തന്റെ വർണ്യവസ്തുവിലാണെന്നും അദ്ദേഹം ഏതു വസ്തുവും താൻ തന്നെയാണ് നേരിട്ടു നിരീക്ഷിക്കുന്നതെന്നും താൻ നിരീക്ഷിച്ചത് താൻ നിരീക്ഷിച്ചത് ശ്രദ്ധാപൂർവം രേഖപ്പെടുത്തുകയാണദ്ദേഹമെന്നും നമുക്ക് തോന്നാതിരിക്കുകയില്ല. പ്രകൃതിയുടെ അത്തരം നാനാവശങ്ങളെപ്പറ്റി അത്തരം പ്രത്യക്ഷജ്ഞാനമോ വിശ്വാസമാംവിധമുള്ള വർണനമോ കാളിദാസകൃതികളിലല്ലാതെ മറ്റെവിടെയും കാണുകയില്ല. അദ്ദേഹം വർണിക്കുന്ന ലോകത്തിനു പകരുന്ന ഭാവനയുടെയും ഭാവങ്ങളുടെയും സജീവസ്പർശം പലപ്പോഴും അതിനെ രൂപാന്തരപ്പെടുത്തുകയും ഉയർത്തുകയും മഹത്വവത്കരിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. ഒരിക്കലും അതിനെ തെറ്റിദ്ധരിപ്പിക്കുമാറ് അവതരിപ്പിക്കുകയോ വക്രീകരിക്കുകയോ ചെയ്യുന്നില്ല.

ഇതുവരെ പറഞ്ഞ കാളിദാസന്റെ പ്രകൃതിവർണനം അദ്ദേഹം നേരിട്ടു കണ്ടതോ അദ്ദേഹത്തിന്റെ അനുഭവസീമയിൽപെട്ടതോ ആയ വസ്തുക്കളെയോ സംഭവങ്ങളെയോ കുറിച്ചാണ്. അവയുടെ സൗന്ദര്യം വർധിപ്പിക്കനായി ചിലപ്പോൾ അദ്ദേഹം ഭാവനയുടെ മഴവിൽവിതാനം വിരിച്ചിട്ടുണ്ടാവാം. പക്ഷേ നമ്മെ ഏറ്റവുമധികം വിസ്മയിപ്പിക്കുന്നത്, ഇന്നത്തെ കണ്ടുപിടുത്തങ്ങളില്ലാതിരുന്ന അക്കാലത്ത് സ്വന്തം കണ്ണുകൾകൊണ്ട് ഒരിക്കലും കാണാൻ കഴിയാതിരുന്ന വസ്തുക്കളെ അദ്ഭുതകരമായ രൂപങ്ങളിലും നിറങ്ങളിലും അദ്ദേഹം വർണിക്കുന്നുവെന്നതാണ്. കാളിദാസൻ എപ്പോഴെങ്കിലും ആകാശവിമാനത്തിലോ വളരെ വേഗമുള്ള കാറുകളിലോ സഞ്ചരിച്ചിട്ടില്ലെന്നു തീർച്ചയാണ്. എന്നാൽ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ഒന്നാമത്തെയും ഏഴാമത്തെയും അങ്കങ്ങളിൽ വിവരിച്ച ദുഷ്യന്തന്റെ അനു

ഭവങ്ങൾ മോട്ടോർകാറുകളിലോ വിമാനത്തിലോ സഞ്ചരിക്കുന്നവരുടെ അനുഭവങ്ങൾക്കു സമാനമത്രേ.

യദാലോകേ സൂക്ഷ്മം വ്രജതി സഹസാ തദ് വിപുലതാം,
യദർധേ വിച്ഛിന്നം ഭവതി കൃതസന്ധാനമിവ തത്,
പ്രകൃത്യാ യദ് വക്രം തദപി സമരേഖം നയനയോർ,–
ന മേ ദൂരേ കിഞ്ചിത് ക്ഷണമപി ന പാർശ്വേ രഥജവാത്.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 9. കാഴ്ചയിൽ ചെറുതായിരുന്നതെല്ലാം പെട്ടെന്നു വലുതായിവരുന്നു, ഇടയ്ക്കു മുറിവുള്ളതെല്ലാം തമ്മിൽ ഏച്ചതുപോലായിത്തീരുന്നു, സ്വതവേ വളഞ്ഞിരുക്കുന്നതെല്ലാം കണ്ണിനു നേർവരയിലായിത്തീരുന്നു, തേർവേഗത്താൽ ഒന്നും എനിക്ക് ക്ഷണനേരം പോലും അടുത്തല്ല, അകലത്തുമല്ല.) എന്നും

ശൈലാനാമവരോഹതീവ ശിഖരാദുന്മജ്ജതാം മേദിനീ,
പർണസ്വാഭ്യന്തരലീനതാം വിജഹതി സ്കന്ധോദയാത് പാദപാഃ,
സന്താനം തനുഭാവനഷ്ടസലിലാ വ്യക്തം വ്രജന്ത്യാപഗാഃ,
കേനാപ്യുത്ക്ഷിപതേവ മർത്യഭുവനം മത്പാർശ്വമാനീയതേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 8. നിവർന്നുവരുന്ന പർവതങ്ങളുടെ കൊടുമുടിയിൽനിന്ന് ഭൂമി ഇറങ്ങുമ്പോലെ തോന്നുന്നു; മരങ്ങൾ തടി–കൊമ്പുകൾ കാണായി ഇലപ്പടപ്പാർന്ന പുതപ്പ് നീക്കുമ്പോലെ തോന്നുന്നു; നേർത്തുനേർത്തു വെള്ളമില്ലാതായിരുന്ന പുഴകൾ തെളിഞ്ഞ നീരൊഴുക്കു പൂണുമ്പോലെ തോന്നുന്നു; ആരോ ഒരാൾ മനുഷ്യലോകത്തെ പൊങ്ങിച്ച് എന്റെ അരികിലെത്തിക്കുമ്പോലെ തോന്നുന്നു.) എന്നുമുള്ള ശ്ലോകങ്ങൾ നോക്കുക. തെക്ക് രാമഗിരി മുതൽ വടക്ക് അളക വരെയുള്ള പുഴകളുടെയും മലകളുടെയും തടാകങ്ങളുടെയും കാടുകളുടെയും നഗരങ്ങളുടെയും ഗ്രാമങ്ങളുടെയും ദൃശ്യങ്ങൾ *മേഘസന്ദേശ*ത്തിന്റെ പൂർവഭാഗത്തു കാണാം. മേഘം ഉയർന്നും താഴ്ന്നും സഞ്ചരിക്കുമ്പോൾ കാണുന്നതായിട്ടാണ് അവ കാവ്യത്തിൽ വർണിക്കപ്പെടുന്നത്. കാളിദാസഭാവനയുടെ ഉദാത്തതയെയാണ് ഇതെല്ലാം കാണിക്കുന്നത്.

പാർവതീവർണനം

*കുമാരസംഭവ*ത്തിൽ പാർവതിയെ മൂന്നു സന്ദർഭത്തിലെങ്കിലും സവിസ്തരം വർണിക്കുന്നുണ്ട്. കുമാരിയായ പാർവതിയെ വർണിക്കുന്നതാണ് ആദ്യത്തേത്.

ദിനേ ദിനേ സാ പരിവർധമാനാ
ലബ്ധോദയാ ചാന്ദ്രമസീവ രേഖാ
പുപോഷ ലാവണ്യമയാൻ വിശേഷാത്
ജ്യോത്സ്നാന്തരാണീവ കലാന്തരാണി.

താം പാർവതീത്യാഭിജനേന നാമ്നാ
ബന്ധുപ്രിയാം ബന്ധുജനോ ജുഹാവ;
ഉ മേതി മാത്രാ തപസോ നിഷിദ്ധാ
പശ്ചാദുമാഖ്യാം സുമുഖീ ജഗാമ.
മഹീഭൃതഃ പുത്രവതോപി ദൃഷ്ടി–
സ്തസ്മിന്നപത്യേ ന ജഗാമ തൃപ്തിം;
അനന്തപുഷ്പസ്യ മധോർഹി ചൂതേ
ദ്വിരേഫമാലാ സവിശേഷസംഗാ.
പ്രഭാമഹത്യാ ശിഖയേവ ദീപ,–
സ്ത്രിമാർഗയേവ ത്രിദിവസ്യ മാർഗഃ,
സംസ്കാരവത്യേവ ഗിരാ മനീഷീ
തയാ സ പൂതശ്ച വിഭൂഷിതശ്ച.
മന്ദാകിനീസൈകതവേദികാസു
സാ കന്ദുകൈഃ കൃത്രിമപുത്രകൈശ്ച
രേമേ മുഹുർമധ്യഗതാ സഖീനാം
ക്രീഡാരസാന്നിർവിശതീവ ബാല്യം.
താം ഹംസമാലാ ശരദീവ ഗംഗാം
മഹൗഷധിം നക്തമിവാത്മഭാസഃ,
സ്ഥിരോപദേശാമുപദേശകാലേ
പ്രപേദിരേ പ്രാക്തനജന്മവിദ്യാ.
അസംഭൃതം മണ്ഡനമംഗയഷ്ടേ,–
രനാസവാഖ്യം കരണം മദസ്യ,
കാമസ്യ പുഷ്പവ്യതിരിക്തമസ്ത്രം
ബാല്യാത് പരം സാഥ വയഃ പ്രപേദേ.
ഉന്മീലിതം തൂലികയേവ ചിത്രം,
സൂര്യാംശുഭിർഭിന്നമിവാരവിന്ദം,
ബഭൂവ തസ്യാശ്ചതുരശ്രശോഭി
വപുർവിഭക്തം നവയൗവനേന.
അഭ്യുന്നതാംഗുഷ്ഠനഖപ്രഭാഭിർ–
നിക്ഷേപണാദ് രാഗമിവോദ്ഗിരന്തൗ
ആജഹതുസ്തച്ചരണൗ പൃഥിവ്യാം
സ്ഥലാരവിന്ദശ്രിയമവ്യവസ്ഥാം.
സാ രാജഹംസൈരിവ സന്നതാംസാ
ഗതേഷു ലീലാഞ്ചിതവിക്രമേഷു
വ്യനീയത പ്രത്യുപദേശലുബ്ധൈ–
രാദിദിത്സുഭിർനൂപുരശിഞ്ജിതാനി.

വൃത്താനുപൂർവേ ച ന ചാതിദീർഘേ
ജംഘേ ശുഭേ സൃഷ്ടവതസ്തദീയേ
ശേഷാംഗനിർമാണവിധൗ വിധാതുർ–
ലാവണ്യമുത്പത്തുമിവാസ യത്നഃ.
നാഗേന്ദ്രഹസ്താസ്ത്വചി കർക്കശത്വാ,–
ദേകാന്തശൈത്യാത് കദളീവിശേഷാഃ
ലബ്ധ്വാപി ലോകേ പരിണാഹി രൂപം
ജാതാസ്തദൂർവോരുപമാനാഹ്യാഃ.
ഏതാവതാ നന്വനുമേയശോഭി
കാഞ്ചീഗുണസ്ഥാനമനിന്ദിതായാഃ
ആരോപിതം യദ് ഗിരിശേന പശ്ചാ–
ദനന്യനാരീകമനീയമങ്കം.
തസ്യാഃ പ്രവിഷ്ടാ നതനാഭിരന്ധ്രം
രരാജ തന്വീ നവരോമരാജിഃ
നീവീമതിക്രമ്യ സിതേതരസ്യ
തന്മേഖലാമധ്യമണേരിവാർച്ചിഃ.
മധ്യേന സാ വേദിവിലഗ്നമധ്യാ
വലിത്രയം ചാരു ബഭാര ബാലാ
ആരോഹണാർഥം നവയൗവനേന
കാമസ്യ സോപാനമിവ പ്രയുക്തം.
അന്യോന്യമുത്പീഡയദുത്പലാക്ഷ്യാഃ
സ്തനദ്വയം പാണ്ഡു തഥാ പ്രവൃദ്ധം
മധ്യേ യഥാ ശ്യാമമുഖസ്യ തസ്യ
മൃണാളസൂത്രാന്തരമപ്യലഭ്യം.
ശിരീഷമാലാധികസൗകുമാര്യൗ
ബാഹൂ തദീയാവിതി മേ വിതർക്കഃ,
പരാജിതേനാപി കൃതൗ ഹരസ്യ
യൗ കണ്ഠപാശൗ മകരധ്വജേന.
കണ്ഠസ്യ തസ്യാഃ സ്തനബന്ധുരസ്യ
മുക്താകലാപസ്യ ച നിസ്തലസ്യ
അന്യോന്യശോഭാജനനാദ് ബഭൂവ
സാധാരണോ ഭൂഷണഭൂഷ്യഭാവഃ.
ചന്ദ്രം തതാ പദ്മഗുണാൻ ന ഭുംക്തേ,
പദ്മാശ്രിതാ ചാന്ദ്രമസീമഭിഖ്യാം;
ഉമാമുഖം തു പ്രതിപദ്യ ലോലാ
ദ്വിസംശ്രയാം പ്രീതിമവാപ ലക്ഷ്മീഃ.

പുഷ്പം പ്രവാളോപഹിതം യദി സ്യാ,–
മുക്താഫലം വാ സ്ഫുടവിദ്രുമസ്ഥം,
തതോനുകുര്യാദ് വിശദസ്യ തസ്യാ–
സ്താമ്രോഷ്ഠപര്യസ്തരുചഃ സ്മിതസ്യ.
സ്വരേണ തസ്യാമമൃതസ്രുതേവ
സഞ്ജല്പിതായാമഭിജാതവാചി
അപ്യന്യപുഷ്ടാ പ്രതികൂലശബ്ദാ
ശ്രോതുർവിതന്ത്രീരിവ താഡ്യമാനാ.
പ്രവാതനീലോത്പലനിർവിശേഷ–
മധീരവിപ്രേക്ഷിതമായതാക്ഷ്യാഃ
തയാ ഗൃഹീതം നു മൃഗാംഗനാഭ്യ,–
സ്തതോ ഗൃഹീതം നു മൃഗാംഗനാഭിഃ?
തസ്യാഃ ശലാകാഞ്ജനനിർമിതേവ
കാന്തിർഭ്രുവോരാനതരേഖയോർയാ
താം വീക്ഷ്യ ലീലാചതുരാമനംഗഃ,
സ്വചാപസൗന്ദര്യമദം മുമോച.
ലജ്ജാ തിരശ്ചാം യദി ചേതസി സ്യാ–
ദസംശയം പർവതരാജപുത്ര്യാഃ
തം കേശപാശം പ്രസമീക്ഷ്യ കുര്യുർ–
വാലപ്രിയത്വം ശിഥിലം ചമര്യഃ.
സർവോപമാദ്രവ്യസമുച്ചയേന
യഥാപ്രദേശം വിനിവേശിതേന
സാ നിർമിതാ വിശ്വസൃജഃ പ്രയത്നാ–
ദേകത്ര സൗന്ദര്യദിദൃക്ഷയൈവ.

(*കുമാരസംഭവം*, 1. 27–49. വെളുത്ത പ്രതിപദത്തിൻനാൾ ഉദയം കൊണ്ട ചന്ദ്രന്റെ കലയെന്നപോലെ നാൾതോറും വളർന്നുവരുന്ന അവൾ – പൈതൽ – പുതുനിലാവോലുന്ന പുതുകലകളെ എന്ന പോലെ, ലാവണ്യാത്മകങ്ങളായ വൈശിഷ്യങ്ങളെ വളർത്തിക്കൊണ്ടിരുന്നു. ബന്ധുപ്രിയയായ അവളെ ബന്ധുക്കൾ 'പാർവതി' എന്ന വംശത്തെക്കുറിക്കുന്ന പേർകൊണ്ട് വിളിച്ചുപോന്നു; പിൽക്കാലത്ത് ആ സുമുഖി മാതാവിനാൽ 'അയ്യോ അരുതേ' എന്നു തപസ്സിൽനിന്നു തടയപ്പെട്ടതുകൊണ്ട് 'ഉമാ' – മലയാളത്തിൽ 'ഉമ' – എന്നൊരു പേരും നേടി. ഏറെ പുത്രന്മാരുള്ളവനെങ്കിലും ശൈലേശ്വരന്റെ കണ്ണ് ആ പൈതലിൽ തൃപ്തിയടയുകയുണ്ടായില്ല; അറ്റമറ്റ പൂക്കളോടുകൂടിയ വസന്തത്തിലെ വണ്ടിൻനിര മാമ്പൂവിൽ വിശേഷാൽ ഒരാസക്തിയുള്ളതാണല്ലോ. ഒളി മുഴുത്ത നാളത്താൽ വിളക്കെന്നപോലെയും ഗംഗ

യാൽ ആകാശമെന്നപോലെയും സംസ്കാരമുറ്റ വാക്കിനാൽ ബുദ്ധിമാനെന്നപോലെയും അവളാൽ അദ്ദേഹം പരിശുദ്ധനായി; അലങ്കൃതനുമായി. അവൾ ഗംഗയുടെ മണൽത്തിട്ടിലുണ്ടാക്കിയ പൂഴിത്തറകളിൽ സഖികളോടൊത്തിരുന്ന് ക്രീഡാകൗതുകം മൂലം ബാല്യം അനുവിച്ചുകൊള്ളുകയാണോ എന്നു തോന്നുംവണ്ണം, പന്തുകളെക്കൊണ്ടും പാവക്കുട്ടികളെക്കൊണ്ടും ഇടവിടാതെ രമിച്ചു. ശരൽക്കാലത്ത് ഗംഗയിൽ അരയന്നമെന്നപോലെയും രാത്രിസമയത്ത് മഹൗഷധിയിൽ അതിന്റെ വെളിച്ചമെന്നപോലെയും വിദ്യാഭ്യാസകാലത്ത് അഭ്യാസമുറച്ചുകിടക്കുന്ന – മേധാവിനിയായ – അവളിൽ മുജ്ജന്മത്തിലെ വിദ്യകൾ വന്നണഞ്ഞു. അനന്തരം അവൾ, തൂമെയ്യിന് അണിഞ്ഞൊരുക്കേണ്ടാത്ത അലങ്കാരവും ആസവമെന്നു പേരില്ലാത്ത മദസാധനവും കാമന് പൂവിന്നുപുറമെയുള്ള അസ്ത്രവുമായ ബാല്യത്തിനുശേഷമുള്ള പ്രായത്തെ പ്രാപിച്ചു. തൂലികകൊണ്ട് മിഴിവ് വരുത്തിയ ചിത്രംപോലെയും സൂര്യകിരണങ്ങൾ തട്ടി വിടർന്ന താമരപ്പൂപോലെയും പുതുയൗവനത്താൽ തെളിയിക്കപ്പെട്ട അവളുടെ ശരീരം വടിവൊത്തതായിച്ചമഞ്ഞു. നിവർന്ന പെരുവിരലുകളുടെ നഖപ്രകാശംകൊണ്ട് കാൽവെപ്പുകളിൽ ചുകപ്പ് പരത്തുന്നുവോ എന്ന് തോന്നുമാറുള്ള അവളുടെ ചരണങ്ങൾ നിലത്തു സഞ്ചരിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന നിലത്താമരകളുടെ ഭംഗി ഉളവാക്കി. അവളുടെ കാൽച്ചിലങ്കക്കിലുക്കങ്ങളെ പകരം ഉപദേശിച്ചുകിട്ടാൻ കൊതിക്കുന്ന രാജഹംസങ്ങളാൽ ചുമൽകുനിഞ്ഞ അവൾ അഴകും അന്തസ്സുമാർന്ന കാൽവെപ്പുകളോടുകൂടിയ നടത്തത്തിൽ പരിശീലിക്കപ്പെട്ടുവോ എന്നു തോന്നും. ഉരുണ്ടുവാർന്നവയും ഏറെ നീളമില്ലാത്തവയും ശുഭങ്ങളുമായ അവളുടെ കണങ്കാലുകളെ സൃഷ്ടിച്ചതിനു ശേഷം വിധാതാവിന്, ബാക്കി അംഗങ്ങളെ സൃഷ്ടിക്കുന്ന കാര്യത്തിൽ ലാവണ്യമുളവാക്കാൻ പണിപ്പെടേണ്ടിവന്നിരിക്കണം. ലോകദൃഷ്ടിയിൽ മുഴുപ്പ് കൂടിയ ആകൃതി കൈവന്നിട്ടും ഗജേന്ദ്രന്മാരുടെ തുമ്പിക്കൈകൾ തൊലിയുടെ പരുപരുപ്പു കൊണ്ടും മികച്ച വാഴകൾ മാറ്റമില്ലാത്ത തണുപ്പുകൊണ്ടും അവളുട തുടകൾക്ക് ഉപമാനങ്ങളാകുന്നതിൽനിന്ന് പുറന്തള്ളപ്പെട്ടുപോയി. ആ കുറ്റമറ്റവളുടെ അരഞ്ഞാണണിയുന്നേടം – നിതംബം – എത്രയ്ക്കഴകുറ്റതാണെന്ന് ഇതിൽനിന്നനുമാനിക്കാം. അത് പിന്നീട് ഗിരിശനാൽ മറ്റൊരു സ്ത്രീക്ക് കൊതിക്കാനേ വയ്യാത്ത സ്വന്തം മടിയിൽ എടുത്തുവെക്കപ്പെട്ടുവല്ലോ. കുഴിഞ്ഞ നാഭീരന്ധ്രത്തിൽ പ്രവേശിച്ചതും നേർത്തതുമായ അവളുടെ പുതുരോമാവലി, അവളുടെ അരഞ്ഞാണിന്റെ നടുക്കു കോർത്ത നീലരത്നത്തിന്റെ ഒരു കിരണം പുടവഞെറിയെ കടന്നുകയറിവന്നപോലെ ശോഭിച്ചു. വേദിപോലെ

പതിഞ്ഞ വയറോടുകൂടിയ ആ പെൺകിടാവ്, കാമന് എഴുന്നള്ളിയേറാൻ വേണ്ടി പുതുയൗവനം പടുത്തുവെച്ച പടവുകളോ എന്നു തോന്നുമാറുള്ള അഴകുറ്റ വലിത്രയത്തെ മധ്യത്തിൽ ധരിച്ചു. ഉത്പലലോചനയുടെ വെണ്മ പൂണ്ട സ്തനങ്ങൾ കണ്ണു കറുത്ത അവയുടെ നടുക്ക്, താമരനൂലിനുപലും പഴുതു കിട്ടാത്തവണ്ണം, തമ്മിൽത്തിക്കിപുളച്ചുവന്നു. അവളുടെ കൈകൾ നെന്മേനിവാകപ്പൂമാലയേക്കാൾ സൗകുമാര്യമുള്ളവയണെന്നത്രേ എന്റെ ഊഹം; താൻ തോറ്റുപോയിട്ടും അവ ഹരന്റെ കഴുത്തിൽ കയറാക്കിച്ചെട്ടപ്പെട്ടുവല്ലോ. സ്തനങ്ങൾ കൊഴുപ്പുകൂട്ടിയ അവളുടെ കണ്ഠത്തിനും വൃത്താകൃതിയുള്ള മുത്തുമാലയ്ക്കും, അവ പരസ്പരം അഴകിയറ്റിയതുകൊണ്ട്, ഭൂഷണഭൂഷ്യം എന്ന നില സാമാന്യമായിച്ചമഞ്ഞു. ചന്ദ്രനിൽ ചെല്ലുമ്പോൾ താമരയുടെ സുഗന്ധാദിഗുണങ്ങൾ അനുഭവിക്കുന്നില്ല; താമരയിലിരിക്കുമ്പോൾ ചന്ദ്രന്റെ ശോഭയു അനുഭവിക്കുന്നില്ല. രണ്ടുമനുഭവിക്കാൻ കൊതിച്ച ലക്ഷ്മി ഉമയുടെ മുഖത്തണഞ്ഞപ്പോഴാകട്ടെ, ആ രണ്ടിലുമുണ്ടാകുന്ന പ്രീതിയെ ഒന്നിച്ചനുഭവിച്ചു. പൂ തളിരിന്മേൽ വെക്കുകയോ മുത്തുമണി തെളിഞ്ഞ പവിഴത്തിന്മേലിരിക്കുകയോ ചെയ്താൽ, അപ്പോൾ ചെഞ്ചുണ്ടിൽ പരന്ന ശോഭയോടുകൂടിയ അവളുടെ തെളിപുഞ്ചിരിയോട് കിടപിടിച്ചേക്കും. മധുരവാക്കായ അവൾ അമൃതം കിനിയുന്നോ എന്നു തോന്നുമാറുള്ള സ്വരത്തിൽ സംസാരിച്ചുതുടങ്ങിയാൽ, കുയിൽപ്പിട പോലും അഴഞ്ഞ വീണക്കമ്പി മീട്ടിയത്തെപ്പോലെ, കേൾക്കുന്നവന് ദുസ്സഹമായ ഒച്ചയുണ്ടാക്കുന്നതായിത്തീരും. നല്ല കാറ്റുള്ളേടത്തു നിൽക്കുന്ന കരിങ്കൂവളപ്പൂവിൽനിന്ന് ഒരു വ്യത്യാസവുമില്ലാത്ത ആ നീൾക്കണ്ണാളുടെ പതറിയ നോട്ടം, അവൾ മാൻപേടകളിൽനിന്നു കൈക്കലാക്കിയതോ, അതോ മാൻപേടകൾ അവളിൽനിന്നു കൈക്കലാക്കിയതോ? ചിത്രകാരന്റെ അഞ്ജനശലാകകൊണ്ടു വരഞ്ഞതോ എന്നു തോന്നുമറുള്ള അവളുടെ അറ്റം കുറഞ്ഞ പുരികക്കൊടിക്കുള്ള അഴകുണ്ടല്ലോ, വിലാസവിരുതിയന്ന അതിനെ കണ്ടിട്ട് കാമൻ സ്വന്തം വില്ലിന്റെ സൗന്ദര്യത്തിലുള്ള മേനി കൈവിട്ടുകളഞ്ഞു. തിര്യക്കുകളുടെ മനസ്സിൽ നാണമുണ്ടെങ്കിൽ, സംശയമില്ല, ചമരമാൻപേടകൾ പർവതരാജപുത്രിയുടെ ആ പൂഞ്ചായൽ നോക്കിക്കണ്ടിട്ട് സ്വന്തം വാലിന്മേലുള്ള പ്രതിപത്തി അഴച്ചുവിട്ടേനേ! ഒരിടത്ത് ഒത്തുചേർന്ന സൗന്ദര്യം കാണാനിച്ഛിച്ചിട്ടാവാം, ലോകസ്രഷ്ടാവിനാൽ അവൾ ഉപമാവസ്തുക്കളെല്ലാം സംഭരിച്ച് തക്കസ്ഥാനങ്ങളിൽ തക്കവിധം ചേർത്തിണക്കി പാടുപെട്ട് സൃഷ്ടിക്കപ്പെട്ടു.)

രണ്ടാമത്തേത് മൂന്നാം സർഗത്തിൽ അകാലവസന്താഗമത്തിൽ പരമേശ്വരന്റെ ദൃഷ്ടിയിൽ പെടുന്ന പാർവതിയുടെ വർണനമാണ്:

നിർവാണഭൂയിഷ്ഠമഥാസ്യ വീര്യം
സന്ധുക്ഷയന്തീവ വപുർഗുണേന
അനുപ്രയാതാ വനദേവതാഭ്യാ–
മദൃശ്യത സ്ഥാവരരാജകന്യാ.
അശോകനിർഭർത്സിതപത്മരാഗ–
മാക്രുഷ്ടഹേമദ്യുതികർണികാരം
മുക്താകലാപീകൃതസിന്ദുവാരം
വസന്തപുഷ്പാഭരണം വഹന്തീ,
ആവർജിതാ കിഞ്ചിദിവ സ്തനാഭ്യാം
വാസോ വസാനാ തരുണാർക്കരാഗം
സുജാതപുഷ്പസ്തബകാവനമ്രാ
സഞ്ചാരിണീ പല്ലവിനീ ലതേവ,
സ്രസ്താം നിതംബാദവലംബമാനാ
പുനഃപുനഃ കേസരദാമകാഞ്ചീം
ന്യാസീകൃതാം സ്ഥാനവിദാ സ്മരേണ
മൗർവീം ദ്വിതീയാമിവ കാർമുകസ്യ,
സുഗന്ധിനിശ്വാസവിവൃദ്ധതൃഷ്ണം
ബിംബാധരാസന്നചരം ദ്വിരേഫം
പ്രതിക്ഷണം സംഭ്രമലോലദൃഷ്ടിർ–
ലീലാരവിന്ദേന നിവാരയന്തീ

(*കുമാരസംഭവം,* 3. 52–56. അപ്പോൾ, മുക്കാലും കെട്ടടങ്ങിയ കാമന്റെ വീര്യത്തെ തന്റെ രൂപഗുണത്താൽ ആളിക്കത്തിച്ചുകൊണ്ടെന്നപോലെ, രണ്ടു വനദേവതമാരാൽ അനുഗതയായി വരുന്ന, പത്മരാഗത്തെ പുച്ഛിക്കുന്ന അശോകപ്പൂക്കളും, സ്വർണപ്രഭയെ ശകാരിക്കുന്ന കർണികാരപ്പൂക്കളും, മുത്തുമാലയാക്കിച്ചമച്ച കരിനൊച്ചിപ്പൂക്കളുമാകുന്ന വസന്തപുഷ്പാഭരണത്തെ കനക്കെ അണിഞ്ഞവളും; നന്നായി വളർന്ന പൂങ്കുലകളാൽ കുനിഞ്ഞതും തളിർത്തതും നടക്കുന്നതുമായ ഒരു ലതയോ എന്നു തോന്നുമാറ്, സ്തനങ്ങളെക്കൊണ്ട് ഒട്ടൊന്നു കുനിഞ്ഞവളും ബാലാദിത്യപ്രഭ പൂണ്ട ഉടയാട ധരിച്ചവളും; സ്ഥാനജ്ഞനായ കാമൻ സൂക്ഷിക്കാനേൽപ്പിച്ച രണ്ടാമത്തെ വിൽഞാൺപോലുള്ളതും നിതംബത്തിൽനിന്നഴിയുന്നതുമായ ഇലഞ്ഞിപ്പൂമാലകൊണ്ടുള്ള അരഞ്ഞാണിനെ വീണ്ടും വീണ്ടും മാടിക്കയറ്റുന്നവളും; പരിമളമിയന്ന തന്റെ നിശ്വാസത്തിൽ തൃഷ്ണ വളർന്ന് ബിംബാധരത്തിൽ പാറിനടക്കുന്ന വണ്ടത്താനെ സംഭ്രമ

ത്താൽ കണ്ണുകളിളകിക്കൊണ്ട് കൂടക്കൂടെ തടയുന്നവളുമായ സ്ഥാവരരാജകന്യക കാണുമാറായി.)

വിവാഹസമയത്ത് അണിയിച്ചൊരുക്കപ്പെട്ട പാർവതിയുടെ വർണനമാണ് മൂന്നാമത്തേത്:

അങ്കാദ് യയാവങ്കമുദീരിതാശീഃ
സാ മണ്ഡനാന്മണ്ഡനമന്വഭുംക്ത;
സംബന്ധിഭിന്നോപി ഗിരേഃ കുലസ്യ
സ്നേഹസ്തദേകായതനം ബഭൂവ.
മൈത്രേ മുഹൂർത്തേ ശശലാഞ്ഛനേന
യോഗം ഗതാസൂത്തരഫല്ഗുനീഷു
തസ്യാഃ ശരീരേ പ്രതികർമ ചക്രുർ–
ബന്ധുസ്ത്രിയോ യാഃ പതിപുത്രവത്യഃ.
സാ ഗൗരസിദ്ധാർഥനിവേശവദ്ഭിർ–
ദൂർവാപ്രവാളൈഃ പ്രതിഭിന്നശോഭം
നിർനാഭികൗശേയമുപാത്തബാണ–
മഭ്യംഗനേപഥ്യമലഞ്ചകാര.
ബഭൗ ച സമ്പർക്കമുപേത്യ ബാലാ
ഗോരോചനാക്ഷേപനിതാന്തഗൗരേ
തസ്യാഃ കപോലേ പരഭാഗലാഭാദ്
ബബന്ധ ചക്ഷൂംഷി യവപ്രരോഹഃ.
രേഖാവിഭക്തഃ സുവിഭക്തഗാത്ര്യാഃ
കിഞ്ചിന്മധൂച്ഛിഷ്ടവിമൃഷ്ടരാഗഃ
കാമപ്യഭിഖ്യം സ്ഫുരിതൈരപുഷ്യ–
ദാസന്നലാവണ്യഫലാധരോഷ്ഠഃ.
'പത്യുഃ ശിരശ്ചന്ദ്രകലാമനേന
സ്പൃശേ'തി സഖ്യാ പരിഹാസപൂർവം
സാ രഞ്ജയിത്വാ ചരണൗ കൃതാശീർ–
മാല്യേന താം നിർവചനം ജഘാന.
തസ്യാഃ സുജാതോത്പലപത്രകാന്തേ
പ്രസാധികാഭിർനയനേ നിരീക്ഷ്യ,
ന ചക്ഷുഷോഃ കാന്തിവിശേഷബുധ്യാ,
കാളാഞ്ജനം മംഗളമിത്യുപാത്തം.
സാ സംഭവദ്ഭിഃ കുസുമൈർലതേവ,
ജ്യോതിർഭിരുദ്യദ്ഭിരിവ ത്രിയാമാ,
സരിദ് വിഹംഗൈരിവ ലീയമാനൈ,–
രാമുച്യമാനാഭരണാ ചകാശേ.

ആത്മാനമാലോക്യ ച ശോഭമാന–
മാദർശബിംബേ സ്തിമിതായതാക്ഷീ
ഹരോപയാനേ ത്വരിതാ ബഭൂവ;
സ്ത്രീണാം പ്രിയാലോകഫലോ ഹി വേഷഃ.
അഥാംഗുലിഭ്യാം ഹരിതാലമാർദ്രം
മംഗല്യമാദായ മനഃശിലാം ച
കർണാവസക്താമലദന്തപത്രം
മാതാ തദീയം മുഖമുന്നമയ്യ,
ഉമാസ്തനോദ്ഭേദമനു പ്രവൃദ്ധോ
മനോരഥോയം പ്രഥമം ബഭൂവ,
തദേവ മേനാ ദുഹിതുഃ കഥഞ്ചിദ്
വിവാഹദീക്ഷാതിലകം ചകാര.
ബബന്ധ ചാസ്രാകുലദൃഷ്ടിരസ്യാഃ
സ്ഥാനാന്തരേ കല്പിതസന്നിവേശം
ധാത്ര്യംഗുലീഭിഃ പ്രതിസാര്യമാണ–
മൂർണാമയം കൗതുകഹസ്തസൂത്രം.
ക്ഷീരോദവേലേവ സഫേനപുഞ്ജാ,
പര്യാപ്തചന്ദ്രേവ ശരത്ത്രിയാമാ,
നവം നവക്ഷൗമനിവാസിനീ സാ
ഭൂയോ ബഭൗ ദർപ്പണമാദധാനാ.

(*കുമാരസംഭവം,* 7. 5. 26. അവൾ ആശീർവദിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട് മടിയിൽ നിന്നു മടിയിലേക്ക് മാറിപ്പോയ്ക്കൊണ്ടിരുന്നു; ആഭരണങ്ങൾക്കുമേലെ ആഭരണമണിയപ്പെട്ടു; ശൈലവംശത്തിന്റെ സ്നേഹം ബന്ധുക്കളിൽ വീതിക്കപ്പെട്ടതെങ്കിലും, അവളാകുന്ന ഒറ്റ സ്ഥാനത്തേക്കു തിരിച്ചു. മൈത്രമുഹൂർത്തത്തിൽ ഉത്രം നക്ഷത്രം ചന്ദ്രനോട് ചേർന്ന സമയത്ത് – ഉത്രത്തിൻ നാൾ – ഭർത്താവും പുത്രനുമുള്ള ബന്ധുസ്ത്രീകൾ അവളുടെ ശരീരത്തെ ചമയിക്കാൻ തുടങ്ങി. അവൾ വെൺകടുകുകളോടിടചേർന്ന കറുകനാമ്പുകളാൽ ഒളി കലർന്നതും നാഭിക്കുതാഴെ പുഴുനൂൽപ്പട്ടുടുത്തതും ശരക്കോൽ ധരിക്കുന്നതുമായ സ്നാനവേഷത്തെ അലങ്കരിച്ചു. ആ പെൺകിടാവ് വിവാഹദീക്ഷയിൽ ധരിക്കേണ്ടുന്ന ശരക്കോലെടുത്തിട്ട്, കറുത്ത പക്ഷത്തിനു ശേഷം സൂര്യന്റെ കിരണത്തിൽ നിറം പിടിപ്പിക്കപ്പെടുന്ന അമ്പിളിത്തെല്ലു പോലെ പുതുമയാർന്നതുപോലെ ശോഭിക്കുകയും ചെയ്തു. അവളെ സ്ത്രീകൾ പാച്ചോറ്റിത്തൊലിയരച്ചതുകൊണ്ട് ശരീരത്തിന് നിറം പിടിപ്പിച്ച്, കുളിക്കാൻ തക്ക വസ്ത്രമുടുപ്പിച്ച് നാലുകാൽപ്പന്തലിലേക്കു കൊണ്ടുപോയി. വൈഡൂര്യക്കൽപ്പലക വെച്ച് മുത്തുമാല

കൾ തൂക്കി വിതാനിച്ചിട്ടുള്ള ഇവിടെവെച്ച് വാദ്യമേളങ്ങളോടുകൂടി പൊൻകുടങ്ങളിലെ വെള്ളം ചെരിച്ചൊഴിച്ച് ഇവളെ നീരാടിച്ചു. കല്യാണക്കുളികൊണ്ട് ഉടൽ തെളിഞ്ഞ് വെളുത്ത പുടവ ധരിച്ച അവൾ, മഴ ചൊരിഞ്ഞുതീർന്നതിനുശേഷം ശരദൃതുവിൽ വിരിഞ്ഞ ആറ്റുദർഭകളോടുകൂടിയ ഭൂമി എന്നപോലെ ശോഭിച്ചു. ആ സ്ഥലത്തുനിന്ന് വിതാനിച്ചതും നാല് മണിത്തൂണുകളോടുകൂടിയതും ഇരിപ്പിടമൊരുക്കിയതുമായ കൗതുകവേദിയുടെ നടുക്കലേക്ക് പതിവ്രതകൾ അവളെ കൂട്ടിക്കൊണ്ടുപോവുകയും ചെയ്തു. അവിടെ സ്ത്രീകൾ ആ കൃശാംഗിയെ കിഴക്കോട്ടു തിരിച്ചിരുത്തി, മുൻപിലിരുന്ന് അവളുടെ നൈസർഗികകാന്തിയിൽ കൺകവരപ്പെട്ടുകൊണ്ട്, അലങ്കാരവസ്തുക്കൾ അരികിലുണ്ടായിട്ടും അലങ്കരിക്കാൻ തെല്ലിട താമസിച്ചു. ഒരുവൾ അവളുടെ തലമുടിയെ ധൂപച്ചൂടേൽപ്പിച്ച് ഈറനുലർത്തി ഉള്ളിൽ പൂ തിരുകി അന്തസ്സിൽ കെട്ടിവെച്ച് കറുക ചേർത്തുകെട്ടിയ ഇരിപ്പപ്പൂമാലകൊണ്ട് ചുറ്റിക്കെട്ടി. അവർ അവളുടെ ശരീരത്തെ വെള്ളകിൽ ചാർത്തി ഗോരോചനപ്പത്തിക്കീറ്റിനാൽ ചിത്രിതമാക്കി; അപ്പോൾ അവൾ മണൽത്തിട്ടിൽ ചക്രവാകങ്ങളിടചേർന്ന സ്വർഗംഗയുടെ ശോഭയെ അതിശയിച്ചുനിന്നു. അവളുടെ മുഖശ്രീ പൂമ്പൊടിയിട്ടും മറ്റും അലങ്കരിച്ച കുറുനിരകളെക്കൊണ്ട്, വണ്ടുകൾ പറ്റിയ താമരയെയും കാർത്തുണ്ടിണങ്ങിയ ചന്ദ്രബിംബത്തെയും തോൽപ്പിച്ചതോടുകൂടി സാദൃശ്യം പറയാനുള്ള പ്രസക്തിയെത്തന്നെ അറുത്തുകളഞ്ഞു. ചെവിയിലണിഞ്ഞ യവാങ്കുരം പാച്ചോറ്റിച്ചാറിനാൽ തെളിവേറ്റി ഗോരോചനമെഴുതിയതുകൊണ്ട് തുലോം തുടുപ്പു കലർന്ന അവളുടെ കവിൾത്തടത്തിൽ പരഭാഗം കൈവന്നതുകൊണ്ട് കണ്ണുകളെ കെട്ടിയിട്ടു. വടിവൊത്ത അംഗവിഭാഗത്തോടുകൂടിയ അവളുടെ രേഖകൊണ്ടു വേർതിരിഞ്ഞതും അല്പം മെഴുകുകൊണ്ടു മിനുക്കിയ ചുകപ്പോടുകൂടിയതും ലാവണ്യത്തിന്റെ ഫലം അടുത്തതതിയതുമായ കീഴ്ച്ചുണ്ട് തുടിപ്പുകളെക്കൊണ്ട് എന്തെന്നില്ലാത്തൊരു ശോഭ വളർത്തി. കാലടികളിൽ രാഗമണിയിച്ചതിനുശേഷം, 'ഇതുകൊണ്ട് നീ ഭർത്താവിന്റെ ശിരസ്സിലെ അമ്പിളിത്തെല്ലിനെ സ്പർശിപ്പൂതാക!' എന്നിങ്ങനെ സഖി കളിയായി ആശീർവദിച്ചപ്പോൾ അവൾ ഒന്നും മിണ്ടാതെ അവൾക്ക് മാലകൊണ്ട് ഒരടി കൊടുത്തു. നന്നായി വളർന്ന കരിങ്കൂവളപ്പൂവിനൊത്ത അവളുടെ കണ്ണുകളെ കണ്ടിട്ട്, ആ കണ്ണുകൾക്ക് ശോഭ കൂട്ടാമെന്നുവെച്ചിട്ടല്ല, മംഗളവസ്തുവല്ലോ എന്നുവെച്ചിട്ട് ചമയിപ്പുകാരികൾ കറുത്ത അഞ്ജനം എഴുതിക്കൊടുത്തു. ആഭരണങ്ങളണിഞ്ഞുകൊണ്ടിരുന്ന അവൾ, ഉണ്ടായിവരുന്ന പൂക്കളാൽ വള്ളി എന്നപോലെയും, ഉദിച്ചുവരുന്ന നക്ഷത്രങ്ങളാൽ രാത്രി എന്നപോലെയും, പറന്നണയുന്ന പക്ഷികളാൽ പുഴ എന്നപോലെയും ശോഭിച്ചു. അവൾ വാൽക്കണ്ണാടിയിൽ ഒളിപുലർന്ന തന്നെ നീണ്ട കണ്ണുകൾ ഇളകാതെ നോക്കിനിൽക്കെ ഹരൻ വന്നെത്താൻ തിടുക്കംകൊള്ളുകയും ചെയ്തു. സ്ത്രീകൾക്ക് അലങ്കാരത്തിന്റെ ഫലം പ്രിയൻ കാണുകയാണല്ലോ. അനന്തരം അമ്മയായ മേന ചാലിച്ചുവെച്ച മംഗല്യമായ പൊന്നരിതാരവും മനയോലയും രണ്ടു വിരൽകൊണ്ട് തൊട്ടെടുത്ത് ആനക്കൊമ്പുകൊണ്ടുള്ള തെളിഞ്ഞ കാതിലയോടുകൂടിയ അവളുടെ മുഖമുയർത്തിയിട്ട്, ഉമയ്ക്ക് മുല കുരുത്തതോടൊപ്പം വളർന്നുവന്ന യാതൊരു മനോരഥം ആദ്യമായിട്ടുണ്ടായിരുന്നുവോ, മകൾക്കുള്ള അതേ വിവാഹദീക്ഷാതിലകത്തെ വല്ലപാടും തൊടുവിച്ചുകൊടുത്തു. കണ്ണിൽ കണ്ണീർ നിറഞ്ഞുകൊണ്ട്, സ്ഥാനം മാറിവെച്ചപ്പോൾ ധാത്രി വിരലുകളാൽ തക്ക സ്ഥാനത്തേക്ക് നീക്കിക്കൊടുക്കവേ, കമ്പിളിനൂൽകൊണ്ടുള്ള വേളിക്കാപ്പ് അവൾക്ക് കെട്ടിക്കൊടുക്കുകയും ചെയ്തു. പുതിയ വെൺപട്ടുടുത്ത അവൾ പുതിയ കണ്ണാടിയെടുത്തപ്പോൾ, നുരക്കട്ടയോടുകൂടിയ പാൽക്കടൽക്കരപോലെയും മുഴുതിങ്കളോടുകൂടിയ ശരത്കാലരാത്രി പോലെയും പേർത്തും ശോഭിച്ചു.)

ഇപ്രകാരം പാർവതിയുടെ മൂന്നു വർണനങ്ങൾ മൂന്നിടത്തായി, ഒരേ കാവ്യത്തിലുണ്ടെങ്കിലും, ആവർത്തനച്ഛായ അല്പംപോലും കാണുന്നില്ലെന്നത് എടുത്തുപറയേണ്ടതുണ്ട്. ആദ്യത്തേതിൽ നായികയുടെ അംഗപ്രത്യംഗവർണനയാണ് പ്രധാനമായും ഉള്ളത്. പക്ഷേ അത് പതിവുരീതിയിലുള്ളതാകാതിരിക്കാൻ കവി പ്രത്യേകം ശ്രദ്ധിച്ചിട്ടുണ്ട്. ഉപമനോപമേയപ്രയോഗങ്ങളിൽപ്പോലും ആവോളം വൈചിത്ര്യം വരുത്തിയിരിക്കുന്നു. അലങ്കാരവിന്യാസത്തിലെല്ലാം ഓരോ ശ്ലോകത്തിലും പതിവുരീതിയിൽനിന്നു വ്യത്യസ്തതയോടുകൂടിയ ഒരു കാമനീയകം ചാർത്താൻ കവിക്കു കഴിഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. രണ്ടാമത്തെ വർണനയിൽ പരമേശ്വരനെ ആകർഷിക്കാൻ കാമനെയും വസന്തനെയും സഹായിക്കുന്നതിന് വസന്തപുഷ്പാഭരണങ്ങളണിഞ്ഞ് ആ തപോവനത്തിലെ സഞ്ചരിക്കുന്ന ഒരു ലതയായാണ് പാർവതി വർണിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളതെന്നത് ശ്രദ്ധേയം. മൂന്നാമത്തേത് ഈ രണ്ടിൽനിന്നും വ്യത്യസ്തമായി, അവളെ വിവാഹത്തിന് അണിഞ്ഞൊരുക്കുകയാണ്. കാളിദാസന്റെ കാലത്തെ ഉത്തരേന്ത്യൻ ബ്രാഹ്മണരുടെ ചടങ്ങുകളും വേഷഭൂഷകളുമൊക്കെയാണ് വിവരിച്ചതെന്നൂഹിക്കാം. അക്കാലത്തെ സാമൂഹ്യപശ്ചാത്തലം കൂടി ഈ വർണനയിൽ പ്രതിഫലിക്കുന്നുണ്ടെന്നു കാണാം.

മഹേശ്വരന്റെ സൗന്ദര്യവും വിഭൂതിയും

മഹേശ്വരൻ സുന്ദരനാണെന്നു പറഞ്ഞാൽ ആർക്കും വിശ്വാസമാവില്ല. പക്ഷേ, കാളിദാസൻ അദ്ദേഹത്തെ സുന്ദരനായി വർണിച്ചിരിക്കുന്നു. വിഭുവയ അദ്ദേഹത്തിന് അതിന് വിശേഷിച്ച് പ്രസാധനമൊന്നും വേണ്ടിവന്നില്ല. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ ഈ വിവരണം നോക്കൂ:

തദ്ഗൗരവാന്മംഗലമണ്ഡനശ്രീഃ
സാ പസ്പശേ കേവലമീശ്വരേണ
സ ഏവ വേഷഃ പരിണേതുരിഷ്ടം
ഭാവാന്തരം തസ്യ വിഭോഃ പ്രപേദേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 31. ആ മംഗളമായ അലങ്കാരസമ്പത്തിനെ ഈശ്വരൻ അവരിലുള്ള ബഹുമാനം മൂലം സ്പർശിക്കുകമാത്രം ചെയ്തു. ആ വിഭുവിന്റെ ആ പഴയ വേഷംതന്നെ വരനുതക്ക ഭാവഭേദത്തെ പ്രാപിച്ചു.) തുടർന്ന് എന്തുണ്ടായി എന്നു വർണിക്കുന്നു:

ബഭൂവ ഭസ്മൈവ സിതാംഗരാഗഃ,
കപാലമേവാമലശേഖരശ്രീഃ,
ഉപാന്തഭാഗേഷു ച രേചനാങ്കോ
ഗജാജിനസ്യൈവ ദുകൂലഭാവഃ.
ശംഖാന്തരദ്യോതി വിലോചനം യ–
ദന്തർനിവിഷ്ടാമലപിംഗതാരം
സാന്നിധ്യപക്ഷേ ഹരിതാലമയ്യാ–
സ്തദേവ ജാതം തിലകക്രിയായാഃ.
ഇത്യദ്ഭുതൈകപ്രഭവഃ പ്രഭാവാത്
പ്രസിദ്ധനേപഥ്യവിധേർവിധാതാ
ആത്മാനമാസന്നഗണോപനീതേ
ഖഡ്ഗേ നിഷക്തപ്രതിമം ദദർശ.
സ ഗോപതിം നന്ദിഭുജാവലംബീ
ശാർദൂലചർമാന്തരിതോരുപൃഷ്ഠം
തദ്ഭക്തിസംക്ഷിപ്തബൃഹത്പ്രമാണ–
മാരുഹ്യ കൈലാസമിവ പ്രതസ്ഥേ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 32–37. ഭസ്മം വെളുത്ത കുറിക്കൂട്ടായി; ബ്രഹ്മാവിന്റെ തലയോട് തന്നെ നിർമലശ്രീയായ ശിരോലങ്കാരമായി; ആനത്തുകിലിനുതന്നെ, വക്കുകളിൽ ഗോരോചനച്ചുട്ടി കലർന്ന പട്ട് എന്ന നിലയും വന്നു. നടുനെറ്റിയിൽ, ഉൾച്ചേർന്നിരിക്കുന്ന അഗ്നിയാൽ ചെങ്ങിയ കരുമിഴിയോടുകൂടി തിളങ്ങുന്ന ഒരു തൃക്കണ്ണുണ്ടല്ലോ, അതുതന്നെ പൊന്നരിതാലംകൊണ്ടുള്ള പൊട്ടുതൊടലിന്റെ

ആവശ്യം നടത്തി. അതതിടത്ത് അതതാഭരണങ്ങളായി മാറുന്ന സർപ്പത്താന്മാരുടെ ഉടൽ മാത്രമേ മാറ്റം കൈക്കൊണ്ടുള്ളൂ; പടത്തിന്മേൽ തിളങ്ങുന്ന രത്നങ്ങൾ അതേപടി നിലകൊണ്ടു. ബാല്യംമുതൽ കറകലരാതെ പകൽനേരത്തും കതിർ ചിന്തിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്ന അമ്പിളിയാൽ എന്നും തിളങ്ങുന്ന ശിരസ്സോടുകൂടിയ ഹരന് ചൂഡാമണിയണിയേണ്ടുന്ന ആവശ്യമെന്ത്? അത്ഭുതത്തിന്റെ മുഖ്യവിളഭൂമിയായ അദ്ദേഹം സ്വന്തം വൈഭവത്താൽ ഇപ്രകാരം ലോകാചാരസിദ്ധമായ ചമയങ്ങളെല്ലാം നിറവേറ്റിയതിനുശേഷം അരികേ ഒരു പ്രമഥൻ പിടിച്ചുകാട്ടിയ വെണ്മഴുവിൽ നിഴൽ പതിഞ്ഞ തന്നെ നോക്കിക്കണ്ടു. അദ്ദേഹം, തന്നോടുള്ള ഭക്തിയാൽ വലിപ്പം ചുരുക്കിനിൽക്കുന്ന കൈലാസമോ എന്നു തോന്നുന്നതും മഴുപ്പേറിയ മുതുകത്ത് പുലിത്തോൽ വിരിച്ചിട്ടുള്ളതുമായ എരുതിന്മേൽ നന്ദികേശ്വരന്റെ കൈ പിടിച്ചുകയറി പുറപ്പാടായി.) ഒന്നു തൊടുകമാത്രം ചെയ്തതുകൊണ്ട് പരമേശ്വരന് സ്വാഭാവികമായ വേഷംതന്നെ വരവേഷമായി മാറി.

പാർവതിക്ക് സ്വാഭാവികമായിത്തന്നെ സൗന്ദര്യമുണ്ടെങ്കിലും, കാളാഞ്ജനത്തിന്റെ കാര്യത്തിൽ പറഞ്ഞതുപോലെ, മംഗളമെന്ന നിലയ്ക്കാണ് വിവാഹച്ചമയങ്ങളണിയിച്ചത്. അവൾ അണിഞ്ഞൊരുങ്ങിയതെന്തിനോ അതേ വിവാഹത്തിലാണ് പരമേശ്വരനും വരനായി പങ്കെടുക്കുന്നത്. അദ്ദേഹത്തിന്റെ അണിഞ്ഞൊരുങ്ങലിനാകട്ടെ അലങ്കാരവസ്തുക്കളേ വേണ്ട, എല്ലാം അദ്ദേഹമൊന്ന് സ്പർശിക്കുകയേ വേണ്ടൂ എന്നാണ് കവിഭാവന! അതിനനുസരിച്ചുള്ള അഭൂതപൂർവമായ വർണനയും!

അകാലവസന്താഗമത്തിലെ പ്രാണിദ്വന്ദ്വവർണനം

തം ദേശമാരോപിതപുഷ്പചാപേ
രതിദ്വിതീയേ മദനേ പ്രപന്നേ
കാഷ്ഠാഗതസ്നേഹരസാനുവിദ്ധം
ദ്വന്ദ്വാനി ഭാവം ക്രിയയാ വിവവ്രുഃ.
മധു ദ്വിരേഫഃ കുസുമൈകപാത്രേ
പപൗ പ്രിയാം സ്വാമനുവർത്തമാനഃ
ശൃംഗേണ ച സ്പർശനിമീലിതാക്ഷീം
മൃഗീമകണ്ഡൂയത കൃഷ്ണസാരഃ.
ദദൗ രസാത് പങ്കജപുഷ്പഗന്ധി
ഗജായ ഗണ്ഡൂഷജലം കരേണുഃ;
അർധോപഭുക്തേന ബിസേന ജായാം
സംഭാവയാമാസ രഥാംഗനാമാ.
ഗീതാന്തരേഷു ശ്രമവാരിലേശൈഃ

കിഞ്ചിത് സമുച്ഛ്വാസിതപത്രലേഖം
പുഷ്പാസവാഘൂർണിതനേത്രശോഭി
പ്രിയാമുഖം കിമ്പുരുഷശ്ചുചുംബ.
പര്യാപ്തപുഷ്പസ്തബകസ്തനാഭ്യഃ
സ്ഫുരത്പ്രവാളോഷ്ഠമനോഹരാഭ്യഃ
ലതാവധൂഭ്യസ്തരവോപ്യവാപുർ–
വിനമ്രശാഖാഭുജബന്ധനാനി.

(*കുമാരസംഭവം*, 3. 35–39. ആ ദേശത്തക്കു മദനൻ പൂവില്ല് കുലയേറ്റി രതിയോടുകൂടി വന്നണഞ്ഞപ്പോഴാകട്ടെ, ഇണകളെല്ലാം സ്നേഹം കലർന്ന രതിഭാവത്തെ പ്രവൃത്തികൊണ്ട് വെളിപ്പെടുത്തി. വണ്ടത്താൻ തന്റെ പ്രിയയെ അനുസരിച്ചുകൊണ്ട് പൂവാകുന്ന ഒറ്റ പ്പാത്രത്തിൽ തേൻ നുകർന്നു; കൃഷ്ണസാരമൃഗം കൊമ്പുകൊണ്ട് സ്പർശത്താൽ കണ്ണടഞ്ഞ മാൻപേടയ്ക്ക് ചൊറിഞ്ഞുകൊടുക്കുകയും ചെയ്തു. പിടിയാന അനുരാഗത്താൽ താമരപ്പൂമ്പൊടിയുടെ പരിമളം കലർന്നതും താൻ കവിൾക്കൊണ്ടതുമായ ജലത്തെ കൊമ്പന് കൊടുത്തു. ചക്രവാകപ്പക്ഷി പാതി താനുപയോഗിച്ച – രുചി നോക്കിയ – താമരവളയം കൊണ്ട് പത്നിയെ സത്കരിച്ചു. പാടുന്നതിന്നിടയ്ക്കൊക്കെ, വിയർപ്പുനീർപ്പൊടിപ്പുകളാൽ പത്തിക്കീറ്റ് ഒട്ടൊട്ടു കുതിർന്ന പുഷ്പാസവപാനത്താൽ കണ്ണു കലങ്ങി വിളങ്ങുന്ന പ്രിയതമയുടെ മുഖത്തെ കിമ്പുരുഷൻ കടന്നു ചുംബിച്ചു. മുറ്റിയ പൂങ്കുലകളാകുന്ന മുലകളോടുകൂടിയവരും വിറയ്ക്കുന്ന തളിർച്ചുണ്ടുകൾകൊണ്ട് മനോജ്ഞകളുമായ വള്ളിപ്പെൺകൊടികളിൽനിന്ന് വൃക്ഷങ്ങളും ഉലഞ്ഞ ചില്ലകളാകുന്ന കൈകളാലുള്ള ആലിംഗനം അനുഭവിച്ചു.) മറ്റെവിടെയും ആരും വർണിച്ചിട്ടില്ലാത്ത ഒരു രംഗമാണ് കാളിദാസൻ ഇവിടെ ചിത്രീകരിക്കുന്നത്. കവിഭാവനയുടെ മാസ്മരികസ്പർശം ഓരോ വാക്കിലും തുടിച്ചുനിൽക്കുന്നുവെന്നു തോന്നും. ഈ ഉദ്ദീപനങ്ങളുടെയൊന്നും കെണിയിൽ പെടാതെ മഹേശ്വരൻ തപസ്സ് തുടർന്നുവെന്നാണല്ലോ കഥ തുടരുന്നത്. അപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിന്റെ തപശ്ശക്തിയുടെ തീവ്രത ഊഹിക്കാവുന്നതേയുള്ളൂ.

ഇതുപോലെ അചുംബിതഭാവനാസുരഭിലമായ എത്രയോ വർണനകൾ നിറഞ്ഞതാണ് *കുമാരസംഭവം*.

മറ്റു വർണനങ്ങൾ

*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ഈ ഗ്രീഷ്മത്തിന്റെ വർണന എത്ര മനോഹരമായിരിക്കുന്നു:

സുഭഗസലിലാവഗാഹാഃ
പാടലസംസർഗസുരഭിവനവാതാഃ
പ്രച്ഛായസുലഭനിദ്രാ
ദിവസാഃ പരിണാമരമണീയാഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 3. പകൽസമയങ്ങളിൽ നീറ്റിലിറങ്ങാൻ രസമുണ്ട്, പാതിരിപ്പൂക്കളിൽ തട്ടി മണമിയന്ന കാട്ടുകാറ്റുണ്ട്, നല്ല തണലത്തു ചെന്നാൽ ഉറക്കം വരും, അന്തിയാകുന്നത് രമണീയവും.)

അതേ നാടകത്തിലെ ഈ മൃഗവർണന പ്രസിദ്ധമാണ്:

ഗ്രീവാഭംഗാഭിരാമം മുഹുരനുപതതി സ്യന്ദനേ ബദ്ധദൃഷ്ടിഃ
പശ്ചാർധേന പ്രവിഷ്ടഃ ശരപതനഭയാദ് ഭൂയസാ പൂർവകായം
ദർഭൈരർദാവലീഢഃ ശ്രമവിവൃതമുഖഭ്രംശിഭിഃ കീർണവർത്മാ
പശ്യോദഗ്രപ്ലുതത്വാദ് വിയതി ബഹുതരം
സ്തോകമുർവ്യാം പ്രയാതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 7. പേർത്തും പേർത്തും അഴകാമാമാറ് കഴുത്തൊടിച്ച് പിന്തുടരുന്ന തേരിന്മേൽ നോട്ടം വെച്ചും അമ്പേറ്റാലോ എന്നു പേടിച്ച് പിന്നുടൽ മുക്കാലും മുന്നുടലിലേക്കു ചുളുക്കിയും, പാതി ചവച്ച ദർഭപ്പുല്ല് കിതപ്പിൽ തുറന്ന വായിൽനിന്നുതിർന്ന് വഴിയിൽ ചിന്നുമാറും, നോക്കൂ, കൊടും ചാട്ടത്താൽ കൂടുതൽ ആശത്തിലൂടെയും കുറച്ചുമാത്രം നിലത്തൂടെയമായിട്ടാണ് പോകുന്നത്.) ഭയാനകരസാവിഷ്കാരത്തിന് ഒന്നാന്തരം ഉദാഹരണം.

അതിൽനിന്ന് രഥവേഗത്തെ വർണിക്കുന്ന ഒരു ശ്ലോകംകൂടി ഉദാഹരിക്കാം:

യദാലോകേ സൂക്ഷ്മം വ്രജതി സഹസാ തദ് വിപുലതാം
യദർധേ വിച്ഛിന്നം ഭവതി കൃതസന്ധാനമിവ തത്
പ്രകൃത്യാ യദ് വക്രം തദപി സമരേഖം നയനയോർ–
ന മേ ദൂരേ കിഞ്ചിത് ക്ഷണമപി ന പാർശ്വേ രഥജവാത്.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 9. കാഴ്ച്ചയിൽ ചെറുതായിരുന്നതെല്ലാം പെട്ടെന്നു വലുതായിവരുന്നു, ഇടയ്ക്കു മുറിവുള്ളതെല്ലാം തമ്മിൽ ഏച്ചതുപോലായിത്തീരുന്നു, സ്വതവേ വളഞ്ഞിരിക്കുന്നതെല്ലാം കണ്ണിന് നേർവരയിലായിത്തീരുന്നു, തേർവേഗത്താൽ ഒന്നും എനിക്ക് ക്ഷണനേരംപോലും അകലത്തല്ല, അടുത്തുമല്ല.)

രാജധാനിയിലെ സന്ധ്യകളെ കവി ഇപ്രകാരം വർണിക്കുന്നു:

ഉത്കീർണാ ഇവ വാസയഷ്ടിഷു നിശാനിദ്രാലസാ ബർഹിണോ;
ധൂപൈർജാലവിനിഃസൃതൈർവളഭയഃ സന്ദിഗ്ധപാരാവതാഃ;
ആചാരപ്രയതഃ സപുഷ്പബലിഷു സ്ഥാനേഷു ചാർച്ചിഷ്മതീഃ
സന്ധ്യമംഗലദീപികാ വിഭജതേ ശുദ്ധാന്തവൃദ്ധാജനഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 3.2. രാവിൽ നിദ്രാലസരായിരുന്ന മയിലു

കൾ വാസവടികളിൽ ശില്പങ്ങളെപ്പോലെ നിരുത്സാഹരായി ഇരിക്കുന്നു; ജാലകങ്ങളിലൂടെ പുറത്തുവരുന്ന പുകകളെക്കൊണ്ട് വളഭികളിലിരിക്കുന്നത് പ്രാവുകളാണോ എന്ന സംശയമുളവാക്കുന്നു; അന്തഃപുരത്തിലെ വൃദ്ധസ്ത്രീകൾ ആചാരശുദ്ധകളായി പുഷ്പബലിയിട്ട സ്ഥലങ്ങളിൽ സന്ധ്യാസമയത്ത് മംഗളദീപങ്ങൾ കത്തിച്ചു വെക്കുന്നു.)

ഇപ്രകാരം വിവിധവർണനങ്ങളിൽ കാളിദാസൻ തന്റെ കവിതാനൈപുണി വെളിപ്പെടുത്തുന്നത് സഹൃദയർക്ക് അനുഭവവേദ്യമാണ്.

ഫലിതം

ഫലിതമാണ് കാളിദാസകൃതികളിൽ പലേടത്തും കാണുന്ന വായനക്കാരെ ആകർഷിക്കുന്ന മറ്റൊരു ഘടകം. കാളിദാസന്റെ ഫലിതം സന്ദർഭോചിതവും മധുരവും ലാഘവപൂർണവും കാവ്യദേവതയുടെ മന്ദഹാസംപോലെ മനോഹരവുമാണ്. മനുഷ്യസ്വഭാവത്തിലെ ചില സവിശേഷതകളായിരിക്കും ചിലപ്പോൾ ഫലിതത്തിനാധാരം. ഏതു സാഹചര്യത്തിലുമുള്ള അധികപ്രസംഗങ്ങൾ മറ്റു ചിലപ്പോൾ ഫലിതകാരണമായിരിക്കും. വെറും വിനോദോക്തികളും ഫലിതനിമിത്തമാവാറുണ്ട്. ഈ മൂന്നു തരത്തിൽ പെട്ട പലിതത്തിനും കാളിദാസകൃതികളിൽ ഉദാഹരണം കാണാം.

ആദ്യം വിദൂഷകനെ നോക്കാം. കാളിദാസന്റെ മൂന്നു നാടകങ്ങളിലും വിദൂഷകനുണ്ട് – *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ ഗൗതമൻ, *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ മാണവകൻ, *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിൽ മാഢവ്യൻ. ഈ മൂന്നുപേരും ചില കാര്യങ്ങളിൽ സദൃശരും മറ്റു ചിലതിൽ വ്യത്യസ്തരുമാണ്. മൂന്നുപേരും ബ്രാഹ്മണരും നായകന്മാരായ രാജാക്കന്മാരുടെ നർമസചിവന്മാരുമാകുന്നു. അവരുടെ പ്രധാന ജോലി രാജാക്കന്മാരുടെ മനസ്സുകളെ തമാശ പറഞ്ഞു രസിപ്പിക്കുകയും ശൃംഗാരകാര്യങ്ങളിൽ അവരെ സഹായിക്കുകയുമാണ്. ജനനംകൊണ്ട് ബ്രാഹ്മണനാണെങ്കിലും പാണ്ഡിത്യത്തിന്റെ കാര്യത്തിൽ ആളുടെ നില പരുങ്ങലിലാണ്. മഹാബ്രാഹ്മണനെന്നു പരിഹാസപൂർവം വിദൂഷകനെ വിളിക്കാറുണ്ട്. കാഴ്ച്ചയിൽ വൃത്തികെട്ടവനും രൂപത്തിൽ വാനരസദൃശനുമായിരിക്കും അയാൾ. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ യാദൃച്ഛികമായി ഇളയ രാജ്ഞി ഇരാവതിയെ കണ്ടപ്പോൾ അഗ്നിമിത്രൻ വിഷമത്തിലായി. എങ്ങനെ താൻ ചാരിത്രവിഘ്നം നടത്തിയില്ലെന്നു തെളിയിക്കണമെന്ന് അദ്ദേഹത്തിനും രാജാവിനെ എങ്ങനെ

രക്ഷിക്കണമെന്ന് വിദൂഷകനും നിശ്ചയമില്ല. അപ്പോഴാണ് കൊച്ചുരാജകുമാരി വസുലക്ഷ്മി പെട്ടെന്നൊരു ചെമ്പൻകുരങ്ങിനെക്കണ്ടു പേടിച്ചു നിലവിളിക്കുന്ന വാർത്ത അവിടെ എത്തിയത്. ഇരാവതി ഉടനെ തന്റെ ദേഷ്യം മറക്കുകയും കുട്ടിയെ ആശ്വസിപ്പിക്കാൻ പോകണമെന്ന് രാജാവിനോട് അപേക്ഷിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. രാജാവ് ആശ്വാസപൂർവം അങ്ങോട്ടു പോയി. അപ്പോൾ വിദൂഷകൻ പറയുന്നു: “സാധു പിംഗലവാനര! സാധു. പരിത്രാതസ്ത്വയാ സ്വപക്ഷഃ. (നന്ന് ചെമ്പൻ കുരങ്ങാ, നന്ന്. നീ നിന്റെ ചങ്ങാതിയെ – എന്നെ – രക്ഷിച്ചു വല്ലോ”). ആ കുരങ്ങൻ വസുലക്ഷ്മിക്കുഞ്ഞിന്റെ മുൻപിൽ വന്നിരുന്നില്ലെങ്കിൽ അവൾ പേടിച്ചുനിലവിളിക്കുകയോ രാജാവ്, ഇരാവതിയുടെ അപേക്ഷയനുസരിച്ച്, കുട്ടിയെ ആശ്വസിപ്പിക്കാൻ പോവുകയോ ഇല്ലായിരുന്നു. അതുകൊണ്ട് രാജാവ് ഇരാവതിയുടെ കോപത്തിൽനിന്നു രക്ഷപ്പെട്ടു. വിദൂഷകന് അദ്ദേഹത്തെ ആ വിഷമാവസ്ഥയിൽനിന്ന് മറ്റെന്തെങ്കിലും ഉപായം പ്രയോഗിച്ച് രക്ഷിക്കേണ്ടിവന്നില്ല. എല്ലാറ്റിനും കാരണം ആ വാനരൻ. ചങ്ങാതിയെ (മറ്റൊരു വാനരനായ തന്നെ) രക്ഷിക്കാൻതന്നെയാവണം അങ്ങനെ ചെയ്തത് എന്ന് വിദൂഷകന്റെ ഫലിതം!

ഈ രണ്ടിടത്തും കായികമായ സവിശേഷതകളാണ് ഫലിതബീജം. പക്ഷേ, അത് വിദൂഷകൻ തന്റെ വൈകല്യത്തെപ്പറ്റി താൻതന്നെ പറയുന്നതായതുകൊണ്ട് നിർദോഷമാണെന്നതു ശ്രദ്ധേയം.

വിദൂഷകൻ ഭക്ഷണപ്രിയനും പലപ്പോഴും അലസനുമാകുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ ഗൗതമൻ അന്തഃപുരനാരിമാർ മംഗളനിവേദ്യങ്ങളെന്ന നിലയ്ക്ക് അദ്ദേഹത്തിന് സമ്മാനിച്ച മധുരപലഹാരങ്ങൾ തിന്ന് അമിതമായി വീർത്തതാണെന്നു പറയപ്പെടുന്നു. മനോവിനോദനത്തിനുള്ള സ്ഥലം അടുക്കളയാണെന്നാണ് *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലെ മാണവകന്റെ പക്ഷം. അത് കണ്ടുകൊണ്ട് ഉത്കണ്ഠ സമിപ്പിക്കാമെന്നുമാണ് അദ്ദേഹം അഭിപ്രായപ്പെടുന്നത്. (തത്ര പഞ്ചവിധസ്യാഭ്യവഹാരസ്യോപനതസംഭാരസ്യ യോജനാം പ്രേക്ഷമാണാഭ്യാം ശക്യമുത്കണ്ഠാ വിനോദയിതും – പേജ് 207). ഉദിച്ചുവരുന്ന ചന്ദ്രനെ അദ്ദേഹം ഖണ്ഡകമോദകത്തോടാണുപമിക്കുന്നത്. (ഏഷ ഖണ്ഡമോദകസശ്രീക ഉദിതോ രാജാ ദ്വിജാതീനാം – പേജ് 240). തനിക്ക് ശിഖരിണി നിറച്ച പാത്രവും രസാളപാനീയവും കിട്ടില്ലെങ്കിൽ അവ ആശിക്കുകയും വാഴ്ത്തിപ്പറയുകയുമാണ് പതിവ് (അഹമപി യദാ ശിഖരിണീം രസാളപാനീയം ച ന ലഭേ, തദൈതത് പ്രാർഥയമാനഃ സങ്കീർത്തയന്നാശ്വസിമി. പേജ് 245.) വ്രതാവസാനത്തിൽ ഔശീന

രീദേവി തനിക്കു സമർപ്പിച്ച മോദകം നിറച്ച വട്ടളം കണ്ടിട്ട് സന്തുഷ്ട നായ മാണവകൻ അവരെ "ബഹുഫലസ്തവോപവാസോ ഭവതു" (പേജ് 250. ഭവതിയുടെ ഉപവാസം ബഹുഫലങ്ങളോടുകൂടിയതായിത്തീരട്ടെ) എന്നാശംസിക്കുന്നു. അവിടെയും ഫലമെന്ന വാക്ക് വിടുന്നില്ല! ഫലത്തിന് പഴമെന്നും അർഥമുണ്ടല്ലോ. *അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തള*ത്തിലെ മാഢവ്യന് നായാട്ടിന് ദുഷ്യന്തന്റെ കൂടെ കാട്ടിൽ പോയി വിഷമിക്കുമ്പോഴും കൊട്ടാരത്തിലെ വിഭവസമൃദ്ധമായ ഊണു നഷ്ടപ്പെട്ടതിന്റെ ദുഃഖമാണ് കൂടുതൽ (രണ്ടാമങ്കാരംഭം). ഭക്ഷണപ്രിയന്മാർ മാത്രമല്ല, ഭീരുക്കളുമാണവർ. പാമ്പ് കടിച്ചതായഭിനയിച്ച വിദൂഷകന് വടികൊണ്ട് അടിയേറ്റപ്പോഴും അത് പാമ്പാണെന്ന ഭയമാണുണ്ടാവുന്നത്! (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം). ദുഷ്യന്തന്റെ വർണന കേട്ട് ശകുന്തളയെ കാണണമെന്ന് ആഗ്രഹമുദിച്ചെങ്കിലും അവിടെ രാക്ഷസന്മാരുടെ ഉപദ്രവമുണ്ടാവാറുണ്ടെന്നു കേട്ട് പേടിച്ച് മാഢവ്യൻ ആശ്രമപരിസരത്തേക്കു താനില്ലന്ന് നിശ്ചയിക്കുകയാണ് (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം* രണ്ടാമങ്കം)

അങ്ങനെ ധാർമികവും മാനസികവുമായ ഗുണങ്ങളിൽ മൂന്നു വിദൂഷകന്മാരും ഒരുപോലെ നിലകൊള്ളുന്നു. എന്നാൽ ബൗദ്ധികമായ ഗുണങ്ങളിൽ മൂന്നുപേരും വിഭിന്നരത്രേ. ഗൗതമൻ സമർഥനും ഉപായസമൃദ്ധനും പ്രത്യുത്പന്നമതിയുമാണ്; മാണവകൻ ലളിതസ്വഭവനും കലാഭാവശൂന്യനുമാണെങ്കിൽ മാഢവ്യൻ ഏറെക്കുറെ മന്ദബുദ്ധിയും സാമർഥ്യം കുറഞ്ഞവനുമത്രേ. ഈ മൂന്നു വിദൂഷകന്മാരിൽ മാനസികമായ സാമർഥ്യത്തിലും മാന്ദ്യത്തിലും യഥാക്രമം വരുന്ന ഈ മാറ്റം കേവലം യാദൃച്ഛികമല്ല. കാളിദാസൻ മനഃപൂർവം പ്രത്യേകം ഉദ്ദേശ്യം വെച്ചുതന്നെ ചെയ്തതാണ്. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ വിദൂകനായ ഗൗതമൻ അതിസമർഥനാണെങ്കിൽ നായകനായ അഗ്നിമിത്രരാജാവ് അത്രകണ്ട് കഴിവ് കുറഞ്ഞവനും സ്ത്രീവിഷയങ്ങളിൽ അത്തരമൊരു സമർഥന്റെ ബുദ്ധിചാതുര്യത്തിന്റെയും നയോപായ നൈപുണ്യത്തിന്റെയും സാഹായ്യം ആവശ്യപ്പെടുന്നവനുമാണ്. ഈ വിദൂഷകനില്ലെങ്കിൽ അഗ്നിമിത്രൻ തികച്ചും ശോഭകെട്ടൊരു നായ നായിപ്പോയാനേ. നാടകത്തിലെ എല്ലാ അങ്കങ്ങളിലും രാജാവിനൊപ്പം വിദൂഷകനും പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നുണ്ട്. *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലെ മാണവകൻ ബുദ്ധിയിലും മറ്റും മധ്യമനാണ്. നായകൻ പുരൂരവസ്സ് അഗ്നിമിത്രനെ അപേക്ഷിച്ച് കൂടുതൽ സമർഥൻ. *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലും *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെപ്പോലെ അഞ്ചങ്കങ്ങളുണ്ടെങ്കിലും രണ്ടെണ്ണത്തിൽ വിദൂഷകനായ മാണവകൻ വരുന്നില്ല. ആകെ ഏഴങ്കങ്ങളുണ്ടെങ്കിലും ഭൂരിപക്ഷത്തിലും മാഢവ്യവിദൂഷകൻ വരുന്നില്ല. രണ്ടങ്കങ്ങളിലേ അയാൾ മുഖ്യമായി പ്രത്യക്ഷപ്പെടുന്നുള്ളൂ. അതിസമർഥനും നയതന്ത്രജ്ഞനിമായ ദുഷ്യന്തന് ബുദ്ധിസാമർഥ്യം കുറഞ്ഞ മാഢവ്യന്റെ ആവശ്യം അത്രയേ വരുന്നുള്ളൂ.

വിദൂഷകന്റെ ഉപമകളും രൂപകങ്ങളുമൊക്കെ സന്തോഷാവഹമായ വിസ്മയവും ഫലിതവും ജനിപ്പിക്കുന്നു. മാളവികയെ അഗ്നിമിത്രന്റെ കാമാതുരമായ കണ്ണിൽനിന്നു രക്ഷിക്കണമെന്ന് വിചാരിക്കുന്ന ധാരിണി, ഹരദത്ത-ഗണദാസന്മാരുടെ കിടമത്സരത്തിന്റെ ഫലമായ ശിഷ്യകളുടെ രാജസമക്ഷത്തിലെ നൃത്താഭിനയപ്രദർശനം എങ്ങനെയെങ്കിലും ഒഴിവാക്കാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു. അപ്പോൾ വിദൂഷകൻ പറയുകയാണ്: "ഭവതി! പശ്യ, ഉരഭ്രസമ്പാതം. കിം മുധാ വേതനദാനേനൈഷാം?" (ഭവതി! മുട്ടനാടുകൾ ഏറ്റുമുട്ടുന്നത് കണ്ടാലും! വെറുതെ ഇവർക്ക് ശമ്പളം കൊടുക്കുന്നതെന്തിന്?) ഇവിടെ ആരു മേലെ ആരു കീഴെ എന്ന മത്സരത്തിലേർപ്പെട്ടിരിക്കുന്ന രണ്ടു കലാധ്യാപകരെ തമ്മിലടിക്കുന്ന മുട്ടനാടുകളോടുപമിച്ചിരിക്കുന്നത് നമ്മിൽ ചിരി പരത്തുന്നു; ഒപ്പം ഫലിതവും ജനിക്കുന്നു. വെറുതെ ഒരു രസത്തിന് കാണുന്നുവെന്നല്ലാതെ, ഇതിൽ രാജാവിനും തനിക്കും മറ്റു ഗൂഢോദ്ദേശ്യങ്ങളൊന്നുമില്ല എന്ന് രാജ്ഞി ധരിച്ചുകൊള്ളട്ടെ എന്നു വിദൂഷകഹൃദയം. ഇതു കേട്ടാൽ ഗൂഢോദ്ദേശ്യം കാണുന്ന ആ രാജ്ഞിക്കെന്നപോലെ, ഉദാസീനരായ പ്രേക്ഷകർക്കും വിദൂഷകൻ നിർദോഷനായൊരു ഫലിതക്കാരൻ മാത്രമാണെന്നു തോന്നും. പുരൂരവസ്സിന് ഉർവശിയോടുള്ള പ്രേമോന്മാദം ചികിത്സിച്ചുമാറ്റാൻ സാധ്യമല്ലെന്നു കണ്ട് ഔശീനരീരാജ്ഞി ഒരു വ്രതമനുഷ്ഠിക്കുന്നുവെന്ന ഭാവത്തിൽ അദ്ദേഹത്തെ പ്രസാദിപ്പിക്കാനും ഭർത്താവോടൊപ്പം ചന്ദ്രോദയം ദർശിക്കാനും നിശ്ചയിക്കുന്നു. രോഹിണീയുക്തനായ ചന്ദ്രനെ മുൻനിർത്തി രാജ്ഞി പ്രതിജ്ഞ ചെയ്യുന്നു: "അദ്യപ്രഭൃതി യാം സ്ത്രിയം ആര്യഃ പ്രാർഥയതേ, യാ ചാര്യപുത്രസ്യ സമാഗമപ്രണയിനീ, തയാ സഹ മയാ പ്രീതിബന്ധേന വർത്തയിതവ്യമിതി." (ആര്യപുത്രൻ പ്രാർഥിക്കുകയും ആര്യപുത്രന്റെ സമാഗമം ആഗ്രഹിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന സ്ത്രീയുമായി ഇന്നുമുതൽ ഞാൻ സ്നേഹത്തോടുകൂടി കഴിയുമെന്ന്.) ഇതു കേട്ട് വിദൂഷകന്റെ ആത്മഗതം: 'ഛിന്നഹസ്തോ മത്സ്യേ പലായിതേ നിർവിണ്ണോ ധീവരോ ഭണതി, ധർമോ മേ ഭവിഷ്യതീതി.' (മീൻ കൈയിൽനിന്ന് വഴുതി രക്ഷപ്പെട്ട് ഓടിപ്പോയാൽ ദുഃഖിതനായ മുക്കുവൻ പറയും, എനിക്ക് പുണ്യം

കിട്ടുമെന്ന്.) മീൻ രക്ഷപ്പെട്ടത് മുക്കുവന്റെ ആഗ്രഹപ്രകാരമല്ല, അബദ്ധത്തിലാണ്. അങ്ങനെ ആ ജീവി കൊല്ലപ്പെടാത്തതുകൊണ്ട് തനിക്ക് പുണ്യം ലഭിക്കുമെന്ന് മുക്കുവൻ വിചാരിക്കുന്നതുപോലെയാണ് ഇവിടെ ഔശീനരീദേവി പുണ്യകർമമെന്ന നിലയ്ക്ക് ചെയ്യുന്നതെന്ന് വിദൂഷകന്റെ ഫലിതം. വേറെ ഗതിയില്ലാത്തതുകൊണ്ടാണ്, ധർമബോധംകൊണ്ടൊന്നുമല്ല രാജ്ഞി ഇത് ചെയ്യുന്നതെന്ന, അവരുടെ വാക്കും പ്രവൃത്തിയും തമ്മിൽ വലിയ ബന്ധമൊന്നുമില്ലെന്ന, വിദൂഷകന്റെ വിമർശനമാണ് ഫലിതത്തിനു പിന്നിൽ. ഏതാണ്ട് ഇതുപോലുള്ള ഒന്നാണ് ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയിൽ ഭ്രമിക്കുന്നതിനെപ്പറ്റി മാഢവ്യന്റെ അഭിപ്രായം: "(വിഹസ്യ) യഥാ കസ്യാപി പിണ്ഡഖർജൂരൈരുദ്വേജിതസ്യ തിന്ത്രിണ്യാമഭിലാഷോ ഭവേത് തഥാ സ്ത്രീരത്നപരിഭാവിനോ ഭവത ഇയം പ്രാർഥനാ." (ചിരിച്ച് – ഈത്തപ്പഴം തിന്ന് ചെടിച്ചവന് പുളിങ്ങ തിന്നാൽ കൊള്ളാമെന്നു തോന്നാറുണ്ട്; അതുപോലെയാണ് പെണ്മണികളിൽ മടുപ്പ് വന്നിരിക്കുന്ന താങ്കൾക്ക് ഇപ്പോഴിക്കൊതി.) അന്തഃപുരനാരിമാരെ അപേക്ഷിച്ച് സൗന്ദര്യമൊന്നുമില്ലാത്തവളാണ് ശകുന്തള എന്നു പരിഹാസം. വിദൂഷകൻ പൊതുവെ പ്രാകൃതനും മന്ദബുദ്ധിയുമാകയാൽ അദ്ദേഹത്തിന് ആലങ്കാരികവും കാവ്യാത്മകവുമായ പ്രയോഗങ്ങളുട അർഥമോ സ്വാരസ്യമോ മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിവില്ല. അവയെ അക്ഷരാർഥത്തിലെടുക്കുകയും സ്വയം പരിഹാസ്യനാവുകയും ചെയ്യും. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ആറാമങ്കത്തിൽ വിരഹദുഃഖം സഹിക്കാതെ

മുനിസുതാപ്രണയസ്മൃതിരോധിനാ
മമ ച മുക്തമിദം തമസാ മനഃ
മനസിജേന സഖേ, പ്രഹരിഷ്യതാ
ധനുഷി ചൂതശരശ്ച നിവേശിതഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 8. മുനിസുതയുടെ ഓർമ മൂടിയ പ്രണയത്തിന്റെ ഇരുട്ട് എന്റെ മനസ്സിൽനിന്നു പോവുകയും ചെയ്തു; തോഴരേ, എയ്യാനൊരുങ്ങിയ കാമദേവൻ വില്ലിൽ മാമ്പൂവമ്പ് തൊടുക്കുകയും ചെയ്തു.) എന്നു വിലപിക്കുമ്പോൾ വിദൂഷകൻ മുട്ടൻവടിയുമെടുത്ത് മാമ്പൂമൊട്ട് വീഴ്ത്താൻ മുതിരുകയാണ്. രാജാവിന്റെ മ്ലാനമായ മുഖത്ത് ഒരു ചിരി പരത്താൻ കഴിയുന്നുണ്ടെന്നുള്ളതാണ് ഈ ഫലിതത്തിന്റെ പ്രയോജനം.

ചുരുക്കത്തിൽ, *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ അഗ്നിമിത്രന്റെ മാളവികാപ്രണയത്തെ സഫലമാക്കുന്നതിന് തന്റെ ബുദ്ധി മുഴുവൻ ഉപയോഗിക്കുന്നവനാണ് ഗൗതമൻ; *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ പുരൂരവ

സ്സിന്റെ ഉർവശീപ്രണയത്തെ മാണവകൻ പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുകയോ നിരുത്സാഹപ്പെടുത്തുകയോ ഏറെക്കുറെ ഉദാസീനത പുലർത്തുന്നു; *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലാവട്ടെ, ദുഷ്യന്തന്റെ ശകുന്തളാഭ്രമത്തെ അല്പം വിമർശനമനോഭാവത്തോടെയാണ് മാഢവ്യൻ കാണുന്നത്. ഒന്നാമത്തെയും മൂന്നാമത്തെയും അങ്കങ്ങളിലെ ആദ്യത്തെ അപക്വവും ഒട്ടൊക്കെ സാഹസികവുമായ പ്രണയത്തെയും അതിന്റെ ആദ്യഭാഗത്തിലെ സ്മരണകളെയും പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുന്നതിനോ അഞ്ചാമങ്കത്തിലെ പരിത്യാഗസന്ദർഭത്തിൽ ഇടപെടുന്നതിനോ പശ്ചാത്താപരംഗങ്ങളിൽ വേണ്ടത്ര ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നതിനോ അയാൾ തയ്യാറാവുന്നുമില്ല. ദുഷ്യന്തന്റെ ശകുന്തളാപ്രണയത്തെത്തന്നെ ഒരു നേരമ്പോക്കായേ ആ 'മരത്തലയൻ' കണ്ടിട്ടുള്ളൂ.

കാളിദാസന്റെ ലളിതഹൃദയരായ നായകന്മാർ വിദൂഷകന്മാരെ കൂടെ കൊണ്ടുനടക്കുന്നപോലെ, നായികമാരും ശുദ്ധമനസ്കരായ സഖിയെയോ സഖിമാരെയോ കൂട്ടിക്കൊണ്ടാണ് അധികവും സഞ്ചരിക്കുക. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ നായികയായ മാളവികയ്ക്ക് ബകുളാവലികയാണ് സഖി; *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലെ നായികയായ ഉർവശിക്ക് സഖി ചിത്രലേഖ; *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ നായികയായ ശകുന്തളയുടെ സഖികൾ അനസൂയയും പ്രിയംവദയും. ഈ തോഴിമാർ നായികമാരുടെ സുഖദുഃഖങ്ങളിൽ പങ്കു കൊള്ളും; എന്നും അനുഭാവപൂർവം കാണുകയും കേൾക്കുകയും ചെയ്യും; വേണ്ടിടത്ത് ഫലിതം പറഞ്ഞു രസിപ്പിക്കും. 'വിമർദസുരഭി' (പിഴിയുന്തോറും ഏറ്റവും സുഗന്ധം പരത്തുന്നവൾ) എന്ന ബകുലാവലികയുടെ വിശേഷണം അവൾക്ക് തികച്ചും ഉചിതമത്രേ. കഠിനമായ വിഷമം നേരിടുമ്പോഴാണ് അവളുടെ ബുദ്ധി ഏറ്റവും ചടുലമായി പ്രവർത്തിക്കുക. ശകുന്തളാസഖിമാരിൽ അനസൂയയേക്കാൾ പ്രിയംവദയാണ്, പേര് സൂചിപ്പിക്കുന്നതുപോലെ, പ്രിയം പറയുന്നവളും സ്നേഹമയിയും മധുരഫലിതക്കാരിയും. നായികമാരുമായുള്ള ഈ സഖികളുടെ തുടർച്ചയായ സംഭാഷണങ്ങളിലാണ് ഫലിതവും പരിഹാസവുമെല്ലാം നല്ലപോലെ കാണുന്നത്. *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കത്തിൽ ബകുളവലിക പൊന്നശോകപ്പൂങ്കുലയെപ്പറ്റി പറയുന്നതിലൂടെ മാളവികയെക്കൊണ്ട് അവൾക്ക് അഗ്നിമിത്രനോടുള്ള പ്രണയത്തെപ്പറ്റി പറയിക്കുന്ന ഭാഗം ഫലിതഗർഭമാണല്ലോ. *വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കത്തിൽ ഉർവശി സ്വർഗത്തിലേക്കു തിരിച്ചുപോകുമ്പോൾ, ഉത്പതനഭംഗം നടിച്ച് കാമുകനായ പുരൂരവസ്സിനെ തിരിഞ്ഞുനോക്കിക്കൊണ്ട്, തന്റെ മുത്തുമാല ലതാശാഖയിൽ കുടുങ്ങിയത് നേരെയാക്കാൻ ചിത്ര

ലേഖയോട് പറയുകയും അതിന് അവൾ മറുപടി കൊടുക്കുകയും ചെയ്യുന്ന സന്ദർഭം മറ്റൊരുദാഹരണം.

ചിത്രലേഖ ചിരിച്ചുകൊണ്ട് പറയുന്നു: "ദൃഢം ഖലു ബദ്ധാ, ദുർമോചനീയേവ മേ പ്രതിഭാതി. ഭവതു. യതിഷ്യേ താവത്." (നല്ലവണ്ണം മുറുകിയിട്ടുണ്ട്. വിടുവിക്കാനാവില്ലെന്ന് എനിക്കു തോന്നുന്നു. ആട്ടെ. ശ്രമിക്കാം.) പുരൂരവസ്സിനോടുള്ള ഉർവശീപ്രണയമാണ് ഈ നാട്യത്തിനു കാരണമെനന്ന് ഉർവശിക്കെന്നപോലെ ചിത്രലേഖയ്ക്കുമറിയാമെന്ന് ഈ ഫലിതം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ഈ രണ്ടുപേരേക്കാളും മിടുക്കിയാണ് പ്രിയംവദ. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കത്തിൽ പ്രിയംവദ മുറുക്കിക്കെട്ടിയ തന്റെ മുലക്കച്ച ഒന്നയയ്ക്കൂ എന്ന് ശകുന്തള അനസൂയയോട് അപേക്ഷിക്കുമ്പോൾ പ്രിയംവദ ചിരിച്ചുകൊണ്ട് പറയുന്നു: "അത്ര പയോധരവിസ്താരയിതൃ ആത്മനോ യൗവനമുപാലഭസ്വ. മാം കിമുപാലഭസേ?" (ഇതിൽ, നിന്റെ മുലകളെ ചീർപ്പിക്കുന്ന നിന്റെ യൗവനത്തെ ശകാരിച്ചോളൂ. എന്നെ എന്തിനാണ് ശകാരിക്കുന്നത്?) ഇലഞ്ഞിത്തയ്യിന്റെ അടുക്കലെത്തിയ ശകുന്തളയോട് പ്രിയംവദ "ഹലാ ശകുന്തളേ, അത്രൈവ താവന്മുഹൂർത്തം തിഷ്ഠ... യാവത് ത്വയാ ഉപഗതയാ ലതാസനാഥ ഇവ അയം കേസരവൃക്ഷഃ പ്രതിഭാതി." (ഏയ് ശകുന്തളേ, ഇവിടെത്തന്നെ കുറച്ചുനേരം നിൽക്കൂ... നീ അടുത്തു നിൽക്കുമ്പോൾ ഇലഞ്ഞിത്തയ്യിനോട് ഒരു വള്ളി ചേർന്ന പോലെ തോന്നുന്നു.) എന്നാണ് പറയുന്നത്. ശകുന്തള തനിക്ക് ഏറ്റവും പ്രിയപ്പെട്ട വനജ്യോത്സ്നയെ നോക്കിനിൽക്കുമ്പോൾ പ്രിയംവദ അനസൂയയോട് പറയുന്നു: "അനസൂയേ, ജാനാസി കിന്നിമിത്തം ശകുന്തളാ വനജ്യോത്സ്നാം അതിമാത്രം പശ്യതീതി? ... യഥാ വനജ്യോത്സ്നാ അനുരൂപേണ പാദപേന ഉപഗതാ അപി നാമൈവം അഹമപി ആത്നോനുരൂപം വരം ലഭേയേതി." (അനസൂയേ, മനസ്സിലായോ, എന്താണ് ശകുന്തള വനജ്യോത്സ്നയെ ഉറ്റുനോക്കുന്നതെന്ന്? ... വനജ്യോത്സ്ന തനിക്കൊത്ത മരത്തോട് ചേർന്നതുപോലെ, എനിക്കും കിട്ടുമോ തനിക്കൊത്ത ഒരു വരനെ എന്നാണ്.) ശകുന്തളയ്ക്ക് ഫലിതഗർഭമായ ആ വാക്കുകൾ ഇഷ്ടപ്പെട്ടെങ്കിലും അവൾ പുറമേക്ക് അങ്ങനെ നടിക്കാതെ, "ഏഷ നൂനം തവാത്മഗതോ മനോരഥഃ" (ഇത് നിന്റെ മനസ്സിലുള്ള വിചാരം തന്നെയാണ്) എന്ന് 'തട്ടിനു മുട്ട്' പറയുകയാണ് ചെയ്തത്. ഈ ഉദാഹരണങ്ങളിലെല്ലാം കാളിദാസൻ കാണിച്ചുതരുന്നത്, യുവതികളായ സമപ്രായമുള്ള കന്യകമാർ രസത്തിനുവേണ്ടി അന്യോന്യം നിർദോഷമായി കളിയാക്കുന്നതിന്റെ ഹൃദ്യമായ ചിത്രമാണ്.

കുമാരസംഭവം ഏഴാം സർഗത്തിൽ, പാർവതീവിവാഹാവസരത്തിലെ ഒരു ശ്ലോകം നോക്കുക:

പത്യുഃ ശിരശ്ചന്ദ്രകലാമനേന
സ്പൃശേതി സഖ്യാ പരിഹാസപൂർവം
സാ രഞ്ജയിത്വാ ചരമഃ കൃതാശീർ–
മാല്യേന താം നിർവചനം ജഘാന.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 19. കാലടികളിൽ രാഗമണിയിച്ചതിനുശേഷം "ഇതുകൊണ്ട് നീ ഭർത്താവിന്റെ ശിരസ്സിലുള്ള അമ്പിളിത്തെല്ലിനെ സ്പർശിപ്പൂതാക" എന്നിങ്ങനെ സഖി കളിയായി ആശീർവദിച്ചപ്പോൾ പാർവതി ഒന്നും മിണ്ടാതെ മാലകൊണ്ട് ഒരടി കൊടുത്തു.) ഇവിടെ ചന്ദ്രകല പാർവതിയുടെ സപത്നിയായി സങ്കല്പിക്കപ്പെടുന്നു. അവൾക്ക് ശിവൻ ശിരസ്സിൽ സ്ഥാനം നൽകുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു! ഇവിടതതെ പരിഹാസം പാർവതിക്ക് രസിച്ചുവെങ്കിലും അങ്ങനെ പറഞ്ഞതിൽ വിരോധമുണ്ടെന്നാണ് നടിച്ചത്. ലജ്ജതന്നെ കാരണം.

രഘുവംശം ആറാം സർഗത്തിൽ ഇന്ദുമതിയെ ഓരോ രാജാവിനും പരിചയപ്പെടുത്തിക്കൊടുത്തതിനുശേഷം അജന്റെ അടുക്കലെത്തി സുനന്ദ അദ്ദേഹത്തെ വിസ്തരിച്ചു വർണിച്ചു. ഇന്ദുമതിക്ക് അദ്ദേഹത്തെ ഇഷ്ടമായി. സന്തോഷം വാക്കുകൾകൊണ്ട് പറയാനാവാതെ വിഷമിച്ച് അവിടെ നിന്നു. അവിടത്തെ ശ്ലോകമാണിത്:

തഥാഗതായാം പരിഹാസപൂർവം
സഖ്യാ സഖീ വേത്രഭൃദാബഭാഷേ
"ആര്യേ വ്രജാമോന്യത" ഇത്യഥൈനം
വധൂരസൂയാകുടിലം ദദർശ.

(*രഘുവംശം*, 6. 82. സഖി – ഇന്ദുമതി – ആ നിലയിൽ വിഷമിച്ചുനിൽക്കുമ്പോൾ സഖിയായ വേത്രവതി "ആര്യേ, ഇനി മറ്റൊരിടത്തേക്കു പോവാം" എന്ന് കളിയാക്കിക്കൊണ്ട് പറഞ്ഞു; അപ്പോൾ വധു ഇവളെ അസൂയയോടെ ഇടംകണ്ണിട്ടു നോക്കി.) വിഷമിച്ച ഇന്ദുമതിയെ ഒന്നുകൂടി വിഷമത്തിലാക്കി ഈ കളിയാക്കൽ . അത് സൂചിപ്പിക്കുന്നതാണ് ഈ നോട്ടം. *രഘുവംശ*ത്തിലെ ഈ ആറാം സർഗമാകെ ഉള്ളിലൊരു ഹാസഭാവത്തോടുകൂടിയാണ് കവി രചിച്ചിട്ടുള്ളതെന്നാണ് കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരുടെ അഭിപ്രായം. അദ്ദേഹം എഴുതുന്നു: "ഈ ഹാസഭാവത്തെ സാധാരണ ഉദ്ദേശിക്കുന്ന അർഥത്തിൽ 'പരിഹാസ'മെന്നു പറഞ്ഞുകൂടാ. ചെറിയ കുട്ടികൾ വിവേകമോ യുക്തിബോധമോ ഇല്ലാതെ ചോദിക്കുന്ന ചോദ്യങ്ങളും കാട്ടുന്ന പ്രവൃത്തികളും കാണുമ്പോൾ വാത്സല്യമുള്ള മുതിർന്നവർക്ക് ഒരു ചിരി പുറപ്പെടുമല്ലോ – അതാണിവിടത്തെ ഹാസഭാവം. ദിലീപന്റെ രാജ്യപരി

പാലനത്തെയും ഗോചര്യയെയും തക്ക ഗൗരവത്തോടെ വർണിച്ചുവന്ന കവിക്ക് അത്രമേൽ ഉയർന്ന ഭാവത്തിൽനിന്നു നോക്കുമ്പോൾ, ഈ സ്വയംവരസദസ്സിലെ ശൃംഗാരചേഷ്ടകളെയും സുനന്ദയുടെ രാജപ്രശംസകളെയുമെല്ലാം സംബന്ധിച്ച് അതേ തോന്നുകയുള്ളൂ." (*രഘുവംശം* ഗദ്യപരിഭാഷ, പേജ് 183)

ചിലപ്പോൾ കാളിദാസൻ മനുഷ്യരുടെ വിഡ്ഢിത്തങ്ങളെയും ദൗർബല്യങ്ങളെയും രാജകൊട്ടാരങ്ങളിലെ മുഖസ്തുതികളെയും പൊങ്ങച്ചങ്ങളെയും വിമർശിക്കുന്നതിന് ചെറിയ തോതിലുള്ള പരിഹാസത്തെ ആശ്രയിക്കാറുണ്ട്. ഇതിനുവേണ്ടി അദ്ദേഹം തന്റെ നാടകങ്ങളിൽ ചില കഥാപാത്രങ്ങളെ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുണ്ട്. അവ ഇതിവൃത്തത്തിൽ അധികം ഉപകരിക്കുന്നവയല്ലെങ്കിലും, ജീവിതത്തിന്റെ ഹീനവശങ്ങളുമായി കവിക്കുള്ള പരിചയത്തിന്റെ സൂചകങ്ങളാണ്. അങ്ങനെ, *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* രണ്ടാമങ്കത്തിലെ സേനാപതി വിദൂഷകനെപ്പോലെത്തന്നെ നായാട്ടിന്റെ അധ്വാനവും ക്ഷീണവും ബുദ്ധിമുട്ടുംകൊണ്ട് തളർന്നവനെങ്കിലും, രാജാവ് നായാട്ട് തുടരുന്നതിനെ മനസാ ഉറച്ചെതിർക്കുന്നവനെങ്കിലും, ലോകപരിജ്ഞാനമുള്ളതുകൊണ്ട്, രാജാവിന്റെ ആനുകൂല്യം നേടുന്നതിന് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുൻഗണനകളെ വാഴ്ത്തുകയും വിനോദപ്രിയത്തെ അനുമോദിക്കുകയും വന്യവിനോദങ്ങൾ ഉണ്ടാക്കുന്ന അപകടങ്ങളോടും ആവേശത്തോടുമുള്ള വിദൂഷകന്റെ വെറുപ്പിനെ പരിഹസിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. ഇതുപോലെ അതേ നാടകം ആറാമങ്കത്തിലെ പോലീസുകാരെപ്പറ്റിയും പറയാം. അവർ കുറ്റവാളിയെന്നു സംശയിക്കപ്പെടുന്നവരോട് ക്രൂരമായി പെരുമാറുകയും അവൻ ഇറച്ചി തിന്നുന്നതിനെ പുച്ഛത്തോടെ കാണുകയും അവന്റെ കഴുത്തിൽ കൊലമാലയിടുവിക്കാൻ കൈ തരിക്കുകയും അവനെ കുറ്റവിമുക്തനായി കാണുമ്പോൾ അവനോട് അസൂയപ്പെടുകയും അവനു കിട്ടിയ സമ്മാനം തങ്ങളുമായി പങ്കുവെക്കാൻ തയ്യാറായതോടെ അവനെ ചങ്ങാതിയായി സ്വീകരിച്ച് അവന്റെ കൂടെ ചാരായക്കടയിലേക്ക് പോവുകയും ചെയ്യുന്ന ആ പോലീസുകാരെ ഫലിതമധുരമായാണ് കാളിദാസൻ ചിത്രീകരിച്ചിരിക്കുന്നത്. കാളിദാസകൃതികളിൽ ചിലേടത്ത് ഫലിതം വളരുന്ന സന്ദർഭം, ചുറ്റുപാടുകൾ ഗൂഢാലോചന നടത്തി രൂപപ്പെടുന്നപോലെ അനുഭവപ്പെടുന്നു. അവിടെ ബന്ധപ്പെട്ട വ്യക്തി, എല്ലാ യത്നവും ചെയ്തിട്ടും, ഒരു മൂലയിലേക്ക് പതുക്കെ ഒതുക്കപ്പെടുകയും ഒഴിവാക്കാനാഗ്രഹിച്ചതിനെ അനുവദിക്കുകയല്ലാതെ മറ്റൊരു ഗതിയുമില്ല എന്ന നിലയിലേക്ക് തള്ളപ്പെടുകയും ചെയ്യുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കത്തിലെ ധാരിണീരാജ്ഞിയുടെ അവസ്ഥ ഉദാഹരണം. തന്റെ

ദാസിയായി കൊട്ടാരത്തിൽ കഴിയുന്ന യുവസുന്ദരിയായ മാളവികയെ ഒരു തവണ ചിത്രത്തിൽ കണ്ടപ്പോൾ മുതൽക്ക് അവളെ എങ്ങനെയെങ്കിലും നേരിട്ടു കാണണമെന്നും സ്വന്തമാക്കണമെന്നും തന്റെ ഭർത്താവായ അഗ്നിമിത്രന് മോഹമുണ്ടെന്ന് രാജ്ഞിക്കറിയാം. അതുകൊണ്ട് അവൾ രാജാവിന്റെ കണ്ണിൽ പെടാതിരിക്കാൻ ധാരിണി വളരെ ശ്രദ്ധിക്കുന്നുണ്ട്. എങ്ങനെയെങ്കിലും അവളെ കാണണമെന്ന രാജാവിന്റെ മോഹവും അത് സാധിപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി എന്തും ചെയ്യാൻ തയ്യാറായ ഉപജാപകവിദഗ്ധനായ വിദൂഷകനും അതിന് മൗനാനുവാദം നൽകുന്ന പണ്ഡിതകൗശികിയും കൂടി, മാളവികയുടെ നൃത്താധ്യാപകനായ ഗണദാസനും ഇളയ രാജ്ഞിയായ ഇരാവതിയുടെ നൃത്താധ്യാപകനായ ഹരദത്തനും തമ്മിൽ കിടമത്സരം വളർത്തിക്കൊണ്ടുവന്ന് അവരിൽ ആരു മേലെ എന്നു നിശ്ചയിക്കാൻ ശിഷ്യകളുടെ നൃത്താഭിനയപ്രദർശനം നടത്തുകയേ നിർവാഹമുള്ളൂ എന്ന നിലയുണ്ടാക്കി. അതിൽ വിധികർത്താവായി കൗശികി വരും. രാജാവിന്റെ മുമ്പിലാവും പ്രദർശനം. അപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിന് മാളവികയെ സുഖമായി കാണാനും കഴിയും. ഇത് എങ്ങനെയും ഒഴിവാക്കാൻ ധാരിണി ആവതും ശ്രമിച്ചുവെങ്കിലും ചുറ്റുപാടുകൾ അവരെ സാഹചര്യത്തിനു വിധേയയാവാൻ നിർബന്ധിക്കുകയായിരുന്നു. അവസാനഘട്ടമായപ്പോഴേക്കും ഗതികെട്ട രാജ്ഞിക്ക് ഇപ്രകാരം പറയേണ്ടിവന്നു: "യദി രാജകാര്യേഷു ഈദൃശീ ഉപായനിപുണതാ ആര്യപുത്രസ്യ തതഃ ശോഭനം ഭവേത്" (രാജകാര്യങ്ങളിൽ ഇത്തരം ഉപായനിപുണത ആര്യപുത്രന്നുണ്ടായിരുന്നെങ്കിൽ നന്നായേനേ). ധാരിണിയുടെ അവസ്ഥ ആലോചിച്ചാൽ ആർക്കും ചിരി വരുമാറാണ് സന്ദർഭത്തെ കാളിദാസൻ വളർത്തിയെടുത്തിരിക്കുന്നത്.

കാളിദാസൻ ചിലപ്പോൾ മറ്റൊരു തരത്തിൽ പരിഹാസം ജനിപ്പിക്കുന്നതു കാണാം. രണ്ടുപേരിലൊരാൾ അപരനെ പൂർണമായി മനസ്സിലാക്കാതെ സംസാരിക്കുന്നിടത്താണിത് സംഭവിക്കുന്നത്. ആരെപ്പറ്റിയാണോ താൻ പറയുന്നത് അദ്ദേഹം തന്നെയാണ് തന്നോട് സംസാരിക്കുന്നത് എന്നു മനസ്സിലാക്കായ്കയാണിവിടെ. ഒരുതരം നാടകീയവിരുദ്ധോക്തിതന്നെ. *കുമാരസംഭവം* അഞ്ചാം സർഗം ഉദാഹരണം. പാർവതി തപസ്സ് ചെയ്യുന്നിടത്ത് കാഴ്ചക്കാരനെന്ന മട്ടിൽ ബ്രഹ്മചാരിവേഷത്തിൽ മഹേശ്വരൻ കടന്നുവന്ന് തപസ്സിനക്കുറിച്ചും അതിന്റെ ലക്ഷ്യത്തെക്കുറിച്ചും സരസമായി സംഭാഷണം ചെയ്യുകയാണല്ലോ അവിടെ. പാർവതി ഗൗരവപൂർണമായും പരമേശ്വരൻ പരിഹാസത്തോടെയുമാണ് മിക്കയിടങ്ങളിലും സംസാരിക്കുന്നത്. ശിവൻ പാർവതിയെ ശരിക്ക് മനസ്സിലാക്കിയിട്ടുണ്ടെങ്കിലും തന്നോട സംസാരിക്കുന്നത്

വേഷം മാറിവന്ന പരമേശ്വരനാണെന്ന് അവൾ മനസ്സിലാക്കുന്നതേയില്ല എന്നതാണ് ഇവിടത്തെ ഫലിതത്തിന് ആസ്പദം. പാർവതിയെ പരീക്ഷിക്കുകയാണ് മഹേശ്വരൻ. അവൾ ആ പരീക്ഷയിൽ ജയിക്കുന്നു. ഇതുപോലൊരു പരീക്ഷയാണ് ദിലീപ–സിംഹ(നന്ദിനി) സംഭാഷണത്തിലൂടെ *രഘുവംശം* രണ്ടാം സർഗത്തിലും നടക്കുന്നത്. അവിടെ ധാർമികതയെപ്പറ്റിയുള്ള ഗൗരവപൂർണമായ വാദപ്രതിവാദമാണ് നടക്കുന്നത്. അത് ആരിലും ഫലിതമുണ്ടാക്കുന്നില്ല. കവി ഉദ്ദേശിച്ചിട്ടുമില്ല.

അഭിരൂപഭൂയിഷ്ഠമായ രാജസദസ്സുകളിലാണ് കാളിദാസനാടകങ്ങൾ അരങ്ങേറിയത് എന്നതുകൊണ്ട് താഴേക്കിടയിലുള്ള അപ്രധാനകഥാപാത്രങ്ങള പോലും താണതരം ഫലിതം പറയുന്നില്ലെന്നത് ശ്രദ്ധേയമാണ്. വാക്കുകൾകൊണ്ടുള്ള കസർത്തുകളും കുറവാണ്. ഉള്ളതുതന്നെ വളരെ ശ്രദ്ധാപൂർവം നിബന്ധിച്ചതത്രേ. ഇന്നിന്ന സാഹചര്യങ്ങളിലാണ് ശകുന്തളയുമായി തൻ പ്രണയത്തിലായതെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ വിദൂഷകനെ വിശ്വാസത്തിലെടുത്ത് സംസാരിച്ചപ്പോൾ വിദൂഷകൻ ശാന്തമായി പറയുകയാണ്: "തേന ഹി ഗൃഹീതപാഥേയോ ഭവ. കൃതം ത്വയോപവനം തപോവനമിതി പശ്യാമി." (ഇങ്ങനെയൊക്കെയാണെങ്കിൽ താങ്കൾക്കിനി ഒരുങ്ങിപ്പുറപ്പെടാം. താങ്കൾ തപോവനത്തെ ഉപവനമാക്കിക്കഴിഞ്ഞു എന്നു ഞാൻ കാണുന്നു.) ഇവിടെ വിശുദ്ധമായ തപോവനത്തെ തന്റെ ശൃംഗാരലീലകൾക്ക് വേദിയാക്കിയത് ശരിയായില്ലെന്ന വിമർശനം വിദൂഷകൻ രാജാവിന്റെ നേരെ തൊടുത്തുവിട്ടിട്ടുണ്ട്. സമാനാക്ഷരങ്ങളുടെ ആവർത്തനത്തിലൂടെയുള്ള പഴമൊഴിപോലുള്ളൊരു വാക്യത്തിലൂടെ മനസ്സിൽ തറക്കുന്ന ശാന്തമായൊരു താക്കീതും അതുൾക്കൊള്ളുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ ബകുളാവലികയുടെയും വിദൂഷകന്റെയും സംഭാഷണങ്ങളിൽ പലപ്പോഴും വാക്കേളി കാണാമെന്നു നാം കണ്ടു. പുരൂരവസ്സ് വിദൂഷകനോട് ഉർവശിയുടെ സൗന്ദര്യം വർണിക്കുമ്പോൾ വിദൂഷകൻ പറയുന്നു: "അതഃ ഖലു ഭവതാ ദിവ്യരസാഭിലാഷിണാ ചാതകവ്രതം ഗൃഹീതം." (അതുകൊണ്ടാണ് താങ്കൾ ദിവ്യരസമാഗ്രഹിക്കുന്ന വേഴാമ്പലിന്റെ വ്രതം സ്വീകരിച്ചത്). ദിവ്യരസം 'സ്വർഗീയസൗന്ദര്യ'മെന്ന അർഥത്തിൽ ഉർവശിക്കും 'മേഘജല'മെന്ന അർഥത്തിൽ വേഴാമ്പലിനും യോജിക്കും. വേഴാമ്പൽ മഴവെള്ളമേ കുടിക്കൂ എന്നു പ്രസിദ്ധം. അതുപോലെ അപ്സരസ്സായ ഉർവശിയെ മാത്രം ദീക്ഷിച്ചുകഴിയുകയാണ് പുരൂരവസ്സ് എന്ന് വിദൂഷകന്റെ സമുചിതമായ സാദൃശ്യകല്പന. ശ്ലേഷമാണിവിടെ ഫലിതജനകം. പൊതുവിൽ കാളിദാസൻ ശ്ലേഷയമകാദിനിബന്ധനത്തിനെതിരാണ്. *രഘുവംശം* ഒമ്പതാം

സർഗാരംഭത്തിലെ യമകപദ്യങ്ങൾ പ്രക്ഷിപ്തങ്ങളാമെന്ന അഭിപ്രായം മാരാർക്കു മാത്രമല്ല.

നിർദോഷമായ ഇത്തരം ഫലിതത്തിനു പുറമെ, രൂക്ഷമായ പരിഹാസപ്രയോഗത്തിലും കാളിദാസൻ വിദഗ്ധനാണ്. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ ധാരിണി ഗണദാസനോട്, അഗ്നിമിത്രന്റെ മാളവികയെ നേരിട്ടു കാണണമെന്ന ആഗ്രഹം സഫലമാവരുതെന്ന ചിന്ത മനസ്സിൽ വെച്ച്, ശിഷ്യയുടെ നൃത്തകലാപ്രദർശനത്തിനൊരുങ്ങരുതെന്നു പറയുമ്പോൾ, വിദൂഷകൻ ഗണദാസനെ 'പിരികേറ്റി' അതു നടത്തിക്കണമെന്ന ആഗ്രഹം മനസ്സിൽവെച്ച്, രാജ്ഞിയെ അനുകൂലിക്കയാണെന്ന ഭാവത്തിൽ, പറയുന്നു: "സുഷ്ഠു ഭവതീ ഭണതി. ഭോ ഗണദാസ, സംഗീതപദം ലബ്ധ്വാ സരസ്വത്യാ ഉപായനമോദകാൻ ഖാദതഃ കിം തേ സുലഭനിഗ്രഹേണ വിവാദേന?" (ഭവതി പറയുന്നത് ശരിയാണ്. ഹേ ഗണദാസാ, സംഗീതാചാര്യനെന്ന സ്ഥാനം നേടി സരസ്വതിയുടെ തിരുമുൽക്കാഴ്ചയാകുന്ന മോദകങ്ങൾ തിന്നുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന താങ്കൾ തോൽക്കുമെന്നുറപ്പുള്ള ഈ വിവാദത്തിന് മുതിരുന്നത്?)

അഗ്നിമിത്രന്റെ വിദൂഷകസഹായത്തോടുകൂടിയ മാളവികാദർശനയത്നം ഫലിച്ചപ്പോൾ, മുമ്പ് നാം കണ്ടതുപോലെ, ധീരിണി അദ്ദേഹത്തോട് പറയുന്നു: "യദി രാജകാര്യേഷു ഈദൃശീ ഉപായനിപുണതാ ആര്യപുത്രസ്യ തതഃ ശോഭനം ഭവേത്" (രാജകാര്യങ്ങളിൽ ഇത്തരം ഉപായനൈപുണ്യം ആര്യപുത്രന്നുണ്ടായിരുന്നെങ്കിൽ നന്നായേനേ.) നിരാശയായ ഒരു രാജ്ഞിയുടെ പരിഹാസരൂക്ഷമായ ആക്ഷേപം!

അഗ്നിമിത്രൻ മാളവികയുമായി കൂടുതൽ അടുത്ത് പെരുമാറാൻ തുടങ്ങിയതു കണ്ട് ഇളയ രാജ്ഞി ആശ്ചര്യം പൂണ്ട് എതിർപ്പ് പ്രകടമാക്കുകയായി. അത്തരമൊരു ഏറ്റുമുട്ടലിന്റെ ഘട്ടത്തിൽ, രാജാവ് അവളോട് ഒരു തൊടുന്യായം പറയുന്നു: "സുന്ദരി! ന മേ മാളവികയാ കശ്ചിദർഥഃ. മയാ ത്വം ചിരയസീതി യഥാകഥഞ്ചിദാത്മാ വിനോദിതഃ." (സുന്ദരീ! എനിക്ക് മാളവികയെക്കൊണ്ട് ഒരു കാര്യവുമില്ല. നീ വരാൻ താമസിക്കുന്നല്ലോ എന്നു വിചാരിച്ച് ഞാൻ ഇത്തിരി നേരമ്പോക്കിലേർപ്പെട്ടുവെന്നേ ഉള്ളൂ.) ഉടനെ ഉരുളയ്ക്കുപ്പേരി എന്നകണക്കെ ഇരാവതി തിരിച്ചടിച്ചു: "ന മയാ വിജ്ഞാതം ഈദൃശോ വിനോദവൃത്താന്തം ആര്യപുത്രേണോപലബ്ധ ഇതി." (ഞാനറിഞ്ഞില്ല, ഇത്തരമൊരു വിനോദവൃത്താന്തം ആര്യപുത്രനുണ്ടെന്ന്.). മറ്റു നാടകങ്ങളിലും ഇത്തരം പരിഹാസപൂർവമായ പ്രയോഗങ്ങളുണ്ട്.

മതവും ദർശനവും

മതമെന്നതിന് ധർമമെന്നാണ് സംസ്കൃതപദം. അതിന്, പക്ഷേ,

വളരെ വിശാലമായ അർഥമാണുള്ളത്. ചതുർവിധപുരുഷാർഥങ്ങളിൽ ആദ്യത്തേതാണല്ലോ ധർമം. അതുകൊണ്ട് പ്രവൃത്തി, ചുമതല, കടമ എന്നിവ വിവക്ഷിക്കുന്നു. വർണധർമവും ആശ്രമധർമവുമുണ്ട്. ബ്രാഹ്മണരും ക്ഷത്രിയരും വൈശ്യരും ശൂദ്രരുമടങ്ങുന്ന ചാതുർവർണ്യത്തിൽപ്പെട്ടവരും ഇതിലൊന്നിലും പെടാത്ത അധഃസ്ഥിതായ പഞ്ചമരും അനുഷ്ഠിക്കേണ്ട ധർമങ്ങളാണ് വർണധർമങ്ങൾ അഥവാ ജാതിധർമങ്ങൾ. ഈ ധർമം സാമൂഹ്യമാണ്. വ്യക്തിയല്ല, താൻ ഇന്നയിന്ന ജോലികളാണ് ചെയ്യേണ്ടത് എന്നു നിശ്ചയിക്കുന്നത്; സമൂഹമാണ്. മനു, യാജ്ഞവൽക്യൻ മുതയാവരുടെ സ്മൃതികളിലും *ഗൗതമധർമസൂത്രം,* മുതലായ ധർമശാസ്ത്രങ്ങളിലും അതിന്റെ വിശദവിവരങ്ങൾ കാണാം. ബ്രഹ്മചര്യം, ഗാർഹസ്ഥ്യം, വാനപ്രസ്ഥം, സന്യാസം എന്നിവയാണ് നാല് ആശ്രമങ്ങൾ. ഈ ഓരോ ആശ്രമത്തിലും പെട്ടവർ അനുഷ്ഠിക്കേണ്ടുന്ന ധർമമാണ് ആശ്രമധർമം. ഇതും വിശാലമായ അർഥത്തിൽ സാമൂഹ്യമാണെങ്കിലും, മുൻപറഞ്ഞ ധർമശാസ്ത്രങ്ങളിലാണ് വിശദവിവരങ്ങൾ കാണാവുന്നതെങ്കിലും , കൃത്യമായി പറഞ്ഞാൽ, ഓരോ വ്യക്തിയുമാണിത് നിശ്ചയിക്കുന്നത്. താൻ ബ്രഹ്മചാരിയാണോ ഗൃഹസ്ഥനാണോ വാനപ്രസ്ഥനാണോ സന്യാസിയാണോ എന്ന് സമൂഹമല്ല നിശ്ചയിക്കുന്നത്. ബ്രഹ്മചര്യം വിദ്യാഭാസകാലത്തെയും ഗാർഹസ്ഥ്യം അതിനുശേഷമുള്ള വിവാഹം, ഗൃഹഭരണം, ജോലി മുതലായവ ചെയ്തു ജീവിക്കുന്ന കാലത്തെയും ഉദ്ദേശിക്കുന്നു. വാർധക്യമായാൽ ലൗകികമായ ജീവിതം വെടിഞ്ഞ് പത്നിയോടുകൂടിയോ അല്ലാതെയോ കാട്ടിൽ പോയി ജീവിതം കഴിക്കുകയാണ് വാനപ്രസ്ഥം. അതിനുശേഷം താനുമായി ബന്ധപ്പെട്ട എല്ലാമുപേക്ഷിച്ച് ലോകസേവനം മാത്രം ലക്ഷ്യമാക്കി പ്രവർത്തിക്കുകയത്രേ സന്യാസം. ഇങ്ങനെയൊക്കെയാണെങ്കിലും, ഈ ആശ്രമവ്യവസ്ഥ ഒരു കാലത്തും നിഷ്കൃഷ്ടമായി പാലിക്കപ്പെട്ടിട്ടില്ലെന്നാണ് തോന്നുന്നത്. ശങ്കരൻ തൊട്ടുള്ള സന്യാസിമാരിൽ പലരും ബ്രഹ്മചര്യം കഴിഞ്ഞയുടനെ ഗാർഹസ്ഥ്യ–വാനപ്രസ്ഥങ്ങൾ ഒഴിവാക്കി സന്യാസത്തിൽ പ്രവേശിച്ചവരാണ്. വാനപ്രസ്ഥ–സന്യാസങ്ങൾ തമ്മിലുള്ള വ്യത്യാസം സിദ്ധാന്തത്തിലല്ലാതെ പ്രയോഗത്തിലുണ്ടായിരുന്നോ എന്നും സംശയമുണ്ട്. ഏതായാലും, "കവിയുടെ കാലത്ത് വാനപ്രസ്ഥത്തിൽനിന്നു സന്യാശ്രമം വേർതിരിക്കപ്പെട്ടിരുന്നുവോ എന്നാലോചിക്കണം." (*രഘുവംശഗദ്യപരിഭാഷ*, പേജ് 4.) എന്ന് കുട്ടക്കൃഷ്ണമാരാർ. വേർതിരിക്കപ്പെട്ടിരുന്നില്ലെന്നാണ്,

സ കിലാശ്രമമന്ത്യമാശ്രിതോ
നിവസന്നാവസഥേ പുരാദ്ബഹിഃ

സമുപാസ്യത പുത്രഭോഗ്യയാ
സ്നുഷയേവാവിവികൃതേന്ദ്രിയഃ ശ്രിയാ.

(*രഘുവംശം,* 8. 14. ഒടുക്കത്തെ ആശ്രമം സ്വീകരിച്ച് നഗരത്തിന് പുറത്തുള്ള ഒരു പാർപ്പിടത്തിൽ പാർക്കുന്ന അദ്ദേഹം – രഘു – പുത്രനനുഭവിക്കേണ്ടുന്ന ശ്രീയാൽ, സ്നുഷയാലെന്നപോലെ, ഇന്ദ്രിയക്ഷോഭമേശാതെ ശുശ്രൂഷിക്കപ്പെട്ടുപോൽ.) എന്ന ശ്ലോകം വ്യക്തമാക്കുന്നു. വാനപ്രസ്ഥത്തെയാണിവിടെ ഉദ്ദേശിക്കുന്നത്; സന്യാസം വേറെയുണ്ടായിരുന്നില്ല. ബ്രഹ്മചര്യവും ഗാർഹസ്ഥ്യവും പൊതുവിൽ അംഗീകരിക്കപ്പെട്ടവയാണെങ്കിലും മറ്റു രണ്ടും സ്വീകരിച്ചിരുന്നവർ ചുരുക്കമായിരുന്നില്ലേ എന്നും ചിന്തിച്ചുപോകുന്നു. പിൽക്കാലത്ത് ആശ്രമവ്യവസ്ഥ തകരുകയാണുണ്ടായത്. വർണവ്യവസ്ഥ ഇന്നും അല്പസ്വല്പം വ്യത്യാസത്തോടെയും പരിഷ്കാരത്തോടെയുമാണെങ്കിലും നിലനിൽക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലും, ആശ്രമവ്യവസ്ഥയുടെ നില അതല്ല. ആദ്യത്തേത് സാമൂഹ്യവും രണ്ടാമത്തേത് വൈയക്തികവുമായ അടിസ്ഥാത്തിലായതുകൊണ്ടാവുമോ ഈ പരിണതി എന്ന് ആലോചിച്ചുനോക്കാവുന്നതാണ്. വർണാശ്രമവ്യവസ്ഥയിൽ അധിഷ്ഠിതമാണ് പൊതുവിൽ ധർമമെങ്കിലും ബൗദ്ധ–ജൈന മതങ്ങളുടെ ആവിർഭാവത്തിനും വ്യാപകമായ പ്രചാരത്തിനും ശേഷം അവയിൽനിന്നു വേർതിരിച്ചുനിർത്താൻ വേദോപനിഷത്പുരാണാദ്യധിഷ്ഠിതമായ മതത്തെ സനാതനധർമം എന്നു വിളിച്ചുപോന്നു. ഈ വൈദികേതരമതങ്ങൾ സനാതനധർമത്തിന് വെല്ലുവിളികളുയർത്തിയ കാലത്താണ് മനുവും യാജ്ഞവൽക്യനും മറ്റും സ്മൃതികളിലൂടെ വർണാശ്രമവ്യവസ്ഥയെയും ജൈമിനിയും (പൂർവമീമാംസ) പതഞ്ജലിയും (യോഗം) കപിലനും (സാംഖ്യം) ഗൗതമനും (ന്യായം) കണാദനും (വൈശേഷികം) ബാദരായണനും (വേദാന്തം) സൂത്രഗ്രന്ഥങ്ങളിലൂടെ ഷഡ്ദർശനങ്ങളെയും അരക്കിട്ടുറപ്പിക്കാനും വ്യാപകമായി പ്രചരിപ്പിക്കാനും ശ്രമിച്ചത്. അതോടെ ഇവയെല്ലാം ഈ മതത്തിന്റെ അടിസ്ഥാനഗ്രന്ഥങ്ങളായി മാറി. സൃഷ്ടികർത്താവായ ബ്രഹ്മാവ്, സംഹാരകർത്താവായ ശിവൻ, സ്ഥിതി അഥവാ സംരക്ഷണനിർവഹണം നനടത്തുന്ന വിഷ്ണു എന്നീ ത്രിമൂർത്തികേന്ദ്രിതമായ സങ്കല്പം ഈ മതത്തിന്റെ കേന്ദ്രമായിത്തീർന്നതും ഇക്കാലത്തായിരിക്കണം. പ്രകൃതിപ്രധാനമായ സാംഖ്യദർശനത്തിലെ പ്രകൃതിസങ്കല്പം ശക്തിദേവതയായും വളർന്നുവന്നു. വിഷ്ണുവിന്റെ അവതാരസങ്കല്പവും (അവതാരങ്ങൾ എത്രയോ വർഷങ്ങളിലൂടെയാണ് പത്തും പിന്നീട് ഇരുപത്തിനാലുമൊക്കെയായത്.) ക്ഷേത്രസംസ്കാരവും അക്കാലത്തു വികസിച്ചുവന്നിരിക്കണം. ഈ ആശയങ്ങളെല്ലാം

സമഭാവനയോടെ, ദർശനപരിവേഷത്തോടെ സമാഹരിക്കപ്പെട്ട തോടുകൂടി അത് മതഗ്രന്ഥമായി അംഗീകരിക്കപ്പെടുകയും ചെയ്തു. പ്രസ്തുതമതം പ്രയോഗത്തിൽ വൈഷ്ണവം (വിഷ്ണുസംബന്ധി), ശൈവം (ശിവസംബന്ധി), ശാക്തം (ശക്തിസംബന്ധി) എന്നീ മൂന്നു വിഭാഗങ്ങളായി ആരാധകരെ ആകർഷിക്കാൻ തുടങ്ങി. പിൽക്കാലത്ത് തമിഴകത്തും മറ്റും സംഭവിച്ചപോലെ ആദ്യകാലത്ത് ഈ വിഭാഗങ്ങളുടെയിടയിൽ അസഹിഷ്ണുതയുണ്ടായിരുന്നില്ല.

കാളിദാസന്റെ മതദർശനം രൂപപ്പെടുത്തിയത് മുകളിൽ പരാമർശിക്കപ്പെട്ട ഗ്രന്ഥങ്ങളും വിശ്വാസങ്ങളുമായിരുന്നുവെന്ന് വിചാരിക്കണം. ബുദ്ധമതവും ജൈനമതവും ഉണ്ടായിരുന്നുവെങ്കിലും, അവയുടെ കാതലായ ഭൂതദയ സ്വയം ഉൾക്കൊണ്ട കാളിദാസൻ ആ മതങ്ങളെപ്പറ്റി മൗനം ഭജിക്കയാണുണ്ടായത്. നിരീശ്വരവാദം പ്രചരിപ്പിച്ച ചാർവാകദർശനത്തെയും അദ്ദേഹം അംഗീകരിച്ചില്ല. തനിക്ക് രണ്ടു മൂന്നു നൂറ്റാണ്ട് മുൻപ് ഭരണം നടത്തിയ സുംഗവംശരാജാക്കന്മാർ ചെയ്തതും തന്റെ കാലത്തെ ഗുപ്തരാജാക്കന്മാർ തുടർന്നുവന്ന സംസ്കൃതത്തെയും വൈദികകസംസ്കാരത്തെയും പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കുന്ന അന്തരീക്ഷവും കാളിദാസനെ സ്വാധീനിച്ചിട്ടുണ്ടാവും.

കാളിദാസൻ ശിവഭക്തനെന്ന അർഥത്തിൽ ശൈവനായിരുന്നു. *കുമാരസംഭവ*ത്തിൽ ഉമാമഹേശ്വരവിവാഹമാണല്ലോ പ്രധാനവിഷയം. *രഘുവംശ*ത്തിലെ ആദ്യശ്ലോകംതന്നെ ജഗത്പിതാക്കളായ പാർവതീപരമേശ്വരന്മാരെ വന്ദിച്ചുകൊണ്ട്. മൂന്നു നാടകങ്ങളിലെയും നാന്ദീപദ്യങ്ങൾതന്നെ ശിവസ്തുതികൾ. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ഭരതവാക്യവും പരിഗതശക്തിയായ നീലലോഹിതനെ ആശ്രയിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ അവസാനിക്കുന്നു. ഈ എല്ലാ കൃതികളിലും *മേഘസന്ദേശ*ത്തിലും അവിടവിടെ ശിവനെയും പാർവതിയെയും അവരുമായി ബന്ധപ്പെട്ട സ്ഥലങ്ങളെയും സംഭവങ്ങളെയും ആനുഷംഗികമായി പരാമർശിക്കുന്നതും കാണാം.

കിം യേന സൃജസി വ്യക്ത,മുത യേന ബിഭർഷി തത്,
അഥ യത് തസ്യ സംഹർത്താ, ഭാഗഃ കതമ ഏഷ തേ?

(*കുമാരസംഭവം,* 6. 23. പ്രപഞ്ചത്തെ ചമച്ചുവിടുന്നതോ, അതോ അതിനെ കാത്തുകൊള്ളുന്നതോ , അല്ലെങ്കിൽ അതിനെ മുടിച്ചരുളുന്നതോ – ഇവയിൽ അങ്ങയുടെ ഏതൊരംശമാണിത്?) എന്നിങ്ങനെ സൃഷ്ടി–സ്ഥിതി–സംഹാരങ്ങൾ ചെയ്യുന്ന ബ്രഹ്മവിഷ്ണുമഹേശ്വരന്മാരായ ത്രിമൂർത്തികൾ ശിവൻതന്നെയെന്ന് സപ്തർഷികൾ പറയുന്നു.

സ ഹി ദേവഃ പരം ജ്യോതിസ്തമഃപാരേ പ്രതിഷ്ഠിതം

പരിച്ഛിന്നപ്രഭാവർധിർ ന മയാ, ന ച വിഷ്ണുനാ.

(*കുമാരസംഭവം,* 2. 58. ആ ദേവ – ശിവ – നാകട്ടെ, തമസ്സിന് അപ്പുറം നിലകൊള്ളുന്ന പരമായ ജ്യോതിസ്സത്രേ. അവിടുത്തെ പ്രഭാസമൃദ്ധിയളക്കാൻ എനിക്കും കഴിഞ്ഞിട്ടില്ല, വിഷ്ണുവിനും കഴിഞ്ഞിട്ടില്ല.) എന്ന് ബ്രഹ്മാവ് ശിവനെപ്പറ്റി.

ഇപ്രകാരം ശിവഭക്തി പ്രകടിപ്പിക്കുന്നുണ്ടെങ്കിലുംകാളിദാസൻ വിഷ്ണുവിനോ ബ്രഹ്മാവിനോ മറ്റു ദേവീദേവന്മാർക്കോ എതിരല്ല. ഇന്ദ്രാദിദേവന്മാർ ബ്രഹ്മാവിനെ ഇതേ രീതിയിൽ സ്തുതിക്കുന്നത് ശ്രദ്ധിക്കുക:

തിസൃഭിസ്ത്വമവസ്ഥാഭിർമഹിമാനമുദീരയൻ
പ്രളയസ്ഥിതിസർഗാണാമേകഃ കാരണതാം ഗതഃ.

(*കുമാരസംഭവം,* 2. 6. അവിടുന്നൊരാൾതന്നെ, മൂന്നവസ്ഥാവിശേഷങ്ങളാൽ മഹിമാവിനെ പ്രകാശിപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ലയം, സ്ഥിതി, സൃഷ്ടി എന്നിവയ്ക്ക് കാരണമായിരിക്കുന്നു.) ശിവനെ സ്തുതിക്കുമ്പോൾ സൃഷ്ടിസ്ഥിതിസംഹാരങ്ങളിൽ സൃഷ്ടി ആദ്യം വരുന്നുവെങ്കിൽ ബ്രഹ്മസ്തുതിയിൽ ക്രമം മറിച്ചിട്ടുവെന്നുമാത്രം – സംഹാമാണാദ്യം. സുബ്രഹ്മണ്യന്റെ സൃഷ്ടിയിലാണ് ശിവന്റെ ശ്രദ്ധ പതിയേണ്ടത്; താരകവധത്തിന്റെ ഉപായമാണ് ബ്രഹ്മാവ് നിർദേശിക്കേണ്ടത് എന്നതിനാലാവാം ഇത്. വിഷ്ണുവെ സ്തുതിക്കുമ്പോൾ സൃഷ്ടിസ്ഥിതിസംഹാരമെന്നുതന്നെ ക്രമം.

നമോ വിശ്വസൃജേ പൂർവം, വിശ്വം തദനു ബിഭ്രതേ,
അഥ വിശ്വസ്യ സംഹർത്രേ തുഭ്യം ത്രേധാസ്ഥിതാത്മനേ.

(*രഘുവംശം,* 10. 16. ദേവന്മാർ വിഷ്ണുവെ വാഴ്ത്തുന്നു; ആദ്യം വിശ്വത്തെ സൃഷ്ടിച്ച് പിന്നെ വിശ്വത്തെ ഭരിച്ച് അനന്തരം വിശ്വത്തെ സംഹരിക്കുന്ന, മുവ്വിധമായി രൂപം കൊണ്ടിരിക്കുന്ന അങ്ങയ്ക്ക് നമസ്കാരം.) ഈ ശ്ലോകങ്ങളിലെ ത്രിമൂർത്തികൾ മൂന്നും ആത്യന്തികമായി ഒന്നുതന്നെയെന്ന സൂചന പ്രകടമാക്കിയിരിക്കയാണ് താഴെ കാണിക്കുന്ന *കുമാരസംഭവ*പദ്യത്തിൽ:

ഏകൈവ മൂർത്തിർബിഭിദേ ത്രിധാ സാ
സാമാന്യമേഷാം പ്രഥമാവരത്വം
വിഷ്ണോർഹരസ്തസ്യ ഹരിഃ കദാചിദ്
വേധാസ്തയോസ്താവപി ധാതുരാദ്യൗ.

(*കുമാരസംഭവം*, 7. 44. ബ്രഹ്മാവും വിഷ്ണുവും ചേർന്ന് ശിവനോട് പറയുന്നു: ആ ഒരേ ഒരു മൂർത്തിതന്നെ – ശ്രുതിപ്രസിദ്ധമായ ബ്രഹ്മം – മൂന്നായി പിരിഞ്ഞു; ഇവർക്ക് മേന്മയും താഴ്മയും സാമാന്യമാണ്. ഒരിക്കൽ വിഷ്ണു ഹരന് മുൻപിലാണ്; ഒരിക്കൽ അദ്ദേഹ

ത്തിന് ഹരൻ മുൻപനാണ്; ഒരിക്കൽ ബ്രഹ്മാവിന് ആ രണ്ടു പേരും മുൻപന്മാരാണ്.) ബ്രഹ്മം മാത്രമേ സത്തായുള്ളൂ. “ഏകം സദ് വിപ്രാ ബഹുധാ വദന്തി” എന്ന ഔപനിഷദാദ്വൈതദർശനമാണ് ത്രിമൂർത്തിസങ്കല്പം പ്രചാരത്തിൽ വന്നതിനുശേഷവും കാളിദാസൻ ഈ ശ്ലോകത്തിലൂടെ വ്യക്തമാക്കുന്നത്. ഈ അദ്വൈതത്തിനു വിരുദ്ധമല്ല കാളിദാസന്റെ ശിവഭക്തിയെന്നു സൂക്ഷ്മമായി ചിന്തിച്ചാൽ ബോധ്യമാകും.

ഏകൈശ്വര്യേ സ്ഥിതോപി പ്രണതബഹുഫലേ
യഃ സ്വയം കൃത്തിവാസാഃ,
കാന്താസമ്മിശ്രദേഹോപ്യവിഷയമനസാം
യഃ പരസ്താദ് യതീനാം,
അഷ്ടാഭിര്യസ്യ കൃത്സ്നം ജഗദപി തനുഭിർ–
ബിഭ്രതോ നാഭിമാനഃ,
സന്മാർഗാലോകനായ വ്യപനയതു വ–
സ്താമസീം വൃത്തിമീശഃ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 1. 1. അദ്വിതീയമായ ഐശ്വര്യത്തിൽ നിൽക്കുന്നവനും തന്നെ വന്ദിക്കുന്നവർക്ക് ധാരാളം ഫലം നൽകുന്നവനുമാണെങ്കിലും തന്നത്താൻ ആനത്തോലുടുത്തവനും, കാന്തയോടിടകലർന്ന ശരീരമുള്ളവനെങ്കിലും ഇന്ദ്രിയസുഖങ്ങൾക്കതീതമായ മനസ്സുകളോടുകൂടിയ യതികൾക്കുമപ്പുറത്തുള്ളവനും, അഷ്ടമൂർത്തികളാൽ ലോകം മുഴുവൻ വ്യാപിച്ചുനിൽക്കുന്നവനെങ്കിലും ഒന്നിനോടും സംഗമില്ലാത്തവനുമായ ആ ഈശൻ, ശരിയായ വഴി കാണിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി, നിങ്ങളുടെ മനസ്സിൽനിന്ന് തമോവികാരമകറ്റട്ടെ) എന്നും

വേദാന്തേഷു യമാഹുരേകപുരുഷം വ്യാപ്യ സ്ഥിതം രോദസീ
യസ്മിന്നീശ്വര ഇത്യനന്യവിഷയഃ ശബ്ദോ യഥാർഥാക്ഷരഃ
അന്തർയശ്ച മുമുക്ഷുഭിർനിയമിതപ്രാണാദിഭിർമൃഗ്യതേ
സ സ്ഥാണുഃ സ്ഥിരഭക്തിയോഗസുലഭോ നിശ്രേയസായാസ്തു
വഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം,* 1. 1. മണ്ണിലും വിണ്ണിലും വ്യാപിച്ചുനിൽക്കുന്ന ഒരേയൊരു പുരുഷനായി വേദാന്തങ്ങളിൽ – ഉപനിഷത്തുകളിൽ – ആരെ പറയുന്നുവോ, ഈശ്വരശബ്ദം മറ്റാരെയും പരാമർശിക്കാതെ അന്വർഥമായി ആരിൽ നിലകൊള്ളുന്നുവോ, മോക്ഷേച്ഛുക്കൾ പ്രാണാദികളെ അടക്കി ഉള്ളിൽ ആരെ അന്വേഷിക്കുന്നുവോ, സ്ഥിരഭക്തിയോഗത്തിലൂടെ എളുപ്പത്തിൽ പ്രാപിക്കാവുന്ന ആ സ്ഥാണു – ശിവൻ – നിങ്ങൾക്ക് മോക്ഷം നൽകട്ടെ.)

യാ സൃഷ്ടിഃ സ്രഷ്ടുരാദ്യാ, വഹതി വിധിഹുതം
യാ ഹവിർ,യാ ച ഹോത്രീ,
യേ ദ്വേ കാലമ വിധത്തഃ, ശ്രുതിവിഷയഗുണാ
യാ സ്ഥിതാ വ്യാപ്യ വിശ്വം,
യാമാഹുഃ സർവഭൂതപ്രകൃതിരിതി,
യയാ പ്രാണിനഃ പ്രാണവന്തഃ,
പ്രത്യക്ഷാഭിഃ പ്രപന്നസ്തനുഭിരവതു വ–
സ്താഭിരഷ്ടാഭിരീശഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 1. സ്രഷ്ടാവിന്റെ ആദ്യത്തെ സൃഷ്ടിയായിരിപ്പത്, വിധിപോലെ ഹോമിച്ച ഹവിസ്സിനെ എത്തിപ്പത്, ഹോമമനുഷ്ഠിപ്പത്, കാലമേർപ്പെടുത്തുന്ന രണ്ടെണ്ണം, കേട്ടറിയാവുന്ന ഗുണവുമായി വിശ്വത്തിൽ വ്യാപിച്ചുനിൽപ്പത്, സർഭൂതങ്ങളുടെയും കാരണമെന്നു പറയപ്പെടുവൊന്ന്, പ്രാണികൾക്ക് പ്രാണനായിരിപ്പത് – ഈ പ്രത്യക്ഷമായ എട്ടു മൂർത്തികൾ പൂണ്ടരുളുന്ന ഈശ്വരൻ നിങ്ങളെ രക്ഷിക്കുമാറാകട്ടെ.) എന്നും,

പ്രവർത്തതാം പ്രകൃതിഹിതായ പാർഥിവഃ,
സരസ്വതീ ശ്രുതിമഹതാം മഹീയതാം;
മമാപി ച ക്ഷപയതു നീലലോഹിതഃ
പുനർഭവം പരിഗതശക്തിരാത്മഭൂഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* 7. 34. ഭരതവാക്യം. രാജാവ് പ്രജകളുടെ ഹിതത്തിൽ ഏർപ്പെട്ടിരിക്കട്ടെ. മഹാന്മാരുടെ ശ്രുതിപൂജിതമായ സരസ്വതി പ്രവർത്തിക്കട്ടെ. എന്നല്ല, നീലലോഹിതനും ശക്തിസംവൃതനുമായ ആത്മഭൂവ് എന്റെ പുനർജന്മമൊടുക്കട്ടെ.) എന്നും

വാഗർഥാവിവ സംപൃക്തൗ വാഗർഥപ്രതിപത്തയേ
ജഗതഃ പിതരൗ വന്ദേ പാർവതീപരമേശ്വരൗ.

(*രഘുവംശം,* 1. 1. മൊഴിയും പൊരുളുമെന്നപോലെ ചേർന്നിരിക്കുന്നവരും ലോകത്തിന്റെ പിതാക്കളുമായ ഉമാമഹേശ്വരന്മാരെ മൊഴിയും പൊരുളും നന്നായറിയുവാനായി ഞാൻ വണങ്ങുന്നു.) എന്നുമുള്ള നാന്ദീ–വന്ദന–ഭരതവാക്യരൂപമായ ഈ ശ്ലോകങ്ങൾ സൂക്ഷ്മമായി പരിശോധിച്ചാൽ ഇവ ഏതാണ്ട് മുഴുവൻ ശിവസ്തുതികളാണെങ്കിലും നേരത്തെ വിവരിച്ച അദ്വൈതബ്രഹ്മദർനത്തിന് വിരുദ്ധമല്ലെന്നു കാണാം. *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ഭരതവാക്യത്തിൽ രാജാവിന്റെ ഭരണവും, വാക്കിന്റെയും എഴുത്തിന്റെയും പ്രവർത്തനവും ശക്തിപ്പെടട്ടെ എന്ന ആശംസയ്ക്കുശേഷമാണ് കവിയുടെ ശക്തിയുക്തശിവസ്തുതി. മറ്റു നാന്ദീ–വന്ദനങ്ങളിലെ വിശേഷണങ്ങളെല്ലാം പാർവതീപരമേശ്വരന്മാർക്കെന്നപോലെ ബ്രഹ്മത്തിനും ചേരുന്നതാ

ണെന്നു വ്യക്തമാകും. അതുപോലെ ജാതികൊണ്ട് ബ്രാഹ്മണനാണെന്നതും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ബ്രഹ്മദർശനത്തിന് തടസ്സമാവുന്നില്ല. അങ്ങനെ അദ്വൈതബ്രഹ്മദർശനത്തിലാണ്, യാതൊരു വിഭാഗീയതീസ്പർശവുമില്ലാത്ത മതത്തിലാണ്, കാളിദാസൻ വിശ്വസിച്ചിരുന്നതെന്ന നിഗമനത്തിലെത്താം.

കാളിദാസന്റെ മതവുമായി അഭേദ്യബന്ധമുള്ളതാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ദാർശനികചിന്തകൾ. ദൈവത്തിന്റെ കൃത്യമായ രൂപവും സ്വഭാവവും കൃത്യമായി നിർവചിക്കാനാവില്ലെന്ന് അദ്ദേഹം പലേടത്തും പറയുന്നുണ്ട്.

പ്രത്യക്ഷോപ്യപരിച്ഛേദ്യോ മഹ്യാദിർമഹിമാ തവ;
ആപ്തവാഗനുമാനാഭ്യാം സാധ്യം ത്വാം പ്രതി കാ കഥാ?

(*രഘുവംശം,* 10. 28. അങ്ങയുടെ പൃഥിവി തുടങ്ങിയ വിഭൂതി പ്രത്യക്ഷമായിരുന്നിട്ടും ഇത്രത്തോളമെന്നളക്കാനാവില്ല; ആപ്തവാക്കുകൊണ്ടും അനുമാനം കൊണ്ടും ഓർത്തറിയേണ്ടുന്ന അങ്ങയെ സ്സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം എന്തു പറയാനാണ്?) "യതോ വാ ഇമാനി ഭൂതാനി ജായന്തേ, യേന ജാതാനി ജീവന്തി, യസ്മിൻ പ്രയന്ത്യഭിസംവിശന്തി, തദ് വിജിജ്ഞാസസ്വ, തദ് ബ്രഹ്മേതി" (യാതൊന്നിൽനിന്നാണോ ഈ ഭൂതങ്ങളെല്ലാം ഉണ്ടായത്, യാതൊന്നുകൊണ്ടാണോ ഉണ്ടായവ ജീവിക്കുന്നത് – യാതൊന്നിനാലാണോ അവ സംരക്ഷിക്കപ്പെടുന്നത് –, അവസാനം യാതൊന്നിലാണോ ഇവ ലയിക്കുന്നത്, അതിനെ അറിയുക, അതത്രേ ബ്രഹ്മം) എന്ന *തൈത്തിരീയോപനിഷ*ദ്വാക്യവും മറ്റുമാണ് ഈ ആപ്തവാക്ക്. കാര്യമായ പ്രപഞ്ചത്തിൽനിന്ന് കാരണമായ ബ്രഹ്മത്തെ ഊഹിച്ചറിയുന്ന പ്രമാണമാണ് അനുമാനം.

അജസ്യ ഗൃഹ്ണതോ ജന്മ നിരീഹസ്യ ഹതദ്വിഷഃ
സ്വപതോ ജാഗരൂകസ്യ യാഥാർഥ്യം വേദ കസ്തവ!

(*രഘുവംശം,* 10. 24. ജന്മമില്ലാത്തവനും ജന്മമെടുക്കുന്നവനും നിരഭിലാഷനും ശത്രുക്കളെ കൊല്ലുന്നവനും ഉറങ്ങുന്നവനും ഉണർന്നിരിക്കുന്നവനുമായ അങ്ങയുടെ പരമാർഥം ആരറിയുന്നു?)

ഹൃദയസ്ഥമനാസന്നമകാമം ത്വാം തപസ്വിനം
ദയാലുമനഘസ്പൃഷ്ടം പുരാണമജരം വിദുഃ.

(*രഘുവംശം,* 10. 19. വിദ്വാന്മാർ അങ്ങയെ ഹൃദയത്തിലിരിക്കുന്നവനും അടുത്തല്ലാത്തവനും അഭിലാഷമില്ലാത്തവനും തപസ്സ് ചെയ്യുന്നവനും കനിവുറ്റവനും അഴലില്ലാത്തവനും പഴയവനും പഴക്കം തട്ടാത്തവനുമായി അറിയുന്നു.) ഈ മൂന്നു പദ്യങ്ങളും *രഘുവംശ*ത്തിലെ വിഷ്ണുസ്തുതിയിലുള്ളതാണ്.

*കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ ബ്രഹ്മസ്തുതിയിൽനിന്ന് ചില ശ്ലോകങ്ങൾ ഉദ്ധരിക്കാം:

ദ്രവഃ സംഘാതകഠിനഃ സ്ഥൂലഃ സൂക്ഷ്മോ ലഘുർഗുരുഃ
വ്യക്തോ വ്യക്തേതരശ്ചാസി; പ്രാകാമ്യം തേ വിഭൂതിഷു.

(2. 11. അങ്ങ് അലിഞ്ഞതും കടുത്തതുമാണ്, സ്ഥൂലവും സൂക്ഷ്മവുമാണ്, കനമറ്റതും കനമുറ്റതുമാണ്, വ്യക്തവും അവ്യക്തവുമത്രേ. അങ്ങയ്ക്ക് വിഭൂതികൾ ഇഷ്ടം പോലെയാകുന്നു.)

ത്വാമാമനന്തി പ്രകൃതിം പുരുഷാർഥപ്രവർത്തിനീം;
തദ്ദർശിനമുദാസീനം ത്വാമേവ പുരുഷം വിദുഃ.

(2. 13. അങ്ങ് പുരുഷാർഥങ്ങളെ നടത്തുന്ന പ്രകൃതിയാണെന്നോതുന്നു. പ്രകൃതിയുടെ ആ പ്രവർത്തനങ്ങളെ നോക്കിക്കൊണ്ട് ഉദാസീനനായി നിൽക്കുന്ന പുരുഷനും അങ്ങ് തന്നെയെന്നറിയുന്നു.) ത്രിഗുണാത്മികയായ പ്രകൃതിയാണ് ഈ സൃഷ്ടിവിധാനമെല്ലാം നടത്തുന്നതെന്നും പുരുഷൻ അലിപ്തനായി സാക്ഷിമാത്രനായിലനിൽക്കുന്നേ ഉള്ളുവെന്നും സാംഖ്യദർശനം. ആ പുരുഷനും പ്രകൃതിയും ഒന്നുതന്നെയെന്ന് അദ്വൈതസിദ്ധാന്തം.

ആത്മാനമാത്മനാ വേത്സി, സൃജസ്യാത്മാനമാത്മനാ,
ആത്മനാ കൃതിനാ ച ത്വമാത്മന്യേവ പ്രലീയസേ.

(2. 10. അങ്ങ് തന്നത്താനറിയുന്നു, തന്നത്താൻ സൃഷ്ടിക്കുന്നു, കൃതകൃത്യനായതിനുശേഷം തന്നിൽത്താൻ വിലയിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.) ആത്മാവിന് സൃഷ്ടിക്കോ സംഹാരത്തിനോ ഒരു ബാഹ്യോപകരണത്തിന്റെയും ആവശ്യമില്ല. എന്തെങ്കിലും ലാഭത്തിനുവേണ്ടിയല്ല സൃഷ്ടി–സ്ഥിതി–സംഹാരങ്ങളെന്നു താത്പര്യം.

ത്വമേവ ഹവ്യം ഹോതാ ച, ഭോഗ്യം ഭോക്താ ച ശാശ്വതഃ,
വേദ്യശ്ച വേദിതാ ചാസി, ധ്യാതാ ധ്യേയം ച തത് പരം.

(2. 15. അങ്ങ് തന്നെയല്ലോ ഹവ്യവും ഹോതാവും ഭോഗ്യവും ശാശ്വതനായ ഭോക്താവും അറിയേണ്ടവനും അറിയുന്നവനും ആ പരമമായ ധ്യേയവും ധ്യാതാവുമാകുന്നത്.)

കർമകാണ്ഡത്തിന്റെയും ജ്ഞാനകാണ്ഡത്തിന്റെയും സാരസർവസ്വം അങ്ങുതന്നെയെന്നർഥം. ഉപനിഷത്തുകളിലും *ബ്രഹ്മസൂത്രങ്ങ*ളിലും *ഭഗവദ്ഗീത*യിലും വിവരിക്കുന്ന ആ ബ്രഹ്മംതന്നെ ഇവിടെയും പ്രതിപാദിക്കുന്നത്. "ബ്രഹ്മാംഗഭൂർബ്രഹ്മണി യോജിതാത്മാ" (*കുമാരസംഭവം,* 3. 15. ബ്രഹ്മാംശജാതൻ ബ്രഹ്മത്തിൽ ആതമാവിനെ അണച്ചിരിക്കുന്നവൻ) എന്നു കാളിദാസൻ മറ്റൊരിടത്ത് ബ്രഹ്മമെന്നു തന്നെ തെളിച്ചു പറഞ്ഞിരിക്കുന്നു. ബ്രഹ്മം, പരമാത്മാവ് രൂപ–ഗുണ–ക്രിയാരഹിതമാകയാൽ വാക്കുകൊണ്ട് പറയപ്പെടാനാവാത്തതിനാൽ

അതിന്റെ കാണാവുന്നതോ വിവരിക്കാവുന്നതോ ആയ രൂപങ്ങളായ ബ്രഹ്മാവ്, വിഷ്ണു, മഹേശ്വരൻ എന്നീ ത്രിമൂർത്തികളെ വർണിക്കുന്നു.

ദൈവത്തിന് ആഗ്രഹങ്ങളെല്ലാം സാധിച്ചിരിക്കുന്നു. ഒന്നും നേടേണ്ടതില്ല. ശിവനെക്കറിച്ചു പറഞ്ഞില്ലേ, "കേനാപി കാമേന തപശ്ചകാര" (*കുമാരസംഭവം,* 1. 57. ഏതോ അഭിലാഷത്താൽ തപസ്സനുഷ്ഠിച്ചു പോന്നു.) എന്തിനാണ് തപസ്സനുഷ്ഠിക്കുന്നതെന്ന് അവിടേക്കുതന്നെ അറിഞ്ഞുകൂടാ.

സജ്ജനങ്ങളെ രക്ഷിക്കാനും ദുർജനങ്ങളെ നശിപ്പിക്കാനും ഈശ്വരൻ വീണ്ടും വീണ്ടും അവതാരങ്ങളെടുക്കുകയും ലോകക്ഷേമത്തിനുവേണ്ടി പലതരം പ്രവൃത്തികളിൽ ഏർപ്പെടുകയും ചെയ്യുന്നു. *ഭഗവദ്ഗീത*യിലെ ഈ ആശയം കാളിദാസൻ ഇപ്രകാരം അവതരിപ്പിക്കുന്നു:

അനവാപ്തമവാപ്തവ്യം ന തേ കിഞ്ചന വിദ്യതേ;
ലോകാനുഗ്രഹ ഏവൈകോ ഹേതുസ്തേ ജന്മകർമണോഃ.

(*രഘുവംശം,* 10. 31. അങ്ങയ്ക്ക് നേടിക്കഴിയാതെ നേടേണ്ടതായി ഒന്നുമില്ല. അങ്ങ് ജനിക്കുകയും കർമമനുഷ്ഠിക്കുകയും ചെയ്യുന്നതിന് ലോകാനുഗ്രഹമെന്ന ഒരു കാരണമേയുള്ളൂ.) താഴെക്കാണുന്ന *ഭഗവദ്ഗീതാ*ശ്ലോകത്തിലെ വാക്കുകളുടെ പ്രതിഫലനം ഇവിടെ കാണാം:

ന മേ പാർഥാസ്തി കർത്തവ്യം ത്രിഷു ലോകേഷു കിഞ്ചന
നാനവാപ്തമവാപ്തവ്യം വർത്ത ഏവ ച കർമണി.

(3. 22. പാർഥാ, എനിക്ക് മൂന്നു ലോകങ്ങളിലും ഒന്നും ചെയ്യേണ്ടതായിട്ടില്ല. നേടാത്തതു നേടാനില്ല. എങ്കിലും ഞാൻ കർമം ചെയ്തുകൊണ്ടേ ഇരിക്കുന്നു.)

കാളിദാസൻ ഒരു പടികൂടി മുന്നോട്ട് പോകുന്നു. ഈ ഉദ്ദേശ്യം വെച്ചാണ്, അതായത് ലോകത്തിന് ഒരു മാതൃകയായിരിക്കാൻ വേണ്ടിയാണ്, ശിവൻ വിധിപ്രകാരം വിവാഹസംസ്കാരം ചെയ്യാൻ മുതിർന്നത്. തന്റെ വിവാഹവേളയിൽ ധർമശാസ്ത്രഗ്രന്ഥങ്ങളിൽ വിധിച്ച ലാജഹോമം, ധ്രുവദർശനം തുടങ്ങിയ ഓരോ കർമവും അനുഷ്ഠിക്കുന്നു. കാളിദാസന്റെ കാലത്ത് ബ്രഹ്മം, ജഗത്ത്, ജീവാത്മാവ് എന്നിവ തമ്മിലുള്ള ബന്ധത്തെപ്പറ്റി ഉപനിഷത്തുകളിൽ ഏകാഭിപ്രായമാണോ ഭിന്നാഭിപ്രായങ്ങളാണോ ഉള്ളത് എന്നതിനെപ്പറ്റി ചിന്തകരുടെയിടയിൽ സംശയങ്ങൾ ഉയർന്നുവന്നിരിക്കണം. പക്ഷേ, അവ വാദങ്ങളുടെ രൂപത്തിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടുവന്നിരിക്കില്ല. പിൽക്കാലത്താണ് അതുമായി ബന്ധപ്പെട്ട് വിവിധവേദാന്തശാഖകൾ ആവിർഭവിച്ചത്. പ്രപഞ്ചമിഥ്യ എന്ന് ശങ്കരനും മറ്റും ആവിഷ്കരിച്ച സിദ്ധാന്തം *ബ്രഹ്മസൂത്രങ്ങ*ളിലോ *ഭഗവദ്ഗീത*യിലോ ഇല്ല. കാളിദാസൻ വിശ്വാസംകൊണ്ട് ശിവഭക്തനായിരുന്നെങ്കിലും അദ്ദേഹം ദർശനത്തിൽ *ഭഗവദ്ഗീത*യുടെ അനുയായിയാണ്. പ്രപഞ്ചം യഥാർഥമാണ്. ഇവിടെ ഓരോ വ്യക്തിക്കും കർത്തവ്യങ്ങളുണ്ട്. അവ കൃത്യമായും ഭംഗിയായും ചെയ്തുതീർക്കണം. ജീവിതം ഒരു സ്വപ്നഭൂമിയല്ല. നിശ്ചയദാർഢ്യത്തോടുകൂടി നേരിടേണ്ടതുണ്ട്. ശരിയായ കർമം ശരിയായ ജ്ഞാനത്തിൽനിന്നാണുണ്ടാകുന്നത്. ശരിയായ ജ്ഞാനമാകട്ടെ, അഭിനിവേശങ്ങളോ ദുരഭിമാനങ്ങളോ കടുംപിടുത്തങ്ങളോ ഇല്ലാത്ത മനസ്സിലേ ഉത്ഭവിക്കൂ. അവസാനമായി, സ്വകർമങ്ങളിൽനിന്ന് ഒഴിഞ്ഞുമാറിക്കൊണ്ടല്ല, ജീവിതകാലത്ത് ചെയ്യുന്ന നിഷ്കാമകർമംകൊണ്ടാണ്, മോക്ഷം നേടേണ്ടത്. ഈ ദർശനമാണ്, ജീവിതവീക്ഷണമാണ്, കാളിദാസകൃതികളിലുടനീളം കാണുന്നത്.

കാളിദാസൻ കർമസിദ്ധാന്തത്തിൽ വിശ്വസിക്കുന്നതായി തോന്നുന്നു. ഒരാൾ മരിച്ചാൽ അയാളുടെ ശരീരം വിവിധഭൂതഘടകങ്ങളായി പിരിയുന്നുവങ്കിലും ആത്മാവ് അതുപോലെ ഇല്ലാതാവുന്നില്ലെന്ന അഭിപ്രായമാണ് അദ്ദേഹത്തിനുള്ളത്. ശരീരം മുഖേന ചെയ്യുന്ന സ്വന്തം കർമങ്ങളുടെ ഫലം ആത്മാവ് അനുഭവിക്കുന്നു. ഈ ഫലങ്ങൾ സൂക്ഷ്മാവസ്ഥയിൽ തുടരുകയും ഭാവിയിൽ അത് നയിക്കുന്ന ജീവിതത്തിന്റെ രീതി നിശ്ചയിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. നമ്മുടെ വർത്തമാന ജീവിതം നാം മുമ്പ് ചെയ്യുകയും വിചാരിക്കുകയും ചെയ്ത കർമങ്ങളുടെ ഫലമനുസരിച്ചാണെന്നും ഭാവിജീവിതം ഈ ജീവിതത്തിൽ ചെയ്യുന്ന കർമങ്ങളുടെയും അഭിലാഷങ്ങളുടെയും ഫലമാണെന്നും അദ്ദേഹം കരുതുന്നു.

ഇതി ക്ഷിതീശോ നവതിം നവാധികാം
മഹാക്രതൂനാം മഹനീയശാസനഃ
സമാരുരുക്ഷുർദിവമായുഷഃ ക്ഷയേ
തതാന സോപാനപരമ്പരാമിവ.

(*രഘുവംശം,* 3. 69. ഇപ്രകാരം പൂജനീയമായ ഭരണം നടത്തിയ രാജാവ് ആയുസ്സൊടുങ്ങുമ്പോൾ വിണ്ണേറാനായി, തൊണ്ണൂറ്റൊൻപത് മഹാക്രതുക്കളെ, പടവിൻ നിരയെയെന്നപോലെ നിറവേറ്റിവെച്ചു.) എന്നിങ്ങനെ ദിലീപൻ തൊണ്ണൂറ്റോമ്പത് യാഗം ചെയ്ത് പുണ്യം സമ്പാദിച്ചതായി വർണിക്കുന്നു. രഘുവിന്റെ മകനായ അജൻ ഭാര്യയായ ഇന്ദുമതിയെ അങ്ങേയറ്റം സ്നേഹിക്കുകയും അവളുടെ ആകസ്മികചരമത്തിൽ അനുശോചിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ ശിഷ്ടകാലം ജീവിക്കുകയും ചെയ്തു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ അന്ത്യത്തെപ്പറ്റി കാളിദാസൻ പറ

യുന്നു:

തീർഥേ തോയവ്യതികരഭവേ ജഹ്നുകന്യാസരയോർ–
ദേഹത്യാഗാദമരഗണനാലേഖ്യമാസാദ്യ സദ്യഃ
പൂർവാകാരാധികതരരുചാ സംഗതഃ കാന്തയാസൗ
ലീലാഗാരേഷ്വരമത പുനർനന്ദനാഭ്യന്തരേഷു.

(*രഘുവംശം,* 8. 95. അദ്ദേഹം ഗംഗയുടെയും കാളിന്ദിയുടെയും ജലങ്ങൾ ഇടകലരുന്ന തീർഥത്തിൽ ദേഹത്യാഗം ചെയ്കയാൽ പെട്ടെന്ന് ദേവന്മാരുടെ ഗണനയിൽ പേരെഴുതപ്പെട്ട് മുൻപത്തെ ആകൃതിയും കൂടുതൽ ശോഭയുമുള്ള പ്രിയതമയോടു ചേർന്ന്, നന്ദനോദ്യാനത്തിന്നകത്തുള്ള ലീലാമന്ദിരങ്ങളിൽ വീണ്ടും രമിച്ചുതുടങ്ങി.) ഈ രണ്ടു രാജാക്കന്മാരും മരണശേഷം കൂടുതൽ ഉന്നതമായ ലോകങ്ങൾ നേടുകയാണുണ്ടായതെന്നാണ് കവി വർണിക്കുന്നത്. ദിലീപൻ അത് നേടിയത് ഓരോ അശ്വമേധകർമവും ഉൾക്കൊള്ളുന്ന ധാർമികത, സ്ഥിരോത്സാഹത്തോടുകൂടിയ കർമനിരതത്വം, പ്രതാപം എന്നിവകൊണ്ടാണെങ്കിൽ അജൻ സ്വർഗീയഭാവംതന്നെയായ പ്രേമത്തിന്റെ ദാർഢ്യവും ആത്മാർഥതയും കൊണ്ടത്രേ. കാളിദാസൻ *മേഘസന്ദേശത്തിൽ* സ്വർഗത്തിലെ നിധിപതിയായ കുബേരന്റെ നഗരമായ അളകയിലെ ജനങ്ങൾ ആസ്വദിക്കുന്ന സുഖഭോഗങ്ങളും സമൃദ്ധിയും ആനന്ദവുമുൾക്കൊള്ളുന്ന അനിതരസാധാരണമായ ജീവിതം ചേതോഹരമായി വർണിക്കുന്നുണ്ട്. എന്നാൽ ഈ സ്വർഗീയസുഖങ്ങൾ എത്രതന്നെ ഉദാത്തമാണെങ്കിലും ശാശ്വതമല്ല, ക്ഷണികമാണ്. “തദ് യഥേഹ കർമജിതോ ലോകഃ ക്ഷീയതേ, ഏവമേവാമുത്ര പുണ്യജിതോ ലോകഃ ക്ഷീയതേ.” (*ഛാന്ദോഗ്യോപനിഷത്ത്,* ഇവിടെ ഇഹലോകത്ത് കർമം കൊണ്ടു നേടിയ ലോകം ക്ഷയിക്കുന്നതുപോലെ, അവിടെ പരലോകത്ത് യാഗാദിപുണ്യംകൊണ്ടു നേടിയ ലോകവും ക്ഷയിക്കുന്നു.), “തേ തം ഭുക്ത്വാ സ്വർഗലോകം വിശാലം ക്ഷീണേ പുണ്യേ മർത്ത്യലോകം വിശന്തി” (*ഭഗവദ്ഗീത*, 9. 21. അവർ വിശാലമായ ആ സ്വർഗലോകം അനുഭവിച്ചിട്ട് പുണ്യം ക്ഷയിച്ചാൽ മർത്ത്യലോകത്തിലേക്ക് തിരിച്ചുവരുന്നു.) ഈ ശ്രുതിസ്മൃതിവാക്യങ്ങളനുസരിച്ചുതന്നെയാണ് കാളിദാസൻ ശ്രീവിശാലമായ ഉജ്ജയിനിയെ വർണിച്ചുകൊണ്ട് പറയുന്നത്:

പ്രാപ്യാവന്തീനുദയനകഥാകോവിദഗ്രാമവൃദ്ധാൻ
പൂർവോദ്ദിഷ്ടാമുപസര പുരീം ശ്രീവിശാലാം വിശാലാം
സ്വല്പീഭൂതേ സുചരിതഫലേ സ്വർഗിണാം ഗാം ഗതാനാം
ശേഷൈഃ പുണ്യൈഃ കൃതമിവ ദിവഃ കാന്തിമത് ഖണ്ഡമേകം.

(*മേഘസന്ദേശം*, 1. 30. ഉദയനന്റെ കഥ പറയാൻ വിരുതുറ്റ ഗ്രാമവൃദ്ധന്മാരോടുകൂടിയ മാളവത്തിൽ ചെന്നിട്ട്, സുകൃതഫലം ചുരുങ്ങിയപ്പോൾ ഭൂമിയിലേക്കു പോന്ന സ്വർഗവാസികൾക്കായി അവരുടെ ശേഷിച്ച പുണ്യംകൊണ്ട് ചമച്ചുവെച്ച ഒളിയുറ്റ ഒരു ഖണ്ഡം പോലിരിക്കുന്നതും ഐശ്വര്യവിസ്തൃതവുമായ ആദ്യം പറഞ്ഞ ഉജ്ജയിനീനഗരത്തിലേക്കുതന്നെ ചെന്നെത്തുക.)

സ്വർഗസുഖം ശാശ്വതമല്ലെന്നുവെച്ചായിരിക്കണം, “സ്വർഗത്തേക്കാളും കവിഞ്ഞ നിർവൃതിസ്ഥാനം. അമൃതക്കയത്തിൽ മുഴുകിയതായിത്തോന്നുന്നു എനിക്ക്.” (സ്വർഗാദധികതരം നിർവൃതിസ്ഥാനം. അമൃതഹ്രദമിവാവഗാഢോസ്മി) എന്ന് ദുഷ്യന്തനെക്കൊണ്ട് പറയിച്ച ാരീചാശ്രമത്തിലെ മഹർഷിമാർ,

പ്രാണാനാമനിലേന വൃത്തിരുചിതാ സത്കല്പവൃക്ഷേ വനേ,
തോയേ കാഞ്ചനകല്പരേണുകപിശേ പുണ്യാഭിഷേകക്രിയാ,
ധ്യാനം രത്നശിലാതലേഷു, വിബുധസ്ത്രീസന്നിധൗ സംയമോ
യത് കാംക്ഷന്തി തപോഭിരന്യമുനയസ്തസ്മിൻ തപസ്യന്ത്യമീ.

(കല്പവൃക്ഷങ്ങളുള്ള കാട്ടിൽവെച്ച് പ്രാണവൃത്തി കാറ്റുകൊണ്ടു കഴിക്കുന്നു; പൊൻതാമരപ്പൂമ്പൊടികൊണ്ടു തുടുത്ത ജലത്തിൽ വ്രതസ്നാനം ചെയ്യുന്നു; രത്നശിലാതലങ്ങളിലിരുന്നു ധ്യാനിക്കുന്നു; ദേവസ്ത്രീകളുടെ അരികെവെച്ചു സംയമം ശീലിക്കുന്നു – മറ്റു മുനിമാര തപസ്സു ചെയ്ത് എത്താൻ കൊതിക്കുന്നേടത്തുവെച്ചാണ് ഇവരുടെ തപസ്സ്.) സ്വർഗത്തിലെത്തിയാലും പുണ്യക്ഷയത്താൽ താഴേക്കു വീഴാം; അങ്ങനെ വീഴാനിടയാകാത്തവിധം അത്രമേൽ പുണ്യം സമ്പാദിക്കുകയാവണം അവരുടെ ലക്ഷ്യം!

സ്വർഗപ്രാപ്തിയും പുനർജന്മത്തിൽനിന്നുള്ള മോക്ഷവും നൽകാത്തതുകൊണ്ടാണ് *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ഭരതവാക്യത്തിൽ

മമാപി ച ക്ഷപയതു നീലലോഹിതഃ
പുനർഭവം പരിഗതശക്തിരാത്മഭൂഃ.

(എന്നല്ല, നീലലോഹിതനും ശക്തിസംവൃതനുമായ ആത്മഭൂവ് എന്റെ പുനർജന്മമൊടുക്കട്ടെ.) എന്നിങ്ങനെ കവി ഈശ്വരപ്രാർഥന നടത്തുന്നത്. ജനനമരണരൂപമായ സംസാരചക്രത്തിൽനിന്നുള്ള ആത്യന്തികവിമോചനത്തിന് യോഗവും ജ്ഞാനവും ഭക്തിയുമാണ് ഉപായമെന്നാണ് കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായമെന്ന് ഇതിൽനിന്നു വ്യക്തമാണ്. അദ്ദേഹം രഘുവിന്റെ അന്ത്യം വിവരിക്കുന്നത് നോക്കുക:

തമസഃ പരമാപദവ്യയം
പുരുഷം യോഗസമാധിനാ രഘുഃ.

(*രഘുവംശം,* 8. 24. യോഗസമാധി വഴി അവിദ്യാതീതനും അന

ശ്വരനുമായ പരമാത്മാവിനെ പ്രാപിച്ചു.) കാളിദാസന്റെ വർണനമനുസരിച്ച് രഘു അങ്ങേയറ്റം വിശുദ്ധസ്വഭാവനും ഉദാരഹൃദയനും കർത്തവ്യനിരതനുമാണ്. പ്രജകളെയും ആ വിധത്തിൽ ജീവിതം നയിക്കാൻ സവന്തം മാതൃകയിലൂടെ അദ്ദേഹം പ്രചോദിപ്പിച്ചു. ഗാർഹസ്ഥ്യവിധിപ്രകാരം എല്ലാ കർമങ്ങളും ഉത്തരവാദിത്വങ്ങളും നിർവഹിച്ചതിനുശേഷം സകലവിധലൗകികബന്ധങ്ങളും സംഗങ്ങളും വെടിഞ്ഞ്, മകന്റെ അപേക്ഷപ്രകാരം കാട്ടിലേക്കു പോകാതെ, നഗരത്തിനു പുറത്തൊരിടത്ത് മുനിവൃത്തി നയിച്ചു. അവസാനം, മുൻപ് പറഞ്ഞപോലെ, യോഗസമാധികൊണ്ട് ശരീരത്യാഗം ചെയ്തു. *രഘുവംശം* പതിനെട്ടാം സർഗത്തിൽ ഇരുപത്തൊന്നു രാജാക്കന്മാരെപ്പറ്റി അതിസംക്ഷിപ്തമായി വർണിക്കുന്നേടത്താണെങ്കിലും കൗസല്യൻ എന്ന രാജാവിന്റെ അന്ത്യത്തെയും വർണിക്കുന്നത് ഈ രീതിയിൽത്തന്നെ:

യശോഭിരാബ്രഹ്മസഭം പ്രകാശഃ
സ ബ്രഹ്മഭൂയം ഗതിരാജഗാമ
ബ്രഹ്മിഷ്ഠമാധായ നിജേധികാരേ
ബ്രഹ്മിഷ്ഠമേവ സ്വതനുപ്രസൂതം.

(*രഘുവംശം,* 18. 28. കീർത്തികൾകൊണ്ട് ബ്രഹ്മസഭവരെ പുകഴ്ന്ന അദ്ദേഹം – കൗസല്യൻ – ബ്രഹ്മിഷ്ഠൻ, ബ്രഹ്മജ്ഞൻ, തന്നെയായ ബ്രഹ്മിഷ്ഠൻ എന്ന സ്വന്തം പുത്രനെ തന്റെ അധികാരത്തിൽ ഏർപ്പെടുത്തിയിട്ട് ബ്രഹ്മരൂപമായ ഗതിയെ പ്രാപിച്ചു.) സച്ചിദാന്ദസ്വരൂപമായ ബ്രഹ്മത്തിൽനിന്നാണ് സർവചരാചരങ്ങളും ഉത്ഭവിക്കുന്നത്, അതിൽത്തന്നെ ലയിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു എന്ന ഉപനിഷത്സിദ്ധാന്തം കാളിദാസനും ഇവിടെ പിന്തുടരുന്നു.

യോഗത്തിനു പുറമെ ആത്മാർഥമായ ഭക്തിയെയും നിഷ്കാമ കർമത്തെയുംകൂടി മോക്ഷകാരണമായി കാളിദാസൻ കണക്കാക്കുന്നുവെന്ന് മുകളിൽ സൂചിപ്പിച്ചു. ഭക്തി മോക്ഷകാരണമാണെന്നു വിക്രമോർവശീയത്തിലെ നാന്ദി വ്യക്തമാക്കുന്നു.

മാരുതിഃ സാഗരം തീർണഃ സംസാരമിവ നിർമമഃ

(*രഘുവംശം,* 12. 60. നിരഹങ്കാരനായ യോഗി സംസാരത്തെയെന്നപോലെ ഹനുമാൻ സമുദ്രത്തെ കടന്നുചെന്നു.) ഇവിടെ യോഗി എന്നതിന് കർമയോഗി എന്നു താത്പര്യം. എത്ര കഠിനമായ, ഏകാഗ്രമായ, പ്രയത്നംകൊണ്ടാണ് ഹനുമാൻ, തന്നെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം മോക്ഷംതന്നെയായ സീതാദർശനം സാധിച്ചത്! ഭക്തി-കർമ ധ്യാന–യോഗങ്ങളിലേതിനെയും മോക്ഷസാധനമായി തിരഞ്ഞെടുക്കാം. *ഭഗവദ്ഗീതാശ*യത്തിൽനിന്ന് ഏറെയൊന്നും വ്യത്യസ്തമല്ലല്ലോ

ഇത്.

ബഹുധാപ്യാഗമൈർഭിന്നാഃ പന്ഥാനഃ സിദ്ധിഹേതവഃ
ത്വയ്യേവ നിപതന്ത്യോഘാ ജാഹ്നവീയാ ഇവാർണവേ.

(*രഘുവംശം,* 10. 26. വിഷ്ണുസ്തുതി. ആഗമങ്ങളാൽ പല മട്ടായി പിരിഞ്ഞവയെങ്കിലും സിദ്ധിക്കു കാരണമായ യോഗമാർഗങ്ങളെല്ലാം അങ്ങയിൽത്തന്നെ, ഗംഗയുടെ നീരൊഴുക്കുകൾ സമുദ്രത്തിലെന്നപോലെ, വന്നുവീഴുന്നു.) ഇവയൊന്നും പരസ്പരവിരുദ്ധമല്ലെന്നും എല്ലാം പരസ്പരപൂരകമാണെന്നും സാരം.

കർമസിദ്ധാന്തത്തിലും പുനർജന്മസിദ്ധാന്തത്തിലും കളിദാസൻ വിശ്വസിക്കുന്നുവെന്ന് ഇതെല്ലാം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ആർക്കും താൻ ചെയ്ത കർമത്തിന്റെ ഫലത്തിൽനിന്ന് ഒഴിയാൻ പറ്റില്ല. ജന്മാന്തരങ്ങളിലൂടെ അത് തുടരുന്നു. പോരാ, ഭാവിയിലുള്ള ജീവിതം അതിനെ ആശ്രയിച്ചുനിൽക്കുന്നു. ഉർവശിയും ഹരിണിയും അപ്സരസ്സുകളെങ്കിലും അവർക്കും ഇതിൽനിന്ന് ഒഴിഞ്ഞുനിൽക്കാൻ കഴിഞ്ഞില്ല. ഹരിണിയാണല്ലോ തൃണബിന്ദുമഹർഷിയുടെ ശാപം മൂലം ഇന്ദുമതിയായി ജനിക്കുന്നത്. ദേവകുസുമം കാണുന്നതോടെ മരിച്ച് പൂർവസ്ഥിതി പ്രാപിക്കുമെന്നായിരുന്നു ശാപമോക്ഷം. ഇന്ദുമതിയുടെ ആകസ്മികമരണത്തിൽ മനം നൊന്ത് അജൻ പരലോകത്തിൽ അവളുമായി സമാഗമിക്കാമെന്ന ചിന്തയാൽ അനുമരണത്തിന് മുതിർന്നപ്പോൾ വസിഷ്ഠൻ (ശിഷ്യൻ മുഖേന) അതിൽനിന്ന് അദ്ദേഹത്തെ വിലക്കി. കാരണം,

രുദതാ കുത ഏവ സാ പുനർ–
ഭവതാ നാനുമൃതാപി ലഭ്യതേ;
പരലോകജുഷാം സ്വകർമഭിർ,–
ഗതയോ ഭിന്നപഥാ ഹി ദേഹിനാം.

(*രഘുവംശം,* 8. 84. കരഞ്ഞിട്ടെങ്ങനെയാണ് കിട്ടുക? കൂടെ മരിച്ചാൽത്തന്നെ അവളെ അങ്ങയ്ക്ക് വീണ്ടുകിട്ടുകയില്ല. പരലോകം പൂകുന്ന ദേഹികളുടെ യാത്രകൾ താന്താങ്ങളുടെ കർമങ്ങളെക്കൊണ്ട് വഴിപിരിഞ്ഞിട്ടാണല്ലോ.) അവൾ എവിടെ എന്തു രൂപത്തിൽ ജനിക്കുമെന്നുറപ്പില്ലാത്തതുകൊണ്ട്, അവളുമായുള്ള പുനഃസമാഗമം ഉറപ്പിക്കാനാവില്ലെന്നർഥം.

മുജ്ജന്മവാസനകൾ ചിലപ്പോൾ ചിലർ അബോധപൂർവമാണെങ്കിലും സ്മരിക്കുമെന്ന് കാളിദാസൻ സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അത് വിവരിക്കാനാവാത്തതുകൊണ്ട് ഒരു വല്ലായ്മ അനുഭവപ്പെടും. വിശ്വാമിത്രൻ രാമനോടുകൂടി വാമനാശ്രമത്തിലെത്തിയപ്പോൾ രാമന് മുജ്ജന്മകാര്യങ്ങളുടെ അവ്യക്തസ്മരണ അനുഭവപ്പെട്ടതായി *രഘുവംശ*ത്തിൽ

പറയുന്നു:

വാമനാശ്രമപദം തതഃപരം
പാവനം ശ്രുതമൃഷേരുപേയിവാൻ;
ഉന്മനാഃ പ്രഥമജന്മചേഷ്ടിതാ–
ന്യസ്മരന്നപി ബഭൂവ രാഘവഃ.

(*രഘുവംശം,* 11. 22. അതിനുശേഷം രാമൻ ഋഷി പറഞ്ഞുകൊടുത്തതും വിശുദ്ധികരവുമായ വാമനാശ്രമസ്ഥാനത്തു ചെന്നപ്പോൾ മുജ്ജന്മത്തിലെ പ്രവൃത്തികളെ ഓർത്തറിയാതെതന്നെ ഉലക്കണ്ഠിതനായിച്ചമഞ്ഞു.)

ഹംസപദികയുടെ ഗാനം കേട്ടപ്പോൾ ദുഷ്യന്തന്റെ സമാനമായ അനുഭവം ഇതിനേക്കാൽ മനോഹരമായി വർണിച്ചിരിക്കുന്നു:

രമ്യാണി വീക്ഷ്യ മധുരാംശ്ച നിശമ്യ ശബ്ദാൻ
പര്യുത്സുകീഭവതി യത്സുഖിതോപി ജന്തുഃ,
തച്ചേതസാ സ്മരതി നൂനമബോധപൂർവം
ഭാവസ്ഥിരാണി ജനനാന്തരസൌഹൃദാനി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 2. സുഖമായിരിക്കുന്ന ആൾക്കുപോലും അഴകുറ്റതു കാണുമ്പോഴും മധുരമായ ശബ്ദം കേൾക്കുമ്പോഴും ഒരൗത്സുക്യം തോന്നാറുണ്ടല്ലോ അത്, ഭാവത്തിലുറച്ചുകിടക്കുന്ന മുജ്ജന്മവേഴ്ച്ചകളെ മനസ്സുകൊണ്ട് അറിയാതെതന്നെ ഓർക്കുകയാവണം.) ദുഷ്യന്തന് ശകുന്തളാസ്മരണ ഒരു പൂർവജന്മവാസനപോലെ അവ്യക്തമായിട്ടാണിരിക്കുന്നതെന്ന് ഈ ശ്ലോകം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ഇത്തരം ഭാഗങ്ങൾ മനശ്ശാസ്ത്രപരമായ വിശകലനത്തിനു വിധേയമാക്കേണ്ടിയിരിക്കുന്നു.

സമൂഹം

ഇതുവരെ നാം ആലോചിച്ചത് മനുഷ്യന്റെ ആത്മീയമായ ഉന്നതിക്കുവേണ്ടി എന്തു ചെയ്യണമെന്നതിനെപ്പറ്റി കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായങ്ങളെന്തൊക്കെയാണെന്നാണ്. ഇനി ആലോചിക്കാനുള്ളത് ആ കവീശ്വരന്റെ സാമൂഹ്യവീക്ഷണത്തെപ്പറ്റിയാണ്. വിജ്ഞാനത്തിന്റെ സംരക്ഷണത്തിനും വ്യാപനത്തിനും വേണ്ടിയും സംസ്കാരത്തിന്റെയും പരിഷ്കാരത്തിന്റെയും അടിത്തറകളായ കലാ–ശാസ്ത്രങ്ങളുടെ വളർച്ചയ്ക്കുവേണ്ടിയും പ്രവർത്തിക്കുന്ന ബ്രാഹ്മണരും, ഭരണകാര്യങ്ങൾ നോക്കുകയും രാജ്യത്തെ രക്ഷിക്കുകയും ഒരു രാഷ്ട്രത്തിന്റെ നട്ടെല്ലായ വിക്രമവീര്യം വളർത്തുകയും ചെയ്യുന്ന ക്ഷത്രിയരും, കൃഷിയുടെയും വ്യവസായത്തിന്റെയും വ്യാപാരത്തിന്റെയും വളർച്ചയിലൂടെ രാഷ്ട്രാഭിവൃദ്ധി കൈവരുത്തുന്ന സമ്പത്തിന്റെ ഉല്പാദന–വിതരണങ്ങൾ നടത്തുന്ന വൈശ്യരും, ഈ മൂന്നു കൂട്ടർക്കും

അവരവരുടെ ധർമങ്ങൾ പ്രാപ്തിയോടുകൂടി നിർവഹിക്കുന്നതിനാവശ്യമായ വേല ചെയ്യുന്ന ശൂദ്രരും ഉൾക്കൊള്ളുന്ന ചതുർവർണ്യം എന്നറിയപ്പെടുന്ന ജാതിവ്യവസ്ഥ സാമൂഹ്യധർമങ്ങൾ നിറവേറ്റുന്നതിനാവശ്യമാണെന്ന, പിൽക്കാലവേദഘട്ടം മുതൽക്കെങ്കിലും രൂപപ്പെട്ട് പ്രബലമായിവന്ന, ഇന്ത്യയുടെ സവിശേഷത കാളിദാസനും അംഗീകരിച്ചിരുന്നു. ജന്മത്തിന്റെ അടിസ്ഥാനത്തിൽ മതനിഷ്ഠയോടെ ഇപ്പറഞ്ഞ വിവിധധർമങ്ങൾ പരമ്പരാഗതമായി നിർവഹിച്ചുപോന്ന ഈ വ്യവസ്ഥ വിജ്ഞാനം, വിക്രമം, അഭിവൃദ്ധി, കായിക ജോലിവൈദഗ്ധ്യം എന്നിവ യഥാക്രമം വളർത്തുന്നതിന് അനുപേക്ഷണീയമായിരുന്നുവെന്ന അഭിപ്രായം കവിക്കുണ്ടായിരുന്നുവെന്നു തോന്നുന്നു. മുൻപ് സൂചിപ്പിച്ച ആശ്രമവ്യവസ്ഥയും ഇതോടൊപ്പം ഏറെക്കുറെ നിലവിലുണ്ടായിരുന്നു. ഈ വർണാശ്രമവ്യവസ്ഥയുടെ വിശദമായ വിവരണം ധർമശാസ്ത്രഗ്രന്ഥങ്ങളിൽ കാണാം. മനുസ്മൃതി. യാജ്ഞവൽക്യസ്മൃതി മുതലായ അത്തരം ഗ്രന്ഥങ്ങൾ കാളിദാസന് സുപരിചിതമായിരുന്നു.

ഇന്നത്തെ നിലയിൽ നോക്കിയാൽ ഈ വർണാശ്രമവ്യവസ്ഥയുടെ നല്ല വശങ്ങൾ തന്റെ കൃതികളിൽ ആദർശവൽക്കരിച്ചുകാട്ടുകയാണ് കാളിദാസൻ ചെയ്തത്. അതിന്റെ ദോഷവശങ്ങളെ – ജാതിവ്യവസ്ഥയുടെ ഉച്ചനീചത്വങ്ങളുമായി ബന്ധപ്പെട്ട തൊട്ടുകൂടായ്മ, തീണ്ടിക്കൂടായ്മ മുതലായ ദോഷവശങ്ങളെയും ആശ്രമവ്യവസ്ഥയുമായി ബന്ധപ്പെട്ട വാനപ്രസ്ഥ–സന്യാസങ്ങളിലെ ജീവിതനിഷേധത്തെയും – അദ്ദേഹം അനുകൂലിച്ചില്ല. പാരമ്പര്യത്തെ ത്യാജ്യഗ്രാഹ്യവിവേചനത്തോടെയാണ് കാളിദാസൻ സ്വീകരിച്ചതെന്നു ചുരുക്കിപ്പറയാം.

മനുസ്മൃതി മുതലായ സ്മൃതികളും ധർമശാസ്ത്രങ്ങളും നിർദേശിച്ച നിയമങ്ങളെയാണ് ജനങ്ങൾ പൊതുവിൽ പാലിച്ചിരുന്നതെന്ന് ഇത് സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ദുഷ്യന്തൻ ഭരിക്കുമ്പോൾ താഴേക്കിടയിലുള്ളവർ പോലും വഴിതെറ്റി നടക്കുന്നില്ലെന്ന് ശാർങ്ഗരവന്റെ,

മഹാഭാഗഃ കാമം നരപതിരഭിന്നസ്ഥിതിരസൗ,
ന കശ്ചിദ് വർണാനാമപഥമപകൃഷ്ടോപി ഭജതേ

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 10. നില തെറ്റാത്ത ഈ രാജാവ് മഹാഭാഗൻ തന്നെ. വർണങ്ങളിൽ താണവനായ ഒരുവൻ പോലും വഴി തെറ്റി നടക്കുന്നില്ലതാനും.) എന്ന അഭിപ്രായത്തിൽ നിന്നറിയാം, രഘുവംശത്തിൽ ആ വംശത്തിലെ രാജാക്കന്മാരുടെ ഉജ്ജ്വലമാതൃകകളും രാജവ്യസനങ്ങൾക്കടിപെട്ട രാജാക്കന്മാരുടെ ദുരിതകഥകളും ഒരുപോലെ കാണാം.

*വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലെ ആയുസ്സ്, *അഭിജ്ഞാനശാകുന്ത*ളത്തിലെ സർവദമനൻ എന്നീ രാജകുമാരന്മാർ പ്രബുദ്ധന്മാരായ ഗുരുക്കന്മാരുടെ കീഴിൽ ച്യവനന്റെയും മാരീചന്റെയും ആശ്രമങ്ങളിൽ നിന്ന് വിദ്യാഭ്യാസം നേടിയവരാണ്. ശിഷ്ടജീവിതത്തിൽ അടിസ്ഥാനമായിനിൽക്കുന്ന ബ്രഹ്മചര്യാശ്രമത്തിന് കാളിദാസൻ കൊടുത്ത പ്രാധാന്യം ഇതിൽനിന്നു വ്യക്തമാണ്. ധർമാർഥകാമമോക്ഷങ്ങൾ യഥാക്രമം അനുഭവിക്കേണ്ടുന്ന ഗാർഹസ്ഥ്യാശ്രമത്തിന് കാളിദാസൻ വളരെയധികം പ്രാധാന്യം കൊടുക്കുന്നുണ്ട്.

ദിലീപൻ ധർമവും, രഘു അർഥവും, അജൻ കാമവും യഥാവിധി സാധിച്ചതിന് എങ്ങനെ മാതൃകയായി എന്നതിന് *രഘുവംശം* 1–8 സർഗങ്ങളിലൂടെ കാളിദാസൻ വ്യക്തമാക്കിത്തരുന്നു. കാമാതിസക്തി എങ്ങനെ ഭരണാധികാരിയെ ദുഷിപ്പിക്കുന്നു എന്ന് അഗ്നിവർണനിലൂടെ കവി കാണിക്കുന്നു. നായാട്ട് ദശരഥനെയും യശോലോഭം രാമനെയും എങ്ങനെ ആപത്തിൽ ചാടിച്ചുവെന്ന് *രഘുവംശ*ത്തില പ്രസക്തഭാഗങ്ങൾ പ്രദർശിപ്പിക്കുന്നു. ഇന്ദ്രിയങ്ങളെ യഥേഷ്ടം തുറന്നുവിടുന്നതും നിയന്ത്രണത്തിൽ നിർത്തുന്നതും പരഭാഗശോഭയോടെ കാണിച്ച് ആദ്യത്തേതിന്റെ അനഭിലഷണീയതയും രണ്ടാമത്തേതിന്റെ അഭികാമ്യതയും മുനിമാരായ ശാതകർണിയുടെയും സുതീക്ഷ്ണന്റെയും ചിത്രീകരണങ്ങളിലൂടെ *രഘുവംശം* ചൂണ്ടിക്കാട്ടുന്നത് നോക്കുക:

ഏതന്മുനേർമാനിനി! ശാതകർണേഃ
പഞ്ചാപ്സരോ നാമ വിഹാരവാരി
ആഭാതി പര്യന്തവനം വിദൂരാ–
ന്മേഘാന്തരാലക്ഷ്യമിവേന്ദുബിംബം.
പുരാ സ ദർഭാങ്കുരമാത്രവൃത്തി–
ശ്ചരന്മൃഗൈഃ സാർധമൃഷിർമഘോനാ
സമാധിഭീതേന കിലോപനീതഃ
പഞ്ചാപ്സരോ യൗവനകൂടബന്ധം.
തസ്യായമന്തർഹിതസൗധഭാജഃ
പ്രസക്തസംഗീതമൃദംഗഘോഷഃ
വിയദ്ഗതഃ പുഷ്പകചന്ദ്രശാലാഃ
ക്ഷണം പ്രതിശ്രുന്മുഖരാ ഭവന്തി

(*രഘുവംശം,* 13. 38–40. മാനവതീ, ഇതാ, പഞ്ചാപ്സരസ്സ് എന്ന പേരിൽ ചുറ്റും കാട് തിങ്ങിയ ശാതകർണമുനിയുടെ കളിപ്പൊയ്ക അകലെ മേഘങ്ങൾക്കിടയിലൂടെ കാണാകുന്ന ചന്ദ്രബിംബം പോലെ ഒട്ടു തിളങ്ങുന്നു. പണ്ട് ആ ഋഷി മാനുകളോടൊപ്പം ദർഭക്കൂമ്പുകൾകൊണ്ടുപജീവിച്ചുനടക്കേ തപസ്സമാധികൊണ്ട് പേടിച്ച ഇന്ദ്രനാൽ അഞ്ച് അപ്സരസ്സുകളുടെ യൗവനമാകുന്ന കെണിയിൽ കുടുക്കപ്പെട്ടുപോൽ. മറവാണ്ട മാളികയിലിരിക്കുന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ വകയായി നിൽക്കാതുള്ള സംഗീതത്തിലെ മൃദംഗധ്വനിയിതാ, ആകാശത്തെത്തി പുഷ്കത്തിന്റെ മേൽത്തട്ടുകളെ തെല്ലിടയ്ക്ക് മാറ്റൊലിക്കൊള്ളിക്കുന്നു.)

ചതുർഭുജാമേധവതാം ചതുർണാം
മധ്യേ ലലാടംതപസപ്തസപ്തിഃ
അസൗ തപസ്യത്യപരസ്തപസ്വീ
നാമ്നാ സുതീക്ഷ്ണശ്ചരിതേന ദാന്തഃ.
അമും സഹാസപ്രഹിതേക്ഷണാനി
വ്യാജാർധസന്ദർശിതമേഖലാനി
നാലം വികർത്തും ജനിതേന്ദ്രശങ്കം
സുരാംഗനാവിഭ്രമചേഷ്ടിതാനി.
ഏഷോക്ഷമാലാവലയം മൃഗാണാം
കണ്ഡൂയിതാരം കുശസൂചിലാവം
സഭാജനേ മേ ഭുജമുഗ്രതേജാഃ
സവ്യേതരം പ്രാധ്വമിതഃ പ്രയുംക്തേ.
വാചംയമത്വാത് പ്രണതിം മമൈഷ
കമ്പേന കിഞ്ചിത് പ്രതിഗൃഹ്യ മൂർധ്നഃ
ദൃഷ്ടിം വിമാനവ്യവധാനമുക്താം
പുനഃ സഹസ്രാർച്ചിഷി സന്നിധത്തേ

(*രഘുവംശം,* 13. 41–44. നാമം കൊണ്ട് സുതീക്ഷ്ണനും നടപ്പുകൊണ്ട് സൗമ്യനുമായ വേറൊരു തപസ്വി വിറകിട്ട, കത്തിയാളുന്ന, നാല് അഗ്നികളുടെ നടുവിൽ നെറുക പൊള്ളിക്കുന്ന പൊരിവെയിലത്ത് തപസ്സു ചെയ്യുന്നു. ഇന്ദ്രന് ഭയമുളവാക്കിയ അദ്ദേഹത്തെ വികാരം കൊള്ളിക്കാൻ, പുഞ്ചിരി തൂകിക്കൊണ്ടുള്ള നോട്ടമെറിയലും അറിയാത്ത ഭാവത്തിൽ അരഞ്ഞാണിനെ ഒട്ടൊട്ടു കാണിക്കലുമടങ്ങിയ അപ്സരസ്ത്രീകളുടെ വിലാസചേഷ്ടകൾ മതിയായില്ല. ഉഗ്രതേജസ്സായ ഇദ്ദേഹം രുദ്രാക്ഷമാല ചുറ്റിയിട്ടതും മാനുകൾക്ക് ചൊറിഞ്ഞുകൊടുക്കുന്നതും ദർഭത്തുമ്പ് നുള്ളിയെടുക്കുന്നതുമായ തന്റെ വലംകൈയിനെ എന്നെ ആദരിക്കാനായി ഇങ്ങോട്ട് അനുകൂലമായി ഇളക്കുന്നു. ഇദ്ദേഹം മൗനവ്രതമാകകൊണ്ട്, എന്റെ നമസ്കാരത്തെ മൂർധാവ് തെല്ലൊന്നിളക്കി കൈക്കൊണ്ടിട്ട്, വിമാനം കൊണ്ട് മറവകന്ന ദൃഷ്ടിയെ വീണ്ടും സഹസ്രകിരണനിൽ അണയ്ക്കുന്നു.)

ഈ രണ്ടു മുനികളിൽ കാളിദാസൻ ഇന്ദ്രിയനിഗ്രഹം ചെയ്ത

സുതീക്ഷ്ണനെയാണ് കൂടുതൽ ബഹുമാനിക്കുന്നതെന്നു വ്യക്തമാണ്. എങ്കിലും അദ്ദേഹത്തിന് ഏറ്റവും ഹൃദ്യവും മാതൃകാപരവുമായി തോന്നിയത് ഗാർഹസ്ഥ്യധർമംതന്നെ. 'യൗവനേ വിഷയൈഷിണാം,' 'പ്രജായൈ ഗൃഹമേധിനാം' എന്നിങ്ങനെ രഘുവംശ രാജഗുണപ്രശംസയിൽ പറയുന്നത് നോക്കുക. ഗൃഹസ്ഥനാണല്ലോ മറ്റാശ്രമധർമങ്ങൾ നിർവഹിക്കുന്നവർക്ക് പിന്തുണയും സഹായവും നൽകുന്നത്. ബ്രഹ്മചര്യത്തെത്തുടർന്ന് അഭിരുചിക്കൊത്ത, അന്നത്തെ നിലയിൽ തന്റെ വർണം അനുവദിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന, ഒരുപജീവനമാർഗം തിരഞ്ഞെടുക്കുകയും വിവാഹം കഴിച്ച് തന്റെ കുടുംബത്തോടു മാത്രമല്ല, സമൂഹത്തോടും രാഷ്ട്രത്തോടുമുള്ള ധർമം നിറവേറ്റുകയും ചെയ്തതിനുശേഷം ലൗകികജീവിതം വെടിഞ്ഞ് വാനപ്രസ്ഥാശ്രമത്തിൽ പ്രവേശിച്ച് മുനിമാരുമായി ആധ്യാത്മികകാര്യങ്ങൾ ചർച്ച ചെയ്യുകയും ഒടുവിൽ ധ്യാനത്തിൽ മുഴുകി യോഗസമാധികൊണ്ട് ശരീരം ത്യജിക്കുകയും ചെയ്യുക – ഇതാണ് രാജാക്കന്മാർക്കെന്നപോലെ എല്ലാവർക്കുമുള്ള ജീവിതമാതൃകയായി കാളിദാസൻ കാണുന്നത്. പക്ഷേ, ഇപ്രകാരം ജീവിച്ച ഒരാളെ, രഘുവിനെ, മാത്രമേ, ഏറിയാൽ ദിലീപനെയും ചേർത്ത് രണ്ടാളുകളെ മാത്രമേ, അദ്ദേഹം അവതരിപ്പിക്കുന്നുള്ളൂ. അവരാകട്ടെ, രാജാക്കന്മാരാണുതാനും. മറ്റു മാതൃകകളൊന്നും കാളിദാസകൃതികളിൽ കാണുന്നുമില്ല. ഗൃഹസ്ഥാശ്രമമാണ് കാളിദാസൻ ഏറ്റവും ശ്രേഷ്ഠമെന്നു കരുതുന്നത്.

കാലോ ഹ്യയം സംക്രമിതും ദ്വിതീയം
സർവോപകാരക്ഷമമാശ്രമം തേ.

(*രഘുവംശം,* 5. 10. അങ്ങയ്ക്കിപ്പോൾ പരക്കെ ഉപകാരം ചെയ്യാനുതകുന്ന രണ്ടാമത്തെ ആശ്രമത്തിൽ പ്രവേശിക്കാനുള്ള കാലമായല്ലോ.) എന്നു രഘു കൗത്സനോടു പറയുന്നത് നോക്കുക. പ്രാണികളൊക്കെ അമ്മയെ ആശ്രയിച്ച് ജീവിക്കുമ്പോലെ എല്ലാ ആശ്രമക്കാരും ഗൃഹസ്ഥാശ്രമിയെ ആശ്രയിച്ചു ജീവിക്കുന്നു എന്ന് *മനുസ്മൃതി.*

കാളിദാസൻ എല്ലാ കൃതികളിലും ഗൃഹസ്ഥാശ്രമത്തിന്റെ ഓരോ തരത്തിലുള്ള മേന്മകൾ വർണിക്കുന്നതു കാണാം. അച്ഛന് മക്കളോടുള്ള വാത്സല്യം, മക്കൾക്ക് രക്ഷിതാക്കളോടുള്ള സ്നേഹബഹുമാനങ്ങൾ, സഹോദരസ്നേഹം, ദാമ്പത്യപ്രേമം എന്നിവ അദ്ദേഹത്തിന്റെ വർണനകൽക്ക് വിഷയമായിട്ടുണ്ട്.

രഘുവിന്റ പുത്രവാത്സല്യം ചിത്രീകരിച്ചിട്ടുള്ള ഒരു ശ്ലോകം നോക്കുക:

തമങ്കമാരോപ്യ ശരീരയോഗജൈഃ

സുഖൈർനിഷിഞ്ചന്തമിവാമൃതം ത്വചി
ഉപാന്തസമ്മീലിതലോചനോ നൃപ–
ശ്ചിരാത് സുതസ്പർശരസജ്ഞതാം യയൗ.

(*രഘുവംശം,* 3. 26. മെയ്ച്ചേർച്ചയിൽനിന്നുണ്ടാകുന്ന സുഖങ്ങളെക്കൊണ്ട് ത്വഗിന്ദ്രിയത്തിൽ അമൃതം പകരുന്നുണ്ടോ എന്ന് തോന്നും വണ്ണമുള്ള ആ കിടാവിനെ മടിയിലെടുത്തുവെച്ചിട്ട് ആ രാജാവ് കണ്ണല്പം കൂമ്പിയുംകൊണ്ട് വളരെനേരം പുത്രസ്പർശത്തിന്റെ രുചിയനുഭവിച്ചു.)

മകനാണെന്നറിയാതിരുന്നിട്ടും സർവദമനനെ കണ്ടിട്ട് ദുഷ്യന്തന് തോന്നിയതും പുത്രവാത്സല്യം തന്നെ. പ്രസ്തുതശ്ലോകം ഇവിടെ ഉദ്ധർത്തവ്യമാകുന്നു:

ആലക്ഷ്യദന്തമുകുളാന്യനിമിത്തഹാസൈ–
രവ്യക്തവർണരമണീയവചഃപ്രവൃത്തീൻ
അങ്കാശ്രയപ്രണയിനസ്തനയാൻ വഹന്തോ
ധന്യാസ്തദംഗരജസാ മലിനീഭവന്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 7. 17. വേണ്ടാതെയും ചിരിച്ചുകൊണ്ട് കൊച്ചുപല്ലുകൾ കാണിച്ചും അക്ഷരം തിരിയാതെ ഓരോന്നു കൊഞ്ചിപ്പറഞ്ഞുമുള്ള മക്കൾ മടിയിലേറാൻ വരുമ്പോൾ എടുത്തുവെക്കുന്ന ധന്യന്മാർ അവരുടെ മെയ്പ്പൊടിയേറ്റു ചളി പിടിക്കുന്നു.)

രക്ഷിതാക്കളുടെയും ഗുരുക്കന്മാരുടയും കല്പന നിറവേറ്റേണ്ടതുണ്ട്. ചോദ്യം ചെയ്യാതെ അനുസരിക്കണമെന്നുവരെ കാളിദാസൻ പ്രസ്താവിക്കുന്നുണ്ട്. ആദരിക്കേണ്ടവരെ ആദരിക്കാതിരുന്നാൽ അത് ശ്രേയസ്സിനെ മുടക്കുമെന്നാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ അഭിപ്രായം.

പ്രത്യഗ്രഹീദഗ്രജശാസനം ത,–
ദാജ്ഞാ ഗുരൂണാം ഹ്യവിചാരണീയാ.

(*രഘുവംശം,* 14. 46. ലക്ഷ്മണൻ ആ ജ്യേഷ്ഠശാസനത്തെ കൈയേറ്റു. ഗുരുജനങ്ങളുടെ ആജ്ഞയെപ്പറ്റി ആലോചിക്കാനേ പാടില്ലല്ലോ.) പരശുരാമൻ അമ്മയെ കൊന്നതുപോലെ രാമൻ ധർമപത്നിയെ കൊല്ലാക്കൊല (പരിത്യാഗം) ചെയ്യുന്നതിനെ ന്യായീകരിക്കാനാണീ ലോകോക്തികഥനമെന്നത് വേറെ കാര്യം.

പ്രതിബധ്നാതി ഹി ശ്രേയഃ പൂജ്യപൂജാവ്യതിക്രമഃ

(*രഘുവംശം,* 1. 79. പൂജ്യരെ പൂജിക്കുന്നത് തെറ്റിച്ചുകളയുന്നത് ശ്രേയസ്സിനെ തടഞ്ഞുനിർത്തുമല്ലോ.)

മൂത്തവർ തെറ്റ്, ബോധപൂർവമോ അബോധപൂർവമോ ചെയ്താൽത്തന്നെ അവരോട് ഉള്ളിൽ വെറുപ്പ് നിലനിർത്തരുത്. തന്റെ പതിനാലുകൊല്ലത്തെ കാനനവാസത്തിനു കാരണക്കാരിയായ

കൈകേയിയോട്, അതിനുശേഷം തിരിച്ചുവന്നപ്പോൾ രാമൻ പറയുന്നത് കേൾക്കൂ:

കൃതാഞ്ജലിസ്തത്ര യദംബ സത്യാ–
ന്നാഭ്രശ്യത സ്വർഫലാദ്ഗുരുർനഃ
തച്ചിന്ത്യമാനം സുകൃതം തവേതി
ജഹാര ലജ്ജാം ഭരതസ്യ മാതുഃ.

(*രഘുവംശം,* 14. 16. അവിടെച്ചെന്നു കൈകൂപ്പിക്കൊണ്ട്, 'അമ്മേ, നമ്മുടെ ഗുരു സ്വർഗമായി ഫലിക്കുന്ന സത്യത്തിൽ നിന്നു വഴുതിപ്പോകാഞ്ഞത്, ആലോചിച്ചുനോക്കിയാൽ, അവിടുത്തെ സത്കർമമാണ്' എന്നു പറഞ്ഞ് ഭരതമാതാവിന്റെ ലജ്ജയകറ്റി.)

ഗൃഹസ്ഥന്റെ കർത്തവ്യാണ് അതിഥിപൂജ. അതിഥി പരിചിതനോ അല്ലയോ എന്നത് പ്രശ്നമല്ല. വിദ്വാന്മാരെ പൂജിക്കുക എന്നാൽ വിദ്യയെ പൂജിക്കുക എന്നുതന്നെയാണർഥം. അത്തരം ആളുകളെ വിവരിക്കുമ്പോൾ ഇക്കാര്യങ്ങൾ കാളിദാസൻ പറയുന്നത് ഈദൃശ സംസ്കാരം ജനങ്ങളിൽ വളർത്താനാണ്.

വിവാഹപ്രായമായാൽ പെൺകുട്ടികളെ വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുക്കണമെന്നാണ് കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായം. വിവാഹകാലത്ത് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശകുന്തള, മാളവിക, ഇന്ദുമതി, പാർവതി എന്നിങ്ങനെയുള്ള എല്ലാ പ്രസിദ്ധനായികമാരും മുതിർന്നവരും മാനസികമായും കായികമായും വളർച്ചയെത്തിയവരും കാര്യങ്ങൾ നിശ്ചയിക്കാൻ പ്രാപ്തിയുള്ളവരും ലളിതകലകളിൽ വൈദഗ്ധ്യം നേടിയവരുമാണ്. ഇവരെല്ലാം താന്താങ്ങളുടെ വരന്മാരെ സ്വയം തിരഞ്ഞെടുക്കുകയാണ് ചെയ്തത്. ഇതിനർഥം കവി പ്രേമവിവാഹത്തിന് അനുകൂലമതിയാണെന്നൊന്നുമല്ല. വേണ്ടവിധം ആലോചിക്കാതെ പ്രവർത്തിച്ചാൽ അത് പ്രേമവിവാഹമായാലും അപകടം ചെയ്യുമെന്നത്രേ ശാർങ്ഗരവൻ ദുഷ്യന്തന്റെ കൊട്ടാരത്തിൽ വെച്ച് ശകുന്തളയ്ക്ക് (ദുഷ്യന്തനും) നൽകുന്ന ഈ താക്കീത്:

അതഃ പരീക്ഷ്യ കർത്തവ്യം വിശേഷാത് സംഗതം രഹഃ
അജ്ഞാതഹൃദയേഷ്വേവം വൈരീഭവതി സൗഹൃദം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 24. അതുകൊണ്ട്. പരീക്ഷിച്ചേ ചെയ്യാവൂ; വിശേഷിച്ചും ഒളിവിലുള്ള വേഴ്ച; ഹൃദയമറിയാത്തവരിൽ വെക്കുന്ന വേഴ്ച ഇങ്ങനെ വൈരത്തിൽ കലാശിക്കും.)

ദിലീപനെയും രഘുവിനെയും പോലുള്ളവർ അഗ്നിസാക്ഷികളായി രക്ഷിതാക്കൾ നിശ്ചയിച്ചതനുസരിച്ചുള്ള വിവാഹങ്ങൾ കഴിച്ചവരാണ്. രാമൻ, കുശൻ മുതലായവർ വിക്രമംകൊണ്ട് വധുക്കളെ സ്വീകരിച്ചവരത്രേ. അവ പ്രേമവിവാഹമെന്നു പറഞ്ഞുകൂടാ. കാളിദാസൻ പ്രേമവിവാഹത്തിനെതിരാണെന്നു പറയാനാവില്ല. യുവാക്കൾക്ക് ഇഷ്ടമുള്ള വധുവെ തിരഞ്ഞെടുക്കാനവകാശമുണ്ട്; രക്ഷിതാവിന്റെ അനുമതിയോടെയാണ് അത് നല്ലത്.

ശ്രീഃ സാഭിലാഷാപി ഗുരോരനുജ്ഞാം
ധീരേവ കന്യാ പിതുരാചകാംക്ഷ.

(*രഘുവംശം,* 5. 38. അഭിലാഷവതിയാണെങ്കിലും രാജലക്ഷ്മി ഗുരുവിന്റ അനുമതിയെ, പതറിച്ചയില്ലാത്ത കന്യക അച്ഛന്റെ അനുമതിയെയെന്നപോലെ കാത്തിരുന്നു.) എന്ന ഉപമയിലൂടെ ഇക്കാര്യത്തിലുള്ള അഭിപ്രായം അറിയിക്കുകയാണ് കാളിദാസൻ എന്നു തോന്നുന്നു. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലും, പാർവതി പരമേശ്വരനെ അത്രമേൽ അഭിലഷിച്ചിരുന്നുവെങ്കിലും അദ്ദഹം "അദ്യപ്രഭൃത്യവനതാംഗി, തവാസ്മി ദാസഃ ക്രീതസ്തപോഭിഃ" (5. 86. സന്നതാംഗീ, ഇന്നുമുതൽ ഞാൻ നിനക്ക് തപസ്സുകളെക്കൊണ്ട് വിലയ്ക്കു വാങ്ങിയ അടിമയാണ്) എന്നറിയിച്ചതിന്,

അഥ വിശ്വാത്മനേ ഗൗരീ സന്ദിദേശ മിഥഃ സഖീം
ദാതാ മേ ഭൂഭൃതാം നാഥഃ പ്രമാണീക്രിയതാമിതി.

(*കുമാരസംഭവം,* 6. 1. അനന്തരം, ഗൗരി 'എന്നെ നൽകുന്നതിൽ ശൈലാധരാജനെ പ്രമാണമാക്കിയാലും' എന്നു ഗൂഢമായി ജഗത്സ്വരൂപന്റെ അടുക്കലേക്ക് സഖിയെ സന്ദേശിച്ചയച്ചു.) എന്നിങ്ങനെ അതിന് പിതാവിന്റെ അനുമതി വേണമെന്നാണ് മറുപടി നൽകിയത്. പ്രേമവിവാഹത്തോട് തനിക്ക് വിരോധമില്ലെന്നും അതിന്, പക്ഷേ, പിതാവിന്റെ അനുമതിയുണ്ടായിരിക്കുന്നതാണ് അഭികാമ്യമെന്നുമാണ് കവിയുടെ അഭിമതം. തിരഞ്ഞെടുപ്പ് വധുവിന്റെ; വിവാഹനടത്തിപ്പ് ബന്ധുക്കളുടെയും. ഇന്നും പ്രസക്തമായ ഒരു വിവാഹരീതിതന്നെ ഇത്.

രാഷ്ട്രീയവീക്ഷണം

രഘുവംശം സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാരുടെ വിവരണമടങ്ങുന്ന ഒരു മാഹാകാവ്യമായതുകൊണ്ടും മൂന്നു നാടകങ്ങളും ചരിത്രത്തിലെയോ പുരാണേതിഹാസങ്ങളിലെയോ നായകന്മാരായതുകൊണ്ടും രാഷ്ട്രീയപ്രശ്നങ്ങളെക്കുറിച്ച് കാളിദാസന്റെ ദർശനം ഇവയുടെ സമഗ്രപഠനംകൊണ്ട് മനസ്സിലാക്കാൻ കഴിയും. രാജ്യത്തിന്റെ രക്ഷയ്ക്കും സമാധാനത്തിനും പുരോഗതിക്കും ഏതു തരത്തിലുള്ള ഭരണരീതിയാണ് നല്ലത്, നല്ലൊരു ഭരണാധികാരിക്കുവേണ്ട ഗുണങ്ങളെന്തെല്ലാം, അയാളുടെ വിശേഷാധികാരങ്ങളും പ്രജകളോടുള്ള കർത്തവ്യങ്ങളും എന്തൊക്കെ, പൗരന്മാരുടെ അവകാശങ്ങളേവ, അവർക്ക് ഭരണാധികാരികളോട് എന്തൊക്കെ കടമകളാണുള്ളത്, രാഷ്ട്രനിർമാണത്തി

നുള്ള നിയമനിർമാണം നടത്തേണ്ടതാര്, ഭരണച്ചിലവുനു വേണ്ട നികുതികൾ പ്രജകളിൽനിന്ന് എത്രത്തോളം വസൂലാക്കണം, ഉടമസ്ഥൻ മക്കളില്ലാതെ മരിച്ചാൽ സ്വത്തിന്റെ അവകാശികളാര് – ഇതുപോലുള്ള കാര്യങ്ങളെപ്പറ്റി കവിയുടെ അഭിപ്രായങ്ങളും നിരീക്ഷണങ്ങളും കണ്ടെത്തിയാൽ ഏറെക്കുറെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ രാഷ്ട്രീയ ദർശനത്തെപ്പറ്റി മനസ്സിലാക്കാം.

കാളിദാസന്റെ കാലത്ത് ജനാധിപത്യരീതിയിൽ നടത്തപ്പെട്ടിരുന്ന ചില ഗോത്രവർഗങ്ങൾ ഇന്ത്യയിൽ അവിടെയും ഇവിടെയുമായി നിലവിലുണ്ടായിരുന്നു. അത് അദ്ദേഹം അറിഞ്ഞിരുന്നുവോ എന്നു തീർച്ചയില്ല.

രഘുവിന്റെ ദിഗ്വിജയം വർണിക്കുമ്പോൾ കാണുന്ന,

തത്ര ജന്യം രഘോർഘോരം പർവതീയൈർഗണൈരഭൂത്
നാരാചക്ഷേപണീയാശ്മനിക്ഷേപോത്പതിതാനലം.
ശരൈരുത്സവസങ്കേതാൻ സ കൃത്വാ വിരതോത്സവാൻ
ജയോദാഹരണം ബാഹ്വോർഗാപയാമാസ കിന്നരൈഃ.

(*രഘുവംശം,* 4. 70–78. അവിടെ രഘുവിന് പർവതവാസികളായ ഗണക്കാരുമായി കൂരമ്പുകളും കവിണക്കല്ലുകളും കൂട്ടിമുട്ടിയതിൽനിന്ന് തീ ചിന്നുമാറ് ഘോരമായ യുദ്ധം നടന്നു. അദ്ദേഹം ഉത്സവസങ്കേതന്മാരെ അമ്പുകളെക്കൊണ്ട് ഉത്സവം മുടിഞ്ഞവരാക്കിയിട്ട് തന്റെ കൈകളുടെ ജയത്തെ സംബന്ധിച്ച പ്രബന്ധം പാടിച്ചു.) എന്ന ശ്ലോകങ്ങളിൽ പറയുന്ന ഉത്സവസങ്കേതന്മാർ ഇത്തരത്തിൽ പെട്ടവരായിരിക്കാം. കവിണക്കല്ലുകളും മറ്റുമുപയോഗിച്ചുകൊണ്ടുള്ള പ്രാകൃതമായ യുദ്ധരീതികളാണ് അവർക്കുണ്ടായിരുന്നത് എന്നല്ലാതെ അവരുട ഭരണസമ്പ്രദായത്തെക്കുറിച്ചൊന്നും കാളിദാസൻ പരാമർശിക്കുന്നില്ല. മൊത്തത്തിൽ അദ്ദേഹത്തിന് ബഹുമുഖമായ ജനാധിപത്യത്തെ അപേക്ഷിച്ച് ദയാമയമായ ഏകാധിപത്യത്തോടാണ് ആഭിമുഖ്യമെന്നു പറയാം. ഇന്നത്തെ രീതിയിലുള്ള പാർലിമെന്ററി ജനാധിപത്യം അദ്ദേഹത്തിന് പരിചിതമല്ലാത്തതിനാൽ അതേക്കുറിച്ചൊരു താരതമ്യത്തിനു പ്രസക്തിയില്ല. വിദേശനയത്തെക്കുറിച്ചാലോചിക്കുന്ന ഒരു മന്ത്രിസഭയെക്കുറിച്ച് *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ പരാമർശമുണ്ട്. പക്ഷേ മന്ത്രിമാരെ ജനം തിരഞ്ഞെടുക്കുകയല്ല, രാജാവ് സ്വയം തിരഞ്ഞെടുക്കുന്നതായാണ് തോന്നുന്നത്. അതുകൊണ്ട് അവരുടെ തീരുമാനങ്ങൾക്ക് ശുപാർശയുടെ സ്ഥാനമേയുള്ളൂ; രാജാവ് അവ സ്വീകരിച്ചുകൊള്ളണമെന്നില്ല. രാജാവ് കാര്യങ്ങൾ ചർച്ച ചെയ്യുന്ന മന്ത്രിമാർ, രാജാവിന്റെ തീരുമാനം നടപ്പിലാക്കുന്ന സചിവന്മാർ എന്ന രണ്ടുതരം അമാത്യന്മാരെപ്പറ്റി കൗടില്യന്റെ *അർഥശാസ്ത്ര*ത്തിൽ പറയു

ന്നുണ്ടെങ്കിലും കാളിദാസൻ അമാത്യ–മന്ത്രി–സചിവന്മാരുടെ സൂക്ഷ്മമായ അർഥതലങ്ങളിലേക്കൊന്നും പോയിട്ടില്ല. ഉപദേശിക്കുന്നവരെയും നടപ്പിലാക്കുന്നവരെയും മന്ത്രിമാർ എന്നാണദ്ദേഹം വിളിച്ചത്. ഈ മൂന്നു പദങ്ങളെയും പര്യായങ്ങളായി കാണുകയും ചെയ്തു. മന്ത്രിപരിഷത്ത് എന്ന് ഒരിടത്ത് പ്രയോഗമുണ്ട്. മന്ത്രിസഭ എന്നേ ഉദ്ദേശിച്ചിരിക്കൂ എന്നു തോന്നുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ വിദർഭയെ രണ്ടായി പകുത്ത് പ്രതിയോഗികളായ യജ്ഞസേനനെയും മാധവസേനനെയും ഏൽപ്പിക്കണമെന്ന രാജാവിന്റെ അഭിപ്രായം അമാത്യപരിഷത്തിന്റെ പരിഗണനയ്ക്ക് വിടുന്നു. അമാത്യപരിഷത്ത് അത് അംഗീകരിക്കുന്നു. രാജാവിന് മറ്റേതെങ്കിലും പ്രവൃത്തിയുള്ളതുകൊണ്ടോ വിനോദത്തിനുവേണ്ടിയോ തലസ്ഥാനം വിടേണ്ടിവരുമ്പോൾ ഭരണകാര്യങ്ങളുടെ ചുമതല വിശ്വസ്തരായ മന്ത്രിമാരെ ഏൽപ്പിക്കുകയാണ് പതിവ്. *രഘുവംശ*ത്തിൽ ദിലീപൻ സന്തത്യർഥം എന്തു കർമമനുഷ്ഠിക്കണമെന്ന ഉപദേശം തേടുന്നതിനായി വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലക്കു പോകുമ്പോൾ കുറച്ചു ദിവസത്തേക്ക് ഭരണച്ചുമതല സചിവന്മാരെ ഏൽപ്പിക്കുകയാണുണ്ടായത്. ദുഷ്യന്തൻ ദുർജയന്മാരെ തോൽപ്പിക്കാൻ ദേവേന്ദ്രനെ സഹായിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി സ്വർഗത്തിലേക്കു പോകുമ്പോൾ അമാത്യപിശുനനോട് ഇപ്രകാരം പറയാൻ വിദൂഷകനെ ചുമതലപ്പെടുത്തുന്നു:

ത്വന്മതിഃ കേവലാ താവത് പരിപാലയതു പ്രജാഃ,
അധിജ്യമിദമന്യസ്മിൻ കർമണി വ്യാപൃതം ധനുഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 6. 32. തത്കാലം താങ്കളുടെ ബുദ്ധി മാത്രം പ്രജകളെ രക്ഷിക്കട്ടെ; കുലയേറ്റിയ വില്ലിപ്പോൾ മറ്റൊരു തൊഴിലിൽ ഏർപ്പെട്ടിരിക്കയാണ്.)

*വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ പുരൂരവസ്സ് ഉർവശിയോടുകൂടി മധുവിധു ആഘോഷിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി ഗന്ധമാദനത്തിലേക്കു പോകുമ്പോഴും രാജഭരണം അമാത്യന്മാരെയാണേൽപ്പിച്ചത്.

സോധികാരമധികഃ കുലോചിതം
കാശ്ചന സ്വയമവർത്തയത് സമാഃ
സന്നിവേശ്യ സചിവേഷ്വതഃ പരം
സ്ത്രീവിധേയനവയൗവനോഭവത്.

(*രഘുവംശം,* 19. 4. അധീശ്വരനായ അദ്ദേഹം – അഗ്നിവർണൻ – കുലക്രമാധിഗതമായ അധികാരം താൻതന്നെ നടത്തി, അതിനുശേഷം അത് സചിവന്മാരിലേൽപ്പിച്ചിട്ട് തന്റെ പുതുയൗവനത്തെ സ്ത്രീകൾക്ക് അടിപ്പെടുത്തിക്കൊടുത്തു.) എന്നിങ്ങനെ അഗ്നിവർണൻ താൻ ജീവിച്ചിരിക്കെത്തന്നെ കൊല്ലങ്ങളോളം സചിവന്മാ

രെയാണ് ഭരണമേൽപ്പിച്ചത്. ഇത് അപവാദം മാത്രമായി കണക്കാക്കിയാൽ മതി. ദശരഥൻ നായാട്ടിനു പോകുമ്പോൾപ്പോലും അമാത്യന്മാരുടെ അനുമതി വാങ്ങിയിരുന്നു. നായാട്ടിന്റെ ആപത്ത് മറ്റൊരു രഘുവംശരാജാവായ ധ്രുവസന്ധിയുടെ മരണത്തിനുതന്നെ ഇടയാക്കി. അതുകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ പുത്രൻ സുദർശനന് ആറോളം വയസ്സേ ഉണ്ടായിരുന്നുള്ളൂ എങ്കിലും അവനെ അമാത്യസംഘം രാജാവായി വാഴിക്കുകുണ്ടായി. സുദർശനപുത്രനായ അഗ്നിവർണനെക്കുറിച്ച് സൂചിപ്പിച്ചുവല്ലോ. അദ്ദേഹം രാജയക്ഷ്മരോഗം വന്നു മരിച്ചപ്പോൾ അന്ത്യസംസ്കാരച്ചടങ്ങറിയുന്ന പുരോഹിതനോടുകൂടിയ മന്ത്രിമാർ നഗരോദ്യാനത്തിൽത്തന്നെ രോഗത്തിന്റെ ശാന്തികർമത്തിനെന്നു പറഞ്ഞ് കൂട്ടിയ തീയിൽ അദ്ദേഹത്തെ ഗൂഢമായി ദഹിപ്പിച്ചു. ഗൂഢമായിച്ചെയ്തത്, മറ്റൊരാളെ വാഴിക്കുന്നതുവരെ രാജാവില്ലാത്ത നില പ്രജകൾ അറിഞ്ഞുപോകാതിരിപ്പാനത്രേ. ഉടനെത്തന്നെ പ്രകൃതികളിൽ പ്രമാണിമാരായവരെ പാട്ടിൽപ്പിടിച്ച് അവർ പത്നിയെ രാജ്യഭാരമേൽപ്പിച്ചു. പ്രൊഫസർ എം. പി. ശങ്കുണ്ണി നായർ ചൂണ്ടിക്കാട്ടിയപോലെ, എങ്ങും എന്നും അധികാരമാറ്റം വലിയൊരു പ്രശ്നമായിരുന്നെന്നും അതെത്രത്തോളം സമാധാനപരമായി നടത്താമെന്നാണ് ഒരു തരത്തിൽ *രഘുവംശ*ത്തിലെ പ്രമേയങ്ങളിലൊന്ന് എന്നും പറയാം.

രാജാധിപത്യം ഒരു വ്യക്തിയുടെ – രാജാവിന്റെ – സ്വേച്ഛയ്ക്ക് ആധികാരികത കൽപ്പിക്കുന്നതിനാൽ ചിലപ്പോൾ അമിതാധികാരത്വത്തിലേക്കോ ഭരണകൂടഭീകരതയിലേക്കോ വഴുതിപ്പോകാം. ഇതിനെ ഒരു പരിധിയോളം തടയുന്നതിന് പ്രാചീനഭാരതീയരാഷ്ട്രതന്ത്രജ്ഞർ രണ്ട് രക്ഷോപായങ്ങൾ കണ്ടെത്തി. ഒന്ന്, നിയമനിർമാണാധികാരം രാജാവിന്റെ ചുമതലയിൽ ഉൾപ്പെടുത്തിയില്ല. വിജ്ഞരും നിസ്വാർഥരുമായ മഹർഷിമാരെയാണ് ആ ചുമതലയേൽപ്പിച്ചത്. അവർ സ്മൃതികളും ധർമശാസ്ത്രങ്ങളും രചിച്ചു. രാജാവിന്റെ അധികാരങ്ങളും കടമകളും നിർവചിക്കുകയും സഹായകനിർദേശങ്ങളെന്ന നിലയിൽ നിയമങ്ങൾ നിർമിക്കുകയും ചെയ്തത് അവരാണ്. പുതിയ സ്മൃതികളോ ധർമശാസ്ത്രങ്ങളോ, അതുമല്ലെങ്കിൽ പഴയ ഗ്രന്ഥങ്ങൾക്ക് പുതിയ വ്യാഖ്യാനങ്ങളോ ഉണ്ടായാലേ പറ്റൂ. അവയും പണ്ഡിതലോകത്തിന്റെ ചുമതലയാണ്. മറ്റു രാജ്യങ്ങളിലും ഏറെക്കുറെ ഇതുതന്നെയായിരുന്നു സ്ഥിതി. അവിടങ്ങളിൽ പലേടത്തും പ്രവാചകനിയമങ്ങളും അവയ്ക്ക് പണ്ഡിതന്മാരെഴുതിയ വ്യാഖ്യാനങ്ങളുമാണ് പ്രാബല്യത്തിലുണ്ടായിരുന്നത്. അതെങ്ങനെയിരുന്നാലും കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായത്തിൽ *മനുസ്മതി, യാജ്ഞവൽക്യസ്മൃതി* മുതലായവയും അവയുടെ പ്രാമാണികവ്യാഖ്യാനങ്ങളുമാണ് രാജാക്കന്മാർ നടപ്പിൽ

വരുത്തിയിരുന്നത്.

നൃപസ്യ വർണാശ്രമപാലനം യത്
സ ഏവ ധർമോ മനുനാ പ്രണീതഃ.

(*രഘുവംശം,* 14. 67. വർണങ്ങളുടെയും ആശ്രമങ്ങളുടെയും പരിപാലനമാണല്ലോ രാജാവിന്റെ ധർമമായി മനു നിശ്ചയിച്ചിട്ടുള്ളത്.) എന്നും

രേഖാമാത്രമപി ക്ഷുണ്ണാദാ മനോർവർത്മനഃ പരം
ന വ്യതീയുഃ പ്രജാസ്തസ്യ നിയന്തുർനേമിവൃത്തയഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 17. പ്രജകൾ ഉരുൾച്ചട്ടങ്ങളുടെ മട്ടിൽ മനു മുതൽക്കേ നടന്നുപോന്ന ആ നേതിവിന്റെ വഴിയിൽനിന്ന് അപ്പുറം ഒരു വരയ്ക്കുപോലും തെറ്റിനടന്നില്ല.) എന്നുമുള്ള വരികൾ നോക്കുക. രാമനെപ്പറ്റിയും ദിലീപനെപ്പറ്റിയും പറയുമ്പോഴാണീ പരാമർശങ്ങൾ. അതിഥി നിയമകാര്യങ്ങൾ ഉപദേശകരുമായി ചർച്ച ചെയ്യുമായിരുന്നു:

സ ധർമസ്ഥസഖഃ ശശ്വദർഥിപ്രത്യർഥിനാം സ്വയം
ദദർശ സംശയച്ഛേദ്യാൻ വ്യവഹാരാനതന്ദ്രിതഃ.

(*രഘുവംശം,* 17. 39. അദ്ദേഹം എന്നും ധർമജ്ഞന്മാരോടൊപ്പം ആലസ്യമറ്റ് വാദിപ്രതിവാദികളുടെ സംശയിച്ചുതീർക്കേണ്ടുന്ന വ്യവഹാരങ്ങളെ താൻതന്നെ നോക്കിനടത്തി.)

രാജാധിപത്യത്തിന്റെ വിപത്തുകൾക്കെതിരെയുള്ള രണ്ടാമത്തെ രക്ഷോപായം രാജകുമാരന്മാർക്ക് സമുചിതമായ വിദ്യാഭ്യാസം നൽകുക എന്നതാണ്. അച്ചടക്കത്തിനും ആത്മനിയന്ത്രണത്തിനുമുള്ള പരിശീലനം അക്കാലത്തുതന്നെ അവർക്കു കിട്ടണം. അവരെ യുവരാജാവായി വാഴിക്കുന്നതിലൂടെ രാജാവിന്റെ കീഴിൽത്തന്നെ രാജഭരണപരിശീലനം നേടുക എന്നതാണ് ഉദ്ദേശിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത്. *രഘുവംശ*ത്തിൽ ദിലീപൻ രഘുവിന് നൽകുന്ന വിദ്യാഭ്യാസവും

നിസർഗസംസ്കരവിനീത ഇത്യസൗ
നൃപേണ ചക്രേ യുവരാജശബ്ദഭാക്.

(*രഘുവംശം,* 3. 35. രാജാവിനാൽ ഇദ്ദേഹം സ്വാഭാവികമായും ശിക്ഷണംകൊണ്ടും വിനീതനാണെന്നു കണ്ട് യുവരാജാവെന്ന പേരിൽ വാഴിക്കപ്പെട്ടു.) എന്നിങ്ങനെ വർണിക്കപ്പെട്ട യുവരാജാഭിഷേകത്തോടെയുള്ള രാജപരിശീലനവുമെല്ലാം കാലോചിതമായ മാറ്റങ്ങളോടുകൂടി ഭരണപരിശീലനത്തിനുള്ള മാതൃകയായി കാണിക്കാവുന്നതാണ്.

അതിഥി അനിത്യങ്ങളും അകലെയുള്ളവയുമായ ബാഹ്യശത്രു

ക്കളെ ജയിക്കുന്നതിനുമുൻപ് കാമ–ക്രോധ–ലോഭ–മാന–മദ–ഹർഷങ്ങളായ ആറ് ആഭ്യന്തരശത്രുക്കളെ ജയിച്ചു. (*രഘുവംശം,* 17. 45) ദിലീപവർണനത്തിൽനിന്നൊരു ഭാഗം:

ജ്ഞാനേ മൗനം, ക്ഷമാ ശക്തൗ, ത്യാഗേ ശ്ലാഘാവിപര്യയഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 22. അറിവിരിക്കേ മൗനംകൊണ്ടു, കരുത്തിരിക്കേ ക്ഷമ കൊണ്ടു, ദാനം ചെയ്തുകൊണ്ടിരിക്കേ മേനി പറയാതിരുന്നു.)

ഇതിൽനിന്നെല്ലാം വ്യക്തമാവുന്നത്, വിജയകരമായി ഭരണം നടത്തുന്ന ഒരു രാജാവിന്റെ – ഭരണാധികാരിയുടെ – ഗുണങ്ങളെന്തെന്നും അദ്ദേഹത്തിന്റെ അധികാരത്തിന്റെ വേരറുക്കുന്നതും ഗുണം കുറയ്ക്കുന്നതും അതുകൊണ്ടുതന്നെ വർജിക്കേണ്ടതുമായ ദോഷങ്ങളെന്തെന്നുമാണ്.

രാജാവിന്റെ ദിനചര്യയെപ്പറ്റി കൗടില്യൻ വിസ്തരിക്കുന്നുണ്ട്. കാളിദാസൻെ രാജനായകന്മാർ അത് മിക്കവാറും പിന്തുടരുന്നു. ഉദാഹരണമായി അതിഥി,

രാത്രിന്ദിവവിഭാഗേഷു യദാദിഷ്ടം മഹീക്ഷിതാം
തത് സിഷേവേ നിയോഗേന സ വികല്പപരാങ്മുഖഃ.

(*രഘുവംശം,* 17. 49. രാവിനെയും പകലിനെയും പകുത്തിട്ടുള്ളതിൽ രാജാക്കന്മാർക്ക് യാതൊന്നു വിധിച്ചിട്ടുണ്ടോ, അതിനെ അദ്ദേഹം വികല്പം നോക്കാതെ നിയോഗപ്രകാരം അനുഷ്ഠിച്ചുപോന്നു.)

*വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ പുരൂരവസ്സ് രാജ്യകാര്യങ്ങൾ നോക്കിയതിനുശേഷം വിനോദങ്ങൾക്ക് വിധിച്ച സമയത്തു മാത്രമേ, അതും കാര്യാസത്തിൽനിന്നെഴുന്നേറ്റതിനുശേഷം മാത്രമേ, ഉർവശിയെപ്പറ്റി ചിന്തിക്കുന്നതായി വർണിക്കപ്പെടുന്നുള്ളൂ. കണ്വാശ്രമത്തിൽനിന്ന് ഋഷികൾ ദുഷ്യന്തനെ കാണാൻ വന്ന വിവരം അറിയിക്കാൻ കഞ്ചുകി മടിച്ചുനിൽക്കുന്നു. അദ്ദേഹം വിചാരിക്കുന്നു: "കാമം ധർമകാര്യമനതിപാത്യം ദേവസ്യ. തഥാപീദാനീമേവ ധർമാസനാദുത്ഥിതായ പുനരുപരോധകാരി കണ്വശിഷ്യാഗമനമസ്മൈ നോത്സഹേ വക്തും. അഥവാ അവിശ്രമോ ലോകതന്ത്രാധികാരഃ." (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 460. ശരിയാണ്. തമ്പുരാന് ധർമകാര്യത്തിൽ അമാന്തം പാടില്ല; എന്നാലും, ഇപ്പോൾ മാത്രം ധർമാസനത്തിൽനിന്നെഴുന്നേറ്റുപോന്ന തിരുമേനിയോട് ചെന്ന് കണ്വശിഷ്യന്മാർ വന്നിരിക്കുന്നുവെന്നു പറഞ്ഞ് ബുദ്ധിമുട്ടുണ്ടാക്കാൻ മനസ്സ് വരുന്നില്ല. അഥവാ, ഒഴിവില്ലാത്തതാണല്ലോ ലോകഭരണാധികാരം.) നല്ല രാജാവ് ബഹുജനക്ഷേമകാര്യങ്ങളിൽനിന്നു വിട്ട് സ്വന്തം വ്യക്തികാര്യങ്ങളിൽ മുഴു

കുകയില്ലെന്ന സന്ദേശമാണ് കാളിദാസൻ ഇത്തരം സന്ദർഭങ്ങളിലൂടെ നമ്മെ ബോധ്യപ്പെടുത്താൻ ശ്രമിക്കുന്നത്. അതുകൊണ്ടാണ് അദ്ദേഹം, 'രാജൃ ദീപ്തൗ' എന്ന രാജ് ധാതുവിന്റെ പ്രകാശനാർഥത്തിലുള്ള പതിവുനിഷ്പത്തി വെടിഞ്ഞ് രഞ്ജനാർഥത്തിൽ ആ ധാതുവിനെ വ്യാഖ്യാനിച്ചത്:

യഥാ പ്രഹ്ലാദനാച്ചന്ദ്രഃ പ്രതാപാത്തപനോ യഥാ
തഥൈവ സോഭൂദന്വർഥോ രാജാ പ്രകൃതിരഞ്ജനാത്.

(*രഘുവംശം,* 4. 12. ചന്ദ്രൻ ആഹ്ലാദിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടെങ്ങനെയോ, തപനൻ – സൂര്യൻ – തപിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ടെങ്ങനെയോ ,അങ്ങനെത്തന്നെ ഈ രാജാവ് പ്രകൃതികളെ രഞ്ജിപ്പിക്കുന്നതുകൊണ്ട് പൊരുളിനൊത്തവനായി.)

പണ്ടുകാലത്ത് ആദായത്തിന്റെ ആറിലൊന്നാണ് രാജാവ് നികുതിയായി പിരിച്ചിരുന്നത്. അതിഥിവർണനയിൽ പറയുന്നു:

തപോ രക്ഷൻ സ വിഘ്നേഭ്യസ്തസ്കരേഭ്യശ്ച സമ്പദഃ
തഥാ സ്വമാശ്രമൈശ്ചക്രേ വർണൈരപി ഷഡംശഭാക്.

(*രഘുവംശം,* 17. 65. വിഘ്നങ്ങളിൽനിന്ന് തപസ്സിനെയും ചോരന്മാരിൽനിന്ന് സമ്പത്തുകളെയും രക്ഷിച്ചുപോന്ന അദ്ദേഹം ആശ്രമങ്ങളാലും വർണങ്ങളാലും താന്താങ്ങളുടെ സ്വത്തിന്റെ ആറിലൊന്നിന് അവകാശിയാക്കിവെക്കപ്പെട്ടു.)

നിർവർത്ത്യതേ യന്നിയമാഭിഷേകോ,
യേഭ്യോ നിവാപാഞ്ജലയഃ പിതൄണാം
താന്യുഞ്ഛഷഷ്ഠാങ്കിതസൈകതാനി
ശിവാനി വസ്തീർഥജലാനി കച്ചിത്?

(*രഘുവംശം,* 5. 8. ഏവകൊണ്ട് വ്രതസ്നാനം നിറവേറ്റപ്പെടുന്നുവോ, ഏവയിൽനിന്ന് പിതൃക്കൾക്ക് തർപ്പണം നൽകപ്പെടുന്നുവോ, മണൽത്തിട്ടുകളിൽ ഉതിർമണി പെറുക്കിയതിന്റെ ആറിലൊന്ന് ചിക്കിക്കിടക്കുന്ന ആ നിങ്ങളുടെ തീർഥജലങ്ങൾ നല്ല നിലയിലിരിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ?) എന്നു വർണിക്കപ്പെട്ടതനുസരിച്ച് വനങ്ങളിൽ ജീവിക്കുന്ന ഋഷികളിൽനിന്നും തപസ്വികളിൽനിന്നും അവർ ശേഖരിച്ചുവെക്കുന്ന വരിനെല്ലുകളുടെ ആറിലൊന്ന് നികുതി വാങ്ങിയിരുന്നു. പക്ഷേ, ദുഷ്യന്തനെപ്പോലുള്ള ഉദാരമതികളായ മഹാരാജാക്കന്മാർ ഈ തപസ്വികളിൽനിന്നു നികുതി പിരിക്കുകയോ പ്രതീക്ഷിക്കുകയോ ചെയ്തിരുന്നില്ലെന്നുവേണം വിചാരിക്കുക. ദുഷ്യന്തൻ ഇപ്രകാരം പറയുന്നുണ്ടല്ലോ: "അന്യദ് ഭാഗധേയമേതേഷാം രക്ഷണേ നിപതതി, യദ്രത്നരാശീനപി വിഹായാഭിനന്ദ്യം. പശ്യ,

യദുത്തിഷ്ഠതി വർണേഭ്യോ നൃപാണാം ക്ഷയി തത് ഫലം

തപഃഷഡ്ഭാഗമക്ഷയ്യം ദദത്യാരണ്യകാ ഹി നഃ."

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 2. 11. ഇവരെ രക്ഷിക്കുന്നതിന് വേറൊരു നികുതി കിട്ടുന്നുണ്ട്; അത് രത്നക്കൂമ്പാരങ്ങളെയും തള്ളി കൈക്കൊള്ളേണ്ടതത്രേ. നോക്കൂ, രാജാക്കന്മാർക്ക് മറ്റു ജാതിക്കാരിൽനിന്നു കിട്ടുന്ന കരമെല്ലാം ചിലവായിപ്പോകും; തപസ്വികൾ ചിലവാകാത്ത തപഃഷഡ്ഭാഗമാണ് നമുക്കു തരുന്നത്.)

കാളിദാസൻ നികുതിപിരിവിനെക്കുറിച്ച് വീണ്ടും വീണ്ടും വ്യക്തമാക്കുന്ന അടിസ്ഥാനപരമായ ഒരു കാര്യം , ധനമോഹംകൊണ്ട് നികുതിപിരിവിനെ ചൂഷണത്തിനുപയോഗിക്കരുതെന്നത്രേ. രണ്ടാമത്തെ കാര്യം, ജനങ്ങളിൽനിന്നു പിരിക്കുന്ന നികുതിയിലധികവും അവരുടെ ധാർമികവും ഭൗതികവുമായ ക്ഷേമത്തിനുവേണ്ടിയായിരിക്കണമെന്നാണ്. ദിലീപനെപ്പറ്റി പറയുന്നു:

പ്രജാനാമേവ ഭൂത്യർഥം സ താഭ്യോ ബലിമഗ്രഹീത്;
സഹസ്രഗുണമുത് സ്രഷ്ടുമാദത്തേ ഹി രസം രവിഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 18. അദ്ദേഹം പ്രജകളുടെതന്നെ ഐശ്വര്യത്തിനുവേണ്ടി അവരുടെ പക്കൽനിന്ന് നികുതി പിരിച്ചു; സൂര്യൻ ആയിരം മടങ്ങായി പെയ്തുതരാനാണല്ലോ വെള്ളം വലിച്ചെടുക്കുന്നത്.)

രഘു ദിഗ്വിജയം നടത്തി സമ്പാദിച്ച സ്വത്തെല്ലാം വിശ്വജിത്ത് എന്ന യാഗം നടത്തി അർഹരായവർക്ക് വിതരണം ചെയ്തു. ലോകമാകെ കീഴടക്കി എന്നതിന്റെ പ്രതീകമായിരുന്നു ആ യാഗം. (*രഘുവംശം* നാലാം സർഗം). വരതന്തുശിഷ്യനായ കൗത്സൻ ഗുരുദക്ഷിണ നൽകുന്നതിന്നായി പതിനാലു കോടി സ്വർണനാണ്യം ആവശ്യപ്പെട്ടുകൊണ്ട് ദിഗ്വിജയകീർത്തിമാനായ സമീപിച്ചത് ആ അവസരത്തിലാണ്. ചക്രവർത്തി ആ ബ്രാഹ്മണനെ മൺപാത്രത്തിൽ അർഘ്യം നൽകിയാണ് എതിരേറ്റത്. നോക്കുക:

സ മൃണ്മയേ വീതഹിരണ്മയത്വാത്
പാത്രേ വിധായാർഘ്യമനർഘശീലഃ
ശ്രുതപ്രകാശം യശസാ പ്രകാശഃ
പ്രത്യുജ്ജഗാമാതിഥിമാതിഥേയഃ.

(*രഘുവംശം,* 5. 2. വില മതിക്കാത്ത ശീലത്തോടുകൂടിയ, യശസ്സുകൊണ്ട് തിളങ്ങുന്ന ആ ആതിഥേയൻ, പൊന്നിന്റേതായി ഒന്നുമില്ലാത്തതുകൊണ്ട് മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള പാത്രത്തിൽ പൂജാദ്രവ്യങ്ങളും വെച്ച് വിദ്യകൊണ്ട് തിളങ്ങുന്ന അതിഥിയെ എതിരേറ്റുചെന്നു.)

അതു കണ്ടപ്പൾ മറ്റാരെയെങ്കിലും സമീപിച്ച് ആവശ്യം സാധിക്കാമെന്നുവെച്ച് കൗത്സൻ തിരിച്ചുപോകാൻ മുതിർന്നപ്പോൾ, അദ്ദേഹത്തെ വെറുംകൈയോടെ തിരിച്ചയയ്ക്കുന്നത് രഘുവിന്റെ യശസ്സിനു ചേർന്നതല്ലല്ലോ എന്നതുകൊണ്ട് അതിൽനിന്ന് അതിഥിയെ പിന്തിരിപ്പിച്ചു. ജനങ്ങളിൽനിന്ന് ഇനിയും നികുതി അധികമായി പിരിക്കുന്നത് ശരിയുമല്ല. അതിനാൽ ധനാധിപനായ കുബേരനോട് യുദ്ധം ചെയ്യാൻ തീരുമാനിച്ചു. രഘുവിനെ എതർക്കാൻ ശക്തിയില്ലാത്ത കുബേരനാകട്ടെ സ്വർണമഴ പെയ്ത് രാജാവിനെ പ്രീതനാക്കി. അങ്ങനെ കിട്ടിയ ധനം മുഴുവൻ രഘു കൗത്സനു നൽകുകയും ചെയ്തു (*രഘുവംശം* അഞ്ചാം സർഗം). ധനമിത്രൻ എന്ന കപ്പൽക്കച്ചവടത്തലവൻ കപ്പൽ മുങ്ങി മരിച്ചപ്പോൾ, മക്കളില്ലാത്തതുകൊണ്ട് അയാളുടെ സ്വത്ത് പണ്ടാരവകയിൽ ചേർക്കാൻ അമാത്യൻ നിർദേശിച്ചത് വായിച്ച്, ദുഷ്യന്തൻ അയാൾ മഹാധനികനാകയാൽ പല ഭാര്യമാരുണ്ടായിരിക്കാമെന്നും അവരിലാരെങ്കിലും ഗർഭിണിയാണെങ്കിൽ അവൾക്കുള്ളതാണാ സ്വത്ത് എന്നും നിർദശം ഭേദഗതിപ്പെടുത്തുകയും ഉടനെ അതും മാറ്റി,

യേന യേന വിയുജ്യന്തേ പ്രജാഃ സ്നിഗ്ധേന ബന്ധുനാ
സ സ പാപാദൃതേ താസാം ദുഷ്യന്ത ഇതി ഘുഷ്യതാം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 6. 23. പ്രജകൾ ഏതേത് ഉറ്റ ബന്ധുവിനോട് പിരിയുന്നുവോ അതാതാൾ, പാപത്തിനൊഴികെ, അവർക്ക് ദുഷ്യന്തനാണെന്നു വിളംബരം ചെയ്യുക.) എന്നു വിളംബരം ചയ്യാൻ ഏർപ്പാടാക്കുകയും അമാത്യരും ജനങ്ങളും അതിനെ അഭിനന്ദിക്കുകയും ചെയ്തു. ഇതിൽനിന്ന്, രാജാവിന് എത്രതന്നെ ധനം ആവശ്യമുള്ള സമയമായാലും, ഒരു പൗരൻ എത്രതന്നെ ധനികനായാലും, രാജാവ് അത് സ്വന്തമാക്കാൻ പാടില്ലെന്നും ദുർബലമായ കാരണങ്ങളാൽ ഒരു കുടുംബവും ദരിദ്രമായിപ്പോകരുതെന്നും കാളിദാസനു നിർബന്ധമുള്ളതുപോലെ തോന്നുന്നു.

രാജാവിന് നികുതിപിരിവിനുള്ള അവകാശത്തോടൊപ്പം ചില കടമകളുമുണ്ടെന്ന് സൂചിപ്പിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ. ആ കടമകൾ, കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായത്തിൽ, ഇവയാണ്: 1. നല്ല പൗരർ കായികമായി പ്രാപ്തരും ധാർമികമായ ആർജവമുള്ളവരും ബുദ്ധിപരമായി വളർച്ചയുള്ളവരുമാകാൻ അദ്ദേഹം ശ്രദ്ധിക്കണം. 2. അവരുടെ ജീവനും സ്വത്തും അന്തസ്സും സുരക്ഷിതമാണെന്ന് ഉറപ്പുവരുത്തണം. രോഗം, അപകടം, ഹിംസ എന്നവയിൽന്നു ജീവനെയും കളവ്, തെമ്മാടിത്തം, ആക്രമണം എന്നിവയിൽനിന്ന് സ്വത്തിനെയും മാനഭംഗത്തിൽനിന്നും ബലാത്സംഗത്തിൽനിന്നും അന്തസ്സിനെയും രക്ഷിക്കേണ്ടതാണ്. 3. തന്റെ രാജ്യത്തിൽ ആരും പട്ടിണി കിടക്കരുത്. അവർക്ക് പ്രാപ്തിക്കും അഭിരുചിക്കും ജാതിക്കും അനുസരിച്ച് അന്തസ്സായി ജീവിക്കാനുള്ള തോഴിൽ ഉണ്ടാവണം. ഇതുറപ്പാക്കുകയും രാജാവിന്റെ കടമ

യത്രേ. ദിലീപവർണനയിൽ ഇക്കാര്യമാണ് കാളിദാസൻ ഇങ്ങനെ പറയുന്നത്:

പ്രജാനാം വിനയാധാനാദ് രക്ഷണാദ് ഭരണാദപി
സ പിതാ; പിതരസ്താസാം കേവലം ജന്മഹേതവഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 24. വിനയമുളവാക്കുന്നതുകൊണ്ടും കാക്കുന്നതുകൊണ്ടും പോറ്റുന്നതുകൊണ്ടും അദ്ദേഹം പ്രജകളുടെ അച്ഛനായി; അവരുടെ അച്ഛന്മാരാകട്ടെ, കേവലം പിറവി കൊടുത്തവർ മാത്രം.) വിനയംകൊണ്ട് വിദ്യാഭ്യാസവുമാണുദ്ദേശിക്കുന്നത്. ഇന്നത്തെ ജനാധിപത്യവ്യവസ്ഥയിൽ ജനങ്ങളിൽനിന്നു നികുതി പിരിക്കുന്ന ഭരണകൂടത്തിന്റെ കടമയെക്കുറിച്ചുള്ള ആലോചനയിൽ ഇത്തരം കാളിദാസസൂക്തികൾ എത്രയേറെ പ്രസക്തങ്ങളല്ല!

സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാരിൽ പ്രമുഖരെല്ലാം ഇക്കാര്യങ്ങൾ പ്രവൃത്തിയിൽ വരുത്തിയവരാണെന്നു കാണാം. ദിലീപന്റെ കാലത്ത് വൈദേശികാക്രമണമുണ്ടായിരുന്നില്ല. തസ്കരത്വം ആ വാക്കിൽ മാത്രം നിലനിന്നു. അതുകൊണ്ടുതന്നെ ജയിലിൽ ആരെയും ഇടേണ്ടിവന്നില്ല. കവി പറയുന്നു:

ന സംയതസ്തസ്യ ബഭൂവ രക്ഷിതുർ–
വിസർജയേദ് യം സുതജന്മഹർഷിതഃ;
ഋണാഭിധാനാത് സ്വയമേവ കേവലം
തദാ പിതൄണാം മുമുചേ സ ബന്ധനാത്.

(*രഘുവംശം,* 3. 20. പുത്ര – രഘു – ജന്മത്തിലുള്ള സന്തോഷത്തിൽ വിട്ടയയ്ക്കാൻ ആ രക്ഷിതാവിന് – ദിലീപന് – ഒരു ബന്ധനസ്ഥനുണ്ടായിരുന്നില്ല. അന്ന് അദ്ദേഹം താൻതന്നെ പിതൃക്കളോടുള്ള കടമെന്നു പേരായ ബന്ധനത്തിൽനിന്ന് വിടുതി നേടുകമാത്രം ചെയ്തു.) ഭരണപരമായ നിയന്ത്രണവും നിരീക്ഷണവും അത്രമേൽ നിഷ്കൃഷ്ടമായിരുന്നുവെന്നതിന് തെളിവാണ് സനന്ദയുടെ ഈ ദിലീപവർണനം:

യസ്മിൻ മഹീം ശാസതി വാണിനീനാം
നിദ്രാം വിഹാരാർധപഥേ ഗതാനാം
വാതോപി നാസ്രംസയദംശുകാനി
കോ ലംബയേദാഹരണായ ഹസ്തം?

(*രഘുവംശം,* 6. 75. അദ്ദേഹം ഊഴി വാണിരുന്ന കാലത്ത് കളിസ്ഥലത്തുനിന്നുള്ള വഴിക്കിടയിൽവെച്ച് കിടന്നുറങ്ങിപ്പോയ നർത്തകികളുടെ വസ്ത്രങ്ങളെ കാറ്റു പോലും അനക്കിയിരുന്നില്ല. ആർ പിന്നെ അഴിക്കാനായി കൈ നീട്ടും?)

അവരുടെ ആരോഗ്യപരവും രക്ഷാപരവും കാർഷികവുമായ സംവിധാനങ്ങൾ സ്തുത്യർഹമായിരുന്നതുകൊണ്ട്

ജനപദേ ന ഗദഃ പദമാദധാ,–
ദഭിഭവഃ കുത ഏവ സപത്നജഃ?
ക്ഷിതിരഭൂത് ഫലവത്യജനന്ദനേ
ശമരതേമരതേജസി പാർഥവേ.

(*രഘുവംശം,* 9. 4. ശമതത്പരനും ദേവതേജസ്സുമായ അജപുത്രൻ – ദശരഥൻ – രാജാവായിരിക്കേ, നാട്ടിൻപുറത്ത് രോഗം കാൽകുത്തിയില്ല; ശത്രുക്കളിൽനിന്ന് ഉപദ്രവം എങ്ങനെയുണ്ടാവും? ഭൂമി കൃഷിയിൽ വിളവേറിയതായിച്ചമഞ്ഞു.)

അതിഥിയുടെ കാലത്ത് പൊതുമരാമത്ത് വകുപ്പും വനവകുപ്പും ആഭ്യന്തരവകുപ്പും അത്ര കൃത്യമായി നടന്നിരുന്നതുകൊണ്ട് ഗ്രാമങ്ങളെയും നഗരങ്ങളെയും ബന്ധിപ്പിക്കുന്ന നിരത്തുകൾ എപ്പോഴും നല്ല നിലയിലായിരുന്നു; പുഴകളക്ക് പാലമുണ്ടായിരുന്നു; മലകൾക്ക് തുരങ്കങ്ങൾ നിർമിച്ചിരുന്നു; കാട്ടുപാതകളിൽനിന്ന് ഹിംസ്രമൃഗങ്ങളും കവർച്ചക്കാരും ഒഴിച്ചുനിർത്തപ്പെട്ടിരുന്നു. അതിനാൽ കച്ചവടസംഘങ്ങൾക്ക് യാത്ര എളുപ്പമായി:

വാപീഷ്വിവ സ്രവന്തീഷു വനേഷൂപവനേഷ്വിവ
സാർഥാഃ സ്വൈരം സ്വകീയേഷു ചേരുർവേശ്മേഷ്വിവാദ്രിഷു.

(*രഘുവംശം,* 17. 64. കച്ചവടസംഘങ്ങൾ പുഴകളിൽ സ്വന്തം പൊയ്കകളിലെന്നപോലെയും, കാടുകളിൽ സ്വന്തം പൂങ്കാവുകളിലെന്നപോലെയും, പർവതങ്ങളിൽ സ്വന്തം പാർപ്പിടങ്ങളിലെന്നപോലെയും സ്വൈരമായി സഞ്ചരിച്ചു.) ഒരു സ്ഥലത്തുനിന്ന് മറ്റൊരു സ്ഥലത്തേക്കു സഞ്ചരിച്ചിരുന്ന കച്ചവടസംഘങ്ങളെ പെരുവഴിക്കവർച്ചക്കാരിൽനിന്നെന്നപോലെ, കാനനങ്ങളിലെ താപസന്മാരെ നായാട്ടുകാരിൽനിന്നും നരഭോജികളിൽനിന്നും ഭരണാധികാരികൾ സംരക്ഷിച്ചിരുന്നു.

കണ്വാശ്രമത്തിൽനിന്ന് ചില ഋഷിമാർ തന്നെ സന്ദർശിക്കാൻ വന്നിട്ടുണ്ടെന്നു കേട്ട ദുഷ്യന്തന്റെ ഉൽക്കണ്ഠ:

കിം താവദ് വ്രതിനാമുപോഢതപസാം
വിഘ്നൈസ്തപോ ദൂഷിതം?
ധർമാരണ്യചരേഷു കേനചിദുത
പ്രാണിഷ്വസച്ചേഷ്ടിതം?
ആഹോസ്വിത് പ്രസവോ മമാപചരിതൈർ–
വിഷ്ടംഭിതോ വീരുധാ,–
മിത്യാരൂഢബഹുപ്രതർക്കമപരി–
ച്ഛേദാകുലം മേ മനഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 9. തപസ്സ് ചെയ്യുന്ന മുനിമാരുടെ തപസ്സിന് വിഘ്നങ്ങളെക്കൊണ്ട് ദോഷം പറ്റിപ്പോയോ? അതോ, തപോവനത്തിൽ കഴിയുന്ന പ്രാണികളുടെ നേരെ ആരാനും കെടുതി ചെയ്തുവോ? അല്ലെങ്കിൽ ചെടികളുടെ പൂക്കലും കായ്ക്കലും എന്റെ ദുർവൃത്തികൾ കൊണ്ട് നിലച്ചുപോയോ? ഇങ്ങനെ പല സംശയങ്ങളും കടന്നേറി എന്റെ മനസ്സ് ഒരു തീർപ്പ് കിട്ടാതെ വിഷമിക്കുന്നു.) ഗുരുദക്ഷിണ കോടുക്കാനുള്ള ധനത്തിനുവേണ്ടി തന്നെ സമീപിച്ച കൗത്സനോട് രഘു ചോദിച്ച കുശലപ്രശ്നങ്ങളും ഏതാണ്ട് ഇതുപോലുള്ളവ തന്നെ.

ഇതിൽ നിന്നെല്ലാം നമുക്ക് മനസ്സിലാക്കാവുന്നത് നല്ല ഭരണം എങ്ങനെ വേണമെന്നും അതിൽ പ്രദർശിപ്പിക്കുന്ന ജാഗരൂകത എത്ര വ്യാപകമായിരിക്കണമെന്നുമുള്ളതിനെപ്പറ്റി കാളിദാസന്റെ നിരീക്ഷണങ്ങൾ ആധുനികലോകത്തും എത്ര പ്രസക്തമാണെന്നത്രേ.

വിദ്യാഭ്യാസം

രാജ്യത്തെ ജനങ്ങൾക്ക് ഉചിതമായ വിദ്യാഭ്യാസം നൽകുന്നതിനുള്ള സൗകര്യങ്ങൾ ഒരുക്കേണ്ടത് രാജാവിന്റെ കടമയായി കരുതപ്പെട്ടിരുന്നു. ഈ ഉദ്ദേശ്യം നിറവേറ്റുന്നതിന് നദീതീരങ്ങളിൽ ആശ്രമങ്ങളുണ്ടായിരുന്നു. ആധ്യാത്മികമായ കാര്യങ്ങളിൽ മാത്രമല്ല, ഭൗതികമായ ശാസ്ത്രങ്ങളിലും കലകളിലും പ്രാവീണ്യം നേടിയ പണ്ഡിതന്മാരായ ഋഷികൾ അവിടങ്ങളിൽ താമസിച്ചിരുന്നു. പഴയ കാലത്തെ ഗുരുകുലങ്ങളാണ് ഈ ആശ്രമങ്ങളെന്നു പറയാം. അവയുടെ നടത്തിപ്പിനായി പുഴയുടെ തീരങ്ങളിൽ കുറച്ചേക്കർ ഭൂമി പശുക്കൾക്ക് മേയുന്നതിനും കുട്ടികൾക്ക് കളിസ്ഥലത്തിനും പൂക്കൾക്കും കായ്ക്കൾക്കും തണലിനും വിറകിനും കുടിലുകളും യാഗശാലകളും നിർമിക്കാനുള്ള വസ്തുക്കൾക്കും വേണ്ടിയുള്ള പൂന്തോട്ടത്തിനും വൃക്ഷത്തോപ്പിനുമായി കുറച്ചു തരിശുഭൂമിയും പടുമുളധാന്യങ്ങൾ വളരുന്ന സ്ഥലങ്ങളും വിട്ടുകൊടുത്തിരുന്നു. പൊതുവിൽ ഈ ആശ്രമങ്ങൾ നഗരജീവിതത്തിന്റെ ബഹളങ്ങളിൽനിന്നൊഴിഞ്ഞാണ് നിലകൊണ്ടിരുന്നത്. ഹിമവൽത്താഴ്വരയിൽ മാലിനീതീരത്ത് സ്ഥിതി ചെയ്തിരുന്ന കണ്വാശ്രമം ദുഷ്യന്തരാജാവിന്റെ തലസ്ഥാനത്തുനിന്ന് അനേകദിവസങ്ങൾ യാത്ര ചെയ്യാനുള്ള ദൂരത്താണുണ്ടായിരുന്നതെന്ന് നാം *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിൽനിന്നറിയുന്നു. ദിലീപചക്രവർത്തി ഒരു ദിവസം മുഴുവൻ തേരിൽ യാത്ര ചെയ്താണ് വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലെത്തിയതെന്ന് *രഘുവംശ*ത്തിൽ കാണാം. ച്യവനാശ്രമം തലസ്ഥാനത്തുനിന്ന് വളരെ അകലെയല്ലെന്നു തോന്നുന്നു. ആശ്രമത്തിൽനിന്ന് താപസിയും ആയുസ്സും രാജധാനിയിലെത്താൻ അധികം സമയമെ

ടുത്തില്ലെന്ന് *വിക്രമോർവശീയം* സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ചില സമ്പന്നകുടുംബങ്ങൾ ഭവനങ്ങളിൽവെച്ചുതന്നെ വിദഗ്ധരായ അധ്യാപകരുടെ കീഴിൽ കുട്ടികളെ പഠിപ്പിച്ചുപോന്നു. രാജകുമാരനായ രഘുവും രാജകുമാരിയായ പാർവതിയും അങ്ങനെയാണ് വിദ്യയഭ്യസിച്ചതെന്ന് *രഘുവംശ*വും *കുമാരസംഭവ*വും വായിച്ചാൽ മനസ്സിലാവും. ഹരദത്തനും ഗണദാസനും ഇരാവതിയെയും മാളവികയെയും നൃത്തവും പാട്ടും പഠിപ്പിച്ചത് കൊട്ടാരത്തിൽ വെച്ചുതന്നെയാണെന്ന് *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ കാണാം. ചിലേടത്ത് അച്ഛൻ മകനെയും (ഉദാ: – ദിലീപൻ രഘുവെ അസ്ത്രവിദ്യ പഠിപ്പിച്ചത്), ഭർത്താവ് ഭാര്യയെയും (അജൻ ഇന്ദുമതിയെ ലളിതകലകൾ പഠിപ്പിച്ചത്) വിദ്യ അഭ്യസിപ്പിച്ചതായും കാണുന്നു. മുൻപറഞ്ഞ ആശ്രമങ്ങളിൽ ആൺകുട്ടികൾ മാത്രമല്ല, പെൺകുട്ടികളും പഠിച്ചിരുന്നു. ചില ഗൃഹസ്ഥർ രണ്ടാമാശ്രമത്തെത്തുടർന്ന് കുടുംബത്തോടും സമൂഹത്തോടുമുള്ള കടമകൾ നിർവഹിച്ച ശേഷം ലൗകികജീവിതം വെടിഞ്ഞ് വാനപ്രസ്ഥം സ്വീകരിച്ച് തപോവനങ്ങളിൽ ആധ്യാത്മികകാര്യങ്ങളിൽ മുഴുകി കാലശേഷം കഴിച്ചിരുന്നു. നന്നെ ചെറിയ കുട്ടികളുണ്ടെങ്കിൽ അവരെ ഒപ്പം കൂട്ടിയിരുന്നു. ദുഷ്യന്തൻ സർവദമനനെ കണ്ടത് മാരീചാശ്രമത്തിൽ വെച്ചാണല്ലോ. ശകുന്തളയും അവിടെയാണ് കഴിഞ്ഞത്. ഭർത്തൃപരിത്യക്തയും ഗർഭിണിയുമായ സീത വാല്മീകിയുടെ ആശ്രമത്തിലാണ് ലവകുശന്മാരെ പ്രസവിച്ചതും ശിഷ്ടജീവിതം നയിച്ചതും. സർവദമനന്റെ വിദ്യാഭ്യാസം മാരീചാശ്രമത്തിലും ലവകുശന്മാരുടേത് വാല്മീക്യാശ്രമത്തിലുമായിരുന്നു. വാല്മീകി സീതയെ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നത് നോക്കുക:

പുഷ്പം ഫലം ചാർത്തവമാഹരന്ത്യോ
ബീജം ച ബാലേയമകൃഷ്ടരോഹി
വിനോദയിഷ്യന്തി നവാഭിഷംഗാ–
മുദാരവാചോ മുനികന്യകാസ്ത്വാം.

(*രഘുവംശം,* 14. 77. അതത് ഋതുക്കളിലുണ്ടാകുന്ന പൂവും കായും കൃഷി ചെയ്യാതെ വിളയുന്ന ബലിധാന്യങ്ങളും കൊണ്ടുവരുന്നവരും വിരുതിൽ സംസാരിക്കുന്നവരുമായ മുനിപ്പെൺകിടാങ്ങൾ പഴകാത്ത പരാഭവമോർത്തുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന നിന്നെ വിനോദിപ്പിക്കും.)

പ്രിയംവദ, അനസൂയ, ശകുന്തള എന്നിവർ കണ്വാശ്രമത്തിലാണ് വളർന്നത്. സഹവിദ്യാഭ്യാസത്തെപ്പറ്റി കാളിദാസൻ ഒന്നും പറയുന്നില്ല. കാളിദാസനുശേഷം മൂന്നു നൂറ്റാണ്ട് കഴിഞ്ഞു ജീവിച്ച ഭവഭൂതി സഹവിദ്യാഭ്യാസത്തെക്കുറിച്ച് പരാമർശിക്കുന്നുണ്ട്. ആത്രേയി, "ന

ഹ്യേതാഭ്യാമതിപ്രദീപ്തപ്രജ്ഞാമേധാഭ്യാമസ്മദാദേഃ സഹാധ്യയനയോഗോസ്തി” (*ഉത്തരരാമചരിതം* രണ്ടാമങ്കം. പഠിത്തത്തിൽ അത്യുജ്ജ്വലമായ ഗ്രഹണശക്തിയും ഓർമശക്തിയുമുള്ള ഈ ലവകുശന്മാരോടൊപ്പമെത്താൻ ഞങ്ങളെപ്പോലുള്ളവർക്ക് കഴിയുന്നില്ല.) എന്നു പറയുന്നത് നോക്കുക. എട്ടാം വയസ്സിൽ പൂണൂലിട്ടതിനുശേഷമാണ് ആൺകുട്ടികൾ പൊതുവിൽ ആശ്രമത്തിൽ വിദ്യാഭ്യാസത്തിനു ചേരുക. പതിനാറാം വയസ്സുവരെയോ ഇരുപതാം വയസ്സുവരെയോ അവിടെ വിദ്യാഭ്യാസം തുടരും. കവചം ധരിക്കേണ്ട പ്രായമാകുന്നതുവരെ ആയുസ്സ് ച്യവനാശ്രമത്തിൽ പഠനം തുടർന്നുവെന്ന് *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിൽ പറയുന്നു. അപ്പോൾ അവന് പതിനേഴിനും ഇരുപതിനുമിടയിൽ പ്രായമായിരിക്കണമെന്നാണ് നാടകത്തിലെ സൂചന. ബ്രാഹ്മണവിദ്യാർഥികളിൽ നല്ലപോലെ പ്രജ്ഞാമേധാശക്തിയുള്ളവർ പതിനാലു വിദ്യകളിലും പരിശീലനം നേടുന്നതിന് കുറച്ചുകാലം കൂടി ആശ്രമത്തിൽ തുടരും. ശകുന്തളയും അനസൂയയും പ്രിയംവദയും വിവാഹം കഴിയുന്നതുവരെ മാത്രമേ ആശ്രമത്തിലുണ്ടാവൂ. ശകുന്തള കണ്ണീരോടെ ആശ്രമത്തോടും സഖികളോടും വിടവാങ്ങി ഭർത്തൃഗൃഹത്തിലേക്കു യാത്രയാകുമ്പോൾ കണ്വൻ അവളെ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നത്, “നനു വത്സേ, ഇമേ അപി പ്രദേയേ. ന യുക്തമനയോസ്ത്ര ഗന്തും.” (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* നാലാമങ്കം. ഇവരെയും കൊടുക്കണമല്ലോ. ഇവരങ്ങോട്ടു പോരുന്നതുചിതമല്ല.) എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ടാണ്. വിവാഹം കഴിക്കുന്നതുവരെ വിദ്യാഭ്യാസം തുടരുന്ന സദ്യോവധുക്കളെന്നും വിവാഹ കഴിക്കാതം ആജീവനാന്തം വിദ്യാഭ്യാസം ചെയ്യുന്ന ബ്രഹ്മവാദിനികളെന്നും ഹാരീതൻ പറയുന്ന രണ്ടു തരം വിദ്യാർഥിനികൾ കാളിദാസന്റെ കാലത്തുണ്ടായിരുന്നുവെന്നു തോന്നുന്നു. ശകുന്തളയെപ്പറ്റി ദുഷ്യന്തൻ ഇപ്രകാരം അന്വേഷിക്കുന്നതിൽനിന്ന് അതാണ് വ്യക്തമാകുന്നത്:

വൈഖാനസം കിമനയാ വ്രതമാ പ്രദാനാത്
വ്യാപാരരോധി മദനസ്യ നിഷേവിതവ്യം?
അത്യന്തമേവ മദിരേക്ഷണവല്ലഭാഭി–
രാഹോ നിവത്സ്യതി പരം ഹരിണാംഗനാഭിഃ?

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 23. മദനവൃത്തികളെ തടയുന്ന വൈഖാനസവ്രതം ഇവൾ വേട്ടുകൊടുക്കുന്നതുവരെയോ അനുഷ്ഠിക്കേണ്ടത്, അതോ, അവസാനം വരെ അഴകുള്ള കണ്ണുകളെക്കൊണ്ട് പ്രിയപ്പെട്ട മാൻപേടകളോടൊപ്പം കഴിച്ചുകൂട്ടണമോ?)ഒരു കുട്ടിയെ ആശ്രമത്തിൽ പ്രവേശിപ്പിക്കുന്നതിനു മുൻപ് അവന്റെ നൈസർഗികവാസന, ശീലങ്ങൾ, പൂർവചരിത്രം എന്നിവ ശ്രദ്ധാപൂർവം അന്വേ

ഷിക്കേണ്ടതുണ്ട്. കാരണം, ശാസിക്കേണ്ടതില്ലാത്തവനും ഉജ്ജ്വലധിഷണയുള്ളവനും കർത്തവ്യങ്ങളിൽ പരാജയപ്പെടാത്തവനും സ്വഭാവശുദ്ധിയുള്ളവനുമായ വിദ്യാർഥിക്ക് നൽകുന്ന വിദ്യ മാത്രമേ ഫലിക്കുകയുള്ളൂ യാസ്കൻ *നിരുക്ത*ത്തിലും മനു തന്റെ സ്മൃതിയിലും പറയുന്നുണ്ട്. സദുദ്ദേശ്യമുണ്ടെങ്കിൽ നിർദോഷനായൊരു വിദ്യാർഥിയെ പഠിപ്പിക്കുകയാണെങ്കിൽ ഗുരുവിന് പശ്ചാത്തപിക്കേണ്ടിവരില്ല. “വത്സേ, സുശിഷ്യപരിദത്തേവ വിദ്യാ അശോചനീയാസി സംവൃത്താ.” (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* നാലാമങ്കം. കുഞ്ഞേ, നല്ല ശിഷ്യനു നൽകിയ വിദ്യയെച്ചൊല്ലിയെന്നപോലെ നിന്നെച്ചൊല്ലി എനിക്കു വ്യസനിക്കാനില്ല.) എന്ന വാക്യത്തിൽ ഈ സൂചനയാണല്ലോ ഉള്ളത്. ലളിതമായ ജീവിതവും ഉയർന്ന ചിന്തയുമുൾക്കൊള്ളുന്ന ആശ്രമവാസം അത്യന്തം ലളിതവും തടസ്സമൊന്നുമില്ലാതെ മുന്നോട്ടു പോകുന്നതുമാണ്. അന്തേവാസികൾ, അവർ വിദ്യാർഥികളോ ഋഷികളോ ആവട്ടെ, പുൽക്കുടിലുകളിൽ താമസിക്കുന്നു. മരവുരിയാണുടുക്കുന്നത്. പടുമളധാന്യങ്ങളും കാട്ടുകനികളും കിഴങ്ങുകളും പശുവിൻപാലുമാണാഹാരം. ദർഭപ്പുല്ലോ മാൻതോലോ കൊണ്ടുണ്ടാക്കിയ പായയിൽ കിടപ്പ്. രാത്രിയിൽ വെളിച്ചം കാണാൻ ഓടലെണ്ണയൊഴിച്ചു കത്തിക്കുന്ന വിളക്കുണ്ടാവും. ഈ എണ്ണ മുറിവുണക്കാനും ഉപയോഗിക്കാറുണ്ട്. കണ്വൻ ശകുന്തളയോട് പറയുന്നത് നോക്കുക:

യസ്യ ത്വയാ വ്രണവിരോപണമിംഗുദീനാം
തൈലം ന്യഷിച്യത മുഖേ കുശസൂചിവിദ്ധേ
ശ്യാമാകമുഷ്ടിപരിവർധിതകോ ജഹാതി
സോയം ന പുത്രകൃതകഃ പദവീം മൃഗസ്തേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 4. 14. നീ ഒരു മാൻകുഞ്ഞിന്റെ വായിൽ ദർഭമുന തറച്ചുണ്ടായ മുറിവുണക്കാൻ ഓടലെണ്ണ ഉറ്റിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നല്ലോ, അവൻ, ചാമച്ചോറുരുള കൊടുത്തുപോറ്റിയ നിന്റെ ആ വളർത്തുപുത്രൻ, ഇതാ, നിന്റെ വഴിയേ വിടാതെ കൂടിയിരിക്കുന്നു.)

രാത്രിയുടെ അന്ത്യയാമം തൊട്ട് ബുദ്ധിക്ക് പുതിയ ഉണർവുണ്ടാകുമെന്നതുകൊണ്ട വിദ്യാർഥികൾ പ്രഭാതമാവുന്നതിനു വളരെ മുൻപേ എഴുന്നേറ്റ് കഴിയുന്നത്ര നേരത്തേ പഠനം തുടങ്ങണം. വെളുപ്പാൻകാലത്തിന്റെ ഈ പ്രത്യേകത കാളിദാസൻ ഒരുപമയിലൂടെ വ്യക്തമാക്കുന്നു:

അതിഥിം നാമ കാകുത്സ്ഥാത് പുത്രമാപ കുമുദ്വതീ
പശ്ചിമാദ് യാമിനീയാമാദ് പ്രസാദമിവ ചേതനാ.

(*രഘുവംശം,* 17. 1. കുമുദവതി കുശനിൽനിന്ന് അതിഥി എന്ന

പുത്രനെ, ചേതന രാത്രിയുടെ ഒടുക്കത്തെ യാമത്തിൽനിന്ന് തെളിവിനെയെന്നപോലെ, പ്രാപിച്ചു.)

ദിലീപൻ വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലെത്തിയപ്പോൾ പിറ്റേന്നു രാവിലെ ഉണർന്നത് മുനിശിഷ്യരുടെ വേദാധ്യയനം കേട്ടുകൊണ്ടാണെന്നു പറയുന്നുണ്ടല്ലോ:

നിർദിഷ്ടാം കുലപതിനാ സ പർണശാലാ–
മധ്യാസ്യ പ്രയതപരിഗ്രഹദ്വിതീയഃ
തച്ഛിഷ്യാധ്യയനനിവേദിതാവസാനം
സംവിഷ്ടഃ കുശശയനേ നിശാം നിനായ.

(*രഘുവംശം,* 1. 95. അദ്ദേഹം വിശുദ്ധയായ പത്നിയോടൊപ്പം കുലപതി നിർദേശിച്ച പർണശാലയിൽ ചെന്ന് ദർഭപ്പുൽവിരിപ്പിലുറങ്ങി; അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശിഷ്യന്മാരുടെ വേദാധ്യയനത്താൽ അവസാനിച്ചു എന്നറിയുമാറായ രാത്രിയെ പോക്കി.)

മുനിമാരും വിദ്യാർഥികളും എല്ലാ പുലരിയിലും അന്തിക്കും വിറകും ചമതയും ദർഭപ്പുല്ലും പൂക്കളും കായ്കനികളും ശേഖരിക്കാൻ ആശ്രമത്തിനു പുറത്തു പോകും. അരികിലുള്ള പൊയ്കയിൽനിന്നോ കുളത്തിൽ നിന്നോ കിണറിൽ നിന്നോ വീട്ടാവശ്യത്തിനും പൂന്തോട്ടത്തിലെ സസ്യലതാദികൾ നനയ്ക്കാനും വെള്ളം കൊണ്ടുവരുന്നത് സ്ത്രീകളും വിദ്യാർഥിനികളുമാണ്. ദിവസേന രാവിലെയും വൈകുന്നേരവും വരിനെല്ലും നെയ്യും ഹോമിക്കും.

പ്രശാന്തമായ ആശ്രമാന്തരീക്ഷം അവിടെ ജീവിക്കുന്ന പക്ഷിമൃഗാദികളിലും ആരോഗ്യകരമായ ഫലമുളവാക്കുന്നു. വാല്മീകിയുടെ ആശ്രമത്തിൽ ക്രൂരമൃഗങ്ങൾപോലും ഋഷിമാരുടെ സമ്പർക്കം കൊണ്ടു മെരുങ്ങി ദയാലുക്കളായി എന്നു കാളിദാസൻ വർണിക്കുന്നു (തപസ്വിസംസർഗവിനീതസത്വേ തപോവനേ – *രഘുവംശം,* 14. 75.) ആശ്രമപരിസരത്ത് ഒരു ജീവിയോടും ഹിംസ കാണിക്കരുത്. കണ്വാശ്രമസമീപത്തിലെ മാനിന്റെ നേരെ ശരം തൊടുക്കാൻ തുനിയുന്ന ദുഷ്യന്തനെ "ആശ്രമമൃഗോയം ന ഹന്തവ്യോ ന ഹന്തവ്യഃ" (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം. ആശ്രമമൃഗമാണിത്; കൊല്ലരുതേ, കൊല്ലരുതേ!) എന്നു വൈഖാനസന്മാർ കൈയുയർത്തി തടയുന്നതു നോക്കുക. സംഗമനീയരത്നം മാംസക്കഷ്ണമാണെന്നു ധരിച്ച് കൊത്തിക്കൊണ്ടു പറക്കുന്ന കഴുകനെ ച്യവനാശ്രമത്തിൽ ബ്രഹ്മചാരിയായി താമസിക്കുന്ന രാജകുമാരനായ ആയുസ്സ് അമ്പെയ്തതുകൊണ്ടാണ് അവനെ ആശ്രമത്തിൽനിന്ന് രാജധാനിയിലേക്ക് കൊണ്ടുപോകേണ്ട സമയമായി എന്ന നിലയിൽ മഹർഷി അങ്ങനെ ചെയ്യാൻ ഏർപ്പാടാക്കുന്നത് (*വിക്രമോർവശീയം* അഞ്ചാമങ്കം). ആശ്രമനിയ

മങ്ങൾക്കു വിരുദ്ധമാണല്ലോ ആയുസ്സിന്റെ ഹിംസാപരമായ പ്രവൃത്തി.

ഇതെല്ലാം കാണിക്കുന്നത് ആശ്രമത്തിലെ അച്ചടക്കനിയമങ്ങൾ എത്ര കൃത്യമായും നിഷ്പക്ഷവുമായാണ് നടപ്പിലാക്കിയിരുന്നത് എന്നല്ലാതെ മറ്റൊന്നുമല്ല.

ബ്രാഹ്മണവിദ്യാർഥികൾ ചതുർദശവിദ്യകളും അഭ്യസിച്ചിരുന്നു.

നിർബന്ധസഞ്ജാതരുഷാർഥകാർശ്യ–
മചിന്തയിത്വാ ഗുരുണാഹമുക്തഃ –
'വിത്തസ്യ വിദ്യാപരിസംഖ്യയാ മേ
കോടീശ്ചതസ്രോ ദശ ചാഹരേ'തി.

(*രഘുവംശം,* 5. 21. നിർബന്ധം കാരണം അരിശം കൊണ്ട് ഗുരു എന്റെ വകയില്ലായ്മയെപ്പറ്റി ഓർക്കാതെ എന്നോട് പറഞ്ഞു: 'വിദ്യകളുടെ കണക്കിൽ എനിക്ക് പതിനാലു കോടി സുവർണം കൊണ്ടുവരിക' എന്ന്.) ഋക്ക്, യജുസ്സ്, സാമം, അഥർവം എന്ന് നാലു വേദങ്ങൾ; ശിക്ഷ, കല്പം, നിരുക്തം, വ്യാകരണം, ജ്യോതിഷം. ഛന്ദസ്സ് എന്ന് ആറു വേദാംഗങ്ങൾ; മീമാംസ, ന്യായവിസ്തരം, പുരാണം, ധർമശാസ്ത്രം എന്നിങ്ങനെ പതിനാലാണ് വിദ്യകൾ. ഇവയെല്ലാം ബ്രാഹ്മണവിദ്യാർഥിയായ കൗത്സൻ അഭ്യസിച്ചിരുന്നുവെന്നാണല്ലോ കാളിദാസൻ ഇവിടെ വ്യക്തമാക്കിയത്. ക്ഷത്രിയവിദ്യാർഥികളെ മറ്റു സാംസ്കാരികവിഷയങ്ങൾക്കു പുറമെ അസ്ത്രവിദ്യയും പഠിപ്പിച്ചുപോന്നു. ആയുസ്സിന്റെ കാര്യം പറഞ്ഞുവല്ലോ. രഘുവിനെ അസ്ത്രവിദ്യ പഠിപ്പിച്ചത് അച്ഛൻ ദിലീപൻതന്നെയായിരുന്നു (അശിക്ഷതാസ്ത്രം പിതുരേവ മന്ത്രവത് – *രഘുവംശം,* 3. 31. രഘു മന്ത്രത്തോടുകൂടിയ അസ്ത്രപ്രയോഗം അച്ഛനിൽനിന്നുതന്നെ പഠിച്ചു.) വിദ്യാർഥികളെ വായനയും എഴുത്തും ആലേഖ്യം, നൃത്തം, സംഗീതം എന്നിവയും ഗാർഹികകർമ്മങ്ങളും പരിശീലിപ്പിച്ചു. ശകുന്തളയുടെ സഖികളായ അനസൂയാ–പ്രിയംവദമാരുടെ സംഭാഷണങ്ങളിൽനിന്ന് ഇതൂഹിക്കാം. ഭാവിയിൽ വീട്ടമ്മമാരായി കുടുംബത്തോടുകൂടി കഴിയാനുദ്ദേശിക്കുന്ന പെൺകുട്ടികൾ ഉദ്യാനനിർമാണ–സംരക്ഷണകലകളിലും വൈദഗ്ധ്യം നേടണമെന്നാണ് കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായം. സസ്യലതാദികളെ സശ്രദ്ധം ശുശ്രൂഷിച്ച് പരിചയം വന്ന അവർക്ക് പിൽക്കാലത്ത് സ്വന്തം മക്കളെ വാത്സല്യപൂർവം പരിചരിക്കാൻ വാസന കൂടും.

അമും പുരഃ പശ്യസി ദേവദാരും;
പുത്രീകൃതോസൗ വൃഷഭധ്വജേന,
യോ ഹേമകുംഭസ്തനനിഃസൃതാനാം

സ്കന്ദസ്യ മാതുഃ പയസാം രസജ്ഞഃ.

(*രഘുവംശം,* 2. 39. മുൻപിലിതാ, ഒരു ദേവദാരു കാണുന്നുണ്ട ല്ലോ, ഇതിനെ മഹേശ്വരൻ പുത്രനാക്കിവെച്ചിരിക്കുന്നു; എന്തുകൊ ണ്ടെന്നാൽ, ഇത് കുമാരജനനി – ഉമ – പൊൻകുടസ്തനങ്ങളിലൂടെ ചുരത്തിക്കൊടുത്ത പയസ്സിന്റെ സ്വാദറിഞ്ഞതാണ്.)

ഭർത്തൃപരിത്യക്തയായ സീതയെ വാല്മീകി ആശ്വസിപ്പിക്കു ന്നതും അവളുടെ പുത്രവാത്സല്യത്തെ ഉദ്ദീപിപ്പിച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ:

പയോഘടൈരാശ്രമബാലവൃക്ഷാൻ
സംവർധയന്തീ സ്വബലാനുരൂപൈഃ
അസംശയം പ്രാക് തനയോപപത്തേഃ
സ്തനന്ധയപ്രീതിമവാപ്സ്യസി ത്വം.

(*രഘുവംശം,* 14. 78. തന്റെ കഴിവിനൊത്ത തണ്ണീർക്കുടങ്ങളു മേന്തി ആശ്രമത്തിലെ തൈമരങ്ങളെ വളർത്തിക്കൊണ്ടിരുന്നാൽ, സംശയമില്ല, പുത്രലാഭമുണ്ടാവുന്നതിനു മുൻപേ നിനക്ക് മുലകുടി ക്കുന്ന കുഞ്ഞുങ്ങളെക്കൊണ്ടുള്ള പ്രീതി നേടാം.) രണ്ടിടത്തും, കുഞ്ഞിനും മരത്തിനും ചേരുംവിധത്തിലാണ് പാലെന്നും വെള്ള മെന്നും അർഥമുള്ള പയസ്സ് എന്ന പദം പ്രയോഗിച്ചിരിക്കുന്നത്.

ചില സ്ത്രീകൾ ഗൃഹശാസ്ത്രത്തിലും ലളിതകലകളിലുമൊതു ങ്ങിനിൽക്കാതെ പൂർണവിദ്യാഭ്യാസത്തിനായി ജീവിതം ഉഴിഞ്ഞുവെ ക്കുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ പണ്ഡിതകൗശികി അത്തരത്തി ലുള്ള ഒരു പരിവ്രാജികയത്രേ.

അച്ചടിച്ച പുസ്തകങ്ങളില്ലാതിരുന്ന അക്കാലത്ത് തപോവനങ്ങ ളിലെ പ്രബുദ്ധരായ ഋഷിമാർതന്നെയാണ് ആശ്രയിക്കാവുന്ന പ്രധാ നമായ ജ്ഞാനവിജ്ഞാനകേന്ദ്രങ്ങൾ. നിസ്വരും അല്പം മാത്രം ആഗ്ര ഹിക്കുന്നവരുമായ അവർ നിസ്സംഗരാകുന്നു. ധനത്തിൽ ദരിദ്രരാ യാലും അറിവിൽ മഹാധനികരും ലോകം ബഹുമാനിക്കുന്നവരുമാ ണവർ. വിജ്ഞാനപ്രചാരണം മാത്രം ലക്ഷ്യമാക്കി അർഹരായ വിദ്യാർഥികൾക്ക് അവർ എല്ലാ ശാസ്ത്രങ്ങളിലും കലകളിലും അറിവ് പകർന്നുനൽകി. കാളിദാസൻ അവരെ സൂര്യനോടാണുപമിച്ചത്. രഘു കൗത്സനോട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഗുരുവായ വരതന്തുവിന്റെ കുശ ലമന്വേഷിക്കുമ്പോൾ അങ്ങനെയത്രേ വിശേഷിപ്പിക്കുന്നത്:

അപ്യഗ്രണീർമന്ത്രകൃതാമൃഷീണാം
കുശാഗ്രബുദ്ധേ! കുശലീ ഗുരുസ്തേ,
യതസ്ത്വയാ ജ്ഞാനമശേഷമാപ്തം
ലോകേന ചൈതന്യമിവോഷ്ണരശ്മേഃ.

(*രഘുവംശം,* 5. 4. ഹേ തീക്ഷ്ണബുദ്ധേ! സൂര്യനിൽനിന്നും

ലോകം ചൈതന്യമെന്നപോലെ യാതൊരാളിൽനിന്ന് അങ്ങ് ജ്ഞാനം മുഴുക്കെ നേടിയോ മന്ത്രപ്രണേതാക്കളായ ഋഷിമാരിൽ ളിൽ മുൻപനായ ആ ഗുരു കുശലിയാണല്ലോ.)

ഈ ഗുരുക്കന്മാർ തങ്ങളുടെ വിദ്യാർഥികളുടെ മൂല്യവും ആത്മാർഥമായ ഭക്തിയും വിനയവും പ്രതിഫലേച്ഛ കൂടാതെയുള്ള സേവനമനോഭാവവും സർവോപരി അവരുടെ ജ്ഞാനതൃഷ്ണയും വിലയിരുത്തി. ഇങ്ങനെയല്ലാത്ത, അധ്യാപനത്തെ കേവലം ഉപജീവ നവൃത്തിയായിക്കാണുന്നവരെപ്പറ്റി കാളിദാസന് മതിപ്പില്ല. അദ്ദേഹം പറയുന്നു:

യസ്യാഗമഃ കേവലജീവികായൈ
തം ജ്ഞാനപണ്യം വണിജം വദന്തി.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 1. 12. യാതൊരാളുടെ അറിവ് കേവലം ജീവി തവൃത്തിക്കുവേണ്ടിയാണോ അയാളെ അറിവ് വിൽക്കുന്ന കച്ചവട ക്കാരനെന്ന് ആളുകൾ പറയുന്നു.)

എല്ലാ ഗുരുക്കന്മാരും ഒരുപോലെയല്ല. അറിവുണ്ടാകും, അന്യന് പകർന്നുകൊടുക്കാനുള്ള സാമർഥ്യമുണ്ടാവില്ല. ശരിയായൊരു ഗുരു വിന് ഇത് രണ്ടുമുണ്ടാകണം. കാളിദാസന്റെ നോട്ടത്തിൽ,

ശിഷ്ടാ ക്രിയാ കസ്യചിദാത്മസംസ്ഥാ,
സംക്രാന്തിരന്യസ്യ വിശേഷയുക്താ;
യസ്യോഭയം സാധു സ ശിക്ഷകാണാം
ധുരി പ്രതിഷ്ഠാപയിതവ്യ ഏവ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 1. 16. ചിലർക്ക് അറിവുണ്ടായിരിക്കും; പക്ഷേ, അത് മറ്റുള്ളവർക്ക് പകർന്നുകൊടുക്കാനാവില്ല. മറ്റു ചിലർക്ക് തന്റെ അറിവ് മറ്റുള്ളവർക്ക് പകർന്നുകൊടുക്കാൻ പരത്യേകമായൊരു വരുതുണ്ട്; ഇത് രണ്ടുമുള്ളവരെ ഗുരുക്കന്മാരുടെ മുൻപന്തിയിൽ പ്രതി ഷ്ഠിക്കേണ്ടതാണ്.)

സഹജമായ അഭിരുചിക്കും മാനസികമായ കഴിവിനും ഗ്രഹണ സാമർഥ്യത്തിനും പഠിച്ചത് നിലനിർത്താനുള്ള പ്രാപ്തിക്കും അനു സരിച്ചുള്ള വിഷയങ്ങളാണ് വിദ്യാർഥികളെ പഠിപ്പിക്കേണ്ടത്. അവർക്കിഷ്ടമോ താത്പര്യമോ ഇല്ലാത്ത വിഷയങ്ങൾ അവരുടെമേൽ അടിച്ചേൽപ്പിക്കരുത് എന്ന തത്വം ഇന്ന് പൊതുവിൽ അംഗീകരിക്ക പ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്. ഇത് കാളിദാസൻതന്നെ മനസ്സിലാക്കിയിട്ടുണ്ട്. *മാളവികാ ഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ രണ്ടാചാര്യന്മാരിൽ ആര് മേലെ എന്നു നിശ്ചയിക്കു ന്നതിന് അവരുടെ ശിഷ്യരെ പരീക്ഷിക്കണമോ വേണ്ടയോ എന്ന കാര്യത്തിൽ അഭിപ്രായവ്യത്യസമുണ്ടായപ്പോൾ, "അതു വേണ്ട, കാരണം ബുദ്ധി കുറഞ്ഞ ശിഷ്യർ ഉപദേശം വേണ്ടപോലെ ഗ്രഹിച്ചി

ട്ടില്ലെങ്കിൽ അതിന് ഗുരുവിനെ കുറ്റപ്പെടുത്താമോ" എന്ന ധാരിണിയുടെ ചോദ്യം വന്നപ്പോൾ, ശിഷ്യരെയാണ് പരീക്ഷിക്കേണ്ടത് എന്ന വാദത്തിന്നനുകൂലമായി രാജാവ് പറയുന്നു: "വിനേതുരദ്രവ്യപരിഗ്രഹോപി ബുദ്ധിലാഘവം പ്രകാശയതി" (ഒന്നാമങ്കം. കൊള്ളരുതാത്ത വിദ്യാർഥിയെ സ്വീകരിക്കുന്നതും ഗുരുവിന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നു വരുന്ന പിഴവാണല്ലോ.). ശിഷ്യസ്വീകരണത്തിൽ മുൻപറഞ്ഞ കാര്യങ്ങൾ വിലയിരുത്തിനോക്കണമെന്നും വിദ്യാർഥികേന്ദ്രീകൃതമായിരിക്കണം വിദ്യാഭ്യാസമെന്നും വരെ ഈ അഭിപ്രായത്തിനു താത്പര്യമായി പറയാം.

ഇക്കാര്യം മറ്റിടങ്ങളിലും കാളിദാസൻ പറയുന്നുണ്ട്:

അഥോപനീതം വിധിവദ് വിപശ്ചിതോ
വിനിന്യുരേവം ഗുരവോ ഗുരുപ്രിയം,
അവന്ധ്യയത്നാശ്ച ബഭൂവുരത്ര തേ:
ക്രിയാ ഹി വസ്തൂപഹിതാ പ്രസീദതി.

(*രഘുവംശം,* 3. 29. അനന്തരം വിധിയാംവണ്ണം ഉപനയിച്ചവനുംഗുരുക്കളക്ക് പ്രിയപ്പെട്ടവനുമായ ഇവനെ – രഘുവെ – വിദ്വാന്മാരായ ഗുരുക്കന്മാർ പഠിപ്പിച്ചു. ഇതിലവർ സഫലപ്രയത്നന്മാരാവുകയും ചെയ്തു; ശിക്ഷണം തക്ക വസ്തുവിലായാൽ ഫലപ്രദമാവുകതന്നെ ചെയ്യുമല്ലോ.)

ഇതേ സത്യംതന്നെ ദൃഷ്ടാന്തസമേതം വെളിപ്പെടുത്തുന്നു:

പാത്രവിശേഷന്യസ്തം ഗുണാന്തരം വ്രജതി ശില്പമാധാതുഃ;
ജലമിവ സമുദ്രശുക്തൗ മുക്താഫലതാം പയോദസ്യ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 1. 6. ഗുരുവിന്റെ കലാവൈദഗ്ധ്യം വിശേഷപ്പെട്ട പാത്രങ്ങളിൽ വിതരണം ചെയ്യപ്പെട്ടാൽ, മേഘജലം കടൽച്ചിപ്പിയിൽ വീണാൽ മുത്താകുന്നതുപോലെ, ഗുണം കൂടും.)

കാളിദാസന് വിദ്യാഭ്യാസത്തെക്കുറിച്ച് വിദ്യാർഥികളോടും ചിലത് പറയാനുണ്ട്. പഠിച്ച ഒരു കാര്യം തികച്ചും മനസ്സിലായി എന്ന് ഉറപ്പ് വരുത്താതെ മറ്റുള്ളവരുടെ മുന്നിൽ പ്രകടിപ്പിക്കുന്നത് യുക്തമല്ല (അപരിനിഷ്ഠിതസ്യോപദേശസ്യാന്യായ്യം പ്രദർശനം – *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* ഒന്നാമങ്കം). അത് അവരുടെ സ്ഥാപനത്തെയും അധ്യാപകരെയും സമൂഹത്തിന്റെ മുന്നിൽ മോശക്കാരാക്കാനിടയുണ്ട്. രണ്ട്, അഭ്യാസംകൊണ്ടു മാത്രമേ വിദ്യ തെളിഞ്ഞുകിട്ടൂ. ഇത് ഉപമയിലൂടെയാണ് കാളിദാസൻ അവതരിപ്പിക്കുന്നത്:

വന്യവൃത്തിരിമാം ശശ്വദാത്മാനുഗമനേന ഗാം
വിദ്യാമഭ്യസനേനേവ പ്രസാദയിതുമർഹതി.

(*രഘുവംശം,* 1. 88. വസിഷ്ഠൻ നന്ദിനിപ്പയ്യിനെ ശുശ്രൂഷിക്കാൻ ദിലീപനെ ഉപദേശിക്കുന്നു: അങ്ങ് കാട്ടിലെ ദിനചര്യ പൂണ്ട് എപ്പോഴും

താൻതന്നെ പശുവിന്റെ പിൻപേ നടന്നുംകൊണ്ട്, വിദ്യയെ അഭ്യാസംകൊണ്ടെന്നപോലെ, പ്രസാദിപ്പിച്ചുകൊള്ളണം.)

വിദ്യാർഥികളെ പരിശോധിക്കുന്നതിന് ഒന്നിലധികം പരീക്ഷകന്മാരും സമിതികളിൽ ഒന്നിലധികം വിധികർത്താക്കളും വേണമെന്ന ആധുനികസംവിധാനത്തോട് കാളിദാസൻ ആനുകൂല്യം പ്രകടിപ്പിക്കുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ രണ്ടു നൃത്താധ്യാപകർ തമ്മിലുള്ള താരതമ്യപരിശോധനയുടെ ഭാഗമായി അവരുടെ ശിഷ്യകളുടെ നൃത്താഭിനയപ്രദർശനത്തിൽ വിധി നിർണയിക്കുന്നതിന് രാജ്ഞിയും രാജാവും, രണ്ടുപേരും, ഓരോ പക്ഷവുമായി ബന്ധപ്പെട്ടവരായതുകൊണ്ട് അവരിരുവരും വിധികർത്താക്കളാവേണ്ടെന്നും പരിവ്രാജിക വിധികർത്താവാകട്ടെ എന്നും നിശ്ചയിക്കപ്പെട്ടപ്പോൾ അവർ പറയുന്നത്, "സർവജ്ഞസ്യാപ്യേകാകിനോ നിർണയാഭ്യുപഗമോ ദോഷായ" (ഒന്നാമങ്കം. സർവജ്ഞനായാലും ഒരാളുടെ നിർണയം മാത്രം മതി എന്നംഗീകരിക്കുന്നത് ദോഷത്തിനിടയാക്കും) എന്നത്രേ. സംഗീതം, നൃത്തം, ചിത്രമെഴുത്ത് തുടങ്ങിയ ലളിതകലകളിൽ പ്രായോഗികപരീക്ഷ വേണമെന്ന് അതേ അങ്കത്തിൽ പറയുന്നു: "ഏഷ പിണ്ഡിതാർഥഃ ഉപദേശദർശനേന നിർണയ ഇതി" (വിദൂഷകവാക്യം. അധ്യാപനഫലം പ്രായോഗികപരീക്ഷ കൊണ്ടേ വിധിക്കാവൂ എന്നു ചുരുക്കം.)

വിദ്യാഭ്യാസത്തിന്റെ ശരിയായ ലക്ഷ്യമെന്തെന്നതിനെക്കുറിച്ച് കാളിദാസന്റെ അഭിപ്രായം ഒരിടത്തും വിശദമായി പറഞ്ഞിട്ടില്ലെങ്കിലും വിവരണങ്ങളിൽ അവിടവിടെയായി ആനുഷംഗികസൂചനകൾ നൽകിയിട്ടുണ്ട്.

സുതൗ ലക്ഷ്ണശത്രുഘ്നൗ സുമിത്രാ സുഷുവേ യമൗ
സമ്യഗാരാധിതാ വിദ്യാ പ്രബോധവിനയാവിവ.

(*രഘുവംശം,* 10. 71. സുമിത്ര ലക്ഷ്മണൻ, ശത്രുഘ്നൻ എന്നീ ഇരട്ടക്കുട്ടികളെ, വഴിപോലെ അഭ്യസിച്ച വിദ്യ അറിവിനെയും വിനയത്തെയുമെന്നപോലെ, പ്രസവിച്ചു.) എന്ന വിവരണത്തിൽ ഉപമാരൂപത്തിലാണ് ശരിയായ വിദ്യാഭ്യാസത്തിന്റെ ലക്ഷ്യങ്ങൾ അറിവും വിനയവുമാണെന്ന് കവി സൂചിപ്പിക്കുന്നത്. ജീവിതത്തിന്റെയും പ്രകൃതിയുടെയും സൗന്ദര്യവും രഹസ്യവും ആസ്വദിക്കുന്നതിനും മനസ്സിലാക്കുന്നതിനും കല, ശാസ്ത്രം, ദർശനം എന്നിവ പഠിക്കുന്നതുകൊണ്ടുള്ള അറിവ് ആവശ്യമാണ്. ധാർമികൗന്നത്യം അഥവാ വിനയം കൊണ്ടു സൂചിപ്പിക്കുന്നത് മൃഗീയവാസനകളുടെ ദൂരീകരണം, ഇന്ദ്രിയങ്ങളുടെ നിയന്ത്രണം ചിന്തയുടെയും വാക്കിന്റെയും പ്രവൃത്തിയുടെയും വിശുദ്ധി എന്നിവയത്രേ. ചിന്താശേഷിയില്ലാത്ത സ്വാർഥാന്വേ

ഷികളുടെ കൈയിൽ സ്വഭാവശുദ്ധിയില്ലാത്ത അറിവ് ആപത്കരമായ ഒരായുധമായിരിക്കും. അറിവില്ലാതെയുള്ള സ്വഭാവശുദ്ധി നമ്മെ വിഡ്ഢികളുടെ സ്വർഗത്തിലെ പാവം കുഞ്ഞുങ്ങളാക്കിമാറ്റും. ജ്ഞാനവും വിനയവും (അറിവും സ്വഭാവശുദ്ധിയും) ഒന്നിച്ചുണ്ടായാൽ അത് സമൂഹത്തിന് ഒരു നേട്ടമാവും. അത് ലോകത്തെ ആനന്ദവും ശാന്തിയും സമൃദ്ധിയുമുള്ളതാക്കും.

കുമാരസംഭവം മനോഹരമായ വർണനകൾകൊണ്ട് നിറഞ്ഞതാകയാലും അതേപ്പറ്റി പൊതുവേ പറയേണ്ടതെല്ലാം മറ്റു പല സന്ദർഭങ്ങളിലായി പറഞ്ഞതിനാലും പ്രത്യേകിച്ച് അതേപ്പറ്റി കൂടുതലായൊന്നും പറയുന്നില്ല.

മേഘസന്ദേശം

മേഘസന്ദേശം ആദ്യന്തം അപൂർവത്വശോഭയോലുന്ന ഒരു കാവ്യമാണ്. ഓരോ ശ്ലോകവും ഓരോ മുക്തകം പോലെ ആസ്വാദ്യം. എങ്കിലും മൊത്തമായെടുത്താൽ ശൃംഗാരമാണ് അംഗിരസം. അതിന്റെ വിപ്രലംഭാവസ്ഥയും സംഭോഗാവസ്ഥയും ഒരുപോലെ ഹൃദ്യമായി ആവിഷ്കരിച്ചിരിക്കുന്നു. പൂർവഭാഗത്തിലെ മാർഗവർണനം യക്ഷന്റെ മനോഗതിക്കനുസരിച്ച് ശൃംഗാരത്തിന്റെ ഈ രണ്ടു വശങ്ങളും പ്രതിഫലിക്കുന്ന വിധത്തിലാണെന്നു കാണാം. *കുമാരസംഭവ*ത്തിലെ ഉമാമഹേശ്വരസുരതവർണനവും *രഘുവംശ*ത്തിലെ അഗ്നിവർണന്റെ സ്ത്രീവിഷയലമ്പടത്വവർണനവും സംഭോഗശൃംഗാരചിത്രീകരണത്തിൽ താൻ അതിവിദഗ്ധനാണെന്ന് കാളിദാസൻ തെളിയിക്കുന്നു. ഇവ രണ്ടും അതിന്റെ പരമകാഷ്ഠകൾ. *മേഘസന്ദേശ*ത്തിലെ മാർഗവർണനത്തിൽ അവിടവിടെ ഇതേ രസം ആവിഷ്കരിക്കുന്ന മനോജ്ഞപദ്യങ്ങൾ കാണാം. എന്നാൽ ആ കാവ്യത്തിലെ വിരഹവർണനമല്ലേ കൂടുതൽ ആസ്വാദ്യമായിട്ടുള്ളതെന്ന സംശയം സഹൃദയർക്കുണ്ടാവാതിരിക്കില്ല.

ത്വാമാലിഖ്യ പ്രണയകുപിതാം ധാതുരാഗൈഃ ശിലായാ–
മാത്മാനം തേ ചരണപതിതം യാവദിച്ഛാമി കർത്തും
ആസ്രൈസ്താവന്മുഹുരുപചിതൈർദൃഷ്ടിരാലിപ്യതേ മേ
ക്രൂരസ്തസ്മിന്നപി ന സഹതേ സംഗമം നൗ കൃതാന്തഃ.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 45. പാറപ്പുറത്തുള്ള ധാതുച്ചായങ്ങൾകൊണ്ട് നിന്നെ പ്രണയകുപിതയായി എഴുതിയിട്ട് എന്നെ നിന്റെ കാൽക്കൽ വീണ നിലയിൽ എഴുതാൻ വിചാരിക്കുമ്പോഴേക്ക് ഊറിയൂറിവരുന്ന കണ്ണുനീരുകളെക്കൊണ്ട് എന്റെ കാഴ്ച മൂടിപ്പോകുന്നു; ക്രൂരനായ വിധി അവിടെയും നാം ഒത്തുചേരുന്നത് പൊറുക്കുന്നില്ല.)

മാമാകാശപ്രണിഹിതഭുജം നിർദയാശ്ലേഷഹേതോർ–
ലബ്ധായാസ്തേ കഥമപി മയാ സ്വപ്നസന്ദർശനേഷു
പശ്യന്തീനാം ന ഖലു ബഹുശോ ന സ്ഥലീദേവതാനാം
മുക്താസ്ഥൂലാസ്തരുകിസലയേഷ്വശ്രുലേശാഃ പതന്തി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 46. വല്ലപ്പോഴുമുണ്ടാകുന്ന സ്വപ്നക്കാഴ്ച്ചകളിൽ എന്റെ കൈയിൽ കിട്ടിയ നിന്നെ ഇറുകിപ്പുൽകാൻവേണ്ടി ആകാശത്തിലേക്ക് കൈയും നീട്ടിക്കിടക്കുന്ന എന്നെ നോക്കിക്കാണുന്ന വനദേവതമാരുടെ മുത്തുമണിയോളം പോന്ന കണ്ണുനീർത്തുള്ളികൾ തെരുതെരെ വൃക്ഷങ്ങളുടെ തളിരുകളിൽ ഇറ്റുവീഴാതിരിക്കുന്നില്ല) എന്നും

ഭൂയശ്ചാഹ ത്വമപി ശയനേ കണ്ഠലഗ്നാ പുരാ മേ
നിദ്രാം ഗത്വാ കിമപി രുദതീ സസ്വരം വിപ്രബുദ്ധാ
സാന്തർഹാസം കഥിതമസകൃത് പൃച്ഛതശ്ച ത്വയാ മേ
ദൃഷ്ടഃ സ്വപ്നേ കിതവ! രമയൻ കാമപി ത്വം മയേതി.

(*മേഘസന്ദേശം*, 2. 51. അദ്ദേഹം വീണ്ടും പറഞ്ഞു: “മുൻപൊരിക്കൽ നീ മെത്തയിൽ നീ എന്റെ കഴുത്തിൽ കെട്ടിപ്പിടിച്ചുറങ്ങവേ, എന്തോ ഉറക്കെ നിലവിളിച്ചുകൊണ്ട് ഉണരുകയുണ്ടായി; ഞാൻ എടുത്തെടുത്തു ചോദിച്ചപ്പോൾ, നീ പറയുകയും ചെയ്തു: “സൂത്രക്കാരാ! അങ്ങ് ഒരുത്തിയെ രമിപ്പിക്കുന്നതായി ഞാൻ സ്വപ്നത്തിൽ കണ്ടിരിക്കുന്നു” എന്ന്.) എന്നുമുള്ള ശ്ലോകങ്ങളുടെ അനുഭവൈകവേദ്യത പറഞ്ഞറിയിക്കേണ്ടതില്ലല്ലോ.

രഘുവംശം ഒരു രാഷ്ട്രീയകാവ്യം

രഘുവംശത്തിലെ രാജാക്കന്മാരുടെ ഒരു പൊതുവിവരണം കാവ്യാരംഭത്തിൽത്തന്നെ കൊടുത്തിട്ടുണ്ട്:

സോഹമാജന്മശുദ്ധാനാമാഫലോദയകർമണാം
ആസമുദ്രക്ഷിതീശാനാമാനാകരഥവർത്മനാം
യഥാവിധി ഹുതാഗ്നീനാം യഥാകാമാർച്ചിതാർഥിനാം
യഥാപരാധദണ്ഡാനാം യഥാകാലപ്രബോധിനാം
ത്യാഗായ സംഭൃതാർഥാനാം സത്യായ മിതഭാഷിണാം
യശസേ വിജിഗീഷൂണാം പ്രജായൈ ഗൃഹമേധിനാം
ശൈശവേഭ്യസ്തവിദ്യാനാം യൗവനേ വിഷയൈഷിണാം
വാർധകേ മുനിവൃത്തീനാം യോഗേനാന്തേ തനുത്യജാം
രഘൂണാമന്വയം വക്ഷ്യേ തനുവാഗ്വിഭവോപി സൻ
തദ്ഗുണൈഃ കർണമാഗത്യ ചാപലായ പ്രചോദിതഃ.

(*രഘുവംശം*, 1. 5–9. അങ്ങനെയുള്ള ഞാൻ, പിറവി മുതൽക്കേ വിശുദ്ധന്മാരും ഫലമുളവാക്കും വരെ കർമം ചെയ്യുന്നവരും ആഴിവരെയുള്ള ഊഴിക്കധിപന്മാരും സ്വർഗത്തോളം തേർ ചെന്നിട്ടുള്ള

വരും വിധിപോലെ അഗ്നിയിൽ ഹോമിച്ചവരും അർഥികളെ അവരിച്ഛിക്കുവിധം പൂജിച്ചവരും അപരാധത്തിനു തക്ക ശിക്ഷ കൊടുത്തവരും തക്ക നേരത്ത് ഉണർന്നവരും ദാനത്തിനായി ധനം സമ്പാദിച്ചവരും സത്യത്തിനായി അല്പം സംസാരിച്ചവരും യശസ്സിനായി ജയിക്കാൻ പുറപ്പെട്ടവരും സന്തതിക്കായി ഗാർഹസ്ഥ്യമെടുത്തവരും ശൈശവത്തിൽ വിദ്യയഭ്യസിച്ചവരും യൗവനത്തിൽ വിഷയസുഖമനുഭവിച്ചവരും വാർധക്യത്തിൽ മുനിവൃത്തിയെടുത്തവരും ഒടുവിൽ യോഗംകൊണ്ട് ദേഹത്യാഗം ചെയ്തവരുമായ രഘുകുലരാജാക്കന്മാരുടെ വംശത്തെപ്പറ്റി, വാക്സമ്പത്ത് കഷ്ടിയാണെങ്കിലും അവരുടെ ഗുണങ്ങൾ ചെവിയിൽ വന്നേറി ചാപല്യം കാണിക്കാൻ പ്രേരിപ്പിച്ചതുമൂലം, പറയാൻ തുടങ്ങുകയാണ്.) രഘുവംശരാജാക്കന്മാരുടെ പൊതുസ്വഭാവങ്ങളാണ് ഇവിടെ വിവരിച്ചിരിക്കുന്നത്. ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ വർണിക്കപ്പെട്ട മുപ്പതോളം രാജാക്കന്മാരെല്ലാം ഈ സവിശേഷതകളോടുകൂടിയവരാണെന്ന് ഇതിനർഥമില്ല. പേർ പറഞ്ഞുപോവുകയോ ചുരുക്കിമാത്രം പ്രതിപാദികകുകയോ ചെയ്തവരൊഴിച്ചുള്ള ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ, ദശരഥൻ, രാമൻ, കുശൻ, അതിഥി, അഗ്നിവർണൻ എന്ന എട്ടു രാജാക്കന്മാർക്കുപോലും ഈ പ്രത്യേകഗുണങ്ങളെല്ലാം ഇല്ലെന്നു പറയേണ്ടതില്ല. ആജന്മശുദ്ധത, ആഫലോദയകർമത, ആസമുദ്രക്ഷിതീശത്വം, ആനാകരഥവർത്മത, യഥാവിധി ഹുതാഗ്നിത്വം, യഥാകാമാർച്ചിതാർഥിത്വം, യഥാപരാധദണ്ഡത, യഥാകാലപ്രബോധിത, ത്യാഗത്തിനുവേണ്ടി സംഭൃതാർഥത്വം, സത്യത്തിനായി മിതഭാഷിത്വം, യശസ്സിനുവേണ്ടി വിജിഗീഷുത്വം, പ്രജയ്ക്കുവേണ്ടി ഗൃഹസ്ഥത്വം, ശൈശവത്തിൽ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വം, യൗവനത്തിൽ വിഷയൈഷിത്വം, വാർധകത്തിൽ മുനിവൃത്തിത്വം, അവസാനം യോഗംകൊണ്ടുള്ള തനുത്യാഗം എന്നീ പതിനാറു ഗുണങ്ങളും രഘുവിന്നേ ഒത്തുവന്നിട്ടുള്ളൂ. അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആജന്മശുദ്ധത, ആഫലോദയകർമത്വം, യഥാവിധിഹുതാഗ്നിത്വം, യഥാകാലപ്രബോധിത, സത്യത്തിനായി മിതഭാഷിത്വം, പ്രജയ്ക്കുവേണ്ടി ഗൃഹസ്ഥത്വം എന്നിവ 3–8 സർഗങ്ങളിൽ വ്യാപിച്ചുകിടക്കുന്ന ആ ജീവചരിതം വ്യക്തമാക്കുന്നു. ആസമുദ്രക്ഷിതീശത്വം ദിഗ്വിജയത്തോടെ തെളിഞ്ഞുകഴിഞ്ഞു. രഘുവംശരാജാക്കന്മാർ പൊതുവിൽ യുദ്ധത്തിൽ ഇന്ദ്രനെ സഹായിക്കുന്നവരായതുകൊണ്ട് ആനാകരഥവർത്മത്വം എന്ന് പൊതുവിൽ പറഞ്ഞതാണെങ്കിലും യാഗാശ്വസംരക്ഷണവുമായി ബന്ധപ്പെട്ട് ഇന്ദ്രനുമായുണ്ടായ ഏറ്റുമുട്ടൽ ഇതിന്നുദാഹരണമായി കാണിക്കാവുന്നതാണ്,. യഥാകാമാർച്ചിതാർഥിത്വം വിശ്വജിദ്യാഗത്തിൽ സാമാന്യമായും കൗത്സകഥയിൽ സവിശേഷമായും പ്രതിപാദിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ട്.

സ ഹി സർവസ്യ ലോകസ്യ യുക്തദണ്ഡതയാ മനഃ
നാദദേ നാതിശീതോഷ്ണോ നഭസ്വാനിവ ദക്ഷിണഃ.

(*രഘുവംശം,* 4. 8. അദ്ദേഹമാകട്ടെ തക്ക ദണ്ഡം നടത്തിയതുകൊണ്ട്, ഏറെ കുളിർത്തും ചുട്ടുമല്ലാത്ത തെക്കൻ കാറ്റെന്നപോലെ, എല്ലാ ലോകരുടെയും മനസ്സ് കവർന്നു.) എന്ന ശ്ലോകത്തിലൂടെ യഥാപരാധദണ്ഡത്വം വ്യക്തമായി. ത്യാഗത്തിനായുള്ള സംഭൃതാർഥത്വത്തിന് ദിഗ്വിജയവർണനവും വിശ്വജിദ്യാഗവർണനവും തെളിവു തരും. ദിഗ്വിജയവർണനത്തിൽത്തന്നെ യശസ്സിനുവേണ്ടിയുള്ള വിജിഗീഷുത്വം ഒളിഞ്ഞുകിടക്കുന്നു.

അഥോപനീതം വിധിവദ് വിപശ്ചിതോ
വിനിന്യുരേവം ഗുരവോ ഗുരുപ്രിയം,
അവന്ധ്യയത്നാശ്ച ബഭൂവുരത്ര തേ;
ക്രിയാ ഹി വസ്തൂപഹിതാ പ്രസീദതി.
ധിയഃ സമഗ്രൈഃ സ ഗുണൈരുദാരധീഃ
ക്രമാച്ചതസ്രശ്ചതുരർണവോപമാഃ
തതാര വിദ്യാഃ പവനാതിപാതിഭിഃർ–
ദിശോ ഹരിദ്ഭിർഹരിതാമിവേശ്വരഃ.
ത്വചം ച മേധ്യാം പരിധായ രൗരവീ–
മശിക്ഷതാസ്ത്രം പിതുരേവ മന്ത്രവത്;
ന കേവലം തദ്ഗുരുരേകപാർഥിവഃ
ക്ഷിതാവഭൂദേകധനുർധരോപി സഃ.

(*രഘുവംശം,* 3. 29–31. അനന്തരം വിധിയാംവണ്ണം ഉപനയിച്ചവനും ഗുരുക്കൾക്ക് പ്രിയപ്പെട്ടവനുമായ ഇദ്ദേഹത്തെ വിദ്വാന്മാരായ ഗുരുക്കൾ പഠിപ്പിച്ചു; ഇതിലവർ സഫലപ്രയത്നന്മാരാവുകയും ചെയ്തു. ശിക്ഷണം തക്ക വസ്തുവിലായാൽ ഫലപ്പെടുകതന്നെ ചെയ്യുമല്ലോ. മികച്ച ബുദ്ധിയുള്ള അദ്ദേഹം ബുദ്ധിക്കുവേണ്ടുന്ന എല്ലാ ഗുണങ്ങളെക്കൊണ്ടും നാലു സമുദ്രംപോലുള്ള നാലു വിദ്യകളെ, ദിഗീശ്വരൻ – സൂര്യൻ – കാറ്റിനെ അതിശയിക്കുന്ന തന്റെ കുതിരകളെക്കൊണ്ട് ദിക്കുകളെയെന്നപോലെ ക്രമത്തിൽ കടന്നു. അദ്ദേഹം പുള്ളിമാനിന്റെ പരിശുദ്ധമായ തോൽ ധരിച്ച് മന്ത്രത്തോടുകൂടിയ അസ്ത്രപ്രയോഗത്തെ അച്ഛനിൽനിന്നുതന്നെ പഠിച്ചു; അദ്ദേഹത്തിന്റെ അച്ഛൻ ഭൂമിയിൽ ഒന്നാംകിട രാജാവു മാത്രമല്ല, ഒന്നാംകിട വില്ലാളിയുമായിരുന്നു.) എന്നീ ശ്ലോകങ്ങളിലൂടെ ശൈശവത്തിലെ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വവും വിവാഹ–പുത്രലാഭങ്ങൾ ചുരുക്കിയും വവിസ്തരിച്ചും വിവരിച്ചതിനാൽ യൗവനത്തിലെ വിഷയൈഷിത്വവും,

പ്രഥമപരിഗതർഥസ്തം രഘുഃ സന്നിവൃത്തം

വിജയിനമഭിനന്ദ്യ ശ്ലാഘ്യജായാസമേതം
തദുപഹിതകുടുംബഃ ശാന്തിമാർഗോത്സുകോഭൂ,–
ന്ന ഹി സതി കുലധുര്യേ സൂര്യവംശ്യാ ഗൃഹായ.

(*രഘുവംശം*, 7. 71. ആദ്യമേ വിവരമെല്ലാമറിഞ്ഞ രഘു ജയം നേടി ശ്ലാഘ്യയായ പത്നിയോടൊപ്പം തിരിച്ചുവന്ന അദ്ദേഹത്തെ – അജനെ – അഭിനന്ദിച്ചിട്ട്, കുടുംബഭാരം അദ്ദേഹത്തിൽ സമർപ്പിച്ച് ശാന്തിമാർഗത്തിൽ ഉത്സുകനായി; വംശധരനുണ്ടായാൽപ്പിന്നെ സൂര്യവംശരാജാക്കന്മാർ ഗാർഹസ്ഥ്യത്തിലിരിക്കാറില്ലല്ലോ.) എന്ന വർണനയിൽനിന്ന് വാർധക്യത്തിലെ മുനിവൃത്തിത്വവും,

സ കിലാശ്രമമന്ത്യമാശ്രിതോ
നിവസന്നാവസഥേ പുരാദ് ബഹിഃ
സമുപാസ്യത പുത്രഭോഗ്യയാ
സ്നുഷയേവാവികൃതേന്ദ്രിയഃ ശ്രിയാ.

(*രഘുവംശം*, 8. 14. ഒടുക്കത്തെ ആശ്രമം സ്വീകരിച്ച് നഗരത്തിന് പുറത്തുള്ള ഒരു പാർപ്പിടത്തിൽ പാർക്കുന്ന അദ്ദേഹം പുത്രനനുഭവിക്കേണ്ടുന്ന ശ്രീയാൽ, സ്നുഷയാലെന്നപോലെ, ഇന്ദ്രിയക്ഷോഭമേശാതെ ശുശ്രൂഷിക്കപ്പെട്ടുപോൽ.) എന്നും, അജന്റെ രാജ്യഭരണത്തെയും രഘുവിന്റെ അന്ത്യത്തെയും

അജിതാധിഗമായ മന്ത്രിഭിർ–
യുയുജേ നീതിവിശാരദൈരജഃ;
അനപായിപദോപലബ്ധയേ
രഘുരാപ്തൈഃ സമിയായ യോഗിഭിഃ.
നൃപതിഃ പ്രകൃതീരവേക്ഷിതും
വ്യവഹാരാസനമാദദേ യുവാ;
പരിചേതുമുപാംശുധാരണം
കുശപൂത്രം പ്രവയാസ്തു വിഷ്ടരം.
അനയത് പ്രഭുശക്തിസമ്പദാ
വശമേകാ നൃപതീരനന്തരാൻ;
അപരഃ പ്രണിധാനയോഗ്യയാ
മരുതഃ പഞ്ച ശരീരഗോചരാൻ.
അകരോദചിരേശ്വരഃ ക്ഷിതൗ
ദ്വിഷദാരംഭഫലാനി ഭസ്മസാത്;
ഇതരോ ദഹനേ സ്വകർമണാം
വവൃതേ ജ്ഞാനമയേന വഹ്നിനാ.
പണബന്ധമുഖാൻ ഗുണാനജഃ
ഷഡുപായുംക്ത സമീക്ഷ്യ തത്ഫലം;

രഘുരപ്യജയദ് ഗുണത്രയം
പ്രകൃതിസ്ഥം സമലോഷ്ടകാഞ്ചനഃ.
സ നവപ്രഭുരാ ഫലോദയാത്
സ്ഥിരകർമാ വിരരാമ കർമണഃ;
ന ച യോഗവിധേർനവേതരഃ
സ്ഥിരധീരാ പരമാത്മദർശനാത്.
ഇതി ശത്രുഷു ചേന്ദ്രിയേഷു ച
പ്രതിഷിദ്ധപ്രസരേഷു ജാഗ്രതൗ;
പ്രസിതാവുദയപവർഗയോ–
രുഭയീം സിദ്ധിമുഭാവവാപതുഃ.
അഥ കാശ്ചിദജവ്യപേക്ഷയാ
സമയിത്വാ സമദർശനഃ സമാഃ
തമസഃ പരമാപദവ്യയം
പുരുഷം യോഗസമാധിനാ രഘുഃ.

(*രഘുവംശം*, 8. 17–24. അജൻ നേടിക്കഴിഞ്ഞിട്ടില്ലാത്തവയെ നേടാൻ വേണ്ടി നീതിവിദഗ്ധരായ മന്ത്രിമാരോടിടപെട്ടു; രഘു അറുതിയില്ലാത്ത സ്ഥാനം – മുക്തി – നേടാൻ വേണ്ടി പരമാർഥം കണ്ട യോഗികളോടിടപെട്ടു. യുവാവായ രാജാവ് പ്രജകളുടെ കാര്യം നോക്കാൻ ധർമാസനത്തിലിരുന്നരുളി; വൃദ്ധനായ രാജാവാകട്ടെ, ചിത്തൈകാഗ്രത ശീലിക്കാൻ വിജനത്തിൽ കുശങ്ങളെക്കൊണ്ട് പരിശുദ്ധമായ വിഷ്ടരത്തിലിരുന്നരുളി. ഒരാൾ പ്രഭുശക്തിസമ്പത്തുകൊണ്ട് അടുത്തുള്ള രാജാക്കന്മാരെ പാട്ടിലാക്കി; മറ്റേയാൾ സമാധിപരിശീലനം കൊണ്ട് ശരീരത്തിലുള്ള അഞ്ച് വായുക്കളെ പാട്ടിലാക്കി. പുതിയ രാജാവ് ഭൂമിയിൽ ശത്രുക്കളുടെ പ്രയത്നഫലങ്ങളെ വെണ്ണീറാക്കിക്കളഞ്ഞു; മറ്റേയാൾ ജ്ഞാനാത്മകമായ അഗ്നിയെക്കൊണ്ട് സ്വകർമങ്ങളെ ചുട്ടുതീർക്കുന്നതിലേർപ്പെട്ടു. അജൻ സന്ധി തുടങ്ങിയ ആറു ഗുണങ്ങളെ അവയുടെ ഫലം നോക്കി ഉപയോഗിച്ചു; രഘുവും മൺകട്ടയിലും പൊൻകട്ടയിലും ഭേദമില്ലാതെ പ്രകൃതിയിലുള്ള മൂന്നു ഗുണങ്ങളെ ജയിച്ചു. സ്ഥിരോദ്യമനായ പുതിയ രാജാവ് ഫലമുണ്ടാവുന്നതുവരെ കർമത്തിൽനിന്നു വിരമിച്ചില്ല; സ്ഥിരചിത്തനായ പഴയ രാജാവ് പരമാത്മാവിനെ കാണുന്നതുവരെ യോഗാനുഷ്ഠാനത്തിൽനിന്നു വിരമിച്ചില്ല. ഇപ്രകരം അനങ്ങാൻ വയ്യാതാക്കിയ ശത്രുക്കളിലും ഇന്ദ്രിയങ്ങളിലും ശ്രദ്ധവെച്ചുകൊണ്ട് അഭിവൃദ്ധയിലും ഉത്സുകരായിരിക്കുന്ന ആ രണ്ടുപേരും രണ്ടു കാര്യവും നേടി. അനന്തരം സമദൃഷ്ടിയായ രഘു അജനുവേണ്ടി ഏതാനും ആണ്ടുകൾ പോക്കിയതിനുശേഷം യോഗസമാധി വഴി അവിദ്യാതീതനും അന

ശ്വരനുമായ പരമാത്മാവിനെ പ്രാപിച്ചു.) എന്നിപ്രകാരം പരഭാഗശോഭയോടെ ചിത്രീകരിച്ചതിലൂടെ രഘു അവസാനം യോഗംകൊണ്ട് തനുത്യാഗം ചെയ്തതും വിവരിക്കുന്നു.

ഇനി രഘുപിതാവായ ദിലീപന്റെ കാര്യമെടുക്കാം.

തദന്വയേ ശുദ്ധിമതി പ്രസൂതഃ ശുദ്ധിമത്തരഃ
ദിലീപ ഇതി രാജേന്ദുരിന്ദുഃ ക്ഷീരനിധാവിവ.

(*രഘുവംശം,* 1. 12. വിശുദ്ധമായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ – വൈവസ്വതമനുവിന്റെ – വംശത്തിൽ ഏറ്റവും വിശുദ്ധനായ ദിലീപനെന്ന രാജചന്ദ്രൻ, പാലാഴിയിൽ ചന്ദ്രനെന്നപോലെ വന്നുപിറന്നു) എന്നിടത്ത് ആജന്മശുദ്ധത്വവും,

ആകാരസദൃശപ്രജ്ഞഃ പ്രജ്ഞയാ സദൃശാഗമഃ
ആഗമൈഃ സദൃശാരംഭ ആരംഭസദൃശോദയഃ

(*രഘുവംശം,* 1. 15. ആകൃതിക്കൊത്ത ബുദ്ധിയോടും ബുദ്ധിക്കൊത്ത പഠിപ്പോടും പഠിപ്പിനൊത്ത ഉദ്യമത്തോടും ഉദ്യമത്തിനൊത്ത സമൃദ്ധിയോടും കൂടിയവൻ) എന്നും

തസ്യ ദാക്ഷിണ്യരൂപേണ നാമ്നാ മഗധവംശജാ
പത്നീ സുദക്ഷിണേത്യാസീദധ്വരസ്യേവ ദക്ഷിണാ.

(*രഘുവംശം,* 1. 31. അദ്ദേഹത്തിന് ദാക്ഷിണ്യത്താൽ വേരുറച്ച സുദക്ഷിണ എന്ന പേരോടുകൂടിയ മാഗധിയാണ്, യജ്ഞത്തിന് ദക്ഷിണ എന്നപോലെ, പത്നിയായിരുന്നത്.) എന്നുമുള്ളിടത്ത് വ്യംഗ്യമായി ശൈശവത്തിലെ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വവും യൗവനത്തിലെ വിഷയൈഷിത്വവും,

സ വേലാവപ്രവലയാം പരിഖീകൃതസാഗരാം
അനന്യശാസനാമുർവീം ശശാസൈകപുരീമിവ.

(*രഘുവംശം,* 1. 30. അദ്ദേഹം കടൽക്കരയാകുന്ന കോട്ടമതിൽച്ചുറ്റോടും കിടങ്ങാക്കിയ കടലോടും കൂടിയ ഭൂമിയെ, ഒരൊറ്റ നഗരത്തെയെന്നപോലെ, അന്യനൊരാൾക്ക് ശാസനാധികാരമില്ലാതെ ഭരിച്ചുപോന്നു.) എന്നിടത്ത് ആസമുദ്രക്ഷിതാശത്വവും,

തസ്യ സംവൃതമന്ത്രസ്യ ഗൂഢാകാരേംഗിതസ്യ ച
ഫലാനുമേയാഃ പ്രാരംഭാഃ സംസ്കാരാഃ പ്രാക്തനാ ഇവ.

(*രഘുവംശം,* 1. 20. മൂടിയ മന്ത്രത്തോടുകൂടി ആകാരത്തെയും ഇംഗിതത്തെയും ഒളിച്ചുവെച്ചുപോന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉദ്യമങ്ങൾ, മുജ്ജന്മത്തിലെ കർമവാസനകളെന്നപോലെ, ഫലംകൊണ്ട് അനുമാനിക്കേണ്ടവയായിരുന്നു.) എന്നിടത്ത് ആഫലോദയകർമത്വവും,

സ്ഥിത്യൈ ദണ്ഡയതോ ദണ്ഡ്യാൻ പരിണേതുഃ പ്രസൂതയേ
അപ്യർഥകാമൗ തസ്യാസ്താം ധർമ ഏവ മനീഷിണഃ.

(*രഘുവംശം,* 1. 25. നിലയ്ക്കു നിർത്താനായി ദണ്ഡിക്കേണ്ടവരെ ദണ്ഡിക്കുകയും സന്തതിക്കായി വേൾക്കുകയും ചെയ്യുന്ന ആ ബുദ്ധിമാന്റെ അർഥകാമങ്ങൾ പോലും ധർമമായിച്ചമഞ്ഞു.) എന്നിടത്ത് യഥാപരാധദണ്ഡത്വവും പ്രജയ്ക്കായുള്ള ഗൃഹമേധിത്വവും,

പുരാ ശക്രമുപസ്ഥായ തവോർവീം പ്രതിയാസ്യതഃ

(*രഘുവംശം,* 1. 75. പണ്ട് നീ ഇന്ദ്രനെ ചെന്നു സേവിച്ച് ഭൂമിയിലോക്ക് തിരിച്ചുപോരുമ്പോൾ) എന്നിടത്ത് ആനാകരഥവർത്മത്വവും,

അഥ പ്രജാനാമധിപഃ പ്രഭാതേ
ജായാപ്രതിഗ്രാഹിതഗന്ധമാല്യാം
വനായ പീതപ്രതിബദ്ധവത്സാം
യശോധനോ ധേനുമൃഷേർമുമോച.

(*രഘുവംശം,* 2. 1. അങ്ങനെ നേരം പുലർന്നപ്പോൾ യശോധനനായ പ്രജാനാഥൻ പത്നിയാൽ സുഗന്ധദ്രവ്യവും മാലയും ചാർത്തപ്പെട്ട്, കുട്ടിയെ കുടിപ്പിച്ചു കെട്ടിക്കഴിഞ്ഞ ഋഷിയുടെ ധേനുവിനെ കാട്ടിലേക്കു വിട്ടു.) എന്നിടത്ത് യഥാകാലപ്രബോധിത്വവും,

“സ മാനിതാർഥീ” (*രഘുവംശം,* 2. 64. യാചകരെ മാനിച്ചവൻ) എന്നിടത്ത് യഥാകാമാർച്ചിതാർഥിത്വവും,

“പ്രദക്ഷിണീകൃത്യ ഹുതം ഹുതാശം”

(*രഘുവംശം,* 2. 71. ഹോമം കഴിഞ്ഞ അഗ്നിയെ പ്രദക്ഷിണം വെച്ചിട്ട്) എന്നിടത്ത് യഥാവിധി ഹുതാഗ്നിത്വവും,

നിയുജ്യ തം ഹോമതുരംഗരക്ഷണേ
ധനുർധരം രാജസുതൈരനുദ്രുതം
അപൂർണമേകേന ശതക്രതൂപമഃ
ശതം ക്രതൂനാമപവിഘ്നമാപ സഃ.

(*രഘുവംശം,* 3. 38. ശതക്രതു–ഇന്ദ്ര–തുല്യനായ അദ്ദേഹം – ദിലീപൻ – വില്ലേന്തിയവനും രാജകുമാരന്മാരാൽ അനുഗമിക്കപ്പെട്ടവനുമായ അദ്ദേഹത്തെ – രഘുവെ – യജ്ഞാംശരക്ഷയിൽ ഏർപ്പെടുത്തിയിട്ട് ഒന്നു കുറയെ നൂറ് അശ്വമേധയാഗങ്ങളെ വിഘ്നമേൽക്കാതെ നടത്തി) എന്നും

ഇതി ക്ഷിതീശോ നവതിം നവാധികാം
മഹാക്രതൂനാം മഹനീയശാസനഃ
സമാരുരുക്ഷുർദിവമായുഷഃ ക്ഷയേ
തതാന സോപാനപരമ്പരാമിവ.

(*രഘുവംശം,* 3. 69. ഇപ്രകാരം പൂജനീയമായ ഭരണം നടത്തിയ രാജാവ് ആയുസ്സൊടുങ്ങുമ്പോൾ വിണ്ണേറാനായി തൊണ്ണൂറ്റൊൻപതു മഹാക്രതുക്കളെ പടവിൻനിരയെയെന്നപോലെ നിറവേറ്റിവെച്ചു)

എന്നുമുള്ളിടത്ത് ത്യാഗത്തിനുള്ള സംഭൃതാർഥത്വവും,

അഥ സ വിഷയവ്യാവൃത്താത്മാ യഥാവിധി സൂനവേ
നൃപതികകുദം ദത്വാ യൂനേ സിതാതപവാരണം
മുനിവനതരുച്ഛായാം ദേവ്യാ തയാ സഹ ശിശ്രിയേ
ഗളിതവയസാമിക്ഷ്വാകൂണാമിദം ഹി കുലവ്രതം.

(*രഘുവംശം,* 3. 70. അനന്തരം വിഷയങ്ങളിൽനിന്നും ഹൃദയം പിന്തിരിഞ്ഞ അദ്ദേഹം യുവാവായ പുത്രന് ചക്രവർത്തിചിഹ്നമായ വെൺകൊറ്റക്കുട വിധിയാംവണ്ണം നൽകിയിട്ട്, ആ ദേവിയോടുംകൂടി തപോവനവൃക്ഷങ്ങളുടെ തണലിനെ ചെന്നാശ്രയിച്ചു; പ്രായം ചെന്ന ഇക്ഷ്വാകുരാജാക്കന്മാർക്ക് ഇതാണല്ലോ കുലവ്രതം.) എന്നിടത്ത് വാർധകത്തിലെ മുനിവൃത്തിത്വവും പ്രതിപാദിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. സത്യത്തിനായുള്ള മിതഭാഷിത്വവും യശസ്സിനായുള്ള വിജിഗീഷുത്വവും അവസാനം യോഗംകൊണ്ടുള്ള തനുത്യാഗവും ദിലീപചരിതത്തിലാകെ സൂചിതമായിട്ടുണ്ടെങ്കിലും രഘുചരിതത്തിലെന്നപോലെ വ്യക്തമായി പറഞ്ഞിട്ടില്ല.

അജനിലാകട്ടെ, "ഉപാത്തവിദ്യം വിധിവദ് ഗുരുഭ്യഃ" (*രഘുവംശം,* 5. 38. ഗുരുക്കന്മാരിൽനിന്ന് വിധിയാംവണ്ണം വിദ്യകളഭ്യസിച്ചവനെ) എന്നിടത്ത് ശൈശവത്തിലെ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വവും; ഇന്ദുമതീസ്വയംവരം, അവളുമായുള്ള ദാമ്പത്യജീവിതം, മരണാനന്തരം അവളുമായിച്ചേർന്നുള്ള നന്ദനോദ്യാനത്തിലെ ലീലാമന്ദിരരമണം എന്നിവയുടെ വിവരണങ്ങളിലൂടെ പ്രജയ്ക്കായുള്ള ഗൃഹമേധിത്വവും യൗവനത്തിലെ (അമിതമായ) വിഷയൈഷിത്വവും

വിദധേ വിധിമസ്യ നൈഷ്ഠികം
യതിഭിഃ സാർധമനഗ്നിമഗ്നിചിത്

(*രഘുവംശം,* 8. 25. ആഹിതാഗ്നിയായ രഘുപുത്രൻ സന്യാസികളോടുകൂടി അദ്ദേഹത്തിനുള്ള – അച്ഛനുള്ള – അഗ്നിസംസ്കാരമില്ലാത്ത അന്യകർമം നിറവേറ്റി.) എന്നിടത്ത് യഥാവിധി ഹുതാഗ്നിത്വവും, ഇന്ദുമതീസ്വയംവരത്തിനു മുൻപും പൻപുമുണ്ടായ യുദ്ധവിജയങ്ങളിലൂടെയും മറ്റും ആഫലോദയകർമത്വവും, പരമ്പരാഗതമായ രാജ്യമായതുകൊണ്ടും ആസമുദ്രക്ഷിതീശത്വവും കാണാം. ആജന്മശുദ്ധത്വം, ആനാകരഥവർത്മത്വം, യഥാകാമാർച്ചിതാർഥത്വം, യഥാപരാധദണ്ഡത്വം, യഥാകാലപ്രബോധിത്വം, ത്യാഗത്തിനായുള്ള സംഭൃതാർഥത്വം, സത്യത്തിനായുള്ള മിതഭാഷിത്വം, യശസ്സിനായുള്ള വിജിഗീഷുത്വം, വാർധകത്തിലെ മുനിവൃത്തിത്വം, അവസാനത്തെ യോഗംകൊണ്ടുള്ള തനുത്യാഗം എന്നിവ അജചരിതത്തിൽ വാച്യമോ സൂച്യമോ ആയി കാണുന്നില്ല.

ദശരഥനിലേക്കു വന്നാൽ, "സമ്യഗ്വിനീതം" (*രഘുവംശം,* 8. 94. വഴിപോലെ വിദ്യാഭ്യാസം ചെയ്യിപ്പിക്കപ്പെട്ടവനെ) എന്നതുകൊണ്ട് ശൈശവത്തിലെ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വം, "നിയമനാദസതാം ച നരാധിപഃ" (*രഘുവംശം,* 9. 6. രാജാവ് ദുർജനങ്ങളെ അടക്കുന്നതുകൊണ്ടും) എന്നതുകൊണ്ട് യഥാപരാധദണ്ഡത്വം,

ക്രതുഷു തേന വിസർജിതമൗലിനാ
ഭുജസമാഹൃതദിഗ്വസുനാ കൃതാഃ
കനകയൂപസമുച്ഛ്രയശോഭിനോ
വിതമസാ തമസാസരയൂതടാഃ.

(*രഘുവംശം,* 9. 16. സ്വന്തം ഭുജപരാക്രമംകൊണ്ട് ദിക്കുകളിൽനിന്നു സമ്പത്തു നേടിയവനും തമോഗുണരഹിതനുമായ അദ്ദേഹത്താൽ, യാഗങ്ങളിൽ കിരീടം അഴിച്ചുവെച്ച് തമസയുടെയും സരയുവിന്റെയും തീരങ്ങൾ പൊന്നണിഞ്ഞ യൂപങ്ങളുയർന്നു ശോഭിക്കുന്നവയായിച്ചെയ്യപ്പെട്ടു.) എന്ന വിവരണംകൊണ്ട് ത്യാഗത്തിനായി സംഭൃതാർഥത്വം, വിവാഹജീവിതവർണനകൊണ്ട് പ്രജകൾക്കായി ഗൃഹമേധിത്വം, യൗവനത്തിലെ വിഷയൈഷിത്വം, 'വലഭിത്സഖഃ' (*രഘുവംശം,* 11. 51. ഇന്ദ്രസുഹൃത്ത്) എന്ന പ്രയോഗംകൊണ്ട് ആനാകരഥവർത്മത്വം എന്നിവ അദ്ദേഹത്തിനുണ്ടെന്നു പറഞ്ഞിട്ടുണ്ടെങ്കിലും യമകശ്ലോകങ്ങളിൽ പ്രക്ഷിപ്തത്വം വ്യക്തമായി തോന്നുന്നതുകൊണ്ട് ചില ഗുണവർണനകളെ മുഖവിലയ്ക്കെടുക്കാൻ പ്രയാസം. നായാട്ടിൽ അദ്ദേഹം അഭിരമിച്ചിട്ടില്ലെന്ന് ഒരിടത്ത് പറയുന്നുണ്ടെങ്കിലും താമസിയാതെ അദ്ദേഹം നടത്തിയ നായാട്ടിനെ സവിസ്തരം വർണിക്കുന്നുണ്ടല്ലോ. എന്നാലും ഭൂരിപക്ഷം രഘുവംശരാജഗുണങ്ങളും ദശരഥനിൽ കാണുന്നില്ല.

രാമനിലാകട്ടെ, അജനെയും ദശരഥനെയും അപേക്ഷിച്ച് വളരെയധികം ഗുണങ്ങളുണ്ട്.

രഘുവംശപ്രദീപേന തേനാപ്രതിമതേജസാ
രക്ഷാഗൃഹഗതാ ദീപാഃ പ്രത്യാദിഷ്ടാ ഇവാഭവൻ.

(*രഘുവംശം,* 10. 68. രഘുവംശത്തിന് തൂവിളക്കായി കിടയറ്റ തേജസ്സുറ്റ അവനാൽ ഈറ്റില്ലത്തിലെ വിളക്കുകൾ നിറം കെടുത്തപ്പെട്ടതുപോലായി.) എന്നും

ശയ്യാഗതേന രാമേണ മാതാ ശാതോദരീ ബഭൗ
സൈകതാംഭോജബലിനാ ജാഹ്നവീവ ശരത്കൃശാ.

(*രഘുവംശം,* 10. 69. 'തിരുവയറൊഴിഞ്ഞ' അമ്മ മെത്തയിൽ കിടക്കുന്ന രാമനെക്കൊണ്ട്, ശരത്തിൽ നേർത്ത ഗംഗ മണൽത്തിട്ടയിൽ താമരപ്പൂബലികൊണ്ടെന്നപോലെ ശോഭിച്ചു.) എന്നുമുള്ളിടത്തു

മുതൽ രാമചരിതമാകെ ആജന്മശുദ്ധത്വം, വിശ്വാമിത്രയാഗരക്ഷ മുതൽ രാവണവധം വരെയുള്ള പ്രകരണങ്ങളിൽ ആഫലോദയകർമ ത്വവും യഥാകാമാർച്ചിതാർഥിത്വവും യഥാപരാധദണ്ഡത്വവും, പട്ടാ ഭിഷേകത്തോടെ ആസമുദ്രക്ഷിതീശത്വം,

രാമം പദാതിമാലോക്യ ലങ്കേശം ച വരൂഥിനം
ഹരിയുഗ്യം രഥം തസ്മൈ പ്രജിഘായ പുരന്ദരഃ.

(*രഘുവംശം,* 12. 84. രാമൻ കാൽനടപ്പോരാളിയും രാവണൻ രഥാരൂഢനുമാണെന്നു കണ്ടിട്ട് ഇന്ദ്രൻ അദ്ദേഹത്തിന് കപിലാശ്വങ്ങ ളോടുകൂടിയ സ്വന്തം തേർ അയച്ചുകൊടുത്തു.) മുതലായ പദ്യ ങ്ങൾകൊണ്ട് ഇന്ദ്രസഖിത്വവും തദ്വാരാ ആനാകരഥവർത്മത്വവും, കൈയിൽ കിട്ടിയ രാജ്യമുപേക്ഷിച്ച് കാനനവാസം വരിച്ചതോടെ ഒരു തരത്തിൽ ത്യാഗത്തിനായുള്ള സംഭൃതാർഥത്വം എന്നിവ രാമനുള്ള തായി കവി പ്രസ്താവിക്കുന്നു. യഥാവിധി ഹുതാഗ്നിത്വം, യഥാകാല പ്രബോധിത്വം, ശൈശവത്തിലെ അഭ്യസ്തവിദ്യത്വം എന്നിവ രാമച രിതപഠിതാക്കൾക്ക് അനുക്തസിദ്ധം. എന്നാൽ സത്യത്തിന്നായി മിത ഭാഷിത്വം, യശസ്സിനായുള്ള വിജിഗീഷുത്വം, പ്രജയ്ക്കായുള്ള ഗൃഹ മേധിത്വം, യൗവനത്തിലെ വിഷയൈഷിത്വം എന്നീ ഗുണങ്ങളുടെ കാര്യത്തിൽ രാമചരിതം ഭിന്നാഭിപ്രായങ്ങൾക്കിടം നൽകുന്നു. സീതാ പരിത്യാഗം വഞ്ചനയിലൂടെയാണെന്നതിനാൽ സത്യത്തിനായുള്ള മിത ഭാഷിത്വം രാമനിലുണ്ടെന്നു പറയുന്നത് ആത്മവഞ്ചനയായിരിക്കും. യശസ്സിനായുള്ള വിജിഗീഷുത്വം രാമനിൽ ഗുണമായല്ല, യശോലോ ഭമെന്ന ദോഷമായിട്ടാണനുഭവപ്പെടുന്നത്. സീതാപരിത്യാഗംപോലും രാജയശോലാഭംകൊണ്ടാണല്ലോ. സീതാപരിത്യാഗമൊന്നുകൊണ്ടു തന്നെ രാമന്റെ വിവാഹവും ദാമ്പത്യജീവിതവും പ്രജയ്ക്കായുള്ള ഗൃഹമേധിത്വം, യൗവനത്തിലെ വിഷയൈഷിത്വം എന്നീ ഗുണങ്ങളെ പ്രഖ്യാപിക്കുന്നതാണെന്നു പറയാൻ സാധ്യമല്ല. വാർധകൃത്തിലെ മുനിവൃത്തിത്വം, അവസാനം യോഗംകൊണ്ടുള്ള തനുത്യാഗം ഇവ രണ്ടും ഇല്ലെന്നു മാത്രമല്ല, ലക്ഷ്മണന്റെ ജീവത്യാഗത്തോടുകൂടി രാമൻ നിരാശനായി ആത്മഹത്യ ചെയ്യുകയല്ലേ ഉണ്ടായത് എന്നു സംശയം തോന്നത്തക്ക നിലയാലാണ് *രഘുവംശം* പതിനഞ്ചാം സർഗ ത്തിന്റെ അവസാനം.

കുശന്റെ കാര്യത്തിൽ പ്രസ്തുതഗുണങ്ങളിൽ സർവരാജസാ ധാരണമായ ചിലത് ഉണ്ടെന്നു കാണിക്കാമെന്നല്ലാതെ വിശേഷി ച്ചൊന്നും പ്രസ്താവിക്കാനില്ല. പിന്നീട് വന്ന അതിഥിയെസ്സംബന്ധി ച്ചാണെങ്കിൽ, വാക്കുകൾകൊണ്ട് പല ഗുണങ്ങളുമുള്ളതായി കവി രേഖപ്പെടുത്തുന്നുണ്ടെങ്കിലും, മറ്റു പ്രശസ്തരാജക്കന്മാരുടെ കാര്യ ത്തിൽ ചെയ്തതുപോലെ അവ സംഭവങ്ങളിലൂടെ വെളിപ്പെടു ത്തിത്തരുന്നില്ല. അതിഥിയുടെ അനുഗാമികളായി പതിനെട്ടാം സർഗ ത്തിൽ പരാമർശിക്കുന്ന ഇരുപത്തിയൊന്നു രാജാക്കന്മാരെപ്പറ്റി ഒന്നും പറയേണ്ടതില്ല. പത്തൊൻപതാം സർഗത്തിൽ പ്രാധാന്യം നൽകി വർണിക്കുന്ന സ്ത്രീവിഷയലമ്പടനായ അഗ്നിവർണനെപ്പറ്റി രാജാ വെന്ന നിലയ്ക്ക് ദോഷമല്ലാതെ ഗുണമൊന്നും പറയാനുമില്ല.

അപ്പോൾ,

രഘൂണാമന്വയം വക്ഷ്യേ തനുവാഗ്വിഭവോപി സൻ
തദ്ഗുണൈഃ കർണമാഗത്യ ചാപലായ പ്രചോദിതഃ

എന്നു കാളിദാസൻ പറഞ്ഞതിനെ മിക്കവാറും ഒരർഥവാദമായി മാത്രമേ എടുക്കേണ്ടൂ എന്നാണ് വന്നുകൂടുന്നത്. വംശനാമകരനായ രഘുവിനും രഘുപിതാവായ ദിലീപനും മാത്രമേ ഈ ഗുണങ്ങളെല്ലാം ചേരൂ എന്നും മറ്റു പ്രസിദ്ധരായ കുറച്ചുപേരിൽ ഭാഗികമായി ചില തെല്ലാം കാണാമെന്നും രാമനിൽ പല ഗുണങ്ങളുമുണ്ടെങ്കിലും സീതാ പരിത്യാഗത്തിലൂടെ അതെല്ലാം നിഷ്പ്രഭമായെന്നും ഒടുവിൽ അഗ്നി വർണനിൽ രഘുരാജഗുണങ്ങളൊന്നുമില്ലാതെ ദോഷം മാത്രമാ യെന്നും അങ്ങനെ മഹത്തായൊരു രാജവംശം അധഃപതിച്ചുവെന്നും ധ്വനിപ്പിക്കുകയായിരുന്നു ഈ അർഥവാദംകൊണ്ട് കവി ഉദ്ദേശിക്കു ന്നതെന്നും സഹൃദയർക്ക് വ്യക്തം.

കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാർ *രഘുവംശ*ത്തെ മറ്റൊരു മാനദണ്ഡം കൊണ്ട് വിലയിരുത്തിയിരിക്കുന്നത് ഇപ്രകാരമാണ്. ആ നിരൂപണ ത്തിന്റെ പ്രസക്തഭാഗം ഉദ്ധരിക്കാം: "*രഘുവംശ*മഹാകാവ്യമാകെ ത്തന്നെ ഒരു രാജവംശപരമ്പരയെ നിരത്തിവെച്ച് രാജവാഴ്ച്ചയ്ക്ക് കീർത്തനം പാടുകയല്ലേ ചെയ്യുന്നത്? അതെയോ? നമുക്കു നോക്കാം: തന്റെ സന്തതിമുടക്കിനു പരിഹാരമായി ഗുരൂപദേശമനുസരിച്ച് ഹിമ വദ്വനങ്ങളിൽ നന്ദിനിയെ പരിചരിച്ചുവരവേ, പെട്ടെന്ന് അവളൊരു സിംഹത്തിന്റെ പിടിയിൽ പെട്ടതായി കണ്ടപ്പോൾ അവളെ രക്ഷി പ്പാൻവേണ്ടി ആത്മത്യാഗത്തിനുതന്നെ സന്നദ്ധനായ ദിലീപനിൽനിന്നു തുടങ്ങി; തന്റെ ധർമപത്നിയെ ഗർഭസ്ഥമായ സന്തതിയോടുകൂടി പരി ത്യജിച്ച രാമചന്ദ്രനിലൂടെ പോന്ന്; ഒടുക്കം രാപകലില്ലാതെ കാമസു ഖങ്ങളിൽ കിടന്നു കൂത്തുമറിഞ്ഞ് ക്ഷയം പിടിച്ച് സന്തതിയില്ലാതെ അകാലത്തിൽ തീപ്പെട്ടുപോയ അഗ്നിവർണൻ തിരുമേനിയിലാണല്ലോ ഈ കാവ്യം ചെന്നവസാനിക്കുന്നത്. ഈ പുണ്യമായ വംശാവലി യുടെ പ്രണവസ്ഥാനത്ത് വൈവസ്വതമനുവിന്റെ നാമധേയമാണ് ഉച്ച രിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളതും. അപ്പോൾ ഒരു രാജവംശത്തെ പ്രകീർത്തിക്കു ന്നതിനു പകരം,

ഇമം വിവസ്വതേ യോഗം പ്രോക്തവാനഹമവ്യയം;
വിവസ്വാൻ മനവേ പ്രാഹ, മനുരിക്ഷ്വാകുമബ്രവീത്;
ഏവം പരമ്പരാപ്രാപ്തമിമം രാജർഷയോ വിദുഃ,
സ കാലേനേഹ മഹതാ യോഗോ നഷ്ടഃ പരന്തപ.

എന്ന *ഗീതാ*സൂക്തങ്ങളിൽ സംക്ഷപിച്ച യോഗനാശത്തെ കലാരൂപത്തിൽ പ്രസ്തരിക്കുകയാണ് ഈ കാവ്യം ചെയ്യുന്നതെന്നു വിചാരിപ്പാനല്ലേ കൂടുതൽ ഉപപത്തി?" (*രഘുവംശഗദ്യപരിഭാഷ,* അവതാരിക, പേജ് 10–11.)

"ഇതിൽനിന്നെല്ലാമൂഹിക്കാവുന്നത്, കാളിദാസൻ രാജവന്ദികളായ കവിതക്കരേക്കാൾ തുലോം ഉയർന്ന ഒരു കവിയായിരുന്നുവെന്നു മാത്രമല്ല, തന്റെ കാലത്ത് തന്റെ കൺമുന്നിൽത്തന്നെ രാജാധികാരം വളരെയെല്ലാം അധഃപതിച്ചുപോയതായി കണ്ടിരുന്നു എന്നു കൂടിയുമാണ്.

"ദുരിതൈരപി കർത്തുമാത്മസാത്
പ്രയതന്തേ പ്രിയസൂനവോ ഹി യത്

(8. 2. രാജപുത്രന്മാർ പാപകർമങ്ങൾ ചെയ്തും യാതൊന്നിനെ കയ്യടക്കാൻ പ്രയത്നിക്കുവാൻ)

(*രഘുവംശഗദ്യപരിഭാഷ,* അവതാരിക, പേജ് 10–11.)

"ഗൗരവാദ് യദപി ജാതു മന്ത്രിണാം
ദർശനം പ്രകൃതികാംക്ഷിതം ദദൗ,
തദ് ഗവാക്ഷവിവരാവലംബിനാ
കേവലേന ചരണേന കല്പിതം.

(19. 7. ഇനി വല്ലപ്പോഴും മന്ത്രിമാരോടുള്ള ആദരവു മൂലം പ്രജകളാഗ്രഹിക്കുന്ന ദർശനം കൊടുക്കുകയാണെങ്കിൽ, അത് ജനാലപ്പഴുതിലൂടെ തൂക്കിയിട്ട വെറും കാലടികൊണ്ട് നടത്തി.) എന്നീ ശ്ലോകങ്ങൾ ആ നികൃഷ്ടാവസ്ഥയുടെ ഓരോ നിഴലാട്ടം കാണിച്ചുതരുന്നുമുണ്ട്. ആ ദുരവസ്ഥയുടെ തിക്തഫലങ്ങൾ ഈ കവിതന്നെ കുറേയൊക്കെ അനുഭവിച്ചിരിക്കണം; അതാവണം അദ്ദേഹത്തിന് ഈ കാവ്യമെഴുതാനുണ്ടായ ആദ്യപ്രേരണയും." (*രഘുവംശഗദ്യപരിഭാഷ,* അവതാരിക, പേജ് 12–13)

"ക്രാന്തദർശിയായ കവി സമുദായത്തെ ഉന്നമിപ്പിക്കുക എന്ന സർഗാത്മകമായ ഉദ്ദേശ്യത്തോടുകൂടിമാത്രമേ പ്രവർത്തിക്കയുള്ളൂ. സമുദായോന്നതിയാകട്ടെ, അതിന് ശ്രേഷ്ഠനായ ഒരു ഭരണാധികാരി ഉണ്ടായിരിക്കുക എന്നതിനെ ആശ്രയിച്ചിരിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട് ഭരണാധികാരികളുടെ ചില നല്ല മാതൃകകൾ ജനങ്ങളുടെ ഭാവനയിൽ ഉണ്ടായിരിക്കുക എപ്പോഴും ആവശ്യമാണ് – പരമ്പരാഗതമായ രാജാക്കന്മാരുടെ ആ കാലത്തേക്കാളധികം തിരഞ്ഞെടുത്ത ഭരണാധികാരികളെ തേടുന്ന ഈ കാലത്ത് വിശേഷിച്ചും. ഈ നിലയ്ക്ക് എന്നെന്നേക്കുമുള്ള ഒരു സാമുദായികാവശ്യം നിറവേറ്റുകയാണ് *രഘുവംശ*ത്തിന്റെ ഒരു ലക്ഷ്യം.

"പരമാർഥത്തിൽ, സമുദായഘടകങ്ങളായ വ്യക്തികൾക്ക് ആത്മസംസ്കരണം നൽകുകയായിരിക്കണം ഏതു കാവ്യത്തിന്റെയും പരമോദ്ദേശ്യം. പോതുജനങ്ങൾക്ക് അറിവും ശീലശുദ്ധിയും ഉന്നതമായ ജീവിതാദർശങ്ങളും ഉണ്ടാക്കിക്കൊടുത്തിട്ടാണ് അത് സാധിക്കേണ്ടതും. ഭാവനാശാലികളായ കവികൾക്കു മാത്രമേ അതിനുള്ള എളുപ്പവഴി അറിഞ്ഞുകൂടൂ. *രഘുവംശ*ത്തിൽ അത് പൂർണമായി നിറവേറിയിട്ടുണ്ട്. നമ്മുടെ പൂർവികന്മാർ അന്നോളം നേടിവെച്ച വിജ്ഞാനങ്ങളുടെ സാരാംശമെല്ലാം അതിൽ ആസ്വാദ്യമാം വിധം സമുച്ചയിച്ചിരിക്കുന്നു – ആന്വീക്ഷികിയും ത്രയിയും വാർത്തയും ദണ്ഡനീതിയുമെല്ലാം. അതിലും പ്രധാനമാണ് ശീലശുദ്ധീകരണം. അതുവഴിക്കു വേണമല്ലോ ആരിലും ഒരു ജീവിതാദർശം ഊറിക്കൂടുക. അതിനു വേണ്ടി, മുൻപ്രതിപാദിച്ചവിധം, ദിലീപനിലൂടെ നിഷ്കാമകർമയോഗത്തിന്റെ പരമരഹസ്യം വ്യക്തമായും ഭാവമധുരമായും സമർപ്പിച്ചിരിക്കുന്നു. അതിന്റെ സാരമുൾക്കൊള്ളുവാൻ കഴിഞ്ഞ ഒരു മനുഷ്യന് – രാജാക്കന്മാർക്കോ മന്ത്രിമാർക്കോ അല്ല, ഏതു സാധാരണനായ തൊഴിലാളിക്കും – പിന്നെ സ്വധർമം നിറവേറ്റുന്നതിൽ ഫലചിന്ത പ്രധാനമാവാൻ വയ്യ. അതു ധർമം; അർഥത്തെ സംബന്ധിച്ചു മനുഷ്യൻ അജരാമരനെപ്പോലെ, ജരയും മരണവുമില്ലെന്ന ഭാവത്തിൽ, അർഥം നേടണമെന്നും, എന്നാൽ, അതിൽ തരിമ്പും ആസക്തി വെക്കാതെ, അതിനെ പാത്രങ്ങളിൽ ത്യജിക്കയും വേണമെന്നാണല്ലോ ആർഷസിദ്ധാന്തം. ഇതത്രേ ദിഗ്വിജയം ചെയ്ത് അളവറ്റ ധനം നേടുകയും അത് മുഴുവൻ ഒരു യജ്ഞാനുഷ്ഠാനത്തിനു ചെലവാക്കുകയും ചെയ്ത് ഒടുക്കം ഒരു ബ്രാഹ്മണാതിഥിയെ എതിരേൽക്കാൻ വെറും മണ്ണുകൊണ്ടുള്ള അർഘ്യപാത്രവുമായി വരുന്ന രഘു ഉദാഹരിക്കുന്നത്. എന്നിട്ടോ, താൻ ആ പുതിയ അർഥിക്കുവേണ്ടി വൈശ്രവണനിൽനിന്നു വേണ്ടതിലധികം ധനം നേടുകയും ചെയ്തു. ഇത്തരം ത്യാഗധനന്മാരുടെ യാതൊരഭിലാഷവും നിറവേറ്റാതെ പോവില്ലെന്നു ഭാവം. രഘുപുത്രനായ അജനാകട്ടെ, കാമപുരുഷാർഥത്തിന്റെ മൂർത്തീഭാവമാണ്. പ്രാണേശ്വരിയായ ഇന്ദുമതി മരിച്ചുപോയപ്പോൾ,

വിഭവേപി സതി ത്വയാ വിനാ
സുഖമേതാവദജസ്യ ഗണ്യതാം;
അഹൃതസ്യ വിലോഭനന്തരൈർ–

മമ സർവേ വിഷയാസ്ത്വദാശ്രയാഃ.

(8. 52. ഐശ്വര്യമുണ്ടെങ്കിലും, നീ ഇല്ലാതായതുകൊണ്ട് അജന് ഇത്രത്തോളമേ സുഖമുള്ളൂ എന്നു നിശ്ചയിച്ചോളൂ; മറ്റു പ്രലോഭന ങ്ങളാലൊന്നും ആകർഷിക്കപ്പെട്ടിട്ടില്ലാത്ത എനിക്ക് എല്ലാ വിഷയാ നുഭൂതികളും നിന്നെ ആശ്രയിച്ചായിരുന്നു.) എന്നു വിലപിക്കുകയും, ആവിധംതന്നെ ജീവിതമവസാനിപ്പിക്കുകയും ചെയ്ത ആ ആത്മസ മർപ്പണാത്മകമായ സ്നേഹം പ്രണയസാഗരത്തിലെ യാത്രക്കാർക്ക് ഒരു ദീപസ്തംഭമത്രേ.

“ഐഹികമായ മൂന്നു പുരുഷാർഥവും സാധിക്കേണ്ടതെങ്ങനെ യെന്ന് ഇപ്രകാരം ഉദാഹരിച്ചതിനുശേഷം, ഒൻപതാം സർഗത്തിൽ അജപുത്രനായ ദശരഥന് മൃഗയാസക്തിയാൽ പിണഞ്ഞുപോയ ധർമ ച്യുതി വർണിക്കുന്നു. അതിൽനിന്നു ഞാനൂഹിക്കുന്നത് ഐശ്വര്യ മുള്ളവർക്ക് കാമജങ്ങളും കോപജങ്ങളുമായി പിടിപെടുന്ന വ്യസന ങ്ങളെ എടുത്തുകാട്ടി, മുൻപ് സൂചിപ്പിച്ച വിധം ആ *ഗീതാ*യോഗ ത്തിനു ച്യുതി വന്നതിനെ പ്രസ്തരിക്കുവാനാണ് കവി തുടങ്ങുന്ന തെന്നത്രേ. എങ്കിൽ ദശരഥാത്മജനായ രാമന്റെ കഥകൊണ്ടു കവി സാധിക്കുന്നതന്താവാം? ആ ചോദ്യം നമ്മെ സീതാപരിത്യാഗത്തിന്റെ സാധുതയെ സംബന്ധിച്ച ചിന്തയിലേക്കു നയിക്കുന്നു. രാമൻ, സീത യുടെ വാക്കിൽ ‘ശ്രുതത്തിനും കുലത്തിനും ചേരാത്തവണ്ണം’ (14. 55) ആ ചെയ്തതിനെ ‘ദണ്ഡപാരുഷ്യം’ എന്ന കോപജവ്യസനത്തി ൽ പെടുന്നതായിട്ടാണ് കവി ഗണിച്ചിരിക്കതെന്ന്, പതിനാലാം സർഗ ത്തിലെ 37–ാം ശ്ലോകത്തിലെ ‘നിതാന്തരൂക്ഷാഭിനിവേശം’ എന്ന പദം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അതെങ്ങനെയായാലും,

ക്ഷതാത് കില ത്രായത ഇത്യുദഗ്രഃ
ക്ഷത്രസ്യ ശബ്ദോ ഭുവനേഷു രൂഢഃ;
രാജ്യേന കിം തദ്വിപരീതവൃത്തേഃ,
പ്രാണൈരുപക്രോശമലീമസൈർവാ?

(2. 53. ക്ഷതത്തിൽനിന്നു ത്രാണം ചെയ്യുന്നു – ആപത്തിൽനി ന്നു വീളുന്നു – എന്നുവെച്ചാണത്രേ, വമ്പുറ്റ ക്ഷത്ര–ക്ഷത്രിയ–ശബ്ദം ലോകങ്ങളിൽ വേരുറച്ചത്; അതിന്നെതിരായി നടക്കുന്നവന് രാജ്യമെ ന്തിനാണ്, ചീത്തപ്പേരുകൊണ്ടഴുക്കാണ്ട പ്രാണങ്ങളെന്തിനാണ്?) എന്നു വിശ്വസിച്ച് ആത്മത്യാഗത്തിന്നൊരുമ്പെട്ട ദിലീപന്റെ വംശ ത്തിന്, മിഥ്യാപവാദമാകുന്ന ക്ഷതി പറ്റിയ തന്റെ ധർമപത്നിയെയും അവളുടെ ഗർഭത്തെയും അതിൽനിന്നു ത്രാണം ചെയ്യുന്നതിനു പകരം ഉപക്രോശമലീമസമായ തന്റെ പ്രാണനെയും രാജ്യത്തെയും വെച്ചുകൊണ്ടിരിപ്പാൻതന്നെ വെമ്പിയ രാമൻ മേന്മയല്ല, താഴ്മയാണു

ണ്ടാക്കിയതെന്നു സമ്മതിച്ചേ തീരൂ. അതേ,

‘സ കാലേനേഹ മഹതാ യോഗോ നഷ്ടഃ പരന്തപ’

(ശത്രുമർദകനായ അർജുനാ, ഇവിടെ വളരെക്കാലംകൊണ്ട് ആ യോഗം നഷ്ടമായിരിക്കുന്നു) എന്നു *ഗീത* വ്യസനിക്കുന്ന യോഗനാ ശത്തിന്റെ സ്പഷ്ടമായ ഉപക്രമമാണിത്. തുടർന്ന് കുശൻ; അദ്ദേഹ ത്തിൽ അസാധാരണമായൊരു വ്യക്തിത്വമോ എടുത്തുപറയത്തക്ക ഒരു വ്യസനിത്വമോ രണ്ടുമില്ല, എങ്കിലും കാമജമായ സ്ത്രീവ്യസന ത്തിലേക്ക് ഒരു ചായ്‌വ് കാണുന്നില്ലെന്നുമില്ല. അതുകൊണ്ടാവാം, ഇക്ഷ്വാകുവംശത്തിലെ പാരമ്പര്യമനുസരിച്ച് ഇന്ദ്രന്റെ സാഹായ്യത്തിനു ചെന്ന് ദൈത്യനിഗ്രഹം ചെയ്തുവെങ്കിലും, അദ്ദേഹത്തിന് ആ വിജ യവുമായി മടങ്ങുവാൻ സാധിക്കാതെ പോയത്. കുശപുത്രനായ അതി ഥിയും സ്വന്തമായ ഒരു വ്യക്തിത്വമില്ലാതെ ശാസ്ത്രാനുസൃതമായി നാടുവാണ നല്ല ഒരു രാജാവ്തന്നെ. അങ്ങനെ പല തരക്കാരായ പല രാജാക്കന്മാർ തുടർന്നു വരുന്നു. ഒടുക്കം ആ അഗ്നിവർണനോടു കൂടി സൂര്യവംശത്തിലെ യോഗനാശവും പൂർണമാവുന്നു.” (*രഘു വംശഗദ്യപരിഭാഷ,* അവതാരിക, പേജ് 118–20)

*രഘുവംശ*ത്തെ ഒരാധുനികവാനക്കാരൻ എങ്ങനെ കാണണ മെന്നതിന്റെ ഉത്തമോദാഹരണമായിട്ടാണ് അല്പം ദീർഘമെങ്കിലും മാരാരുടെ നിരൂപണത്തിന്റെ പ്രസക്തഭാഗം ഇവിടെ ഉദ്ധരിച്ചുകാണി ച്ചത്.

സംക്ഷേപണസാമർഥ്യം

കാളിദാസന്റെ സംക്ഷേപണസാമർഥ്യത്തിന് നല്ലൊരുദാഹരണ മാണ് *രഘുവംശം* 10–15 സർഗങ്ങളിലെ *വാല്മീകിരാമായണ*കഥാവി വരണം. കഥാഗതിയിൽ അല്പസ്വല്പം വ്യത്യാസങ്ങളേ കവി വരു ത്തിയിട്ടുള്ളൂ. *രാമായണ*ത്തിൽ ദേവന്മാർ ആദ്യം ബ്രഹ്മാവിനെ ചെന്നു കണ്ട് അഭ്യർഥന നടത്തുന്നു. അപ്പോൾ അവിടെ യാദൃച്ഛികമായി വിഷ്ണു എത്തിച്ചേരുന്നു. അവർ ദ്ദേഹത്തോട് ദശരഥപുത്രനായി അവതരിക്കണമെന്നു അപേക്ഷിക്കുന്നു. *രഘുവംശ*ത്തിൽ ദേവന്മാർ വിഷ്ണുവോടുമാത്രമേ അപേക്ഷ നടത്തുന്നുള്ളൂ. ഇവിടെ ബ്രഹ്മാ വിനെ ഒഴിവാക്കിയത്, *കുമാരസംഭവം* രണ്ടാം സർഗത്തിന്റെ ആവർത്തനം വേണ്ടെന്നു കരുതിയാവാം. പായസവിതരണത്തിന്റെ കാര്യത്തിലും കവി ഉചിതമായ മാറ്റം വരുത്തിയിട്ടുണ്ട്. രാമചരിത സർഗങ്ങളിൽ (11–14) അഭിസാരികാരൂപത്തിലുള്ള താടക, ശൈവചാ പം, രാമൻ ചാപഭഞ്ജനത്തിനൊരുങ്ങുമ്പോൾ ജനകമനസ്സിലെ സംഘർഷം ഇവയുടെ വർണനകൾ ശ്രദ്ധേയങ്ങളത്രേ. പരശുരാമന്റെ അഹന്ത, രാമന്റെ വിനയം, അവർ തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണം എന്നിവ

യുൾപ്പെടെ പരശുരാമോപാഖ്യാനത്തിന്റെ അല്പം വിസ്തരിച്ചുള്ള വിവരണം ഫലപ്രദമാണ്.

രാവണവധാനന്തരം പുഷ്പകവിമാനത്തിലൂടെ സീതാലക്ഷ്മണസമേതനായ രാമന്റെ യാത്ര വിവരിക്കുന്ന പതിമൂന്നാം സർഗം പുതുമകൾ നിറഞ്ഞതാണ്. രാമൻ സീതയെ പരിത്യജികുന്ന കഥാഭാഗം വർണിക്കുന്ന പതിനാലാം സർഗം വളരെയേറെ ഹൃദയസ്പർശിയാകുന്നു. *രാമായണ*ത്തിൽ സീതയെ രാജ്യാതിർത്തിക്കപ്പുറത്ത് കൊണ്ടുവിടണമെന്നേ ഉള്ളു; *രഘുവംശ*ത്തിലാകട്ടെ, രഘുവംശത്തിലാകട്ടെ, വാല്മീക്യാശ്രമപരിസരത്തിൽ എന്ന് എടുത്തുപറഞ്ഞിരിക്കുന്നു. മന്ഥരാവൃത്താന്തം, സന്യാസിവേഷം പൂണ്ടുകൊണ്ടുള്ള രാവണന്റെ സീതാപഹരണം, ബാലിവധം, സീതാന്വേഷണത്തിൽ സുഗ്രീവൻ ഉദാസീനത കാട്ടിയപ്പോഴത്തെ രാമന്റെ ശകാരം മുതലായ **വാല്മീകിരാമായണ**ത്തിലെ ഉപാഖ്യാനങ്ങൾ കാളിദാസൻ വിട്ടുകളഞ്ഞിരിക്കുന്നു. കാളിദാസൻ ഈ രാമചരിതസർഗങ്ങളിൽ പൊതുവിൽ *രാമായണ*ത്തെയാണ് ആശ്രയിച്ചിട്ടുള്ളതെങ്കിലും, *മഹാഭാരത*ത്തിലെ രാമോപാഖ്യാനത്തെയും ചിലേടത്ത് ഉപജീവിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നു തോന്നുന്നു. കാളിദാസന്റെ കാവ്യാത്മകത ചോരാതെയുള്ള രാമകഥാസംക്ഷേപണത്തിന് ചില ഉദാഹരണങ്ങൾ കൊടുക്കാം:

രക്ഷസാ മൃഗരൂപേണ വഞ്ചയിത്വാ സ രാഘവൗ
ജഹാര സീതാം പക്ഷീന്ദ്രപ്രയാസക്ഷണവിഘ്നിതഃ.

(*രഘുവംശം*, 12. 53. അയാൾ മാൻവടിവു പൂണ്ട മാരീചരാക്ഷസനെക്കൊണ്ട് രാമലക്ഷ്മണന്മാരെ വഞ്ചിച്ച് – അകറ്റിയിട്ട് – സീതയെ പിടിച്ചുകൊണ്ടുപോയി; ജടായുപക്ഷീന്ദ്രന്റെ പരിശ്രമംകൊണ്ട് തെല്ലിട ഒരു തടസ്സമുണ്ടായതോ ഉള്ളൂ.) വാല്മീകിരാമായണം ആരണ്യകാണ്ഡത്തിൽ 15 (39–53) സർഗങ്ങളിലായി വിവരിച്ച കഥകളാണ് ഇവിടെ ഒരൊറ്റ അനുഷ്ടുപ്പിൽ ചുരുക്കിയത്.

സഭാജനായോപഗതാൻ സ ദിവ്യാൻ
മുനീൻ പുരസ്കൃത്യ ഹതസ്യ ശത്രോഃ
ശുശ്രാവ തേഭ്യഃ പ്രഭവാദിവൃത്തം
സ്വവിക്രമേ ഗൗരവമാദധാനം.

(*രഘുവംശം*, 14. 18. അദ്ദേഹം അഭിനന്ദിക്കാൻ വന്നെത്തിയ അഗസ്ത്യൻ മുതലായ ദിവ്യർഷിമാരെ സത്കരിച്ചിട്ട്, അവരിൽനിന്ന്, കൊല്ലപ്പെട്ട ശത്രുവിന്റെ ജന്മം മുതലായി തന്റെ പരാക്രമത്തിന് മേന്മ കൂട്ടുന്ന ചരിത്രത്തെ ചെവിക്കൊണ്ടു.) *വാല്മീകിരാമായണം* ഉത്തരകാണ്ഡത്തിലെ ആദ്യത്തെ മുപ്പതിലേറെ സർഗങ്ങളിൽ സവിസ്തരം വിവരിച്ച കഥകളാണ് ഈ ഒരു പദ്യത്തിൽ സംക്ഷേപിച്ചത്.

സീതാപരിത്യാഗമാണ് അത്ര സംക്ഷേപിക്കാതെ കാളിദാസൻ വർണിക്കുന്ന ഒരു *രാമായണ*ഭാഗം. രാമചരിത്തിലെ ഒരു കളങ്കരേഖയായിത്തന്നെയാണ് കാളിദാസൻ ആ ഭാഗത്തെ കാണുന്നതെന്ന് ഇത് സൂചിപ്പിക്കുന്നു. പ്രസക്തമായ ആ *രഘുവംശ*ശ്ലോകങ്ങൾ മുഴുവൻ വിവർത്തനത്തോടുകൂടി ഉദ്ധരിക്കാം:

സ പൗരകാര്യാണി സമീക്ഷ്യ കാലേ
രേമേ വിദേഹാധിപതേർദുഹിത്രാ
ഉപസ്ഥിതശ്ചാരു വപുസ്തദീയം
കൃത്വോപഭോഗോത്സുകയേവ ലക്ഷ്മ്യാ.
തയോർയഥാപ്രാർഥിതമിന്ദ്രിയർഥാ–
നാസേദുഷോഃ സദ്മസു ചിത്രവത്സു
പ്രാപ്താനി ദുഃഖാന്യപി ദണ്ഡകേഷു
സഞ്ചിന്ത്യമാനാനി സുഖാന്യഭൂവൻ.
അഥാധികസ്നിഗ്ധവിലോചനേന
മുഖേന സീതാ ശരപാണ്ഡുരേണ
ആനന്ദയിത്രീ പരിണേതുരാസീ–
ദനക്ഷരവ്യഞ്ജിതദൗഹൃദേന.
താമങ്കമാരോപ്യ കൃശാംഗയഷ്ടിം
വർണാന്തരാക്രാന്തപയോധരാഗ്രാം
വിലജ്ജമാനാം രഹസി പ്രതീതഃ
പപ്രച്ഛ രാമാം രമണോഭിലാഷം.
സാ ദഷ്ടനീവാരബലീനി ഹിംസ്രൈഃ
സംബദ്ധവൈഖാനസകന്യകാനി
ഇയേഷ ഭൂയഃ കുശവന്തി ഗന്തും
ഭാഗീരഥീതീരതപോവനാനി.
തസ്യൈ പ്രതിശ്രുത്യ രഘുപ്രവീര–
സ്തദീപ്സിതം പാർശ്വചരാനുയാതഃ
ആലോകയിഷ്യൻ മുദിതാമയോധ്യാം
പ്രാസാദമഭ്രംലിഹമാരുരോഹ.
ഋദ്ധാപണം രാജപഥം സ പശ്യൻ
വിഗാഹ്യമാനാം സരയൂം ച നൗഭിഃ
വിലാസിഭിശ്ചാഭ്യുഷിതാനി പൗരൈഃ
പുരോപകണ്ഠോപവനാനി രേമേ.
സ കിംവദന്തീം വദതാം പുരോഗഃ
സ്വവൃത്തമുദ്ദിശ്യ വിശുദ്ധവൃത്തഃ

സർപ്പാധിരാജോരുഭുജോപസർപ്പം
പപ്രച്ഛ ഭദ്രം വിജിതാരിഭദ്രഃ.
നിർബന്ധപൃഷ്ടഃ ജഗാദ 'സർവം
സ്തുവന്തി പൗരാശ്ചരിതം ത്വദീയം,
അന്യത്ര രക്ഷോഭവനോഷിതായാഃ
പരിഗ്രഹാന്മാനവദേവ, ദേവ്യാഃ.'
കളത്രനിന്ദാഗുരുണാ കിലൈവ–
മഭ്യാഹതം കീർത്തിവിപര്യയേണ
അയോഘനേനായ ഇവാഭിതപ്തം
വൈദേഹിബന്ധോർഹൃദയം വിദദ്രേ.
'കിമാത്മനിർവാദകഥാമുപേക്ഷേ,
ജായാമദോഷാമുത സന്ത്യജാമി?'
ഇത്യേകപക്ഷാശ്രയവിക്ലബത്വാ–
ദാസീത് സ ദോളാചലചിത്തവൃത്തിഃ.
നിശ്ചിത്യ ചാനന്യനിവൃത്തി വാച്യം
ത്യാഗേന പത്ന്യാഃ പരിമാർഷ്ടുമൈച്ഛത്;
അപി സ്വദേഹാത്, കിമുതേന്ദ്രിയർതാദ്,
യശോധനാനാം ഹി യശോ ഗരീയഃ.
സ സന്നിപാത്യാവരജാൻ ഹതൗജാ–
സ്തദ്വിക്രിയാദർശനലുപ്തഹർഷാൻ
കൗളീനമാത്മാശ്രയമാചചക്ഷേ
തേഭ്യഃ, പുനശ്ചേദമുവാച വാക്യം.
'രാജർഷിവംശസ്യ രവിപ്രസൂതേ–
രുപസ്ഥിതഃ പശ്യത കീദൃശോയം
മത്തഃ സദാചാരശുചേഃ കളങ്കഃ,
പയോദവാതാദിവ ദർപ്പണസ്യ.
പൗരേഷു സോഹം ബഹുളീഭവന്ത–
മപാം തരംഗേഷ്വിവ തൈലബിന്ദും
സോഢും ന തത്പൂർവമവർണമീശേ
ആലാനികം സ്ഥാണുമിവ ദ്വിപേന്ദ്രഃ.
തസ്യാപനോദായ ഫലപ്രവൃത്താ–
മുപസ്ഥിതായാമപി നിർവ്യപേക്ഷഃ
ത്യക്ഷാമി വൈദേഹസുതാം, പുരസ്താത്
സമുദ്രനേമിം പിതുരാജ്ഞയേവ.
അവൈമി ചൈനാമനഘേതി, കിന്തു
ലോകാപവാദോ ബലവാൻ മതോ മേ;

ഛായാ ഹി ഭൂമേഃ ശശിനോ മലത്വേ–
നാരോപിതാ ശുദ്ധിമതഃ പ്രജാഭിഃ.
രക്ഷോവധാന്തോ ന ച മേ പ്രയാസോ
വ്യർഥഃ, സ വൈരപ്രതിമോചനായ;
അമർഷണഃ ശോണിതകാംക്ഷയാ കിം
പദാ സ്പൃശന്തം ദശതി ദ്വിജിഹ്വഃ!
തദേഷ സർഗഃ കരുണാർദ്രചിത്തൈർ–
ന മേ ഭവദ്ഭിഃ പ്രതിഷേധനീയഃ;
യദ്യർഥിതാ നിർഹൃതവാച്യശല്യാൻ
പ്രാണാൻ മയാ ധാരയിതും ചിരം വഃ.'
ഇത്യുക്തവന്തം ജനകാത്മജായാം
നിതാന്തരൂക്ഷാഭിനിവേശമീശം
ന കശ്ചന ഭ്രാതൃഷു തേഷു ശക്തോ
നിഷേദ്ധുമാസീ,ദനുവർത്തിതും വാ.
സ ലക്ഷ്മണം ലക്ഷ്മണപൂർവജന്മാ
വിലോക്യ ലോകത്രയഗീതകീർത്തിഃ
'സൗമ്യേ'തി ചാഭാഷ്യ യഥാർഥഭാഷീ
സ്ഥിതം നിദേശേ പൃഥഗാദിദേശ.
'പ്രജാവതീ ദോഹദശംസിനീ തേ
തപോവനേഷു സ്പൃഹയാലുരേവ;
സ ത്വം രഥീ തദ്വ്യപദേശനേയാം
പ്രാപയ്യ വാല്മീകിപദം ത്യജൈനാം.'
സ ശുശ്രുവാൻ മാതരി ഭാർഗവേണ
പിതുർനിയോഗാത് പ്രഹൃതം ദ്വിഷദ്വത്.
പ്രത്യഗ്രഹീദഗ്രജശാസനം ത,–
ദാജ്ഞാ ഗുരൂണാം ഹ്യവിചാരണീയാ.
അഥാനുകൂലശ്രവണപ്രതീതാ–
മത്രസ്നുഭിർയുക്തധുരം തുരംഗൈഃ
രഥം സുമന്ത്രപ്രതിപന്നരശ്മി–
മാരോപ്യ വൈദേഹസുതാം പ്രതസ്ഥേ.
സാ നീയമാനാ രുചിരാൻ പ്രദേശാൻ
പ്രിയങ്കരോ മേ പ്രിയ ഇത്യനന്ദത്;
നാബുദ്ധ കല്പദ്രുമതാം വിഹായ
ജാതം തമാത്മന്യസിപത്രവൃക്ഷം.
ജുഗൂഹ തസ്യാഃ പഥി ലക്ഷ്മണോ യത്,
സവ്യേതരേണ സ്ഫുരതാ തദക്ഷ്ണാ

ആഖ്യാതമസ്യൈ ഗുരു ഭാവി ദുഃഖ–
മത്യന്തലുപ്തപ്രിയദർശനേന.
സാ ദുർനിമിത്തോപഗതാദ് വിഷാദാത്
സദ്യഃ പരിമ്ലാനമുഖാരവിന്ദാ
രാജ്ഞഃ ശിവം സാവരജസ്യ ഭൂയാ–
രിത്യാശശംസേ കരണൈരബാഹ്യൈഃ.
ഗുരോർനിയോഗാദ്വനിതാം വനാന്തേ
സാധ്വീം സുമിത്രാതനയോ വിഹാസ്യൻ
അവാര്യതേവോത്ഥിതവീചിഹസ്തൈർ–
ജഹ്നോർദുഹിത്രാ സ്ഥിതയാ പുരസ്താത്.
രഥാത് സ യന്ത്രാ നിഗൃഹീതവാഹാത്
താം ഭ്രാതൃജായാം പുളിനേവതാര്യ
അവാര്യതേവോത്ഥിതവീചിഹസ്തൈർ–
ജഹ്നോർദുഹിത്രാ സ്ഥിതയാ പുരസ്താത്.
രഥാത് സ യന്ത്രാ നിഗൃഹീതവാഹാത്
താം ഭ്രാതൃജായാം പുളിനേവതാര്യ
ഗംഗാം നിഷാദാഹൃതനൗവിസേഷ–
സ്തതാര സന്ധാമിവ സത്യസന്ധഃ.
അഥ വ്യവസ്ഥാപിതവാക് കഥഞ്ചിത്
സൗമിത്രിരന്തർഗതബാഷ്പകണ്ഠഃ
ഔത്പാതികോ മേഘ ഇവാശ്മവർഷം
മഹീപതേഃ ശാസനമുജ്ജഗാര.
തതോഭിഷംഗാനിലവിപ്രവിദ്ധാ
പ്രഭ്രശ്യമാനാഭരണപ്രസൂനാ
സ്വമൂർത്തിലാഭപ്രകൃതിം ധരിത്രീം
ലതേവ സീതാ സഹസാ ജഗാമ.
'ഇക്ഷ്വാകുവംശപ്രഭവഃ കഥം ത്വാം
ത്യജേദകസ്മാത് പതിരാര്യവൃത്തഃ'
ഇതി ക്ഷിതിഃ സംശയിതേവ തസ്യൈ
ദദൗ പ്രവേശം ജനനീ ന താവത്.
സാ ലുപ്തസംജ്ഞാ ന വിവേദ ദുഃഖം,
പ്രത്യാഗതാസുഃ സമതപ്യതാന്തഃ,
തസ്യാഃ സുമിത്രാത്മജയത്നലബ്ധോ
മോഹാദഭൂത് കഷ്ടതരഃ പ്രബോധഃ.
ന ചാവദദ്ഭർത്തുരവർണമാര്യാ
നിരാകരിഷ്ണോർവൃജിനാദൃതേപി;

ആത്മാനമേവ സ്ഥിരദുഃഖഭാജം
പുനഃ പുനർദുഷ്കൃതിനം നിനിന്ദ.
ആശ്വാസ്യ രാമാവരജഃ സതീം താ–
മാഖ്യാതവാല്മീകിനികേതമാർഗഃ
'നിഘ്നസ്യ മേ ഭർത്തൃനിദേശരൗക്ഷ്യം
ദേവി, ക്ഷമസ്വേ'തി ബഭൂവ നമ്രഃ.
സീതാ തമുത്ഥായ ജഗാദ വാക്യം –
'പ്രീതാസ്മി തേ സൗമ്യ, ചിരായ ജീവ;
ബിഡൗജസാ വിഷ്ണുരിവാഗ്രജേന
ഭ്രാത്രാ യദിത്ഥം പരവാനസി ത്വം.
ശ്വശ്രൂജനം സർവമനുക്രമേണ
വിജ്ഞാപയ പ്രാപിതമത്പ്രണാമഃ,
'പ്രജാനിഷേകം മയി വർത്തമാനം
സൂനോരനുധ്യായത ചേതസേ'തി.
വാച്യസ്ത്വയാ മദ്വചനാത് സ രാജാ,
'വഹ്നൗ വിശുദ്ധാമപി യത്സമക്ഷം
മാം ലോകവാദശ്രവണാഹാസീഃ,
ശ്രുതസ്യ കിം തത്സദൃശം കുലസ്യ.
കല്യാണബുദ്ധേരഥവാ തവായം
ന കാമചാരോ മയി ശങ്കനീയഃ;
മമൈവ ജന്മാന്തരപാതകാനാം
വിപാകവിഷ്ഫൂർജഥുരപ്രസഹ്യഃ.
ഉപസ്ഥിതാം പൂർവമപാസ്യ ലക്ഷ്മീം
വനം മയാ സാർധമസി പ്രപന്നഃ;
തദാസ്പദം പ്രാപ്യ തയാതിരോഷാത്
സോഢാസ്മി ന ത്വദ്ഭവനേ വസന്തീ.
നിശാചരോപപ്ലുതഭർത്തൃകാണാം
തപസ്വിനീനാം ഭവതഃ പ്രസാദാത്
ഭൂത്വാ ശരണ്യാ ശരണാർഥമന്യാം
കഥം പ്രപത്സ്യേ ത്വയി ദീപ്യമാനേ?
കിം വാ തവാത്യന്തവിയോഗമോഘേ
കുര്യാമുപേക്ഷാം ഹതജീവിതേസ്മിൻ,
സ്യാദ് രക്ഷണീയം യദി മേ ന തേജ–
സ്ത്വദീയമന്തർഗതമന്തരായഃ.
സാഹം തപഃ സൂര്യനിവിഷ്ടദൃഷ്ടി–
രൂർധ്വം പ്രസൂതേശ്ചരിതും യതിഷ്യേ,

കിം വാ തവാത്യന്തവിയോഗമോഘേ
കുര്യാമുപേക്ഷാം ഹതജീവിതേസ്മിൻ
സ്യാദ് രക്ഷണീയം യദി മേ ന തേജ–
സ്ത്വദീയമന്തർഗതമന്തരായഃ.
സാഹം തപഃ സൂര്യനിവിഷ്ടദൃഷ്ടി–
രൂർധ്വം പ്രസൂതേശ്ചരിതും യതിഷ്യേ,
ഭൂയോ യഥാ മേ ജനനാന്തരേപി
ത്വമേവ ഭർത്താ, ന ച വിപ്രയോഗഃ.
നൃപസ്യ വർണാശ്രമപാലനം യത്
സ ഏവ ധർമോ മനുനാ പ്രണീതഃ,
നിർവാസിതാപ്യേവമതസ്ത്വയാഹം
തപസ്വിസാമാന്യമവേക്ഷണീയാ.'
'തഥേ'തി തസ്യാഃ പ്രതിഗൃഹ്യ വാചം
രാമാനുജേ ദൃഷ്ടിപഥം വ്യതീതേ
സാ മുക്തകണ്ഠം വ്യസനാതിഭാരാ–
ച്ചക്രന്ദ വിഗ്നാ കുരരീവ ഭൂയഃ.
നൃത്യം മയൂരാഃ, കുസുമാനി വൃക്ഷാ,
ദർഭാനുപാത്താൻ വിജഹുർഹരിണ്യഃ,
തസ്യാഃ പ്രപന്നേ സമദുഃഖഭാവ–
മത്യന്തമാസീദുദിതം വനേപി.
താമഭ്യഗച്ഛദ് രുദിതാനുസാരീ
കവിഃ കുശേധ്മാഹരണായ യാതഃ,
നിഷാദവിദ്ധാണ്ഡജദർശനോത്ഥഃ
ശ്ലോകത്വമാപദ്യത യസ്യ ശോകഃ.
തമശ്രു നേത്രാവരണം പ്രമൃജ്യ
സീതാ വിലാപാദ് വിരതാ വവന്ദേ;
തസ്യൈ മുനിർദൗഹൃദലിംഗദർശീ
ദാശ്വാൻ സുപുത്രാശിഷമിത്യുവാച.
'ജാനേ വിസൃഷ്ടാം പ്രണിധാനതസ്ത്വാം
മിഥ്യാപവാദക്ഷുഭിതേന ഭർത്ത്രാ;
തന്മാ വ്യഥിഷ്ഠാഃ; വിഷയാന്തരസ്ഥം
പ്രാപ്താസ്മി വൈദേഹി, പിതുർനികേതം.
ഉത്ഖാതലോകത്രയകണ്ടകേപി
സത്യപ്രതിജ്ഞേപ്യവികത്ഥനേപി
ത്വാം പ്രത്യകസ്മാത് കലുഷപ്രവൃത്താ–
വസ്ത്യേവ മന്യുർഭരതാഗ്രജേ മേ.

തവോരുകീർത്തിഃ ശ്വശുരഃ സഖാ മേ,
സതാം ഭവോച്ഛേദകരഃ പിതാ തേ;
ധുരി സ്ഥിതാ ത്വം പതിദേവതാനാം
കിം തന്ന യേനാസി മമാനുകമ്പ്യാ.
തപസ്വിസംസർഗവിനീതസത്ത്വേ
തപോവനേ വീതഭയാ വസാസ്മിൻ
ഇതോ ഭവിഷ്യത്യനഘപ്രസൂതേ–
രപത്യസംസ്കാരമയോ വിധിസ്തേ.
അശൂന്യതീരാം മുനിസന്നിവേശൈ–
സ്തമോപഹന്ത്രീം തമസാം വിഗാഹ്യ
തത്സൈകതോത്സംഗബലിക്രിയാഭിഃ
സംപത്സ്യതേ തേ മനസഃ പ്രസാദഃ.
പുഷ്പം ഫലം ചാർത്തവമാഹരന്ത്യോ
ബീജം ച ബാലേയമകൃഷ്ടരോഹി
വിനോദയിഷ്യന്തി നവാഭിഷംഗാ–
മുദാരവാചോ മുനികന്യകാസ്ത്വാം.
പയോഘടൈരാശ്രമബാലവൃക്ഷാൻ
സംവർധയന്തീ സ്വബലാനുരൂപൈഃ
അസംശയം പ്രാക്തനയോപപത്തേഃ
സ്തനന്ധയപ്രീതിമവാപ്സ്യസി ത്വം.
അനുഗ്രഹപ്രത്യഭിനന്ദിനീം താം
വാല്മീകിരാദായ ദയാർദ്രചേതാഃ
സായം മൃഗാധ്യാസിതവേദിപാർശ്വം
സ്വമാശ്രമം ശാന്തമൃഗം നിനായ.
താമർപ്പയാമാസ ച ശോകദീനാം
തദാഗമപ്രീതിഷു താപസീഷു
നിർവിഷ്ടസാരാം പിതൃഭിർഹിമാംശോ–
രന്ത്യാം കലാം ദർശ ഇവൗഷധീഷു.
താ ഇംഗുദീസ്നേഹകൃതപ്രദീപ–
മാസ്തീർണമേധ്യാജിനതല്പമന്തഃ
തസ്യൈ സപര്യാനുപദം ദിനാന്തേ
നിവാസഹേതോരുടജം വിതേരുഃ.
തത്രാഭിഷേകപ്രയതാ വസന്തീ
പ്രയുക്തപൂജാവിധിനാതിഥിഭ്യഃ
വന്യേന സാ വല്കലിനീ ശരീരം
പത്യുഃ പ്രജാസന്തതയേ ബഭാര.

'അപി പ്രഭുഃ സാനുശയോധുനാ സ്യാ'–
ദിത്യുത്സുകഃ ശക്രജിതോപി ഹന്താ
ശശംസ സീതാപരിദേവനാന്ത–
മനുഷ്ഠിതം ശാസനമഗ്രജായ.
ബഭൂവ രാമഃ സഹസാ സബാഷ്പ–
സ്തുഷാരവർഷീവ സഹസ്യചന്ദ്രഃ;
കൗലീനഭീതേന ഗൃഹാന്നിരസ്താ,
ന തേന വൈദേഹസുതാ മനസ്തഃ.
നിഗൃഹ്യ ശോകം സ്വയമേവ ധീമാൻ
വർണാശ്രമാവേക്ഷണജാഗരൂകഃ
സ ഭ്രാതൃസാധാരണഭോഗമൃദ്ധം
രാജ്യം രജോരിക്തമനാഃ ശശാസ.
താമൈകഭാര്യാം പരിവാദഭീരോഃ
സാധ്വീമപി ത്യക്തവതോ നൃപസ്യ
വക്ഷസ്യസംഘട്ടസുഖം വസന്തീ
രേജേ സപത്നീരഹിതേവ ലക്ഷ്മീഃ.
സീതാം ഹിത്വാ ദശമുഖരിപുർനോപയേമേ യദന്യാം
തസ്യാ ഏവ പ്രതികൃതിസഖോ യത്ക്രതൂനാജഹാര
വൃത്താന്തേന ശ്രവണവിഷയപ്രാപിണാ തേന ഭർത്തുഃ
സാ ദുർവാരം കഥമപി പരിത്യാഗദുഃഖം വിഷേഹേ.

(*രഘുവംശം,* 14. 24–87. അദ്ദേഹം – രാമൻ – പൗരന്മാരുടെ കാര്യം നോക്കിയതിനുശേഷം നിശ്ചിതസമയത്ത് ജനകരാജപുത്രിയോടുകൂടി, അവളുടെ അഴകിയന്ന വടിവെടുത്ത് ഉപഭോഗത്തിൽ ഔത്സുക്യം പൂണ്ടുവന്ന രാജ്യലക്ഷ്മിയോടെന്നപോലെ, രമിച്ചു. ചിത്രമെഴുതിയ ഗൃഹങ്ങളിൽ ഇഷ്ടം പോലെ ഇന്ദ്രിയഭോഗങ്ങളെ പ്രാപിച്ചുകൊണ്ടിരുന്ന അവർക്ക്, ദണ്ഡകക്കാടുകളിൽ നേരിട്ട ദുഃഖങ്ങൾ പോലും ഓർക്കുന്തോറും സുഖങ്ങളായിച്ചമഞ്ഞു. അക്കാലത്ത് സീത ഏറെ മിനുങ്ങുന്ന കണ്ണുകളോടും അമപ്പുല്ലുപോലെ വിളർത്ത കവിളുകളോടും കൂടി നിരക്ഷരമായി ഗർഭത്തെ വ്യഞ്ജിപ്പിക്കുന്ന മുഖംകൊണ്ട് ഭർത്താവിനെ ആനന്ദിപ്പിക്കുകയുണ്ടായി. പ്രഹൃഷ്ടനായ രമണൻ മെലിഞ്ഞ ഉടലും നിറം മാറിവരുന്ന സ്തനാഗ്രങ്ങളുമായി ലജ്ജിച്ചുനിൽക്കുന്ന ആ രമണിയെ ഏകാന്തത്തിൽ വെച്ച് മടിയിൽ പിടിച്ചിരുത്തി എന്തഭിലഷിക്കുന്നു എന്നു ചോദിച്ചു. അവൾ ഹിംസ്രമൃഗങ്ങൾ വരിയരി കൊണ്ടുള്ള ബലിപിണ്ഡങ്ങൾ ചവയ്ക്കുന്നതും താനുമായി വേഴ്ച്ചകൊണ്ട വാനപ്രസ്ഥപ്പെൺകിടാങ്ങളുള്ളതും ദർഭപ്പുല്ലുകളോടുകൂടിയതുമായ ഗംഗാതീരത്തിലെ തപോ

വനത്തിലക്ക് വീണ്ടും പോകാനാഗ്രഹിച്ചു.

രഘുവംശശ്രേഷ്ഠൻ അവളോട് ആ അഭിലാഷം സാധിപ്പിക്കാമെന്നേറ്റിട്ട് പരിചാരകന്മാരാൽ അനുഗമിക്കപ്പെട്ടുകൊണ്ട് പ്രഹൃഷ്ടമായ അയോധ്യയെ നോക്കിക്കാണാനായി ആകാശത്ത് മുട്ടുന്ന പ്രാസാദത്തിൽ കേറിനിന്നു. അദ്ദേഹം നിറഞ്ഞ പാണ്ടികശാലകളോടുകൂടിയ രാജവീഥിയെയും വഞ്ചികൾ നീങ്ങിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്ന സരയുവിനെയും വിലാസികളായ പൗരർ – സ്ത്രീകളും പുരുഷന്മാരും – വന്നുകൂടിയിരിക്കുന്ന നഗരോദ്യാനങ്ങളെയും നോക്കിക്കണ്ടു രമിച്ചു. വാഗ്മികളിൽ മുൻപനും വിശുദ്ധചരിതനും ആദിശേഷനൊത്ത വലിയ കൈകളുള്ളവനും ശത്രുക്ഷേമത്തെ വെന്നവനുമായ അദ്ദേഹം ഭദ്രനെന്ന ചാരനോട് തന്റെ നടപടിയെ ഉദ്ദേശിച്ച് പൗരർ എന്തു പറയുന്നു എന്നു ചോദിച്ചു. നിർബന്ധിച്ചു ചോദിച്ചപ്പോൾ അവൻ പറഞ്ഞു: 'തമ്പുരാനേ, പൗരന്മാർ അവിടുത്തെ എല്ലാ നടപടിയെയും പുകഴ്ത്തുകയാണ്, രാക്ഷസഗൃഹത്തിൽ പാർത്ത തമ്പുരാട്ടിയെ കൈക്കൊണ്ടതൊഴിച്ച്.'

ഇപ്രകാരം പത്നീനിന്ദകൊണ്ട് കനം കൂടിയ അപകീർത്തിയാൽ ആഞ്ഞടിക്കപ്പെട്ട വൈദേഹീബന്ധുവിന്റെ ഹൃദയം, ഇരിമ്പുചുറ്റികകൊണ്ടടിച്ച പഴുത്ത ഇരിമ്പെന്നപോലെ, ചതഞ്ഞുപോയിപോൽ. തന്നെപ്പറ്റി അപവാദം പറയുന്നത് വകവെക്കാതിരിക്കണമോ, അതോ നിർദോഷയായ ജായയെ കൈവെടിയേണമോ എന്നിവയിൽ ഒരു വശത്ത് ഊന്നിനിൽക്കാൻ കഴിവില്ലാത്തുകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മനസ്സ് ഊഞ്ഞാൽപോലെ അങ്ങോട്ടുമിങ്ങോട്ടും ആടുകയായി. അപവാദം പോക്കാൻ വേറെ വഴിയില്ലെന്നു കണ്ട് പത്നിയുടെ ത്യാഗംകൊണ്ട് മായ്ച്ചുകളയാമെന്നു കരുതുകയും ചെയ്തു. കീർത്തി സമ്പത്തായുള്ളവർക്ക് സ്വന്തം ദേഹത്തേക്കാൾപ്പോലും – ഇന്ദ്രിയാർഥത്തേക്കാൾ എന്നു പിന്നെ പറയേണമോ? – കീർത്തിയാണല്ലോ വലുത്. ഓജസ്സ് കെട്ടുപോയ അദ്ദേഹം അനുജന്മാരെ വിളിച്ചുകൂട്ടിയിട്ട് തന്റെ പ്രകൃതിമാറ്റം കണ്ട് ഹർഷമറ്റിരിക്കുന്ന അവരോട് തന്റെ പേരിലുള്ള അപവാദത്തെപ്പറ്റി പറഞ്ഞു. തുടർന്ന് ഈ വാക്കുകളും പറഞ്ഞു: "നോക്കുവിൻ, സൂര്യനിൽനിന്നുളവായ രാജർഷിമാരുടെ വംശത്തിന് സദ്വൃത്തിയാൽ ശുദ്ധനായ എന്നിൽനിന്ന്, കണ്ണാടിക്ക് മഴക്കാറ്റിൽ നിന്നെന്നപോലെ, എന്തൊരഴുക്കാണ് വന്നുപെട്ടത്! ആ ഞാൻ നീരലകളിൽ ഇറ്റുവീണ എണ്ണത്തുള്ളിയെന്നപോലെ പൗരന്മാർക്കിടയിൽ പരന്നുവരുന്നതും ഇതൊന്നാമത്തേതുമായ ഈ അയശസ്സിനെ, ആനത്തലവൻ തളപ്പുകുറ്റിയെ എന്നപോലെ, പൊറുത്തുകൊള്ളാൻ ശക്തനല്ല. അതിനെ അകറ്റിക്കളയാനായി, ഫലോത്പത്തി വരാനടുത്തിരി

ക്കുന്നുവെങ്കിലും, അതു നോക്കാതെ, വൈദേഹിയെ, മുൻപ് അച്ഛന്റെ കല്പനയാൽ ഭൂചക്രത്തെയെന്നപോലെ, ഞാൻ ഉപേക്ഷിക്കാൻ പോകുന്നു. ഇവൾ അപാപയാണെന്ന് എനിക്കറിയുകയും ചെയ്യാം; എന്നാൽ, ലോകാപവാദമാണ് വലുതെന്നു ഞാൻ വിചാരിക്കുന്നു. ഭൂമിയുടെ നിഴലാണല്ലോ, തെളിഞ്ഞ ചന്ദ്രനു മാലിന്യമായി ജനങ്ങളാൽ ആരോപിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നത്.

'രക്ഷോവധത്തോളമുള്ള എന്റെ പ്രയത്നമാകട്ടെ, പാഴായിട്ടില്ല. അത് പകവീട്ടാൻ വേണ്ടിയായിരുന്നു; പകയുള്ള സർപ്പം കാൽകൊണ്ടു തട്ടിയവനെ ചോര കൊതിച്ചിട്ടാണോ കടിക്കാറ്! അതുകൊണ്ട് എന്നെ അപവാദമാകുന്ന പ്രാണശല്യം പോക്കി, ഏറെനാൾ ഇരുത്തണമെന്ന് നിങ്ങൾക്കുണ്ടെങ്കിൽ, കരുണകൊണ്ടലിഞ്ഞ ഹൃദയമുള്ള നിങ്ങൾ എന്റെ ഈ നിശ്ചയത്തോട് മറുത്തു പറയാൻ പാടില്ല.'

"ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞ് ജാനകിയുടെ നേർക്ക് ഏറ്റവും ക്രൂരമായി പ്രവർത്തിക്കാൻ ഒരുങ്ങിനിൽക്കുന്ന ആ തമ്പുരാനോട് 'അരുതെ' ന്നാകടടെ 'ആകാ'മെന്നാകട്ടെ പറയാൻ ആ സഹോദരന്മാരിൽ ഒരാളും ശക്തനായില്ല. മുപ്പാരിലും പാടിപ്പുകഴ്ത്തപ്പെട്ടവനും വാക്കു മാറ്റാത്തവനുമായ ആ ലക്ഷ്മണാഗ്രജൻ ആജ്ഞാനുവർത്തിയായ ലക്ഷ്മണനെ നോക്കി സൗമ്യാ എന്ന് വിളിക്കുകയും ചെയ്ത് വേറെ ആജ്ഞാപിച്ചു: 'നിന്റെ ജ്യേഷ്ഠത്തി താൻതന്നെ തപോവനങ്ങളിൽ പോയാൽ കൊള്ളാമെന്ന് 'ഗർഭക്കൊതി' പറയുകയുണ്ടായി. അതുകൊണ്ട് നീ തേരുമായി അപ്പേരിൽ കൊണ്ടുപോകാവുന്ന ഇവളെ വാല്മീകിയുടെ ആശ്രമപ്രദേശത്ത് കൊണ്ടുപോയി വെടിഞ്ഞേക്കുക.

'ഭാർഗവൻ അച്ഛന്റെ അരുളപ്പാടാൽ അമ്മയുടെമേൽ ശത്രുവിന്റെ മേലെന്നപോലെ ആയുധം പ്രയോഗിച്ചതിനെപ്പറ്റി കേട്ടിട്ടുള്ള അദ്ദേഹം ആ ജ്യേഷ്ഠശാസനത്തെ കയ്യേറ്റു; ഗുരുജനങ്ങളുടെ ആജ്ഞയെപ്പറ്റി ആലചിക്കാനേ പാടില്ലല്ലോ. അനന്തരം അദ്ദേഹം ഇഷ്ടം കേട്ടു സന്തോഷം കൊണ്ട വൈദേഹിയെ വിറളിയറ്റ കുതിരകളെ പൂട്ടി സുമന്ത്രൻ കടിഞ്ഞാൺ പിടിക്കുന്ന തേരിലേറ്റി പുറപ്പെട്ടു.

ഇമ്പം തോന്നിക്കുന്ന പ്രദേശങ്ങളിലൂടെതന്നെ കൊണ്ടുപോകപ്പെടുന്ന അവൾ 'എന്റെ പ്രിയതമൻ പ്രിയം ചെയ്യുന്ന ആൾതന്നെ' എന്നാനന്ദിച്ചു. അദ്ദേഹം കല്പദ്രുമത്വം വെടിഞ്ഞ് തന്റെ നേർക്ക് അസിപത്രവൃക്ഷമായി മാറിയത് അറിഞ്ഞില്ല. വഴിയിൽ ലക്ഷ്മണൻ അവളിൽനിന്ന് യാതൊന്നു മറച്ചുവെച്ചുവോ, വരാനിരിക്കുന്ന ആ കനത്ത ദുഃഖം എന്നെന്നേക്കുമായി പ്രിയദർശനം നഷ്ടപ്പെട്ടു തുടിക്കുന്ന വലത്തേ കണ്ണിനാൽ ഇവളോട് പറയപ്പെട്ടു. അവൾ ദുർനിമിത്തം കൊണ്ടുണ്ടായ വിഷാദത്താൽ പെട്ടെന്ന് മുഖകമലം വാടിയും കൊണ്ട് അനുജന്മാരോടുകൂടിയ രാജാവിനു നല്ലതു വരണേ എന്ന് അന്തഃകരണങ്ങളക്കൊണ്ട് , സർവാത്മനാ, ആശംസിച്ചു.

ജ്യേഷ്ഠന്റെ അരുളപ്പാടാൽ സുചരിതയായ ഒരു സ്ത്രീയെ കാട്ടിൽ കൊണ്ടുചെന്നു വെടിയാൻ പോകുന്ന സൗമിത്രി, മുൻപിൽ നിലകൊണ്ട ജാഹ്നവിയാൽ ഉയർന്ന തിരക്കൈകളെക്കൊണ്ട് വിലക്കപ്പെട്ടുവോ എന്നു തോന്നി. സത്യപ്രതിജ്ഞനായ അദ്ദേഹം സൂതൻ കുതിരകളെ നിർത്തിക്കഴിഞ്ഞ തേരിൽനിന്ന് ആ ജ്യേഷ്ഠപത്നിയെ മണൽത്തിട്ടിൽ ഇറക്കി, മുക്കുവരെക്കൊണ്ട് മികച്ച തോണി വരുത്തിച്ച് പ്രതിജ്ഞയെ എന്നപോലെ ഗംഗയെ കടന്നു. അനന്തരം വാക്കുകളെ ആലോചിച്ചുറപ്പിച്ച് കണ്ണുനീരിനെ തൊണ്ടയിലൊതുക്കിയ ലക്ഷ്മണൻ രാജാവിന്റെ കല്പനയെ, ഉല്പാതരൂപമായ മേഘം പാറമഴയെ എന്നപോലെ, പണിപ്പെട്ട് പുറത്തു ചാടിച്ചു.

അപ്പോൾ പെട്ടെന്ന് സീത, ഒരു വള്ളിയെന്നപോലെ, പരാഭവമാകുന്ന കാറ്റടിയേറ്റ് ആഭരണങ്ങളാകുന്ന പൂക്കൾ കൊഴിയുമാറ്, തന്റെ ദേഹലാഭത്തിനു കാരണമായ ഭൂമിയെ പ്രാപിച്ചു. 'ഇക്ഷ്വാകുവംശത്തിൽ ജനിച്ചവനും സദ്വൃത്തനുമായ ഭർത്താവുണ്ടോ നിന്നെ അകാരണമായി വെടിയുന്നു' എന്നു സംശയിച്ചിട്ടെന്നവണ്ണം അമ്മയായ ഭൂമി അപ്പോൾ അവൾക്ക് തന്നിൽ പ്രവേശം കൊടുത്തില്ല. അവൾ ബോധം കെട്ടു കിടക്കെ ദുഃഖമറിഞ്ഞില്ല, ചേതന വീണ്ടുകിട്ടിയപ്പോൾ അകമേ വെന്തെരിയുകയായി; അവൾക്ക് സൗമിത്രിയടെ പ്രയത്നംകൊണ്ടു തിരിച്ചുകിട്ടിയ ബോധം മോഹാലസ്യത്തേക്കാൾ കവിഞ്ഞ കഷ്ടമായിത്തീർന്നു. ആ സാധ്വി കുറ്റമില്ലാതെ വെടിഞ്ഞുകളഞ്ഞ ഭർത്താവിനെപ്പറ്റി ഒരു 'കറുത്ത വാക്കും' പറഞ്ഞില്ലതാനും; എന്നും ദുഃഖമനുഭവിക്കത്തക്കവണ്ണം ദുഷ്കൃതം ചെയ്തുവെച്ച തന്നെത്തന്നെ വീണ്ടും വീണ്ടും അധിക്ഷേപിച്ചതേ ഉള്ളൂ. രാമാനുജൻ ആ സാധ്വിയെ ആശ്വസിപ്പിച്ച്, വാല്മീകിയുടെ ആശ്രമത്തിലേക്കുള്ള വഴി പറഞ്ഞുകൊടുത്തിട്ട്, 'ദേവീ, അസ്വതന്ത്രനായ ഞാൻ സ്വാമികല്പനയാൽ ചെയ്ത കടുപ്പം പൊറുത്തരുളേണമേ!' എന്നു കാൽക്കൽ വീണു.

സീത അദ്ദേഹത്തോട് എഴുന്നൽക്കാനരുളി ഒരു വാക്കു പറഞ്ഞു: 'സൗമ്യാ, നിന്നിൽ എനിക്കു പ്രീതിയേ ഉള്ളൂ; ഏറെക്കാലം ജീവിച്ചിരിക്കൂ; നീ ജ്യേഷ്ഠഭ്രാതാവിനാൽ, വിഷ്ണു ഇന്ദ്രനാലെന്നപോലെ, ഇത്രയും പരതന്ത്രനാണല്ലോ. അമ്മമാരെല്ലാവരെയും യഥാക്രമം എന്റെ നമസ്കാരമെത്തിച്ചിട്ട് അറിയിക്കൂ: 'എന്നിലിരിക്കുന്ന പുത്രന്റെ സന്തതിബീജത്തെ ഓർമവെക്കണേ' എന്ന്.

നീ ഞാൻ പറഞ്ഞതായിട്ട് ആ രാജാവിനോട് പറയണം. 'കണ്മു

ന്നിൽവെച്ച് അഗ്നിയിൽ വിശുദ്ധയായിട്ടും എന്നെ ആളുകളുടെ പറച്ചിൽ കേട്ട് കൈവെടിഞ്ഞുവല്ലോ, അത് അങ്ങയുടെ പഠിപ്പിനു ചേർന്നതോ വംശത്തിന് ചേർന്നതോ? അഥവാ ഇത് സൽബുദ്ധിയായ അങ്ങ് എന്റെ നേരെ താന്തോന്നിത്തം കാട്ടിയതാണെന്നു ശങ്കിക്കേണ്ട; ഞാൻതന്നെ മുജ്ജന്മങ്ങളിൽ ചെയ്ത പാപങ്ങൾ മൂപ്പെത്തി പൊറുക്കാൻ വയ്യാത്തവിധം പൊട്ടിത്തെറിച്ചതാണ്. പണ്ട് അടുത്തണഞ്ഞ ലക്ഷ്മിയെ തള്ളിമാറ്റി എന്നോടുകൂടെ അങ്ങ് കാട്ടിലേക്കു പോന്നു; അവൾക്ക് ഇന്ന് അങ്ങയിൽ പ്രതിഷ്ഠ കൈവന്നപ്പോൾ കടുത്ത കോപം മൂലം ഞാൻ അങ്ങയുടെ ഗൃഹത്തിൽ പാർക്കുന്നത് പൊറുക്കവയ്യെന്നായി. രാക്ഷസന്മാരാൽ ഭാര്യമാർക്ക് ആപത്തു പിണഞ്ഞ തപസ്വിനിമാർക്ക് അങ്ങയുടെ പ്രസാദത്താൽ ശരണാർഹയായിത്തീർന്ന ഞാൻ, ഉജ്ജ്വലിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കെത്തന്നെ ശരണത്തിനായി അന്യനെ എങ്ങനെ പ്രാപിക്കും? അങ്ങയോട് എന്നെന്നേക്കുമായി പിരിഞ്ഞതുകൊണ്ട് നശിച്ച പാഴായ ഈ നശിച്ച ജീവിതത്തിൽ ഞാൻ ഉപേക്ഷ കാണിച്ചേക്കുമോ? എന്റെ വയറ്റിൽ ഞാൻ രക്ഷിക്കേണ്ടുന്ന അങ്ങയുടെ തേജസ്സ് – ഗർഭം – വിഘ്നമായിരുന്നില്ലെങ്കിൽ –? ആ ഞാൻ പ്രസവത്തിനുശേഷം ഇനി ജന്മാന്തരത്തിലും എനിക്ക് അങ്ങു തന്നെ ഭർത്താവാകുകയും , വിരഹമുണ്ടാകാതിരിക്കുകയും ചെയ്യത്തക്കവണ്ണം, സൂര്യനിൽ ദൃഷ്ടിയൂന്നി തപസ്സനുഷ്ഠിക്കാൻ പ്രയത്നിക്കും. വർണങ്ങളുടെയും ആശ്രമങ്ങളുടെയും സംരക്ഷണമാണല്ലോ രാജാവിന്റെ ധർമമായി മനു നിശ്ചയിച്ചിട്ടുള്ളത്; അതുകൊണ്ട് ഞാൻ ഇങ്ങനെ നാടു കടത്തപ്പെട്ടിട്ടും, അങ്ങയ്ക്ക് തപസ്വികളുടെ നിലയ്ക്ക് നോക്കപ്പെടേണ്ടവളാണ്.'

'അങ്ങനെയാവട്ടെ' എന്ന് അവളുടെ വാക്കുൾക്കൊണ്ട് രാമാനുജൻ കണ്ണിൽനിന്നു മറഞ്ഞപ്പോൾ, അവൾ ദുഃഖം ചുമക്കാനരുതാതെ, നടുങ്ങിയ അഴുകുരൽപ്പറവയെപ്പോലെ വീണ്ടും വീണ്ടും വാവിട്ടു കരഞ്ഞുപോയി. മയിലുകൾ നൃത്തത്തെയും മരങ്ങൾ പൂക്കളെയും മാനുകൾ കാർന്നെടുത്ത ദർഭകളെയും വെടിഞ്ഞു; അവളോടൊപ്പം ദുഃഖം പൂണ്ട വനത്തിലും കവിഞ്ഞ കരച്ചിലായിത്തീർന്നു. വേടനെയ്ത പറവയെക്കണ്ടിട്ട് യാതൊരാൾക്കുണ്ടായ ശോകം ശ്ലോകമായിത്തീർന്നുവോ, ആ കവി – വാല്മീകി – ദർഭയും വിറകും കൊണ്ടുവരാൻ പോകെ, കരച്ചിൽ കേട്ടുവന്ന് അവളുടെ അടുക്കലെത്തി. സീത കരച്ചിൽ നിർത്തി കണ്ണു മൂടിനിന്ന കണ്ണുനീർ തുടച്ച് അദ്ദേഹത്തെ വന്ദിച്ചു. മഹർഷി അവളിൽ ഗർഭലക്ഷണം കണ്ടിട്ട് അവൽക്ക് സത്പുത്രലാഭം ആശീർവദിച്ചശേഷം ഇപ്രകാരം പറഞ്ഞു: 'നിന്നെ മിഥ്യാപവാദം കേട്ട് പകച്ചുപോയ ഭർത്താവ് ഉപേക്ഷിച്ചിരിക്കയാണെന്നു ഞാൻ സമാധികൊണ്ടറിയുന്നു. അതിനാൽ വ്യസനിക്കേണ്ട; ജനകാത്മജേ, ദേശാന്തരത്തിലുള്ള അച്ഛന്റെ ഗൃഹത്തിലാണ് നീ എത്തിയിരിക്കുന്നത് മുപ്പാരിന്റെയും ശല്യങ്ങളെ പറിച്ചെറിഞ്ഞവനെങ്കിലും, സത്യസന്ധനെങ്കിലും, മേനി പറയാത്തവനെങ്കിലും നിന്റെ മേൽ കാരണമില്ലാതെ കെട്ട തൊഴിൽ ചെയ്ത ഭരതജ്യേഷ്ഠനിൽ എനിക്ക് കോപം തോന്നുകതന്നെ ചെയ്യുന്നു. ഉയർന്ന കീർത്തിയുള്ള നിന്റെ ശ്വശുരൻ എന്റെ ചങ്ങാതിയാണ്; നിന്റെ അച്ഛൻ സജ്ജനങ്ങൾക്ക് സംസാരവിച്ഛേദം വരുത്തിക്കൊടുക്കുന്ന ആളാണ്; നീ പതിവ്രതമാരിൽ അഗ്രഗണ്യയുമാണ്. എനിക്കു നിന്റെ മേൽ അനുകമ്പ തോന്നാതിരിക്കാൻ കാരണമെന്തുള്ളൂ? തപസ്വിമാരുടെ സംസർഗം കൊണ്ട് അടക്കം വന്ന മൃഗങ്ങളോടുകൂടിയ ഈ തപോവനത്തിൽ ആപത്തില്ലാതെ പാർത്തുകൊള്ളുക. ഇവിടെവെച്ചു സുഖപ്രസവത്തിനുശേഷം നിനക്കു സന്താനസംസ്കാരത്തിനുള്ള കർമങ്ങൾ നടത്താം. കരകളിൽ നിരക്കെ മുനിമാരുടെ പർണശാലകളോടുകൂടിയതും തമസ്സിനെ മുടിക്കുന്നതുമായ തമസയിൽ സ്നാനം ചെയ്ത് അതിന്റെ മണൽത്തട്ടിൻമടിയിൽ അർച്ചനകൾ ചെയ്തുകൊണ്ടിരുന്നാൽത്തന്നെ നിന്റെ മനസ്സിനു തെളിവുണ്ടായിവരും. അതത് ഋതുക്കളിലുണ്ടാകുന്ന പൂവും കായും കൃഷിചെയ്യാതെതന്നെ വിളവുണ്ടാകുന്ന ബലിധാന്യങ്ങളും കൊണ്ടുവരുന്നവരും വിരുതിൽ സംസാരിക്കുന്നവരുമായ മുനിപ്പെൺകിടാങ്ങൾ പഴകാത്ത പരാഭവമോർത്തുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന നിന്നെ വിനോദിപ്പിക്കും. തന്റെ കഴിവിന്നൊത്ത തണ്ണീർക്കുടങ്ങളേന്തി ആശ്രമത്തിലെ തൈമരങ്ങളെ വളർത്തിക്കൊണ്ടിരുന്നാൽ, സംശയമില്ല, പുത്രലാഭമുണ്ടാകുന്നതിനു മുൻപേ നിനക്കു മുലകുടിക്കുന്ന കുഞ്ഞുങ്ങളെക്കൊണ്ടുള്ള പ്രീതി നേടാം.'

അനുഗ്രഹത്തെ അഭിനന്ദനത്തോടെ കൈക്കൊണ്ട അലിവുറ്റ ഹൃദയമിയന്ന വാല്മീകിഋഷി സന്ധ്യയ്ക്കു വേദിക്കടുക്കൽ ചെന്നു കിടന്ന മാനുകളോടുകൂടിയ ശാന്തമായ തന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്കു കൊണ്ടുചെന്നു. ദുഃഖവിവശയായ അവളെ അവൾ വന്നതിൽ ഉൾപ്രീതികൊള്ളുന്ന താപസിമാരുടെ പക്കൽ, അമാവാസി, പിതൃക്കൾ സാരം നുകർന്നുകഴിഞ്ഞ ചന്ദ്രന്റെ ഒടുക്കത്തെ കലയെ ഓഷധികളുടെ പക്കലെന്ന പോലെ, ഏൽപ്പിക്കുകയും ചെയ്തു. അവർ അവൾക്കു സത്കാരത്തിനുശേഷം പകലറുതിയിൽ രാത്രി പാർക്കാനായി അകത്ത് ഓടലെണ്ണകൊണ്ടു വിളക്കുവെച്ചതും ശുദ്ധമായ മാൻതോലുകൊണ്ട് മെത്ത വിരിച്ചതുമായ ഒരു പർണശാല തിരിച്ചുകൊടുത്തു. അവിടെ അവൾ സ്നാനശുദ്ധയായി മരവുരി ധരിച്ച് അതിഥികളെ വിധിയാം

വണ്ണം പൂജിച്ചുകൊണ്ട് പാർത്ത്, ഭർത്താവിന്റെ പുത്രസന്തതിക്കുവേണ്ടി കായ്കനികൾകൊണ്ടു ശരീരത്തെ പുലർത്തിപ്പോന്നു.

ഇന്ദ്രജിത്തിനെ വധിച്ച ലക്ഷ്മണനും, 'സ്വാമി ഇപ്പോൾ പശ്ചാത്താപം കൊള്ളുന്നുണ്ടാവില്ലേ?' എന്നാശിച്ചുകൊണ്ട് ചെന്ന് ജ്യേഷ്ഠനോട് കല്പന നടത്തിയതിനെപ്പറ്റി സീതയുടെ വിലാപംവരെ അറിയിച്ചു. പെട്ടെന്ന് രാമൻ മഞ്ഞു പൊഴിക്കുന്ന ഹേമന്തചന്ദ്രനെപ്പോലെ കണ്ണുനീർ തൂകുകയായി; അപവാദഭീരുവായ അദ്ദേഹം വൈദേഹിയെ ഗൃഹത്തിൽനിന്നല്ലാതെ മനസ്സിൽനിന്നു നിഷ്കാസനം ചെയ്തിരുന്നില്ല.

ബുദ്ധിമാനായ അദ്ദേഹം താൻതന്നെ ദുഃഖമടക്കി , സമൃദ്ധമായ രാജ്യത്തെ സഹോദരന്മാർക്ക് ഒരുപോലെ അനുഭവിക്കുമാറ് വർണാശ്രമങ്ങളെ നോക്കുന്നതിൽ ജാഗ്രതയോടുകൂടിയും മനസ്സിനെ രജോഗുണം തീണ്ടാതെയും ഭരിച്ചു. അപവാദത്ത പേടിച്ച്, സാധ്വിയായ ഒരേയൊരു ഭാര്യയെപ്പോലും ആ രാജാവിന്റെ മാറിടത്തിൽ തിക്കാനാളില്ലാതെ ലക്ഷ്മി സപത്നിയില്ലാത്തവളെപ്പോലെ രമിച്ചു. രാവാന്കൻ സീതയെ ഉപേക്ഷിച്ചതിനുശേഷം മറ്റൊരുവളെ വേട്ടില്ലെന്നും അവളുടെ പ്രതിമ വെച്ചിട്ടാണ് യാഗങ്ങൾ ചെയ്തതെന്നുമുള്ള ഭർത്താവിനെ സംബന്ധിച്ച ആ വർത്തമാനങ്ങൾ ചെവിയിലെത്തിയപ്പോൾ അവൾ തടുക്കാനരുതാത്ത ആ പരിത്യാഗദുഃഖത്തെ സഹിച്ചു.)

വാല്മീകിരാമായണം ഉത്തരകാണ്ഡത്തിലെ 42 മുതൽ 49 കൂടിയുള്ള സർഗങ്ങളിൽ വിവരിച്ച കഥയാണ് കാളിദാസൻ മേൽക്കാണിച്ച 67 ശ്ലോകങ്ങളിലായി സംഗ്രഹിച്ചത്. ഒന്നാന്തരമൊരു ഖണ്ഡകാവ്യം പോലെ ഹൃദ്യമായ ഈ ഭാഗം കാളിദാസന്റെ സംക്ഷേപണപാടവത്തോടൊപ്പം ലോകോത്തരമായ കവിത്വത്തിലേക്കും വേണ്ടത്ര വെളിച്ചം വീശുന്നു. മഹത്തായ സീതാചരിതത്തിന്റെ മർമം കണ്ടറിഞ്ഞ കവിയാണദ്ദേഹമെന്ന് ഇതോടൊപ്പം താഴെ കൊടുക്കുന്ന സീതയുടെ അന്തർധാനത്തിന്റെ വർണനം കൂടി വായിച്ചാൽ സഹൃദയർക്കു ബോധ്യമാകും. വാല്മീകി രാമനെ സമീപിച്ച് പരിശുദ്ധയായ സീതയെ കൈക്കൊള്ളണമെന്നാവശ്യപ്പെട്ടതനുസരിച്ച് ജനസമക്ഷം തന്റെ വിശുദ്ധി തെളിയിച്ചാൽ അവളെ സ്വീകരിക്കാമെന്നു സമ്മതിച്ചതിനെത്തുടർന്ന് മുനിയുടെ നിർദേശപ്രകാരം അവൾ എന്തു ചെയ്യുന്നുവെന്നു നോക്കുക:

'വാങ്മനഃകർമഭിഃ പത്യൗ വ്യഭിചാരോ യഥാ മമ
തഥാ വിശ്വംഭരേ ദേവി, മാമന്തർധാതുമർഹസി.'
ഏവമുക്തേ തയാ സാധ്വ്യാ രന്ധ്രാദ് സദ്യോഭവദ് ഭുവഃ
ശാതഹ്രദമിവ ജ്യോതിഃ പ്രഭാമണ്ഡലമുദ്യയൗ.

തത്ര നാഗഫണോത്ക്ഷിപ്തസിംഹാസനനിഷേദുഷീ
സമുദ്രരശനാ സാസ്രാ പ്രാദുരാസീദ് വസുന്ധരാ.
സാ സീതാമങ്കമാരോപ്യ ഭർത്തൃപ്രണിഹിതേക്ഷണാം
'മാ മേ'തി വ്യാഹരത്യേവ തസ്മിൻ, പാതാളമഭ്യഗാത്.
ധരായാം തസ്യ സംരംഭം സീതാപ്രത്യക്ഷണൈഷിണഃ,
ഗുരുർവിധിബലാപേക്ഷീ ശമയാമാസ ധന്വിനഃ.

(*രഘുവംശം*, 15. 81–85. 'വാക്കുകൊണ്ടും മനസ്സുകൊണ്ടും കർമംകൊണ്ടും ഞാൻ ഭർത്താവിൽനിന്നു തെറ്റിനടന്നിട്ടില്ലെങ്കിൽ, ലോകം ഭരിക്കുന്ന ഭൂമീദേവീ, അവിടുന്ന് എന്നെ മറച്ചുകൊള്ളേണമേ!' ആ സാധ്വി ഇത്രയും പറഞ്ഞപ്പോൾ പെട്ടെന്നുണ്ടായ ഒരു നിലംപിളർപ്പിൽനിന്ന് മിന്നൽത്തിളക്കം പോലുള്ള ഒരു പ്രഭാമണ്ഡലം ഉയർന്നുവന്നു. ആ പ്രഭാമണ്ഡലമധ്യത്തിൽ സർപ്പത്താന്റെ പടംകൊണ്ടുയർത്തിയ സിംഹാസനത്തിലിരുന്ന് കടലുടയാട പൂണ്ട ഭൂമീദേവി കണ്ണീരുറന്നുകൊണ്ട് പ്രത്യക്ഷയായി വന്നു. അവൾ ഭർത്താവിൽ കണ്ണൂന്നിയ സീതയെ മടിയിലെടുത്തുവെച്ച്, അദ്ദേഹം 'അരുത്, അരുത്' എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ടിരിക്കെത്തന്നെ പാതാളത്തിലേക്കു കൊണ്ടുപോയി. സീതയെ തിരിച്ചുകിട്ടാനാഗ്രഹിച്ച് വില്ലേന്തിയ അദ്ദേഹത്തിന് ഭൂമിയുടെ നേർക്കുണ്ടായ കോപത്തെ, ഗുരു വിധിയുടെ ബലം ചൂണ്ടിക്കാട്ടി ശമിപ്പിച്ചു.)

വാല്മീകിരാമായണം ഉത്തരകാണ്ഡത്തിൽ 97–ാം സർഗമാണ് കാളിദാസൻ ആരുടെയും ഉള്ളിൽത്തട്ടുമാറ് സംക്ഷേപിച്ചിരിക്കുന്നത്.

മാളവികാഗ്നിമിത്രം

സ്വപ്നവാസവദത്തത്തോടുള്ള കടപ്പാട്

*മാളവികാഗ്നിമിത്ര*വും *സ്വപ്നവാസവദത്ത*വും കഥാസാജാത്യങ്ങളെപ്പറ്റി എം. പി. ശങ്കുണ്ണിനായർ എണ്ണിയെണ്ണിപ്പറയുന്നുണ്ട്. അതനുസരിച്ച് രണ്ടു നാടകത്തിലും തുടക്കത്തിൽ രാജ്യഭ്രംശവും കലാശത്തിൽ രാജ്യലാഭവുമുണ്ട്.

പ്രച്ഛന്നയായ വാസവദത്ത മൂന്നാമങ്കം കിയുന്നതുവരെ ഉദയനനെ കാണുന്നില്ല. നാലാമങ്കത്തിൽ, പ്രമദവനത്തിൽവെച്ച്, ലതാമണ്ഡപം മറഞ്ഞ നിലയിൽ കാണുന്നു; അഞ്ചാമങ്കത്തിൽ ഉറങ്ങിയ ഉദയനനെ അറിയാതെ സ്പർശിക്കുന്നു. ആറിൽ ഉജ്ജയിനിയിൽനിന്നു വന്നവർ സത്യം വെളിപ്പെടുത്തുന്നു. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലാകട്ടെ, ആദ്യത്തെ രണ്ടങ്കങ്ങളിൽ മാളവിക തികച്ചും ധാരിണിയുടെ അധീനത്തിലാണ്. മൂന്നാമങ്കത്തിൽ, പ്രമദവനത്തിൽവെച്ച് അഗ്നിമിത്രസന്നിധിയിലെത്തുന്നു. നാലാമങ്കത്തിൽ അവർ സമുദ്രഗൃ

ഹസങ്കേതത്തിൽ സംഗമിക്കുന്നു. അഞ്ചിൽ പരിജനങ്ങൾവന്ന് സത്യസ്ഥിതി വെളിവാക്കുന്നു. രണ്ടു നാടകങ്ങളിലും കഥാന്ധികൾ തമ്മിൽ ഏറെക്കുറെ ബന്ധമുണ്ട്.

പ്രസ്താവന കഴിഞ്ഞാൽ രണ്ടു നാടകവും പരിജനസല്ലാപം കൊണ്ട് തുടങ്ങുന്നു.

ആദേശത്തിലും പ്രവചനത്തിലുമുള്ള വിശ്വാസമാണ് രണ്ടിലും കഥയുടെ അടിസ്ഥാനം.

*സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തിൽ രാജാവിനെ പുനഃപ്രതിഷ്ഠിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി യൗഗന്ധരായണൻ വാസവദത്തയെ പ്രച്ഛന്നവാസത്തിനു കൊണ്ടുപോകുന്നു. സുമതി എന്ന മന്ത്രി മാളവികയെ അഗ്നിമിത്രന് വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുത്ത് രാഷ്ട്രീയസഖ്യം ഉറപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി ശ്രമിക്കുകയാണ് *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിൽ. പക്ഷേ, ആദ്യത്തേതിൽ അത് നാടകത്തിലാകെ വ്യാപിച്ചുനിൽക്കുന്നു. രണ്ടാമത്തേതിലാകട്ടെ, അതിന്റെ സ്ഥാനം അത്രയൊന്നുമില്ല.

രണ്ടു നാടകങ്ങളിലും നായകന്മാർ സചിവായത്തസിദ്ധികളാണ്. ഉദയനന് രുമണ്വാനും യൗഗന്ധരായണനും വസന്തകനും സഹായികൾ. *മാളവിക*യിൽ വിദൂഷകനാണ് സചിവൻ. വസന്തകന്റെ പ്രതിബിംബമാണ് *മാളവിക*യിലെ ഗൂഢതന്ത്രപടുവായ വിദൂഷകൻ.

പ്രച്ഛന്നവാസിനികളായ വാസവദത്തയും മാളവികയും പരിചാരികാവർഗത്തിൽ പെട്ടവരല്ലെന്ന് വിനയസൗശീല്യാദികൾ കണ്ട് മറ്റുള്ളവർ ആദ്യമേ ധരിക്കുന്നു. അഭിജാതയാണെന്നു കരുതി വാസവദത്തയെ പത്മാവതി വിവാഹമാല കോർക്കാൻ ഏൽപ്പിക്കുന്നു. കുലീനപ്രതീതി ജനിപ്പിച്ചതിനാലും വിശ്വസ്തയായതിനാലും മാളവികയെ ധാരിണി അശോകദോഹദത്തിന് ഏർപ്പാട് ചെയ്യുന്നു. വീണാഭ്യസനം മുഖേന ഉദയനവാസവദത്തമാരും നൃത്തകല മുഖേന മാളവികാഗ്നിമിത്രന്മാരും പരിചയപ്പെടുന്നു.

അനാതുരോത്കണ്ഠതയോഃ പ്രസിധ്യതാ
സമാഗമേനാപി രതിം ന മാം പ്രതി

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 3. 15. ഒരാൾ ഉദാസീനനനുനും മറ്റേയാൾ ഉത്കണ്ഠിതനുമാണെങ്കിൽ അവരുടെ സമാഗമം കൊണ്ട് ഞാൻ സന്തോഷിക്കുന്നില്ല.)

പ്രതിപക്ഷേണാപി പതിം
സേവന്തേ ഭർത്തൃവത്സലാഃ സാധ്വ്യഃ

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 5. 19. ഭർത്താക്കന്മാരെ സ്നേഹിക്കുന്ന പതിവ്രതകൾ സപത്നിമാരെ അംഗീകരിച്ചുകൊണ്ടും പ്രിയനെ സേവിക്കുന്നു.) എന്ന തത്വങ്ങൾ രണ്ടു നാടകത്തിലും കേന്ദ്രസ്ഥങ്ങളാണ്.)

നായികാനായകന്മാരുടെ പരസ്പരസന്നിധിയിൽത്തന്നെയുള്ള വിപ്രയോഗം രണ്ടു നാടകത്തിലും വിഷയമാണ്.

വാസവദത്ത ദേഹസംസ്കരണത്തിൽ ശ്രദ്ധയില്ലാതെ പ്രിയംഗുശിലാപട്ടകത്തിലിരുന്ന് പരിദേവനം ചെയ്യുന്നുണ്ട്; മാളവിക അശോകമണ്ഡപത്തിലിരുന്നും.

പ്രേമപാരിതോഷികം കിട്ടാൻ പത്മാവതി ശേഫാലികകൾ വളർത്തുന്നു; മാളവിക അശോകദോഹദം നടത്തുന്നു.

പത്മാവതിയുടെ തലവേദനയ്ക്കു പകരം ധാരിണിയുടെ കാലുവേദനയാണ്.

വീണുകിടക്കുന്ന തോരണമാല കണ്ടിട്ട്, സർപ്പമാണെന്നു വസന്തകൻ; *മാളവിക*യിൽ വിദൂഷകൻ തന്റെ വക്രദണ്ഡ് കണ്ടിട്ടാണെന്നേ വ്യത്യാസമുള്ളൂ.

രണ്ടിലും അന്തിമാങ്കത്തിൽ നായികാഗൃഹത്തിൽനിന്നു വന്ന പരിജനങ്ങൾ കാര്യമെല്ലാം വ്യക്തമാക്കുന്നു.

പത്മാവതിയും ധാരിണിയും അറിയാതെ നായികമാരെ ദാസീവൃത്തിയിൽ വെച്ചതിൽ അനുതപിക്കുന്നു.

നായികാഗൃഹത്തിലേക്ക് മംഗളവാർത്തകൾ അറിയിക്കാനുള്ള ശ്രമങ്ങൾ രണ്ടിടത്തുമുണ്ട്.

പഥി നയനയോഃ സ്ഥിതാ സ്വപ്നേ തിരോഭവതി ക്ഷണാത്
സരതി സഹസാ ബാഹ്വോർമധ്യം ഗതാപി സഖീ തവ.
മനസിജരുജാക്ലിഷ്ടസ്യൈവം സമാഗമമായയാ
കഥമിവ സഖേ! വിസ്രബ്ധം സ്യാദിമാം പ്രതി മേ മനഃ?

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 4. 11. താങ്കളുടെ തോഴി സ്വപ്നത്തിൽ കണ്മുന്നിൽ നിന്നിട്ട് ക്ഷണംകൊണ്ട് മറയുന്നു; കൈകളുടെ നടുവിൽ വന്നു കിട്ടിയിട്ടും പെട്ടെന്ന് പോയ്ക്കളയുന്നു; സമാഗമമായകൊണ്ട് ഇപ്രകാരം വിഷമിക്കുന്ന എന്റെ മനസ്സ്, തോഴരേ, ഇവളുടെനേർക്ക് എങ്ങനെ വിശ്വസ്തമാകും?) എന്ന *മാളവികാ*പദ്യാർഥം തന്നെയാണ് *സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തിന്റെ കാതൽ.

ഇത്രതന്ന പ്രധാനമോ പ്രസക്തമോ അല്ലാത്ത മറ്റു ചില കാര്യങ്ങൾ കൂടി ശങ്കുണ്ണിനായർ പറയുന്നുണ്ട്. *വാസവദത്താനാട്യവാരം* എന്ന നഷ്ടപ്പെട്ട നാടകത്തിൽ വാസവദത്തയുടെ നൃത്തം ഉണ്ടായിരുന്നുവെന്നും അത് മാളവികയുടെ നൃത്തം പോലെയാണെന്നും ചില വാസവദത്താനാടകങ്ങളിൽ *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ പണ്ഡിതകൗശികിക്കു തുല്യമായി ഒരു സാങ്കൃത്യായനിയുണ്ടെന്നുമുള്ള നിരീക്ഷണം, വിദർഭം ഉത്തരമാളവമെന്നും അവന്തി ദക്ഷിണമാളവമെന്നും അറിയപ്പെട്ടിരുന്നുവെന്നും അതിനാൽ ആവന്തിക, മാളവിക എന്നീ

പേരുകൾ തുല്യാർഥകങ്ങളാണെന്നുമുള്ള അഭിപ്രായം, *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിലെ ഇരാവതിക്കു തുല്യമായി രംഗത്തു വരാത്ത വിരചിക എന്നൊരുത്തി *സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തിലുണ്ടെന്നും നല്ല പോലെ മദ്യപിക്കുന്ന ഒരു വൈദേശികസ്ത്രീയാണെന്നു തോന്നുന്നു വെന്നുമുള്ള പ്രസ്താവനകൾ (വിരചിക, പക്ഷേ, ഒരു തവണ പരാമർശിക്കപ്പെടുന്നേ ഉള്ളൂ; അതും സ്വപ്നത്തിൽ.) അതുകൊണ്ട് ശങ്കുണ്ണിനായരുടെ ഈ താരതമ്യത്തെ അത്ര കാര്യമായെടുക്കേണ്ട. ഉദയനന്നും മാളവികയ്ക്കും ആപത്ത് നേരിടുന്നത് നർമദാതീരത്തുവെച്ചാണെന്ന വസ്തുത, ചിത്രദർശനമാണ് വാസവദത്തയുടെ യാഥാർഥ്യം വെളിപ്പെടുത്തുന്നതെന്നും മാളവിക രാജാവിന്റെ ചിത്രം കണ്ട് പ്രണയാഭ്യർഥന നടത്തുന്നുവെന്നുമുള്ള കണ്ടെത്തൽ (ഏതായാലും ചിത്രദർശനത്തിന് ഒരേ ധർമമല്ല), രണ്ടു നാടകത്തിലും സ്വരം കൊണ്ട് ആളെ തിരിച്ചറിയുന്നുവെന്ന വസ്തുത എന്നിവ അവയിൽപ്പെടുന്നു.

എന്നാൽ *സ്വപ്ന*നാടകത്തിൽ മൂതത രാജ്ഞിയാണ് പ്രച്ഛന്നസ്ഥിതയെങ്കിൽ മാളവികയിൽ ഇളയവളാണെന്നുള്ള വ്യത്യാസവും അദ്ദേഹം ചൂണ്ടിക്കാട്ടുന്നുണ്ട്. ഭാസന് ജ്വലനമിത്രൻ (അഗ്നിമിത്രൻ?) എന്നൊരു ബിരുദനാമമുണ്ടായിരുന്നതായി *ഗൗഡവധ*കാവ്യത്തിൽനിന്നറിയാമെന്ന ശങ്കുണ്ണിനായരുടെ പ്രസ്താവനയും ശ്രദ്ധേയമത്രേ. (ശങ്കുണ്ണിനായർ, 261–3)

“സാദൃശ്യാനുധാവനംകൊണ്ട് കാളിദാസന് ചില നോട്ടപ്പിഴകൾ പിണഞ്ഞുവോ എന്നു സംശയം. വാസവദത്ത ഗൂഢവാസത്തിൽ ആവന്തിക എന്ന പിതാവിന്റെ നാടിനോട് ബന്ധപ്പെട്ട ഒരു പുതുനാമം സ്വീകരിക്കുന്നുണ്ട്. മാളവിക അങ്ങനെ ചെയ്യുന്നില്ല... മാളവികയും സ്വന്തം ധാത്രിപോലുള്ള പണ്ഡിതകൗശികിയും തമ്മിൽ ഒരു സംവത്സരത്തിനുള്ളിൽ ഒരിക്കലെങ്കിലും സംസാരിച്ചതായി കാണുന്നില്ല. ഇത് കുറേ അസ്വാഭാവികമാണ്.” (ശങ്കുണ്ണിനായർ, 260)

*സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തോട് ഇത്രയേറെ കടപ്പെട്ടതുകൊണ്ടായിരിക്കണം, കാളിദാസൻ തന്റെ ആദ്യനാടകമായ *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തിന്റെ പ്രസ്താവനയിൽ ഭാസാദികളെക്കുറിച്ചുള്ള പരാമർശമടങ്ങുന്ന ഇത്തരമൊരു വിശദീകരണം നടത്തുന്നത്:

“സൂത്രധാരഃ– അഭിഹിതോസ്മി വിദ്വത്പരിഷദാ കാളിദാസഗ്രഥിതവസ്തു *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*നാടകം അസ്മിൻ വസന്തോത്സവേ പ്രയോക്തവ്യമിതി. തദാരഭ്യതാം സംഗീതകം.” (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* പ്രസ്താവന, പേജ് 20. സൂത്രധാരൻ – ഈ വസന്തോത്സവത്തിൽ കാളിദാസൻ രചിച്ച *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*മെന്ന നാടകം അഭിനയിക്കണമെന്ന് വിദ്വത്സഭ എന്നോട് പറഞ്ഞിരിക്കുന്നു.)

പാരിപാർശ്വകഃ– മാ താവത്. പ്രഥിതയശസാം ഭാസസൗമില്ലക കവിപുത്രാണാം പ്രബന്ധാനതിക്രമ്യ വർത്തമാനകവേഃ കാളിദാസസ്യ ക്രിയായാം കഥം ബഹുമാനഃ? (പാരിപാർശ്വകൻ – അതു വേണ്ട. പ്രസിദ്ധന്മാരായ ഭാസൻ. സൗമില്ലകൻ, കവിപുത്രൻ മുതലായവരുടെ കൃതികളെ വിട്ട് ഇന്നു ജീവിച്ചിരിപ്പുള്ള കവിയായ കാളിദാസന്റെ കൃതിയിൽ എന്തുകൊണ്ട് ബഹുമാനം?)

സൂത്രധാരഃ– അയി, വിവേകവിശ്രാന്തമഭിഹിതം. പശ്യ,

പുരാണമിത്യേവ ന സാധു സർവം,
ന ചാപി കാവ്യം നവമിത്യവദ്യം;
സന്തഃ പരീക്ഷ്യാന്യതരദ് ഭജന്തേ,
മൂഢഃ പരപ്രത്യയനേയബുദ്ധിഃ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* പ്രസ്താവന, പേജ് 20. ഏയ്, വിവേകപൂർവം ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്: പഴയതെന്നു വെച്ച് എല്ലാം നല്ലതല്ല. പുതിയതെന്നുകൊണ്ട് കാവ്യം കുറ്റമറ്റതുമാവില്ല. സത്തുക്കൾ – നല്ലതും തീയതും വേർതിരിച്ചറിയുന്നവർ – പരീക്ഷിച്ച് രണ്ടിലൊന്നു തിരഞ്ഞെടുക്കുന്നു. മൂഢൻ മറ്റുള്ളവർ നയിക്കുന്ന വഴിയേ പോകുന്നു.)

ഇങ്ങനെയൊക്കെയാണെങ്കിലും, *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* പിന്നീടു വന്ന മറ്റു കാളിദാസനാടകങ്ങളായ *വിക്രമോർവശീയം, അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* എന്നിവയെ അപേക്ഷിച്ച് മേന്മ കുറഞ്ഞതാണെന്നല്ലാതെ മറ്റു സംസ്കൃതനാടകങ്ങളോട് താരതമ്യപ്പെടുത്തുമ്പോൾ മികവുറ്റതുതന്നെയാണ്. താരതമ്യേന മഹാമനസ്കയായ ധാരിണി എന്ന മഹാറാണിയും അസൂയാലുവും യുവതിയും സുന്ദരിയുമായ ഇരാവതി എന്ന ഇളയ റാണിയും ഭാര്യമാരായി ഉണ്ടായിട്ടും കൂടുതൽ സുന്ദരിയായ മാളവികയെ ചിത്രത്തിൽ കണ്ട് അവളെയും സ്വന്തമാക്കണമെന്നാഗ്രഹിച്ച അഗ്നിമിത്രരാജാവ് ആദ്യഘട്ടങ്ങളിൽ അവരിരുവരുടെയും എതിർപ്പുകളുണ്ടായിട്ടും ഉപജാപവിദഗ്ധനായ വിദൂഷകഗൗതമന്റെ സഹായത്തോടെയും പണ്ഡിതകൗശികിയുടെ പിന്തുണയോടെയും ആ ആഗ്രഹം സഫലമാക്കുന്ന കഥ വളരെ നിപുണമായി ആവിഷ്കരിക്കുന്ന നാടകമത്രേ *മാളവികാഗ്നിമിത്രം.*

*സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തിലെപ്പോലെ, *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കത്തിൽ പ്രമദവനത്തിലൊരിടത്ത് രാജാവും വിദൂഷകനും, മറ്റൊരിടത്ത് ഇരാവതിയും നിപുണികയും, ഇനിയുമൊരിടത്ത് മാളവികയും ബകുളാവലികയും വരുന്നു. വേണമെങ്കിൽ അവർക്ക് അന്യോന്യം കാണാം. അവിടെനിന്നൊരു ഭാഗം:

മാളവികയുടെ കാലിൽ ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറ് പുരട്ടിയതിൽ അഭിനന്ദിച്ചുകൊണ്ട് അതാര് പഠിപ്പിച്ചു എന്ന അവളുടെ ചോദ്യത്തിന് ബകുളാവലികയുടെ മറുപടി:

ബകുളാവലികാ – അത്ര ഖലു ഭർത്തുഃ ശിഷ്യാസ്മി. (ഇതിൽ ഞാൻ നിന്റെ ഭർത്താവിന്റെ ശിഷ്യയാണ്.) ഭർത്താവെന്നതിന് രാജാവന്നും പ്രിയനെന്നും അർഥം ഉദ്ദേശിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. അവിടം മുതലേ ബകുളാവലികയുടെ മാളവികാപ്രണയോദ്ദീപകപ്രോത്സാഹ ശ്രമം തുടങ്ങുന്നു.

വിദൂഷകഃ – ത്വരയ താവദേനാം ഗുരുദക്ഷിണായൈ (എന്നാൽ വേഗം ഗുരുദക്ഷിണ കൊടുക്കൂ)

മാളവികാ – ദിഷ്ട്യാ ന ഗർവിതാസി (ഭാഗ്യവശാൽ നീ ഗർവിതയല്ല)

ബകുളാവലികാ – ഉപദേശാനുരൂപൗ ചരണൗ ലബ്ധ്വാ അദ്യ താവദ് ഗർവിതാ ഭവിഷ്യാമി. (രാഗം വിലോക്യാത്മഗതം) ഹന്ത! സിദ്ധോ മേ ദർപ്പഃ. (പ്രകാശം) സഖി! ഏകസ്യ തേ ചരണസ്യാവസിതോ രാഗനിക്ഷേപഃ. കേവലം മുഖമാരുതോ ലംഭയിതവ്യഃ. അഥവാ പ്രവാതമേതത് സ്ഥാനം. (എന്റെ ചമയകല പ്രദർശിപ്പിക്കാൻ കിട്ടുന്ന രണ്ടു ചരണങ്ങൾ കിട്ടിയതുകൊണ്ട് ഇന്നു ഞാൻ ഗർവിതയായിത്തീരും. (വർണം നോക്കി ആത്മഗതം) ആവൂ! എന്റെ അഹങ്കാരം സഫലമായി. (പ്രകാശം) സഖീ, നിന്റെ ഒരു കാലിൽ നിറമിട്ടുകഴിഞ്ഞു. ഇനി ഊതുകയേ വേണ്ടൂ. അല്ലെങ്കിൽ, ഇത് കാറ്റു കിട്ടുന്ന പ്രദേശമാണല്ലോ.)

രാജാ – സഖേ! പശ്യ–

ആർദ്രാലക്തകമസ്യാ–
ശ്ചരണം മുഖമാരുതേന ശോഷയിതും
പ്രതിപന്നഃ പ്രഥമതരഃ
സംപ്രതി സേവാവകാശോ മേ.

(13. തോഴരേ, നോക്കൂ. ചെമ്പഞ്ഞിച്ചാറ് പുരട്ടിയ അവളുടെ കാൽ മുഖക്കാറ്റുകൊണ്ടുണക്കുന്നതിന്, എനിക്കു സേവനത്തിനുള്ള ഒന്നാന്തരമൊരവസരം വന്നുകിട്ടിയിരിക്കുകയാണ്.)

വിദൂഷകഃ – കുതസ്തേനുശയഃ? ചിരം ഭവതാ ഏതത് ക്രമേണാനുഭവിതവ്യം. (താങ്കൾക്കെന്താണിത്ര തിടുക്കം? ക്രമേണ താങ്കൾക്കിതനുഭവിക്കാൻ കഴിയും.)

ബകുളാവലികാ – സഖി! അരുണശതപത്രമിവ ശോഭതേ തേ ചരണം. സർവഥാ ഭർത്തുരങ്കപരിവർത്തിനീ ഭവ. (ഇരാവതീ നിപുണികാമവേക്ഷതേ) (സഖീ, നിന്റെ കാൽ ചെന്താമരപോലെ ശോഭിക്കുന്നു. എല്ലാ പ്രകാരത്തിലും ഭർത്താവിന്റെ മടിയിൽ കിടന്നുരുളുന്നവളാകട്ടെ. (ഇരാവതി നിപുണികയെ നോക്കുന്നു)

രാജാ – മമേയമാശീഃ. (ഇതെനിക്കൊരനുഗ്രഹമാണ്)

മാളവികാ – സഖി! മാ അവചനീയം മന്ത്രയസ്വ. (സഖീ, അനുചിതമായ കാര്യം പറയാതെ)

ബകുളാവലികാ – മന്ത്രയിതവ്യമേവ മന്ത്രിതം മയാ. (രഹസ്യമായി പറയാവുന്നതേ ഞാൻ പറഞ്ഞുള്ളൂ)

മാളവികാ – പ്രിയാ ഖല്വഹം തവ? (ഞാൻ നിനക്കു പ്രിയപ്പെട്ടവളല്ലേ?)

ബകുളാവലികാ – ന കേവലം മമ. (എനിക്കു മാത്രമല്ല)

മാളവികാ – കസ്യവാന്യസ്യ? (മറ്റാർക്ക്?)

ബകുളാവലികാ – ഗുണേഷ്വഭിനിവേശിനോ ഭർത്തുരപി. (ഗുണങ്ങളിൽ താത്പര്യമുള്ള ഭർത്താവിനും – രാജാവിനും.)

മാളവികാ – അളീകം മന്ത്രയസേ. ഏതദേവ മയി നാസ്തി. കള്ളം പറയല്ലേ? അത് – ഗുണം – മാത്രം എനിക്കില്ല.)

ബകുളാവലികാ – സത്യം ത്വയി നാസ്തി. ഭർത്തുഃ കൃശേഷു സുന്ദരപാണ്ഡുരേഷു ദൃശ്യതേ അംഗേഷു. (സത്യം. നിനക്കില്ല. ഭർത്താവിന് – രാജാവിന് – മെലിഞ്ഞ് ഭംഗിയായി വെളുത്ത അവയവങ്ങളിൽ കാണാനുണ്ട്)

നിപുണികാ – പ്രഥമം ഗണിതമിവ ഹതാശായാ ഉത്തരം. (ആശ നശിച്ചവളുടെ ഉത്തരം തയ്യാറാക്കിവെച്ചതുപോലുണ്ട്.)

ബകുളാവലികാ – അനുരാഗോനുരാഗേണ പരീക്ഷിതവ്യ ഇതി സുജനവചനം പ്രമാണീകുരു. (അനുരാഗം അനുരാഗം കൊണ്ടാണ് പരീക്ഷിക്കപ്പെടേണ്ടതെന്ന സജ്ജനവചനം പ്രമാണമാക്കൂ)

മാളവികാ – കിമാത്മനശ്ഛന്ദേന മന്ത്രയസി? (നീ സ്വന്തം ഇഷ്ടം പോലെ പറയുകയാണോ?)

ബകുളാവലികാ – നഹി നഹി. ഭർത്തുഃ ഖല്വേതാനി പ്രണയമൃദുലാന്യക്ഷരാണി വക്ത്രാന്തരിതാനി. (അല്ലല്ല. ഇത് മറ്റൊരാൾ മുഖേന ഉച്ചരിക്കപ്പെട്ട ഭർത്താവിന്റ – രാജാവിന്റെ – പ്രണയമൃദുലമായ അക്ഷരങ്ങളാണല്ലോ)

മാളവികാ – സഖി! ദേവീം ചിന്തയിത്വാ ന മേ ഹൃദയം വിശ്വസിതി. (സഖീ, ദേവി–രാജ്ഞി–യെ വിചാരിച്ച് എന്റെ ഹൃദയം വിശ്വസിക്കുന്നില്ല.)

ബകുളാവലികാ – മുഗ്ധേ! ഭ്രമരസംപാതോ ഭവിഷ്യതീതി വസന്താവതാരസർവസ്വം കിം ന ചൂതപ്രസവോവതംസിതവ്യഃ? (വിഡ്ഢീ! വണ്ട് വന്നു വീഴുമെന്നുവെച്ച് വസന്താവതാരസർവസ്വ

മായ മാമ്പൂവണിയാതിരിക്കുമോ?)

മാളവികാ – ത്വം താവദ് ദുർജാതേ ഗച്ഛതഃ സഹായിനീ ഭവ. (നീ വിഷമാവസ്ഥയിൽപ്പെട്ട എന്നെ സഹായിക്കുമല്ലോ.)

ബകുളാവലികാ – വിമർദസുരഭിർബകുളാവലികാ ഖലുഹം? (പിഴിയുന്തോറും മണം കൂടുന്ന ബകുളാവലികയല്ലേ ഞാൻ? – *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 76–79)

ഇപ്രകാരം മാളവികയ്ക്ക് തന്നോടും അനുരാഗമുണ്ടെന്ന സൂചന നേരിൽത്തന്നെ അറിയാൻ കഴിഞ്ഞപ്പോൾ രാജാവ് പറയുന്നു:

അനാതുരോത്കണ്ഠിതയോഃ പ്രസിധ്യതാ
സമാഗമേനാപി രതിർന മാം പ്രതി
പരസ്പരപ്രാപ്തിനിരാശയോർവരം
ശരീരനാശോപി സമാനുരാഗയോഃ

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 3. 15. ഒരാൾ ഉദാസീനനും മറ്റേയാൾ ഉത്കണ്ഠിതനുമാണെങ്കിൽ അവരുടെ സമാഗമം വിജയകരമായാലും, എനിക്ക് ഇഷ്ടമല്ല; സമാനുരാഗികളുടെ മരണംപോലും അന്യോന്യപ്രാപ്തിയിൽ നിരാശരായവരുടെ മരണത്തേക്കാൾ ശ്രേഷ്ഠമാണ്.))

മാളവികയുടെ പാദസ്പർശമേറ്റിട്ടും പുഷ്പിച്ചില്ലെങ്കിൽ അശോകത്തിന്റെ ദോഷമാണതെന്ന് ബകുളാവലിക പറയുന്നു: “സഖി! നാസ്തി തേ ദോഷഃ. നിർഗുണോയമശോകഃ, യദി കുസുമോദ്ഭേദമന്ഥരോ ഭവേത്, യസ്തേ ചരണസംസ്കാരം ലംഭിതഃ.” (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 82. സഖീ, നിന്റെ പാദസ്പർശമേറ്റിട്ടും അശോകം പുഷ്പിച്ചില്ലെങ്കിൽ അത് നിന്റെ ദോഷമല്ല. അത് നിർഗുണമായതുകൊണ്ടാണ്.)

ഇതേ ആശയം രാജാവും ഏറ്റുപറയുന്നു:

അനേന തനുമധ്യയാ മുഖരനൂപുരാരാവിണാ
നവാംബുരുഹകോമളേന ചരണേന സംഭാവിതഃ
അശോക യദി സദ്യ ഏവ മുകുളൈർന സമ്പത്സ്യസേ
വൃഥാ വഹസി ദോഹദം ലളിതകാമിസാധാരണം.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 3. 17. അല്ലയോ അശോകവൃക്ഷമേ, ഇടുങ്ങിയ അരക്കെട്ടോടുകൂടിയ ഈ സുന്ദരി ചിലങ്കയുടെ കിലുക്കമാർന്നതും പുതുതാമരപോലെ മനോഹരവുമായ ഈ കാൽകൊണ്ട് ബഹുമാനിക്കപ്പെട്ടിട്ടും ഉടനെ പൂവിട്ടില്ലെങ്കിൽ ലളിതകാമുകരെപ്പോലെ നീ വെറുതെ ദോഹദമേറ്റുവാങ്ങുകയാണ്.)

മാളവികയ്ക്ക് തന്നോട് പ്രേമമുണ്ടെന്ന സൂചന വ്യക്തമായി മനസ്സിലായപ്പോൾ അഗ്നിമിത്രൻ അവളെ നേരിട്ടു കാണാൻ ചെല്ലണമെന്ന

ആഗ്രഹം പ്രകടിപ്പിച്ചു. അവളെ കളിയാക്കാമെന്നാണ് വിദൂഷകന്റെ നിർദേശം. എന്നാൽ കുറച്ചുനേരം അവളെ കാണാമല്ലോ. മാളവികയുടെ അടുക്കലേക്കു പോകുന്ന അവരെക്കണ്ട് നിപുണികയും ഇരാവതിയും സംസാരിക്കുന്നു.

നിപുണികാ – ഭട്ടിനി ഭട്ടിനി! ഭർത്താത്ര പ്രവിശതി. (സ്വാമിനീ, സ്വാമിനീ, ഭർത്താവ് –രാജാവ് – ഇവിടേക്കു വരുന്നു)

ഇരാവതീ – ഏതന്മമ പ്രഥമം ചിന്തിതം ഹൃദയേന. (ഇത് ആദ്യമേ എന്റെ ഹൃദയം ചിന്തിച്ചതാണ്)

വിദൂഷകഃ – (ഉപേത്യ) ഭവതി! യുക്തം നാമ അത്രഭവതഃ പ്രിയവയസ്യോയമശോകോ നനു വാമപാദേന താഡയിതും? (അടുത്തു ചെന്ന് – ഭവതീ, തിരുമേനിയുടെ സുഹൃത്തായ ഈ അശോകത്തെ ഇടതുകാൽകൊണ്ട് ചവിട്ടുന്നത് ഉചിതമാണോ?)

ഉഭേ – (സസംഭ്രമം) അഹോ ഭർത്താ. (ഇരുവരും – സംഭ്രമത്തോടുകൂടി. അയ്യോ! ഭർത്താവ് – രാജാവ്!)

വിദൂഷകഃ – ബകുളാവലികേ! ഗൃഹീതാർഥയാ ത്വയാത്രഭവതീ ഈദൃശമവിനയം കുർവന്തീ കസ്മാന്ന നിവാരിതാ? (ബകുളാവലികേ! കാര്യമറിയുന്ന നീ എന്തുകൊണ്ട് അറിവില്ലായ്മ പ്രവർത്തിക്കുന്ന ഇവളെ തടഞ്ഞില്ല?)

(മാളവികാ ഭയം രൂപയതി – മാളവിക ഭയം നടിക്കുന്നു)

...

ബകുളാവലികാ – ആര്യ! ഏഷാ ദേവ്യാ നിയോഗമനുതിഷ്ഠതി. ഏതസ്മിന്നതിക്രമേ പരവതീയം. പ്രസീദതു ഭർത്താ. (ആര്യാ, ഇവൾ രാജ്ഞിയുടെ കല്പന നിറവേറ്റുകയാണ്. ഈ അതിക്രമത്തിൽ അസ്വതന്ത്രയാണിവൾ. രാജാവ് പ്രസാദിച്ചാലും! – *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 83)

ഉപായത്തിൽ മാളവികയുടെ സമീപത്തിലെത്തിയ രാജാവ് ചിരിച്ചുകൊണ്ട് അവളോട്:

കിസലയമൃദോർവിലാസിനി!
കഠിനേ നിഹിതസ്യ പാദപസ്കന്ധേ
ചരണസ്യ ന തേ ബാധാ
സമ്പ്രതി വാമോരു! വാമസ്യ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* 3. 18. സുന്ദരീ, ഇപ്പോൾ പരുത്ത മരത്തടി
(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം,* 3. 17)
യിൽ ചവിട്ടിയ, തളിരു പോലെ പതുത്ത ഈ ഇടത്തേ കാലിന് വേദനയുണ്ടായില്ലേ?)

പിന്നെയും രാജാവ് മാളവികയോട്:

ധൃതിപുഷ്പമയമപി ജനോ

ബധ്നാതി ന താദൃശം ചിരാത്പ്രഭൃതി
സ്പർശാമൃതേന പൂരയ
ദോഹദമസ്യാപ്യനന്യരുചേഃ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* 3. 19. ഏറെക്കാലമായി ഈയുള്ളവനും ആഹ്ലാദപ്പൂവണിയാറില്ല. അതുകൊണ്ട് മറ്റു സന്തോഷമൊന്നും കാണാത്ത ഇവനും അത്തരം സ്പർശാമൃതത്താൽ ദോഹദം തരൂ.)

ഇതു കേട്ട ഇരാവതിയുടെ രോഷപ്രകടനത്തിൽ ഇതികർത്ത വ്യതാമൂഢനായ രാജാവിനോട് വിദൂഷകൻ – "ഭോ പ്രതിപദ്യസ്വ കിമപ്യുത്തരം. കർമഗൃഹീതകേനാപി കുംഭീലകേന സന്ധിച്ഛേദേ ശിക്ഷിതാസ്മീതി വക്തവ്യം ഭവതി." (*മാളവികാഗ്നി മിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 86. തോഴരേ, എന്തെങ്കിലുമൊരുത്തരം കണ്ടുപിടിക്കൂ. ഭിത്തി ഭേദനകർമത്തിൽ കയ്യോടെ പിടിക്കപ്പെട്ട കള്ളന് ചുമര് തുരയ്ക്കുന്നതിൽ പരിശീലനം നേടുകയാണ് താനെന്നു തിരിച്ചടിക്കാം.)

ഇരാവതിയോട് വിദൂഷകൻ: "മാ താവദത്രഭവതോ ദാക്ഷിണ്യസ്യോപരോധം കുരു. സമീപദൃഷ്ടേന ദേവ്യാഃ പരിചാരികാസ്ത്രീജനേന സംകഥാപി യദി വാര്യതേ അത്ര ത്വമേവ പ്രമാണം." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 87. തിരുമനസ്സിന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടായ ദാക്ഷിണ്യത്തെ തടയരുത്. അരികിൽ കണ്ടുമുട്ടിയ രാജ്ഞീദാസിയായ ഒരു കുട്ടിയോട് കളി പറയുന്നതുപോലും തടയപ്പെടുന്നത് ശരിയോ എന്നതിന് അങ്ങുതന്നെയാണ പ്രമാണം.)

അരഞ്ഞാൺ കാലിൽ കുടുങ്ങിയ രോഷകഷായിതയായ ഇരാവതിയെ പ്രസാദിപ്പിക്കാൻ രാജാവ് പറയുന്നു:

ശഠ ഇതി മയി താവദസ്തു തേ
പരിചയവത്യവധീരണാ പ്രിയേ!
ചരണപതിതയാ ന ചണ്ഡി! താം
വിസൃജസി മേഖലയാപി യാചിതാ?

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* 3. 20. പ്രിയേ! നിനക്കു പരിചയമുള്ള എന്നെക്കുറിച്ചുള്ള നിന്റെ 'ശഠാ' എന്ന അവഹേളനം ഇരിക്കട്ടെ. കോപനശീലേ! നിന്റെ കാലിൽ വീണിരിക്കുന്ന ആ അരഞ്ഞാണിനെ നീ കൈവേടിയരുതേ!)

ഇരാവതിയുടെ പ്രതികരണം: രശനാമാദായ രാജാനം താഡയിതുമിച്ഛതി. (*മാളവികാഗ്നി മിത്രം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 88. അരഞ്ഞാണെടുത്ത് രാജാവിനെ അടിക്കാനാഗ്രഹിക്കുന്നു.)

ഇപ്രകാരം അങ്ങോട്ടും അനുരാഗമുണ്ടെന്നു കണ്ട മാളവികയുടെ അവസ്ഥയെന്ത് എന്ന രാജാവിന്റെ ചോദ്യത്തിന് വിദൂഷകന്റെ മറുപടി: "യോ ബിഡാലഗൃഹീതായാഃ പരഭൃതികായാഃ."

(പൂച്ച പിടിച്ച കുയിലിന്റെ) അതായത്: സാ ഖലു തപസ്വിനീ തയാ പിംഗലാക്ഷ്യാ സാരഭാണ്ഡഭൂഗൃഹേ ഗുഹായാമിവ നിക്ഷിപ്താ. (*മാളവികാഗ്നി മിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 92. ആ പെൺകുട്ടിയെ ആ പൂച്ചക്കണ്ണി ഭൂഗർഭത്തടവറയിലെന്നപോലെ ഇട്ടിരിക്കയാണ്.)

പരിവ്രാജികയും ദേവിയും തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണം വിദൂഷകൻ രാജാവിനെ അറിയിക്കുന്നു: "സാ ദേവ്യാ പൃഷ്ടാ. 'കിമ്പവലോകിതോ വല്ലഭജന' ഇതി. തയോക്തം – 'മന്ദോ വ ഉപചാരഃ യത് പരിജനേ സംക്രാന്തം വല്ലഭത്വം ന ജ്ഞായതേ?''' (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 93. അവളോട് രാജ്ഞി ചോദിച്ചു: 'ഇഷ്ടവല്ലഭനായ രാജാവ് അവളെ കണ്ടുവോ?' 'എന്തിനാണ് വെറുതെ ഉപചാരം? അങ്ങയുടെ ദാസി രാജാവിന്റെ പ്രണയം നേടി എന്നു നന്നായി അറിഞ്ഞുകൊണ്ടാണ് ചോദിക്കുന്നത്.')

വിദൂഷകഃ – "മാളവികാ ബകുളാവലികാ ച പാതാളവാസം നിഗഡപദ്യൗ അദൃഷ്ടസൂര്യപാദം നാഗകന്യകേ ഇവ അനുഭവതഃ... യത് സാരഭാണ്ഡഗൃഹ വ്യാപാരിതാ മാധവികാ ദേവ്യാ സന്ദിഷ്ടാ. മമാംഗുലീയക മുദ്രാമദൃഷ്ട്വാ ന മോക്തവ്യാ ത്വയാ ഹതാശാ മാളവികാ ബകുളാവലികാ ചേതി." (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 93–94" (മാളവികയും ബകുളാവലികയും കാൽ ചങ്ങലയ്ക്കിട്ട് സൂര്യരശ്മി കാണാതെ സർപ്പകന്യകമാരെപ്പോലെ പാതാളവാസം അനുഭവിക്കുകയാണ്... രാജ്ഞി ഭൂഗർഭത്തടവരസ്സൂക്ഷിപ്പുകാരിയായ മാധവികയോട് കല്പിച്ചിരിക്കുന്നു, 'എന്റെ മോതിരമുദ്ര കാണാതെ ഹതാശകളായ മാളവികയെയും ബകുളാവലികയെയും തുറന്നുവിടരുതെന്ന്.')

രാജ്ഞിയുടെ നാഗമുദ്ര കിട്ടാൻ വേണ്ടി വിദൂഷകൻ പാമ്പുകടിയേറ്റതായി അഭിനയിക്കുകയും അതിനുള്ള ചികിത്സയ്ക്ക് നാഗമുദ്ര വേണമെന്ന് ചികിത്സകരെക്കൊണ്ട് പറയിക്കുകയും ഇങ്ങനെയൊരു കാര്യത്തിനാണെന്നതുകൊണ്ട്, ഉപജാപങ്ങളൊന്നുമറിയാത്ത രാജ്ഞി അത് കൊടുക്കുകയും അങ്ങനെ നാഗമുദ്ര കയ്യിൽ കിട്ടിയ ഉപജാപവിദഗ്ധനായ വിദൂഷകൻ അതുപയോഗിച്ച് മാളവികയെയും തോഴിയെയും ബന്ധനത്തിൽനിന്നു മോചിപ്പിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.

ഇപ്രകാരം ബന്ധനവിമുക്തയായ മാളവികയും അഗ്നിമിത്രനും തമ്മിൽ രഹസ്യമായി സംഗമിക്കാനുള്ള ഒരുക്കം നടത്തുകയാണ് വിദൂഷകൻ ബകുളാവലികയുടെ സഹായത്തോടെ. ആ രംഗത്തിൽനിന്നു പ്രസക്തമായ ഭാഗം ഉദ്ധരിക്കാം. അഗ്നിമിത്രനും വിദൂഷകനും ജനലിലൂടെ നോക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കെ, ബകുളാവലികയും മാളവികയും തമ്മിൽ സംഭാഷണം നടത്തുന്നു:

ബകുളാവലികാ – സഖി പ്രണമ ഭർത്താരം. (സഖീ, ഭർത്താവിനെ – രാജാവിനെ – നമസ്കരിക്കൂ.)

മാളവികാ – നമസ്തേ. (അങ്ങയ്ക്കു നമസ്കാരം)

രാജാ – ശങ്കേ മേ പ്രതികൃതിം നിർദിശതി. (അവൾ എന്റെ ചിത്രത്തെ ചൂണ്ടി പറയുകയാണോ എന്നു ഞാൻ സംശയിക്കുന്നു)

മാളവികാ – സഖി! മാം വിപ്രലംഭയസി. (നീ എന്നെ കളിപ്പിക്കുകയാണ് – *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 106)

രാജാവിനും മാളവികയ്ക്കും തമ്മിൽ സംഗമിക്കാൻ സൗകര്യം ചെയ്തുകൊടുത്തുകൊണ്ട് വിദൂഷകൻ ബകുളാവലികയോട്: “ ''ബകുളാവലികേ! ഏഷ ബാലാശോകവൃക്ഷസ്യ പല്ലവാനി ലംഘയതി ഹരിണഃ. ഏഹി, നിവാരയാമ ഏനം.” (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 111. ഒരു മാൻ ഈ അശോകത്തൈമരത്തിന്റെ തളിരുകൾ പൊട്ടിക്കുന്നു. വരൂ, നമുക്ക് ഇവനെ തടയാം – *മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 111)

നായികാനായകന്മാരുടെ ആ പ്രഥമസമാഗമത്തിലെ തന്റെ അനുഭവം അഗ്നിമിത്രൻ വിവരിക്കുന്നു:

ഹസ്തം കമ്പവതീ രുണദ്ധി രസനാവ്യാപാരലോലാംഗുലിം
സ്വൗ ഹസ്തൗ നയതി സ്തനാവരണതാമാലിംഗ്യമാനാ ബലാത്
പാതും പക്ഷ്മളനേത്രമുന്നമയതഃ സാചീകരോത്യാനനം
വ്യാജേനാപ്യഭിലാഷപൂരണസുഖം നിർവർത്തയത്യേവ മേ.

(*മാളവികാഗ്നിമിത്രം*, 4. 15. വിറയാർന്നു നിലകൊള്ളുന്ന ഇവൾ അരഞ്ഞാണിൽ തൊടുന്ന ഇളകുന്ന വിരലുകളോടുകൂടിയ എന്റെ കൈ തടയുന്നു; എന്നാൽ മുറുകെ ആശ്ലേഷിക്കപ്പെടുന്ന ഇവൾ രണ്ടു കൈകളുംകൊണ്ട് മുല മറച്ചുപിടിക്കുന്നു; ഇമരോമങ്ങൾ തിങ്ങിയ കൺകളോടുകൂടിയ മുഖം നുകരാൻ ഉയർത്തുമ്പോൾ അതു തിരിക്കുന്നു; എന്നിട്ടും ചില വ്യാജങ്ങളിലൂടെയാണെങ്കിലും, ഇവൾ എന്റെ ആഗ്രഹം നിറവേറിയതുകൊണ്ടുള്ള സുഖം അനുഭവിപ്പിക്കുന്നു.)

വിദൂഷകന്റെ ബുദ്ധിസാമർഥ്യംകൊണ്ടും ഉപായങ്ങൾ കൊണ്ടും ബകുളാവലികയുടെ ഒത്താശ കൊണ്ടും രാജാവും മാളവികയും തമ്മിലുള്ള സമാഗമം നടക്കുന്നു. അതുകണ്ട് കുപിതയായ ഇരാവതി – (സ്തംഭാന്തരിതാ രാജാനം സഹസോപേത്യ) അപി നിർവിഘ്നമനോരഥോ ദിവാസങ്കേതോ മിഥുനസ്യ. (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 118. തൂണു മറഞ്ഞുനിന്ന് പെട്ടെന്ന് രാജാവിന്റെ അടുത്തു ചെന്ന്) “കാമിനീകാമുകന്മാരുടെ പകൽസ്സങ്കേതം തടസ്സമില്ലാതെ നടക്കുന്നുണ്ടോ” എന്നു ചോദിച്ച് ബഹളം കൂട്ടുകയും ഇതിനെല്ലാം സഹായം ചെയ്തുകൊടുക്കുന്ന വിദൂഷകനെ ആക്ഷേപിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു.

നാലാമങ്കാന്ത്യത്തിൽ യവനികയ്ക്കു പിന്നിൽനിന്ന് – “ആശ്ചര്യമാശ്ചര്യം! അപൂർണ ഏവ പഞ്ചരാത്രേ ദോഹദസ്യ മുകുളൈഃ സന്നദ്ധസ്തപനീയാശോകഃ. യാവദ്ദേവ്യൈ നിവേദയാമി.'' (*മാളവികാഗ്നിമിത്രം* നാലാമങ്കം, പേജ് 123. ആശ്ചര്യം! ആശ്ചര്യം! ദോഹദമിട്ട് അഞ്ചു രാത്രി തികയുന്നതിനു മുൻപ് പൊന്നശോകം മൊട്ടണിഞ്ഞൊരുങ്ങി. രാജ്ഞിയോട് ചെന്നു പറയട്ടെ.) ഇതിന് കാരണക്കാരിയായ മാളവികയ്ക്ക് രാജ്ഞി പ്രതിജ്ഞയനുസരിച്ച് പാരിതോഷികം നൽകാൻ നിശ്ചയിക്കുന്നു. അപ്പോഴാണ് അഞ്ചാമങ്കത്തിൽ, വിദർഭരാജ്യതതിൽനിന്നു വന്ന രണ്ട് ശില്പകലാകാരികളിൽനിന്ന് വിദർഭരാജകുമാരനായ മാധവസേനന്റെ സഹോദരിയാണ് മാളവികയെന്നും അവളെ അഗ്നിമിത്രന് വിവാഹം ചെയ്തുകൊടുക്കുക എന്ന ഉദ്ദേശ്യത്തോടെ മന്ത്രി സുമതി സഹോദരി കൗശികിയോടും അവളോടുംകൂടി വിദിശയിലക്കു മടങ്ങും വഴി കാട്ടുകൊള്ളക്കാരുടെ ആക്രമണത്തിനു വിധേയരാവുകയും തുടർന്നുള്ള യുദ്ധത്തിൽ മന്ത്രി കൊല്ലപ്പെടുകയും സഹോദരന്റെ മരണത്തോടുകൂടി ഹതാശയായ കൗശികി പരിവ്രാജികയായിത്തീരുകയും മാളവിക എങ്ങനെയോ രക്ഷപ്പെട്ട് ധാരിണീരാജ്ഞിയുടെ വിജാതീയസഹോദരനും അതിർത്തി സേനാപതിയായ വീരസേനന്റെ അടുക്കലെത്തുകയും അയാൾ അവളെ സഹദരിയ ഏല്പിക്കുകയും അങ്ങനെ അവൾ രാജ്ഞിയുടെ ദാസിയായി കഴിയുകയും ചെയ്യുകയാണെന്ന കഥയുടെ ചുരുളുകളഴിയുന്നു. അങ്ങനെ തനിക്ക് വിവാഹം ചെയ്തുതരണമെന്ന മുൻപേ നിശ്ചയിക്കപ്പെട്ട രാജകുമാരിയാണ് തന്റെ ഇപ്പോഴത്തെ പ്രണയഭാജനമായ മാളവികയെന്നു മനസ്സിലായപ്പോൾ അഗ്നിമിത്രന് സന്തോഷവും ധാരിണിക്ക് താൻ അവളെ ദാസിയാക്കിവെച്ചതിൽ പശ്ചാത്താപവും ഉണ്ടായി. ദോഹദം ഫലവത്തായതിന് പാരിതോഷികമെന്ന നിലയിൽ മാളവികയെ അവളുടെ അഭിലാഷം സധിപ്പിക്കാൻ അന്യഥാ തന്നെ നിശ്ചയിച്ച ധാരിണി അവളെ ആര്യപുത്രനു വിവാഹം മുഖേന സമ്മാനിക്കാൻ തീരുമാനിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു. അതോടെ മാളവികാഗ്നിമിത്രപ്രണയം സാഫല്യമടയുന്നു.

ഇപ്രകാരം ചില ചരിത്രസംഭവങ്ങളുമായി ബന്ധപ്പെടുതതി അഗ്നിമിത്രന്റെ കൊട്ടരത്തിലെ പ്രണയോപജാപത്തെ നല്ലൊരു നാടകമാക്കി രൂപപ്പെടുത്താനാണ് കാളിദാസൻ ശ്രമിച്ചത്. ആദ്യനാടകമെന്ന നിലയിൽ അത് തീർച്ചയായും ഒരു വിജയമാണ്.

*സ്വപ്നവാസവദത്ത*ത്തിന്റെ സ്വാധീനം കുറച്ചധികമുണ്ട് എന്നതൊഴിച്ചാൽ *ഗൗതമവിദൂഷക*ന്റെ ഉപജാപവൈദഗ്ധ്യമെന്ന മായിക

വലയത്തിൽ മാത്രം ജീവിക്കുന്ന അഗ്നിമിത്രനെന്ന നായകൻ, ഈ ുപജാപങ്ങൾക്ക് മൗനാനുവാദത്തോടെ ഒത്താശ ചെയ്തുകൊടുക്കുകയല്ലാതെ, പണ്ഡിതയായ ഉപദേശികയെന്ന നിലയ്ക്ക് ഒന്നും ചെയാനില്ലെന്ന നിലയിലേക്ക് തരം താണുപോയ പണ്ഡിതകൗശികി എന്ന കഥാപാത്രങ്ങളുടെ നിഷ്പ്രഭത്വമാണ് നമ്മെ നിരാശപ്പെടുത്തുന്നത്.

വിക്രമോർവശീയം

*വിക്രമോർവശീയ*രചനയിലെത്തുമ്പോൾ കാളിദാസന് കുറേക്കൂടി ആത്മവിശ്വാസം വന്നുവെന്നു തോന്നുന്നു. പ്രസ്താവനയിലെ പ്രാചീന-നവീനനാടകങ്ങളുടെ താരതമ്യമൊഴിവാക്കിക്കൊണ്ടുള്ള സൂത്രധാരവാക്യംതന്നെ ഇതിനു തെളിവ്: "ബഹുശസ്തു പരിഷദാ പൂർവേഷാം കവീനീം ദൃഷ്ടാഃ പ്രയോഗബന്ധാഃ. സോഹമദ്യ വിക്രമോർവശീയം നാടകമപൂർവം പ്രയോക്ഷ്യേ. തദുച്യതാം പാത്രവർഗഃ സ്വേഷു സ്വേഷു പാഠേഷ്വസമ്മൂഢൈർഭവിതവ്യമിതി." (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പ്രസ്താവന, പേജ് 186. പണ്ടത്തെ കവികളുടെ നാടകങ്ങൾ സദസ്സ് ധാരാളം അഭിനയിച്ചുകണ്ടിട്ടുണ്ട്. ഇന്നു ഞാൻ വിക്രമോർവശീയമെന്ന പുതിയ നാടകം അഭിനയിച്ചുകാണിക്കുകയാണ്. അതിനാൽ അതതു പാത്രങ്ങൾ അവരവരുടെ പാഠങ്ങളിൽ മനസ്സിരുത്തണമെന്നു പറഞ്ഞേക്കൂ.) സൂത്രധാരന്റെ മറ്റൊരു വാക്യം (ശ്ലോകം) കവിപ്രശസ്തിയുടെയും വിഷയമഹത്വത്തിന്റെയും ബലത്തിൽ പ്രസ്തുതനാടകത്തിന് സദസ്സിന്റെ അഭിനന്ദനം പിടിച്ചുപറ്റാൻ കഴിയുമെന്ന വിശ്വാസം വെളിപ്പെടുത്തുന്നുണ്ട്:

പ്രണയിഷു വാ ദാക്ഷിണ്യാ-
ദഥവാ സദ്വസതുപുരുഷബഹുമാനാത്
ശൃണുത മനോഭിരവഹിതൈഃ
ക്രിയാമിമാം കാളിദാസസ്യ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 1. 2. നിങ്ങളെ സ്നേഹിക്കുന്ന ഞങ്ങളിലുള്ള പരിഗണന കൊണ്ടും വിഷയത്തോടും നായകനോടുമുള്ള ബഹുമാനം കൊണ്ടും കാളിദാസന്റെ ഈ കൃതിയെ മനസ്സിരുത്തി കേൾക്കുവിൻ.)

കേശി എന്ന അസുരന്റെ ആക്രമണത്തിൽനിന്ന് നായികയായ ഉർവശിയെ യുദ്ധം ചെയ്തു രക്ഷിച്ച പുരൂരവസ്സിനെപ്പറ്റി അവളും സഖി ചിത്രലേഖയും തമ്മിൽ സംസാരിക്കുന്നു:

ചിത്രലേഖ – തോഴീ, ധൈര്യമായിരിക്കൂ. ഹതാശരായ അസുരന്മാർ തോല്പിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു.

ഉർവശി – (കണ്ണുകൾ തുറന്ന്) അമാനുഷികശക്തികൾകൊണ്ട് എല്ലാമറിയുന്ന മഹേന്ദ്രനാലോ?

ചിത്രലേഖ – മഹേന്ദ്രനാലല്ല; മഹേന്ദ്രതുല്യപ്രഭാവനായ ഈ രാജർഷി പുരൂരവസ്സിനാൽ. (*വിക്രമോർവശീയം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 192)

ഈ സംഭാഷണത്തിലൂടെത്തന്നെ നായകൻ മഹേന്ദ്രതുല്യപ്രഭാവനാണെന്നു വ്യക്തമാവുന്നു. അതുതന്നെ – അദ്ദേഹത്തിന്റെ വിക്രമം തന്നെ – ഉർവശിക്ക് പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയം തോന്നാനുള്ള കാരണവും. അതിന്റെ ആദ്യസൂചന അവളുടെ ഈ പെരുമാറ്റത്തിൽ കാണാം:

ഉർവശി – (ഉയർന്നുപൊങ്ങുന്നതിൽ തടസ്സമഭിനയിച്ച്) മുത്തുമാല വള്ളിയുടെ കൊമ്പിൽ കുടുങ്ങിപ്പോയി. (ഈ ഭാവത്തിൽ തിരിഞ്ഞുനിന്നുകൊണ്ട് രാജാവിനെ നോക്കി) ചിത്രലേഖേ, ഇതൊന്നഴിച്ചുതരൂ.

ചിത്രലേഖ – (ചിരിച്ചുകൊണ്ട്) നല്ലവണ്ണം കുടുങ്ങിയിട്ടുണ്ട്. അഴിച്ചെടുക്കാൻ പ്രയാസമാണെന്ന് എനിക്കു തോന്നുന്നു. ആട്ടെ, ശ്രമിച്ചുനോക്കാം.

പുരൂരവസ്സിനും ഉർവശിയോട് പ്രണയമുദിച്ചു. അപ്സരസ്സുമായുള്ള ഈ പ്രണയം, പക്ഷേ, രഹസ്യമാക്കിവെക്കണമെന്ന് അയാൾ നർമസചിവനായ വിദൂഷകൻ മാണവകനെ പറഞ്ഞു ശട്ടം കെട്ടി. കാരണം, രാജ്ഞിയായ ഔശീനരി വല്ലപാടും ഇതറിഞ്ഞുപോകരുത്. എന്നിട്ടും, വിദൂഷകന്റെ നാവിൽനിന്ന് നിപുണയായ രാജ്ഞീദാസി നിപുണിക അത് ചോർത്തെടുത്തു.

ഈ പ്രണയത്തിന് കാമൻതന്നെ സാഫല്യം വരുത്തുമെന്ന് വിദൂഷകൻ പുരൂരവസ്സിനെ ആശ്വസിപ്പിച്ചു: "വേവലാതിപ്പെടേണ്ട. താമസിയാതെ കാമൻതന്നെ താങ്കളുടെ ഇഷ്ടം നേടിത്തന്ന് സുഖം നൽകും." (*വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 210)

ആ ഉർവശീകാമുകൻ വിദൂഷകനോട് വിലപിക്കുന്നു:

മമ കുസുമിതാസ്വപി സഖേ!
നോപവനലതാസു നമ്രവിടപാസു
ചക്ഷുർബധ്നാതി ധൃതിം
തദ്രൂപാലോകദുർലളിതം.

(*വിക്രമോർവശീയം* 2. 8. തോഴരേ, പൂത്തുലഞ്ഞ് കൊമ്പുകൾ കുനിഞ്ഞ ഉദ്യാനവള്ളികളിൽപ്പോലും, അവളുടെ സൗന്ദര്യം കണ്ട് വിവശമായ എന്റെ കണ്ണ് സന്തോഷപൂർവം ഉറച്ചുനിൽക്കുന്നില്ല.)

ഉർവശിക്കും ഈ പ്രേമം തലവേദനയായി. അവൾക്ക് സ്വർഗ

ത്തിൽ ഇരിപ്പുറയ്ക്കുന്നില്ല. പുരൂരവസ്സിനെ കാണാൻ സഖിയോടുകൂടി അവൾ ഇറങ്ങിവരുന്നു, രാജാവും വിദൂഷകനും തമ്മിലുള്ള സംഭാഷണം ആകാശചാരിണികളായ ഉർവശീചിത്രലേഖമാർ കേൾക്കുന്ന രംഗം:

ചിത്രലേഖ – കഃ പുനഃ സഖ്യാ പുരതഃ പ്രേഷിതഃ? (തോഴി മുൻപേ പറഞ്ഞയച്ചത് ആരെയാണ്?)

ഉർവശീ – ഹൃദയം (ഹൃദയത്തെ – *വിക്രമോർവശീയം* രണ്ടാമങ്കം, പേജ് 214)

പുരൂരവസ്സിന്റെ ഗംഗാതീരത്തുള്ള പ്രതിഷ്ഠാനനഗരം കണ്ടിട്ട് ഉർവശി – നനു വക്തവ്യം സ്ഥാനാന്തരഗതഃ സ്വർഗ ഇതി. (ഇത് സ്ഥാനം മാറിവന്ന സ്വർഗമാണെന്നല്ലേ പറയേണ്ടത്? – *വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 215) ഇതും സ്വർഗംതന്നെ. കാമുകൻ ഇവിടെയാണല്ലോ!

പുരൂരവസ്സിന്റെ മനസ്സിലുള്ള സ്ത്രീ ആരാണെന്ന ജിജ്ഞാസ ഉർവശി പ്രകടമാക്കുമ്പോൾ ചിത്രലേഖ – "കിം പുനർമനുഷ്യം വിഡംബ്യതേ?" (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 216. എന്താണ് മനുഷ്യനെപ്പോലെ പെരുമാറുന്നത്?) പ്രണയവശാൽ ഉർവശി താൻ അമാനുഷയാണെന്നുപോലും വിസ്മരിച്ചുപോകുന്നു. മനുഷ്യനെ പ്രേമിക്കുന്നതുകൊണ്ട് താനും മനുഷ്യഭാവം സ്വീകരിക്കുന്നു എന്നാവാം.

ദുർലഭയായ തന്റെ പ്രണയിനിയുടെ സമാഗമത്തിനുള്ള രണ്ടു നിർദേശങ്ങളും പ്രായോഗികമല്ലെന്ന് പുരൂരവസ്സ് അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു:

ഹൃദയമിഷുഭിഃ കാമസ്യാന്തഃ സശല്യമിദം സദാ
കഥമുപലഭേ നിദ്രാം സ്വപ്നേ സമാഗമകാരിണീം
ന ച സുവദനാമാലേഖ്യേപി പ്രിയാമസമാപ്യ താം
മമ നയനയോരുദ്ബാഷ്പത്വം സഖേ! ന ഭവിഷ്യതി.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 2. 10. കാമശരങ്ങൾകൊണ്ട് ഉള്ളിലെപ്പോഴും ശല്യത്തോടുകൂടിയതാണീ ഹൃദയം. സ്വപ്നത്തിൽ സമാഗമത്തെയുണ്ടാക്കുന്ന ഉറക്കെ എനിക്കെങ്ങനെ കിട്ടും? തോഴരേ, സുമുഖിയായ എന്റെ പ്രിയയെ സ്വപ്നത്തിലും എനിക്ക് വരച്ചു പൂർത്തിയാക്കാനാവില്ല. അതിനുമുൻപുതന്നെ എന്റെ കണ്ണുകളിൽ കണ്ണീർ വന്നുനിറയും.)

രാജാ –

നിതാന്തകഠിനാം രുജം മമ ന വേദ സാ മാനസീം
പ്രഭാവവിദിതാനുരാഗമവമന്യതേ വാപി മാം
അലബ്ധഫലനീരസാന്മമ വിധായ തസ്മിൻ ജനേ
സമാഗമമനോരഥാൻ ഭവതു പഞ്ചബാണഃ കൃതീ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 2. 11. എന്റെ ഏറ്റവും കഠിനമായ മാനസികദുഃഖം അവളറിയുന്നില്ല; അല്ലെങ്കിൽ അലൗകികശക്തികൊണ്ട് അനുരാഗമറിഞ്ഞ അവൾ എന്നെ ശ്രദ്ധിക്കുന്നുണ്ടാവില്ല. മനാരഥം സഫലമാവാതെ അവളുമായുള്ള എന്റെ സമാഗമത്തെ വിഫലമാക്കിക്കൊണ്ട് അയ്യമ്പൻ കൃതാർഥനാവട്ടെ.)

പുരൂരവസ്സിൻ അവസ്ഥ കണ്ട് ഉർവശിയുടെ മനോഗതം: അസമർഥാസ്മ്യഗ്രതോ ഭൂത്വാസ്യ പ്രതിവചനസ്യ. പ്രഭാവനിമിത്തേന ഭൂർജപത്രേണ സമ്പാദിതോത്തരാ ഭവിതുമിച്ഛാമി. (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 218. മുൻപിൽ ചെന്ന് ഇതിനു മറുപടി നൽകാൻ ഞാൻ ശക്തയല്ല. പ്രഭാവംകൊണ്ട് ഭൂർജപത്രം വരുത്തി അതിൽ കുറിച്ചയയ്ക്കാൻനാഗ്രഹിക്കുന്നു.)

കാറ്റത്ത് പറന്നുവരുന്ന ഭൂർജപത്രം കണ്ടിട്ട് വിദൂഷകൻ – ന ഖല്വദൃഷ്ടയാ തത്രഭവത്യോർവശ്യാ ഭവതഃ പരിദേവിതം ശ്രുത്വാ സമാനാനുരാഗസൂചകാന്യക്ഷരാണി വിസൃഷ്ടാനി സ്യുഃ. (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 219. അദൃശ്യയായ അത്രഭവതി ഉർവശി അങ്ങയുടെ വിലാപം കേട്ടിട്ട് തനിക്കും അതുപോലെ ഇങ്ങോട്ടും അനുരാഗമുണ്ടെന്നറിയിക്കാനുള്ള അക്ഷരങ്ങൾ എഴുതിയയച്ചതായിരിക്കണം.)

രാജാ – നാസ്ത്യഗതിർമനോരഥാനാം. (ഗൃഹീത്വാനുവാച്യ സഹർഷം) സഖേ! പ്രസന്നസ്തേ തർക്കഃ. (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 219. ആഗ്രഹങ്ങൾക്ക് ചെല്ലാനാവാത്ത ഇടമില്ല. (എടുത്ത് വായിച്ചിട്ട് സഹർഷം) തോഴരേ, താങ്കളുടെ ഊഹം ശരിയാണ്.)

പ്രണയലേഖനത്തെപ്പറ്റി പുരൂരവസ്സ് –

തുല്യാനുരാഗപിശുനം ലളിതാർഥബന്ധം
പത്രേ നിവേശിതമുദാഹരണം പ്രിയായാഃ
ഉത്പക്ഷ്മണാ മമ സഖേ! മദിരേക്ഷണായാ–
സ്തസ്യാഃ സമാഗതമിവാനനമാനനേന.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 2. 14. സമമായ അനുരാഗത്തെ സൂചിപ്പിക്കുന്നതും മനോഹരമായ അർഥം ഉൾക്കൊള്ളുന്നതുമായ, ഇലയിലെഴുതിയ പ്രിയയുടെ ഈ കത്ത്, മദിരാക്ഷിയുടെ ഇമരോമങ്ങളുയർത്തിയ മുഖത്തോട് എന്റെ മുഖം ചേർത്തുവെച്ചതുപോലെ തോന്നുന്നു.)

പ്രണയലേഖനത്തിലെ ആശങ്കയെപ്പറ്റി വിദൂഷകൻ പുരൂരവസ്സിനോട് "എന്താണിപ്പോൾ തത്രഭവതി ഉർവശി താങ്കളുടെ മനോരഥങ്ങളുടെ പൂ കണ്ടിട്ട് കായിനെപ്പറ്റി സംശയിക്കുന്നത്?" (*വിക്രമോർ*

വശീയം, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 221.)

ഇതെല്ലാം ഉർവശിയും സഖിയും ആകാശത്തിൽനിന്നു കണ്ടുകൊണ്ടിരിക്കുന്നുണ്ട്. ഈ അവസരത്തിൽ ചിത്രലേഖ രാജാവിനെ ഉർവശിയുടെ സന്ദേശം അറിയിക്കുന്നു: "എനിക്ക് അസുരന്മാരുടെ ആക്രമണംകൊണ്ട് വിഷമമുണ്ടായപ്പോൾ മഹാരാജാവാണ് എനിക്ക് അഭയം തന്നത്. ആ ഞാൻ അങ്ങയെ കണ്ടതുകൊണ്ടുളവായ കാമത്താൽ കഠിനമായി ഉപദ്രവിക്കപ്പെട്ട് വീണ്ടും മഹാരാജാവിനാൽത്തന്നെ ദയ കാണിക്കപ്പെടേണ്ടവളായിരിക്കുന്നു." (*വിക്രമോർവശീയം*, രണ്ടാമങ്കം പേജ് 222.)

ഇതു കേട്ട് പുരൂരവസ്സിന്റെ പ്രതിവചനം:

പര്യുത്സുകാ കഥമപി പ്രിയദർശനാം താ–
മാർത്തം ന പശ്യസി പുരൂരവസം തദർഥേ;
സാധാരണോയമുഭയോഃ പ്രണയഃ സ്മരസ്യ
തപ്തേന തപ്തമയസാ ഘടനായ യോഗ്യം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 2. 16. പ്രിയദർശനയായ അവൾ പര്യുത്സുകയാണെന്നു നീ പറയുന്നു. അവളെ കിട്ടുന്നതിനുവേണ്ടി ദുഃഖിതനായ പുരൂരവസ്സിനെ കാണുന്നില്ലേ? കാമനുണ്ടാക്കിയ ഇരുവരുടെയും ഈ പരസ്പരപ്രണയം ചുട്ടുപഴുപ്പിച്ച ഇരുമ്പുകഷണത്തോടു വിളക്കിച്ചേർക്കാൻ യോഗ്യമായ മറ്റൊരിരുമ്പുകഷണം പോലെയാണ്.)

മൂന്നാമങ്കത്തിന്റെ വിഷ്കംഭകത്തിൽ പല്ലവ–ഗാലവന്മാരുടെ സംഭാഷണത്തിൽനിന്ന് ഉർവശിയുടെയും പുരൂരവസ്സിന്റെയും പ്രണയവുമായി ബന്ധപ്പെട്ട് സ്വർഗസദസ്സിൽ നടന്ന ഒരു സംഭവം നാമറിയുന്നു. 'ദേവസദസ്സിൽ സരസ്വതി രചിച്ച ലക്ഷ്മീസ്വയംവരം എന്ന നാടകത്തിൽ അതതു രസങ്ങളിൽ ദേവസഭ തന്മയീഭാവം പൂണ്ടിരിക്കുകയായിരുന്നു. അ തിൽ ഉർവശിയുടെ വചനം തെറ്റിപ്പോയി. ലക്ഷ്മിയുടെ വേഷമെടുത്ത ഉർവശിയോട് വാരുണിയുടെ വഷമെടുത്ത മേനക ചോദിച്ചു: "മൂവുലകങ്ങളിലെയും സത്പുരുഷന്മാരും കേശവനോടുകൂടിയ ലോകപാലന്മാരും ഇവിടെ വന്നിട്ടുണ്ട്. ആരോടാണ് നിനക്കിഷ്ടം?" അപ്പോൾ "പുരുഷോത്തമനോട്" എന്നു പറയേണ്ടിടത്ത് "പുരൂരവസ്സിനോട്" എന്നാണ് പറഞ്ഞത്. അവളെ ഗുരുനാഥൻ ശപിച്ചു. മഹേന്ദ്രൻ പിന്നീട് അനുഗ്രഹിക്കുകയും ചെയ്തു. "എന്റെ ഉപദേശം ലംഘിച്ചതുകൊണ്ട് നിനക്ക് ഇനി സ്വർഗത്തിൽ നിൽക്കാനാവില്ല" എന്നാണ് ഗുരുനാഥന്റെ ശാപം. മഹേന്ദ്രൻ പിന്നെ നാടകാവസാനത്തിൽ, ലജ്ജകൊണ്ട് തല കുനിച്ച ഉർവശിയോട് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു: "ഇക്കാര്യത്തിൽ നിനക്ക് പ്രിയനും എന്റെ യുദ്ധസഹായിയുമായ രാജർഷിയുടെ ഇഷ്ടം നോക്കേണ്ടതുണ്ട്. അങ്ങ

നെയുള്ള നീ ഇഷ്ടംപോലെ പുരൂരവസ്സിന്റെ അടുക്കൽ നിന്നോളൂ. അദ്ദേഹം നിന്നിലുണ്ടായ സന്താനത്തെ കാണുന്നതുവരെ." (*വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം വിഷ്കംഭകം, പേജ് 234–36) ഇതിൽനിന്ന്, സ്വർഗത്തിലെത്തി, ദേവസദസ്സിൽ അവതരിപ്പിക്കുന്ന നാടകം അഭിനയിക്കുക എന്ന ഗൗരവപ്പെട്ട കൃത്യത്തിൽപ്പോലും പിഴവു വരുത്തത്തക്ക വിധത്തിൽ അത്രയേറെ ഉർവശി പുരൂരവസ്സിനോട് പ്രണയബദ്ധയായെന്നു മനസ്സിലാകുന്നു.

എന്നാൽ ഉർവശിക്കു കിട്ടിയ ഈ ഗുരുശാപം മഹേന്ദ്രന്റെ ഇടപെടൽ കൊണ്ട് അവൾക്ക് ഉപകാരമായാണ് പരിണമിച്ചത്. അതിനു കാരണം പുരൂരവസ്സിന് മഹേന്ദ്രനുമായുള്ള യുദ്ധസഖ്യമാണെന്നത് പുരൂരവസ്സിന്റെ മഹത്വം വെളിപ്പെടുത്തുകയും ചെയ്യുന്നു. അതുകൊണ്ട് ഉർവശി വീണ്ടും ഭൂമിയിലേക്കുതന്നെ വരുന്നു. പരമസന്തുഷ്ടയായ അവൾ തന്റെ അഭിസാരികാവേഷം ഇഷ്ടപ്പെട്ടുവോ എന്നു ചോദിക്കുമ്പോൾ ചിത്രലേഖ പറയുന്നു: "നാസ്തി മേ വാഗ്വിഭവഃ പ്രശംസിതും. ഇദം തു ചിന്തയാമി. അപി നാമാഹം പുരൂരവാ ഭയേയമിതി." (എനിക്കു പുകഴ്ത്താൻ വാക്കുകളില്ല. ഞാൻ പുരൂരവസ്സായിരുന്നെങ്കിൽ എന്നാണാലോചിക്കുന്നത്. *വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 243)

പുരൂരവസ്സിന്റെ മുൻപിലെത്തിയിട്ടും, "ഹലാ അഗ്രതോപി മമ ഗതായാ ഉദാസീന ഇവ മഹാരാജഃ" (എടോ, മുൻപിൽ ഞാൻ വന്നു നിന്നിട്ടും മഹാരാജാവ് ഉദാസീനനെപ്പോലെ തോന്നുന്നു) എന്നു സങ്കടപ്പെടുന്ന ഉർവശിയെ ചിത്രലേഖ ഓർമിപ്പിക്കുന്നു: (സസ്മിതം – "അതിത്വരിതേ, അനുത്ക്ഷിപ്തതിസ്കരിണീകാസി" (ചിരിച്ചുകൊണ്ട്, ഏറെ ബദ്ധപ്പെടുന്നവളേ, നീ തിരസ്കരിണി മാറ്റാതെയാണ് നിൽക്കുന്നത് – *വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 246)

ഉർവശി ഔശീനരീരാജ്ഞിയെപ്പറ്റി പറയുന്നു:"ഹലാ, സ്ഥാനേ ഖലിയം ദേവീശബ്ദേനോപചര്യതേ. ന കിമപി പരിഹീയതേ ശച്യാ ഓജസ്വിതയാ." (എടോ, ഇവരെ ദേവീശബ്ദംകൊണ്ടുപചരിക്കുന്നത് ഉചിതംതന്നെ. ഓജസ്വിതയിൽ ഇന്ദ്രാണിയേക്കാൾ ഒരു കുറവുമില്ല)

ഈ അഭിപ്രായം വളരെയധികം ശ്രദ്ധേയമാണ്. തന്റെ സപത്നിയാണല്ലോ ഔശീനരീദേവി. അവരെ ശചിയോടുപമിച്ചതും ഔചിത്യഭാസുരമത്രേ. അതുകൊണ്ടാണ് ചിത്രലേഖ ഇങ്ങനെ അഭിപ്രായപ്പെട്ടത്. "സാധു, അസൂയാപരാങ്മുഖം മന്ത്രിതം" (നന്നായി. അസൂയയില്ലാതെയാണ് പറഞ്ഞത് – *വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 249)

രാജാവിന് ദേവിയോട് വളരെയധികം ബഹുമാനമുണ്ടെന്ന്

ഉർവശി പറഞ്ഞപ്പോൾ, ചിത്രലേഖ: "അയി മുഗ്ധേ! അന്യസം ക്രാന്തപ്രേമാണോ നാഗരികാ അധികം ദക്ഷിണാ ഭവന്തി" (ഹേ വിഡ്ഢീ! മറ്റു സ്ത്രീകളുമായി പ്രേമബന്ധമുള്ള നാഗരികന്മാർ അധികം സൗജന്യബുദ്ധികളായിരിക്കും.) *വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 250)

ഔശീനരി ഉർവശിയോട് പെരുമാറുന്നതും അതിനനുസരിച്ചുതന്നെ. അവർ പറയുന്നു: "ഏഷാഹം ദേവതാമിഥുനം രോഹിണീമൃഗലാഞ്ഛനം സാക്ഷീകൃത്യ ആര്യപുത്രമനുപ്സാദയാമി. അദ്യ പ്രഭൃതി യാം സ്ത്രിയമാര്യപുത്രഃ പ്രാർഥയതേ യാ ചാര്യപുത്രസമാഗമപ്രണയിനീ തയാ സഹ മയാ പ്രീതിബന്ധേന വർത്തിതവ്യമിതി." (ഈ ഞാൻ ഇണദേവതകളായ രോഹിണീ–ചന്ദ്രന്മാരെ സാക്ഷി നിർത്തി ആര്യപുത്രനെ പ്രസാദിപ്പിക്കുന്നുണ്ട്. ഇന്നുമുതൽ ആര്യപുത്രൻ വേണമെന്നാഗ്രഹിക്കുകയും ആര്യപുത്രന്റെ സമാഗമം ആഗ്രഹിക്കുകയും ചെയ്യുന്ന സ്ത്രീയുമായി ഞാൻ സ്നേഹത്തോടെ കഴിയും – *വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 252)

ഈ വാക്യം ന്യായമായും ഉർവശിയെ അത്യധികം ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നു. അവൾ ആഹ്ലാദത്തോട പറയുന്നു: "അഹോ! ന ജാനേ കിംപരമസ്യാ വചനമിതി. മമ പുനർവിശ്വാസവിശദം ഹൃദയം സംവൃത്തം. (*വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 252. അയ്യോ! ആരെ ഉദ്ദേശിച്ചാണ് ഈ വാക്യമെന്ന് എനിക്കറിയില്ല. എന്നാൽ എന്റെ ഹൃദയം വിശ്വാസംകൊണ്ടു തെളിഞ്ഞു.)

വിദൂഷകഃ – ഛിന്നഹസ്തോ മത്സ്യേ പലായിതേ നിർവിണ്ണോ ധീവരോ ഭണതി ധർമോ മേ ഭവിഷ്യതീതി. (*വിക്രമോർവശീയം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 252. കൈ മുറിഞ്ഞ മുക്കുവൻ മത്സ്യം ഓടിക്കളഞ്ഞാൽ ദുഃഖിതനായി പറയുന്നു, എനിക്ക് പുണ്യം കിട്ടുമെന്ന്.)

ആ അവസരത്തിൽ പ്രണയമധുരമായ ഒരു ദൃശ്യം കാളിദാസൻ വരച്ചുകാട്ടുന്നുണ്ട്. പുരൂരവസ്സ് പ്രിയതമയെക്കുറിച്ച് ഇങ്ങനെ ചിന്തിക്കുന്നു:

ഗൂഢാ നൂപുരശബ്ദമാത്രമപി മേ കാന്താ ശ്രുതൗ പായയേത്
പശ്ചാദേത്യ ശനൈഃ കരാംബുജവൃതേ കുർവീത വാ ലോചനേ
ഹർമ്യേസ്മിന്നവതീര്യ സാധ്വസവശാന്മന്ദായമാനാ ബലാ–
ദാനീയേത പദാത്പദം ചതുരയാ സഖ്യാ മമോപാന്തികം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 15. ചതുരയായ എന്റെ പ്രിയതമ ഗൂഢമായി കാൽച്ചിലമ്പൊലി മാത്രമെങ്കിലും എന്റെ കാതിൽ കേൾപ്പിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ! പിന്നിലെത്തി പതുക്കെ താമരപ്പൂപോലുള്ള കൈകൊണ്ട് എന്റെ കണ്ണുകൾ പൊത്തിയെങ്കിൽ! ഈ മാളികയിലിറങ്ങി ഭയംകൊണ്ട് പതുക്കെ കാൽവെച്ച് കാൽവെച്ച് സഖി അവളെ തന്റെ അടുക്കലേക്ക് ആനയിച്ചിരുന്നെങ്കിൽ!)

ഇതു കേൾക്കുന്ന ഉർവശി "ഹലാ ഇമം താവദസ്യ മനോരഥം സമ്പാദയിഷ്യാമി (എടോ, ഇപ്പോൾത്തന്നെ ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ ഈ ആഗ്രഹം നിറവേറ്റിക്കൊടുക്കാം.)

(പൃഷ്ഠതോ ഗത്വാ രാജ്ഞോ നയനേ സംവൃണോതി – പിന്നിലൂടെ ചെന്ന് രാജാവിന്റെ കണ്ണുകൾ പൊത്തുന്നു.)

(*വിക്രമോർവശീയം*, മൂന്നാമങ്കം പേജ് 254–55)

രാജാ – (സ്പർശം രൂപയിത്വാ) സഖേ! നാരായണോരുസംഭവാ സേയം വരോരൂഃ? (സ്പർശം നടിച്ച് – നാരായണമുനിയുടെ മകൾ – ഉർവശി – ആണോ ഈ സുന്ദരി?)

വിദൂഷകഃ – കഥം ഭവാനവഗച്ഛതി? (എങ്ങനെ അങ്ങറിഞ്ഞു?)

രാജാ – കിമത്രാജ്ഞേയം? (ഇതിലെന്താണറിയാനുള്ളത്?)

അംഗമനംഗക്ലിഷ്ടം
സുഖയേദന്യാ ന മേ കരസ്പർശാത്
നോച്ഛ്വസിതി തപനകിരണൈ–
ശ്ചന്ദ്രസ്യൈവാംശുഭിഃ കുമുദം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 15. കാമൻ വിഷമിപ്പിച്ച എന്റെ ശരീരത്തെ മറ്റാർക്കും എന്നെ കൈ കൊണ്ടു തൊട്ട് സുഖിപ്പിക്കാനാവില്ല. ആമ്പൽപ്പൂവ് ചന്ദ്രന്റെ തന്നെ രശ്മികളാലല്ലാതെ , സൂര്യരശ്മികളെക്കൊണ്ട് വിടരുകയില്ല.)

രാജാ – (ഉർവശീമവലോക്യ – ഉർവശിയെ നോക്കിയിട്ട്)

ദേവ്യാ ദത്ത ഇതി യദി വ്യാപാരം വ്രജസി മേ ശരീരേസ്മിൻ
പ്രഥമം കസ്യാനുമതേ ചോരിതമേതത്ത്വയാ ഹൃദയം?

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 17. രാജ്ഞി എന്നെ വിട്ടുതന്നു എന്ന കാരണം കൊണ്ടാണ് എന്റെ ശരീരത്തെ നീ തൊട്ടതെങ്കിൽ, ആരുടെ അനുമതിയോടെയാണ് ആദ്യം നീ ഈ ഹൃദയം കട്ടത്?)

വിദൂഷകഃ – ഭവതി! കിം വാ സ്വർഗേ സ്മർത്തവ്യം? ന വേശ്യതേ ന വാ പീയതേ. കേവലമനിമിഷൈർനയനൈർമീനാ വിഡംബ്യന്തേ. (*വിക്രമോർവശീയം*, മൂന്നാമങ്കം പേജ് 256.)

ഉർവശീലബ്ധിയിൽ നിർവൃതനായ പുരൂരവസ്സ് തുറന്നു പറയുന്നു:

സാമന്തമൗലിമണിരഞ്ജിതശാസനാങ്ക–
മേകാതപത്രമവനേർന തഥാ പ്രഭുത്വം
അസ്യാഃ സഖേ! ചരണയോരഹമദ്യ കാന്ത–
മാജ്ഞാകരത്വമധിഗമ്യ യഥാ കൃതാർഥഃ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 3. 19. സാമന്തരാജാക്കന്മാരുടെ കിരീടങ്ങളിൽ ചൂടിയ രത്നങ്ങളുടെ നിറം പകർന്ന ഭരണമുദ്രയോടുകൂടിയ ഭൂമിയുടെ ഏകച്ഛത്രാധിപത്യം എനിക്ക്, ഇന്ന് ഇവളുടെ കാലടികളുടെ മനോഹരമായ ദാസ്യം നേടി ചരിതാർഥനായതുപോലുള്ള പ്രഭുത്വം നൽകുന്നില്ല.)

ഉർവശി, രാജ്യഭരണം മന്ത്രിമാരെ ഏല്പിച്ച് അവളിൽത്തന്നെ ലയിച്ച പുരൂരവസ്സിനോടുകൂടി ഗന്ധമാദനത്തിൽ വിഹരിക്കാൻ പോയ കാലത്ത് ഒരിക്കൽ രാജാവ് ഉദയവതി എന്ന വിദ്യാധരകന്യകയെ നോക്കിക്കൊണ്ടിരുന്നതിൽ കുപിതയായി അനുനയം വകവെക്കാതെ ഗുരുശാപസമ്മൂഢഹൃദയയായി സ്ത്രീജനപരിഹരണീയമായ കുമാരവനത്തിൽ പ്രവേശിക്കുകയും കാനനോപാന്തവർത്തിയായ ഒരു ലതയായി മാറുകയും ചെയ്ത കാര്യം നാലാമങ്കപ്രവേശകത്തിലൂടെ നാമറിയുന്നു.

തുടർന്ന് ആ അങ്കത്തിൽ വിരഹോന്മാദം പൂണ്ട് കാട്ടിൽ അലഞ്ഞുനടന്ന് പക്ഷിമൃഗാദികളോടും വൃക്ഷലതാദികളോടും പ്രിയതമയെ അന്വേഷിക്കുന്ന ഉർവശീപ്രിയതമനെയാണ് നാം കാണുന്നത്. ഇത്ര ഹൃദയസ്പർശിയായ രംഗങ്ങൾ സംസ്കൃതനാടകങ്ങളിൽ അത്യപൂർവമത്രേ.

ഒരു പെൺകുയിൽ തന്നെ അവഗണിച്ചിട്ടും അദ്ദേഹം അവളോട് കോപിക്കുന്നില്ല. കാരണം: ''ഏവംഗതേപി പ്രിയേവ മേ മഞ്ജുസ്വനേതി ന കോപോസ്യാം. . . . അയേ! ദക്ഷിണേന പ്രിയാചരണനിക്ഷേപശംസീ നൂപുരരവഃ. (പേജ് 269. ഇപ്രകാരമാണെങ്കിലും എന്റെ പ്രിയയെപ്പോലെ മനോഹരമായ സ്വരങ്ങളുള്ളവളാണെന്നതിനാൽ ഇവളോടു കോപം തോന്നുന്നില്ല... അല്ലാ, തെക്കുനിന്ന് പ്രിയയുടെ കാലടിവെപ്പിനെ സൂചിപ്പിക്കുന്ന ചിലങ്കയുടെ കിലുക്കം.)

അവസാനം വഴിയിൽനിന്നു കിട്ടിയ സംഗമനീയരത്നവുമായി പുരൂരവസ്സ് ആദ്യം കാണുന്ന ലതയെപ്പറ്റി – അയോ കിം നു ഖലു കുസുമസഹിതാമപി ലതാമിവ പശ്യതോ മേ രതിരുപലബ്ധാ. അഥവാ സ്ഥാനേ മനോരമാ മമേയം. . . . യാവദസ്യാഃ പ്രിയാനുകാരിണ്യാഃ പരിഷ്വംഗപ്രണയീ ഭവാമി. (ഏയ്. പൂക്കളില്ലാത്ത വള്ളിയെപ്പോലെ കാണുന്ന ഇതിനോട് എന്താണ് രതിയുണ്ടായത്? അഥവാ, ഇവൾ എനന്റെ മനസ്സിനെ രമിപ്പിക്കുന്നുവെന്നത് യുക്തംതന്നെ... പ്രിയയെ അനുകരിക്കുന്ന ഇവളെ ആലിംഗനം ചെയ്യാൻ എനിക്കു തോന്നുന്നു.)

പുരൂരവസ്സ് (കണ്ണടച്ചുകൊണ്ടുതന്നെ സ്പർശം നടിച്ച്) അയേ

ഉർവശീഗാത്രസമ്പർക്കാദിവ നിർവൃതം മേ ശരീരം. തഥാപി ന പുനരസ്തി വിശ്വാസഃ. (അല്ലാ, ഉർവശിയുടെ ശരീരവുമായി ചേർന്നാലത്തെപ്പോലെ എന്റെ ദേഹം നിർവൃതിക്കൊള്ളുന്നു. എന്നാലും വിശ്വാസമാവുന്നില്ല.) കുതഃ – (എന്തെന്നാൽ –)

സമർഥയേ യത്പ്രഥമം പ്രിയാം പ്രതി
ക്ഷണേന തന്മേ പരിവർത്തതേന്യഥാ
അതോ വിനിദ്രേ സഹസാ വിലോചനേ
കരോമി ന സ്പർശവിഭാവിതപ്രിയഃ.
(ശനൈശ്ചക്ഷുഷീ ഉന്മീല്യ) കഥം സത്യമേവ പ്രിയതമാ!
രാജാ – ത്വദ്വിയോഗോദ്ഭവേ തന്വി! മയാ തമസി മജ്ജതാ
ദിഷ്ട്യാ പ്രത്യുപലബ്ധാസി ചേതനേവ ഗതാസുനാ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, നാലാമങ്കം പേജ് 279–80. പുരൂരവസ്സ് പ്രിയയെക്കുറിച്ച് ആദ്യം തോന്നിയത് ക്ഷണംകൊണ്ട് മറ്റൊരു തരത്തിൽ മാറാം. അതുകൊണ്ട് സ്പർശത്തിലൂടെ വിഭാവനം ചെയ്ത പ്രിയതമയോടുകൂടിയ ഞാൻ)

ഉർവശിയുടെ പൂർവസ്ഥിതിപ്രാപ്തിക്കുശേഷം കുമാരവനത്തിൽനിന്ന് അവളോടൊപ്പം പുരൂരവസ്സ് പ്രതിഷ്ഠാനത്തിലേക്കു പോകാൻ തത്പ്രഭാവകല്പിതമായ മേഘവിമാനം സജ്ജമാക്കാൻ പറയുന്നു:

അചിരപ്രഭാവിലസിതൈഃ പതാകിനാ
സുരകാർമകാഭിനവചിത്രശോഭിനാ
ഗമിതേന ഖേലഗമനേ വിമാനതാം
നയ മാം നവേന വസതിം പയോമുചാ.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 4. 43. ലീലാവിലാസങ്ങളോടുകൂടി നടക്കുന്നവളേ, മഴവില്ലിന്റെ രൂപത്തിലുള്ള ഉജ്ജ്വലചിത്രങ്ങളുള്ളതും മിന്നൽപ്രഭാവിലാസങ്ങളോടുകൂടിയതും പതാക പറക്കുന്നതും വിമാനത്തിന്റെ രൂപം പൂണ്ടതുമായ പുതുമേഘത്തിലൂടെ എന്റെ ഭവനത്തിലേക്കു നയിച്ചാലും.)

സംഗമനീയരത്നം കവർന്നു പറന്ന പക്ഷിയെ അമ്പെയ്തു രത്നം വീണ്ടെടുത്ത ബാണത്തിന്മേൽ രേഖപ്പെടുത്തിയത്:

ഉർവശീസംഭവസ്യൈളസൂനോർധനുർഭൃതഃ
കുമാരസ്യായുഷോ ബാണഃ പ്രഹർത്തുർദ്വിഷദായുഷാം.

(*വിക്രമോർവശീയം*, 5. 7. ഉർവശിയുടെയും പുരൂരവസ്സിന്റെയും പുത്രനും വില്ലാളിയും കുമാരനും ശത്രുനാശകനുമായ ആയുസ്സിന്റെ ശരം.)

പുരൂരവസ്സ് ആയുസ്സിനെ കണ്ടപ്പോൾ, ഉർവശി പുരൂരവസ്സിനോട്

ദേവേന്ദ്രൻ താനുമായി ചെയ്ത സമയത്തെക്കുറിച്ച് പറയുന്നു: “ഭഗവതശ്ച്യവനസ്യാശ്രമപദേ ഏഷ പുത്ര ആര്യായാഃ സത്യവത്യാ ഹസ്തേപ്രകാശം നിക്ഷിപ്തഃ. അദ്യ പിതുരാരാധനസമർഥഃ സംവൃത്ത ഇതി കലയന്ത്യാ നിര്യാതിതോ മേ ദീർഘായുഃ. തദേതാവാൻ മേ മഹാരാജേന സംവാസഃ. (*വിക്രമോർവശീയം*, അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 299–300. എന്റെ പ്രിയസ്നേഹിതനായ രാജർഷി നിന്നിലുണ്ടായ വംശകരനായ പുത്രന്റെ മുഖം എപ്പോൾ കാണുന്നുവോ അപ്പോൾ നീ എന്റെ അടുക്കലേക്കു വരേണ്ടതാണ്. അതിനാൽ ഞൻ മഹാരാജാവുമായുള്ള വിയോഗത്തെ ഭയന്ന് ജനിച്ചയുടനെത്തന്നെ ഈ പുത്രനെ വിദ്യാഭ്യാസത്തിനുവേണ്ടി ച്യവനഭഗവാന്റെ ആശ്രമത്തിൽ സത്യവതിയുടെ കൈയിൽ രഹസ്യമായി ഏൽപ്പിച്ചു. ഇപ്പോൾ അച്ഛനെ സേവിക്കാൻ യോഗ്യനായി എന്നു കണക്കാക്കിന്റെ കൈയിൽ ദീർഘായുസ്സിനെ തിരിച്ചുതന്നു. അതുകൊണ്ട് ഇതുവരെയാണ് എനിക്ക് മഹാരാജാവുമായി ഒപ്പം താമസിക്കാവുന്നത്.”)

ആയുസ്സിനെ അഭിഷേകം ചെയ്യിച്ചതിനുശേഷം, ഉർവശിയെക്കൂടാതുള്ള തന്റെ ലൗകികജീവിതത്തിന് അർഥമില്ലെന്നു കണ്ട പുരൂരവസ്സ് വാനപ്രസ്ഥത്തിന് തയ്യാറാവുകയായി. അപ്പോൾ, നാരദൻ വന്ന് പുരൂരവസ്സിനെ മഹേന്ദ്രസന്ദേശമറിയിക്കുന്നു: “ത്രികാലദർശികളായ മുനിമാർ ദേവാസുരയുദ്ധം അടുത്തുണ്ടാവുമെന്നു പറഞ്ഞിരിക്കുന്നു. താങ്കളാകട്ടെ യുദ്ധത്തിൽ എന്റെ സഹായിയാകുന്നു. അതുകൊണ്ട് താങ്കൾ ആയുധം ത്യജിക്കരുത്. ഈ ഉർവശി ആയുസ്സുള്ളിടത്തോളം താങ്കളുടെ സഹധർമചാരിണിയായി ഭവിക്കട്ടെ.”

ഇപ്രകാരം ദിവ്യയായ ഒരപ്സരസ്സും ഭൂമിയിലെ വിക്രമിയായൊരു രാജാവും തമ്മിലുള്ള അസാധാരണമായൊരു പ്രണയജീവിതത്തെ അതിമനോഹരമായി ചിത്രീകരിക്കുന്ന ഒരു നാടകമാണ് *വിക്രമോർവശീയ*ത്തിലൂടെ കാളിദാസൻ സംഭാവന ചെയ്തത്. *മാളവികാഗ്നിമിത്ര*ത്തെ അപേക്ഷിച്ച് ഏറെ മികച്ച ഒരു പ്രണയനാടകമാണിതെന്ന് ഏതു സഹൃദയനും സമ്മതിക്കും. ദിവ്യസ്ത്രീയെങ്കിലും ഉർവശിയുടെ മാനുഷികഭാവമാണിവിടെ ചിത്രീകരിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നത് എന്നതത്രേ ഈ നാടകത്തിന്റെ അപൂർവത.

പ്രസിദ്ധചരിത്രകാരനായ ഡി. ഡി. കോസാംബി തന്റെ *മിത്ത് ആന്റ് റിയാലിറ്റി* (പോപ്പുലർ പ്രകാശൻ, ബോംബെ, 1962) എന്ന ഗ്രന്ഥത്തിലെ രണ്ടാമത്തെ അധ്യായത്തിൽ ഈ നാടകത്തിലെ ഇതിവൃത്തത്തിന്നാസ്പദമായ മിത്തിന്റെ ഉൽപ്പത്തിവികാസപരിണാമങ്ങളിലേക്ക് കടന്നുചെന്നുകൊണ്ട് ചരിത്രപരമായ ചില നിരീക്ഷണങ്ങളിൽ എത്തിയിരിക്കുന്നത് ശ്രദ്ധേയമാണ്. (ഈ പുസ്തകം എം. സോമനാഥ്, കെ. സോമദത്തൻ, ആർ. ഭാസുരേന്ദ്രബാബു എന്നിവർ ചേർന്ന് *മിത്തും യാഥാർഥ്യവും* എന്ന പേരിൽ പരിഭാഷപ്പെടുത്തി പി. ഗോവിന്ദപ്പിള്ളയുടെ പ്രൗഢമായ അവതാരികയോടുകൂടി പ്രസിദ്ധപ്പെടുത്തിയിട്ടുണ്ട് – കോസാംബിക്കൃതികളുടെ പ്രസിദ്ധീകരണസമിതി, പട്ടം, തിരുവനന്തപുരം, 1986)

അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം

കാവ്യഗുണംകൊണ്ടും നാടകീയതകൊണ്ടും ഈ രണ്ടു നാടകങ്ങളെയും വളരെയേറെ കവിഞ്ഞുനിൽക്കുന്നതാണ് ലോകോത്തരമായ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം.* ആ നാടകത്തിന്റെ സാമാന്യമായൊരു സാമാന്യമായൊരു നിരൂപണത്തിലേക്ക് ഇനി കടക്കാം.

കണ്വാശ്രമപരിസരത്തിലെ ഒരു മാനിന്റെ നേരെ അമ്പെയ്യാൻ മുതിർന്ന ദുഷ്യന്തരാജാവിനെ ആശ്രമകുമാരന്മാർ (വൈഖാനസന്മാർ) താശ്രമമൃഗമാണെന്നു പറഞ്ഞ് അമ്പെയ്ത്തിൽനിന്ന് ദുഷ്യന്തനെ തടയുന്നു. അതനുസരിക്കാൻ തയ്യാറായ രാജാവിന്റെ മഹാമനസ്കതയെയും ധർമബുദ്ധിയെയും അഭിനന്ദിച്ചുകൊണ്ട് മുനികുമാരന്മാർ അദ്ദേഹത്തെ ഇപ്രകാരം അനുഗ്രഹിക്കുന്നു:

ജന്മ യസ്യ പുരോർവംശേ യുക്തരൂപമിദം തവ;
പുത്രമേവംഗുണോപേതം ചക്രവർത്തിനമാപ്നുഹി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 11. പൂരുവിന്റെ വംശത്തിൽ പിറന്ന അങ്ങയ്ക്കിതുചിതംതന്നെ. അങ്ങയ്ക്ക് ഇത്രയും ഗുണം തികഞ്ഞ ഒരുണ്ണി പിറക്കട്ടെ!)

ഏഴങ്കങ്ങളുള്ള *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലെ ആദ്യത്തെ മൂന്നങ്കങ്ങൾ ദുഷ്യന്തനും ശകുന്തളയും തമ്മിലുള്ള പ്രണയത്തിന്റെ ചുരുൾ വിടർത്തുന്നു.

ഒളിഞ്ഞുനിന്ന് മൂന്നു മുനികന്യകമാരുടെ ആശ്രമവൃക്ഷജലസേചനവും സംഭാഷണത്തിലെ കളിതമാശകളും ആസ്വദിക്കുകയാണ് ദുഷ്യന്തൻ. അവരെ ഉറ്റുനോക്കിക്കൊണ്ട് അദ്ദേഹം വിചാരിക്കുന്നു:

“മധുരമാസാം ദർശനം.
ശുദ്ധാന്തദുർലഭമിദം വപു–
രാശ്രമവാസിനോ യദി ജനസ്യ
ദൂരീകൃതാഃ ഖലു ഗുണൈ–
രുദ്യാനലതാ വനലതാഭിഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 15. ഇവരെക്കാണാനെന്തു ചന്തം! ആശ്രമത്തിൽ കഴിയുന്ന ആളുകൾക്ക് അരമനയിലും കിട്ടാത്ത ഇത്ര

അഴകുണ്ടാവാമെങ്കിൽ, കാട്ടുവള്ളികൾ ഗുണംകൊണ്ട് പൂങ്കാവുവള്ളികളെ അകറ്റിക്കളഞ്ഞുവല്ലോ!)

അനസൂയ ശകുന്തളയോട് പറയുന്നു:

''ഹലാ ശകുന്തളേ! ത്വത്തോപി താതകാശ്യപസ്യ ആശ്രമവൃക്ഷാഃ പ്രിയതരാ ഇതി തർക്കയാമി. യേന നവമാലികാകുസുമപേലവാപി ത്വം ഏതേഷാമാലവാലപൂരണേ നിയുക്താ." (എടോ ശകുന്തളേ! താതകാശ്യപന് നിന്നേക്കാളിഷ്ടം ആശ്രമത്തിലെ മരങ്ങളോടാണെന്നാണ് എന്റെ ഊഹം. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ, പിച്ചകപ്പൂപോലെ പതുത്ത നീയും വേണം ഇവയുടെ തടം നിറയ്ക്കാനെന്ന് അദ്ദേഹം കല്പിച്ചുവല്ലോ.)

ഇതിന് അവളുടെ മറുപടി: "ന കേവലം താതനിയോഗ ഏവ. അസ്തി മേ സോദരസ്നേഹോപി ഏതേഷു." (ഇതി വൃക്ഷസേചനം നിരൂപയതി (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 372. അച്ഛൻ കല്പിച്ചു എന്നുവെച്ചിട്ട് മാത്രമല്ല, എനിക്കും ഇവയോട് സഹോദര സ്നേഹമുണ്ട്.) (വൃക്ഷസേചനം അഭിനയിക്കുന്നു)

ഇങ്ങനെയാണ് ശകുന്തള ആരാണെന്ന് ദുഷ്യന്തൻ തിരിച്ചറിയുന്നത്. അദ്ദേഹം ആശ്ചര്യം കൂറിക്കൊണ്ട് ആത്മഗതം ചെയ്യുന്നു: "കഥമിയം സാ കണ്വദുഹിതാ? അസാധുദർശീ ഖലു തത്രഭവാൻ കാശ്യപഃ, യ ഇമാം ആശ്രമധർമേ നിയുംക്തേ.

ഇദം കിലാവ്യാജമനോഹരം വപു–
സ്തപഃക്ഷമം സാധയിതും യ ഇച്ഛതി
ധ്രുവം സ നീലോത്പലപത്രധാരയാ
സമില്ലതാം ഛേത്തുമൃഷിർവ്യവസ്യതി.

ഭവതു. പാദപാന്തരിത ഏവ വിശ്വസ്താം താവദേനാം പശ്യാമി." (ഇതി തഥാ കരോതി) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 16. ഇവളാണോ ആ കണ്വപുത്രി! ഇവളെ ആശ്രമപ്പണികൾക്കേർപ്പെടുത്തിയപ്പോൾ , കാശ്യപൻ തിരുമേനി ഒരു നോട്ടപ്പിഴക്കാരനായിപ്പോയി. അകൃത്രിമ സുന്ദരമായ ഈ ഉടലിനെ തപസ്സിനു തക്കതാക്കാൻ ശ്രമിക്കുന്നതായി പറയപ്പെടുന്നതാരോ ആ ഋഷി തീർച്ചയായും കരിങ്കൂവളപ്പൂവിതളിന്റെ തലപ്പുകൊണ്ട് ചമത മുറിക്കാൻ മുതിരുകയാണ്. ഇരിക്കട്ടെ, ഈ മരങ്ങളുടെ മറവിൽത്തന്നെ നിന്ന് ഇവളെ നോക്കിക്കാണാം. (അപ്രകാരം ചെയ്യുന്നു)

ആദ്യം ഈ മൂന്നുപേരിലും താത്പര്യമുണ്ടായിരുന്നെങ്കിൽ ഇപ്പോൾ മുതൽ അത് ശകുന്തളയിൽ കേന്ദ്രീകരിച്ചിരിക്കുന്നു. അവളെപ്പറ്റി കൂടുതൽ അറിയാൻതന്നെയാണ് അവരുട മൂവരുടെയും സംഭാഷണം ഇനി ഒളിഞ്ഞുനിന്നു കേൾക്കുന്നത്. അവരുടെ നർമസല്ലാപ

അനസൂയ – ഹലാ ശകുന്തളേ! ഇയം സ്വയംവരവധൂഃ സഹകാരസ്യ ത്വയാ കൃതനാമധേയാ വനജ്യോത്സ്നേതി നവമാലികാ. ഏനാം വിസ്മൃതാസി? (അല്ലാ, ശകുന്തളേ! നീ വനജ്യോത്സ്ന എന്നു പേരിട്ട് തേന്മാവിൻതൈയിന്റെ സ്വയംവരവധുവാക്കിനിർത്തിയ ചെറുപിച്ചകലതയിതാ. ഇവളെ മറന്നുപോയോ?)

ശകുന്തള – തദാ ആത്മാനമപി വിസ്മരിഷ്യാമി. (ലതാമുപേത്യാവലോക്യ സഹർഷം) ഹലാ, രമണീയേ ഖലു കാല ഏനസ്യ ലതാപാദപമിഥുനസ്യ വ്യതികരഃ സംവൃത്തഃ. നവകുസുമയൗവനാ വനജ്യോത്സ്നാ, സ്നിഗ്ധപല്ലവതയോപഭോഗക്ഷമഃ സഹകാരഃ. (ഇതി പശ്യന്തീ തിഷ്ഠതി) (എന്നാൽ ഞാൻ എന്നെയും മറക്കും. (ലതയുടെ അടുക്കൽ ചെന്നു നോക്കിയിട്ട് ഹർഷത്തോടെ) കണ്ടില്ലേ ഈ വള്ളിയും മരവും തമ്മിലുള്ള ഇണക്കം എത്ര അസ്സലായിരിക്കുന്നു? വനജ്യോത്സ്ന പുത്തനായി പൂത്ത് യൗവനം പ്രാപിച്ചിരിക്കുന്നു, തേന്മാവിൻതൈ കായ്ച്ച് അനുഭവയോഗ്യവുമായിരിക്കുന്നു.)

പ്രിയംവദ – (സസ്മിതം) അനസൂയേ, ജാനാസി കിന്നിമിത്തം ശകുന്തളാ വനജ്യോത്സ്നാമതിമാത്രം പശ്യതീതി? (ചിരിച്ചുകൊണ്ട്) അനസൂയേ, മനസ്സിലായോ, എന്താ ശകുന്തള വനജ്യോത്സ്നയെ ഉറ്റുനോക്കുന്നതെന്ന്?)

അനസൂയ – ന ഖലു വിഭാവയാമി. കഥയ. (തിരിഞ്ഞില്ലല്ലോ, പറയൂ.)

പ്രിയംവദ – യഥാ വനജ്യോത്സ്നാ അനുരൂപേണ പാദപേന സംഗതാ അപി നാമൈവമപ്യാത്മനോനുരൂപം വരം ലഭേയേതി.(വനജ്യോത്സ്ന തനിക്കൊത്ത വരനോട് ചേർന്നതുപോലെ, എനിക്കും കിട്ടുമോ തനിക്കൊത്ത ഒരു വരനെ എന്ന്.)

ശകുന്തള – ഏഷ നൂനം തവാത്മഗതോ മനോരഥഃ. (ഇതി കലശം ആവർജയതി) (ഇത് നിന്റെ മനസ്സിലുള്ള വിചാരം തന്നെയാണ്.) (കുടം ചെരിക്കുന്നു)(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഒന്നാമങ്കം പേജ് 375–76.)

ശകുന്തള – സഖി അനസൂയേ! അതിപിനദ്ധേന വൽക്കലേന പ്രിയംവദയാ നിയന്ത്രിതാസ്മി. ശിഥിലയ താവദേതത്. (എന്റെ മാർമരവുരി വലിച്ചുകെട്ടി പ്രിയംവദ എന്നെ കുടുക്കിലാക്കിയിരിക്കുന്നു. ഇതൊന്നഴച്ചുതരൂ.)

അനസൂയ – തഥാ. (ഇതി ശിഥിലയതി) (ഓ! അഴച്ചുകൊടുക്കുന്നു)

പ്രിയംവദ – (സഹാസം) അത്ര പയോധരവിസ്താരയിതൃ

ആത്മനോ യൗവനമുപാലഭസ്വ. മാം കിമുപാലഭസേ? (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 373. ചിരിച്ചുകൊണ്ട് – ഇതിൽ നിന്റെ മുലകളെ ചീർപ്പിക്കുന്ന സ്വന്തം യൗവനത്തെ ശകാരിച്ചോളൂ.)

ശകുന്തള – (അഗ്രതോവലോക്യ) ഏഷ വാതേരിതപല്ലവാംഗുലീഭിസ്ത്വരയതീവ മേ കേസരവൃക്ഷകഃ. യാവദേനം സംഭാവയാമി. (മുൻപിൽ നോക്കിയിട്ട് – ഈ ഇലഞ്ഞിത്തൈ കാറ്റത്തിളകുന്ന തളിർവിരലുകൾകൊണ്ട് എന്നെ മാടിവിളിക്കുന്നു. അതിനെ നോക്കട്ടെ.)

പ്രിയംവദ – ഹലാ ശകുന്തളേ! അത്രൈവ താവന്മുഹൂർത്തം തിഷ്ഠ. (ഏയ് ശകുന്തളേ, അവിടെത്തന്നെ അല്പനേരം നിൽക്കൂ.)

ശകുന്തള – കിന്നിമിത്തം? (എന്തിന്?)

പ്രിയംവദ – യാവത്ത്വയോപഗതയാ ലതാസനാഥ ഇവ അയം കേസരവൃക്ഷകഃ പ്രതിഭാതി. (നീ അടുത്തുനിൽക്കുമ്പോൾ ഇലഞ്ഞിത്തയ്യിനോട് ഒരു വള്ളി ചേർന്നതുപോലെ തോന്നുന്നു.)

ശകുന്തള – അതഃ ഖലു പ്രിയംവദാസി ത്വം. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 374. ഇതുകൊണ്ടാമല്ലോ നീ പ്രിയംവദയായത്!)

രാജാ – അപി നാമ കുലപതേരിയം അസവർണക്ഷേത്രസംഭവാ സ്യാത്? അഥവാ കൃതം സന്ദേഹേന. (ഇവൾ കുലപതിക്ക് വിജാതീയപത്നിയിൽ പിറന്നവളേവില്ലേ? അഥവാ, സംശയമില്ല.)

അസംശയം ക്ഷത്രത്രപരിഗ്രഹക്ഷമാ
യദാര്യമസ്യമഭിലാഷി മേ മനഃ;
സതാം ഹി സന്ദേഹപദേഷു വസ്തുഷു
പ്രമാണമന്തഃകരണപ്രവൃത്തയഃ (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 1. 19. ഇവൾ ക്ഷത്രിയന് വേൾക്കാവുന്നവൾതന്നെ; ആര്യമായ എന്റെ മനസ്സ് ഇവളിൽ അഭിലാഷം കൊണ്ടുവല്ലോ; നല്ലതും തീയതും വേർതിരിച്ചറിയുന്ന സജ്ജനങ്ങൾക്ക് സംശയം തോന്നുന്ന വിഷയത്തിൽ പ്രമാണം സ്വന്തം മനസ്സിന്റെ വൃത്തികളാണല്ലോ)

ശകുന്തള – (സസംഭ്രമം) അമ്മോ! സലിലസേകസംഭ്രമോദ്ഗതോ നവമാലികാമുജ്ഝിത്വാ വദനം മേ മധുകരോ ഭിവർത്തതേ. (ഇതി ഭ്രമരബാധാം രൂപയതി) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഒന്നാമങ്കം പേജ് 376. പരിഭ്രമിച്ച് – വെള്ളമൊഴിച്ചപ്പോൾ പേടിച്ച ഒരു വണ്ടത്താൻ പിച്ചകത്തെ വിട്ട് എന്റെ മുഖത്തേക്കടുക്കുന്നു.) (എന്ന് ഭ്രമരബാധ അഭിനയിക്കുന്നു)

ഉഭേ – (സസ്മിതം) കേ ആവാം പരിത്രാതും? ദുഷ്യന്തമാക്രന്ദ.

രാജരക്ഷിതാനി തപോവനാനി നാമ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഒന്നാമങ്കം പേജ് 377. ഇരുവരും: (ചിരിച്ചുകൊണ്ട്) ഞങ്ങളാരാണ് രക്ഷിക്കാൻ? ദുഷ്യന്തനെ വിളിച്ചോളൂ. രാജാവാണല്ലോ തപോവനങ്ങളെ രക്ഷിച്ചുകൊള്ളേണ്ടത്.)

ഇതൊരവസരമാക്കി അവളുടെ മുൻപിലേക്ക് ദുഷ്യന്തൻ കടന്നുചെല്ലാനാലോചിക്കുമ്പോഴേക്കും ശകുന്തള പറയുന്നു: "ന ഏഷ ദുഷ്ടോ വിരമതി. അന്യതോ ഗമിഷ്യാമി. (പദാന്തരേ സ്ഥിത്വാ സദൃഷ്ടിക്ഷേപം) കഥമിതോപ്യാഗച്ഛതി! ഹലാ, പരിത്രായേഥാം മാമനേന ദുർവിനീതേന ദുഷ്ടമധുകരേണാഭിഭൂയമാനാം. (ഈ ദുഷ്ടൻ നിർത്തുന്നില്ല. ഞാൻ മാറിപ്പോയേക്കാം. (പിൻവാങ്ങി നിന്ന് തിരിഞ്ഞുനോക്കിക്കൊണ്ട്) അല്ലാ, ഇങ്ങോട്ടും എന്നെ പിൻതുടരുകയാണോ?)

ഉടനെ അദ്ദേഹം മുന്നോട്ടു ചെന്ന് ഉറക്കെ ചോദിച്ചു:

കഃ പൗരവേ വസുമതീം ശാസതി ശാസിതരി ദുർവിനീതാനാം
അയമാചരത്യവിനയം മുഗ്ധാസു തപസ്വികന്യാസു?

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* 1. 22. എവനാണിത്, പോക്കിരികളെ പൊറുപ്പിക്കാത്ത പൗരവൻ നാടു വാഴവേ, പാവങ്ങളായ തപസ്വികന്യകമാരുടെനേരെ പോക്കണക്കേട് കാട്ടുന്നത്?)

(സർവാഃ രാജാനം ദൃഷ്ട്വാ കിഞ്ചിദിവ സംഭ്രാന്താഃ – എല്ലാവരും അദ്ദേഹത്തെക്കണ്ട് അല്പമൊന്നു പരിഭ്രമിക്കുന്നു) ശകുന്തള മനസ്സിൽ വിചാരിക്കുന്നു: 'കിം നു ഖല്വിമം പ്രേക്ഷ്യ തപോവനവിരോധിനോ വികാരസ്യ ഗമനീയാസ്മി സംവൃത്താ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 377–379. എന്താണ് ഇദ്ദേഹത്തെ കണ്ടപ്പോൾ, തപോവനവിരുദ്ധമായ ഒരു വികാരം എന്നിൽ കടന്നുകൂടിയത്?)

അദ്ദേഹമാരാണെന്നറിയാൻ സഖികൾക്കു താല്പര്യമായി.

അനസൂയയുടെ ചോദ്യത്തിനുത്തരമായി 'യഃ പൗരവേണ രാജ്ഞാ ധർമാധികാരേ നിയുക്തഃ സോഹം അവിഘ്നക്രിയോപലംഭായ ധർമാരണ്യമിദമായാതഃ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 379–80. പൗരവരാജാവ് ധർമാനുഷ്ഠാനങ്ങൾ നോക്കാൻ അധികാരപ്പെടുത്തിയ ആളാണ് ഞാൻ; ഇപ്പോൾ ആശ്രമവാസികളുടെ ക്രിയകൾക്ക് വിഘ്നമില്ലല്ലോ എന്നു നോക്കാനാണ് ഈ ധർമാരണ്യത്തിൽ വന്നത്.)

അപ്പോഴത്തെ ശകുന്തളാ–ദുഷ്യന്തന്മാരുടെ ഭാവമാറ്റം കണ്ട് സഖികൾ ശകുന്തളയോട് സ്വകാര്യമായി "യദ്യത്രാദ്യ താതഃ സന്നിഹിതോ ഭവേത്! ഇപ്പോളിവിടെ അച്ഛനുണ്ടായിരുന്നെങ്കിൽ!"

എന്ന് ആഹ്ലാദിച്ചുകൊണ്ട് പറഞ്ഞു.

“തതഃ കിം ഭവേത്?” (എന്നാലെന്താ?) എന്നായി അവൾ. “ഇമം ജീവിതസർവസ്വേനാപ്യതിഥിവിശേഷം കൃതാർഥം കരിഷ്യതി.” (ഈ അതിഥിയെ ജീവിതസർവസ്വംകൊണ്ടുതന്നെ കൃതാർഥരാക്കും) എന്നായിരുന്നു അവരുടെ ഉത്തരം.

ശകന്തളാ – യുവാമപേതം. കിമപി ഹൃദയേ കൃത്വാ മന്ത്രയേഥേ. ന യുവയോർവചനം ശ്രോഷ്യാമി. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഒന്നാമങ്കം, പേജ് 380– 81. പോവൂ കടന്ന്. എന്തോ ഉള്ളിൽവെച്ച് പറയുകയാണ് നിങ്ങൾ. എനിക്കു കേൾക്കേണ്ട, നിങ്ങൾ പറയുന്നത്.) ഉള്ളിൽ ഇഷ്ടമായെങ്കിലും പുറമെ അവൾ ഇങ്ങനെ പരിഭവം നടിച്ച് പറയുകയാണുണ്ടായത്. ദുഷ്യന്തനാകട്ടെ, പിടിച്ചുനിർത്താനോങ്ങി, സ്വയം അടക്കി ഇങ്ങനെ ആത്മഗതം ചെയ്യുന്നു: ‘‘അഹോ ചേഷ്ടാപ്രതിരൂപികാ കാമിജനമനോവൃത്തിഃ. അഹം ഹി –

അനുയാസ്യൻ മുനിതനയാം
സഹസാ വിനയേന വാരിതപ്രസരഃ
സ്ഥാനാദനുച്ചലന്നപി
ഗത്വേവ പുനഃ പ്രതിനിവൃത്തഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 1. 25. അഹോ! കാമുകന്മാർക്ക് വിചാരിച്ചതെല്ലാം ചെയ്തതുപോലെയാണ്. ഞാനിപ്പോൾ മുനിപുത്രിയുടെ പിൻചെല്ലാനൂന്നി പെട്ടെന്ന് വിനയത്താൽ അനങ്ങാനിടയാവാതെ, ഇരുന്നേടത്തുനിന്നെഴുന്നേറ്റില്ലെങ്കിലും , പോയി തിരിച്ചുപോന്നതുപോലെ തോന്നുന്നു.)

പ്രിയംവദ വേണ്ടാതനം പറയുന്നുവെന്ന പേരിൽ ദുഷ്യന്തൻ അവിടെ നിൽക്കവേ അവിടനിന്നു പോകാനൊരുങ്ങിയ ശകുന്തളയെ, ‘‘സഖി! ന യുക്തമകൃതസത്കാരമതിഥിവിശേഷം വിസൃജ്യ സ്വച്ഛന്ദതോ ഗമനം” (വിശിഷ്ടാതിഥിയെ സത്കരിക്കാതെ വിട്ടുവെച്ച് തോന്നിയപോലെ കടന്നുപോകുന്നത് ആശ്രമവാസികൾക്കൊത്തതല്ല.) എന്ന് അനസൂയ വിലക്കിയെങ്കിലും അവൾ കൂട്ടാക്കിയില്ല. അപ്പോഴാണ് പ്രിയംവദതന്നെ മറ്റൊരു കാരണം പറഞ്ഞ് അവളെ അവിടെ പിടിച്ചുനിർത്തുന്നത്: “വൃക്ഷസേചനേ ദ്വേ ധാരയസി മേ. ഏഹി താവത്. ആത്മാനം മോചയിത്വാ തതോ ഗമിഷ്യസി.” (തോട്ടം നനവകയിൽ നീ എനിക്ക് രണ്ടു കടം വീട്ടാനുണ്ട്. ഇങ്ങോട്ടു വാ, കടം വീട്ടിയിട്ട് പോവാം.)

ഈ അവസരം മുതലെടുത്ത് ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയെ പ്രീണിപ്പിക്കാൻ ശ്രമിക്കുന്നു: ‘‘ഭദ്രേ! വൃക്ഷസേചനാദേവ പരിശ്രാന്താമത്രഭവതീം ലക്ഷയേ. തഥാ ഹ്യസ്യാഃ

സ്രസ്താംസാവതിമാത്രലോഹിതതനൗ
ബാഹൂ ഘടോത്ക്ഷേപണാദ്
അദ്യാപി സ്തനവേപഥും ജനയതി ശ്വാസഃ പ്രമാണാധികഃ
ബദ്ധം കർണശിരീഷരോധി വദനേ ഘർമാംഭസാം ജാലകം
ബന്ധേ സ്രംസിനി ചൈകഹസ്തയമിതാഃ പര്യാകുലാ മൂർധജാഃ.
(1. 26)

തദഹമാനാമനൃണാം കരോമി. (ഇത്യംഗുലീയം ദാതുമിച്ഛതി) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 385. ഭദ്രേ! തോട്ടം നനകൊണ്ടുതന്നെ അത്രഭവതി തളർന്നതായി കാണുന്നു; ഇതാ, ഇവളുടെ കൈകൾ കുടമേറ്റിയിട്ട് ചുമലിഴിയുകയും കൈപ്പടം വല്ലാതെ തുടുക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു; കിതപ്പുകൾ ഇപ്പോഴും മുലകളെ കുലുക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നു; മുഖത്ത് കാതിലെ നെന്മേനിവാകപ്പൂവൊട്ടുമാറ് വിയർപ്പുനീർത്തുള്ളികൾ മുറ്റിനിൽക്കുന്നു; തലമുടി കെട്ടഴിഞ്ഞപ്പോൾ ഒറ്റക്കൈകൊണ്ടൊതുക്കിയത് ചിന്നിച്ചിതറിയുമിരിക്കുന്നു.) അതുകൊണ്ട് ഞാനിവളുടെ കടം വീട്ടാം. (മോതിരമെടുക്കാൻ ഭാവിക്കുന്നു)

അനസൂയയും പ്രിയംവദയും നാമമുദ്രാക്ഷരങ്ങൾ വായിച്ച് അന്യോന്യം നോക്കുന്നു. ദുഷ്യന്തൻ പറയുന്നു: “അലമന്യഥാ സംഭാവ്യ. രാജ്ഞഃ പരിഗ്രഹോയം.” (മറിച്ചൊന്നും കരുതേണ്ട. രാജമുദ്രയാണിത്.) “രാജാവിന്റെ പരിഗ്രഹമാണിത്” എന്നും അർഥമുണ്ട്. ദുഷ്യന്തന്റെ വാക്കുകളിൽ പലതും ഇതുപോലെ ശകുന്തളാഭിലാഷം സൂചിപ്പിക്കുന്ന അർഥങ്ങൾ ഉൾക്കൊണ്ടതായി കാണാം.

അപ്പോൾ പ്രിയംവദ അഭിപ്രായപ്പെടുന്നു: ‘‘അപ്പോൾ ഈ മോതിരം ആ വിരലിൽനിന്നൂരിക്കൂടാ. അവിടത്തെ വാക്കുകൾകൊണ്ടുതന്നെ ഇവൾ കടക്കാരിയല്ലാതായി.” എന്നിട്ട്, കുറച്ചൊന്നു ചിരിച്ചുകൊണ്ട് ശകുന്തളയോട് പറഞ്ഞു: “ഈ അനുകമ്പയുള്ള ആര്യൻ അഥവാ മഹാരാജാവ് നിന്റെ കടം വീട്ടിയിരിക്കുന്നു. ഇനി പോവാം.”

“യദ്യാത്മനഃ പ്രഭവിഷ്യാമി” (തന്നെക്കൊണ്ടാവുമെങ്കിലല്ലേ) എന്നാണ് ശകുന്തളയുടെ ആത്മഗതം. പക്ഷേ, പറഞ്ഞത്, “കാ ത്വം വിസർജിതവ്യസ്യ രോദ്ധവ്യസ്യ വാ?” (നീയാരാ, വിട്ടയയ്ക്കാനും തടഞ്ഞുനിർത്താനും?) എന്നാണ്.

ആ സന്ദർഭത്തിൽ ദുഷ്യന്തൻ ആത്മഗതം ചെയ്യുന്നു: “കിംനു ഖലു യഥാ വയമസ്യാമേവമിയമപ്യസ്മാൻ പ്രതി സ്യാത്. അഥവാ ലബ്ധാവകാശാ മേ പ്രാർഥനാ. കുതഃ –

വാചം ന മിശ്രയതി യദ്യപി മദ്വചോഭിഃ
കർണം ദദാത്യഭിമുഖം മയി ഭാഷമാണേ

കാമം ന തിഷ്ഠതി മദാനനസമ്മുഖീയം
ഭൂയിഷ്ഠമന്യവിഷയാ ന തു ദൃഷ്ടിരസ്യാഃ. (27)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 386–87. നമുക്കിവളോടെന്നപോലെത്തന്നെ, ഇവൾക്ക് നമ്മോടുമുണ്ടോ? അഥവാ, എന്റെ പ്രാർഥനയ്ക്ക് ഇടംകിട്ടിയിരിക്കുന്നു. കാരണം, ഇവൾ എന്റ സംഭാഷണത്തോടിടചേർന്നു സംസാരിക്കുന്നില്ലെങ്കിലും, ഞാൻ സംസാരിക്കുമ്പോൾ അതിനോട് ചെവിയോർത്തിരിക്കുന്നു; ഒട്ടും എന്റെ മുഖത്തോടു മുഖം നോക്കിയിരിക്കുന്നില്ല, എന്നാൽ ഇവളുടെ ദൃഷ്ടി മിക്കവാറും മറ്റൊന്നിലേക്കുമല്ലതാനും – 1. 27)

ദുഷ്യന്തനെത്തന്നെ നോക്കി ശകുന്തള വ്യാജത്തിൽ താമസിച്ചുംകൊണ്ട് സഖിമാരോടൊപ്പം പോയി എന്നാണ് കാളിദാസന്റെ തുടർന്നുള്ള രംഗനിർദേശം.

ദുഷ്യന്തന്റെ അവസ്ഥയോ? അദ്ദേഹം വിചാരിക്കുന്നു: “മന്ദൗത്സുക്യോസ്മി നഗരഗമനം പ്രതി. യാവദനുയാത്രികാൻ സമേത്യ നാതിദൂരേ തപോവനസ്യ നിവേശയാമി. ന ഖലു ശക്നോമി ശകുന്തളാവ്യാപാരാദാത്മാനം നിവർത്തയിതും” (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം,* ഒന്നാമങ്കം പേജ് 389. എനിക്കു നഗരത്തിലേക്കു പോകണമെന്നില്ലാതായി. കൂടെയുള്ളവരുടെ അടുക്കൽ ചെന്ന് നഗരത്തിൽനിന്നകലെയല്ലാതെ താവവളമടിപ്പിക്കാം. ശകുന്തളയുടെ നേർക്കുള്ള കുതിപ്പിൽനിന്ന് എന്നെ പിന്തിരിപ്പിക്കാൻ ഞാനാളല്ലാതായി.)

രണ്ടാമങ്കത്തിൽ ആശ്രമപരിസരത്തുതന്നെ താമസിക്കുന്ന ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയെപ്പറ്റി വിചാരിക്കയാണ്:

കാമം പ്രിയാ ന സുലഭാ
മനസ്തു തദ്ഭാവദർശനാശ്വാസി
അകൃതാർഥേപി മനസിജേ
രതിമുഭയപ്രാർഥനാ കുരുതേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 2. 1. തീർച്ചയായും ഓമലാളെ കിട്ടുക എളുപ്പമല്ല; എന്നിട്ടും മനസ്സ് അവളുടെ ഭാവം കണ്ടതിൽ ആശ്വസിക്കുന്നു; കാമത്തിന്റെ കാര്യം നടക്കാഞ്ഞാലും ഇരുവർക്കും അഭിലാഷമണ്ടെന്നതേ രതിയുളവാക്കുന്നു.)

(സ്മിതം കൃത്വാ) ഏവമാത്മാഭിപ്രായസംഭാവിതേഷ്ടജന ചിത്തവൃത്തിഃ പ്രാർഥയിതാ വിഡംബ്യതേ. രണ്ടാമങ്കം പേജ് 392. പുഞ്ചിരിച്ചിട്ട് – ഇങ്ങനെയാണ്, കാമുകൻ സ്വാഭിപ്രായത്തിനൊത്ത വണ്ണം ഇഷ്ടജനത്തിന്റെ ചിത്തവൃത്തിയെ സങ്കല്പിച്ച് വിഡ്ഢിയാവുന്നത്.)

ആ കാമുകൻ തന്റെ അനുഭവം അയവിറക്കുന്നു:

സ്നിഗ്ധം വീക്ഷിതമന്യതോപി നയനേ
യത് പ്രേരയന്ത്യാ തയാ,
യാതം യച്ച നിതംബയോർഗുരുതയാ മന്ദം വിലാസാദിവ,
മാ ഗാ ഇത്യുപരുദ്ധയാ യദപി സാ സാസൂയമുക്താ സഖീ
സർവം തത് കില മത്പരായണമഹോ കാമീ സ്വതാം പശ്യതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 2. 2. മറ്റെങ്ങോട്ടോ കണ്ണയയ്ക്കുമ്പോഴായാലും അവൾ കുളിർക്കെ നോക്കിയതും, നിതംബക്കനംകൊണ്ടു വിലാസത്താലെന്നപോലെ അവൾ മെല്ലെ നടന്നതും, പോയ്ക്കൂടാ എന്നു തടഞ്ഞപ്പോൾ അവൾ ആ സഖിയോട് കയർത്തുപറഞ്ഞതും – ഇതൊക്കെയും എന്നെച്ചൊല്ലിയാണുപോൽ! അമ്പോ! കാമുകൻ എല്ലാം തനിക്കുള്ളതായി കാണുന്നു.) ശകുന്തളാപ്രണയത്തിൽ മുഴുകിയതുകൊണ്ട് ആ രസത്തിൽ നർമസചിവനായ വിദൂഷകനോട് ആ പ്രണയത്തെപ്പറ്റിയും പ്രണയമനോഗതങ്ങളെപ്പറ്റിയും ഇത്രയും തുറന്നുപറഞ്ഞതാണ്. അത് വേണ്ടിയിരുന്നില്ലെന്ന് പിന്നീടദ്ദേഹത്തിനു തോന്നി. ഈ വിചാരവും തുടർന്നുള്ള പരസ്യമായ തിരുത്തലുമാണ് രണ്ടാമങ്കത്തിന്റെ ഒടുവിൽ. നോക്കുക:

രാജാ – ചപലോയം വടുഃ. കദാചിദസ്മത്പ്രാർഥനാമന്തഃപുരേഭ്യഃ കഥയേത്. ഭവതു. ഏനമേവം വക്ഷ്യേ. (വിദൂഷകം ഹസ്തേ ഗൃഹീത്വാ പ്രകാശം) വയസ്യ, ഋഷിഗൗരവാദാശ്രമം ഗച്ഛാമി. ന ഖലു സത്യമേവ താപസകന്യകായാം മമാഭിലാഷഃ. പശ്യ–

ക്വ വയം? ക്വ പരോക്ഷമന്മഥോ
മൃഗശാബൈഃ സമമേധിതോ ജനഃ?
പരിഹാസവിജല്പിതം സഖേ!
പരമാർഥേന ന ഗൃഹ്യതാം വചഃ. (2. 18)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, രണ്ടാമങ്കാന്ത്യഭാഗം.

ദുഷ്യന്തൻ – വിടുവായനാണീ മനുഷ്യൻ. എന്റെ ഈ അഭിലാഷം അന്തഃപുരത്തിൽ പറഞ്ഞുനടന്നു എന്നു വരാം. ആട്ടെ, ഇയാളോടിങ്ങനെ പറഞ്ഞുപിടിപ്പിക്കാം. (വിദൂഷകനെ കൈക്കു പിടിച്ച് – പ്രകാശം) തോഴരേ, ഋഷിമാരെ ആദരിച്ചാണ് ഞാൻ ആശ്രമത്തിലേക്കു പോകുന്നത്. നേരായിട്ടും എനിക്കു താപസപ്പെൺകിടാവിൽ അഭിലാഷമില്ല. നോക്കൂ. നമ്മളെവിടെ, കാമമെന്നതേ അറിയാതെ, മാൻകിടാങ്ങളോടൊപ്പം വളർത്തപ്പെട്ട ആളെവിടെ? തോഴരേ, നേരംപോക്കിനു തട്ടിവിട്ട വാക്കുകൾ പരമാർഥമെന്നു ധരിച്ചുപോകരുതേ!)

മൂന്നാമങ്കത്തിൽ മാലിനീതീരത്തെ വള്ളിക്കുടിലിൽ വിരഹച്ചൂടിൽ തളർന്നുകിടക്കുന്ന ശകുന്തളയെയും അവളെ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്ന

സഖികളെയും ഒളിഞ്ഞുനിന്നു കാണുന്ന ദുഷ്യന്തന്റെ കാമുകിലസിതങ്ങളുടെ വിവരണം: "യാവദ്വിടപാന്തരേണാവലോകയാമി (പരിക്രമ്യാവലോക്യ, സഹർഷം) അയേ, ലബ്ധം നേത്രനിർവാണം. ഏഷാ മേ മനോരഥപ്രിയതമാ സകുസുമാസ്തരണം ശിലാപട്ടമധിശയാനാ സഖീഭ്യാമന്വാസ്യതേ. ഭവതു. ശ്രോഷ്യാമ്യാസാം വിസ്രംഭകഥിതാനി. (ഇതി വിലോകയൻ സ്ഥിതഃ)'' (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം പേജ് 412. ചില്ലപ്പഴുതുകളിലൂടെ നോക്കാം. (നടന്ന് നോക്കി, സഹർഷം) ആവൂ! കണ്ണിനു കുളിർമയായി. ഇതാ, എന്റെ സങ്കല്പപ്രിയതമ പാറപ്പുറത്ത് പൂവിരിച്ചതിൽ അരികസഖിമാരുമായി കിടക്കുന്നു. ആട്ടെ, ഇവരുടെഉള്ളു തുറന്ന സംഭാഷണം കേൾക്കാം. (നോക്കിക്കൊണ്ടു നിൽക്കുന്നു) (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 412)

അവരുടെ സംഭാഷണത്തിൽനിന്നു ചില ഭാഗങ്ങൾ ഉദ്ധരിക്കാം: ''പ്രിയംവദാ – (ജനാന്തികം) അനസൂയേ! തസ്യ രാജർഷേഃ പ്രഥമദർശനാദാരഭ്യ പര്യുത്സുകേവ ശകുന്തളാ. കിം നു ഖലു അസ്യാസ്തന്നിമിത്തോയമാതങ്കോ ഭവേത്. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം പേജ് 414. പ്രിയംവദ – (സ്വകാര്യമായി) അനസൂയേ, ആ രാജർഷിയെ ആദ്യം കണ്ടതുമുതൽക്ക് ശകുന്തളയ്ക്ക് ഒരാധി പിടിപെട്ടതുപോലുണ്ട്. ആ വഴിക്കുള്ളതുതന്നെയായിരിക്കുമോ ഇവൾക്കീ സുഖക്കേട്?)

സഖിമാർ അസുഖമെന്താണെന്നു ചോദിച്ചതിന് ദുഷ്യന്തനിലുള്ള തന്റെ അഭിനിവേശം അറിയിച്ചതിനുശേഷം ശകുന്തളയുടെ അഭ്യർഥന: "തദ്യദി വാമനുമതം തദാ തഥാ വർത്തേഥാം യഥാ തസ്യ രാജർഷേരനുകമ്പനീയാ ഭവാമി. അന്യഥാവശ്യം സിഞ്ചതം മേ തിലോദകം." (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം,* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 417. അതുകൊണ്ട് നിങ്ങൾക്കു സമ്മതമാണെങ്കിൽ ചെയ്യേണ്ടത്, ആ രാജർഷിക്ക് എന്റെ പേരിൽ അനുകമ്പയുണ്ടാക്കുകയാണ്: അല്ലെങ്കിൽ എനിക്കുള്ള ഉദകക്രിയ നടത്താം.)

പ്രണയപരവശനായ രാജാവിന്റെ അവസ്ഥ –

ഇദമശിശിരൈരന്തസ്താപാദ്വിവർണമണീകൃതം
നിശി നിശി ഭുജന്യസ്താപാംഗപ്രസാരിഭിരശ്രുഭിഃ
അനതിലുളിതജ്യാഘാതാങ്കം മുഹുർമണിബന്ധനാത്
കനകവലയം സ്രസ്തം സ്രസ്തം മയാ പ്രതിസാര്യതേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 3. 10. രാത്രി കിടക്കുമ്പോഴെല്ലാം കൈത്തണ്ടയിൽ വെച്ച കടക്കണ്ണിലൂടെ ഉള്ളെരിച്ചൽകൊണ്ടു കാഞ്ഞ കണ്ണുനീർ ഒഴുകി രത്നങ്ങളുടെ നിറം കെട്ടുപോയ ഈ പൊൻവളയെ, വിൽഞാൺതഴമ്പിൽപ്പോലും തടയാതെ ഊർന്നുപോരുന്തോറും ഞാൻ മണിബന്ധത്തിൽനിന്നു മേൽപ്പോട്ടു കയറ്റുക പതിവായിരിക്കുന്നു.)

പ്രിയംവദാ – മദനലേഖോസ്യ ക്രിയതാം. ഇമം ദേവതാപ്രസാദസ്യാപദേശേന സുമനോഗോപിതം കൃത്വാ തസ്യ ഹസ്തം പ്രാപയിഷ്യാമി. *(അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 419. ((ശകുന്തള) അദ്ദേഹത്തിനൊരു കാമലേഖമുണ്ടാക്കട്ടെ. ഞാനതു പൂവിൽ പൊതിഞ്ഞ് ദേവന്റെ പ്രസാദമെന്ന ഭാവത്തിൽ ആ രാജർഷിയുടെ കൈയിലെത്തിക്കാം.)

തനിക്കു പ്രണയലേഖനമാലോചിക്കുന്ന ശകുന്തള ദുഷ്യന്തന്റെ കണ്ണിൽ –

ഉന്നമിതൈകഭ്രൂലതമാനനമസ്യാഃ പദാനി രചയന്ത്യാഃ
കണ്ടകിതേന പ്രഥയതി മയ്യനുരാഗം കപോലേന.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 3. 12. പദരചന ചെയ്യവേ ഒറ്റപ്പുരികമുയർന്നുള്ള ഇവളുടെ മുഖം കോൾമയിർക്കൊണ്ട കവിൾകൊണ്ട് എന്നിലുള്ള അനുരാഗത്തെ വെളിപ്പെടുത്തുന്നു.)

ശകുന്തളാ – ചിന്തിതം മയാ ഗീതവസ്തു. ന ഖലു സന്നിഹിതാനി പുനർലേഖനസാധനാനി. (പറഞ്ഞത് ഞാൻ ആലോചിച്ചുവെച്ചു. എന്നാൽ എഴുതാൻ വേണ്ടതൊന്നും ഇവിടെയില്ലല്ലോ.)

പ്രിയംവദാ – ഏതസ്മിൻ ശുകോദരസുകുമാരേ നളിനീപത്രേ നഖൈർനിക്ഷിപ്തവർമം കുരു. (തത്തയുടെ വയറുപോലെ പതുത്ത ഈ താമരയിലയിൽ നഖംകൊണ്ടെഴുതിക്കോളൂ.)

ശകുന്തളാ – (യഥോക്തം രൂപയിത്വാ) ഹലാ, ശൃണുതമിദാനീം സംഗതാർഥം ന വേതി. (വാചയതി)

തവ ന ജാനേ ഹൃദയം
മമ പുനഃ കാമോ ദിവാപി രാത്രിമപി
നിർഘൃണ! തപതി ബലീയ–
സ്ത്വയി വൃത്തമനോരഥാന്യംഗാനി. (13)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 420–21. (പറഞ്ഞതുപോലെ അഭിനയിച്ചിട്ട്) ഇതൊന്നു കേൾക്കുവിൻ, വിചാരിച്ചതുപോലെ ആയിട്ടുണ്ടോ ഇല്ലയോ എന്ന് (ചൊല്ലുന്നു.)

അങ്ങയുടെ ഹൃദയം എനിക്കറിഞ്ഞുകൂടാ. അങ്ങയുടെമേൽ മനോരാജ്യം കൊള്ളുന്ന എന്റെ ഹൃദയത്തെയാകട്ടെ, അലിവറ്റവനേ, കാമദേവൻ പകലും രാവുമാകെ വല്ലാതെ എരിയിക്കുന്നു – 3. 13)

ഉടൻതന്നെ ദുഷ്യന്തൻ അങ്ങോട്ടു കടന്നുചെല്ലുന്നു. (മുൻപ് ഭ്രമരബാധയുടെ പേരിൽ; ഇപ്പോൾ കാമബാധയുടെ പേരിൽ!)

പൊടുന്നനവെ ദുഷ്യന്തനെ കണ്ട മദനാതുരയായ ശകുന്തളയോട് അദ്ദേഹം – അലമലമായാസേന.

സന്ദഷ്ടകുസുമശയനാ–
ന്യാശുക്ലാന്തബിസഭംഗസുരഭീണി
ഗുരുപരിതാപാനി ന തേ
ഗാത്രാണ്യുപചാരമർഹന്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 3. 15. വേണ്ട, ആയാസപ്പെടേണ്ട. കടുത്ത ചുട്ടെരിച്ചൽ മൂലം മെത്ത വിരിച്ച പൂക്കളൊട്ടിപ്പിടിച്ചും തൊട്ട പാടേ വാടുന്ന താമരവളയങ്ങളുടെ മണമാർന്നുമമുള്ള നിന്റെ ശരീരത്തിന് ഉപചരിക്കാനൊന്നും വയ്യ.)

(രാജോപവിശതി. ശകുന്തളാ സലജ്ജാ തിഷ്ഠതി – രാജാവിരിക്കുന്നു. ശകുന്തള ലജ്ജിച്ചു നിൽക്കുന്നു.)

അനസൂയാ – ദ്വയോരപി യുവയോരന്യോന്യാനുരാഗഃ പ്രത്യക്ഷഃ. സഖീസ്നേഹോ മാം പുനരുക്തവാദിനീം കരോതി. (നിങ്ങളിരുവരുടെയും പരസ്പരാനുരാഗം പ്രത്യക്ഷമായിക്കഴിഞ്ഞു. സഖിയോടുള്ള സ്നേഹമാണ് എന്നെക്കൊണ്ട് വീണ്ടും പറയിക്കുന്നത്.)

അനസൂയാ – ആപന്നസ്യ വിഷയവാസിനോ ജനസ്യാർത്തിഹരേണ രാജ്ഞാ ഭവിതവ്യമിത്യേഷ യുഷ്മാകം ധർമഃ. (ആപത്തിൽ പെട്ട നാട്ടുകാരുടെ സങ്കടം തീർത്തുകൊടുക്കണമെന്നാണല്ലോ നിങ്ങളുടെ ധർമം.)

അനസൂയാ – തേന ഹി ഇയമാവയോഃ പ്രിയസഖീ ത്വാമുദ്ദിശ്യ ഇദമവസ്ഥാന്തരം ഭഗവതാ മദനേനാരോപിതാ. തദർഹസ്യഭ്യുപപത്ത്യാ ജീവിതം തസ്യാ അവലംബിതും. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 422–23. എന്നിരിക്കേ, ഞങ്ങളുടെ ഈ അരുമത്തോഴി താങ്കളെച്ചൊല്ലി കാമദേവൻ മൂലം ഈ സ്ഥിതിയിലായിരിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട്, അനുഗ്രഹബുധ്യാ ഇവളുടെ ജീവനെ നിലനിർത്തുമാറാകണം.)

അനസൂയാ – ബഹുവല്ലഭാ രാജാനഃ ശ്രൂയന്തേ. യഥാ നൗ
പ്രിയസഖീ ബന്ധുജനശോചനീയാ ന ഭവതി തഥാ
നിർവർത്തയ.(രാജാക്കന്മാർക്ക് പല ഭാര്യമാരാണെന്നാണ് കേൾവി.)

രാജാ – കിം ബഹുനാ? (എന്തിനേറെ?)

പരിഗ്രഹബഹുത്വേപി ദ്വേ പ്രതിഷ്ഠേ കുലസ്യ മേ
സമുദ്രവസനാ ചോർവീ സഖീ ച യുവയോരിയം.

(3. 17. പലരെയും പരിഗ്രഹിച്ചിരിക്കിലും എന്റെ വംശതതിനുള്ള പ്രതിഷ്ഠ രണ്ടു പേർ മാത്രം – ആഴി ചൂഴുന്ന ഊഴിയും നിങ്ങളുട ഈ തോഴിയും.)

ഉഭേ – നിർവൃതേ സ്വഃ. (ഞങ്ങൾക്കാശ്വാസമായി)

പ്രിയംവദാ – (സദൃഷ്ടിക്ഷേപം) അനസൂയേ! യഥൈഷ ഇതോ ദത്തദൃഷ്ടിരുത്സുകോ മൃഗപോതകോ മാതരം അന്വിഷ്യതി. ഏഹി, സംയോജയാവേനം. (ഇത്യുഭേ പ്രസ്ഥിതേ) (കണ്ണു കാട്ടിയിട്ട്) അനസൂയേ! അതാ, ആ മാൻകിടാവ് അങ്ങുമിങ്ങും ഉഴറിനോക്കി തള്ളയെ തേടുകയാണ്; വരൂ, അവനെ കൊണ്ടാക്കാം. (ഇരുവരും പുറപ്പെട്ടു.)

ശകുന്തളാ – ഹലാ, അശരണാസ്മി. അന്യതരാ യുവയോരാഗച്ഛതു. (അയ്യോ! എനിക്കാരും തുണയില്ലല്ലോ! നിങ്ങളിലൊരാൾ പോയാൽ മതി.)

ഉഭേ – പൃഥിവ്യാ യോ ശരണം സ തവ സമീപേ വർത്തതേ. (ഭൂമിക്കാകെ തുണയുള്ള ആളല്ലേ നിന്റെ അടുക്കൽ!)

ശകുന്തളാ – കഥം? ഗതേ ഏവ. (എന്ത്? രണ്ടാളും പോയോ?)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, മൂന്നാമങ്കം, പേജ് 423–24)

ദുഷ്യന്തനും ശകുന്തളയും മാത്രമായപ്പോൾ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉപചാരവർണനം:

കിം ശീതളൈഃ ക്ലമവിനോദിഭിരാർദ്രവാതാൻ
സഞ്ചാരയാമി നളിനീദളതാലവൃന്തൈഃ?
അങ്കേ നിധായ കരഭോരു! യഥാസുഖം തേ
സംവാഹയാമി ചരണാവുത പദ്മതാമ്രൗ?

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 3. 18. തണുത്തു തളർച്ച പോക്കുന്ന താമരയിലകൾകൊണ്ടു വീശി കുളിർത്ത കാറ്റേൽപ്പിച്ചുതരണമോ? അല്ലെങ്കിൽ, കരഭോരൂ, നിന്റെ താമരത്തുടുപ്പാർന്ന കാൽകളെ മടിയിൽവെച്ചു പാകംപോലെ തടവിത്തരേണമോ?)

ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയെ ബലാൽക്കാരമായി തടഞ്ഞുവെക്കുമ്പോൾ അവൾ പറയുന്നു: ''പൗരവ! രക്ഷാവിനയം. മദനസന്തപ്താപി ന ഖല്വാത്മനഃ പ്രഭവാമി.'' (പൗരവാ! അടക്കം വിടരുതേ. ഞാൻ കാമസന്തപ്തയെങ്കിലും സ്വതന്ത്രയല്ല.)

രാജാ – ഭീരു! അലം ഗുരുജനഭയേന. ദൃഷ്ട്വാ തേ വിദിതധർമാ തത്രഭവാന്നാത്ര ദോഷം ഗ്രഹീഷ്യതി കുലപതിഃ. അപി ച –

ഗാന്ധർവേണ വിവാഹേന ബഹ്വോ രാജർഷികന്യകാഃ
ശ്രൂയന്തേ പരിണീതാസ്താഃ പിതൃഭിശ്ചാഭിനന്ദിതാഃ

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 425. പേടിക്കാരീ, ഗുരുജനത്തെ പേടിക്കാനില്ല. ധർമമറിയുന്ന തത്രഭവാൻ കുലപതി ഇതിലൊരു കുറ്റവും കണ്ടുപിടിക്കില്ല. എന്തെന്നാൽ, ഒട്ടേറെ രാജകുമാരിമാർ ഗാന്ധർവവിധിപ്രകാരം വേട്ടുപോയിട്ടുള്ളതായും അവരെയെല്ലാം പിതാക്കന്മാർ കൊണ്ടാടിയിട്ടുള്ളതായും പ്രമാണമുണ്ട്.)

ശകുന്തളാ – (ആത്മഗതം) ഹൃദയ, പ്രഥമമേവ സുഖോപനതേ മനോരഥേ കാതരഭാവം ന മുഞ്ചസി. സാനുശയവിഘടിതസ്യ കഥം തേ സാമ്പ്രതം സന്താപഃ? (പദാന്തരേ സ്ഥിത്വാ. പ്രകാശം) ലതാവലയ,സന്താപഹാരക! ആമന്ത്രയേ ത്വാം ഭൂയോപി പരിഭോഗായ. (ഇതി ദുഃഖേന നിഷ്ക്രാന്താ ശകുന്തളാ സഹേതരാഭിഃ).....

രാജാ –

തസ്യാഃ പുഷ്പമയീ ശരീരലുളിതാ ശയ്യാ ശിലായാമിയം
ക്ലാന്തോ മന്മഥലേഖ ഏഷ നളിനീപത്രേ നഖൈരർപ്പിതഃ
ഹസ്താദ് ഭ്രഷ്ടമിദം ബിസാഭരണമിത്യാസജ്യമാനേക്ഷണോ
നിർഗന്തും സഹസാ ന വേതസഗൃഹാച്ഛക്നോമി ശൂന്യാദപി.

(23) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 428. ശകുന്തള – (ആത്മഗതം) ഹൃദയമേ, അഭിലഷിച്ചത് എളുപ്പത്തിൽ വന്നുകിട്ടിയപ്പോൾ നീ പരുങ്ങിനിന്നതേയുള്ളൂ. ഇപ്പോൾ പശ്ചാത്താപംകൊണ്ട് കുഴങ്ങിയട്ടെങ്ങനെ? (കുറച്ചു നീങ്ങിയിട്ട് പ്രകാശം) എരിപൊരിയടക്കിയ വള്ളിക്കുടിലേ, വീണ്ടും വന്നാശ്വസിക്കാനായി ഇപ്പോൾ വിടതരിക. (അല്ലൽപ്പാടോടെ മറ്റവരൊന്നിച്ചു പോയി)...

ദുഷ്യന്തനാകട്ടെ, ആ ആറ്റുവഞ്ചിക്കുടിൽ നോക്കി നെടുവീർപ്പിടുന്നു:

രാജാ –

തസ്യാഃ പുഷ്പമയീ ശരീരലുളിതാ ശയ്യാ ശിലായാമിയം
ക്ലാന്തോ മന്മഥലേഖ ഏഷ നളിനീപത്രേ നഖൈരർപ്പിതഃ
ഹസ്താദ് ഭ്രഷ്ടമിദം ബിസാഭരണമിത്യാസജ്യമാനേക്ഷണോ
നിർഗന്തും സഹസാ ന വേതസഗൃഹാച്ഛക്നോമി ശൂന്യാദപി.

(23) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* മൂന്നാമങ്കം പേജ് 428. ഇതാ, പാറപ്പുറത്ത് അവൾ കിടന്നുറങ്ങിയ പൂമെത്ത, ഈ താമരയിലയിൽ അവൾ നഖം കൊണ്ടെഴുതി വാടിക്കഴിഞ്ഞ കാമലേഖനം, ഇതാ, അവളുടെ കൈയിന്മേൽനിന്നൂരിവീണ താമരവളയക്കാപ്പ് എന്നിങ്ങനെ കണ്ണുകൾ പറ്റിനിൽക്കുകയാൽ ഞാൻ ശൂന്യമെങ്കിലും ഈ ആറ്റുവഞ്ചിക്കുടിലിൽനിന്ന് ഉടനെ പുറത്തുകടക്കാനാളാകുന്നില്ല.)

ഈ മൂന്നങ്കങ്ങളെ ഒരേകകമായി കണക്കാക്കാം. സംസ്കൃത സാഹിത്യത്തിൽ ഇത്ര മനോഹരമായി കാല്പനികപ്രണയം അവതരിപ്പിച്ച രംഗങ്ങൾ ഏറെയുണ്ടെന്നു തോന്നുന്നില്ല. ദുഷ്യന്തന്റെ രാജാവ്, മകൻ എന്നീ നിലയിലുള്ള ധർമങ്ങൾക്കൊന്നും ഒരു പോറൽപോലുമേല്പിക്കാതെയാണ് കാമുകനെന്ന നില ഇവിടെ വരച്ചുകാണിക്കുന്നത്. ഈ നായകനുമായി താരതമ്യപ്പെടുത്തുമ്പോൾ നായികയായ ശകുന്തളയെപ്പറ്റി അങ്ങനെ പറയാമോ എന്നു സംശയമു

ണ്ട്. താതകണ്വൻ, ഗൗതമിമുത്തശ്ശി, ശാർങ്ഗരവ–ശാരദ്വതാദികളായ ആശ്രമതാപസന്മാർ, എന്നിവരോടൊന്നും ആലോചിക്കാതെ തന്റെ ഇഷ്ടമനുസരിച്ച് പ്രവർത്തിക്കുന്ന അനസൂയാ–പ്രിയംവദമാർ മാത്രം അറിഞ്ഞുകൊണ്ടുള്ളതാണ് ശകുന്തളയുടെ ഈ ഈ പ്രണയപ്രയത്നം. ആകപ്പാടെ നോക്കിയാൽ അവിനയവും സാഹസവുമല്ലേ അവളുടെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടായതെന്നു തോന്നും.

ഇനി നാലാമങ്കത്തെ നിരൂപണം ചെയ്യാം. അത് രണ്ടാമത്തെ ഏകകമാണെന്നു കണക്കാക്കുക. ഈ അങ്കത്തിന്റെ പ്രവേശകത്തിലാണ് ദുർവാസാവിന്റെ ശാപം വരുന്നത്. "അയമഹം ഭോഃ" (ഏയ്, ഇതാ ഒരാൾ വന്നിരിക്കുന്നു.) എന്നു താൻ ഉറക്കെപ്പറഞ്ഞത് കേൾക്കാതെ, പർണശാലയിലുണ്ടായിരുന്ന അനസൂയയുടെ വാക്കുകളിൽ, മനസ്സുകൊണ്ടില്ലാതിരുന്ന, ശകുന്തളയെ ദുർവാസാവ് ഇപ്രകാരം ശപിച്ചു: ആഃ അതിഥിപരിഭാവിനി,

വിചിന്തയന്തീ യമനന്യമാനസാ
തപോനിധിം വേത്സി ന മാമുപസ്ഥിതം
സ്മരിഷ്യതി ത്വാം ന ബോധിതോപി സൻ
കഥാം പ്രമത്തഃ പ്രഥമം കൃതാമിവ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം.* 4. 1. എടീ, അതിഥിയെ അവമാനിക്കുന്നോളേ, നീ മറ്റൊന്നും നോക്കാതെ ആരെ ഓർത്തിരുന്നിട്ടാണോ തപോനിധിയായ ഞാൻ വന്നുനിൽക്കുന്നതറിയാത്തത്, അയാൾ, തന്റേടം വിട്ടവൻ ആദ്യം പറഞ്ഞുവെച്ചതിനെ എന്നപോലെ, നിന്നെ അറിയിച്ചാലും അറിയാതെ പോകട്ടെ.) പ്രിയംവദ താണുകേണപേക്ഷിച്ചപ്പോൾ, "എന്റെ വാക്ക് മറിച്ചാവാൻ പാടില്ല; എന്നാൽ വല്ല അഭിജ്ഞാനവും കണ്ടാൽ ശാപം ഒഴിഞ്ഞുകൊള്ളും" എന്നു ശാപമോക്ഷം കൊടുക്കുകയും ചെയ്തു. സഖിമാർ ഈ ശാപവൃത്താന്തം ശകുന്തളയെ അറിയിക്കേണ്ടെന്നു തീരുമാനിച്ചു.

കണ്വൻ ഋക്ഛന്ദസ്സിലും, ദേവകളായിരിക്കണം, ആകാശത്തിൽനിന്നും ഭർത്തൃഗൃഹത്തിലേക്കു പോകുന്ന ശകുന്തളയെ ആശീർവദിച്ചു. അവൾ പ്രിയംവദയോട് തന്റെ അപ്പോഴത്തെ വികാരമറിയിച്ചു: "ഹലാ പ്രിയംവദേ, നനു ആര്യപുത്രദർശനോത്സുകായാ അപ്യാശ്രമപദം പരിത്യജന്ത്യാ ദുഃഖേന മേ ചരണൗ പുരതഃ പ്രവർത്തേതേ" (എടോ പ്രിയംവദേ, ആര്യപുത്രനെ കാണാൻ വെമ്പലുണ്ടെങ്കിലും, ഈ ആശ്രമപ്രദേശം വിട്ടുനീങ്ങുന്നതിൽ എന്റെ കാലിനു വല്ലാത്ത ഞെരുക്കം തോന്നുന്നു.) എന്നു പറയുന്ന ശകുന്തളയോട് പ്രിയംവദയുടെ മറുപടി – ''ന കേവലം തപോവനവിരഹകാതരാ സഖ്യേവ, ത്വയോപസ്ഥിതവിയോഗസ്യ

തപോവനസ്യാപി താവത് സമവസ്ഥാ ദൃശ്യതേ."(തപോവന വുമായി വേർപെടുന്നതിൽ സഖി സങ്കടപ്പെടുന്നു എന്നുമാത്രമല്ല ഉള്ളൂ, നീയുമായി വേർപെടുന്നതിൽ തപോവനത്തിന്റെ നിലയും അതുതന്നെ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 447–48)

ശകുന്തളാ – "(സ്മൃത്വാ) താത, ലതാഭഗിനീം വനജ്യോത്സ്നാം താവദാമന്ത്രയിഷ്യേ." (ഓർമിച്ച്) അച്ചാ, ഞാനെന്റെ കൊച്ചനിയത്തി യോട്, വനജ്യോത്സ്നയോട്, വിടവാങ്ങി വരട്ടെ?

കാശ്യപഃ – അവൈമി തേ തസ്യാം സോദര്യസ്നേഹം. ഇയം താവദ്ദക്ഷിണേന. (നിക്കറിയാം, നിനക്കതിനോടുള്ള സോദരീസ്നേ ഹം. അതിതാ വലത്തുഭാഗത്ത്)

ശകുന്തളാ – (ലതാമുപേത്യ) വനജ്യോത്സ്നേ, ചൂതസംഗതാപി മാം പ്രത്യാലിംഗേതോഗതാഭിഃ ശാഖാബാഹാഭിഃ. അദ്യപ്രഭൃതി ദൂരപരിവർത്തിനീ തേ ഖലു ഭവിഷ്യാമി. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 448. (വള്ളിയുടെ അടുത്തു ചെന്ന്) വനജ്യോത് സ്നേ! നീ മാവിന്മേൽ പടർന്നിരിക്കയാണെങ്കിലും, ഇങ്ങോട്ടു ഞാന്ന ചില്ലകൾകൊണ്ട് എന്നെ കെട്ടിപ്പിടിക്കൂ. ഇന്നു മുതൽക്ക് ഞാൻ അക ലെയാണല്ലോ.

കാശ്യപഃ – സങ്കല്പിതം പ്രഥമമേവ മയാ തവാർഥേ
ഭർത്താരമാത്മസദൃശം സുകൃതൈർഗതാ ത്വം
ചൂതേന സംശ്രിതവതീ നവമാലികേയ–
മസ്യാമഹം ത്വയി ച സമ്പ്രതി വീതചിന്തഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 12. ഞാൻ നിനക്കുവേണ്ടി ആദ്യമേ സങ്കല്പിച്ചതുപോലെ തനിക്കൊത്ത ഭർത്താവിനെ നീ സുകൃതവ ശാൽ നേടി; ഈ ചെറുപിച്ചകം മാവിനോട് ചേർന്നു; ഇതിനെപ്പറ്റിയും നിന്നെപ്പറ്റിയും ഇനി എനിക്കാലോചിക്കാനില്ല.)

ശകുന്തളാ – (സഖ്യൗ പ്രതി) ഹലാ, ഏഷാ ദ്വയോർയുവയോർ ഹസ്തേ നിക്ഷേപഃ. ((സഖിമാരോട്) ഏയ്, ഇവളെ ഞാൻ നിങ്ങളുടെ കൈയിൽ ഏല്പിക്കുന്നു.)

സഖ്യൗ – അയം ജനഃ കസ്യ ഹസ്തേ സമർപ്പിതഃ? (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 449. ഈയുള്ളവരെ ആരുടെ കൈയിലാണ് ഏല്പിക്കുന്നത്?)

ശകുന്തളയക്ക് അച്ഛനോട് ഒരപേക്ഷ കൂടിയുണ്ട്: താത, ഏഷോടജപര്യന്തചാരിണീ ഗർഭമന്ഥരാ മൃഗവധൂർയദാനന്ദപ്രസവാ ഭവതി തദാ മഹ്യം കമപി പ്രിയാനിവേദയിതൃകം വിസർജയിഷ്യഥ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 449. അച്ഛാ, ഇതാ, ഈ പർണശാലയ്ക്കരികെ ഗർഭം തികഞ്ഞ ഇഴഞ്ഞുനടക്കുന്ന മാൻപേട,

അവൾ സുഖമായി പെറ്റാൽ അപ്പോൾ ആ സന്തോഷമറിയിക്കാൻ എനിക്കൊരാളെ അയയ്ക്കണേ!)

ശകുന്തളാ – (ഗതിഭംഗം രൂപയിത്വാ) കോ നു ഖല്വേഷ നിവസനേ മേ സജ്ജതേ? ((നടത്തത്തിനു തടവു നടിച്ച്) ഇതെന്താണ് എന്റെ ഉടുപ്പിന്മേൽ മരക്കൊമ്പിൻ തലപ്പ് തടയുന്നതുപോലെ?)

കാശ്യപഃ – വത്സേ! (കണ്വൻ – കുഞ്ഞേ!)
യസ്യ ത്വയാ വ്രണവിരോപണമിംഗുദീനാം
തൈലം ന്യഷിച്യത മുഖേ കുശസൂചിവിദ്ധേ
ശ്യാമാകമുഷ്ടിപരിവർധിതകോ ജഹാതി
സോയം ന പുത്രകൃതകഃ പദവീം മൃഗസ്തേ.

(4. 13. നീ ഒരു മാൻകുഞ്ഞിന്റെ വായിൽ ദർഭമുന തറച്ചുണ്ടായ മുറിവുണക്കാൻ ഓടലെണ്ണ ഉറ്റിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നല്ലോ, അവൻ, ചാമ ച്ചോറുരുള കൊടുത്തു പോറ്റിയ നിന്റെ ആ വളർത്തുമകൻ, ഇതാ, നിന്റെ വഴിയിൽ വിടാതെ കൂടിയിരിക്കുന്നു.)

ശകുന്തളാ – വത്സ, കിം സഹവാസപരിത്യാഗിനീം മാമനുസരസി? അചിരപ്രസൂതയാ ജനന്യാ വിനാ വർധിത ഏവ. ഇദാനീമപി മയാ വിരഹിതം ത്വാം താതശ്ചിന്തയിഷ്യതി. നിവർത്തസ്വ താവത്. (കുഞ്ഞേ, സഹവാസം വെടിഞ്ഞുപോകുന്ന എന്നെ പിന്തു ടർന്നിട്ടെന്താണ്? പെറ്റ ഉടനെ തള്ള ഇല്ലാതായിട്ടും നിന്നെ വളർത്താ നാളുണ്ടായല്ലോ. ഇനി ഞാൻ വിട്ടുപോയാലും അച്ഛൻ നിന്നെ നോക്കും. മടങ്ങിപ്പോവൂ.) (ഇതി രുദന്തീ പ്രസ്ഥിതാ – കരഞ്ഞു കൊണ്ടു പുറപ്പെടുന്നു)

കാശ്യപഃ – ഉത്പക്ഷ്മണോർനയനയോരുപരുദ്ധവൃത്തിം
ബാഷ്പം കുരു സ്ഥിരതയാ വിരതാനുബന്ധം
അസ്മിന്നലക്ഷിതനതോന്നതഭൂമിഭാഗേ
മാർഗേ പദാനി ഖലു തേ വിഷമീഭവന്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 14. ഇമ മുറ്റിയ കണ്ണുകൾക്ക് കാഴ്ച യില്ലാതാക്കുന്ന കണ്ണുനീരിനെ ധൈര്യം പൂണ്ടു തടഞ്ഞുനിർത്തൂ; കുന്നും കുഴിയും കണ്ടറിയാതെ ഈ വഴിയിൽ നിന്റെ കാൽവെപ്പു കൾ ഇടറിപ്പോകുന്നുവല്ലോ.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 450–51)

ശകുന്തളാ – (ജനാന്തികം) ഹലാ, പശ്യ. നളിനീപത്രാന്തരിതമപി സഹചരമപശ്യന്തീ ആതുരാ ചക്രവാക്യാരൗതി ദുഷ്കരമഹം കരോമീതി. (ശകുന്തള – (സ്വകാര്യമായി) സഖീ, നോക്കൂ, ഒരു താമ രയില കൊണ്ടു മാത്രം മറവിലായ ഇണയക്കാണാഞ്ഞു നടുങ്ങിയി ട്ടാണ് ആ ചക്രവാകപ്പിട കരയുന്നത്. അപ്പോൾ കടുപ്പംതന്നെയാണ്

ഞാൻ ചെയ്യുന്നത്.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 451)

കാശ്യപഃ – ശാർങ്ഗരവ! ഇതി ത്വയാ മദ്വചനാത് സ രാജാ ശകുന്തളാം പുരസ്കൃത്യ വക്തവ്യഃ.

അസ്മാൻ സാധു വിചിന്ത്യ സംയമധനാ–
നുച്ചൈഃ കുലം ചാത്മന–
സ്ത്വയ്യസ്യാഃ കഥമപ്യബാന്ധവകൃതാം
സ്നേഹപ്രവൃത്തിം ച താം
സാമാന്യപ്രതിപത്തിപൂർവകമിയം ദാരേഷു ദൃശ്യാ ത്വയാ
ഭാഗ്യായത്തമതഃപരം, ന ഖലു തദ്വാച്യം വധൂബന്ധുഭിഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 16. കണ്വൻ – ശാർങ്ഗരവാ! നീ ശകുന്തളയെയും കൊണ്ടുചെന്ന് ആ രാജാവിനോട് ഞാൻ പറഞ്ഞതായി പറയേണ്ടതാണ്: തപസ്വികളായ ഞങ്ങളെയും തന്റെ ഉന്നതമായ വംശത്തെയും താങ്കളുടെമേൽ ഇവൾക്ക് എങ്ങനെയോ ഉണ്ടായിവന്ന ആ സ്നേഹത്തെയും പറ്റി വേണ്ടപോലെ വിചാരിച്ച് മറ്റു പത്നിമാരോട് പൊതുവിലുള്ള പ്രതിപത്തി ഇവളിലും താങ്കൾക്കുണ്ടാവണം; അതിനപ്പുറമെല്ലാം ഭാഗ്യത്തിന്റെ കൈയിലാണ്. അത് വധൂബന്ധുക്കൾ പറയേണ്ടതില്ല.)

കാശ്യപഃ – വത്സേ, ത്വമിദാനീമനുശാസനീയാസി. വനൗകസോപി സന്തോ ലൗകികജ്ഞാ വയം. ... സാ ത്വമിതഃ പതികുലം പ്രാപ്യ

ശുശ്രൂഷസ്വ ഗുരൂൻ, കുരു പ്രിയസഖീവൃത്തിം സപത്നീജനേ,
ഭർത്തുർവിപ്രകൃതാപി രോഷണതയാ മാ സ്മ പ്രതീപം ഗമഃ,
ഭൂയിഷ്ഠം ഭവ ദക്ഷിണാ പരിജനേ, ഭാഗ്യേഷ്വനുത്സേകിനീ
യാന്ത്യേവം ഗൃഹിണീപദം യുവതയോ, വാമാഃ കുലസ്യാധയഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 17. കണ്വൻ – കുഞ്ഞേ, ഇനി നിന്നോട് ഒന്നുപദേശിക്കാനുണ്ട്: കാട്ടിൽ കഴിയുകയാണെങ്കിലും നാട്ടുനടപ്പറിയാം ഞങ്ങൾക്ക്. ... ങനെ നീ ഭർത്തൃഗൃഹത്തിൽ ചെന്നാൽപ്പിന്നെ , ... ഗുരുജനങ്ങളെ ശുശ്രൂഷിക്കുക, സപത്നിമാരോട് പ്രിയസഖിമാരോടെന്നപോലെ പെരുമാറുക, ഇങ്ങോട്ട് കയർത്താലും, അരിശം പിടിച്ച് ഭർത്താന്നെതിരായി നടക്കരുത്, പരിജനങ്ങളോട് ആവോളം ദാക്ഷിണ്യം കൊള്ളുക, ഭാഗ്യം വരുമ്പോൾ ഞെളിയരുത് – ഇങ്ങനെയാണ് യുവതികൾ ഗൃഹിണി എന്ന സ്ഥാനത്തെത്തുക; മറിച്ചുള്ളവർ തറവാട്ടിന് ആധികളാവും.)

ശകുന്തളാ – കഥമിദാനീം താതസ്യാങ്കാത് പരിഭ്രഷ്ടാ മലയതടോന്മൂലിതാ ചന്ദനലതേവ ദേശാന്തരേ ജീവിതം ധാരയിഷ്യാമി? (ശകു

ന്തള – എങ്ങനെയാണ് ഞാനിനി അച്ഛന്റെ മടിയിൽ നിന്നകന്ന് മലയച്ചെരുവിൽനിന്നും പറിച്ചകൊണ്ടുവന്ന ചന്ദനച്ചെടിപോലെ, മറുനാട്ടിൽ ജീവിച്ചിരിക്കുക!)

കാശ്യപഃ – വത്സേ, കിമേവം കാതരാസി? (കുഞ്ഞേ, നീ എന്താണിങ്ങനെ നടുങ്ങുന്നത്?)

അഭിജനവതോ ഭർത്തുഃ ശ്ലാഘ്യേ സ്ഥിതാ ഗൃഹിണീപദേ
വിഭവഗുരുഭിഃ കൃത്യൈസ്തസ്യ പ്രതിക്ഷണമാകുലാ
തനയമചിരാത് പ്രാചീവാർക്കം പ്രസൂയ ച പാവനം
മമ വിരഹജാം ന ത്വം വത്സേ ശുചം ഗണയിഷ്യസി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 18. കുലീനനായ ഭർത്താവിന്റെ ബഹുമാന്യയായ ഗൃഹിണി എന്ന സ്ഥാനത്തിരുന്ന് വിഭവസമൃദ്ധമായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ചുമതലകൾ മൂലം ഒരു നിമിഷവും സ്വസ്ഥതയില്ലാതാവുകയും താമസിയാതെ കിഴക്കുദിക്ക് സൂര്യനെയെന്നപോലെ പാവനനായ പുത്രനെ പ്രസവിക്കുകയും ചെയ്താൽപ്പിന്നെ, കുഞ്ഞേ, എന്നെപ്പിരിഞ്ഞ ദുഃഖമൊന്നും നീ വകവെക്കില്ല.)

സഖികൾ ശകുന്തളയുടെ അപേക്ഷയെ മാനിച്ച് അവളെ പുലകിക്കൊണ്ട്, ഒരുപക്ഷേ ആ രാജാവ് ഓർമ വരാതെ പരുങ്ങുകയാണെങ്കിൽ, അപ്പോൾ, അദ്ദേഹത്തിന്റെ പേരു കൊത്തിയ ഈ മോതിരം കാണിച്ചുകൊടുത്തേക്കൂ.എന്ന് ഓർമിപ്പിച്ചു. "അനേന സന്ദേഹേന വാമാകമ്പിതാസ്മി" (നിങ്ങളുടെ ഈ സംശയം എന്നെ വിറപ്പിക്കുന്നു) എന്നാണ് അത് കേട്ടപ്പോൾ ശകുന്തളയുടെ പ്രതികരണം. "മാ ഭൈഷീഃ. അതിസ്നേഹഃ പാപശങ്കീ." (പേടിക്കേണ്ട. അതിസ്നേഹം ആപത്തിനെ ശങ്കിക്കുമല്ലോ) എന്ന് അവർ അവളെ ആശ്വസിപ്പിച്ചു. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 455)

ശകുന്തളാ – (ആശ്രമാഭിമുഖീ സ്ഥിത്വാ) "താത, കദാ നു ഭൂയസ്തപോവനം പ്രേക്ഷിഷ്യേ?" (ശകുന്തള (ആശ്രമത്തിനുനേരെ തിരിഞ്ഞ്) അച്ഛാ, എന്നിനിനി ഞാൻ ഈ തപോവനം കാണുക?

കാശ്യപഃ – ശ്രൂയതാം.

ഭൂത്വാ ചിരായ ചതുരന്തമഹീസപത്നീ
ദൗഷ്യന്തിമപ്രതിരഥം തനയം നിവേശ്യ
ഭർത്രാ തദർപ്പിതകുടുംബഭരേണ സാർധം
ശാന്തേ കരിഷ്യസി പദം പുനരാശ്രമേസ്മിൻ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 19. കണ്വൻ – പറഞ്ഞുതരാം. ഏറെക്കാലം നാലതിരോളമുള്ള ഭൂമിയുടെ സപത്നിയായിരുന്ന്, ദുഷ്യന്തനിൽനിന്നു ജനിച്ച എതിരില്ലാത്ത പുത്രന്റെ വേളി കഴിപ്പിച്ച് അവനിൽ കുടുംബഭാരം സമർപ്പിച്ച ഭർത്താവോടൊപ്പം ശാന്തമായ ഈ ആശ്രമ

ത്തിൽ വന്ന് താമസിക്കും.)

വീണ്ടും അച്ഛനെ ആശ്ലേഷിച്ചുകൊണ്ട് ശകുന്തള തപോനുഷ്ഠാനംകൊണ്ട് അച്ഛന്റെ ശരീരം തളർന്നിട്ടുണ്ടെന്നും അതുകൊണ്ട് അച്ഛൻ തന്നെച്ചൊല്ലി ഏറെ വിചാരപ്പെടരുതെന്നും അഭ്യർഥിച്ചു.

കണ്വൻ (നെടുവീർപ്പിട്ട്)

ശമമേഷ്യതി മമ ശോകഃ
കഥം നു വത്സേ ത്വയാ രചിതപൂർവം
ഉടജദ്വാരവിരൂഢം
നീവാരബലിം വിലോകയതഃ?

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 4. 20. കുഞ്ഞേ, നീ അന്നു ബലിവരിനെല്ല് പർണശാലയ്ക്കകത്തു വാരിവെച്ച് പാകിയിട്ടുള്ളത് മുളച്ചുവരുന്നതു കാണെക്കാണെ എന്റെ ശോകം എങ്ങനെ ശമിക്കാനാണ്?)

സഖിമാർ ശകുന്തളയെ നോക്കിന്നിട്ട് "ഹാ ധിക് ഹാ ധിക്. അന്തർഹിതാ ശകുന്തളാ വനരാജ്യാ." (ഹാ കഷ്ടം! ാകുന്തള കാട്ടിരയിൽ മറഞ്ഞുകഴിഞ്ഞു...) എന്നു വിഷാദിച്ചുകൊണ്ട് അച്ഛനോട് പറഞ്ഞു – "താത, ശകുന്തളാവിരഹിതം ശൂന്യമിവ തപോവനം കഥം പ്രവിശാവഃ?"(അച്ഛാ, ശകുന്തള പോയതുകൊണ്ട് ആരുമില്ലാതായ ആശ്രമത്തിലേക്കാണ് പോകുന്നതെന്നു തോന്നുന്നു– *അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, നാലാമങ്കം പേജ് 457)

ഇപ്രകാരം നാലാമങ്കം ആശ്രമകന്യക എന്ന നിലയിൽ ശകുന്തളയുടെ പ്രകൃതിസ്നേഹവും തോഴികളടും അച്ഛനോടും പക്ഷിമൃഗാദികളോടും വൃക്ഷലതാദികളോടുമുള്ള തന്മയീഭാവവുമെല്ലാം കാളിദാസൻ വ്യക്തമാക്കുന്നു. അവൾ പിരിഞ്ഞുപോകുന്നതുകൊണ്ട് ആശ്രമത്തിനുള്ള കണ്ണീർ ഇവിടെ ഉതിർന്നുവീഴുന്നത് സഹൃദയർക്കു കാണാം. വെറുതെയല്ല നാലാമങ്കം നാടകത്തിലെ എന്നെന്നു പ്രസക്തമായ ഒരു സാഹിത്യഖണ്ഡമെന്ന നിലയിൽ ലോകപ്രശസ്തിയാർജിച്ചത്.

അഞ്ചാമങ്കത്തിൽ ഹംസപദികയുടെ

  അഭിനവമധുലോലുപസ്ത്വം
തഥാ പരിചുംബ്യ ചൂതമഞ്ജരീം
കമലവസതിമാത്രനിർവൃതോ
മധുകര വിസ്മൃതോസ്യേനാം കഥം?

(5. 1. വണ്ടത്താനേ, നിങ്ങൾ പുതുതേനിൽ കൊതി പൂണ്ട് മാമ്പൂങ്കുലയെ ആവിധം നുകർന്നും വിട്ടിട്ട് താമരപ്പൂവിൽത്തന്നെ ചടഞ്ഞുകൂടുന്നതിൽ നിർവൃതി പൂണ്ട് ഇവളെ എങ്ങനെ മറന്നുകളഞ്ഞു?)

ഈ ഗീതത്തിന്റെ അക്ഷരാർഥം മനസ്സിലായോ എന്ന പേജ് 458–59)

രാജാ – (ആത്മഗതം) കിം നു ഖലു ഗീതാർഥമാകർണ്യേഷ്ടജനവിരഹാദൃതേപി ബലവദുത്കണ്ഠിതോസ്മി. അഥവാ

രമ്യാണി വീക്ഷ്യ മധുരാംശ്ച നിശമ്യ ശബ്ദാൻ

വിദൂഷകന്റെ ചോദ്യത്തിന് ദുഷ്യന്തന്റെ പുഞ്ചിരിച്ചുകൊണ്ടുള്ള ഉത്തരം: ‘‘സകൃത് കൃതപ്രണയോയം ജനഃ. തദസ്യാ ദേവീം വസുമതീമന്തരേണ മഹദുപാലംഭനം ഗതോസ്മി. സഖേ മാഢവ്യ! മദ്വചനാദുച്യതാം ഹംസപദികാ. നിപുണമുപാലബ്ധോസ്മീതി" (ഞാനൊരിക്കൽ ഇവളോടിടപെട്ടിട്ടുണ്ട്. അതുകൊണ്ട് വസുമതിയെച്ചൊല്ലി എന്നെ ശകാരിക്കുകയാണെന്നു മനസ്സിലായി."

മുൻപ് അവൾ തന്നെ ഉപദ്രവിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നു ചൂണ്ടിക്കാട്ടിയപ്പോൾ "ഗച്ഛ. നാഗരികവൃത്ത്യാ സംജ്ഞാപയൈനാം" (പോയി ഹംസപദികയോട് ഞാൻ പറഞ്ഞതായി പറയൂ ‘എനിക്കുള്ള ശകാരം ഭേഷായി’എന്ന്’’എന്നാണ് രാജാവ് പറഞ്ഞത്. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 458–9)

ഹിമവൽപർവതത്തിന്റെ താഴ്വരയിൽനിന്ന് ചില തപസ്വിമാർ സ്ത്രീകളോടൊപ്പം കണ്വമുനിയുടെ സന്ദേശവുമായി വന്നിട്ടുണ്ടന്ന വിവരം ലഭിച്ചയുടനെ ദുഷ്യന്തൻ കഞ്ചുകിയോട് പറഞ്ഞു: "മദ്വചനാദ്വിജ്ഞാപ്യതാമുപധ്യായഃ സോമരാതഃ. അമൂനാശ്രമവാസിനഃ ശ്രൗതേന വിധിനാ സത്കൃത്യ സ്വയമേവ പ്രവേശയിതുമർഹതീതി. അഹമപ്യത്ര തപസ്വിദർശനോചിതേ പ്രദേശേ സ്ഥിതഃ പ്രതിപാലയാമി. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 462. ഞാൻ പറഞ്ഞതായി സോമരാതോപാധ്യായനോട് പറയൂ: ആ ആശ്രമവാസികളെ ശ്രൗതവിധിപ്രകാരം സൽക്കരിച്ച് താൻതന്നെ കൂട്ടിക്കൊണ്ടുവരുമാറാകണമെന്ന്. ഞാനും പോയി തപസ്വിസന്ദർശനസ്ഥലത്ത് അവരെ കാത്തിരിക്കാം.)

രാജസദസ്സിലെത്തിയപ്പോൾത്തന്നെ ശകുന്തള "അഹോ! കിം മേ വാമേതരം നയനം വിസ്ഫുരതി?’’(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 465. എന്താണാവോ വലത്തേ കണ്ണിങ്ങനെ തുടിക്കുന്നത്?) എന്നു ദുർനിമിത്തമുണ്ടായതിൽ ആശങ്കപ്പെടുന്നു.

വന്ന കാര്യമെന്തെന്ന് കണ്വസന്ദേശം അറിയിക്കുന്നതിലൂടെ ശാർങ്ഗരവൻ തുടങ്ങിവെക്കുന്നു:

ത്വമർഹതാം പ്രാഗ്രസരഃ സ്മൃതോസി നഃ,
ശകുന്തളാ മൂർത്തിമതീവ സത്ക്രിയാ;
സമാനയംസ്തുല്യഗുണം വധൂവരം
ചിരസ്യ വാച്യം ന ഗതഃ പ്രജാപതിഃ.

(5. 15. അങ്ങ് ഞങ്ങൾക്ക് പൂജ്യന്മാരിൽവെച്ച് അഗ്രഗണ്യനെന്നു സമ്മതം, ശകുന്തളയോ? ഉടൽ പൂണ്ട പൂജ പോലുള്ളവളത്രേ; ഗുണമൊത്ത വധൂവരന്മാരെ തമ്മിലിണക്കിയ വിധി വളരെക്കാലത്തിനു ശേഷം ചീത്തപ്പേരൊഴിച്ചു.)

തദിദാനീമാപന്നസത്ത്വാ പ്രതിഗൃഹ്യതാം സഹധർമചരണായേതി (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം പേജ് 468. അതുകൊണ്ട് ഇപ്പോൾ ഗർഭിണിയായിരിക്കുന്ന ഇവളെ സഹധർമാചരണത്തിനായി കൈക്കൊണ്ടാലും എന്ന്.)

തുടർന്ന് ഗൗതമി തനിക്കു പറയാനുള്ളത് കൂട്ടിച്ചേർത്തു:

നാപേക്ഷിതാ ഗുരുജനോനയാ,
ന ഖലു പൃഷ്ടശ്ച ബന്ധുജനഃ,
ഏകക്രമ ഏവ കൃതേ
കിം ഭണാമ്യേകൈകം?

(5. 16. ഇവൾ കാരണവന്മാരെ വകവെച്ചില്ല, അങ്ങ് ഉറ്റവരോടൊന്നും ചോദിച്ചില്ല. ഇരുവരും ഒരേ രീതിയിൽ പ്രവർത്തിച്ചിരിക്കേ, ഞാൻ ഒരാളോടൊന്നു പറയാമോ?)

'എന്താണാര്യപുത്രൻ പറയുക' എന്നാണ് ശകുന്തളയുടെ ഉത്കണ്ഠ. 'എന്താണിപ്പറഞ്ഞുകൊണ്ടുവരുന്നത്?' 'തീയായിട്ടാല്ലോ വാക്ക് വരുന്നത്!' എന്ന് ഞെട്ടിക്കൊണ്ട് അവൾ ആത്മഗതം ചെയ്യുന്നു.

ശാർങ്ഗരൻ നാട്ടുനടപ്പറിയിച്ചു:

സതീമപി ജ്ഞാതികുലൈകസംശ്രയാം
ജനോന്യഥാ ഭർത്തൃമതീം വിശങ്കതേ;
അതഃ സമീപേ പരിണേതുരിഷ്യതേ
പ്രിയാപ്രിയാ വാ പ്രമദാ സ്വബന്ധുഭിഃ

(5. 17. ഭർത്താവുള്ളവൾ സതിയായാലും പിതൃഗൃഹത്തിൽത്തന്നെ കൂടിയാൽ, ആളുകൾ മറിച്ച് ശങ്കിക്കും; അതുകൊണ്ട് പെണ്ണിനെ അവളുടെ ബന്ധുക്കൾ വേട്ടവന്നടുക്കലെത്തിക്കുന്നു; അയാളുപേക്ഷിച്ചിരിക്കിലും.)

അപ്പോൾ "കിം ചാത്രഭവതീ മയാ പരിണീതപൂർവാ?" (ഈ ശ്രീമതിയെ ഞാൻ മുൻപ് വേട്ടിട്ടുണ്ടെന്നോ?) എന്നു ദുഷ്യന്തൻ ആശ്ചര്യപൂർവം ചോദിക്കുന്നു. ശകുന്തളാ – (സവിഷാദം ആത്മഗതം) ഹൃദയ, സാമ്പ്രതം തേ ആശങ്കാ. (ഹൃദയമേ, നിന്റെ ഭയം ഇപ്പോൾ ശരിയായി) എന്നു ശകുന്തള വിഷാദത്തോടെ വിചാരിക്കുന്നു.

ശാർങ്ഗരവഃ –
കിം കൃതകാര്യദ്വേഷോ,
ധർമം പ്രതി വിമുഖതാ, കൃശാവജ്ഞാ?
രാജാ – കുതോയമസത്കല്പനാപ്രശ്നഃ?
ശാർങ്ഗരവഃ – മൂർച്ഛന്ത്യമീ വികാരാഃ
പ്രായേണൈശ്വര്യമത്തേഷു.

(5. 18. ചെയ്ത കാര്യതതിലുള്ള വെറുപ്പോ, ധർമത്തിനു

നേർക്കുള്ള വൈമുഖ്യമോ, ദരിദ്രരോടുള്ള അവജ്ഞയോ? ഈ വികാരങ്ങളൊക്കെ ഐശ്വര്യമദം പൂണ്ടവരിൽ മുഴുക്കാറുണ്ട്.

രാജാ – വിശേഷേണാധിക്ഷിപ്തോസ്മി. (എനിക്കുള്ള വല്ലാത്തൊരധിക്ഷേപം!) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 469–70)

ഇത്രയുമായപ്പോൾ, ശകുന്തളയെ നേരെ കണ്ടാൽ ദുഷ്യന്തൻ തിരിച്ചറിയുമെന്നു വിചാരിച്ച് ഗൗതമി അവളുടെ മൂടുപടം നീക്കുന്നു. അപ്പോൾ അദ്ദേഹം ഉറ്റുനോക്കിക്കൊണ്ട് ആത്മഗതം ചെയ്യുന്നു:

ഇദമുനതരൂപം ദേഹമക്ലിഷ്ടകാന്തി
പ്രഥമപരിഗൃഹീതം സ്യാന്ന വേത്യവ്യവസ്യൻ
ഭ്രമര ഇവ വിഭാതേ കുന്ദമന്തസ്തുഷാരം
ന ച ഖലു പരിഭോക്തും നൈവ ശക്നോമി ഹാതും.

(5. 19. ഇങ്ങനെ വന്നുചേർന്ന ഈ കാന്തി മങ്ങാത്ത രൂപം മുൻപ് കൈക്കൊണ്ടതായിരിക്കുമോ അല്ലയോ എന്ന് തീർച്ചപ്പെടാതെ, പുലർച്ചെ ഉള്ളിൽ മഞ്ഞു വീണ മുല്ലപ്പൂവെ വണ്ടത്താനെന്ന പോലെ, ഞാൻ കൊള്ളാനും തള്ളാനുമാല്ലാതായി.) തുടർന്ന് അദ്ദേഹം ആലോചിച്ചുകൊണ്ട് നിൽക്കുകയാണ്.

ഇതു കണ്ടിട്ട് "അഹോ! ധർമാവേക്ഷിതാ ഭർത്തുഃ! ഈദൃശം നാമ സുഖോപനതം രൂപം ദൃഷ്ട്വാ കോന്യോ വിചാരയതി?" (അമ്പോ! തമ്പുരാന് ധർമത്തിലുള്ള നിഷ്കർഷ! ഏളുതായി വന്നുകിട്ടിയ ഇത്തരമൊരു രൂപം കണ്ടാൽ ആരാണാലോചിക്കാൻ നിൽക്കുക?) എന്നാണ് പ്രതീഹാരി അത്ഭുതത്തോടെ ചിന്തിക്കുന്നത്!

"കിമിതി ജോഷമാസ്യതേ?" (എന്താണ് മിണ്ടാതിരിക്കുന്നത്?" എന്ന ശാർങ്ഗരവന്റെ ചോദ്യത്തിന് ദുഷ്യന്തന്റെ മറുപടി: "ഭോസ്തപോധനാഃ! ചിന്തയന്നപി ന ഖലു സ്വീകരണമത്രഭവത്യാഃ സ്മരാമി. തത് കഥമിമാം അഭിവ്യക്തസത്ത്വ ലക്ഷണാം പ്രത്യാത്മാനം ക്ഷേത്രിണമാശങ്കമാനഃ പ്രതിപത്സ്യേ?" (ഹേ തപോധനാ! എത്ര ആലോചിച്ചുനോക്കിയിട്ടും ഈ ശ്രീമതിയെ കൈക്കൊണ്ടതായി ഞാനോർക്കുന്നില്ല. അപ്പോഴെങ്ങനെയാണ്, ഗർഭലക്ഷണം തെളിഞ്ഞിട്ടുള്ള ഇവളെ, ഞാനല്ല അതിന്റെ ആളെന്ന ശങ്കയിരിക്കേ, ഞാൻ സ്വീകരിക്കുക?

ശകുന്തളാ – (സവിഷാദം അപവാര്യ) പരിണയ ഏവ സന്ദേഹഃ. കുത ഇദാനീം ദൂരാധിരോഹിണ്യാശാ! (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 470–71. ശകുന്തള – (വിഷാദത്തോടെ, സ്വകാര്യമായി) വിവാഹത്തിൽത്തന്നെ സംശയം. എവിടെക്കിടക്കുന്നു എന്റെ പാഞ്ഞുകയറിയ ആശ!)

ഈ തർക്കത്തിൽ മനം മടുത്ത ശാരദ്വതൻ ശാർങ്ഗരവനോട് പറയുന്നു: “വിരമ ത്വമിദാനീം. ശകുന്തളേ! വക്തവ്യമുക്തമസ്മാഭിഃ. സോയമത്രഭവാനേവമാഹ. ദീയതാമസ്മൈ പ്രത്യയപ്രതിവചനം.” (താങ്കളിനി നിർത്തൂ. ശകുന്തളേ! ഞങ്ങൾ പറയേണ്ടത് പറഞ്ഞു. ഇദ്ദേഹം ഇങ്ങനെയും പറയുന്നു. വിശ്വാസം വരുത്തുന്ന മറുപടി വല്ലതും പറയാനുണ്ടെങ്കിൽ പറഞ്ഞോളൂ.)

ശകുന്തളാ – (അപവാര്യ) ഇദമവസ്ഥാന്തരം ഗതേ താദൃശേനുരാഗേ കിം വാ സ്മാരിതേന? ആത്മേദാനീം മേ ശോചനീയ ഇതി വ്യവസിതമേതത്. (പ്രകാശം) ആര്യപുത്ര! (ഇത്യർധോക്തേ) സംശയിത ഇദാനീം പരിണയേ നൈഷ സമുദാചാരഃ. പൗരവ! ന യുക്തം നാമ തേ തഥാ പുരാശ്രമപദേ സ്വഭാവോത്താനഹൃദയമിമം ജനം സമയപൂർവം പ്രതാര്യേദൃശൈരക്ഷരൈഃ പ്രത്യാഖ്യാതും. ((ശകുന്തള – (സ്വഗതം) ആ വിധത്തിലുള്ള അനുരാഗം ഈ അവസ്ഥയിലായ സ്ഥിതിക്ക്, ഇനി ഓർമിപ്പിച്ചിട്ടെന്താണ്? എന്റെ ആത്മശുദ്ധി തെളിയിക്കാൻ ശ്രമിച്ചുനോക്കാം.) (പ്രകാശം) ആര്യപുത്രാ! (എന്നു പാതി പറഞ്ഞ്) അഥവാ, സംശയമിരിക്കേ, ഇത് മര്യാദയല്ലല്ലോ. പൗരവാ, അന്ന് ആശ്രമത്തിൽ വെച്ച് സ്വതേ ഉള്ളു തുറന്ന ഇയ്യുള്ളവളെ കരാർ ചെയ്തു വഞ്ചിച്ചിട്ട് ഇപ്പോൾ ഇങ്ങനെയെല്ലാം തള്ളിപ്പറയുന്നത് അങ്ങയ്ക്ക് നല്ലതാണോ?)

ദുഷ്യന്തൻ – ശാന്തം പാപം! (ശാന്തം പാപം!)

വ്യപദേശമാവിലയിതും കിമീഹസേ ജനമിമം ച പാതയിതും,
കൂലങ്കഷേവ സിന്ധുഃ പ്രസന്നമംഭസ്തടതരും ച?

(5. 21. കുലത്തെ കലക്കുന്നതോടുകൂടി ഇയ്യുള്ളവനെ വീഴ്ത്താനും ആശിക്കുകയാണോ? കര കവിഞ്ഞ പുഴ തെളിവെള്ളത്തോടൊപ്പം കരയ്ക്കുള്ള മരത്തെയുമെന്നപോലെ?)

ശകുന്തളാ – ഭവതു. യദി പരമാർഥതഃ പരപരിഗ്രഹശങ്കിനാ ത്വയൈവം പ്രവൃത്തം തദഭിജ്ഞാനേനാനേന തവാശങ്കാമപനേഷ്യാമി. (ആവട്ടെ, പരമാർഥത്തിൽ വിവഹത്തെപ്പറ്റി സംശയം തോന്നിയിട്ടാണ് അങ്ങ് ഇങ്ങനെ കാണിക്കുന്നതെങ്കിൽ, അടയാളം കൊണ്ട് അങ്ങയുടെ സംശയം തീർക്കാം.)

ദുഷ്യന്തഃ – ഉദാരഃ കല്പഃ. (ദുഷ്യന്തൻ – വളരെ നല്ലത്.)

ശകുന്തളാ – (മുദ്രാസ്ഥാനം പരാമൃശ്യ) ഹാ ധിക്. അംഗുലീയകശൂന്യാ മേംഗുലിഃ. (ഇതി സവിഷാദം ഗൗതമീം അവേക്ഷതേ) ((ശകുന്തള – (മോതിരവിരൽ പിടിച്ചിട്ട്) അയ്യയ്യോ! മോതിരമില്ലല്ലോ എന്റെ വിരലിന്മേൽ! (ഗൗതമിയുടെ മുഖത്തു നോക്കുന്നു)

ഗൗതമീ – നൂനം തേ ശക്രാവതാരാഭ്യന്തരേ ശചീതീർഥസലിലം വന്ദമാനായാഃ പ്രഭ്രഷ്ടമംഗുലീയകം. (നീ ശക്രാവതാരപ്രദേശത്തു ശചീതീർഥജലം വന്ദിക്കുമ്പോൾ മോതിരം വീണുപോയിരിക്കണം.)

ദുഷ്യന്തഃ – (സസ്മിതം) ഇദം തത് പ്രത്യുത്പന്നമതി സ്ത്രൈണമിതി യദുച്യതേ. ((ദുഷ്യന്തൻ – (പുഞ്ചിരിയോടെ) ഇതാണ് സ്ത്രീകൾക്ക് വേണ്ടത് വേണ്ടപ്പോൾ തോന്നുമെന്നു പറയുന്നത്.

ശകുന്തളാ – അത്ര താവദ് വിധിനാ ദർശിതം പ്രഭുത്വം. അപരം തേ കഥയിഷ്യാമി. (ഇത് വിധി തന്റെ വൈഭവം കാണിച്ചതാണ്. ആട്ടെ, മറ്റൊന്നു പറയാം.)

ദുഷ്യന്തഃ – ശ്രോതവ്യമിദാനീം സംവൃത്തം. (ദുഷ്യന്തൻ – ഇപ്പോൾ കേൾക്കുക എന്നായി!)

ശകുന്തളാ – നന്വേകസ്മിൻ ദിവസേ നവമാലികാമണ്ഡപേ നളിനീപത്രഭാജനഗതമുദകം തവ ഹസ്തേ സന്നിഹിതമാസീത്. (ശകുന്തള – ഒരു നൾ നവമാലികാമണ്ഡപത്തിൽ വെള്ളം വെച്ച താമരയിലക്കുമ്പിൾ അങ്ങ് കൈയിലെടുക്കുകയുണ്ടായല്ലോ –

ദുഷ്യന്തഃ – ശൃണുമസ്താവത്. (ദുഷ്യന്തൻ – ഞാൻ കേൾക്കുന്നുണ്ട്.)

ശകുന്തളാ – തത്ക്ഷണം സ മേ പുത്രകൃതകോ ദീർഘാപാംഗോ നാമ മൃഗപോതക ഉപസ്ഥിതഃ. ത്വയായം താവത് പ്രഥമം പിബത്വിത്യനുകമ്പിനോപച്ഛന്ദിത ഉദകേന. ന പുനസ്തേപരിചയാദ്ധസ്താഭ്യാശമുപഗതഃ. പശ്ചാത്തസ്മിന്നേവ മയാ ഗൃഹീതേ സലിലേനേന കൃതഃ പ്രണയഃ. തദാ ത്വമിത്ഥം പ്രഹസിതോസി. സർവഃ സഗന്ധേഷു വിശ്വസിതി. ദ്വാവപ്യത്രാരണ്യകാവിതി. (ശകുന്തള – അപ്പോൾത്തന്നെ എന്റെ വളർത്തുപുത്രനായ ദീർഘാപാംഗനെന്ന മാൻകുട്ടി അവിടെ വന്നു. അങ്ങാകട്ടെ, ‘ഇവനാദ്യം കുടിച്ചോട്ടെ’ എന്ന് കനിഞ്ഞ് അവന് വെള്ളം കാട്ടിക്കൊടുത്തു. എന്നാലവൻ ഇണക്കമില്ലാത്തതുകൊണ്ട് അങ്ങയുടെ അടുക്കലേക്കു വന്നില്ല. എന്നാൽ ആ വെള്ളംതന്നെ ഞാൻ വാങ്ങിക്കാണിച്ചപ്പോൾ അവൻ കുടിച്ചു. അപ്പോൾ അങ്ങ് ഇങ്ങനെ പരിഹസിച്ചു: ‘എല്ലാവരും ഇണങ്ങിയവരെയേ വിശ്വസിക്കൂ. ഇവിടെ രണ്ടുപേരും കാടരാണല്ലോ’ എന്ന്.

ദുഷ്യന്തഃ – ഏവമാദിഭിരാത്മകാര്യനിവർത്തിനീനാമനൃതമയവാങ്മധുഭിരാകൃഷ്യന്തേ വിഷയിണഃ. (ദുഷ്യന്തൻ – ഇത്തരത്തിൽ തൻകാര്യം നേടുന്ന പെണ്ണുങ്ങളുടെ നുണത്തേന്മഴകൊണ്ടാണ് വിഷയലമ്പടന്മാർ കുടുക്കിൽ പെടുന്നത്.)

ഗൗതമീ – മഹാഭാഗ! നാർഹസ്യേവം മന്ത്രയിതും. തപോവനസംവർധിതോനഭിജ്ഞോയം ജനഃ കൈതവസ്യ. (ഗൗതമി

മഹാഭാഗ! നാർഹസ്യേവം മന്ത്രയിതും. തപോവനസംവർധിതോ നഭിജ്ഞോയം ജനഃ കൈതവസ്യ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 471–74. – മഹാഭാഗാ, ഇങ്ങനെ പറയരുത്. തപോവനത്തിൽ വളർന്ന ഞങ്ങളെപ്പോലുള്ളവർ നുണ പറയാൻ പഠിച്ചിട്ടില്ല.)

അനന്തരം സ്ത്രീവർഗത്തെ പൊതുവിലും അമ്മ മേനകയെയും കണ്വനെയും മറ്റും പ്രത്യേകിച്ചും വ്യംഗ്യമായ ആക്ഷേപിക്കുന്ന പരാമർശം ദുഷ്യന്തന്റെ ഭാഗത്തുനിന്നുണ്ടായപ്പോൾ ശകുന്തള പൊട്ടിത്തെറിച്ചു.

ശകുന്തളാ – (സരോഷം) അനാര്യ! ആത്മനോ ഹൃദയാനുമാനേന പശ്യസി. ക ഇദാനീമന്യോ ധർമകഞ്ചുകപ്രവേശിനസ്തൃണച്ഛന്നകൂപോപമസ്യ തവാനുകൃതിം പ്രതിപത്സ്യതേ? ((ശകുന്തള– (ക്രുദ്ധയായി) അസത്തേ, സ്വന്തം ഹൃദയം വെച്ചാണ് കാണുന്നത്. മറ്റാരാനുമുണ്ടോ, ധർമക്കുപ്പായവുമിട്ട് പുല്ലു മൂടിയ കിണറിന്നൊത്ത അങ്ങയെപ്പോലെ പ്രവർത്തിക്കുന്നവനായിട്ട്?)

ദുഷ്യന്തഃ – (ആത്മഗതം) സന്ദിഗ്ധബുദ്ധിം മാം കുർവന്ന കൈതവ ഇവാസ്യാഃ കോപോ ലക്ഷ്യതേ. ... ഭദ്രേ! പ്രഥിതം ദുഷ്യന്തസ്യചരിതം. തഥാപീദം ന ലക്ഷയേ. ((ദുഷ്യന്തൻ – (ആത്മഗതം) എനിക്കു സംശയം തൊന്നിക്കത്തക്കവണ്ണം ഇവളുടെ ഈ കോപം കള്ളത്തരമല്ലെന്നു തോന്നുന്നുവല്ലോ... ഭദ്രേ, ദുഷ്യന്തന്റെ കഥ പരക്കെ അറിയാം; ഇങ്ങനെയൊന്ന് അതിൽ കാണില്ല.)

ശകുന്തളാ – സുഷ്ഠു താവദത്രസ്വച്ഛന്ദചാരിണീ കൃതാസ്മി യാഹമസ്യ പുരുവംശപ്രത്യയേന മുഖമധോർഹൃദയസ്ഥിതവിഷസ്യ ഹസ്താഭ്യാശമുപഗതാ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 475. ശകുന്തള – നന്നായി, എന്നെ ഒരു താന്തോന്നിപ്പെണ്ണാക്കിയത്. ഞാൻ പൂരുവംശത്തിലുള്ള വിശ്വാസം മൂലം വായിൽ തേനും അകത്ത് നഞ്ഞുമായുള്ള ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ കൈയിൽ അകപ്പെട്ടുപോയല്ലോ.) (വസ്ത്രത്തുമ്പുകൊണ്ട് മുഖം പൊത്തിക്കരയുന്നു.)

"ഇങ്ങനെയാണ് താൻ ചെയ്ത വഷളത്തം തിരിഞ്ഞടിച്ചു ചുട്ടെരിക്കുക" എന്നും "അതുകൊണ്ട് ഒളിവിലുള്ള വേഴ്ച്ച പരീക്ഷിച്ചേ ചെയ്യാവൂ; ഹൃദയമറിയാത്തവരിൽ വെക്കുന്ന സ്നേഹം ഇങ്ങനെ വൈരമായിക്കലാശിക്കും" എന്നും ശാർങ്ഗരവൻ പറഞ്ഞതിനെ ഉദ്ദേശിച്ച് ദുഷ്യന്തൻ, "അയി ഭോഃ! കിമത്രഭവതീപ്രത്യയാദേവാസ്മാൻ സംയുതദോഷാക്ഷരൈഃ ക്ഷിണുഥ?" (ഹേ ശ്രീമൻ, ഇതെന്താണ് ഈ സ്ത്രീയെ മാത്രം വിശ്വസിച്ച് എന്നെക്കൊളളെ കുത്തുവാക്കുകൾ പറയുന്നത്) എന്നു പരിഭവപ്പെട്ടതിന്,

ശാർങ്ഗരവഃ – (സാസൂയം) ശ്രുതം ഭവദ്ഭിരധരോത്തരം. ((പൊറുക്കാതെ) കേട്ടില്ലേ നിങ്ങൾ, കീഴ്മേൽമറിച്ചൽ!

ആ ജന്മനഃ ശാഠ്യമശിക്ഷിതോ യ–
സ്തസ്യാപ്രമാണം വചനം ജനസ്യ;
പരാതിസന്ധാനമധീയതേ യൈർ–
വിദ്യേതി തേ സന്തു കിലാപ്തവാചഃ.

(5. 25. പിറന്നതുമുതൽക്കേ ചതിയെന്തെന്നു പഠിച്ചിട്ടില്ലാത്ത ആൾ പ്രമാണമാക്കിക്കൂടാ, പരവഞ്ചനത്തെ വിദ്യയാണെന്നുംവെച്ച് പഠിച്ചുവെക്കുന്നവരുടെ വാക്കിനെ ആപ്തവാക്യമായെടുക്കുകയും വേണം പോൽ!)

ദുഷ്യന്തഃ – ഭോഃ സത്യവാദിൻ! അഭ്യുപഗതം താവദസ്മാഭിരേവം. കിം പുനരിമാമതിസന്ധായ ലഭ്യതേ? (ദുഷ്യന്തൻ – ഹേ സത്യവാദിൻ! ഞാനിതങ്ങ് സമ്മതിച്ചേക്കാം. എന്നിട്ട് ഇവളെ ചതിച്ചിട്ട് എനിക്കെന്തു കിട്ടാനുണ്ട്?)

ശാർങ്ഗരവഃ – വിനിപാതഃ. (ശാർങ്ഗരവൻ – അധഃപതനം)

ദുഷ്യന്തഃ – വിനിപാതഃ പൗരവൈഃ പ്രാർഥ്യത ഇതി ന ശ്രദ്ധേയം.(ദുഷ്യന്തൻ – പൗരവന്മർ അധഃപതനം കാംക്ഷിക്കുന്നു വിശ്വാസ്യംതന്നെ.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 476)

ഇനി തർക്കിച്ചുനിന്നിട്ടു ഫലമില്ലെന്നു കരുതി ശാർങ്ഗരവ–ശാരദ്വതന്മാരും ഗൗതമിയും ശകുന്തളയെ അവിടെ ഉപേക്ഷിച്ചു പോകാനൊരുങ്ങിയപ്പോൾ ശകുന്തള "ശകുന്തളാ – കഥമനേന കിതവേന വിപ്രലബ്ധാസ്മി! യൂയമപി മാം പരിദേവിനീം പരിത്യജഥ?" (ഇത്യനുപ്രതിഷ്ഠതേ) ((ശകുന്തള – അയ്യോ! ഈ ചതിയനോ എന്നെ ചതിച്ചു; നിങ്ങളും എന്നെ വെടിയുകയാണോ?' എന്നു വിലപിച്ചുകൊണ്ട് പിന്നാലെ പുറപ്പെടുന്നു.) അപ്പോൾ ഗൗതമി തിരിഞ്ഞുനിന്ന് 'ഉണ്ണീ ശാർങ്ഗരവാ, ശകുന്തളയിതാ, തേങ്ങിക്കരഞ്ഞുംകൊണ്ട് പിന്നാലെ വരുന്നു. ഭർത്താവ് തള്ളിക്കളയാനുറച്ചിരിക്കേ എന്റെ മകൾ എന്തു കാട്ടാനാണ്?' എന്നു ചോദിക്കുന്നു. ശാർങ്ഗരവനാകട്ടെ, കോപത്തോടെ പിന്തിരിഞ്ഞ്, "കിം പുരോഭാഗിനി! സ്വാതന്ത്ര്യമവലംബസേ" (ചേട്ടേ! താന്തോന്നിത്തം കാണിക്കുകയോ!) എന്നത്രേ പ്രതികരിച്ചത്! (ശകുന്തളാ ഭീതാ വേപതേ ശകുന്തള പേടിട്ടു വിറയ്ക്കുന്നു)ഇതുകൂടി അദ്ദേഹം അവളോട് പറയുകയും ചെയ്തു:

യദി യഥാ വദതി ക്ഷിതിപസ്തഥാ
ത്വമസി കിം പിതുരുത്കുലയാ ത്വയാ?
അഥ തു വേത്സി ശുചിവ്രതമാത്മനഃ
പതികുലേ തവ ദാസ്യമപി ക്ഷമം.

(5. 27. രാജാവ് പറയുമ്പോലെയാണ് നീയെങ്കിൽ കുലം പിഴച്ച നിന്നെ അച്ഛന് വേണമോ? അല്ലാ, സ്വയം വിശുദ്ധിനിഷ്ഠ നിനക്ക് അറിയമെങ്കിലോ, ഭർത്തൃഗൃഹത്തിൽ അടിമവേലയും നിനക്കുചിത മാണ്.)

"തിഷ്ഠ. സാധയാമോ വയം." (അതുകൊണ്ട് "നിൽക്കൂ, ഞങ്ങൾ പോകുന്നു" എന്നുകൂടി അവളോട് പറയുകയും ചെയ്തു. അപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ, "ഭോസ്തപസ്വിൻ! കിമത്രഭവതീം വിപ്രലഭസേ? കുതഃ,

കുമുദാന്യേവ ശശാങ്കഃ സവിതാ ബോധയതി പങ്കജാന്യേവ;
വശിനാ ഹി പരപരിഗ്രഹസംശ്ലേഷപരാങ്മുഖീ വൃത്തിഃ.

(5. 28. അമ്പിളി ആമ്പലുകളെയേ ഉണർത്തൂ: കതിരവൻ കമല ങ്ങളെയേ ഉണർത്തൂ. ജിതേന്ദ്രിയരുടെ മനസ്സ് പരപരിഗ്രഹത്തിൽ പിൻവാങ്ങുകയേ ഉള്ളൂ.)

"യദാ തു പൂർവവൃത്തം അന്യസംഗാദ് വിസ്മൃതോ ഭവാൻ, തദാ കഥം അധർമഭീരുഃ?" (മുൻപ് നടന്നതെല്ലാം മറ്റിടപാടുകളിൽ താങ്കൾക്കു മറന്നുകളയാമെങ്കിൽ പിന്നെ എന്തധർമഭയമാണ്?) എന്ന ശാർങ്ഗരവന്റെ അവസാനചോദ്യത്തിന് ഉത്തരം ദുഷ്യന്തന്റെ ഒരു മറുചോദ്യമായിരുന്നു: "ഭവന്തമേവാത്ര ഗുരുലാഘവജ്ഞം പൃച്ഛാമി (അങ്ങയോടുതന്നെ ഞാനിതിൽ ഗുരുലാഘവം ചോദിക്കട്ടെ?

മൂഢഃ സ്യാമഹമേഷാ വാ വദേന്മിഥ്യേതി സംശയേ
ദാരത്യാഗീ ഭവാമ്യാഹോ, പരസ്ത്രീസ്പർശപാംസുലഃ?

(5. 29. ഞാൻ മറന്നുപപോയതുമാവാം, ഇവൾ നുണ പറഞ്ഞ തുമാവാം എന്ന സംശയത്തിൽ ഞാൻ ഭാര്യാപരിത്യാഗിയകണമോ , അതോ പരസ്ത്രീസ്പർശംകൊണ്ട് പാപിയാകണമോ?)

ഈ പ്രതിസന്ധിയിൽനിന്നു രക്ഷപ്പെടാൻ പുരോഹിതൻ ഒരു വഴി കണ്ടുപിടിച്ചു. ദുഷ്യന്തന് ആദ്യമേ ചക്രവർത്തിലക്ഷണമുള്ള പുത്രനാണുണ്ടാവുക എന്ന് പണ്ഡിതന്മാർ ഫലം പറഞ്ഞിട്ടുണ്ട്. ഈ മുനിപുത്രിയുടെ മകന് ആ ലക്ഷണം ഒത്തുകണ്ടു എന്നു വരികിൽ, ഇവരെ ആദരിച്ച് അന്തഃപുരത്തിലേക്കു കൊണ്ടുപോകാം. ഇല്ലെങ്കിൽ ഇവരെ അച്ഛന്റെ അടുക്കലെത്തിക്കാം. അതുകൊണ്ട് ഈ ശ്രീമതി പ്രസവിക്കുന്നതുവരെ എന്റെ മഠത്തിൽ താമസിക്കട്ടെ. ദുഷ്യന്തനും ഇത് സമ്മതമായി. അങ്ങനെ പുരോഹിതന്റെ പിന്നാലെ ശകുന്തള, 'ഭൂമിദേവീ എനിക്ക് ഒരു വിടവ് തന്നരുളണേ' എന്നു കരഞ്ഞുപറ ഞ്ഞുകൊണ്ട് പോയി.

അല്പം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ പുരോഹിതൻ വന്ന് ദുഷ്യന്തനോടു പറ ഞ്ഞു: "തിരുമേനീ, അദ്ഭുതംതന്നെയാണുണ്ടായത്.

കണ്വശിഷ്യന്മാർ പിരിഞ്ഞുപോയപ്പോൾ ആ കുട്ടിതന്റെ വിധിയെ പഴിച്ചുകൊണ്ടു കരയാൻ തുടങ്ങുകയും അപ്സരസ്തീർഥത്തിന്ന ടുത്തുവെച്ച് സ്ത്രീരൂപത്തിലുള്ള ഒരു തേജസ്സ് ഇവളെ റാഞ്ചിയെ ടുത്ത് പോവുകയും ചെയ്തു. ഇതു കേട്ട് എല്ലാവരും വിസ്മയിച്ചു.

ആറാമങ്കത്തിലെ പ്രവേശകം മൃച്ഛകടികം, ചാരുദത്തം മുതലായ ചുരുക്കം ചിലതിലൊഴികെയുള്ള സംസ്കൃതനാടകങ്ങളിൽ, വിശേ ഷിച്ച് കാളിദാസനാടകങ്ങളിൽ, വേറിട്ടുനിൽക്കുന്ന ഒരു ദൃശ്യം കാഴ്ച്ച വെക്കുന്നു. നഗരപ്പോലീസ് മേധാവിയുടെ ചുമതലക്കാനായ രാജ സ്യാലനും കൈകൾ പിന്നോട്ടു പിടിച്ചുകെട്ടിയ ഒരാളെയുംകൊണ്ട് രണ്ടു പോലീസ്സുകാരും പ്രവേശിക്കുന്നതോടെ രംഗം തുടങ്ങുന്നു. (തതഃ പ്രവിശതി നാഗരികഃ സ്യാലഃ പശ്ചാദ് ബദ്ധപുരുഷമാദായ രക്ഷിണൗ ച) പോലീസ്സുകാർ അവനെ അടിച്ചിട്ട് "അലേ കുംഭീലആ. കഹേഹി. കഹിം തുഏ ഏശേ മണിബന്ധണുക്കിണ്ണണാമഹേഏ ലാഅ കീഏ അംഗുലീഅഏ ശമാശാദിഏ – അരേ കുംഭീലക, കഥയ കുത്ര ത്വയൈതന്മണിബന്ധനോത്കീർണനാമധേയം രാജകീയകമംഗുലീ യകം സമാസാദിതം?" (എടാ മൂരാച്ചീ, പറ. നിനക്കെവിടുന്നു കിട്ടി, തിരുനാമത്തിനു രത്നം പതിച്ച ഈ തിരുവാഴി?) എന്നു ചോദിക്കു ന്നു. അവൻ പേടിച്ച്, "പശീദന്തേ ഭാവമിശ്ശേ – അഹകേ ണ ഈദിശ കമ്മകാലീ – പ്രസീദന്തു ഭാവമിശ്രാഃ. അഹം ന ഈദൃശകർമകാ രീ."(കനിവുണ്ടാവണേ ഏമാന്മാർക്ക്. അടിയൻ അങ്ങനത്തെ തൊഴില് ചെയ്യുന്നോനല്ല എന്നു പറയുന്നു. "കിം ഖലു ശോഭനോ ബ്രാഹ്മണ ഇതി കൃത്വാ രാജ്ഞാ പ്രതിഗ്രഹോ ദത്തഃ?" (പിന്നെ ആഢ്യബ്രാഹ്മണനാണെന്നുവെച്ച് നിനക്ക് പ്രതിഗ്രഹം തന്നതാണോ) എന്ന് ആദ്യത്തെ പോലീസ്സുകാരൻ.

"ശൃണുതേദാനീം. അഹം ശക്രാവതാരാഭ്യന്തരവാസീ ധീവരഃ." (ഏമാന്മാർ കേക്കണേ. അടിയൻ ശക്രാവതാരതീർഥത്തിന്നടുത്ത് പാർക്കുന്ന ഒരു മുക്കോനാണ്) എന്ന് അവൻ അത് തന്റെ കയ്യിൽ വന്നെത്തിയ കഥ വിവവരിച്ചുതുടങ്ങുന്നു. കേട്ട പാതി കേൾക്കാത്ത പാതി, രണ്ടാമത്തെ പോലീസ്സുകാരൻ: "പാടച്ചര! കിമസ്മാഭിർജാതിഃ പൃഷ്ടാ?" (കള്ളാ, ഞങ്ങൾ നിന്റെ ജാതി ചോദിച്ചോ?) എന്നായി. മേധാവിക്ക് അതത്ര രസിച്ചില്ലെന്നു തോന്നുന്നു. "കഥയതു സർവമ നുക്രമേണ. മൈനമന്തരാ പ്രതിബന്ധയ." (എല്ലാം ക്രമത്തിൽ പറയ ട്ടെ. ഇടയിൽ കടന്നു തടയണ്ട.)

ഇരുവരും അതനുസരിച്ചു.

"അഹം ജാലോദ്ഗാരാദിഭിർമത്സ്യബന്ധനോപായൈഃ കുടുംബ ഭരണം കരോമി." (അടിയൻ വലയും ചൂണ്ടലുമുപയോഗിച്ചാണ് വീട്

പുലർത്തുന്നത്') എന്ന് അവൻ വിശദീകരണം തുടർന്നു.

പോലീസ് മേധാവി ചിരിച്ചുകൊണ്ട് "വിശുദ്ധ ഇദാനീമാജീവഃ" (പരിശുദ്ധമായ ഉപജീവനം) എന്ന് അഭിപ്രായം പാസ്സാക്കാൻ മറന്നില്ല.

'അങ്ങനെയല്ലേമാനേ!' എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ട് മുക്കുവൻ അതിനുള്ള യുക്തി വിശദമാക്കി:

സഹജം കില യദ് വിനിന്ദിതം
ന ഖലു തത് കർമ വിവർജനീയം
ഫസുമാരണകർമദാരുണോ
അനുമ്പാമൃദുരേവ ശ്രോത്രിയഃ

(6. 1. ജന്മനാ ഉള്ള തൊഴിൽ മോശമായാലും അത് കൈയൊഴിക്കാവതല്ലല്ലോ; പയ്യിനെ അറത്ത് കടുപ്പം കാണിക്കുന്ന ,ോമാതിരിയും കനിവുള്ള ആളായിരിക്കും.)

മേധാവി – ആട്ടെ എന്നിട്ട്?

മുക്കുവൻ – ഒരുനാൾ അടിയൻ ഒരു ചെങ്കവരിമീനിനെ കീറുകയായിരുന്നു. അപ്പോ അതിന്റെ പള്ളേല് ഈ മിന്നിത്തിളങ്ങുന്ന മോതിരം കണ്ടിട്ട് ഇതി വിക്കാൻ കൊണ്ടുനടക്കുമ്പോഴാണ് ഏമാന്മാർ വന്നു പിടിച്ചത്. കൊന്നാലും വേണ്ടീല, വിട്ടാലും വേണ്ടീല. ഇങ്ങനാണ് ഇത കിട്ടീത്.

മേധാവി – പച്ചനാറ്റംകൊണ്ട് ഇവൻ ഇറച്ചി തിന്നുന്ന മീൻപിടുത്തക്കാരൻതന്നെ. എന്നാൽ തീർച്ചയായിട്ടും ഇവന്റെ മോതിരത്തെപ്പറ്റി വിചാരണ ചെയ്യണം. കോലോത്തേക്കുതന്നെ പോവുക.

പോലീസ്സുകാർ – അങ്ങനാവട്ടെ. നടക്കെടാ കഴുവേറീ!

മേധാവി – ഇവനെ കോട്ടവാതിൽക്കൽ വഴുതാതെ സൂക്ഷിച്ചോളിൻ. ഞാൻ ഈ മോതിരം കിട്ടിയ കഥ തിരുമനസ്സുണർത്തിച്ച് കല്പന വാങ്ങി തിരിച്ചുവരാം.

(മേധാവി കൊട്ടാരത്തിലേക്കുപോയി)

'എശമാൻ വരാൻ വൈകുണൂലോ' എന്ന് ഒന്നാമത്തെ പോലീസ്സുകാരൻ തിടുക്കം കാട്ടുമ്പോൾ, 'തമ്പുരാക്കന്മാരുടെ അടുത്തു ചെല്ലാൻ നേരം നോക്കണലോ' എന്നു രണ്ടാമന്റെ സമാധാനം!

'ഇവനുള്ള കൊലമാല ഇടുവിക്കാൻ എന്റെ കൈ തുടിക്കുന്നു' എന്ന് ഒന്നാമൻ പറഞ്ഞപ്പോൾ, കാരണോല്യാതെ കൊല്ലണോനാവരുതേ ഏമാൻ' എന്ന് മുക്കുവൻ അയാളോടപേക്ഷിച്ചു.

രണ്ടാമൻ – അതാ, നമ്മടെ എശമാൻ ഉത്തരവോലയുമായി വരുന്നു. നായയുടെ മോന്ത കാണാം, അല്ലെങ്കിൽ കഴുകന്റെ തീൻപണ്ടമാവാം.

മേധാവി പ്രവേശിച്ച്, ഈ വേലക്കാരനെ വിട്ടേക്കുക. ഇവനു മോതിരം കിട്ടിയ വഴി ശരിയാണുപോൽ' എന്നു പറഞ്ഞു. 'ഇവൻ കാലന്റെ വീടും കണ്ട് മടങ്ങിപ്പോന്നു'.എന്നു പറഞ്ഞ് അവന്റെ കെട്ടഴിച്ചുവിടുന്നു. മുക്കുവൻ 'ഏമാനുള്ളതാണ് എന്റെ ആയുസ്സ്' എന്നിങ്ങനെ അദ്ദേഹത്തോട് നന്ദി പ്രകടിപ്പിച്ചു. തുടർന്ന് 'ഇതാ, തമ്പുരാന്റെ മോതിരത്തിന്റെ വിലയോളം സമ്മാനവും തന്നിരിക്കുന്നു' എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ട് അവന്ന് ധനം കൊടുക്കുന്നു. തൊഴുത് അതു വാങ്ങിയിട്ട് 'വല്യമ്പ്രാന്റെ തിരുവുള്ളം' എന്നിങ്ങനെ വീണ്ടും അവൻ കൃതജ്ഞത പറഞ്ഞു.

'ഇതുതന്നെയാ തിരുവുള്ളം, കഴുവിന്മേൽ നിന്നിറങ്ങീട്ട് ആനപ്പുറത്തു കേറ്റിയയയ്ക്കുക.' എന്ന് ഒന്നാമത്തെ പോലീസ്സുകാരൻ അഭിപ്രായപ്പെട്ടപ്പോൾ രണ്ടാമത്തെ പോലീസ്സുകാരൻ 'എശമാനേ, തമ്പുരാന്റെ തിരുവുള്ളം കേക്കട്ടെ. ആ തിരുവാഴിയിൽ തമ്പുരാന് കമ്പമായിരിക്കാം' എന്നു ജിജ്ഞാസ പ്രകടമാക്കി.

'അതിന്മേലെ വിലപ്പിടിപ്പുള്ള രത്നത്തോടാണ് തമ്പുരാന് കമ്പമെന്നു തോന്നുന്നില്ല. അതു കണ്ടപ്പോൾ തമ്പുരാൻ ഇഷ്ടമുള്ളതെന്തോ ഓർത്തു. സ്വതവേ ഗംഭീരനായിട്ടുകൂടി തെല്ലിട കുണ്ഠിതപ്പെട്ടിരുന്നു' എന്ന് പോലീസ്മേധാവി വിശദീകരിച്ചു. അപ്പോൾ 'എശമാൻ നല്ല സേവയാണ് ചെയ്തത്' എന്ന് ഒരു പോലീസ്സുകാരൻ പറഞ്ഞപ്പോൾ, 'ഈ മീൻകൊല്ലിക്കുവേണ്ടി എന്നു പറയണം' എന്ന് അദ്ദേഹം കൂട്ടിച്ചേർത്തു. എന്നിട്ടദ്ദേഹം മുക്കുവനെ അസൂയവെച്ച് നോക്കുകയും ചെയ്തു.

കാര്യം മനസ്സിലാക്കിയ മുക്കുവൻ, 'ഏമാനേ, ഇതിപ്പാതി നിങ്ങൾക്കിരിക്കട്ടെ, നിങ്ങളുടെ നല്ല മനസ്സിന്' എന്നു തന്റെ സന്മനസ്സറിയിച്ചു. പോലീസ്സുകാർക്കും സന്തോഷമായി. അനന്തരം പോലീസ് മേധാവി മുക്കുവനോട് പറഞ്ഞു: 'അരയരേ, താങ്കളിപ്പോൾ വലിയൊരുറ്റ ചങ്ങാതിയായിരിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട് നമുക്കീ ഒന്നാമത്തെ ചങ്ങാത്തം ഒരു കുടികൊണ്ടുറപ്പിക്കേണ്ടതാണ്. അതുകൊണ്ട് ചാരായക്കടയിലേക്കു പോകാം.'

നാലു പേരും കടയിലേക്കു പോകുന്നതോടെ പ്രവേശകം അവസാനിക്കുന്നു. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പ്രവേശകം, പേജ് 482–7)

ഈ ഭാഗം മിക്കവാറും മുഴുവൻ തന്നെ ഉദ്ധരിച്ചുചേർത്തത് ഏറ്റവും അടിത്തട്ടിലുള്ള ആളുകളെയും താഴേക്കിടയിലുള്ള പോലീസ്സുകാരുടെയുമെല്ലാം പെരുമാറ്റവും ജീവിതരീതിയും നിരീക്ഷിക്കുന്നതിലും ആവിഷ്കരിക്കുന്നതിലും കാളിദാസൻ പ്രദർശിപ്പിക്കുന്ന

വൈദഗ്ധ്യം ചൂണ്ടിക്കാണിക്കാനാണ്.

മോതിരം കണ്ടുകിട്ടിയതോടെ ദുഷ്യന്തനെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം ധർമനീതിയുക്തവും നമ്മെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം നിർദയവുമായിരുന്ന ആ ശകുന്തളാപരിത്യാഗം അദ്ദേഹത്തെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളവും അതിനിർദയമായിത്തുടങ്ങി. ശാപംകൊണ്ടുള്ള മറവിയിൽപ്പോലും നേരിയതോതിലെങ്കിലും വിള്ളലുണ്ടാക്കാൻ ശകുന്തളാഭിമുഖമായ തീവ്രപ്രണയത്തിനു കഴിഞ്ഞിരുന്നുവെന്ന് അഞ്ചാമങ്കത്തിന്റെ നിരൂപണത്തിൽ നാം കണ്ടു. അപ്പോൾപ്പിന്നെ അഭിജ്ഞാനദർശനത്തോടെ എന്തുണ്ടായി എന്നു പറയേണ്ടതുണ്ടോ? ധർമപത്നീപരിത്യാഗത്തിലുള്ള പശ്ചാത്താപം അത്യഗാധമായിത്തീർന്നു. അതാണ് നാം ആറാമങ്കത്തിൽ നാം കാണുന്നത്.

മേനകയുടെ സ്നേഹിതയായ സാനുമതി ദുഷ്യന്തന്റെ അവസ്ഥ അറിഞ്ഞുവരുന്നതിനുവേണ്ടി അയയ്ക്കപ്പെട്ടിരിക്കയാണ്. അവൾ അദൃശ്യയായി എല്ലാ വിവരങ്ങളും മനസ്സിലാക്കുന്നു. ഉത്സവകാലത്തുകൂടി കൊട്ടാരത്തിൽ ഉത്സവതതിന്റെ ഒരുക്കമൊന്നും കാണാത്തതിൽ അവൾ അത്ഭുതപ്പെടുന്നു. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പ്രവേശകം, പേജ് 488)

ആറാമങ്കാരംഭത്തിൽ പരഭൃതികയും മധുകരികയും മാമ്പൂ പൊട്ടിക്കാൻ തുടങ്ങുമ്പോൾ കഞ്ചുകി മഹാരാജാവിന്റെ വസന്തോത്സവനിരോധം അറിയിക്കുന്നു. വസന്തത്തിലെ വൃക്ഷങ്ങൾകൂടി, അവയിന്മേൽ കൂടിയ പക്ഷികൾ കൂടി, തമ്പുരാന്റെ കല്പന കൈക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നുവെന്ന് കഞ്ചുകി പറയുന്നു.

ചൂതാനാം ചിരനിർഗതാപി കലികാ ബധ്നാതി ന സ്വം രജഃ,
സന്നദ്ധം യദപി സ്ഥിതം കുരവകം തത്കോരകാവസ്ഥയാ,
കണ്ഠേഷു സ്ഖലിതം ഗതേപി ശിശിരേ പുംസ്കോകിലാനാം
രുതം,
ശങ്കേ, സംഹരതി സ്മരോപി ചകിതസ്തൂണാർധകൃഷ്ടം ശരം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 4. മാവുകൾ മൊട്ടിട്ട് ഏറെയായിട്ടും ഉള്ളിൽ പൊടി വെക്കുന്നില്ല; ചെങ്കുറിഞ്ഞി എല്ലാമൊരുങ്ങിയിട്ടും മൊട്ടായിട്ടുതന്നെ നിലകൊള്ളുന്നു; ശിശിരം തീർന്നിട്ടും ആൺകുയിലുകളുടെ കൂകൽ തൊണ്ടയിൽ കിടന്നുപരുങ്ങുന്നു; കാമദേവൻപോലും നടുങ്ങി, ആവനാഴിയിൽനിന്നു വലിച്ച അമ്പിനെ അങ്ങോട്ടുതന്നെ തിരുകുന്നുണ്ടെന്നു ഞാൻ വിചാരിക്കുന്നു.)

കഞ്ചുകി – സ്വന്തം തിരുവാഴി കണ്ടതോടെ, പണ്ട് താൻ ഗാന്ധർവമായി വേട്ടത് മോഹവശാൽ ഓർക്കാതെയാണ് ശ്രീമതി ശകുന്തളയെ തള്ളിക്കളഞ്ഞതെന്നതോർമ വന്നതുതൊട്ട് തമ്പുരാൻ പശ്ചാ

ത്താപത്തിലായി.

രമ്യം ദ്വേഷ്ടി, യഥാ പുരാ പ്രകൃതിഭിർ ന പ്രത്യഹം സേവ്യതേ,
ശയ്യാപ്രാന്തവിവർത്തനൈർവിഗമയത്യുന്നിദ്ര ഏവ ക്ഷപാഃ,
ദാക്ഷിണ്യേന ദദാതി വാചമുചിതാമന്തഃപുരേഭ്യോ യദാ
ഗോത്രേഷു സ്ഖലിതം യദാ ഭവതി ച വ്രീഡാവിലജ്ജശ്ചിരം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 5. സുഖത്തിലൊക്കെ വെറുപ്പായ്, പണ്ടത്തെപ്പോലെ പ്രകൃതികളെ പതിവുപോലെ കാണാതായി, ഉറക്കമറ്റ രാത്രി മുഴുവൻ മെത്തയിൽ കിടന്നുരുണ്ടുകഴിച്ചുകൂട്ടുകയായി, ദാക്ഷിണ്യം മൂലം തമ്പുരാട്ടിമാരോട് വേണ്ടുന്ന മറുപടി പറയുമ്പോൾ പേർ മാറിപ്പറഞ്ഞ് ഏറെ നേരം നാണംകെട്ടിരിക്കുകയായി.)

കഞ്ചുകി പശ്ചാത്താപപരവശനായ ദുഷ്യന്തനെ വർണിക്കുകയാണ്:

പ്രത്യാദിഷ്ടവിശേഷമണ്ഡനവിധിർവാമപ്രകോഷ്ഠാർപ്പിതം
ബിഭ്രത്കാഞ്ചനമേകമേവ വലയം ശ്വാസോപരക്താധരഃ
ചിന്താജാഗരണപ്രതാന്തനയനസ്തേജോഗുണാദാത്മനഃ
സംസ്കാരോല്ലിഖിതോ മഹാമണിരിവ
ക്ഷീണോപി നാലക്ഷ്യതേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 6. വിശേഷാഭരണങ്ങളെല്ലാം വേണ്ടെന്നുവെച്ച്, ഇടംകൈത്തണ്ടമേലിട്ട ഒറ്റപ്പൊൻവള മാത്രം താങ്ങി, നെടുവീർപ്പേറ്റ് ചുണ്ട് മങ്ങി, ചിന്ത കൊണ്ടും ഉറക്കമിളപ്പുകൊണ്ടും കണ്ണുകൾ വാടി, ചടച്ചുപോയിട്ടും തന്റെ തജോവിശേഷംകൊണ്ട്, ചാണയ്ക്കുവെച്ച മഹാരത്നംപോലെ, അങ്ങനെയാണെന്നു തോന്നുന്നില്ല.)

ഇതെല്ലാം തിരസ്കരിണിയിൽ മറഞ്ഞുനിന്നുകൊണ്ട് കാണുന്ന സാനുമതീ – “സ്ഥാനേ ഖലു പ്രത്യാദേശവിമാനിതാപി അസ്യ കൃതേ ശകുന്തളാ ക്ലാമ്യതി.” (വേണ്ടതുതന്നെ, തള്ളിക്കളഞ്ഞവമാനിച്ചിട്ടും ശകുന്തള ഇദ്ദേഹത്തെച്ചൊല്ലി തളർന്നുവരുന്നത്.) (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 494)

രാജാ – പ്രഥമം സാരംഗാക്ഷ്യാ
പ്രിയയാ പ്രതിബോധ്യമാനമപി സുപ്തം;
അനുശയദുഃഖായേദം
ഹതഹൃദയം സമ്പ്രതി വിബുദ്ധം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 7. ഈ കെട്ട ഹൃദയം അന്ന് മാൻനേർമിഴിയായ ഓമലാൾ തട്ടിയുണർത്തിയിട്ടും ഉറങ്ങിക്കിടന്നു; ഇപ്പോഴിതാ പശ്ചാത്തപിച്ചുവലയാൻവേണ്ടി ഉണർന്നിരിക്കുന്നു.)

ഈ പശ്ചാത്താപഭാരത്തിനിടയിലും ദുഷ്യന്തൻ രാജ്യകാര്യങ്ങൾ

നോക്കാതിരിക്കുന്നില്ല. അദ്ദേഹം വേത്രവതിയെ പറഞ്ഞേൽപ്പിക്കുന്നു: "വേത്രവതി! മദ്വചനാദമാത്യമാര്യപിശുനം ബ്രൂഹി. ചിരപ്രബോധാന്ന സംഭാവിതമസ്മാഭിരദ്യ ധർമാസനമധ്യാസിതും. യത്പ്രവേക്ഷിതം പൗരകാര്യമാര്യേണ തത് പത്രമാരോപ്യ ദീയതാമിതി." (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 495. ഞാൻ പറഞ്ഞതായി അമാത്യൻ ആര്യപിശുനനോട് ചെന്നു പറയൂ, ഉണരാൻ വൈകിയതുകൊണ്ട് നാമിന്ന് ആസനത്തിൽ വന്നിരിക്കാൻ വിചാരിക്കുന്നില്ല. ആര്യൻ പൗരകാര്യം നോക്കിയത് ഓലയിലെഴുതി അയച്ചുതരിക എന്ന്.)

ഏതോ ആകാശചാരി ശകുന്തളയെ തട്ടിക്കൊണ്ടുപോയിരിക്കാമെന്ന വിദൂഷകന്റെ തോന്നൽ ഭാഗികമായി ശരിവെച്ചുകൊണ്ട്, അവളുടെ അമ്മ മേനകയുടെ കൂട്ടാളികളാവാം കൊണ്ടുപോയതെന്ന് തന്റെ ഹൃദയം ശങ്കിക്കുന്നതായി ദുഷ്യന്തൻ ഊഹിക്കുന്നു.

"അന്ധാളിച്ചുപോയതാണത്ഭുതം, ഓർമ വന്നതല്ല" എന്നത്രേ സാനുമതിയുടെ ഇതേക്കുറിച്ചുള്ള അഭിപ്രായം.

അങ്ങനെയാണെങ്കിൽ ശ്രീമതി കാലത്താൽ വന്നുകിട്ടുമെന്നെനിക്കുറപ്പായി... ഭർത്താവുമായി പിരിഞ്ഞു ദുഃഖിച്ചിരിക്കുന്ന മകളെ അച്ഛനമ്മമാർക്ക് ഏറെക്കാലം കണ്ടിരിക്കാനാവില്ലല്ലോ എന്നു വിദൂഷകൻ പ്രതീക്ഷ പ്രകടിപ്പിച്ചു. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 499–500).

ദുഷ്യന്തൻ മോതിരത്തെപ്പറ്റി: "അയേ ഇദം താവദസുലഭസ്ഥാനഭ്രംശി ശോചനീയം – കഷ്ടം എത്താൻ പണിയുള്ളേടത്തെത്തിയിട്ടും വീണുപോയ ഇത് ശോചനീയംതന്നെ" എന്നിങ്ങനെ വിഷാദത്തോടെ പറയുകയും ഇപ്രകാരം അനുശോചിക്കുകയും ചെയ്യുന്നു:

തവ സുചരിതമംഗുലീയ നൂനം
പ്രതനു മമേവ വിഭാവ്യതേ ഫലേന;
അരുണനഖമനോഹരാസു തസ്യാ–
ശ്ച്യുതമസി ലബ്ധപദം യദംഗുലീഷു.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം 6. 11. മോതിരമേ, നിന്റെ പുണ്യം എന്റേതുപോലെ നേർത്തതാണെന്നു ഫലംകൊണ്ട് തീർച്ചയായും വിചാരിക്കേണ്ടിയിരിക്കുന്നു. എന്തെന്നാൽ, തുടുനഖങ്ങളെക്കൊണ്ടഴകുറ്റ അവളുടെ വിരലുകളിൽ സ്ഥാനം കിട്ടിയിട്ടും നീ വീണുപോയല്ലോ.)

മുദ്രമോതിരം അവൾക്കു കൊടുത്ത ഗാന്ധർവവിവാഹസന്ദർഭവും മറ്റും ദുഷ്യന്തൻ വിദൂഷകനോട് വിസ്തരിച്ചു പറയുന്നു.

അനന്തരം മുൻപേ താൻ കൊണ്ടുവരാനേൽപ്പിച്ചിരുന്ന താൻ വരച്ച ശകുന്തളാചിത്രം കണ്ട് ദുഷ്യന്തന മനോവിനോദനം നടത്തുന്നു. ഇടയ്ക്കിടെയുള്ള വിദൂഷകന്റെ അഭിപ്രായങ്ങളും നേരംപോക്കിനു സഹായകമാവുന്നു.

ചിത്രം കണ്ട് ദുഷ്യന്തൻ സ്വയം വിലയിരുത്തുന്നു:

യദ്യത് സാധു ന ചിത്രേ സ്യാത് ക്രിയതേ തത്തദന്യഥാ;
തഥാപി തസ്യാ ലാവണ്യം രേഖയാ കിഞ്ചിദന്വിതം.

(6. 14. ചിത്രത്തിൽ ശരിയാകാത്തതൊക്കെ മാറ്റിച്ചെയ്യാവുന്നതാണ്; എന്നിട്ടും അവളുടെ ലാവണ്യം വരകൊണ്ടു കുറച്ചേ വന്നിട്ടുള്ളൂ.) അതേക്കുറിച്ച് സാനുമതീ – "സദൃശമേവം പശ്ചാത്താപഗുരോഃ സ്നേഹസ്യ അനവലേപസ്യ ച." (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 503–04)

ചിത്രഫലകത്തിൽ ഇനി എന്തൊക്കെ വരയ്ക്കണമെന്നതിനെപ്പറ്റി ദുഷ്യന്തൻ –

കാര്യാ സൈകതലീനഹംസമിഥുനാ സ്രോതോവഹാ മാലിനീ,
പാദാസ്താമഭിതോ നിഷണ്ണഹരിണാ ഗൗരീഗുരോഃ പാവനാഃ,
ശാഖാലംബിതവല്കലസ്യ ച തരോർനിർമാതുമിച്ഛാമ്യധഃ
ശൃംഗേ കൃഷ്ണമൃഗസ്യ വാമനയനം കണ്ഡൂയമാനാം മൃഗീം.
കൃതം ന കർണാർപ്പിതബന്ധനം സഖേ,
ശിരീഷമാഗണ്ഡവിലംബികേസരം;
ന വാ ശരച്ചന്ദ്രമരീചികോമളം
മൃണാളസൂത്രം രചിതം സ്തനാന്തരേ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 17, 18. മണൽത്തിട്ടയിൽ ഇണയരയന്നങ്ങൾ പറ്റിയിരിക്കുന്ന മാലിനിയുടെ നീർച്ചാലെഴുതണം; അതിനു തൊട്ട് മാനുകളിരിക്കുന്ന ഹിമവാന്റെ പാവനമായ കൊച്ചുപർവതങ്ങളെഴുതണം; കൊമ്പത്തു മരവുരി തൂക്കിയിട്ടുള്ള ഒരു മരത്തിന്റെ കീഴെ കലമാനിന്റ കൊമ്പിന്മേൽ ഇടംകണ്ണു വെച്ചുരസുന്ന ഒരു പെൺമാനിനെയും എഴുതിവെക്കണമെന്നുണ്ട്. തോഴരേ, ചെവിയിൽ ഞെട്ടി വെച്ച കവിൾത്തടത്തോളം അല്ലി ചാഞ്ഞ ഒരു നെന്മേനിവാകപ്പൂവെഴുതിയില്ല; സ്തനമധ്യത്തിൽ ശരച്ചന്ദ്രകിരണംപോലെ താമരപ്പൂവളയനൂലും എഴുതിയിട്ടില്ല.)

ചിത്രഫലകം പൂരിപ്പിക്കേണ്ടതിനെപ്പറ്റി വിദൂഷകൻ – "യഥാഹം പശ്യാമി. പൂരയിതവ്യമനേന ചിത്രഫലകം ലംബകൂർച്ചാനാം താപസാനാം കദംബൈഃ." (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 506. ആദ്യമായി ശകുന്തളയെ കണ്ടപ്പോഴത്തെ ഭ്രമരബാധയെ ഓർമിച്ചാവണം, ശകുന്തളയെ ഉപദ്രവിക്കുന്ന വണ്ടത്താനെ മാന്യമായി ഇപ്ര

കാരം പറഞ്ഞുകൊണ്ട് തടയാൻ ദുഷ്യന്തൻ ശ്രമിക്കുന്നു:

ഏഷാ കുസുമനിഷണ്ണാ
തൃഷിതാപി സതീ ഭവന്തമനുരക്താ
പ്രതിപാലയതി മധുകരീ,
ന ഖലു മധു വിനാ ത്വയാ പിബതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 19. ഇതാ, പൂവിലിരിക്കുന്ന പെൺവണ്ട് ദാഹമുണ്ടായിട്ടും താങ്കളോടുള്ള അനുരാഗത്താൽ കാത്തിരിക്കുന്നു, നിന്നോടൊപ്പമല്ലാതെ തേൻ നുകരില്ല.)

താൻ കല്പിച്ചതു കേൾക്കാത്ത വണ്ടത്താനെ ശിക്ഷിക്കാനൊരുങ്ങുന്നു: എന്റെ കല്പനയ്ക്കും വഴങ്ങില്ലെന്നോ! എങ്കിൽ പറഞ്ഞേക്കാം ഇപ്പോൾ,

അക്ലിഷ്ടബാലതരുപല്ലവലോഭനീയം
പീതം മയാ സദയമേവ രതോത്സവേഷു
ബിംബാധരം സ്പൃശസി ചേദ് ഭ്രമര! പ്രിയായാ–
സ്ത്വാം കാരയാമി കമലോദരബന്ധനസ്ഥം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 20. വാടാത്ത തൈമരത്തളിർപോലെ കൊതിപ്പിക്കുന്നതും രതോത്സവങ്ങളിൽ ഞാൻ കുനിഞ്ഞു നുകർന്നതുമായ ഓമലാളുടെ ബിംബാധരത്തെ നീ തൊട്ടുപോയാൽ വണ്ടത്താനേ, നിന്നെ ഞാൻ താമരപ്പൂവിനുള്ളിൽ തടവിലിടുവിക്കും.)

ചിത്രത്തിലാണ് താൻ ശകുന്തളയെ കാണുന്നതെന്നോർമിപ്പിച്ച വിദൂഷകനോട് അദ്ദേഹം: "വയസ്യ, കിമിദമനുഷ്ഠിതം പൗരോഭാഗ്യം?

ദർശനസുഖമനുഭവതഃ സാക്ഷാദിവ തന്മയേന ഹൃദയേന
സ്മൃതികാരിണാ ത്വയാ മേ പുനരപി ചിത്രീകൃതാ കാന്താ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 21. താങ്കളെന്തിനാണീ വേണ്ടാത്തതു ചെയ്തത്? തന്മയീവിച്ച ഹൃദയവുമായി നേരിട്ടു കണ്ടാലത്തെ സുഖമനുഭവിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന എനിക്ക് ഓർമയുണ്ടാക്കിയ താങ്കൾ ഓമലാളെ വീണ്ടും ചിത്രമാക്കിക്കളഞ്ഞു.)

ദുഷ്യന്തന്റെ പശ്ചാത്താപഭരിതമായ വിലാപം:

പ്രജാഗരാത് ഖിലീഭൂതസ്തസ്യാഃ സ്വപ്നേ സമാഗമഃ
ബാഷ്പസ്തു ന ദദാത്യേനാം ദ്രഷ്ടും ചിത്രഗതാമപി.

(6. 22. ഉറക്കമില്ലായ്കയാൽ അവളുമായി സ്വപ്നത്തിൽ ഒത്തൊരുമിക്കലില്ലാതായി; കണ്ണുനീരാകട്ടെ ഇവളെ ചിത്രത്തിലെങ്കിലും കാണാനനുവദിക്കുന്നുമില്ല.)

അപ്പോൾ സാനുമതി – "എല്ലാവിധത്തിലും, അങ്ങ് ശകുന്തളയുടെ പരിത്യാഗദുഃഖത്തെ തുടച്ചുമാച്ചുകളഞ്ഞു." (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം, പേജ് 509–10)

രാജ്യകാര്യനിർണയങ്ങളിൽ ഈ പശ്ചാത്താപം പ്രതിഫലിക്കുന്നതിനൊരുദാഹരണം:

ദുഷ്യന്തൻ – ധനമിത്രൻ എന്ന കപ്പൽക്കച്ചവടത്തലവൻ കപ്പൽ മുങ്ങി മരിച്ചുപോയി, അയാൾക്ക് മക്കളുമില്ല, അയാളുടെ സ്വത്തെല്ലാം പണ്ടാരവകയിൽ ചേർക്കാമെന്നെഴുതുന്നു അമാത്യൻ. (സവിഷാദം) കഷ്ടമേ സന്താനമില്ലാത്തവന്റെ അവസ്ഥ! വേത്രവതീ, മഹാധനികനാകയാൽ പല ഭാര്യമാരുമുണ്ടായിരിക്കണം. അവരിൽ വല്ല ഭാര്യയ്ക്കും ഗർഭമെങ്കിലുമുണ്ടാവാം, അതന്വേഷിക്കണം.

വേത്രവതി – തിരുമേനീ, ഈയിടെ സാകേതസ്സേട്ടുവിന്റെ മകൾക്ക് പുംസവനം കഴിഞ്ഞുവെന്നു കേൾക്കുകയുണ്ടായി.

ദുഷ്യന്തൻ – എങ്കിൽ, ഗർഭത്തിനുള്ളതാണ് അച്ഛന്റെ സ്വത്ത്. ചെന്ന് അമാത്യനോട് ഇത് പറയൂ... സന്തതിയുണ്ടോ ഇല്ലയോ എന്നെന്തിന്?

യേന യേന വിയുജ്യന്തേ പ്രജാഃ സ്നിഗ്ധേന ബന്ധുനാ
സ സ പാപാദൃതേ താസാം ദുഷ്യന്ത ഇതി ഘുഷ്യതാം.

(6. 23. പ്രജകൾ ഏതേത് ഉറ്റ ബന്ധുവിനോട് പിരിയുന്നുവോ അതാതാൾ, പാപത്തിനൊഴികെ, അവർക്ക് ദുഷ്യന്തനാണെന്നു വിളംബരം ചെയ്ക.)...

(നെടുവീർപ്പിട്ട്) ഹാ! ഇങ്ങനെയല്ലേ സന്തതിയറ്റ് താങ്ങില്ലാതായ തറവാടുകളിലെ സമ്പത്തുകൾ കുറ്റി മുടിയുമ്പോൾ അന്യാധീനമായിപ്പോകുന്നത്!... എന്റെ അവസാനത്തിൽ പൂരുവംശശ്രീയുടെ സ്ഥിതിയും ഇതുതന്നെ. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം, പേജ് 512–13)

ദുഷ്യന്തൻ – ദുഷ്യന്തന് പിണ്ഡം വെക്കുന്നവരുടെ സ്ഥിതി സംശയത്തിലായിരിക്കുന്നു.

അസ്മാത് പരം ബത, യഥാശ്രുതി സംഭൃതാനി
കോ നഃ കുലേ നിവപനാനി കരിഷ്യതീതി
നൂനം പ്രസൂതിവികലേന മയാ പ്രസിക്തം
ധൗതാശ്രുശേഷമുദകം പിതരഃ പിബന്തി.

(*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, 6. 25. ഇയ്യാൾക്കുശേഷം നമ്മുടെ വംശത്തിലാരാണ്, കഷ്ടം, യഥാവിധി സംഭരിച്ച നിവാപക്രിയകൾ നടത്തുക എന്നോർത്ത്, സന്തതിയില്ലാത്ത ഞാൻ ഒഴിച്ചുകൊടുക്കുന്ന ദകത്തിൽനിന്നു പിതൃക്കൾ കണ്ണുനീർ കഴുകി ശേഷിച്ചതേ കുടിക്കുന്നുണ്ടാവൂ.)

ആറാമങ്കത്തിലെ ഈ പശ്ചാത്താപരംഗം, കഴിഞ്ഞ അങ്കത്തിലെ ശകുന്തളാപരിത്യാഗം ശാപം നിമിത്തമുണ്ടായ മറവികൊണ്ടാണെന്നു

മനസ്സിലായ സഹൃദയർക്ക്, തികച്ചും സംഭവ്യവും നായകന്റെ ആത്മാർഥമായ ധാർമികതയ്ക്കും പ്രണയതീവ്രതയ്ക്കും മാറ്റു കൂട്ടുന്നതുമായി അനുഭവപ്പെടും.

ഏഴാമങ്കത്തിൽ, ഇപ്രകാരം പശ്ചാത്താപദഗ്ധനായ ദുഷ്യന്തന്റെ പുത്രനുമായും തുടർന്ന് ശകുന്തളയുമായുള്ള സമാഗമമാണ്. എല്ലാം വളരെ നാടകീയമായി ചിത്രീകരിക്കുകയും ചെയ്തിരിക്കുന്നു.

സ്വർഗത്തിൽ ഇന്ദ്രനെ യുദ്ധത്തിൽ സഹായിക്കാൻ പോയി തിരിച്ചുവരും വഴി മാരീചാശ്രമത്തിൽ കയറി പ്രജാപതിയെയും പത്നിയെയും കണ്ടു വലംവെക്കാമെന്നു കരുതി അവിടെ സന്ദർശനസമയം കാത്ത് നിൽക്കുകയാണ് ദുഷ്യന്തൻ. അവിടെ അദ്ദഹം രണ്ടു താപസിമാരുമായി, കുട്ടിത്തത്തിലും കവിഞ്ഞു കരുത്തുള്ള ഒരാൺകുട്ടിയെ കാണുന്നു. അവൻ,

അർധപീതസ്തനം മാതുരാമർദക്ലിഷ്ടകേസരം
പ്രക്രീഡിതും സിംഹശിശും ബലാത്കാരേണ കർഷതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 14. തള്ളയുടെ മുല കുടിച്ചുകിടക്കുന്ന ഒരു സിംഹക്കിടാവിനെ മുടിയിന്മേൽ ചുറ്റിപ്പിടിച്ച് കളിക്കാൻ വലിച്ചിഴയ്ക്കുന്നു.)

ദുഷ്യന്തൻ – ഇതെന്താണ് എന്റെ മനസ്സ് ഈ കുട്ടിയുടെ നേർക്ക് സ്വന്തം മകനിലെന്നപോലെ അലിഞ്ഞുപോകുന്നത്? മക്കളില്ലായ്കയാവാം ഈ വാത്സല്യം തോന്നിക്കുന്നത്. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഏഴാമങ്കം, പേജ്, 530)

സർവദമനൻ ഋഷികുമാരനല്ലെന്ന് തപസ്വിനി പറഞ്ഞപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ – ആകൃതിയും പ്രവൃത്തിയും അത് പറയുന്നു; സ്ഥലമിതാണല്ലോ എന്നുവെച്ച് അങ്ങനെ വിചാരിച്ചു.

താപസിയുടെ അഭ്യർഥനയനുസരിച്ച് അവന്റെ പിടിയിൽനിന്നു സിംഹക്കുട്ടിയെ വിടുവിക്കുമ്പോൾ കുട്ടിയുടെ സ്പർശസുഖമനുഭവിച്ച് ദുഷ്യന്തൻ വിചാരിക്കുന്നു:

അനേന കസ്യാപി കുലാങ്കുരേണ
സ്പൃഷ്ടസ്യ ഗാത്രേഷു സുഖം മമൈവം;
കാം നിർവൃതിം ചേതസി തസ്യ കുര്യാദ്
യസ്യായമംഗാത് കൃതിനഃ പ്രരൂഢഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 7.19. ആരുടെയോ തറവാട്ടുകുരുന്നായ ഇവന്റെ സ്പർശംകൊണ്ട് എന്റെ ശരീരത്തിന് ഇത്ര സുഖം; ഏതൊരു ധന്യന്റെ ദേഹത്തിൽനിന്ന് ഇവൻ കുരുത്തുവോ, അയാളുടെ മനസ്സിൽ എന്തു നിർവൃതിയുണ്ടാക്കും?)

ദുഷ്യന്തൻ ബാലനെ എടുത്തപ്പോൾ അവർ തമ്മിലുള്ള സാദൃശ്യവും അവൻ അദ്ദേഹത്തിന് വഴങ്ങിയതും കണ്ട് താപസി അദ്ദേഹത്തോട്: അവന് അങ്ങയോട് ചാർച്ച തോന്നത്തക്ക ഛായ കണ്ട തുതപ്പെട്ടാണ്. പരിചയമില്ലാഞ്ഞിട്ടും വഴങ്ങാതിരുന്നില്ലല്ലോ എന്നു വിചാരിച്ചിട്ടും. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഏഴാമങ്കം, പേജ്, 534)

ബാലൻ പൂരുവംശ്യനാണെന്നറിഞ്ഞപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ – (സ്വഗതം) എന്റെ വംശംതന്നെയോ! അതുകൊണ്ടാവാം ഇവന്ന് എന്റെ ഛായയുണ്ടെന്ന് ഇവർക്കു തോന്നിയത്... (പരകാശം) മനുഷ്യർക്ക് സ്വയം വന്നുപോകാവുന്ന സ്ഥലമല്ലല്ലോ ഇത്.

താപസി – ഈ കുട്ടിയുടെ അമ്മ അപ്സരഃസംബന്ധം മൂലം ഇവനെ ഈ ദേവേന്ദ്രപിതാവിന്റെ തപോവനത്തിലാണ് പ്രസവിച്ചത്.

ദുഷ്യന്തൻ – (അപവാര്യ) ഇത് രണ്ടാമത്തെ ആശ പിറക്കലാണ്. (പ്രകാശം) ഈ സ്ത്രീ ഏത് രാജർഷിയുടെ പത്നിയാണ്?

താപസി – ആരുച്ചരിക്കും, ആ ധർമദാരപരിത്യാഗിയുടെ പേര്?

ദുഷ്യന്തൻ – (സ്വഗതം) ഈ കഥ എന്നെത്തന്നെ കുറിവെക്കുന്നല്ലോ. ഇവന്റെ അമ്മയുടെതന്നെ പേർ ചോദിച്ചാലോ? ഏയ്, പരദാരങ്ങളെക്കുറിച്ച് സംസാരിക്കുന്നത് ശരിയല്ല.

(മയിലിനെയുംകൊണ്ട് പ്രവേശിച്ച്)

താപസി – സർവദമനാ, കണ്ടോ ഈ ശകുന്തലാവണ്യം? (പ്രാകൃതത്തിൽ 'സഉന്ദലാവണ്ണം')

ബാലൻ – (കണ്ണു തിരിച്ച്) എവിടെ എന്റെ അമ്മ?

താപസിമാർ – ഈ അമ്മക്കൊതിയൻ ശബ്ദസാദൃശ്യത്താൽ ഭ്രമിച്ചുപോയി...

ദുഷ്യന്തൻ – (ആത്മഗതം) ശകുന്തള എന്നായിരിക്കുമോ ഇവന്റെ അമ്മയുടെ പേർ? എന്നാൽ പലർക്കും ഒരേ പേരുണ്ടാവാം. ഈ കഥയെല്ലാം മൃഗതൃഷ്ണപോലെ എന്നെ വിഷാദിപ്പിക്കാനാവില്ലേ? ...

ഒന്നാമത്തെ താപസി – (നോക്കി പരിഭ്രമത്തോടെ) ഇവന്റെ കൈയിലെ രക്ഷക്കാപ്പ് കാണുന്നില്ലല്ലോ!

ദുഷ്യന്തൻ – പരിഭ്രമിക്കേണ്ട. അതിതാ, ആ സിംഹക്കുട്ടിയെകശക്കുമ്പോൾ വീണുകിടക്കുന്നു. (എടുക്കാൻ ഭാവിക്കുന്നു)

താപസിമാർ – ഏങ്ഹേ, അതെടുക്കരുത്. അല്ലാ എടത്തൂലോ! (രണ്ടുപേരും നെഞ്ഞത്തു കൈവെച്ച് അന്യോന്യം നോക്കുന്നു)

ഒന്നാമത്തെ താപസി – ഇത് അപരാജിത എന്ന ഓഷധിയാണ്, ഇവന്റെ ജാതകർമം നടത്തുമ്പോൾ ഭഗവാൻ മാരീചൻ കൊടുത്തതാണ്, ഇതു നിലത്തു വീണാൽ അച്ഛനമ്മമാരോ താനോ അല്ലാതെ മറ്റാരും എടുത്തുകൂടാ എന്നുവെച്ച്.

ദുഷ്യന്തൻ – എടുത്താൽ?

ഒന്നാമത്തെ താപസി – ഉടനെ പാമ്പായി ചമഞ്ഞ് കൊത്തും.

ദുഷ്യന്തൻ – (ഹർഷത്തോടെ) ഇനിയെന്താണ് ഞാൻ പൂർണമനോരഥത്തെ അഭിനന്ദിക്കാത്തത്? (കുട്ടിയെ പുണരുന്നു)

രണ്ടാമത്തെ താപസി – വരൂ സുവ്രതേ, ഈ വർത്തമാനം വ്രതത്തിലിരിക്കുന്ന ശകുന്തളയോട് ചെന്നു പറയാം.

ബാലൻ – എന്നെ വിടൂ. അമ്മേടടുത്തു പോട്ടെ.

ദുഷ്യന്തൻ – നമുക്കു രണ്ടാൾക്കുംകൂടി ചെന്ന് അമ്മയെ സന്തോഷിപ്പിക്കാം.

ബാലൻ – എന്റെ അച്ഛൻ ദുഷ്യന്തനാണ്, അങ്ങല്ല.

ദുഷ്യന്തൻ – പുഞ്ചിരിയോടെ) ഈ എതിർവാദംന്നെ എന്നെ വിശ്വാസപ്പെടുത്തുന്നു.

(അനന്തരം ഏകവേണി പൂണ്ട ശകുന്തള പ്രവേശിക്കുന്നു.)

ശകുന്തള– സാനുമതി പറഞ്ഞതുപോലെത്തന്നെ സംഭവിച്ചേക്കാം.

ദുഷ്യന്തൻ – ഹാ! ശ്രീമതി ശകുന്തള,

വസനേ പരിധൂസരേ വസാനാ
നിയമക്ഷാമമുഖീ ധൃതൈകവേണീ
അതിനിഷ്കരുണസ്യ ശുദ്ധശീലാ
മമ ദീർഘം വിരഹവ്രതം ബിഭർത്തി.

(7. 21. മുഷിഞ്ഞ രണ്ടു വസ്ത്രം ധരിച്ച് നിയമങ്ങളാൽ മുഖം വാടി ശീലശുദ്ധിയോടെ അതിനിർദയനായ എന്റെ സുദീർഘമായ വിരഹത്തെ വ്രതമായനുഷ്ഠിച്ചുപോരികയാണ്.) (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം,* ഏഴാമങ്കം പേജ് 534–39)

കാളിദാസൻ ഇന്ത്യയുടെ ദേശീയകവിയായി ഏവരാലും കൊണ്ടാടപ്പെട്ടത്.

കാളിദാസവിജ്ഞാനം

ക്രി. പി. 1830–ൽ അന്റോയിൻ ലിയോനാർഡ് ഡെ ചെസി ഇംഗ്ലണ്ടിൽ അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം പ്രസിദ്ധീകരിച്ചതോടെയാണ് കാളിദാസകൃതികളുടെ പ്രസാധനചരിത്രം തുടങ്ങുന്നത്. സർ വില്യം ജോൺസിന്റെ വിവർത്തനം 1789–ൽത്തന്നെ പ്രസിദ്ധീകരിച്ചിരുന്നു. രണ്ടും ബംഗാളിപാഠമാണ് സ്വീകരിച്ചത്.

തുടർന്നുള്ള വർഷങ്ങളിൽ ആ നാടകത്തിന്റെ ദേവനാഗരി, കാശ്മീർ, ദാക്ഷിണാത്യം എന്നീ മറ്റു പാഠങ്ങളും കണ്ടുപിടിച്ച് പ്രസിദ്ധീകരിച്ചുതുടങ്ങി. മറ്റു കൃതികളുടെയും പ്രസാധനചരിത്രം ഇതുപോലുള്ള കണ്ടുപിടുത്തങ്ങളുടെ കഥതന്നെ.

മഹാഭാരതത്തിനും രാമായണത്തിനും ശേഷം കാളിദാസകൃതികളും പല പാഠങ്ങളിലും നമുക്കു മുൻപിൽ വന്നു. അവ ഓരോന്നിന്റെയും സംശോധിതസംസ്കരണവും ഇപ്പോൾ ലഭ്യമാണ്. മഹാഭാരതം പൂനയിൽനിന്നും രാമായണം ബറോഡയിൽനിന്നും സംശോധിതമായി സംസ്കരിക്കപ്പെട്ട് പുറത്തിറങ്ങി. അതിന് പൗരസ്ത്യരും പാശ്ചാത്യരുമായ ഭാരതീയവിദ്യാവിചക്ഷണരുടെ അകമഴിഞ്ഞ സഹായം ലഭിക്കുകയുണ്ടായി.

കാളിദാസകൃതികൾ ഭംഗിയായി സംശോധിതസംസ്കരണം നടത്തി പ്രസിദ്ധീകരിക്കുക എന്ന കർത്തവ്യം നിർവഹിച്ചത് കേന്ദ്രസാഹിത്യ അക്കാദമിയാണ്. അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം (എഡിറ്റർ: എസ്. കെ. ബെൽവൽക്കർ, 1965), മാളവികാഗ്നിമിത്രം (കെ. എ. എസ്. അയ്യർ, 1979), കുമാരസംഭവം (സൂര്യകാന്ത്, 1982), മേഘദൂതം (എസ്. കെ. ഡേ, 1982), വിക്രമോർവശീയം (എച്ച്. ഡി. വേലങ്കർ, 1982), ഋതുസംഹാരം (രേവാപ്രസാദ ദ്വിവേദി, 19990) എന്നിവയുടെ അക്കാദമിപ്പതിപ്പുകൾ കാളിദാസസാഹിത്യത്തിന് നല്ല മുതൽക്കൂട്ടാണ്. എ. സ്കാർപ്പിന്റെ കാളിദാസ ലെക്സിക്കൺ (ഇതിൽ കാളിദാസന്റെ എല്ലാ കൃതികളുടെയും റോമൻ ലിപിയിലുള്ള സംശോധിതസംസ്കരണങ്ങളുണ്ട്. ഒന്നാം വാള്യം ഒന്നാം ഭാഗം, ബ്രഗ്ഗ്, 1954–58), രേവാപ്രസാദ ദ്വിവേദി എഡിറ്റു ചെയ്ത കാളിദാസഗ്രന്ഥാവലിയും (ബനാറസ്, 1986) എൻ. പി. ഉണ്ണി പുറത്തിറക്കിയ കാളിദാസസർവസ്വവും (ഇംഗ്ലീഷ് പരിഭാഷയോടുകൂടി, രണ്ടു വാള്യങ്ങൾ, ന്യൂ ഭാരതീയ ബുക് കോർപ്പറേഷൻ, ദില്ലി, 2009) ശ്രദ്ധേയമാകുന്നു. എൻ. ആർ സുബ്ബണ്ണയുടെ കാളിദാസ സൈറ്റേഷൻസ് (ദില്ലി, 1973)

ഉപകാരപ്രദമാണ്. ഫ്രഞ്ചിലുള്ള കാളിദാസോദ്ധരണങ്ങളെക്കുറിച്ചുള്ള ഹരിചന്ദിന്റെ പഠനം (പാരീസ്, 1917) വിശിഷ്ടമാണെന്ന് കൃഷ്ണമൂർത്തി പറയുന്നു. കാളിദാസകൃതികളുടെ വിവിധ പതിപ്പുകൾ, പഠനങ്ങൾ, വിവർത്തനങ്ങൾ എന്നിവയെക്കുറിച്ചുള്ള വിശദവിവരങ്ങൾ കാണിക്കുന്ന കാളിദാസ ബിബ്ലിയോഗ്രാഫിക്ക് എസ്. പി. നാരംഗ് (ന്യൂ ഡൽഹി, 1976) തുടക്കം കുറിച്ചിട്ടുണ്ട്.

കാളിദാസന്റെ കാലം

ക്രി. മു. ഒന്നാം നൂറ്റാണ്ടാണ് കാളിദാസന്റെ കാലമെന്നാണ് കൃഷ്ണമൂർത്തിയുടെ അഭിപ്രായം. ക്രി. പി. നാലാം നൂറ്റാണ്ടെന്നു പറയുന്നവരുടെ ഗുപ്തരാജാക്കന്മാരുടെ കാലം സുവർണയുഗമാണെന്നും ഉജ്ജയിനി സംസ്കാരത്തിന്റെയും വിജ്ഞാനത്തിന്റെയും ഒരു കേന്ദ്രമായിരുന്നുവെന്നും മറ്റുമുള്ള അഭിപ്രായത്തെ അദ്ദേഹം തള്ളിക്കളയുന്നു.

കൃതികൾ

മേഘദൂതത്തിന്റെ മാതൃക രാമായണത്തില് ഹനുമദ്ദൂതും മഹാഭാരതം നളോപാഖ്യാനത്തിലെ ഹംസദൂതുമായിരിക്കാം. ആദ്യകാലതമിഴ്സാഹിത്യത്തിലെ പ്രണയകാവ്യങ്ങളെക്കുറിച്ചും കാളിദാസന് നേരിട്ടോ അല്ലാതെയോ ഉള്ള അറിവുണ്ടാവാം.

ഒരു ശാപവുമായി ബന്ധപ്പെട്ടതാണ് ആദ്യത്തെ പ്രധാന രാജാവായ ദിലീപന്റെ കഥ. ഒരിക്കൽ സ്വർഗത്തിൽനിന്നു മടങ്ങുമ്പോൾ അദ്ദേഹം ധർമലോപഭയത്താൽ കാമധേനുവെ പ്രദക്ഷിണം വെക്കാൻ മറന്നുപോയി. അതിനാൽ മക്കളില്ലാതെ പോകട്ടെ എന്ന് കാമധേനു ശപിച്ചു. കാധേനുവിന്റെ മകളായ നന്ദിനി എന്ന വസിഷ്ഠൻ വളർത്തുന്ന പശുവെ ശുശ്രൂഷിച്ചുപ്രസാദിപ്പിച്ചാൽ ശാപമോക്ഷം കിട്ടുമെന്ന് മഹർഷി ഉപദേശിച്ചതനുസരിച്ച് ദിലീപൻ പിറ്റേന്നാൾ മുതൽ നന്ദിനിയെ ശുശ്രൂഷിക്കാൻ തുടങ്ങി. രാജാവും പത്നി സുദക്ഷിണയും വ്രതമെടുത്ത് രാവിലെ പശുവിനെ മേയാൻ കാട്ടിൽ കൊണ്ടുപോയി സന്ധ്യയ്ക്ക് പശു ആശ്രമത്തിലേക്കു തിരിച്ചുവരുമ്പോൾ മാത്രം അതിനെ അനുഗമിക്കുകയും ചെയ്യുക – ഈ പശുശുശ്രൂഷയും ആശ്രമജീവിതവും ഇരുപത്തൊന്നു ദിവസം നീണ്ടുനിന്നു. പിറ്റേന്നാൾ നന്ദിനി രാജാവിനെ പരീക്ഷിക്കാൻ നിശ്ചയിച്ചു. വൈകുന്നേരം രാജാവ് ഒരു നിമിഷം ഹിമാലയഭംഗികൾ നോക്കിക്കൊണ്ട് നിന്നുപോയി. അതാ നന്ദിനി ദീനദീനമായി കരയുന്നു. അവളെ ഒരു സിംഹം കടന്നുപിടിച്ചിരിക്കയാണ്. അമ്പെയ്യാൻ കൈ അനങ്ങാതെ രാജാവ് അമ്പരന്നു നിൽക്കുമ്പോഴാണ് അദ്ദേഹത്തെ ഒന്നുകൂടി അമ്പരപ്പിച്ചുകൊണ്ട്, ആ സിംഹം സംസാരിക്കുന്നത്. താൻ ശിവകിങ്കരനായ നികുംഭന്റെ

മിത്രമായ കുംഭോദരനാണെന്നും പാർവതി പുത്രനെപ്പോലെ ഓമനിച്ചുവളർത്തുന്ന വൃക്ഷത്തെ ഹിംസ്രമൃഗങ്ങളിൽനിന്നു രക്ഷിക്കുന്നതിന് ശിവൻ തന്നെ നിയോഗിച്ചിരിക്കയാണെന്നും ഇവിടെ വന്നുപെടുന്ന ജന്തുക്കളെ ഭക്ഷിച്ചു ജീവിക്കാൻ അനുവദിച്ചിരിക്കുന്നു വെന്നും അങ്ങനെ വന്നുപെട്ട ഇരയാണ് ഈ പശുവെന്നും സിംഹം വെളിപ്പെടുത്തുന്നു. യജമാനനായ ശിവന്റെ ആജ്ഞ നിറവേറ്റാൻ (അതുവഴി മുൻപിൽ വന്നുപെട്ട ഇരയായ നന്ദിനിപ്പശുവെ തിന്നാൻ) ശ്രമിക്കുന്ന സിംഹവും ഗുരുവായ വസിഷ്ഠന്റെ കല്പന പാലിക്കാൻ നന്ദിനിപ്പശുവെ രക്ഷിക്കാനും പ്രസാദിപ്പിക്കാനും) പ്രതിജ്ഞാ ബദ്ധനായ രാജാവും തമ്മിലുള്ള യുക്തിയുക്തമായ വാദപ്രതിവാദ മാണ് തുടർന്നു നടക്കുന്നത്. ഒടുവിൽ ആത്മത്യാഗം ചെയ്തും പശുവിനെ രക്ഷിക്കാൻ തയ്യാറായ ദിലീപൻ ജയിക്കുന്നു. നന്ദിനിക്കുപകരം ഇരയായി സിംഹത്തിനുമുൻപിൽ പതിക്കുന്ന രാജാവിനെ പശു വാത്സല്യപൂർവം അനുഗ്രഹിക്കുകയാണ് ചെയ്യുന്നത്. നന്ദിനിയുടെ പരീക്ഷയുടെ ഫലമായിരുന്നു സിംഹവും അനുബന്ധസംഭവങ്ങളും. പരീക്ഷയിൽ വിജയിച്ച രാജാവിൽ നന്ദിനി പ്രസാദിക്കുന്നു. അങ്ങനെ ദിലീപനു ലഭിച്ച പുത്രനാണ് രഘു. യുവരാജാവായി വാഴിക്കപ്പെട്ട രഘു അച്ഛന്റെ നൂറാം അശ്വമേധ ത്തിന്റെ യാഗാശ്വത്തെ സംരക്ഷിച്ചുകൊണ്ട് ഇന്ദ്രനുമായിപ്പോലും ഏറ്റുമുട്ടുകയും പിന്നീട് ദിലീപാനന്തരം രാജാവായി ദിഗ്വിജയം ചെയ്ത് ഏകച്ഛത്രാധിപതിയായതിനുശേഷം വിശ്വജിത്ത് എന്ന യാഗത്തിലൂടെ സർവസ്വദാനം ചെയ്ത് നിസ്വനായി, ഗുരുദക്ഷിണയ്ക്കുള്ള ധനത്തിനുവേണ്ടി തന്നെ ആശ്രയിച്ച വരതന്തുശിഷ്യനായ കൗത്സന് കുബേരനോട് യുദ്ധം ചെയ്യാൻ സന്നദ്ധനായതിന്റെ ഫലമായി ഭണ്ഡാരത്തിൽ ധനാധിപൻ പെയ്ത സ്വർണമഴയിലൂടെ അർഥിയെസംതൃപ്തിപ്പെടുത്തിയ പ്രതാപവും തേജസ്സും ഐശ്വര്യവും ഔദാര്യവും വേണ്ടുവോളമുള്ളവനാണെന്ന് തെളിയിച്ചു. രഘുവിന്റെ മകൻ അജനാകട്ടെ രഘുവംശത്തിലെ സ്വയംവരസർഗ ത്തിലൂടെ ഇന്ത്യയിലെ എല്ലാ രാജാക്കന്മാരെക്കാളും ശ്രേഷ്ഠനാണെ ന്നു സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അജവിലാപം കരുണരസത്തിന് വഴിയൊരുക്കു ന്നു. പത്നിയുടെ സതിക്കു പകരം ഇവിടെ പതിയുടെ (അജന്റെ) അനുമരണമാണ് വർണിക്കുന്നത്. ദശരഥന്റെ ദൗർബല്യം നായാട്ട് എന്ന 'വ്യസന'മാണ്. അതിനെ വർണിക്കുന്ന ഒമ്പതാം സർഗത്തെ യമകരചനാനൈപുണി പ്രകടിപ്പിക്കാനുള്ള അവസരമാക്കി കവി മാറ്റുന്നു. രാവണവധാനന്തരം രാമൻ സീതയോടുകൂടി പുഷ്പക വിമാനത്തിൽ അയോധ്യയിലേക്കു തിരിക്കുന്ന ഭാഗം വർണിക്കുന്ന

പതിമൂന്നാം സർഗമാണ് രാമായണകഥാസംക്ഷേപത്തിലെ പുതുമ. സീതാപരിത്യാഗസർഗം ഹൃദയസ്പർശിയാക്കിയിട്ടുണ്ട്. കുശൻ തലസ്ഥാനമായിരുന്ന കുശാവതി വിട്ട് അയോധ്യയിലേക്കു തന്നെ മടങ്ങിവരാനിടയാക്കിയ അയോധ്യാപുരിയെ അനാഥയാക്കി ക്കൊണ്ടുള്ള ഉപാഖ്യാനം കരുണരസമനോഹരമായി. കുശന്റെ ജലക്രീഢ കുമുദ്വതീപരിണയത്തിൽ പര്യവസാനിപ്പിക്കുന്നു. രഘുവംശരാജാക്കന്മാരുടെ ധാർമികവും മതപരവുമായ തല്പരതയും പ്രജാതാല്പര്യങ്ങൾക്കു നൽകിയ മുൻഗണനയും അവസാനത്തെ രാജാവായ അഗ്നിവർണനിൽ ക്ഷയിക്കുന്നതായാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ അമിതവിഷയസുഖലോലുപതയും അതിന്റെ പരിണതഫലമായ രാജയക്ഷ്മബാധയുമൊക്കെ കാണിക്കുന്നത്.

അംഗിരസം വീരം. ധർമവീരം, ദയാവീരം, യുദ്ധവീരം തുടങ്ങി വീരത്തിന്റെ വിവിധതരങ്ങൾ വിവിധനായകന്മാരിലൂടെ ആവിഷ്കരിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. ......

കാളിദാസൻ കുന്തകന്റെ ദൃഷ്ടിയിൽ

There is perhaps no literary theorist other than Kuntaka who has devoted so much of his attention to an inductive analysis of poetic beauty as derived from a perceptive and penetrating study of all the plays and poems of Kalidasa. Other writers, including Anandavardhana, often quotes stray verses, and exceptionally, long passages too as illustrating their divisions of dhvani, alankara, guna, etc. But Kuntaka is the only writer who concerns himself with the task of assessing the poems and plays of Kalidasa as whole units , revealing the masterpoet's genius in conception as well as execution of the several strands that go to constitute the whole. This may be regarded as the critical norm of 'unity of action and tone' fused inyo one, a norm discovered for the first time by Kuntaka and successfully applied by him to Kalidasa's works. What he values most is the streak of originality or inventive power even in the handling of old incidents to serve an aesthetic purpose.

Let us now see how Kuntak views Kalidasa's masterpiece, the Sakuntala. At first sight, it seems to be based on the well-known upakhyana or tale of Sakuntala as found in the Mahabharata. But the art of Kalidasa is seen in the bold and adroit changes he makes in the story while dramatizing it. The purpose of the chamge, as Kuntaka points out, is asthetic. When a poet turns to handle

well-known stories of the past he should not mechanically reproduce it in a new form. He should first select only such tales as are conductive to the delineation of rasa and bhavas in a way appealing to readers in a strikingly original fashion. To obtain such a wonderful aesthetic effect, the poet will introducenew scenes to serve his purpose, and make his characters appear quite novel. It is like a painters, says Kalidasa, adding new touches of his own to an old painting.

Most literay critics, Indian and western, emphasise Dusyanta's amnesia or slip of memory as intended by Kalidasa in the regection secene. They take the surface view of the matter that Sakuntala is rejected because the hero does not recognise her when she appears before him in his palace because the hero does not recognise her when she appears before him in his palace because of the infallible curse of the irate sage Durvasas. This is, however, question of probing the inmost depths underlying the psychology of the great hero Dusyanta as conceived by Kalidasa. Kuntaka does not think that Kalidasa could have made his hero a wayward, absentminded and forgetful womaniser. The curse is only an external motif and it cannot change the ivmost nature of a man; at best, it can give av occasion for the manifestation of a trait which is already ingrained in a man's personality. The question, as Kuntaka thinks, is simply this: was Dosyanta very forgetful by nature or most unforgetful? If loss of memory is only an accident, then there is a possibility of its coming back to normality, sooer than later. Otherwise, if it is a deep part of his nature, he can never remember Sakuntala to such an extent that he might die love-lorn without her. Hence, Kalidasa shows searchingly the genius of Kalidasa in delineating the character of Dusyanta in such a novel way that even while apparently about to reject Sakuntala. Dusyanta is not forgetful of his deep attatchments in love. That is the fifth act begins with the song of Hamsapadika - caymWn ho£y . . . þ whch stirs the hidden springs of memory in Dusyanta. Kuntaka comments that though his memory has been very temporarily blacked out by the infallible power of the curse, deep down in his mind we do notice that traces are still left of the old love and this

is the real reason ofhis upset or agony. Kuntaka adds:

Here the beauty of such a recollection of Sakuntala (so deep down in the layers of his subconscious), at once guileless and charming appeals very much to the hearts of the connoisseurs. (അത്ര സമ്മുഗ്ധ–സുഭഗ–മേനകാനന്ദിനീ–സ്മരണ–ലേഖാ–ലാവണ്യമന്യദേവ ചമത്കാരകാരണം സഹൃദയാനാം സമുദ്യോതതേ.) .. . - Vakroktijivita, ed. by K. Krishnamoorthy, Dharward, 1977, p. 250)

The paryutsukatva of Dusyanta in the verse has been shown first by Kuntaka as relating to the memory of the hero's unfading love for Sakuntala, though he cannot, because of the curse, connect that remembered Sakuntala with the person appearing shortly before him. This Kuntaka's psychological analysis is most perceptive and penetrating as well as original. He further strenghtens it by showing how the whole of the sixth act which externally marks the end of the curse, is internally concerned with laying bare the intense self-censure and remorse of the hero for his unpardonable mistake and with showing the intensity of his love-lorn state, now that he is away from her. The recovery of the ring is but an external symbol to portray this inner psychological state of the king, panting to unite with Sakuntala. And it is the finest flower of Kalidasa's genius, since not even a remote semblance of it has any place in the epic tale. Even like Pururavas, Dusyanta is in a mad frenzy and reviling the bee for daring to touch the red lip of his beloved, the same bee which he had once envied before his consummation of love. Kuntaka observes:

If this exquisite episode invented by the genius of the poet were not to be there in the play, the unbearable fact of the king's forgetting his wife without any reason would have become a souce of blemish as much in the play as in the original story. (ibid, p. 544)

I think it is only Kuntaka, in the history of Indian criticism, who is able to show delineation of hidden springs of character is effected by a happily conceived symbolic image, such as that of the bee in the 6th act of the Sakuntala.

It is again from this strikingly novel point of view that Kuntaka attempts to assess the best act in the Vikramorvasiya. Not all acts can be equally beautiful. In his view, only that which serves best

as the sporting-ground for the play of the ruling rasa deserves to rank as the most beautiful. It is only in the madness spectacle conceived originaly by the genius of Kalidasa, in all its frenzy of love-in-separation, that we see the climax of beauty. The 6th act rises high above the other acts like a peak because of the adverse symbolic images, following closely one behind the other, in a most enthralling sequence - all working up to the agonizing pangs of love-in- separation. Kuntaka illustrates the imabes of the cloud, the peacock, the swan, the river, etc. - all serving this common purpose of the ruling sentiment thus reveals new beauties in a work taken as a whole.

Applying this norm of rasa in a whole prabandha, naturally Malavikagnimitra will suffer n comparison; and Kuntaka is wisely silent about it. His silence about this play is no eloquent than his appreciation of the other two plays. The appeal of vipralambha-srngara is deeper and finer than that of sambhoga-srngara. This is a truth brought out illuminatingly for the first time by Kuntaka.

This total view of a work highlighting each of its several constituent elements is the keynote of Kuntaka's criticism and underlies his appreciation of Kalidasa as

പരമാർഥ–സരസ–സരസ്വതീ–സർവസ്വായമാന–പ്രതിഭാവിധാനകുശല.

His pointed reference to the sloka, viz; ഭർത്തുർമിത്രം ... (96) in the Meghaduta as embodying suggested implications justifying the poem's being called by that name is needed as sensitive as it is revealing. It is in this verse that the role of the cloud as a universal love-messenger is fully brought out as well as the cloud's intimate friendship with the Yaksa, now torn from his mate. It is his dearest friend's reassuring message of lasting love and hope of reunion in the near future which is so carefully borne by him all the way to be transmitted to the virahini in the most poetic or persuasive manner, without shocking her in the least and ensuring her confidence. Both the messenger and the love-message are artistically worked into the fabric of this gem of a single verse; Kuntaka's literary taste is so beautifully instanced in his happy and illuminating comments on that verse in the very beginning of his work (Ibid, p. 189):

അത്ര യഃ പദാർഥപരിസ്പന്ദഃ കവിനോപനിബദ്ധഃ പ്രബന്ധസ്യ മേഘദൂതത്വേ പരമാർഥതഃ സ ഏവ ജീവിതമിതി സുതരാം സഹൃദയഹൃദയാഹ്ലാദകാരീ.

In his assessment of the Raghuvamsa, Kuntaka brings out one more aspect fundamental to all criticism, viz; the significance of parts in relation to the whole. While all theorists are agreed on the fact that an ornate epic (mahakavya) should contain poetic descriptions of set themes like city, ocean, water-sports, etc; none of them show any direct relation between the main theme and these conventional descriptions at lenghth. It is only Kuntaka who subjects the Raghuvamsa to such a keen literary analysis. In his analysis it emerges how the seemingly irrelevant description of Dasaratha's hunting expedition becomes in fact the seed or starting point of Dasaratha; and prepares the ground for the birth of his sons. So also is the apparent digression of jalakrida or water-sport by Kusa. His loss of the precious ornament in the river, its being caught by the naga-princess Kumudvati at play in the netherworld. The Naga king's disconfiture and presentation of the ornament along with Kumudvati to him, are so skilfully woven into the narrative that there is a structural continuity underlying the seemingly disparate descriptions of set themes. As Kuntaka pointedly observes at the end of his review of such descriptions in the Raghuvamsa:

ജലക്രീഡാദികാഖ്യാനമപി സന്ദർഭസുന്ദരം
പ്രബന്ധസ്യ കഥാപ്രാണപരിസ്പന്ദപരം സുഖം.

It will be seen how Kuntaka derives inductively his general rule or poetic norm that all descriptions must serve the progress of the narrative directly or indirectly, and shuld not be indulged in excess, for their own sake. These norms were already framed by Anandavardhana. But their first and best interpreter with happily chosen examples from Kalidasa is undoubtedly Kuntaka.

Similarly, in respect of Kumarasambhava too, Kuntaka is the first critic to draw our attention to the hidden structural threads that bind into a unity the several cantos with apparently disconnected themes. The initial description at length of the divine beauty of Parvathi, her worshipful service to Siva, the creator's advice to

gods worsted by the redoubtable demon Taraka, Cupid supported by Vasanta banking on the beauty of Parvati, and faring the worst destruction in his attempt to humble Siva, the lament of the widowed Rati, the disappointed Parvati's recourse to askejis (tapasya), the dialogue between Parvati and Siva in the disguise of a student, the divine sages asking king Himavan, on behalf of Siva, to give his daughter in marriage, and finally the bliss of marriage - these are all mutually linked together into a most enchanting sequential synthesis, the story taking strikingly unexpected turns every other moment:

പ്രകരണാനി പൗർവാപര്യ–പര്യവസിത–സുന്ദര– സമാവേശ–സംബന്ധ–ബന്ധുരാണി രാമണീയക–ധാരാമധിരോഹന്തി. (Ibid, p. 273)

Thus we see Kuntaka as the first Indian practical literary critic with telling examples from Kalidasa for his most aesthetically acute analyses.

Kuntaka is again seen at his best in devising new gunas or literary excellences associated with his three margas or styles. If Kuntaka sings the praise of his sukumaramarga or the delicate and charming style, it is because he sees Kalidasa as its best exponent. All the gunas of that style, not only the traditionally recognised ones, but also the newly discovered ones by Kuntaka like lavanya and abhijatya - all become meaningful only in the context of the relevant graces that occurs in Kalidasa's poetry. If Bhamaha gives the definition of madhurya or sweetness as:

sravyam natisamartarthasabdam madhuryamisyate/

(reading according to Somesvara's Sanketa on Kavyaprakasa).

One might illustrate it from any verse of any poet. But Kuntaka defines lavanya 'graceful charm' of the sukumara style as:

വർണവിന്യാസവിച്ഛിത്തിപദസന്ധാനസമ്പദാ
സ്വല്പയാ ബന്ധസൗന്ദര്യം ലാവണ്യമഭിധീയതേ. (Ibid, 1. 32)

The definition itself appears to be derived from the example of Kalidasa's verse which embodies a structural perfection of choice syllabic selection and euphonic combination of words running into each other warmly; e.g;

സ്നാനാർദ്രമുക്തേഷ്വനുധൂപവാസം

വിന്യസ്തസായന്തനമല്ലികേഷു
കാമോ വസന്താത്യയമന്ദവീര്യഃ
കേശേഷു ലേഭേ ബലമംഗനാനാം. (രഘുവംശം, 16. 50)

This is a kind of word-music which can only be felt and hardly described in words:

അത്ര സന്നിവേശസൗന്ദര്യമഹിമാ സഹൃദയസംവേദ്യോ ന വ്യപദേഷ്ടും പാര്യതേ. (ീു. cit.)

The same lavanya-guna in the brilliant style of vicitramarga will present words with visarga in tact and shorts followed by conjunct consonants:

അത്രാലുപ്തവിസർഗാന്തൈഃ
പദൈഃ പ്രോതൈഃ പരസ്പരം
ഹ്രസ്വൈഃ സംയോഗപൂർവൈശ്ച
ലാവണ്യമതിരിച്യതേ. (Ibid, 1. 47)

The example for this is naturally, not from Kalidasa. But two of the earliest commentators of the Kavyaprakasa viz; Rucaka and Somesvara both quote this definition of Kuntaka to indicate that Mammata's dosas like upahataluptavisarga have been devised to characterise instances lacking in lavanya. This shows how Kuntaka's analysis was accepted with deference even by a master theorist like Mammata.

The same observation applies equally well to abhijatya or classical perfection spoken of another guna by Kuntaka, for the first time, of his margas. The excellence in question is illustrated in the lines:

ജ്യോതിർലേഖാവലയി ഗളിതം യസ്യ ബർഹം ഭവാനീ
പുത്രപ്രീത്യാ കുവലയദളപ്രാപി കർണേ കരോതി (മേഘദൂതം, 44)

The points illustrated aresmooth feel on the ear ({ipXnt]ieXm), easy comprehension (kpkv]Àim\oh tNXkm) and a naturally sparkling shade of loveliness (kz‘mhakrWÑmbw) as listed in 1. 33. These, it will be seen, relate to pleasing diction of which Kalidasa alone is the supreme master.

Kuntaka's treatment of the 'delicate' style of Kalidasa in conformity with the tender sentiments intended shows him indeed as one of the greatest admirers of Kalidasa. But his admiration is always substantiated by a perceptive analysis of the innumerable

shades of beauty that go effortlessly in the making of Kalidasa's limpid poetry. It is never blind or unreasoned. When he finds something jarring in Kalidasa Kuntaka is not slow to point it out without any hesitation. He daringly shows in three instances how the defect of impropriety or anaucitya smudges even the great master's creations, which are otherwise paragons of spotless purity and perfection.

The instances are these:

(1) When Rama tells Sita on their way back to Ayodhya in the puspakavimana that Sumantra could not bear to see him doff his royal robes and don the ascetic's rainment and burst into tears exclaiming - "O Kaikeyi, your evil intent is fulfilled!" (കൈകേയി, കാമാഃ ഫലിതാസ്തവേതി – op. cit; p. 71) This is unbecoming in the mouth of the noble Rama, because he cannot be thought to harbour any mean thought or remember such an incident reflecting on the manners of Kaikeyi.

(2) Like a single burnt spot spoiling a whole silken garment, impropriety will mar the whole poem's beauty. For example, when the noble Dilipa , in the conversation with the lion inadvertantly admits that he might have spared his own life by sacrificing the cow now caught by the lion and by appearing the anger of his guru by gifting him away a whole herd of such cows, if Nandini were to be an ordinary cow. On the contrary, sheis extraordinary, the veritable daughter of the divine Kamadhenu! So he cannot think of it! Kuntaka convincingly shows that what is involved here is a principle, and not an individual cow, whether ordinary or extraordinary. If for the ideal of protecting the guru's cow, he is not ready to part with his own life, Dilipa's stature will be reduced to that of a commoner. That is what has actually happened.

(3) In the Kumarasambhava (3. 7), Cupid boasts before his master Indrathat he is ready to make any woman of his choice run to his arms with passion, even if it be the most celebrated pativrata or chaste married, lady. The idea certainly is not complimentary to the character of Indra, the King of Gods. How can such an exalted personage be such a profligate, causing eyes on wedded wives of others?

We might ask why Kuntaka chooses Kalidasa himself even

for examples of literary flaws like indecency. Kuntaka's answer is most opposite:

GX¨ GXsskyh almIthx klPþkuIpamcyþap{ZnXþkqànþ]cnkv]µþkuµcyky]cymtemNytX, \ ]p\ct\yjmw Blmcyam{Xþ ImhyþIcWþIuieÇmLn\mw. (Ibid, p. 72)

Only Kalidasa writes with artistic vision which is spontaneous. Hence, the latter will not stand a keen analysis of the type attempted by Kuntaka even for a while. In Kalidasa, on the other hand, his general output is so perfectly pure that even the slightest impropriety is at once noticed. But it does not mean that his poetry is full of blemishes. The rule is that is flawless; and its defects are very very exceptional and few.

By now it would have been noticed that Kuntaka's literary analysis and appraisal are themselves couched in such lively words that he is a creative critic; his writing raises criticism itself to the rank of literature. Now I might conclude my review of Kuntaka in the concluding words of Somesvara, the author of the Sanketa of the Kavyaprakasa:

Winds take away the best scented pollen from the celestral tree and scatter them on all sides, only to cause torment to the eyes of people. What is their use? On the other hand, the bee collects sweet honey from flowers on all sides, enjoys it first, and then transmits it to others, adding delight to their palate. The bee indeed deserves praise!

Kalidasa's verses are the flowers; Kuntaka is the bee with good taste, he can make other readers too delight in Kalidasa's poetry:

സ്വീകൃത്യ കല്പതരുതോ മരുതഃ പരാഗം
ദൃഷ്ടേഃ ക്ഷതിം വിദധതേ ജഗതോപി കിം തൈഃ?
ഭൃംഗഃ കൃതീ തു പരിതഃ സുമനോമുഖേഭ്യഃ
പീതം മധൂദ്വമതി യേന മദം കരോതി.

പുരോഹിതഃ – (വിചാര്യ) യദി താവദേവം ക്രിയതാം. (പുരോഹിതൻ –

രാജാ – അനുശാസ്തു മാം ഭവാൻ.

പനയനമവസ്ഥിതമേവ.

രാജാ – യഥാ ഗുരുഭ്യോ രോചതേ.

പുരോഹിതഃ – വത്സേ, അനുഗച്ഛ മാം.

ശകുന്തളാ – ഭഗവതി വസുധേ! ദേഹി മേ വിവരം. (ഇതി രുദന്തീ പ്രസ്ഥിതാ. നിഷ്ക്രാന്താ സഹ പുരോധസാ തപസ്വിഭിശ്ച)

(രാജാ ശാപവ്യവഹിതസ്മൃതിഃ ശകുന്തളാഗതമേവ ചിന്തയതി)(നേപഥ്യേ) ആശ്ചര്യം!

രാജാ – കിം നു ഖലു സ്യാത്?

പുരോഹിതഃ – (പ്രവിശ്യ, സവിസ്മയം) ദേവ! അദ്ഭുതം ഖലു സംവൃത്തം.

രാജാ – കിമിവ?

പുരോഹിതഃ – ദേവ! പരാവൃത്തേഷു കണ്വശിഷ്യേഷു
സാ നിന്ദന്തീ സ്വാനി ഭാഗ്യാനി ബാലാ
ബാഹൂത്ക്ഷേപം ക്രന്ദിതും ച പ്രവൃത്താ
സ്ത്രീസംസ്ഥാനം ചാപ്സരസ്തീർഥമാരാ–
ദുത്ക്ഷിപ്യൈനാം ജ്യോതിരേകം ജഗാമ. (30)

(സർവേ വിസ്മയം രൂപയന്തി)

....

രാജാ – വേത്രവതി! പര്യാകുലോസ്മി. ശയനഭൂമിമാർഗമാദേശയ. ....

രാജാ – കാമം പ്രത്യാദിഷ്ടാം സ്മരാമി ന പരിഗ്രഹം
മുനേസ്തനയാം.
ബലവത്തു ദൂയമാനം പ്രത്യായയതീവ മേ ഹൃദയം. (31)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, അഞ്ചാമങ്കം, പേജ് 477–81)

ശ്യാലഃ – സൂചക! കഥയതു സർവമനുക്രമേണ. മൈനമന്തരാ പ്രതിബന്ധയ.

ഉഭൗ – യദാവുത്ത ആജ്ഞാപയതി. കഥയ.

പുരുഷഃ – അഹം ജാലോദ്ഗാരാദിഭിർമത്സ്യബന്ധനോപായൈഃ കുടുംബഭരണം കരോമി.

ശ്യാലഃ – (വിഹസ്യ) വിശുദ്ധ ഇദാനീമാജീവഃ.

പുരുഷഃ – സഹജം കില യദ്വിനിന്ദിതം
ന ഖലു തത് കർമ വിവർജനീയം
പശുമാരണകർമദാരുണോ
അനുകമ്പാമൃദുരേവ ശ്രോത്രിയഃ. (1)

ശ്യാലഃ – തതസ്തതഃ?

പുരുഷഃ – ഏകസ്മിൻ ദിവസേ ഖണ്ഡശോ രോഹിതമത്സ്യോ മയാ കല്പിതോ യാവത് തസ്യോദരാഭ്യന്തര ഇദം രത്നഭാസുരമംഗുലീയകം ദൃഷ്ടം. പശ്ചാദഹം തസ്യ വിക്രയായ ദർശയൻ ഗൃഹീതോ ഭാവമിശ്രൈഃ. മാരയത വാ മുഞ്ചത വാ. അയമസ്യാഗമവൃത്താന്തഃ.

ശ്യാലഃ – ജാനുക, വിസ്രഗന്ധീ ഗോധാദീ മത്സ്യബന്ധ ഏവ നിസ്സംശയം. അംഗുലീയകദർശനമസ്യ വിമർഷ്ടവ്യം. രാജകുലമേവ ഗച്ഛാമഃ.

രക്ഷിണൗ – തഥാ. ഗച്ഛ അരേ ഗ്രന്ഥിഭേദക!

(സർവേ പരിക്രാമന്തി)

ശ്യാലഃ – ഇമം പുരദ്വാരേ അപ്രമത്തൗ പ്രതിപാലയതം. യാവദിദമംഗുലീയകം യഥാഗമനം ഭർത്തുർനിവേദ്യ തതഃ ശാസനം പ്രതീക്ഷ്യ നിഷ്ക്രമാമി.

ഉഭൗ – പ്രവിശത്വാവുത്തഃ സ്വാമിപ്രസാദായ.

(ഇതി നിഷ്ക്രന്തഃ ശ്യാലഃ)

പ്രഥമഃ – ജാനുക, ചിരായതേ ഖല്വാവുത്തഃ.

ദ്വിതീയഃ – നന്വവസരോപസർപ്പണീയാ രാജാനഃ.

പ്രഥമഃ – ജാനുക, സ്ഫുരതോ മമ ഹസ്താവസ്യ ബധ്യസ്യ സുമനസഃ പിനദ്ധും. (ഇതി പുരുഷം നിർദിശതി)

പുരുഷഃ – നാർഹതി ഭാവോകാരണമാരണോ ഭവിതും.

ദ്വിതീയഃ – (വിലോക്യ) ഏഷ നൗ സ്വാമീ പത്രഹസ്തോ രാജശാസനം പ്രതീക്ഷ്യതോമുഖോ ദൃശ്യതേ. ഗൃധ്രബലിർഭവിഷ്യസി, ശുനോ മുഖം വാ ദ്രക്ഷ്യസി.

ശ്യാലഃ – (പ്രവിശ്യ) സൂചക, മുച്യതാമേഷ ജാലോപജീവഃ. ഉപപന്നഃ കില അയമംഗുലീയകസ്യാഗമഃ.

ദ്വിതീയഃ – ഏഷ യമസദനം പ്രവിശ്യ പ്രതിനിവൃത്തഃ. (ഇതി പുരുഷം പരിമുക്തബന്ധനം കരോതി)

പുരുഷഃ – (ശ്യാലം പ്രണമ്യ) ഭർത്തഃ, അഥ കീദൃശോ മ ആജീവഃ?

ശ്യാലഃ – ഏഷ ഭർത്ത്രാ അംഗുലീയകമൂല്യസമ്മിതഃ പ്രസാദോപി ദാപിതഃ. (ഇതി പുരുഷായാർഥം പ്രയച്ഛതി)

പുരുഷഃ – (സപ്രണാമം പ്രതിഗൃഹ്യ) ഭർത്തഃ, അനുഗൃഹീതോസ്മി.

സൂചകഃ – ഏഷ നാമാനുഗൃഹീതോ യച്ഛൂലാദവതാര്യ ഹസ്തിസ്കന്ധേ പ്രതിഷ്ഠാപിതഃ.

ജാനുകഃ – ആവുത്ത, പാരിതോഷികം കഥയതി തേനാംഗുലീയകേന ഭർത്തുഃ സമ്മതേന ഭവിതവ്യം.

ശ്യാലഃ – ന തസ്മിൻ മഹാർഹം രത്നം ഭർത്തുർബഹുമതമിതി തർക്കയാമി. തസ്യ ദർശനേന ഭർത്തുരഭിമതോജനഃ സ്മാരിതഃ. മുഹൂർത്തം പ്രകൃതിഗംഭീരോപി പര്യുത്സുകനയന ആസീത്.

സൂചകഃ – സേവിതം നാമാവുത്തേന.

ജാനുകഃ – നനു ഭണ. അസ്യ കൃതേ മാത്സ്യികഭർത്തുരിതി. (ഇതി പുരുഷം അസൂയയാ പശ്യതി)

പുരുഷഃ – ഭട്ടാരക, ഇതോർധം യുഷ്മാകം സുമനോമൂല്യം ഭവതു.

ജാനുകഃ – ഏതാവദ്യുജ്യതേ.

ശ്യാലഃ – ധീവര, മഹത്തരസ്ത്വം പ്രിയവയസ്യക ഇദാനീം മേ സംവൃത്തഃ. കാദംബരീസഖിത്വം അസ്മാകം പ്രഥമശോഭിതമിഷ്യതേ. തത് ശൗണ്ഡികാപണമേവ ഗച്ഛാമഃ. (ഇതി നിഷ്ക്രാന്താഃ സർവേ)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ആറാമങ്കം, പ്രവേശകം, പേജ് 482–87)

സാനുമതീ – ....കിം നു ഖലു ഋതൂത്സവേപി നിരുത്സവാരംഭമിവ ഏതദ്രാജകുലം ദൃശ്യതേ? ..... (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം* ആറാമങ്കം, പ്രവേശകം, പേജ് 488)

അങ്കാരംഭത്തിൽ പരഭൃതികയും മധുകരികയും മാമ്പൂ പൊട്ടിക്കാൻ തുടങ്ങുമ്പോൾ കഞ്ചുകി രാജാവിന്റെ വസന്തോത്സവ നിരോധം അറിയിക്കുന്നു. അദ്ദേഹം പറയുന്നു: ന കില ശ്രുതം യുവാഭ്യാം യദ്വാ സന്തികസ്തരുഭിരപി ദേവസ്യ ശാസനം പ്രമാണീകൃതം തദാശ്രയിഭിഃ പത്രിഭിശ്ച. തഥാഹി –

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പ്രവേശകം, പേജ് 482–7)

വിദൂഷകഃ – നന്വാസന്നപരിചാരികാ ചതുരികാ ഭവതാ സന്ദിഷ്ടാ. മാധവീമണ്ഡപേ ഇമാം വേളാമതിവാഹയിഷ്യേ തത്ര മേ ചിത്രഫലകഗതാം തത്രഭവത്യാഃ ശകുന്തളായാഃ പ്രതികൃതിമാനയേതി. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 496.)

രാജാ – (വിദൂഷകനോട്) സഖേ, സർവമിദാനീം സ്മരാമി ശകുന്തളായാഃ പ്രഥമവൃത്താന്തം. കഥിതവാനസ്മി ഭവതേ. സ ഭവാൻ പ്രത്യാദേശവേളായാം മത്സമീപമുപഗതോ നാസീത്. ഫൂർവമപി ന ത്വയാ കദാചിത് സങ്കീർത്തിതം തത്രഭവത്യാ നാമ. കച്ചചിദഹമിവ വിസ്മൃതവാനസി ത്വം.

വിദൂഷകഃ – ന വിസ്മരാമി. കിന്തു സർവം കഥയിത്വാ അവസാനേ പുനസ്ത്വയാ പരിഹാസവിജല്പ ഏവ ന ഭൂതാർഥ ഇത്യാഖ്യാതം. മയാപി മൃത്പിണ്ഡബുദ്ധിനാ തഥാ േവ ഗൃഹീതം. അഥവാ ഭവിതവ്യതാ ബലവതീ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 497–98)

വിദൂഷകഃ – അസ്തി മേ തർക്കഃ. കേനാപി തത്രഭവതീ ആകാശചാരിണാ നീതേതി.

രാജാ – കഃ പതിദേവതാമന്യഃ പരിമാർഷ്ടുമുത്സഹേത? മേനകാ കില സഖ്യാസ്തേ ജന്മപ്രതിഷ്ഠേതി ശ്രുതവാനസ്മി. തത്സഹചാരിണീഭിഃ സഖീ തേ ഹൃതേതി മേ ഹൃദയമാശങ്കതേ.

സാനുമതീ – സമ്മോഹഃ ഖലു വിസ്മയനീയോ ന പ്രതിബോധഃ.

വിദൂഷകഃ – യദ്യേവമസ്തി ഖലു സമാഗമഃ കാലേന തത്രഭവത്യാ.

.... ന ഖലു മാതാപിതരൗ ഭർത്തൃവിയോഗദുഃഖിതാം ദുഹിതരം ചിരം ദ്രഷ്ടും പാരയതഃ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 499–500)

രാജാ – (അംഗുലീയകം വിലോക്യ) അയേ ഇദം താവദസുലഭസ്ഥാനഭ്രംശി ശോചനീയം.

തവ സുചരിതമംഗുലീയ നൂനം
പ്രതനു മമേവ വിഭാവ്യതേ ഫലേന
അരുണനഖമനോഹരാസു തസ്യാ–
ശ്ച്യുതമസി ലബ്ധപദം യദംഗുലീഷു. (11)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 500)

മുദ്രമോതിരം എപ്പോളാണ് അവൾക്ക് കൊടുത്തതെന്നു വിദൂഷകൻ ചോദിച്ചതിനു രാജാവിന്റെ മറുപടി:

തദാ സ്വനഗരായ പ്രസ്ഥിതം മാം പ്രിയാ സബാഷ്പമാഹ – കിയച്ചിരേണാര്യപുത്രഃ പ്രതിപത്തിം ദാസ്യതീതി.

... പശ്ചാദിമാം മുദ്രാം തദംഗുലൗ നിവേശയതാ മയാ പ്രത്യഭിഹി താ –

ഏകൈകമത്ര ദിവസേ ദിവസേ മദീയം
നാമാക്ഷരം ഗണയ ഗച്ഛസി യാവദന്തം
താവത്പ്രിയേ മദവരോധഗൃഹപ്രവേശം
നേതാ ജനസ്തവ സമീപമുപൈഷ്യതീതി. (12)

തച്ച ദാരുണാത്മനാ മയാ മോഹാന്നാനുഷ്ഠിതം.

സാനുമതീ – രമണീയഃ ഖല്വവധിർവിധിനാ വിസംവാദിതഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 501–02)

ശകുന്തളാചിത്രം കണ്ട് വിദൂഷകൻ – മധുരാവസ്ഥാദർശനീയോ ഭാവാനുപ്രവേശഃ. സ്ഖലതീവ മേ ദൃഷ്ടിർനിമ്നോന്നതപ്രദേശേഷു.

സാനുമതീ – അഹോ ഏഷാ രാജർഷേർനിപുണതാ! ജാനേ സഖ്യഗ്രതോ മേ വർത്തത ഇതി.

രാജാ – യദ്യത് സാധു ന ചിത്രേ സ്യാത് ക്രിയതേ തത്തദന്യഥാ
തഥാപി തസ്യാ ലാവണ്യം രേഖയാ കിഞ്ചിദന്വിതം. (14)

സാനുമതീ – സദൃശമേവം പശ്ചാത്താപഗുരോഃ സ്നേഹസ്യ അനവലേപസ്യ ച. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 503–04)

ചിത്രഫലകത്തിൽ ഇനി എന്തൊക്കം വരയ്ക്കണമെന്ന തിനെപ്പറ്റി രാജാവ് –

കാര്യാ സൈകതലീനഹംസമിഥുനാ സ്രോതോവഹാ മാലിനീ
പാദാസ്താമഭിതോ നിഷണ്ണഹരിണാ ഗൗരീഗുരോഃ പാവനാഃ
ശാഖാലംബിതവല്കലസ്യ ച തരോർനിർമാതുമിച്ഛാമ്യധഃ
ശൃംഗേ കൃഷ്ണമൃഗസ്യ വാമനയനം കണ്ഡൂയമാനാം മൃഗീം.
കൃതം ന കർണാർപ്പിതബന്ധനം സഖേ
ശിരീ,മാഗണ്ഡവിലംബികേസരം
ന വാ ശരച്ചന്ദ്രമരീചികോമളം
മൃണാളസൂത്രം രചിതം സ്തനാന്തരേ.

അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം, 6. 17, 18)

ചിത്രഫലകം പൂരിപ്പിക്കേണ്ടതിനെപ്പറ്റി വിദൂഷകൻ – യഥാഹം പശ്യാമി. പൂരയിതവ്യമനേന ചിത്രഫലകം ലംബകൂർച്ചാനാം താപസാനാം കദംബൈഃ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 506)

ചിത്രത്തിൽ ശകുന്തളയെ ഉപദ്രവിക്കുന്ന വണ്ടിനോട് രാജാവ് – ഏഷാ കുസുമനിഷണ്ണാ തൃഷിതാപി സതീ ഭവന്തമനുരക്താ
പ്രതിപാലയതി മധുകരീ ന ഖലു മധു വിനാ ത്വയാ പിബതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 19)

രാജാവ് വണ്ടിനെ ശിക്ഷിക്കാനൊരുങ്ങുന്നു:

ഏവം ഭോ ന മേ ശാസനേ തിഷ്ഠസി. ശ്രൂയതാം തർഹി സമ്പ്രതി –

അക്ലിഷ്ടബാലതരുപല്ലവലോഭനീയം
പീതം മയാ സദയമേവ രതോത്സവേഷു
ബിംബാധരം സ്പൃശസി ചേദ്ഭ്രമര! പ്രിയായാ–
സ്ത്വാം കാരയാമി കമലോദരബന്ധനസ്ഥം.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 20)

ചിത്രത്തിലാണ് താൻ ശകുന്തളയെ കാണുന്നതെന്നോർമിപ്പിച്ച വിദൂഷകനോട് രാജാവ്: വയസ്യ, കിമിദമനുഷ്ഠിതം പൗരോഭാഗ്യം?

ദർശനസുഖമനുഭവതഃ സാക്ഷാദിവ തന്മയേന ഹൃദയേന
സ്മൃതികാരിണാ ത്വയാ മേ പുനരപി ചിത്രീകൃതാ കാന്താ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 21)

രാജാ – പ്രജാഗരാത് ഖിലീഭൂതസ്തസ്യാഃ സ്വപ്നേ സമാഗമഃ
ബാഷ്പസ്തു ന ദദാത്യേനാം ദ്രഷ്ടും ചിത്രഗതാമപി. (22)

സാനുമതീ – സർവഥാ പ്രമാർജിതം ത്വയാ പ്രത്യാദേശദുഃഖം ശകുന്തളായാഃ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 509–10)

രാജാ – .. സമുദ്രവ്യവഹാരീ സാർഥവാഹോ ധനമിത്രോ നാമ നൗവ്യസനേ വിപന്നഃ. അനപത്യശ്ച കില തപസ്വീ. രാജഗാമീ തസ്യാർഥസഞ്ചയ ഇത്യേതദമാത്യേന ലിഖിതം. കഷ്ടം ഖല്വനപത്യതാ. ബഹുധനത്വാദ് ബഹുപത്നീകേന തത്രഭവതാ ഭവിതവ്യം. വിചാര്യതാം. യദി കാചിദാപന്നസത്ത്വാ തസ്യ ഭാര്യാസു സ്യാത്.

പ്രതീഹാരീ – ദേവ, ഇദാനീമേവ സാകേതകസ്യ ശ്രേഷ്ഠിനോ ദുഹിതാ നിർവൃത്തപുംസവനാ ജായാസ്യ ശ്രൂയതേ.

രാജാ – നനു ഗർഭഃ പിത്ര്യം രിക്ഥമർഹതി. ഗച്ഛ. ഏവമമാത്യം ബ്രൂഹി. .... കിമനേന സന്തതിരസ്തി നാസ്തീതി.

യേന യേന വിയുജ്യന്തേ പ്രജാഃ സ്നിഗ്ധേന ബന്ധുനാ
സ സ പാപാദൃതേ താസാം ദുഷ്യന്ത ഇതി ഘുഷ്യതാം. (23)...

രാജാ – (ദീർഘമുഷ്ണം ച നിഃശ്വസ്യ) ഏവം ഭോഃ സന്തതിച്ഛേദനിരവലംബാനാം കുലാനാം മൂലപുരുഷാവസാനേ സമ്പദഃ പരമുപതിഷ്ഠന്തി. മമാപ്യന്തേ പുരുവംശശ്രീരകാല ഇവോപ്തബീജ ഭൂരേവംവൃത്താ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ആറാമങ്കം പേജ് 512–13)

രാജാ – അഹോ ദുഷ്യന്തസ്യ സംശയമാരൂഢാഃ പിണ്ഡഭാജഃ.
അസ്മാത്പരം ബത യഥാശ്രുതിസംഭൃതാനി
കോ നഃ കുലേ നിവപനാനി നിയച്ഛതീതി
നൂനം പ്രസൂതിവികലേന മയാ പ്രസിക്തം
ധൗതാശ്രുശേഷമുദകം പിതരഃ പിബന്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 6. 25)

രാജാ – അന്തർഗതപ്രാർഥനമന്തികസ്ഥം
ജയന്തമുദ്വീക്ഷ്യ കൃതസ്മിതേന
ആമൃഷ്ടവക്ഷോഹരിചന്ദനാങ്കാ
മന്ദാരമാലാ ഹരിണാ പിനദ്ധാ. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 1)

ദുഷ്യന്തനെയും കൂട്ടി മാതലി സ്വർഗത്തിൽനിന്നു ഭൂമിയിലേക്കു വരുമ്പോൾ കാണുന്നു: (സബഹുമാനമവലോക്യ) അഹോ! ഉദാരരമണീയാ പൃഥിവീ! (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഏഴാമങ്കം, പേജ് 526)

സ്വർഗത്തിൽനിന്നു മടങ്ങിവരവേ, ഹേമകൂടപർവതം കണ്ടപ്പോൾ അവിടെ അടുത്താണ് കാശ്യപപ്രജാപതിയുടെ ആശ്രമമെന്നറിഞ്ഞ ദുഷ്യന്തൻ: തേന ഹി അനതിക്രമണീയാനി ശ്രേയാംസി. പ്രദക്ഷിണീകൃത്യ ഭഗവന്തം ഗന്തുമിച്ഛാമി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഏഴാമങ്കം, പേജ് 526)

മരീച്യാശ്രമത്തെപ്പറ്റി – രാജാ – സ്വർഗാദധികം നിർവൃതിസ്ഥാനം. അമൃതഹ്രദമിവാവഗാഢോസ്മി. (*അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം*, ഏഴാമങ്കം, പേജ് 528)

പ്രാണാനാമനിലേന വൃത്തിരുചിതാ സത്കല്പവൃക്ഷേ വനേ
തോയേ കാഞ്ചനകല്പരേണുകപിശേ ധർമാഭിഷേകക്രിയാ
ധ്യാനം രത്നശിലാതലേഷു വിബുധസ്ത്രീസന്നിധൗ സംയമോ
യത്കാംക്ഷന്തി തപോഭിരന്യമുനയസ്തസ്മിംസ്തപസ്യന്ത്യമീ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 12)

അർധപീതസ്തനം മാതുരാമർദക്ലിഷ്ടകേസരം
പ്രക്രീഡിതും സിംഹശിശും ബലാത്കാരേണ കർഷതി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 14)

രാജാ – കിം നു ഖലു ബാലേസ്മിൻ ഔരസ ഇവ പുത്രേ സ്നിഹ്യതി മേ മനഃ? (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഏഴാമങ്കം, പേജ് 530)

ആലക്ഷ്യദന്തമുകുളാന്യനിമിത്തഹാസൈ–
രവ്യക്തവർണരമണീയവചഃപ്രവൃത്തീൻ
അങ്കാശ്രയപ്രണയിനസ്തനയാൻ വഹന്തോ

ധന്യസ്തദംഗരജസാ മലിനീഭവന്തി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 17)

സർവദമനൻ ഋഷികുമാരനല്ലെന്ന് തപസ്വിനി പറഞ്ഞപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ – ആകാരസദൃശം ചേഷ്ടിതമേവാസ്യ കഥയതി. സ്ഥാനപ്രത്യയാത്തു വയമേവംതർക്കിണഃ. (യഥാഭ്യർഥിതമനുതിഷ്ഠൻ ബാലസ്പർശമുപലഭ്യ, ആത്മഗതം)

അനേന കസ്യാപി കുലാങ്കുരേണ
സ്പൃഷ്ടസ്യ ഗാത്രേഷു സുഖം മമൈവം
കാം നിർവൃതിം ചേതസി തസ്യ കുര്യാദ്
യസ്യായമംഗാത് കൃതിനഃ പ്രരൂഢഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, 7. 19)

ദുഷ്യന്തൻ ബാലനെ എടുത്തപ്പോൾ അവർതമ്മിലുള്ള സാദൃശ്യവും അവൻ അദ്ദേഹത്തിനു വഴങ്ങിയതും കണ്ട് താപസി അദ്ദേഹത്തോട് – അസ്യ ബാലകസ്യ തേപി സംവാദിന്യാകൃതിരിതി വിസ്മാപിതാസ്മി. അപരിചിതസ്യാപി തേപ്രതിലോമഃ സംവൃത്ത ഇതി. (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം*, ഏഴാമങ്കം, പേജ് 534)

ബാലൻ പുരുവംശ്യനാണെന്നറിഞ്ഞപ്പോൾ ദുഷ്യന്തൻ – (ആത്മഗതം) കഥമേകാന്വയോ മമ? അതഃ ഖലു മദനുകാരിണമേനമത്രഭവതീ മന്യതേ. അസ്ത്യേതത് പൗരവാണാമന്ത്യം കുലവ്രതം.

ഭവനേഷു രസാധികേഷു പൂർവം
ക്ഷിതിരക്ഷാർഥമുശന്തി തേ നിവാസം
നിയതൈകപതിവ്രതാനി പശ്ചാത്
തരുമൂലാനി ഗൃഹീഭവന്തി തേഷാം. (20)

(പ്രകാശം) ന പുനരാത്മഗത്യാ മാനുഷാണാമേഷ വിഷയഃ.

താപസീ – ....അപ്സരഃസംഭവേന അസ്യ ജനന്യത്ര ദേവഗുരോസ്തപോവനേ പ്രസൂതാ.

രാജാ – (അപവാര്യ) ഹന്ത! ദ്വിതീയമിദമാശാജനനം. (പ്രകാശം) അഥ സാ തത്രഭവതീ കിമാഖ്യസ്യ രാജർഷേഃ പത്നീ?

താപസീ – കസ്തസ്യ ധർമദാരപരിത്യാഗിനോ നാമ സങ്കീർത്തിതും ചിന്തയിഷ്യതി?

രാജാ – (സ്വഗതം) ഇയം ഖലു കഥാ മാമേവ ലക്ഷ്യീകരോതി. യദി താവദസ്യ ശിശോർമാതരം നാമതഃ പൃച്ഛാമി. അഥവാനാര്യഃ പരദാരവ്യവഹാരഃ.

(പ്രവിശ്യ മൃന്മയൂരഹസ്താ) താപസീ – സർവദമന1 ശകുന്തലാവണ്യം പശ്യ.

ശകുന്തലാവണ്യം പശ്യ.

ബാലഃ – (സദൃഷ്ടിക്ഷേപം) കുത്ര വാ മമ മാതാ?

ഉഭേ – നാമസാദൃശ്യേന വഞ്ചിതോ മാതൃവത്സലഃ. ....

രാജാ – (ആത്മഗതം) കിം വാ ശകുന്തളേത്യസ്യ മാതുരാഖ്യാ? സന്തി പുനർനാമധേയസാദൃശ്യാനി. അപി മൃഗതൃഷ്ണികേവ നാമമാത്രപ്രസ്താവോ മേ വിഷാദായ കല്പതേ. ....

പ്രഥമാ താപസീ – (വിലോക്യ സോദ്വേഗം) അഹോ! രക്ഷാകരണ്ഡകം അസ്യ മണിബന്ധേ ന ദൃശ്യതേ.

രാജാ – അലമലമാവേഗേന. നന്വിദമസ്യ സിംഹശാബവിമർദാത് പരിഭ്രഷ്ടം. (ഇത്യാദാതുമിച്ഛതി)

ഉഭേ – മാ ഖല്വിദമവലംബ്യ. കഥം ഗൃഹീതമനേന? (ഇതി വിസ്മയാദുരോനിഹിതഹസ്തേ പരസ്പരമവലോകയതഃ)......

പ്രഥമാ താപസീ – ഏഷാപരാജിതാ നാമ ഔഷധിരസ്യ ജാതകർമസമയേ ഭഗവതാ മാരീചേന ദത്താ. ഏതാം കില മാതാപിതരാവാത്മാനം ച വർജയിത്വാപരോ ഭൂമിപതിതാം ന ഗൃഹ്ണാതി.

രാജാ – അഥ ഗൃഹ്ണാതി?

പ്രഥമാ താപസീ – തതസ്തം സർപ്പോ ഭൂത്വാ ദശതി. ....

രാജാ – (സഹർഷം ആത്മഗതം) കഥമിവ സമ്പൂർണമപി മേ മനോരഥം നാഭിനന്ദാമി. (ഇതി ബാലം പരിഷ്വജതേ)

ദ്വിതീയാ താപസീ – സുവ്രതേ, ഏഹി. ഇമം വൃത്താന്തം നിയമവ്യാപൃതായൈ ശകുന്തളായൈ നിവേദയാവഃ.

ബാലഃ – മുഞ്ച മാം. യാവന്മാതുഃ സകാശം ഗമിഷ്യാമി.

രാജാ – പുത്രക, മയാ സഹൈവ മാതരം അഭിനന്ദിഷ്യാമി.

ബാലഃ – മമ ഖലു താതോ ദുഷ്യന്തഃ. ന ത്വം.

രാജാ – (സസ്മിതം) ഏഷ വിവാദ ഏവ പ്രത്യായയതി.

(തതഃ പ്രവിശത്യേകവേണീധരാ ശകുന്തളാ)

ശകുന്തളാ – വികാരകാലേപി പ്രകൃതിസ്ഥാം സർവദമനസ്യൗഷധിം ശ്രുത്വാ ന മേ ആശാസീദാത്മനോ ഭാഗധേയേഷു. അഥവാ യഥാ സാനുമത്യാഖ്യാതം തഥാ സംഭാവ്യതേ ഏതത്.

രാജാ – (ശകുന്തളാം വിലോക്യ) അയേ, സേയമത്രഭവതീ ശകുന്തളാ! യൈഷാ

വസനേ പരിധൂസരേ വസാനാ
നിയമക്ഷാമമുഖീ ധൃതൈകവേണീ
അതിനിഷ്കരുണസ്യ ശുദ്ധശീലാ

മമ ദീർഘം വിരഹവ്രതം ബിഭർത്തി.

(7. 21. മുഷിഞ്ഞ രണ്ടു വസ്ത്രം ധരിച്ച് നിയമങ്ങളാൽ മുഖം വാടി ഏകവേണി പൂണ്ട് ശീലശുദ്ധിയോടെ അതിനിർദയനായ എന്റെ സുദീർഘമായ വിരഹത്തെ വ്രമായനുഷ്ഠിച്ചുപോരികയാണ്)

ഭരതവാക്യം:

പ്രവർത്തതാം പ്രകൃതിഹിതായ പാർഥിവഃ
സരസ്വതീ ശ്രുതിമഹതാം മഹീയതാം
മമാപി ച ക്ഷപയതു നീലലോഹിതഃ
പുനർഭവം പരിഗതശക്തിരാത്മഭൂഃ.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* 7. 34)

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം* ഏഴാമങ്കം പേജ് 534–39)

ശകുന്തള – 9പശ്ചാത്താപം കൊണ്ട് ആൽ മാറിപ്പോയ ദുഷ്യന്തനെക്കണ്ടിട്ട്) ആര്യപുത്രനാണെന്നു തോന്നുന്നില്ലല്ലോ1 പിന്നെ ആരാണിത്, രക്ഷാമംഗളം കെട്ടിയ എന്റെ ഉണ്ണിയെ തൊട്ടുതീണ്ടിയ ഈയാൾ?

ബാലൻ – (അമ്മയുടെ അടുത്തുചെന്ന്) അമ്മേ, ഇതാ, ഏതോ ഒരാൾ എന്നെ 'മകനേ'ന്ന് വിളിക്കുന്നു.

ദുഷ്യന്തൻ – ഓമനേ, ഞാൻ നിന്റെ നേർക്കു കാട്ടിയ ക്രൂരതയും ഒടുക്കം അനുകൂലമായ പരിണമിച്ചു. എന്തെന്നാൽ നീയിപ്പോൾ എന്നെ കണ്ടറിയുന്നില്ലെന്നു ഞാൻ കാണുന്നു.

ശകുന്തള – (ആത്മഗതം) ഹൃദയമേ, ആശ്വസിച്ചോളൂ, എന്നോടു പിണങ്ങിനിന്ന വിധിയും കനിവു കാണിച്ചിരിക്കുന്നു. ആര്യപുത്രൻതന്നെയാണിത്.

ദുഷ്യന്തൻ – ഓമനേ,

സ്മൃതിഭിന്നമോഹതമസോ
ദിഷ്ട്യാ പ്രമുഖേ സ്ഥിതാസി മേ സുമുഖി;
ഉപരാഗാന്തേ ശശിനഃ
സമുപഗതോ രോഹിണീയോഗഃ.

(7. 22. ഓർമവന്ന് മോഹാന്ധകാരമകന്ന എന്റെ മുൻപിൽ ഭാഗ്യവശാൽ നീ വന്നു നിൽക്കുന്നു; ഗ്രഹണം കഴിഞ്ഞപ്പോൾ ചന്ദ്രന് രോഹിണിയുമായി ചേരാൻ കഴിഞ്ഞു.)

സപുത്രയായ ശകുന്തളയോടുകൂടി ദുഷ്യന്തൻ മാരീചദമ്പതികളെ ദർശിച്ച് അനുഗ്രഹം വാങ്ങുന്നതോടെ ഏഴാമങ്കവും, അങ്ങനെ നാടകവും, അവസാനിക്കുന്നു.

ചില നിരീക്ഷണങ്ങൾ

ശകുന്തളയെ ഗാന്ധർവമായി വിവാഹം ചെയ്യുമ്പോൾ താൻ

മുദ്രമോതിരം അവളുടെ വിരലിലിടുവിച്ച് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞുവെന്നാണ് ദുഷ്യന്തൻ വിദൂഷകനോട് പറയുന്നത്.

"'ഏകൈകമത്ര ദിവസേ ദിവസേ മദീയം
നാമാക്ഷരം ഗണയ, ഗച്ഛതി യാവദന്തം
താവത്, പ്രിയേ, മദവരോധഗൃഹപ്രവേശം
നേതാ ജനസ്തവ സമീപമുപൈഷ്യതീ'തി."

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 6. 12. ഇതിലുള്ള എന്റെ പേരിലെ അക്ഷരങ്ങൾ ദിവസത്തിനോരോന്നായി എണ്ണുക, അതവസാനിക്കുന്ന ദിവസം, ഓമനേ, എന്റ അന്തഃപുരത്തിലേക്കു കൊണ്ടുപോരാനുള്ള ആൾ നിന്റെ അടുക്കൽ വരും എന്ന്.)

ഇവിടെ ഈ വാഗ്ദാനലംഘനത്തെപ്പറ്റി ഒന്നാലോചിക്കേണ്ടതുണ്ട്. ദുഷ്യന്തശബ്ദത്തിലെ അക്ഷരങ്ങളെണ്ണാൻ മൂന്നു ദിവസമേ വേണ്ടൂ. ഈ മറവി എങ്ങനെ വന്നതാവാം? ദുർവാസഃശാപത്തെ ഇതിനു കാരണമാക്കാമോ?

അതിന്, ദുർവാസാവ് ശപിച്ചത് എപ്പോഴാണെന്നു മനസ്സിലാക്കണം. മൂന്നാമങ്കത്തിലാണല്ലോ ഗാന്ധർവവിവാഹവും ഗർഭധാരണവും നടക്കുന്നത്. നാലാമങ്കത്തിൽ ദുർവാസഃശാപം. "ഇന്ന് യാഗമവസാനിച്ച് ഋഷിമാരോട് വിടവാങ്ങിപ്പോയ ആ രാജർഷി സ്വന്തം നഗരത്തിൽ ചെന്ന് അന്തഃപുരക്കാരോട് ചേർന്നാൽ പിന്നെ ഇവിടെവെച്ചു നടന്നതു വല്ലതും ഓർമിക്കുമോ ഇല്ലയോ എന്ന് എനിക്ക് ഒരാലോചന വരുന്നു." എന്ന അനസൂയാവാക്യത്തിൽനിന്ന് ദുഷ്യന്തൻ നഗരത്തിലേക്കു പുറപ്പെടുന്നത് യാഗമവസാനിച്ച ദിവസമാണെന്നു വ്യക്തമാകുന്നു. ഋഷികുമാരന്മാർ ദുഷ്യന്തനോട് ചെയ്യുന്ന അപേക്ഷ ഇപ്രകാരമാണ്: "കുലപതി കണ്വമഹർഷി പോയിരിക്കയാൽ രാക്ഷസന്മാർ ഞങ്ങളുടെ യജ്ഞത്തിന് മുടക്കം വരുത്തുന്നു. അതുകൊണ്ട് അങ്ങ് സാരഥിയുമായി വന്ന് കുറച്ചുനാൾ (കതിപയരാത്രം) ആശ്രമത്തെ കാത്തുതന്നാൽ കൊള്ളാം." 'കുറച്ച്' എന്നതിന് യജ്ഞത്തെ സംബന്ധിച്ചാവുമ്പോൾ എത്ര ദിവസം എന്നായിരിക്കും അർഥം? മൂന്നാമങ്കത്തിനും നാലാമങ്കത്തിലെ പ്രവേശകത്തിനും (ഈ പ്രവേശകത്തിലാണ് ദുർവാസഃ ശാപം നടക്കുന്നത്) മധ്യേ മൂന്നാഴ്ച്ചയുടെ ഇടവേളയുണ്ടെന്ന് വി. വി. മിറാഷിയും എൻ. ആർ. നവലേക്കറും ചേർന്നെഴുതിയ *കാളിദാസ* എന്ന ഇംഗ്ലീഷ് പുസ്തകത്തിൽ പറയുന്നു. യജ്ഞത്തിന് അത്രയും നാൾ വേണ്ടിവരുമെന്നാവാം ആ ഗ്രന്ഥകർത്താക്കളുടെ അഭിപ്രായം. അങ്ങനെയെങ്കിൽ ദുഷ്യന്തൻ നഗരത്തിലേക്കു പുറപ്പെടുമ്പോൾ ചെയ്ത വാഗ്ദാനമനുസരിച്ചുള്ള മൂന്നു നാളിനു ശേഷം പിന്നെയും പതനെട്ടുനാൾ കഴിഞ്ഞാണ് ദുർവാസാവ് ശപി

ക്കുന്നതുതന്നെ. ശാപത്തിന് മുൻകാലപ്രാബല്യം പറഞ്ഞിട്ടില്ലാത്തതിനാൽ ദുഷ്യന്തന്റെ ആദ്യത്തെ വാഗ്ദാനലംഘനം, അദ്ദേഹം ഏറ്റുപറയുന്നതുപോലെ "ക്രൂരതയാൽ മോഹം പിടിപെട്ടു" (ദാരുണേന മയാ മോഹേന നാനുഷ്ഠിതം – ആറാമങ്കം) തന്നെയാവണം. അഞ്ചാമങ്കത്തിലെ പരിത്യാഗത്തിലെ മറവിക്കു മാത്രമേ ദുർവാസഃശാപം കാരണമാകുന്നുള്ളൂ. ശാപത്തിൽ, അയാൾ നിന്നെ അറിയിച്ചാലും (ബോധിതോപി സൻ), അറിയാതെ പോകട്ടെ' എന്നു പറഞ്ഞത്, '"അഭിജ്ഞാനം' കൊണ്ടറിയിച്ചാലും" (അഭിജ്ഞാനദർശനേന) എന്ന അർഥത്തിലായിരിക്കണം. പരിത്യാഗന്ദർഭത്തിൽ ആ അഭിജ്ഞാനം കാട്ടാൻ കഴിഞ്ഞതുമില്ല. അതുകൊണ്ട് 'ആളെ പറഞ്ഞയയ്ക്കാ'മെന്ന ശകുന്തളയോടുള്ള വാഗ്ദാനലംഘനം ഇത്തരം ഇടപാടുകളിൽ അദ്ദേഹത്തിനു സഹജമായ ഉദാസീനതകൊണ്ടുതന്നെയാണെന്നു കരുതാം. അഞ്ചാമങ്കാരംഭത്തിലെ ഹംസപദികയുടെയും വസുമതിയുടെയും, ദുഷ്യന്തൻതന്നെ ഏറ്റുപറയുന്നതും "പലരെയും പരിഗ്രഹിച്ചിരിക്കിലും" (പരിഗ്രഹബഹുത്വേപി) എന്ന് അദ്ദേഹംതന്നെ സമ്മതിക്കുന്ന പല പരിഗ്രഹങ്ങളിൽ ഭൂരിപക്ഷത്തിന്റെയും ഇടപാടുകളിൽ ഇങ്ങനെത്തന്നെ സംഭവിച്ചിരിക്കാം. രാജാക്കന്മാരുടെ കാര്യത്തിൽ ഇതിലൊരു പുതുമയില്ലതാനും. ദുർവാസഃശാപവും അഭിജ്ഞാനകഥയുംകൊണ്ട് *മഹഭാരത*ത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനത്തെ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*മാക്കി പരിവർത്തിപ്പിച്ചപ്പോൾ ദുഷ്യന്തനെ 'വെള്ളയടിക്കുന്ന'തിൽ കാളിദാസൻ വലിയൊരളവോളം വിജയിച്ചുവെങ്കിലും ഇങ്ങനെ ചെറിയൊരു നോട്ടക്കുറവും പറ്റിപ്പോയിട്ടുണ്ടെന്നാണ് ഇതിൽനിന്നു വ്യക്തമാവുന്നത്. അഥവാ, കാളിദാസൻ മനഃപൂർവം ഇങ്ങനെ ചെയ്തതായിരിക്കുമോ? പലരോടും ചെയ്തതുപോലെ ശകുന്തളയോടും ഇപ്രകാരമൊരു വാഗ്ദാനലംഘനം ചെയ്യുക എന്നത്? ഈ സംശയത്തിനു കാരണം, മഹാഭാരതശാകുന്തളോപാഖ്യാനത്തിലെ ഏകപത്നീവ്രതനായ ദുഷ്യന്തനിൽനിന്നു വ്യത്യസ്തമായി നാടകത്തിലെ ദുഷ്യന്തനെ ബഹുപത്നീകനാക്കിയ കവിയാണ് കാളിദാസൻ എന്നതാണ്.

കാളിദാസൻ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിൽ വരുത്തിയ ഏറ്റവും പ്രധാനമായ വ്യതിയാനം ഗാന്ധർവവിവാഹാവസരത്തിൽ ദുഷ്യന്തൻ ശകുന്തളയ്ക്ക് മുദ്രമോതിരം സമ്മാനിക്കുന്നതും ദുർവാസാവിന്റെ ശാപവുമാണെന്നു ദ്വിജേന്ദ്രലാൽ റോയ് കാളിദാസനും ഭവഭൂതിയും (വിവ. ഡോ. കെ. എച്ച്. സുബ്രഹ്മണ്യൻ, കേരളഭഷാ ഇൻസ്റ്റിറ്റ്യൂട്ട്, 1988) ശരിയായി ചൂണ്ടിക്കാണിക്കുന്നു. അവ രണ്ടിന്റെയും പരാമർശം പോലും *മഹാഭാരത*ത്തിലില്ല.

മുദ്രമോതിരദാനം, ദുർവാസഃശാപം എന്നീ വ്യതിയാനങ്ങൾ ഗൗരവമേറിയ ഒരുദ്ദേശ്യത്തോടുകൂടിയാണ് അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ളത് എന്നാണദ്ദേഹത്തിന്റെ അഭിപ്രായം. ഇവ ഉൾപ്പെടുത്തിയതുകൊണ്ട് ദുഷ്യന്തൻ ദോഷത്തിൽനിന്നു രക്ഷപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു. മുണ്ടശ്ശേരിയുടെ ഭാഷയിൽ രാജാവായ ദുഷ്യന്തനെ 'വെള്ളയടിച്ചുകാണിക്കാ'നാണ് കാളിദാസൻ ഈ രണ്ടു വ്യതിയാനങ്ങളും വരുത്തിയത്. ദുഷ്യന്തൻ മഹാഭാരതത്തിലെ മൂലകഥയിൽ സ്ത്രീലമ്പടനും അനേകം റാണിമാരുള്ളവനും പൂവിൽനിന്നു പൂവിലേക്കു മധുലോലുപനായ വണ്ടിനെപ്പോലെ മധു തേടിപ്പോകുന്നവനും അതിസുന്ദരമായ ഒരു പൂമൊട്ടു കണ്ടാൽ അതിനടുത്ത് ഓടിയെത്തുന്നവനും അതിനാൽ മുഗ്ധയായ ഒരു യുവതിയുടെ ചാരിത്ര്യം കവർന്നു രക്ഷപ്പെടുന്നതും തികച്ചും സ്വാഭാവികമാണെന്നും നാണം കെട്ട ഇക്കാര്യം രാജസദസ്സിലും അന്തഃപുരത്തിലും അറിയിക്കാത്തതും അവളെ സ്വീകരിക്കാതിരിക്കുന്നതും ആ നായകനെ സംബന്ധിച്ചിടത്തോളം അസ്വാഭാവികമല്ലെന്നും എന്നാൽ കാളിദാസൻ ചിത്രീകരിച്ചിട്ടുള്ള ദുഷ്യന്തൻ ധർമിഷ്ഠനും കൃത്യനിർവഹണവ്യഗ്രനുമായ രാജാവാണെന്നും അതുകൊണ്ടുതന്നെ ഒരിക്കൽ ഗാന്ധർവവിവാഹത്തിലൂടെയും മറ്റൊരിക്കൽ മുദ്രമോതിരദാനത്തിലൂടെയും ദുർവാസഃശാപത്തിലൂടെയും അദ്ദേഹം ദുഷ്യന്തനെ കളങ്കത്തിൽനിന്നു രക്ഷിക്കുന്നുവെന്നും ദ്വിജേന്ദ്രലാൽ പ്രസ്താവിക്കുന്നു. ഇതിൽ *മഹാഭാരത*ത്തിലെ ദുഷ്യന്തനെപ്പറ്റി അദ്ദേഹ പറഞ്ഞത് ഒട്ടും ആലോചിക്കാതെയാണ്. അഥവാ *മഹാഭാരത*ത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനം ശ്രദ്ധിച്ചു വായിക്കാതെയാണ്. ആ ദുഷ്യന്തന് ശകുന്തളയല്ലാതെ മറ്റു ഭാര്യമാരൊന്നുമില്ല. (പ്രകരണവക്രതാനിരൂപണത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനവിവരണം നോക്കുക.) ഗാന്ധർവവിവാഹം മൂലകഥയിലില്ലെന്നു പറഞ്ഞത് മറ്റൊരു നോട്ടക്കുറവ്. അതുകൊണ്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ 'ഒന്നാമത്തെ ദുഷ്യന്തരക്ഷണം' നിരാസ്പദമായി. കാളിദാസനാടകത്തെ മഹത്വപ്പെടുത്താൻ ശകുന്തളോപാഖ്യാനത്തെ കുറച്ചുകാട്ടേണ്ടതില്ലെന്ന കുട്ടിക്കൃഷ്ണമാരാരുടെ നിരീക്ഷണവും വിവരണവും വായിച്ചാൽ (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളത്തിന്റെ മലയാളഗദ്യപരിഭാഷ*യുടെ അവതാരിക) ദ്വിജേന്ദ്രലാലിന്റെ ഈ പാളിച്ച വെളിപ്പെടും.

മുദ്രമോതിരദാനം, ദുർവാസഃശാപം എന്നിവയിലൂടെ കവി ദുഷ്യന്തനെ രക്ഷിച്ചിട്ടുണ്ടെന്നും റോയ് പറയുന്നു. ശകുന്തളയ്ക്ക് സ്വനാമധേയാങ്കിതമായ മുദ്രമോതിരം രാജാവ് കൊടുത്തിരുന്നു. ശകുന്തളയെ ആ മുഹൂർത്തത്തിൽ അദ്ദേഹം കൈക്കൊണ്ടിരുന്നുവെന്നർഥം. അദ്ദേഹം ശകുന്തളയെ മറന്നത് ഒരു വിഷയാസക്തന്റെ നിലയിലല്ല.

വിധിയാണ് കുറ്റക്കാരനെന്ന് ശാപവൃത്താന്തം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. രാജാവ് ഇതിൽ തെല്ലും കുറ്റക്കാരനല്ല. ധർമഭയത്താൽ മാത്രമാണ് അദ്ദേഹം ശകുന്തളയെ പരിത്യജിച്ചത്.

നാലാമങ്കതതിൽ വിരഹദുഃഖിതയായ ശകുന്തള ദുഷ്യന്തചിന്തകളിൽ മുഴുകിയിരിക്കയാണ്. "അയമഹം ഭോഃ" എന്ന് ദുർവാസാവ് അറിയിച്ചു. അവളതു കേട്ടില്ല. ദുർവാസാവ് ശപിക്കുന്നത് പ്രിയംവദ കേട്ടു. "നീ മറ്റൊന്നും നോക്കാതെ ആരെ ഓർത്തിരുന്നിട്ടാണോ തപോനിധിയായ ഞാൻ വന്നുനിൽക്കുന്നതറിയാത്തത്, അയാൾ നിന്നെ, അറിയിച്ചാലും, തന്റേടം വിട്ടവൻ ആദ്യം പറഞ്ഞതിനെയെന്നപോലെ, അറിയാതെ പോകട്ടെ." (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 4. 1)

അവസാനം ദുർവാസാവ് പ്രസന്നനായി പറഞ്ഞു: "അടയാളമായി എന്തെങ്കിലും ഒരാഭരണം കാണിച്ചുകൊടുത്താൽ സ്മൃതിയുണരു"മെന്ന്. രാജധാനിയിലേക്കു യാത്രയയയ്ക്കുമ്പോൾ സഖികൾ, ദുഷ്യന്തൻ നൽകിയ മോതിരം ചൂണ്ടിക്കാട്ടിക്കൊണ്ട് "രാജാവ് നിന്നെ തിരിച്ചറിയാതിരിക്കുകയാണെങ്കിൽ ഈ അടയാളം അദ്ദേഹത്തിനു കാണിച്ചുകൊടുക്കണം" എന്നു ശകുന്തളയെ ഓർമിപ്പിക്കുന്നുണ്ട്. ഈ അഭിജ്ഞാനത്തിന്റെ അടിത്തറയിലാണ് ശാകുന്തളം നാടകം രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളതെന്നും ദുർവാസാവിന്റെ ശാപകഥയില്ലായിരുന്നെങ്കിൽപ്പോലും ഈ അഭിജ്ഞാനവൃത്താന്തം ആദ്യന്തം ഇണങ്ങിപ്പോകുമായിരുന്നെന്നും ദ്വിജേന്ദ്രലാൽ നിരീക്ഷിക്കുന്നു. ദുഷ്യന്തമഹാരാജാവിനെ വിഷയലമ്പടനും ധർമപത്നിയെ കൈക്കൊള്ളാത്തവനുമായി ചിത്രീകരിക്കേണ്ടിവരുമെന്നേ ഉള്ളൂ എന്നു മാത്രം.

ശകുന്തള ഗൗതമിയോടും മുനികുമാരന്മാരോടുമൊപ്പം അവകാശസ്ഥാപനത്തിന് രാജധാനിയിലേക്കു വരുമെന്ന് രാജാവ് പ്രതീക്ഷിച്ചിരിക്കില്ല. അവളെ അവിടെ പരിത്യജിക്കേണ്ടിവരും. ബഹുകാര്യവ്യഗ്രനായൊരു രാജാവിന് ആകസ്മികമായി സംഭവിച്ച ഒരു രഹസ്യവിവാഹവും ശകുന്തളയുടെ ഗർഭധാരണവും പരസ്യമായി രാജസദസ്സിൽ വിചാരണയ്ക്ക് വിധേയമാവുക എന്നത് നിസ്സാരകാര്യമല്ല. ആ അപമാനത്തിൽനിന്നു രാജാവിനെ രക്ഷിക്കണമെങ്കിൽ അദ്ദേഹം ആ രഹസ്യസംഭവത്തെ നിഷേധിക്കേണ്ടിവരും. അത് കരുതിക്കൂട്ടിയാവാതിരിക്കണമെങ്കിൽ, രാജാവിനു മറവി പറ്റിയതായി ചിത്രീകരിക്കണം. അതിനു ദുർവാസഃശാപം ഒരുപായവും. ഇതാവണം ആ നവീനകല്പനയ്ക്ക് കാളിദാസനെ പ്രേരിപ്പിച്ചത്. എന്നിട്ടും അത് വേണ്ടത്ര ഫലിച്ചുവോ? ആ ശാപംകൊണ്ടുണ്ടായ മറവിക്കും ആ പ്രണയത്തെ നിശ്ശേഷം മായ്ക്കാൻ കഴിഞ്ഞില്ലെന്നു നമുക്ക് ചിലപ്പോൾ തോന്നും. ശകുന്തളാപരിത്യാഗം വിവരിക്കുന്ന അഞ്ചാമങ്കാരംഭതതിലെ ഹംസ

പദികാഗാനം കേൾക്കുമ്പോൾ ദുഷ്യന്തന് ശകുന്തളാസ്മരണം അവ്യക്തമായെങ്കിലും ഉണ്ടാവുന്നില്ലേ?

രമ്യാണി വീക്ഷ്യ മധുരാംശ്ച നിശമ്യ ശബ്ദാൻ
പര്യുത്സുകീഭവതി യത് സുഖിതോപി ജന്തുഃ
തച്ചേതസാ സ്മരതി നൂനമബോധപൂർവം
ഭാവസ്ഥിരാണി ജനനാന്തരസൗഹൃദാനി.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 2. സുഖമായിരിക്കുന്ന ആൾക്കുപോലും അഴകുറ്റതു കാണുമ്പോഴും മധുരമായ ശബ്ദം കേൾക്കുമ്പോഴും ഒരൗത്സുക്യം തോന്നാറുണ്ടല്ലോ അത്, ഭാവത്തിലുറച്ചുകിടക്കുന്ന മുജ്ജന്മവേഴ്ച്ചകളെ മനസ്സുകൊണ്ട് അറിയാതെതന്നെ ഓർക്കുകയാവണം.)

ആ അങ്കത്തിൽ പലേടത്തും രാജാവിന്റെ ചിന്ത ശകുന്തളാരഹസ്യബന്ധത്തോട് കെട്ടുപിണഞ്ഞതായിക്കാണുന്നുണ്ട്. കണ്വമഹർഷി തന്റെ അടുക്കലേക്ക് ഋഷിമാരെ പറഞ്ഞയച്ചിരിക്കുന്നുവെന്നു കേട്ട് അതിന്റെ കാരണമെന്താവാമെന്നൂഹിക്കുന്നിടത്ത് അദ്ദേഹം തന്റെ ദുർവൃത്തികൾ ഒരു കാരണമായേക്കുമോ എന്ന് സംശയിക്കുന്നു: "ആഹോസ്വിത് പ്രസവോ മമാപചരിതൈർവിഷ്ടംഭിതോ വീരുധാം?" (*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 9. അല്ലെങ്കിൽ ചെടികളുടെ പൂക്കലും കായ്ക്കലും എന്റെ ദുർവൃത്തികൾകൊണ്ടു നിലച്ചുപോയോ?)

മൂടുപടം മാറ്റിയ അവളെ ഉറ്റുനോക്കിക്കൊണ്ടുള്ള അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആത്മഗതം നോക്കുക –

ഇദമുപനതമേവംരൂപമക്ലിഷ്ടകാന്തി
പ്രഥമപരിഗൃഹീതം സ്യാന്ന വേത്യവ്യവസ്യൻ
ഭ്രമര ഇവ വിഭാതേ കുന്ദമന്തസ്തുഷാരം
ന ച ഖലു പരിഭോക്തും നൈവ ശക്നോമി ഹാതും.

(*അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം,* 5. 18. ഇങ്ങനെ വന്നുചേർന്ന ഈ കാന്തി മങ്ങാത്ത രൂപം മുൻപ് കൈക്കൊണ്ടതായിരിക്കുമോ അല്ലയോ എന്നു തീർച്ചപ്പെടാതെ, പുലർച്ചെ ഉള്ളിൽ മഞ്ഞു വീണ മുല്ലപ്പൂവിനെ വണ്ടത്താനെന്നപോലെ, ഞാൻ കൊള്ളാനും തള്ളാനുമാളല്ലാതായി.)

അഭിജ്ഞാനമോതിരം കാണുന്നതിനുമുൻപുതന്നെ അവ്യക്തമായി ഉണരുന്ന ഈ സ്മരണയും വേദനയും, മാരാരുടെ നിരീക്ഷണമനുസരിച്ച് നാലഞ്ചുകൊല്ലത്തിനുശേഷം (പേജ് 241) മോതിരം കാണുന്നതോടെ, ആറാമങ്കത്തിൽ, അഗാധപശ്ചാത്താപമായി മാറുന്നു. അഞ്ചിലെ പരിത്യാഗവും സംഘർഷവും, ആറിലെ പശ്ചാത്താപവും ആദ്യാങ്കങ്ങളിലെ പേലവവും അപക്വവുമായ പ്രണയത്തെ ഗാഢവും വിശുദ്ധവുമായ ഉദാത്തതയിലേക്കുയർത്തുന്നു. അതിന്റെ പരിപക്വ

ഫലമാണ് ഏഴാമങ്കം; ദുഷ്യന്തനും സപുത്രയായ ശകുന്തളയും തമ്മിലുള്ള പുനഃസമാഗമം.

*മഹാഭാരത*ത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനം, അങ്ങനെ, വിശ്വമഹാകവി കാളിദാസന്റെ ഭാവനയിൽ ലോകോത്തരമായ ഒരു പരിശുദ്ധ പ്രണയനാടകമായി രൂപാന്തരം പ്രാപിക്കുന്നു.

കാളിദാസന്റെ ലോകവിശ്രുതമായ ഈ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിന്റെ വിവിധവശങ്ങൾ, പരമ്പരാഗതസംസ്കൃതപണ്ഡിതസമ്പ്രദായത്തിലല്ലാതെ, വിശകലനം ചെയ്യുന്ന ഒരു വിശിഷ്ടഗ്രന്ഥത്തെപ്പറ്റി ഒരു കുറിപ്പു കൂടി ഇവിടെ ചേർക്കുന്നത് ആവശ്യമാണെന്നു തോന്നുന്നു. വിഖ്യാതചരിത്രകാരിയായ റോമില ഥാപ്പറുടെ *ശകുന്തള – ടെക്സ്റ്റ്സ്, റീഡിംഗ്സ്, ഹിസ്റ്ററീസ്* (കൊളമ്പിയ യൂനിവേഴ്സിറ്റി പ്രസ്, ന്യൂയോർക്ക്, 2011) എന്നതാണാ പുസ്തകം. 'സംസ്കാരവും ചരിത്രവും ലിംഗവും തമ്മിലുള്ള ബന്ധങ്ങ' ളെപ്പറ്റി ആമുഖാധ്യായത്തിൽ സംക്ഷിപ്തമായി പരാമർശിക്കുന്നു. *മഹാഭാരത*ത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനത്തിന്റെ ഇംഗ്ലീഷ് വിവർത്തനവും ഇതിഹാസപാരമ്പര്യത്തിൽ ആഖ്യാനത്തിന്റെ നിരൂപണവുമാണ് 'മഹാഭാരതത്തിലെ ആഖ്യാനം' എന്ന രണ്ടാമധ്യായം. കാളിദാസന്റെ *അഭിജ്ഞാനശാകുന്തള*ത്തിലൂടെ വെളിപ്പെടുന്ന ആഖാനത്തിൽ വന്ന ശ്രദ്ധേയമായ മാറ്റവും കൊട്ടാരസംസ്കാരപാരമ്പര്യത്തിൽ അർഥാലങ്കാരയുക്തമായ സാഹിത്യകൃതിയെക്കുറിച്ചുള്ള വിശകലനവും മൂന്നാമധ്യായത്തിൽ ചേർത്തിരിക്കുന്നു. ഇവിടെ കാളിദാസനാടകത്തിന്റെ ഇംഗ്ലീഷി വിവർത്തനവും കൊടുത്തിട്ടുണ്ട്. സംസ്കൃതരചനയുടെ ചട്ടക്കൂട്ടിനുള്ളിലാണെങ്കിലും, കൂടുതൽ വിവിധജനകീയരൂപങ്ങളിൽ ആഖ്യാനപാരമ്പര്യത്തിന്റെ തുടർച്ചയെയും അതിനു വിരുദ്ധമായി വ്യത്യസ്തമായൊരു തലത്തിൽ ക്രി. പി. ആയിരത്തിന്നടുത്തുള്ള ആലങ്കാരികർ കൈക്കൊണ്ട നിലപാടുകളുടെ ചില അവലോകനങ്ങളെയും നോക്കിക്കാണുകയാണ് 'ചരിത്രപരമായ ചില സമാന്തരതകളെന്ന നിലയിൽ ജനകീയവും ഉന്നതവുമായ സംസ്കാരങ്ങൾ' എന്ന അടുത്ത അധ്യായം. ജനകീയ സംസ്കാരത്തിൽനിന്നു കൊട്ടാരസംസ്കാരത്തിലേക്കുള്ള മാറ്റംതന്നെ രസകരമാണ്. 'മറ്റൊരു ജനകീയപാരമ്പര്യവും മറ്റൊരു കൊട്ടാരത്തിലുള്ള അതിന്റെ പങ്കും എന്ന നിലയിൽ അനുകല്പനങ്ങൾ' എന്ന അഞ്ചാമധ്യായം ചെറിയൊരു മാറ്റത്തെ സൂചിപ്പിക്കുന്നുവെന്നു പറയാം. ആദ്യം വ്രജഭാഷയിലും പിന്നീട് ഉർദുവിലും തുടങ്ങിയ കാളിദാസനാടകങ്ങളുടെ അനുകല്പനങ്ങളെയും വിർത്തനങ്ങളെയും കുറിച്ചുള്ള ചർച്ചയിലേക്ക് അത് നീങ്ങുന്നു. ഇംഗ്ലീഷിലും മറ്റു യൂറോപ്യൻഭാഷകളിലുമുള്ള വിവർത്തനങ്ങളിൽനിന്നു സത്തയിൽ വളരെ

വ്യത്യസ്തമാണിവ. പത്തൊൻപതാം നൂറ്റാണ്ടിലെ യൂറോപ്പിലും ഇന്ത്യയിലും അവ സ്വീകരിക്കപ്പെട്ടത് യൂറോപ്യൻ സാഹിത്യപ്രസ്ഥാനത്തിന്റെ ഭാഗമായും ഭാരതീയസംസ്കാരത്തിന്റെ ബ്രിട്ടീഷ് പരിപ്രേക്ഷ്യങ്ങളുമായത്രേ. ഇവയാണ് 'വിവർത്തനങ്ങൾ: പൗരസ്ത്യവാദവും ജർമൻ കാല്പനികതയും ശാകുന്തളസങ്കല്പവും', 'വിവർത്തനം: കൊളോണിയൽ വീക്ഷണങ്ങൾ' എന്ന ആറാമത്തെയും ഏഴാമത്തെയും അധ്യായങ്ങളിൽ ചർച്ച ചെയ്യപ്പെടുന്നത്. പ്രസ്തുതനാടകത്തെക്കുറിച്ച് രവീന്ദ്രനാഥടാഗോർ എഴുതിയ "ശാകുന്തളത്തിന്റെ ആന്തരികാർഥങ്ങൾ" എന്ന പ്രബന്ധത്തെ മുൻനിർത്തിയാണ് എട്ടാമധ്യായം. ഇവിടെ ആധുനികഭാരതീയസന്ദർഭവും പരിഗണിക്കപ്പെടുന്നുണ്ട്.

അവസാനമായി, പ്രൊഫ. എം. പി. ശങ്കുണ്ണിനായർ കാളിദാസനെ സമഗ്രമായി വിലയിരുത്തുന്ന ഒരു ഭാഗം, അല്പം ദീർഘമാണെങ്കിലും, ഉദ്ധരിച്ചുകൊണ്ട് ഈ കാളിദാസപഠനത്തിന് വിരാമമിടാം: "ഭാരതീയസാഹിത്യത്തിൽ ജീവിതഹർഷം എന്ന വിധായകഭാവം കാളിദാസകൃതികളിലാണ് ഉന്നമ്രമായി തിളങ്ങുന്നത്. ഭാവങ്ങൾക്ക് പഞ്ചേന്ദ്രിയഗ്രാഹ്യങ്ങളായ സത്തകളാൽ സ്ഫൂർത്തിയുണ്ടാക്കാൻ ഇത്ര കെല്പുള്ള കവി സംസ്കൃതത്തിൽ വേറെയില്ല. പുരുഷതേജസ്സിനോടും സ്ത്രീസൗന്ദര്യത്തോടും കാളിദാസനുള്ള പ്രതിപത്തി നിസ്തുലമാണ്. സ്ത്രൈണവും പൗംസ്നവുമായ ഗുണങ്ങളുടെ – സ്നേഹം, ത്യാഗം, ശീലശുദ്ധി, വീര്യം, ദയ, ദാക്ഷിണ്യം മുതലായ ഉദാത്തഭാവങ്ങളുടെ – തുംഗശൃംഗവരെ അദ്ദേഹത്തിന് ഉയരാൻ കഴിയും; ജീവിതത്തിന്റെ ആതാനവിതാനങ്ങളറിയാം. ലൂതാതന്തുലോലങ്ങളായ ഹൃദയങ്ങളെ പൊട്ടാതെ സ്പർശിക്കാൻ വിരുതുള്ള വിരൽത്തുമ്പുകളാണ് കാളിദാസന്നുള്ളത്; 'എക്സ്രേ' പോലെ ഉൾക്കാഴ്ച്ച നൽകുന്ന കണ്ണുകൾ! ഒരിടത്തും മതഭ്രാന്തന്റെയോ രാഷ്ട്രീയക്കാരന്റെയോ അട്ടഹാസമില്ല. തന്റെ ചുറ്റുമുള്ള പക്ഷിമൃഗസസ്യലതാനക്ഷത്രാദികളുടെ മണിമച്ചിലേക്കു കാളിദാസനു കടന്നുചെല്ലാം. നിശാഗന്ധികളും ദിവാഗന്ധികളും അദ്ദേഹത്തിനു പരിചിതങ്ങളാണ്. മനുഷ്യബന്ധങ്ങളിൽ വേണ്ടേടത്ത് യഥോചിതം ദാക്ഷിണ്യവും ആദരവും ചാതുര്യവും വിനയവും രസികത്വവും കാട്ടാൻ കഴിവുള്ളതാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മനോഘടന. ആ കാവ്യങ്ങളിൽ പ്രാചീനഭാരതജീവിതത്തിന്റെ തുമുലധ്വിയും മൃദുലമർമരവും നമുക്കു കേൾക്കാം. നൃത്തഗാനവാസ്തുവിദ്യാദികലകളിൽ ഇത്രയും സർവതോമുഖമായ താൽപ്പര്യം മറ്റൊരു സംസ്കൃതകവിക്കും ഉള്ളതായി കാണുന്നില്ല. സംസ്കൃതഭാഷയുടെ ചിലമ്പൊലി കേട്ട കവി കാളിദാസൻ മാത്രമാണ്. ഈ നാട്ടിൽ ബുദ്ധനോടൊപ്പം കാരുണ്യത്തിന്റെ

പീയൂഷമൊഴുക്കിയ വാല്മീകിയെയും ധർമത്തിന്റെ പ്രകാശം പരത്തിയ വ്യാസനെയും പോലെ 'ന പാപവൃത്തയേ രൂപം' എന്നു കീർത്തിച്ച പുണ്യശ്ലോകനാണ് കാളിദാസൻ. സത്യശിവങ്ങളോട് സുന്ദരത്തെ സമന്വയിപ്പിച്ചവൻ. എന്നാൽ ഇന്ദ്രിയവിഷയങ്ങളോടുള്ള അഭിനിവേശം, സംയമപരിശുദ്ധിയോടുള്ള ആകർഷണം എന്ന ദ്വന്ദ്വഭാവം, അദ്ദേഹത്തിന്റ വിരുദ്ധകൂലങ്ങളിലേക്കു ബലമായി വിക്ഷേപിച്ചു. അദ്ദേഹം ഭോഗമോക്ഷങ്ങളിൽ അവാരപാരീണനായിരുന്നു...തപസ്വിയും നിശ്ചലനുമായ സ്ഥാണു ശക്തിരൂപിണിയായ പാർവതിയോട്, നീ എന്റെ നിശ്ചലതയ്ക്കു ചുറ്റും ഒരു പരിവേഷമായി നിൽക്കുക എന്നാവശ്യപ്പെടുന്നു; പാർവതിയാകട്ടെ – ഉപനിഷത്തിലെ ഹൈമവതിയും മധ്യവർത്തിനിയുമായ ഉമയാകട്ടെ– എന്റെ വിവിധവിലാസങ്ങൾക്ക് അങ്ങ് ഒരു നിശ്ചലാധാരമായി നിലകൊള്ളണമെന്ന് സ്ഥാണുവിനോട് ആവശ്യപ്പെടുന്നു. ഇതായിരിക്കാം 'കേനാപി കാമേന.' ഈ നീലലോഹിതദാസനാണ് കാളിദാസൻ. അഷ്ടമൂർത്തിസങ്കല്പത്തിൽ ഈശാവാസ്യമാണ് പ്രപഞ്ചം. കാളിദാസൻ ഏതത്പ്രഥമവും അയാതയാമവുമായ ഒരു ജീവിതദർശനമൊന്നും അവതരിപ്പിച്ചിട്ടില്ല... ഊഷ്മളവും സാഭിലാഷവുമായ പ്രതികരണമാണ് കവികളിൽനിന്നു ജീവിതക്ലേശവിഹ്വലൻ പ്രതീക്ഷിക്കുന്നത്...ആനന്ദവർധനൻ പണ്ട് ചൂട്ട് മിന്നിച്ചു നടന്നു. 'ദ്വിത്രാ പഞ്ചഷാ വാ കവയഃ' എന്ന് കണ്ടു. അവരിലൊരുവൻ കാളിദാസനാണ്. കാളിദാസനുണ്ടെങ്കിൽ ഭാരതവുമുണ്ട്. കാളിദാസകാവ്യങ്ങൾ ഭാരതശ്രീക്കു പരാധീനപ്പെടുത്താൻ വയ്യാത്ത ഛത്രവും ചാമരവുമാണ്." (*ഛത്രവും ചാമരവും*, പേജ് 60–62)

★